ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
XLIII, 2016
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
XLIII, 2016

IN HONOREM
PROFESSORIS STANISLAV STANILOV

Анелия Божкова, *главен редактор на поредицата*

© Национален Археологически институт с музей, *издател (2016)*
© Бони Петрунова, Андрей Аладжов, Валери Григоров, *редактори (2016)*

© Автори *(2016)*

© Катя Меламед, *превод (2016)*

© Лили Виденова, *графичен дизайн и предпечатна подготовка (2016)*

TDG Print, *печатница*

ISSN 0323-9535

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

XLIII, 2016

BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

XLIII, 2016

1892 - 1921 - 1948

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
XLIII, 2016

IN HONOREM PROFESSORIS
STANISLAV STANILOV

AD MULTOS ANNOS

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА
БОНИ ПЕТРУНОВА, АНДРЕЙ АЛАДЖОВ, ВАЛЕРИ ГРИГОРОВ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

СОФИЯ
2016

СЪДЪРЖАНИЕ

МАЛЪК ОПИТ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНА АВТОБИОГРАФИЯ НА БАТ СЛАВКО, КОЙТО ПРЕТЕНДИРАШЕ ДА Е РИЦАР... XII

РИЦАР НА БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА АРХЕОЛОГИЯ XX

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА ПРОФЕСОР СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ XXVI

ВЕНЦИСЛАВ ДИНЧЕВ 32
ПО ВЪПРОСА ЗА УРБАНИЗАЦИЯТА НА MOESIA INFERIOR

ПЛАМЕН ПАВЛОВ 65
СПАРТАК – ИДЕЯТА ЗА ЕДИН ПО-ДОБЪР СВЯТ

ЕЛЕНА ВАСИЛЕВА 74
КУЛТОВО МЯСТО ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА И КЪСНОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ ПО ТРАСЕТО НА АМ ТРАКИЯ

ПЛАМЕН КАРАИЛИЕВ 82
РАННОВИЗАНТИЙСКА КРЕПОСТ КРАЙ С. ЗНАМЕНОСЕЦ

БОРИС БОРИСОВ 87
КОЛАННИТЕ ТОКИ ОТ САРМАТО-АЛАНСКИЯ НЕКРОПОЛ КРАЙ С. ПОЛСКИ ГРАДЕЦ, В РАЙОНА НА КОМПЛЕКСА “МАРИЦА-ИЗТОК”

ЕВГЕНИЯ КОМАТАРОВА-БАЛИНОВА 97
АСПАРУХОВИТЕ БЪЛГАРИ И СЕВЕРИТЕ – АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СРЕЩУ ИСТОРИЧЕСКИ СВИДЕТЕЛСТВА

ИВАН ЙОРДАНОВ 117
МОНОГРАМИТЕ ВЪРХУ ЗЛАТНИТЕ ПРЪСТЕНИ НА ПАТРИЦИЯ КУБРАТ (635-665)

ГЕОРГИ АТАНАСОВ 126
ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЦЕНТЪР НА КАГАН КУБРАТ ПО СРЕДЕН ДНЕПЪР – ИЗХОДНА ТОЧКА В ЕМИГРАЦИЯТА НА ХАН АСПАРУХ КЪМ ДОЛЕН ДУНАВ

ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ 153
ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ (ПРА)БЪЛГАРСКИТЕ АНКЛАВИ В ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА В ПЕРИОДА VII-IX ВЕК

А. И. АЙБАБИН 174
О ДАТЕ МИГРАЦИИ ХАЗАР В РЕГИОН МЕЖДУ КАСПИЕМ И ЧЕРНЫМ МОРЕМ

ПЕТЪР ДИМИТРОВ 182
НОВ ПОГЛЕД КЪМ РАННОСРЕДНОВЕКОВНОТО ЕЗИЧЕСКО СВЕТИЛИЩЕ В МОНТАНА

UWE FIEDLER 189
NOCHMALS ZUR REKONSTRUKTION UND DATIERUNG DES SO GENANNTEN KRUMPALASTES VON PLISKA

ВАЛЕНТИН ПЛЕТНЬОВ 211
ЕПАРХИЯТА НА ОДЕСОС-ВАРНА В ПИСМЕНИТЕ ИЗВОРИ ОТ VII-X ВЕК

KAROLY MESTERHAZY 225
DIE PALMETTE IN DER KUNST DER LANDNEHMENDEN UNGARN (10. JAHRHUNDERT)

КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ 236
ЗА АРХИТЕКТУРНИТЕ КОМПЛЕКСИ В ПЛИСКА И ХЕРСОНЕС ПРЕЗ X ВЕК

АНДРЕЙ АЛАДЖОВ 244
СТРУКТУРА НА СЕЛИЩАТА ВЪВ ВЪНШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА

ВАЛЕРИ ГРИГОРОВ 256
СЛЕДСТОЛИЧНА ПЛИСКА: СТРАТИГРАФСКИ НАБЛЮДЕНИЯ НА ОБЕКТ “ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР – ИЗТОК”

ЯНКО ДИМИТРОВ 294
КЪМ АРХЕОЛОГИЧЕСКАТА КАРТА НА НИАР “РЗУ КАБИЮК”: НАХОДКИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА КЕРАМИКА И “МАСОВ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛ” ОТ ТЕРЕННО ОБХОЖДАНЕ ПРЕЗ 2013 Г.

БОНИ ПЕТРУНОВА 318
ЕДНО СРЕДНОВЕКОВНО СЕЛИЩЕ ДО СЕЛО ЗИМНИЦА, ЯМБОЛСКО

МЕТОДИ ЗЛАТКОВ 340
ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНОТО СЕЛИЩЕ ГЛЕДАЧЕВО-1

ГЕОРГИ ВЛАДИМИРОВ 350
ВОЛЖКА БЪЛГАРИЯ И КИМАКСКИЯТ КАГАНАТ: ПЕРСПЕКТИВИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

ЕЛКА БАКАЛОВА 366
ИКОНАТА “СВ. БОГОРОДИЦА УБЕЖИЩЕ” И “ВИДЕНИЕТО НА ПРОРОК ЙЕЗЕКИИЛ” ОТ ПОГАНОВСКИЯ МАНАСТИР В КОЛЕКЦИЯТА НА НАИМ

ВЛАДИМИР ПЕНЧЕВ 393
ДВЕ ЗЛАТНИ МОНЕТИ НА ВИЗАНТИЙСКИЯ ИМПЕРАТОР РОМАН III АРГИР (1028-1034) ОТ ФОНДА НА НИМ – СОФИЯ

КОНСТАНТИН ТОТЕВ 398
СРЕБЪРЕН НАГРЪДЕН КРЪСТ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА ТРАПЕЗИЦА

ДЕЯН РАБОВЯНОВ 409
МЕДЕН СЪД ОТ РАЗКОПКИТЕ В ЮЖНИЯ СЕКТОР НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

СТЕЛА ДОНЧЕВА 423
БРОНЗОВА МАТРИЦА С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА АРХАНГЕЛ МИХАИЛ

МАРИЕЛА ИНКОВА 431
СРЕДНОВЕКОВНИ САБЯ И НОЖЧЕ ОТ ЕКСПОЗИЦИЯТА НА НАЦИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ

ИВО ТОПАЛИЛОВ, КАМЕН СТАНЕВ 461
СРЕДНОВЕКОВНИ ГЛИНЕНИ УЛУЦИ ОТ ПЛОВДИВ

НИКОЛАЙ МАРКОВ 468
БЕЛЕЖКИ ЗА ЕДИН ЛЮБОПИТЕН СЕВЕРНОМЕСОПОТАМСКИ ИЛИ АНАТОЛИЙСКИ ПРЕДМЕТ, НАМЕРЕН В БЪЛГАРИЯ

ВИОЛЕТА НЕШЕВА 476
ЦЪРКВИТЕ НА МАНАСТИРА “СВ. БОГОРОДИЦА ПАНТАНАСА” В МЕЛНИК

МАЛЪК ОПИТ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНА АВТОБИОГРАФИЯ НА БАТ СЛАВКО, КОЙТО ПРЕТЕНДИРАШЕ ДА Е РИЦАР...

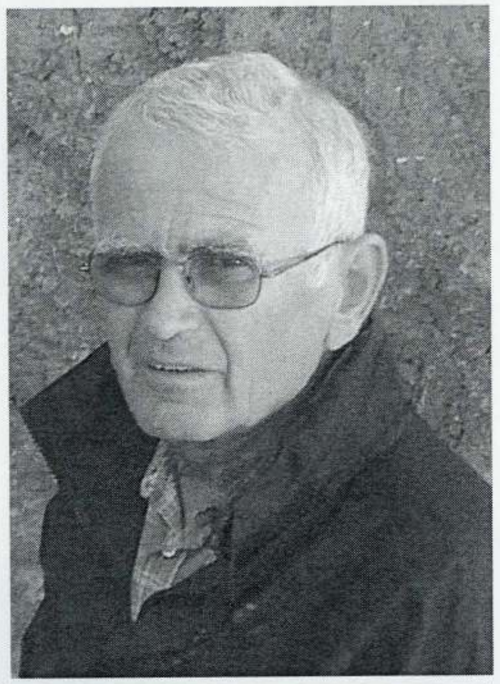

Станислав Станилов

Роден съм на 9 септември 1943 г. в Габрово в семейството на син на преселници от Източна Тракия и дъщеря на габровски колибари. На три години останах сирак и, докато тръгна на училище, ме отглеждаха баби и дядовци по селата и това остави трайна диря в съзнанието и поведението ми. Като дете не проявявах особени таланти, макар майка ми да настояваше да се занимавам с музика - пеех, свирех на акордеон, на цигулка и т.н. Но под влияние на книгите исках да ставам последователно моряк, а след това и летец, като това през 1960 г. ме доведе в курсовете за моторни летци на тогавашната организация ДОСО... Като юноша, вече ученик в Априловската гимназия, ми дойде на ум да стана художник и активно се занимавах в кръжока по рисуване, който тогава имаше почти вековна традиция. От това ми увлечение остана умението да си илюстрирам сам публикациите по археология. В казармата се запознах с тогавашния баритон на Русенската опера Милко Касабов, който ме убеди, че имам много качествен глас - тенор с така нареченото белканто звучене, което при славяните се срещало рядко и трябва на всяка цена да уча пеене. От неговите, а по-късно и на други учители, уроци, остана вкусът ми към оперната музика и дори появата ми на сцена по време на студентството. Пак през студентството се изкушавах с опити да пиша стихове и проза, ходех на четения в кръжока по литература, а от там през целия ми живот не прекъсна приятелството с Паруш Парушев, Панко Анчев, Таньо Клисуров, Калина Ковачева... В края на краищата, от това юношеско непостоянство по отношение на изкуствата, придобих качеството да различавам почти безпогрешно дарбата от таланта.

Изборът на образование и професия също донякъде бе случаен. Просто през 1964 г. кандидатствах всичко, за което се изискваше изпит по история и български език, и бях приет. Отначало записах право в Софийския университет, но после приятели юристи ме убедиха, че при социализма с право можеш да напредваш в милиция, прокуратура и съд, а адвокатът и юрисконсултът имат затихващи функции. Това не ми хареса и се прехвърлих в специалност история във Великотърновския университет, който тогава се наричаше Висш педагогически институт. Причините да се откажа от Софийския университет бяха две – Велико Търново беше много близо до Габрово, където живееха родителите ми, и, освен това, моят учител по история Георги Трифонов, който тогава беше уредник на националния резерват Боженци, каза, че във Велико Търново, тогавашният ректор Александър Бурмов е събрал млади и изключително способни преподаватели. Това се оказа донякъде вярно. Преподаваха ми Велизар Велков, Петър Петров, Васил Гюзелев, Борислав Примов, Богдан Богданов, Татяна Колева и т. н., най-сетне и Станчо Станчев, на чието обаяние като човек и учен дължа професионалния си избор и в известен смисъл това, което съм сега.

И така, заедно с неразделния ми тогавашен приятел Казимир Константинов, се озовахме в кръжока по археология, а после и като сътрудници на колектива изследователи на Велики Преслав, ръководен от Станчо Станчев. Там се запознахме с Иванка Акрабова-Жандова, Йорданка Чангова, Тотю Тотев, арх. Драгомир Джидров, Маргарита Деянова, сетне и Ирина Щерева. И с още нещо – онова, което би могло да се нарече „магията на Велики Преслав“, събрала в едно цяло очарованието да обитаваш месеци наред неповторимата по красотата си долина на фона на гористия хребет на преславската планина, сред останките от най-великото българско минало и възможността да разкриваш и изучаваш тези останки. Следващото лято към нас се присъедини и остана Рашо Рашев, който след година стана и председател на кръжока по археология. По време на разкопките в Преслав идваха колеги и приятели на нашите ръководители, като Тодор Герасимов и Иван Гълъбов, тогавашният митрополит на българската църква в Северна и Южна Америка и Австралия Андрей, учени от различни страни. Със студентите се занимаваше най-често Тотю Тотев, който току що бе издал първата си публикация. Сред нас се ползваше с изключителен авторитет и с нашия почти неофитски жар, преди него признавахме само професора. През време на следването попадах и на други обекти и паметници, например експедицията за изучаване на скалния манастир при с. Рояк Варненско /1966/ и на скалните пещери при с. Комунари /1967/, аула на хан Омуртаг при с. Цар Крум.

Рашо Рашев и Станислав Станилов, 1965

През 1968 г. завърших университета с дипломна работа „ Преславската каменна пластика през 9-10 в.“ и се завърнах в Габрово. През зимата на 1968-1969 г. работих във ВМЕИ–Габрово като инспектор в учебния отдел, но през март професорът ми написа писмо, в което съобщаваше, че в Окръжния исторически музей – Шумен ще има места в отдел Археология и направо ми поръчваше да замина веднага. Заминах, настаних се временно в базата на Велики Преслав, работех там на надница като екскурзовод, бях и сътрудник на разкопките през цялата пролет /на Тотю Тотев в разкопките на имението северно от Външния град/ и лятото /на Станчо Станчев-Ваклинов в разкопките на Двореца/, докато едва в края на август ме назначиха за уредник в Шуменския музей, където археологията се ръководеше от Вера Антонова. Късна есен заминах на курс за изучаване на немски език към Министерството на културата. Завърнах се през юни и веднага започнахме разкопките на Шуменска крепост, където останах и следващото лято. В началото на 1972 г. с конкурс постъпих като аспирант на редовна подготовка в Археологическия институт при БАН. Ръководител ми беше Живка Въжарова, в онези години открила първата раннославянска, направена на ръка, керамика в България. Темата на дисертацията беше „За етническия състав на населението на Долния Дунав от 6 до 11 в. /по археологически данни/“. Задачата в общи черти беше да се сравни материалът от двете страни на реката, за да се установи, дали наистина археологията на север е на проторумънско население, както твърдяха румънските колеги. Дисертацията написах в срок и защитих през 1976 г., но в института назначиха другите аспиранти, макар и закъснели с предаването на дисертациите, а мен оставиха без място. Магдалена Станчева ме покани да постъпя като уредник в Музея за история на София, където година по-късно станах и научен сътрудник. Основната теренна работа бяха разкопките на Западната порта на Сердика-Средец. Там открихме останките от две старобългарски жилища от 9 в., вкопани в античната улица и ги публикувахме на страниците на Археология. В същото време обработих материала от разкопките на Станчо Ваклинов при добруджанското село Кладенци и написахме заедно кратка монография, въпреки, че професорът вече беше тежко болен. През 1978 г. той почина и трансформираха щатното му професорско място в място за научен сътрудник, което заех след конкурс през 1979 г. Веднага започнах проучвания в тогавашния Михайловградски окръг заедно с покойния Георги Александров. С него публикувахме средновековното езическо светилище в развалините на римска Монтана. През 1980-1981 г. бях консултант на режисьора Людмил Стайков във филмовата суперпродукция „Хан Аспарух“. През 1982 г., заедно с Рашо Рашев, започнахме разкопките на старобългарското градище при с. Хума, Разградско, които завършихме през 1983 г. и издадохме през 1987 г. На следващата година, заедно с Георги Атанасов, започнахме

Станислав Станилов, Станчо Ваклинов и колеги, Рояк, 1966 , Иван Гатев, Стамен Михайлов

Рашо Рашев и Станислав Станилов, 1967

разкопките на езическия некропол при с. Ножарево, Силистренско. Пак в същото време, по настояване на Рашо Рашев, започнах, но вече самостоятелно, проучването на Селището, югоизточно от Вътрешния град на Плиска, където на третата година се присъедини Янко Димитров. Към средата на 80-те години, успоредно с теренните проучвания, се появи интересът ми към средновековната металопластика, за която възприех термина „художествен метал". От него изключих бижутерията, за да останат главно обковите за колани, но и останките от съдове, оръжия, сбруя и т. н. В самия край на осемдесетте години покойният вече Георги Атанасов от Шуменския музей ми предостави за публикация две сребърни обкови за колан, намерени при с. Велино. Тяхното "разчитане" промени моите намерения да пиша книга за старобългарските колани, което по-късно предложих за тема на моята аспирантка Мариела Инкова. Новата тема стана „Художественият метал на Първото българско царство 7-11 век" в два тома: „Художественият метал на българското ханство на Дунава 7-9 век" и „Художественият метал на Златния век 9-11 век". Първият вече е написан, защитен като голям докторат през 2001 г., и издаден през 2006 г., докато вторият все още чака съответната муза... През 90-те години заедно с Рашо Рашев проучвахме паметниците западно от Външния град на Плиска с озна-

Станислав Станилов с екипа на филмовата продукция "Хан Аспарух" , 1980-1981

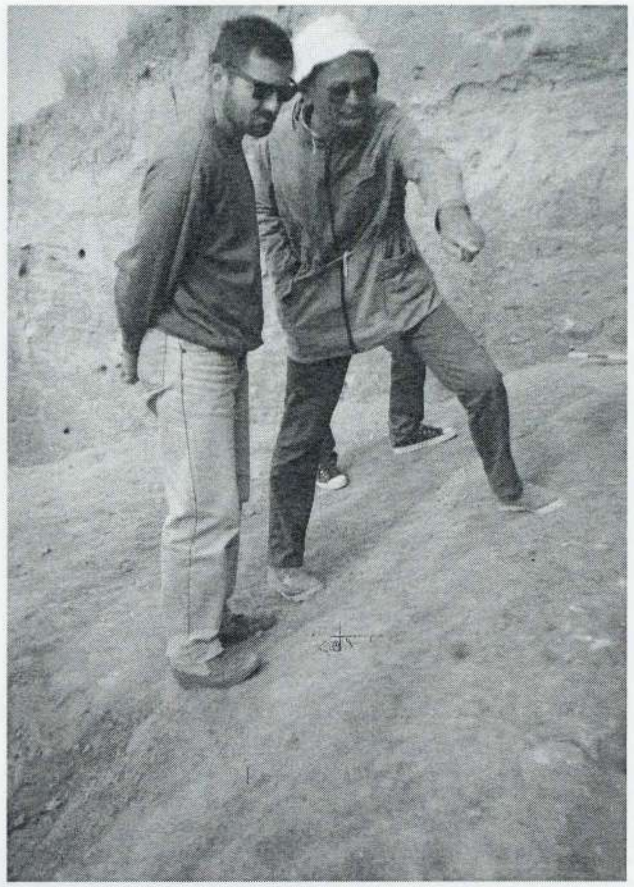

Станислав Станилов, Янко Димитров, Плиска, 1996

чението Плиска-Запад. Освен това се концентрирахме и, до самата му смърт през 2008 г., проучвахме с помощта на Янко Димитров, Мариела Инкова, Валери Григоров, Андрей Аладжов, Станислав Иванов Цитаделата на Плиска, Двора с дървена ограда северно от Цитаделата и тайните ходници в и вън от Цитаделата. Част от резултатите на това проучване влязоха в книгата му „Българската езическа култура VII-IX век". След гибелта на Рашо Рашев, разделени вече на два колектива, ние продължаваме проучването на Дворцовия център, при което заедно с Андрей Аладжов разкопахме напълно и подготвяме за публикация вкопания и покрит с каменна настилка площад в източната половина на двора.

През 90-е и началото на 2000-те години, заедно с Рашо Рашев се запознахме с колегата Фалко Дайм от Виена, със съдействието на когото работихме в библиотеките и се запознахме с интересни паметници в Института за пра- и протоистория към Университета във Виена, а после и в Римско-Германския музей в Майнц. Автори сме на няколко публикации в тамошния научен печат.

От 2005 г. съм народен представител в националистическата фракция на ПП Атака в 40-то, 41-то и 42-то обикновено народно събрание. През цялото време не съм прекратил изследователската си работа, което се изразява в ръководството на проучванията на Двора с дървена ограда в Плиска – сектори Арената и Тайни ходници с Дървена сграда, северно от Цитаделата. За същото време имам близо петнадесет публикации, сред които е монографията за открития от Рашо Рашев гроб на плисковски аристократ край Кабиюк, написана от негово, мое и на Станимир Стойчев име. Успоредно с другата ми работа в Парламента не съм прекъснал връзките си с института и последователно съм защитавал на всякакво ниво интересите на българската археология.

Носител съм на почетния знак „Златен век" на Министерството на културата /2013/.

Валери Григоров, Александър ~~Кузев~~ и Станислав Станилов, Аладжа манастир, 2000
Минчев

Член съм на съюза на българските писатели, секция Публицистика, с над 1500 публикации в българската преса.

РИЦАР НА БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА АРХЕОЛОГИЯ

„Не искам да съм старши научен сътрудник... искам да съм рицар!“

Тази фраза, произнесена съвсем искрено, премина през годините без да бъде забравена и се превърна в емблема на учения Станислав Станилов. Всички колеги знаят – в българската средновековна археология има един рицар и това е именно „Бат Славко“. За нас, неговите най-близки сътрудници, това е даденост и ако се запитаме защо, веднага ще си отговорим. Защото в нашите очи той наистина е рицар, готов винаги на благороден жест или битка за честта на колега, но последователно безкомпромисен по отношение на принципите в познанието.

Въпреки риска от повторения, приложихме и „Малкия опит за професионална автобиография“, който по неповторим начин успява да пресъздаде творческия път на малкия габровец, станал професор по археология и депутат в Народното събрание.

На 9 септември 2013 г. нашият учител, приятел и колега, професор, доктор на историческите науки Станислав Станилов навърши 70 години. Този сборник е знакът за признание и уважение, което ние, неговите съмишленици, му дължим за безспорните приноси в българската средновековна археология.

Началото на неговия научен път е белязано от първия му учител по археология професор Станчо Ваклинов, автор на най-широкообхватната теория за формиране на старобългарската култура. Но в случая роля играе не само преподавателят, а и колегите му състуденти, повечето от които се превръщат в утвърдени учени и проучватели. Сред тях е и Рашо Рашев, с който стават неразделни приятели и съвместно разкопават множество обекти от епохата на Ранното средновековие у нас. В края на 60-те години те работят заедно в дворцовия център на Преслав. През 1971-1972 г. е сътрудник на Вера Антонова, проучвателят на Шуменска крепост. В периода 1972-1975 г. Станислав Станилов взема участие в разкопките на Живка Въжарова на славянското селище при с. Гарван, Силистренско, на прабългарските езически некрополи при село Бдинци, Добричко и село Кюлевча, Шуменско. Самостоятелно разкопава северния сектор на Източната крепостна стена на Плиска. В края на 70-те години работи заедно с Магдалина Станчева на Западната порта на Сердика, където откриват и публикуват и две жилища от IX век. Няколко години изследва, заедно с Георги Александров, средновековни обекти в Северозападна България, благодарение на което са открити нови паметници, проучено и публикувано е езическо светилище от IX в. в развалините на римския град Монтана. По същото време Станислав Станилов започва проучването на Селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. През 1981-1982 г. провежда разкопки съвместно с Рашо Рашев на ранносредновековно укрепено селище при село Хума, Разградско и издават в обща монография резултати-

Станислав Станилов, Плиска, 2004

Станислав Станилов и Бони Петрунова, Калиакра, 2012

те. През 1983 г. започват проучванията на езическия старобългарски некропол при село Ножарево, Силистренско, където участие вземат начинаещите тогава изследователи Пламен Иванов, Янко Димитров, Георги Атанасов, после и Константин Красилников, заедно със свои студенти от Университета в Луганск. През 90-те години Станислав Станилов и Рашо Рашев разкопават и езическия некропол при село Дибич, Шуменско, а после започват проучвания в Плисковското поле, на запад от земленото укрепление на Външния град, в така наречената от тях зона „Плиска-Запад". Най-значителните открития, направени по това време, са 12-метровата шахта (гроб-кенотафион) в могила XXII и „Оградата" при село Златна нива – правоъгълна, оградена с вертикално забити едно до друго дървета, на площ от близо 120 дка, с неразгадана и до днес функция.

В началото на новия век Станислав Станилов проучва тайните ходници, чиито трасета излизат извън Цитаделата на Плиска. В резултат на това са открити двата изхода на горелите ходници, които водят на север и юг от Крумовия дворец и излизат в трасето на дървената крепостна стена, опожарена в началото на IX в. Най-значителните открития са на север от Цитаделата: дворът с дървена ограда, вкопаният каменен площад, наречен по-късно Арената и останките от голяма дървена сграда с трасетата на два тайни ходника.

През последното десетилетие на миналия и началото на този век Станислав Станилов разработва темата за художествения метал в старобългарската култура VII-XI век. Венец на тази негова концентрация е монографията му „Художественият метал на българското ханство на Дунава (7-9 в)", издадена на български и немски език през 2004 г.

Фалко Дайм, Елка Бакалова, Андрей Аладжов и Станислав Станилов, Виена, 2013

През 2005 и 2006 г. Рашо Рашев проучи първият досега гроб на представител на елитарния слой на ранносредновековното българско общество. След трагичната му смърт през 2008 г. с публикуването на тези разкопки, както и на всички останали изследвания, се зае неговият приятел Станислав Станилов. Първата монография излезе наскоро от печат: „Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс" с автори Рашо Рашев, Станислав Станилов и Станимир Стойчев. Трудът напълно отговаря на високите научни изисквания при публикуването на такава забележителна находка. Направен е детайлен технологичен, морфологичен и културно-исторически анализ, като резултатите от него са поставени в контекста на най-емблематичните ранносредновековни съкровища в Европа – групата Врап-Ерсеке. За пръв път в световната археологическа литература се появява конкретно изследване, посветено на материалната култура на българската аристокрация. Книгата има неоценим принос в опитите на археолозите да разкрият материалната и духовната култура на българското ханство на Долния Дунав. Монографичното изследване получи академичната оценка за най-високо постижение на българската археология за 2014 г. и е отбелязано в годишния отчет на БАН, приет от Народното събрание.

Станислав Станилов в Народното събрание, 2007

В един такъв предговор обикновено се отбелязва административната дейност на юбиляра, която се изчерпва в тринадесет години ръководство на Секцията за средновековна археология в най-тревожното за българската наука време. У колегията остави обаче неизгладимо впечатление с трудно разбираемата си за съвременното битие добронамереност, съчетана с почти възрожденска почтеност.

Повечето колеги знаят неговите артистични способности – да илюстрира сам и с високо качество своите публикации, да пише популярни и дори публицистични статии, да забавлява експедицията си с неповторимо класическо пеене. С над хиляда публицистични статии Станислав Станилов повече от двадесет години е член на Съюза на българските писатели. Плод на тези му пристрастия е една интересна книжка, която, като че ли незабележимо, „мина“ през задъханата в усилията си да оцелее колегия - „Другата археология“, излязла през 2005 г. Там рицарят на емпиричното познание правомерно посочва пропастта, разделяща условното от истинското в хуманитарната наука. Сполучливо отделя „тази“ (медийната) от „другата,“ (фундаменталната) археология.

От 2005 г. насам Станислав Станилов е народен представител в 40-то, 41-то, 42-то и 43-то Народно събрание. Винаги е член, а в два случая и заместник-председател, на комисиите по Образование и наука и по Култура и медии, където безкомпромисно защитава интересите на колегията и на академичната общност като цяло. През тези десет години Станислав Станилов продължи да ръководи разкопките си във Вътрешния град на Плиска, да участва в работата на Секцията за средновековна археология, да общува при

Станислав Станилов, Мариела Инкова, Андрей Аладжов и Станислав Иванов, Плиска, 2015

всяка възможност с колеги и най-сетне да публикува свои изследвания, успявайки да запази тяхното високо качество. За това, съвсем заслужено, получи почетния знак "Златен век" на Министерството на културата.

След почти полувековния му стаж в археологията на средните векове, ние желаем на учителя и приятеля Станислав Станилов „На добър час!“. Остани още дълго сред нас, радвай ни с онези наука и човещина, в които ни възпитаваше през изминалите десетилетия.

НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ НА ПРОФ. Д. И. Н. СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

Разкопки на левия бряг на Тича в Преслав. – Известия на народния музей Шумен, V, 1969, 57-76 (в съавторство с Тотю Тотев).

Ранносредновековен некропол в град Търговище. - Векове, 1975, 5, 73-77.

Проучвания върху етническия състав на населението на Първата българска държава. - Археология, 1976, 2, 10-22.

За материалната култура на прабългарите на юг от Дунава. - Векове, 1976, 6, 30-39.

И. П. Русанова. Славянские древности VI-VII вв. - Векове, 1978, 2, 91-92.

Ранносредновековни жилища в Средец. - Археология, 1979, 1, 56-64, (в съавторство с Магдалина Станчева).

Сиво-лъскавата керамика от Манастира в Преслав. - Векове, 1979, 2, 55-57.

Към въпроса за заселването на прабългарите на юг от Дунава. - Плиска-Преслав 2, София, 1981, 53-57.

Семантика на изображението лък и стрела в Първата българска държава. - Археология, 1981, 1-2, 28-85.

Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от ранносредновековна България. София, 1980. - Археология, 1981, 1-2, 116-117.

Д. Овчаров, Т. Тотев. Стари български столици. Плиска-Велики Преслав-Търновград. София, 1980. - Археология, 1981, 3, 66-68.

Кладенци – ранносредновековно българско селище. Варна, 1981 (в съавторство със Станчо Ваклинов), 86 с.

Езически центрове в Първото българско царство. - В: България 1300, Том 2, София, 1982, 124-134.

Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. - Археология, 1983, 3, (в съавторство с Георги Александров), 40-52.

Книгата на Николай Хайтов “Последните мигове и гробът на Васил Левски” в Секцията за средновековна археология на Археологическия институт при БАН. - Векове, 1983, 6, 77-79.

Ранносредновековен некропол при гр. Вълчедръм, Михайловградски окръг. - Векове, 1983, 5, 56-59 (в съавторство с Георги Александров).

С. Плетнева. Кочевники средневековья. Москва, 1982. -Векове, 1983, 4, 86-88.

M. Vaklinova. Mittelalterliche Schmuck stücke aus Bulgarien. Septemvri - Verlag, Sofia, 1981. - Векове, 1984, 1, 93-94.

Селища и аули. Някои въпроси за преселването и усядането на прабългарите на Долния Дунав - VII-VIII в. - Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, София, 1984, 100-105.

Бронзово огниво от с. Якимово, Михайловградски окръг. - Археология, 1984, 2-3, 103-198.

Zd. Vana. Die Welt der Alten Slawen. Praha, 1983. - Археология, 1984, 3, 131-133.

За връзката между символиката на числата през ранното средновековие в българската народна култура. - Сборник Преслав, 3, Варна, 1985, 124-135.

Ст. Ваклинов, М. Ваклинова. Съкровището от Надь сент Миклош. София, 1983. - Археология, 1985, 1, 64.

Старобългарски амулет от Болград. - Археология, 1985, 3, 42-45.

Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. Битови съоръжения. Керамика. Находки. – Разкопки и проучвания, XVII, София, 1987, 76 с.

Второ допълнено и преработено... - Векове, 1987, 5, 54-61.

Le rite funeraire paien dans le Dobrudza du Nord et “la culture Dridu”. - Dobrudza. Etudes ethno-cultureles. Sofia, 1987, 36-48.

Още за аулите в средновековна България. - Исторически преглед, 1988, 2, 88-90.

Раннесредневековый могильник в с. Ножарево, Силистренский округ. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 214-220 (в съавторство с Рашо Рашев).

Ж. Въжарова. Средновековното селище при с. Гарван, Силистренски окръг VI-XI в. София, 1986. - Археология, 1989, 2,62-65.

С. Плетнева. На славяно-хазарском пограничье. Москва, 1989. - Археология, 1991, 1.

Към въпроса за хронологията и типологията на някои старобългарски ремъчни украси. - Векове, 1990, 3, 88-94.

Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. – Разкопки и проучвания, XXII, София, 1991, 70 с.

Паметници на металопластиката от VIII-IX в. в България. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. Том II, София, 1991, 181-196.

Проучване на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. Том II, София, 1991, 181-187 (в съавторство с Я. Димитров и И. Янкулов).

Старобългарски ремъчни украси с правоъгълна форма. - В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1992, 177-189.

Сребърни украси за колан от Шуменския музей. - Археология, 1992, 3, 43-53 (в съавторство с Георги Атанасов).

Към въпроса за пръстена от Мътница. - Годишник на Народния музей, VIII. София, 1992, 223-242.

Старобългарските амулети-кончета. - Плиска-Преслав, 5, Шумен, 1992, 239-245.

Железни огнива от Мадара и Кюлевча. - Мадара III, Шумен, 1992, 169-176.

Сребърни украси за конска сбруя от Преслав. - Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски". Център за славяно-византийски проучвания "Иван Дуйчев", Том 84-85 (4), София, 1992, 47-51.

Костена пластина от Одърци. – Известия на народния музей Варна, 27, 1991, 64-71.

Х. Тодорова. Дуранкулак. Том 1. София, 1989. - Археология, 1992, 1, 57-59.

Произход и значение на един орнаментален мотив в ранносредновековната металопластика. - Проблеми на изкуството, 1992, 2, 48-53.

А. Айбабин. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. Симферопол, 1990. - Археология, 1993, 2-3, 58-59.

Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика. - Преслав, 5, 1993, 138-164.

Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България. - Плиска-Преслав, 6, София,1993, 153-163.

Меден пръстен за шпора от Националния археологически музей. Годишник на Народния музей - София, IX, 1993, 107-110.

Мраморен капител от базиликата в Стамболйолу. - Плиска-Преслав, 6, София, 1993, 116-119 (в съавторство с Тотю Тотев).

Ажурен медальон от музея на Втората българска държава във Велико Търново. – Приноси към българската археология. Том II, София, 1993, 102-107.

Още веднъж за чашата на жупана Сивин от Преслав. - Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов. Велико Търново, 1994, 87-96.

Метални гарнитури за ремъци и облекло от двореца във Велики Преслав. - Плиска-Преслав, 7, Шумен, 1995, 111-135.

Гарнитури за ремък от Вътрешния град на Преслав. - 1100 години Велики Преслав, Шумен, 1995, 161-171.

Хипотезата за Тангра и Мадарския конник. - Годишник на Департамент Археология. НБУ/АИМ, Том II-III, София, 1996, 270-279.

Л. Клейн. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993. - Археология, 1996, 4, 68-72.

Памятники аварского типа в староболгарской культуре. - Проблеми на прабългарската история и култура, 3, Шумен, 1997, 186-232.

Антропоморфни езически изображения от IX-XI в. в България и проблемът със славянските божества. - Проблемы славянской археологии. Том 1, Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Москва, 1997, 375-381.

Венчелистният стил в художествения метал на Първото българско царство. - Проблеми на изкуството, 1998, 4, 3-11.

Kenotapf für einen Herscher bei der ersten bulgarischen Hauptstad Pliska. - Das Altertum. Berlin, 1998, Vol. 44, 65-70 (в съавторство с Рашо Рашев).

Георги Александров. История на Монтана-Кутловица и района Монтана, 1994, 203 с., 48 образа. - Археология, 1998, 1-2, 84-86.

Металните украси за колани и някои проблеми на старобългарската култура. - Археология, 1999, 1-2, 77-84.

Ранният тип жилища в селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. - In: Zwieschen Byzanz und Abendland. Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterachaologie. Frankfurt am Main, 1999, 41-46 (в съавторство с ЯнкоДимитров).

Нов опит за концепиране на изкуството в старобългарската култура VII-X в. - Старобългаристика, 1999, 2, 112-115.

LAUREA (In honorem M. Vaclinovae). - Археология, XL, 1999, 3-4, 124-125.

Ж. Аладжов. Паметници на прабългарското изкуство. София, 1999. - Старини. Списание за балканска археология, 1999, 2, 89-90.

П. С. Цветков. Славяни ли са българите? ТАНГА-ТаНакРа Общобългарска фондация. София, 1998. - Археология, 1999, 1-2, 116-118.

Старобългарски гарнитури за оръжие от Североизточна България. - Археологически вести, 1, 1999, 33-40.

Накрайниците за колани с петлици и проблемът за производството на художествен метал в езическа България. - Плиска-Преслав, 8, 2000, 172-178.

Старобългарски пръстени с отворена халка. - Годишник на Департамент Археология - НБУ/АИМ, IV-V, 2000, София, 312-318.

Българската археология през последното десетилетие на XX в. Средновековна археология. - Археология, XLII, 2001, 3-4, 95-99.

Славяните в Първото царство. Варна, 1986 (първо издание). София, 2002, (второ допълнено и преработено издание), 120 с.

Българската монархия през средните векове. София 1994 (първо издание). София, 2003 (второ допълнено и преработено издание).

F. Daim (Herausgeber). Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Innsbruk, 2000. - Археология, 2002, 1, 71-73.

Гарнитурата от Ветрен. - В: Studia protobulgarica et medievalia Europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. ВеликоТърново, 2003, 204-213.

Тезата за лицевия образ и паметниците на художествения метал на Долния Дунав. - В: Сборник по случай 80-годишнината от рождението на проф. Станчо Ваклинов. Велико Търново, 2004, 113-123.

Две бронзови полусфери от фонда на Националния исторически музей. - В: Традиции и приемственост в България през Средновековието. Сборник в чест на проф. д-р Йордан Андреев. Велико Търново, 2003, 34-31.

Хазарската теза. Проблеми на въведението в темата. - В: Българи и хазари. София, 2002, 74-98.

Апликация за каролингски меч от Шуменския музей. - Приноси към българската археология, том III-IV, София, 2002, 41-46.

Средновековни стремена от Врачанско. - В: Сборник в чест на проф. Георги Бакалов. София, 2004, 151-158.

Принос към проучването на преславската рисувана керамика. Преслав, 6, Шумен, 2004, 184-195.

Повече от 100 най-важни археологически открития в България. София, 2004, 2006, 2009 (в съавторство с Б. Петрунова и А. Аладжов), 148 с.

Другата археология. София, 2005, 78 с.

Още пет звънеца от ранното средновековие. - В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, 359-366.

Художественият метал на българското ханство на Дунав VII-IX в. Опит за емпирично изследване. София, 2006 / Die Metallkunst des Bulgarenkhanats der Donau 7.-9. Jh. Versuch einer emprischen Untersuchung. Sofia, 2006, 362 с. (на български и немски език).

Звънци с особена форма от ранното средновековие. Сборник в чест на професор Рашо Рашев. Шумен, 2007, 211-223.

Половин звънец. Принос към проучването на старобългарските звънящи амулети. – Българските земи през средновековието (VII-XIII в.). - В: Историко-археологически проучвания. Международна научна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев, 2. Варна, 2007, 29-40.

Принос към проучването на конската сбруя от средноазиатски тип на Долния Дунав. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4-2, София, 2007, 37-48.

Джорђе Јанковиђ.Српско Поморје од 7. до 10. столеђа. Повремена издања 5. Средневековња археологја. Београд, 2007, 263 с., 11 карти, 201 ил. - Archeologia Bulgarica, 2007, 3.

In memoriam Рашо Рашев. Археология, 2009, 231-238.

Der Pfau und der Hund: zwei goldene Broschen aus Veliki Preslav. - In: F. Daim – J. Drauschke (Herausgegebern). Bysanz – das Römerreich im Mittelalter, Teil 3, Periferie und Nachbarschft. Mainz, 2010, 159-174.

Denkmäler aus dem Komplex Vrap-Erseke in Bulgarien. - In: F. Daim. Der Schatzfund von Vrap und verwandte Fundkomplexe/The Vrap Treasure and Related Findings. Mainz (в съавторство с Рашо Рашев) (под печат).

Сбогом Рашо. - Исторически преглед, 2008, 366-369, (под печат).

Trugen die Bulgaren Gürteln von magyarischen Tip? - Varia Arhaeologica, Budapest (в съавторство с U. Fiedler) (под печат).

Наблюдения по формирането на орнаменталната система в българската художествена керамика IX-X в. - В: Сборник в памет на Иванка Акрабова-Жандова. София, 2009, 129-142.

Към идентификацията на гроба от Търгшор. - В: LAUREA (In honorem M. Vaclinovae). София, 2009, 145-150.

Художественият метал на Златния век. Продължение на темата. - В: Великотърновския университет „Св. Св. Кирил и Методий" и българската археология. Велико Търново, 2010, 423-436.

Еднорьчни огнива от България. LAUREA. In honorem Margaritae Vaclinovae. София, 2009, 191-198 (в съавторство с Валери Григоров).

Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. София, 2014, 178 с. (в съавторство с Рашо Рашев и Станимир Стойчев).

Бележки към въпроса за елитарната култура на Българското ханство на Дунава. -В: Средновековният човек и неговия свят. Сборник в чест на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Велико Търново, 2014, 117-131.

Awarische und bulgarische Gürtelbeschläge von dem VIII. Jahrhundert in der Sammlung "Watewi". - Archaeologia Bulgarica, 2015, 1, 53-58.

Малък принос към проучването на художествения метал в Първото царство. -В: Плиска-Преслав, 11, София, 2015, 217-222.

Монографии

Кладенци - ранносредновековно българско селище. Варна, 1981, (в съавторство със Станчо Ваклинов), 88 с.

Славяните в Първото царство. Варна, 1986 (първо издание). София, 2002 (второ допълнено и преработено издание), 120 с.

Българската монархия през средните векове. София, 1994 (първо издание). София, 2003 (второ допълнено и преработено издание), 237 с.

Повече от 100 най-важни археологически открития в България. София, 2004 (първо издание), 2006 (второ издание), 2009 (трето издание) (в съавторство с Б. Петрунова и А. Аладжов), 148 с.

Другата археология. София, 2005, 78 с.

Художественият метал на българското ханство на Дунав VII-IX в. Опит за емпирично изследване. София, 2006 / Die Metallkunst des Bulgarenkhanats der Donau 7.-9. Jh. Versucheiner emprischen Untersuchung. Sofia, 2006, 362 с. (на български и немски език).

Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. София, 2014, 178 с. (в съавторство с Рашо Рашев и Станимир Стойчев).

ВЕНЦИСЛАВ ДИНЧЕВ

ПО ВЪПРОСА ЗА УРБАНИЗАЦИЯТА НА MOESIA INFERIOR

През първите десетилетия след създаването си (86 г. сл. Хр.), провинция *Moesia inferior* няма други градски центрове освен старите гръцки колонии по западния черноморски бряг. След края на втората дакийска война на император Траян (106 г.) западният участък от по-ранния долномизийски дунавски лимес вече не е имперска граница, а най-значителната военна част тук – *legio V Macedonica*, е предислоцирана в източната част на провинцията. На мястото на лагера на легиона Траян основава *Colonia Ulpia Oescensium* – единствената колония в *Moesia inferior* (обр. 1).

През първата половина на II в. *Oescus* се сдобива с ортогонална улична мрежа с трайна настилка и монументална обществена архитектура (обр. 2). Безспорно ядро в неговата структура е комплексът на централния му площад с площ от около 2 ха, планиран и устроен по модела на представителните италийски *fora* (обр. 4). Крепостта на римската *colonia* е с площ от около 18 ха. Обществени и частни сгради от II-III в. са установени и извън крепостните стени. Към края на III- началото на IV в., след завръщането на *legio V Macedonica*, крепостта на *Oescus* е разширена значително и достига 28 ха (напр.: Иванов, Иванов 1998; Кабакчиева 2000; Иванов 2005; Динчев 2009а; и цит. съч.; тук – обр. 2).

В края на II в. (вероятно в 193 г.: Ботева 1997, 27-28, 236) границата между *Moesia inferior* и намиращата се на юг провинция *Thracia* е коригирана, в резултат на което, в първата са включени *Nicocpolis ad Istrum* и *Marcianopolis* (обр. 1) – центрове със статут на *civitates stipendiariae*, чието възникване се свързва отново с дейността на Траян (напр. Геров 1980, 88).

Подобно на *Oescus*, и *Nicopolis ad Istrum* още към средата на II в. е реален град с ортогонална улична мрежа, настлана с каменни плочи, с водопровод, представляващ забележително инженерно съоръжение, с представителни обществени сгради (обр. 3). И в *Nicopolis* безспорно ядро на градската структура е комплексът на централния площад. Разликите в случая с *Oescus* са в размерите на площадния комплекс – малко над 1 ха при *Nicopolis*, и в устройствения модел – на гръцките *agorai* при *Nicopolis* (обр. 5). Към началото на последната четвърт на II в. градът е защитен с крепост, чиято площ възлиза на около 21,5 ха. Вън от нея остават обществени и жилищни сгради, както и части от по-рано трасирани и настлани улици. Тази крепост защитава *Nicopolis* поне докъм средата на V в. (напр.: Иванов, Иванов 1994; Русева-Слокоска, 1994; Poulter 1995; Vladkova 2002; Слокоска и др. 2002; Църов 2002; Динчев 2009б, 69-78; и цит. съч.; тук - обр. 5).

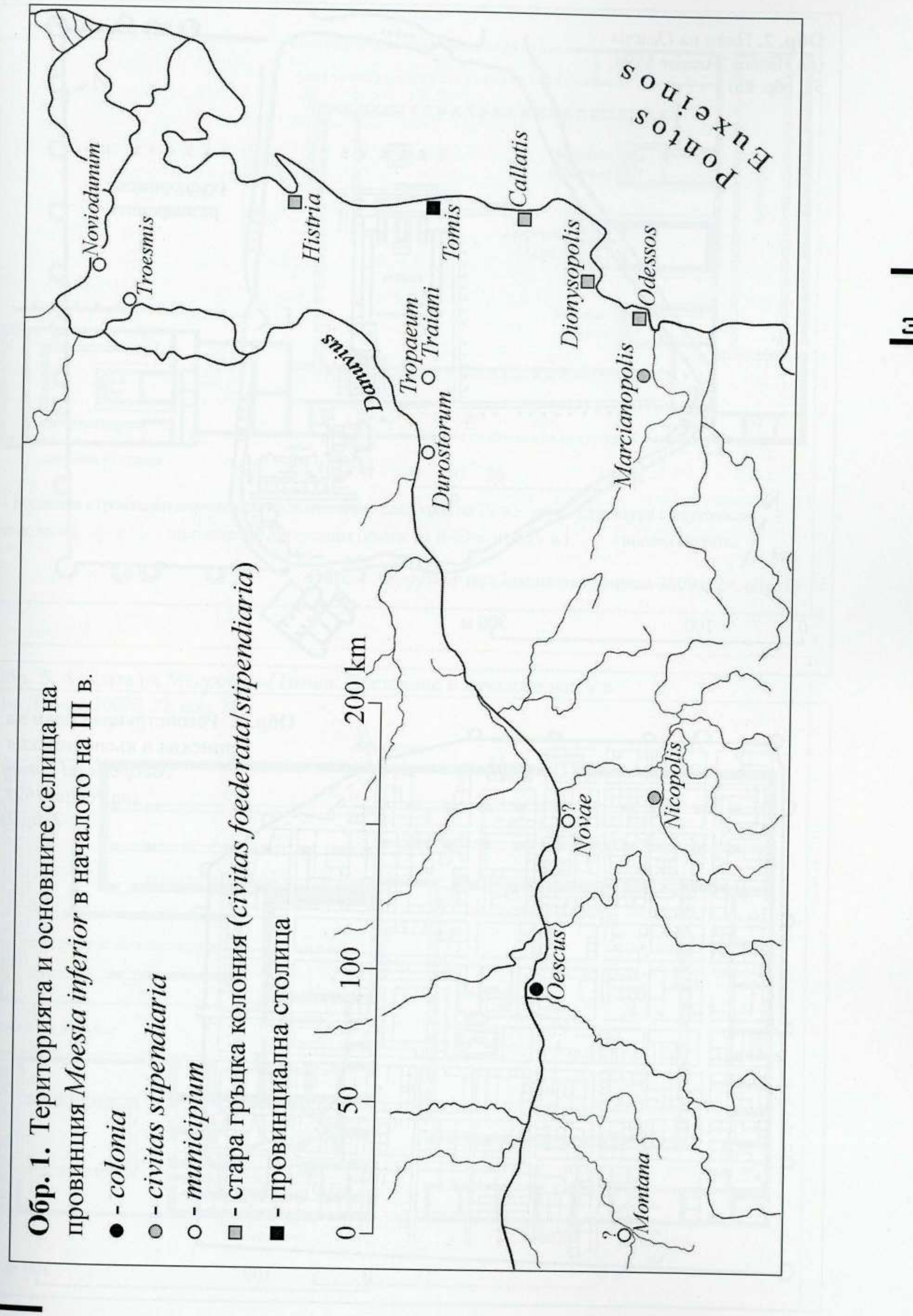

Обр. 1. Територията и основните селища на провинция *Moesia inferior* в началото на III в.

- ● - *colonia*
- ◉ - *civitas stipendiaria*
- ○ - *municipium*
- ▨ - стара гръцка колония (*civitas foederata/stipendiaria*)
- ■ - провинциална столица

Обр. 1

Обр. 2. План на *Oescus*
(по Иванов, Иванов 1998,
58, обр. 25)

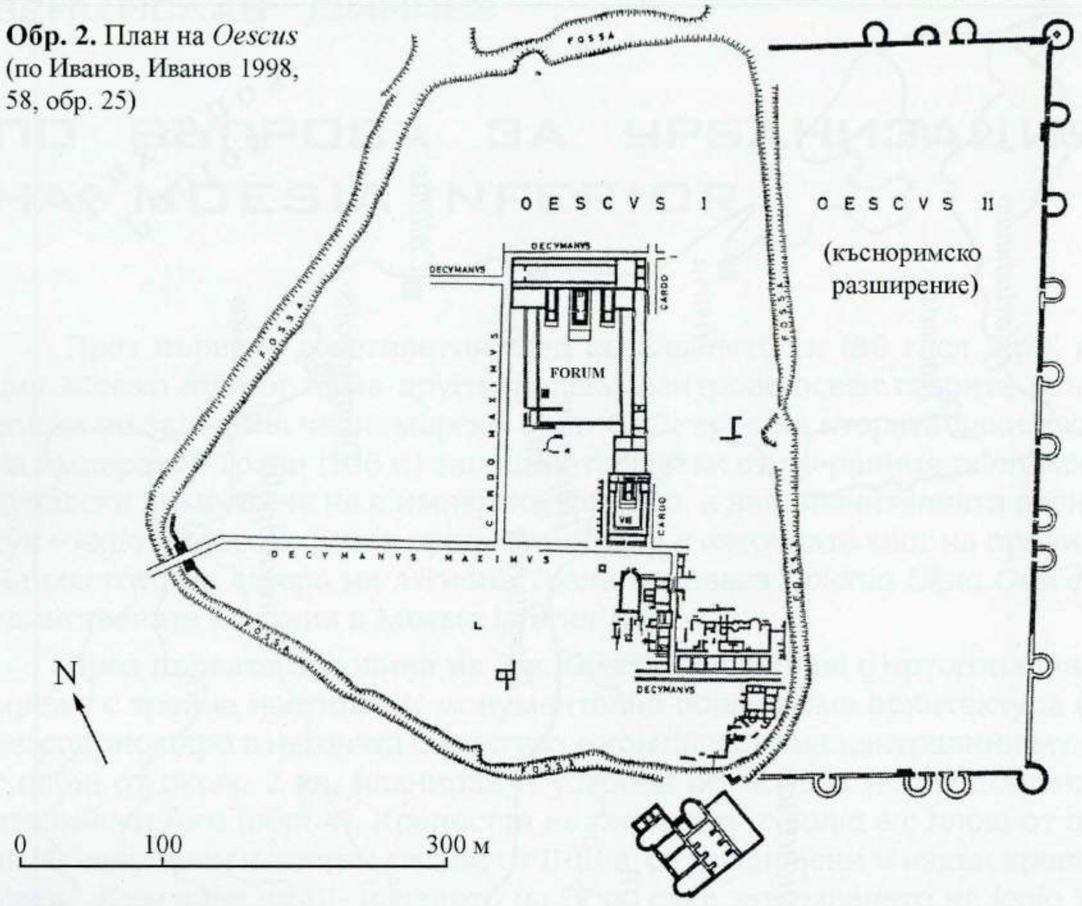
FOSSA
OESCVS I
OESCVS II
(късноримско разширение)
DECVMANVS
DECVMANVS
FORVM
CARDO
CARDO
DECVMANVS MAXIMVS
DECVMANVS
N
0
100
300 м

Обр. 3. Реконструиран план на
римския и късноримския
Nicopolis ad Istrum
(по Poulter 1995,
2, fig.2)

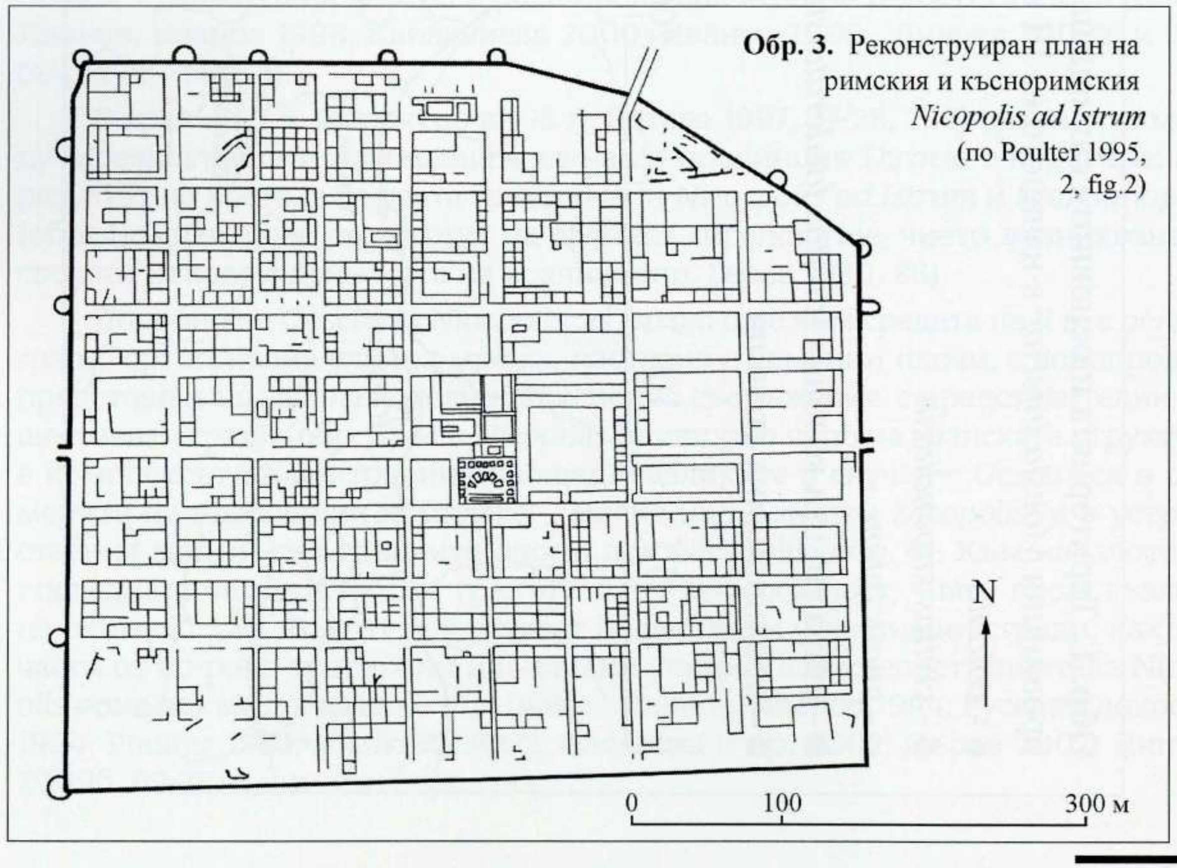

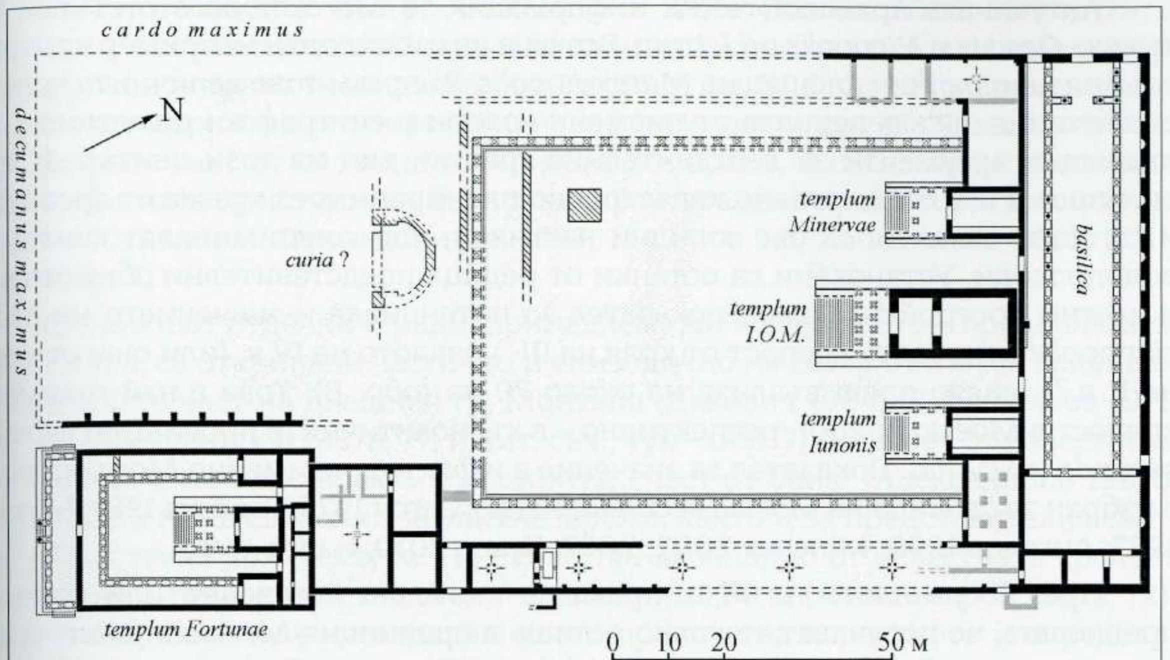
cardo maximus
decumanus maximus
N
curia ?
templum Minervae
templum I.O.M.
templum Iunonis
basilica
templum Fortunae
0
10
20
50 м

| - последен строителен период или преизползване след края на IV в.; ▨ - структура с неуточнена хронология; ✣ и ✣ - отоплителна инсталация (съотв. от II-III в. и от IV в.); ┼ - подова мозайка

Обр. 4. Форумът на *Oescus* (по Динчев 2009а, 29, обр. 1)

Обр. 5. Агората на *Nicopolis ad Istrum*. Състояние в началото на IV в.
(по Динчев 2009б, 72, обр. 2)

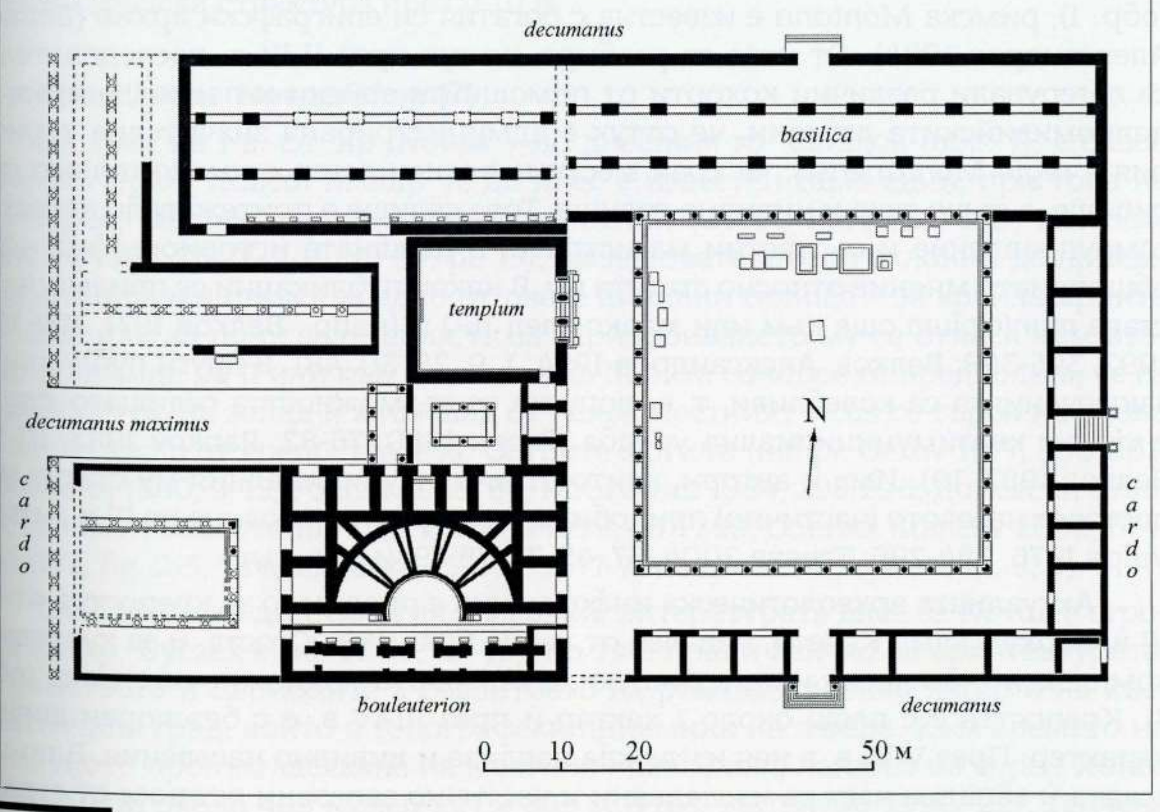
decumanus
basilica
templum
decumanus maximus
N
cardo
cardo
bouleuterion
decumanus
0
10
20
50 м

Актуалната археологическа информация за *Marcianopolis* отстъпва на тази за *Oescus* и *Nicopolis ad Istrum*. Все още не е изследван например комплексът на централния площад на *Marcianopolis*. Въпреки това наличните данни, в съчетание със сведенията от писмени извори и епиграфски паметници, са надеждни аргументи за действителния градски вид на този център. И тук още през II в. е осъществено кадастрално планиране чрез мрежа от *decumani* и *cardines*. Улиците са със солидни настилки, под които минават канали и водопроводи. Установени са останки от редица представителни обществени и частни постройки. Важен показател за потенциала и значението на *Marcianopolis* е неговата крепост от края на III- началото на IV в. (или още от края на II в.?), чиято площ възлиза на около 70 ха (обр. 6). Това е най-голямата крепост в *Moesia inferior*, респективно – в късноантичните провинции *Moesia secunda* и *Scythia*. Показател за значение е и фактът, че именно *Marcianopolis* е избран за столица на *Moesia secunda* (напр.: Gerov 1975; Tončeva 1981; Minčev 1987; Ангелов 1999; Minchev 2002; 2007; Кузов 2010; и цит. съч.).

През II- началото на III в. права на *municipia* получават, или поне се предполага, че получават, няколко селища в провинция *Moesia inferior*. С изключение на най-ранния местен *municipium* – *Tropaeum Traiani*, останалите са цивилни селища край най-значителните военни лагери по дунавския лимес – *Novae*, *Durostorum*, *Troesmis*, *Noviodunum* (обр. 1). Към долномизийските *municipia* понякога се причислява и селището до по-малкия военен лагер *Montana* в югозападната вътрешна част на провинцията.

***Municipium Montanensium* (?)**

Локализирана при едноименния град в днешна Северозападна България (обр. 1), римска *Montana* е известна с богатия си епиграфски архив (Велков, Александров 1994). От него се разбира, че тук през II-III в. последователно са лагерували различни кохорти от помощните войски и подразделения на долномизийските легиони, че оттук е администрирана значителна територия – *regio Montanensis*, че край местния военен лагер е имало голямо светилище, а също така и цивилно селище. Това селище е притежавало известно самоуправление и съответни магистрати. В днешната историография няма общоприето мнение относно статута му. В някои публикации се приема, че то става *municipium* още към или малко след 160 г. (напр.: Велков 1971, 108-109; 1992, 395-398; Велков, Александров 1994, 1, 9, 25, 30, 48). В други публикации заключенията са колебливи, т. е. допуска се възможността селището тук да е *vicus* с квазимуниципиална уредба (Геров 1980, 76-82; Rankov 1983, 57-58; Велков 1987, 10). Има и автори, които отричат муниципалния му статут или поставят неговото (частично) придобиване в първата половина на III в. (напр.: Vulpe 1976, 294-296; Тачева 2004, 37, 45, 72, 78-79; и цит. съч.).

Актуалната археологическа информация е предимно за крепостта от III-VI в. върху хълма Калето, недалеч от левия бряг на р. Огоста, и за култовите комплекси – езически и християнски, в северното подножие на хълма (обр. 7). Крепостта е с площ около 1 хектар и през III-IV в. е с безспорен военен характер. През V-VI в. в нея изглежда навлиза и цивилно население. В по-високата ѝ западна част са изследвани и частично запазени останки от сгради от I- началото на III в. (напр.: Александров 1987а; Динчев 2006, 33-34, 129; и цит. съч.). Светилището на Диана и Аполон, устроено около голям извор (обр. 7), е функционирало поне до втората четвърт на IV в. От него произхождат много лапидарни паметници (Огненова-Маринова и др. 1987), включително по-голямата част от споменатия епиграфски архив. В съседство с останките му е издигната християнска базилика, преизградена през втората половина на V в. (Огненова-Маринова и др. 1987, 15-17, пл. 1-5; Кабакчиева 2010; 2011; тук – обр. 7).

Останки от отделни сгради, принадлежащи на селището – предполагаем *municipium*, са откривани частично и епизодично на север от хълма Градището, в южната част на днешния гр. Монтана (Дякович 1904, 17-25; Велков 1971, 109-111; Александров 1987а, 77; и цит. съч.; тук – обр. 7). Недалеч от известното светилище, в по-ново време, е „разкрита... част от баня“ (Александров 1987б, 119). Досега няма сведения за улична мрежа, както и за представителна светска обществена архитектура. На около 140 м западно от известната крепост е засечена „втора крепостна стена“ с дебелина 1,30 м (Александров 1987а, 72). Тази стена обаче не е изследвана, което препятства коректното ѝ определяне и датиране. Бележката е валидна и за хипотетичното ѝ трасиране около селищните останки като „вероятно трасе на крепост от I-II в.“ (Велков, Александров 1994, 75; тук – обр. 7). Некрополи с инцидентно изследвани гробове и гробници от II-IV в., са локализирани на запад от известната крепост и от терена със селищните останки (Милчев, Пеков 1965, 43-52; Александров 1970, 44-46; 1980, 34-37; 1994, 246).

Актуалната археологическа информация за *Montana* е в подкрепа на значението ѝ като военен и култов център, но не доказва наличието тук на развита градска структура през II-III в.

***Municipium Novaensium* (?)**

От края на I в. сл. Хр. *Novae* – до днешния гр. Свищов (обр. 1), е базов лагер на *legio I Italica*. Макар че до днес е известен само един, при това не безспорен, местен „муниципален“ паметник (Gerov 1964, 128-130; Kolendo, Božilova 1997, 76-77, 241, № 39, pl. 15), изследователите са склонни да приемат муниципален статут за едно от двете цивилни селища – за крайлагерните *canabae* или за по-отдалечения *vicus*. Придобиването му се отнася към втората половина на II или към началото на III в. За *canabae* се предполага, че са до крепостта, на запад и югозапад от нея, а местният *vicus* се търси на около 2,5 км източно от крепостта, в м. Острите могили (напр.: Gerov 1977, 300-301; Мрозевич 1980, 9-15; Poulter 1983, 84; Mrozewicz 1984, 295-296; Доневски 1996, 2-3; Kolendo, Božilova 1997, 17; Иванов 1999, 267-269; Conrad, Stančev 2002, 674, 680-682, fig. 2-5; Тачева 2004, 45-46, 72, 77-78; и цит. съч.; тук – обр. 8, 9).

След няколко десетилетия разкопки, литературата днес за *Novae* е огромна (напр. Dyczek et al. 2008, 41-49), но тя е преди всичко за архитектурата, устройството и периодите в развитието на римския военен лагер и на късноантичния град, който е топографски приемник на лагера. Към времето на вероятното провъзгласяване на местния *municipium*, лагерът на *legio I Italica* е с размери около 485 (север-юг) x 365 м (Pres, Sarnowski 1990, 227; Генчева

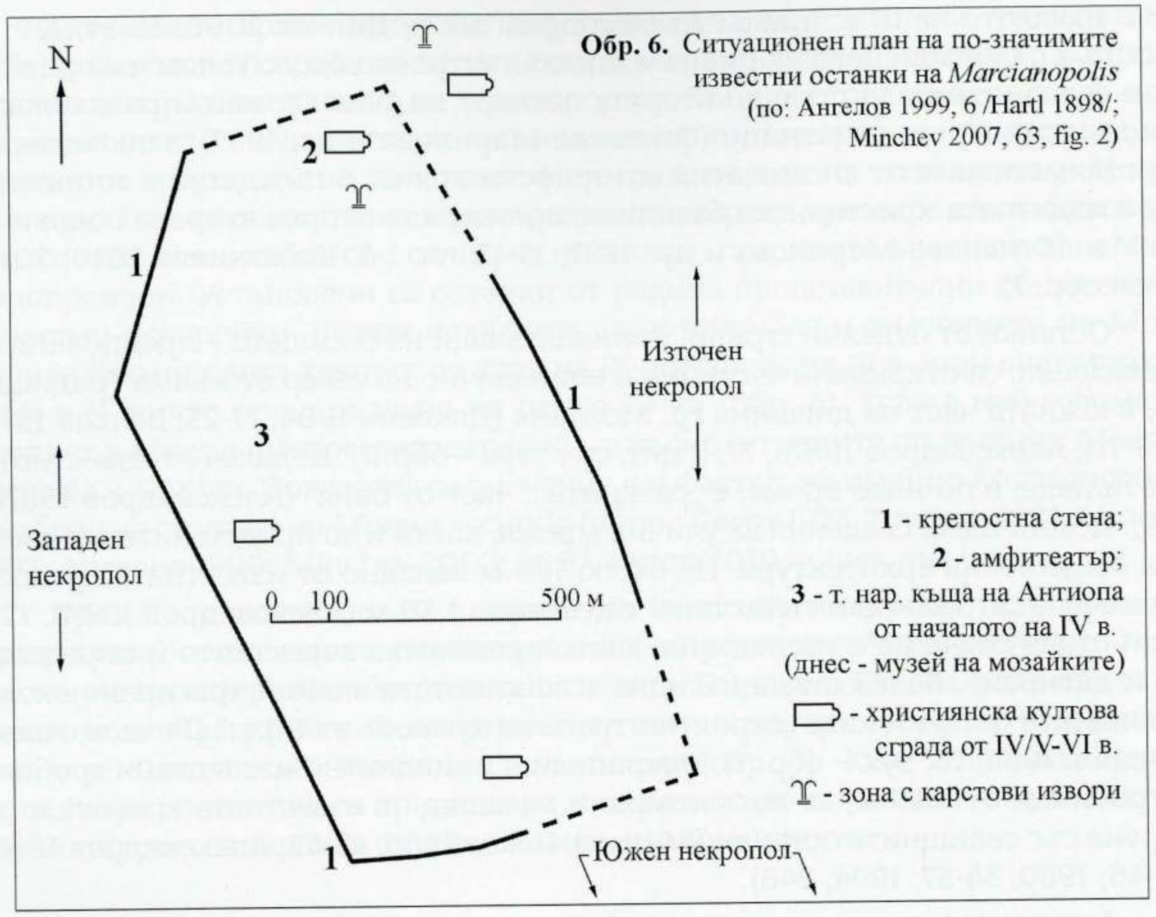
N
1
2
3
1
1
Западен некропол
Източен некропол
Южен некропол
0 100 500 м

Обр. 6. Ситуационен план на по-значимите известни останки на *Marcianopolis* (по: Ангелов 1999, 6 /Hartl 1898/; Minchev 2007, 63, fig. 2)

1 - крепостна стена;
2 - амфитеатър;
3 - т. нар. къща на Антиопа от началото на IV в. (днес - музей на мозайките)
▭ - християнска култова сграда от IV/V-VI в.
♈ - зона с карстови извори

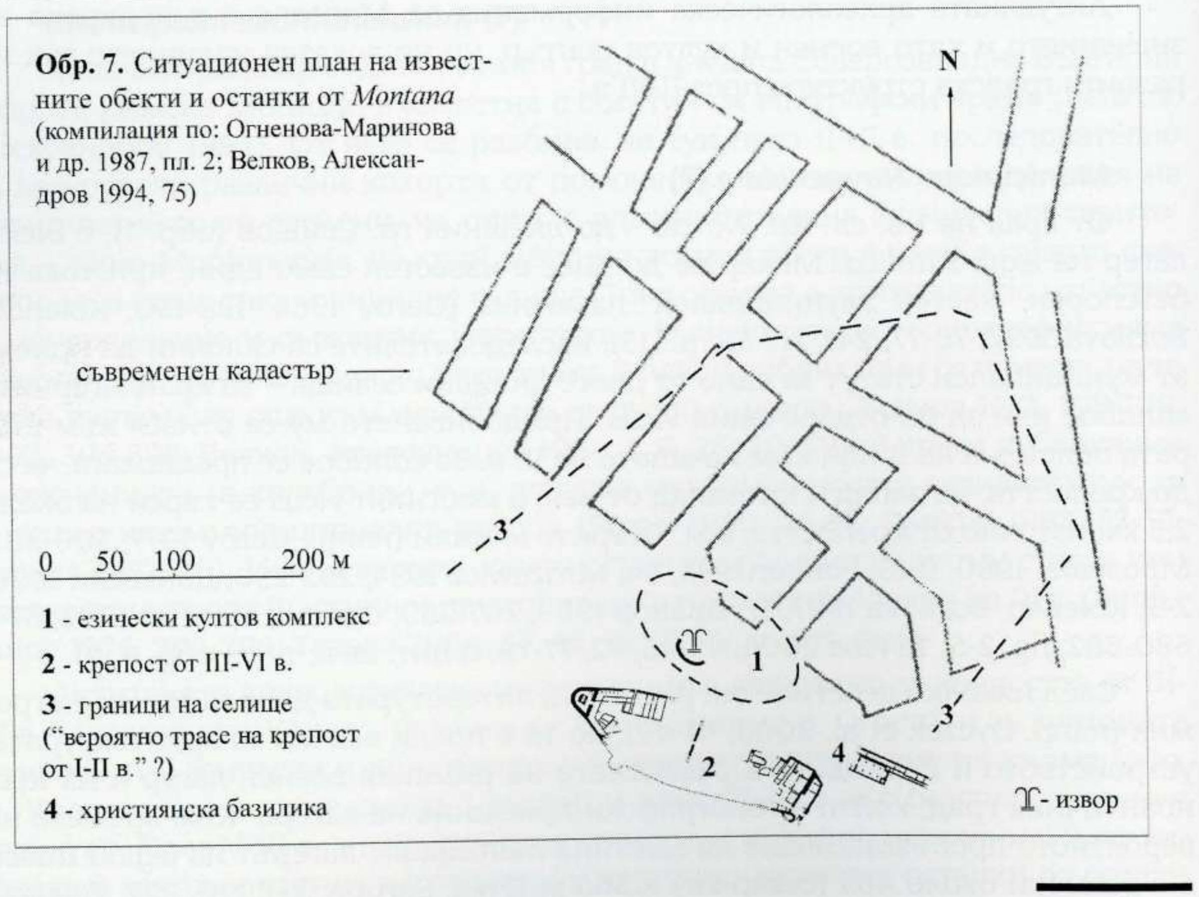
N
съвременен кадастър
1
2
3
3
4
0 50 100 200 м

Обр. 7. Ситуационен план на известните обекти и останки от *Montana* (компилация по: Огненова-Маринова и др. 1987, пл. 2; Велков, Александров 1994, 75)

1 - езически култов комплекс
2 - крепост от III-VI в.
3 - граници на селище („вероятно трасе на крепост от I-II в." ?)
4 християнска базилика
♈ - извор

Обр. 6-7

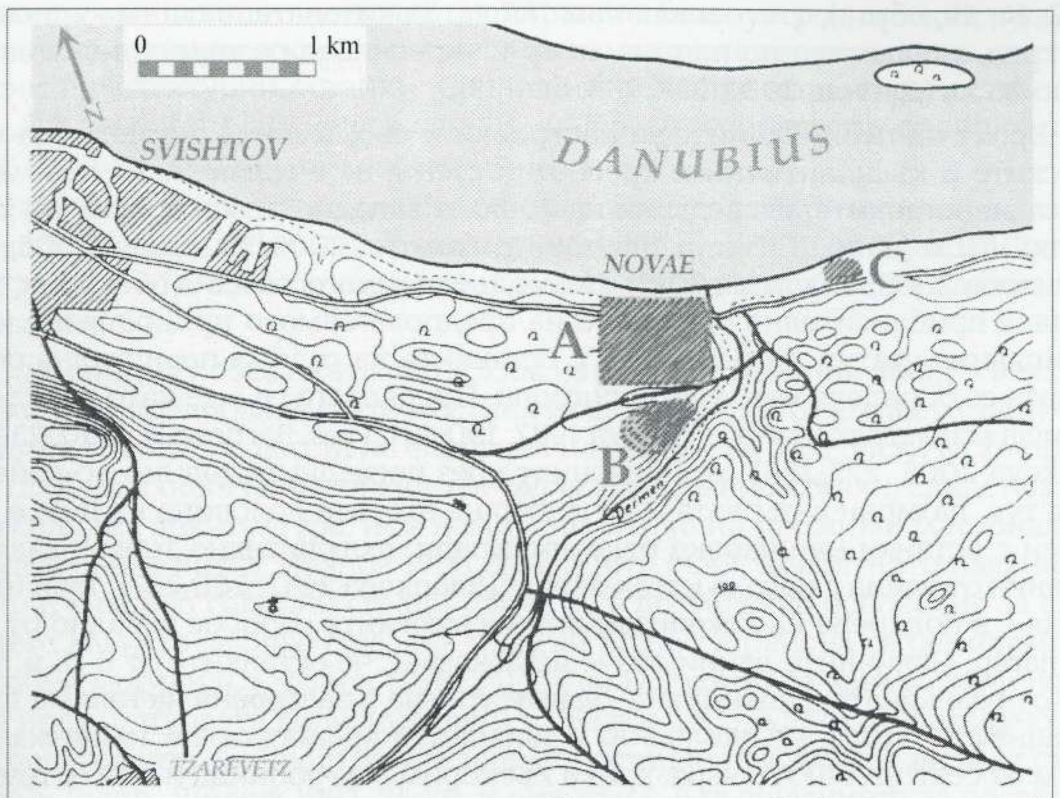
0 1 km
SVISHTOV
DANUBIUS
NOVAE
A
B
C
Dermen dere
TZAREVETZ

A - римски лагер и късноантичен град; B - некропол; C - "цивилно селище"

Обр. 8. Карта на района на *Novae* (по Dyczek 2008, 32, fig. 9)

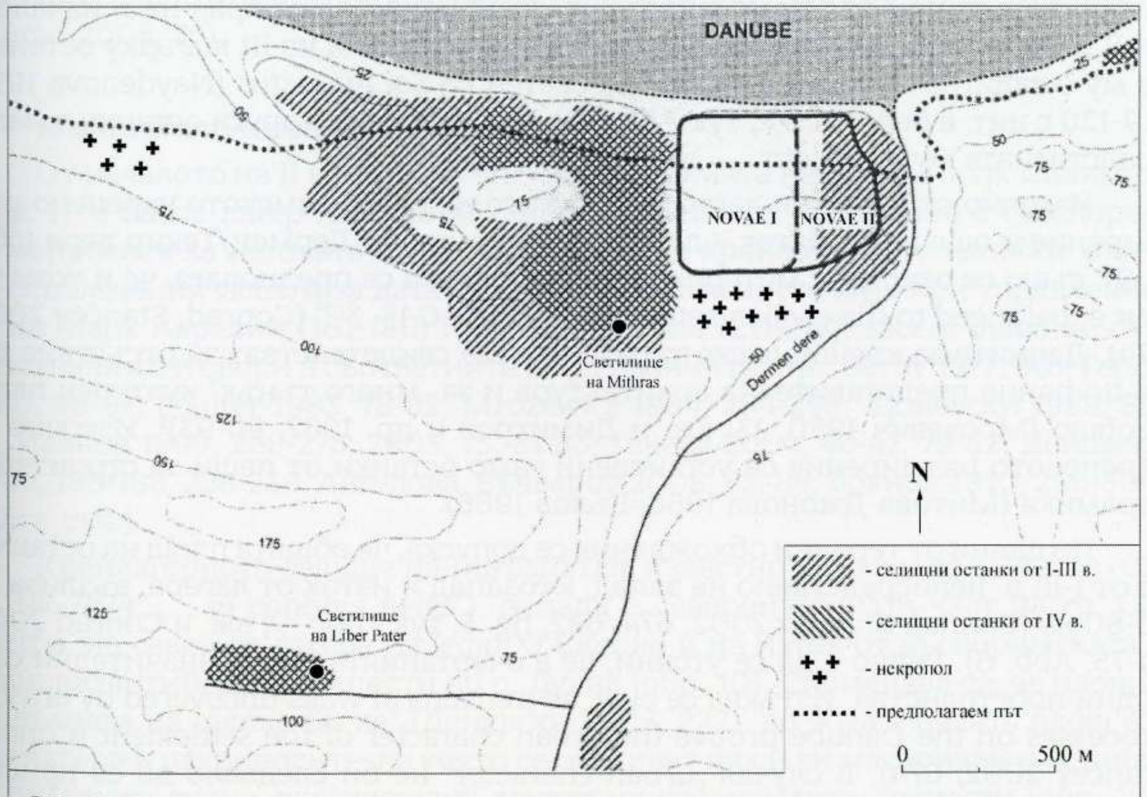
DANUBE
NOVAE I
NOVAE II
Светилище на Mithras
Светилище на Liber Pater
Dermen dere
N
25
50
75
100
125
150
175
0 500 м

▨ - селищни останки от I-III в.
▨ - селищни останки от IV в.
✚ - некропол
······ - предполагаем път

Обр. 9. Останки от I-IV в. в близката околност на *Novae* (по Conrad, Stančev 2002, 682, fig. 5)

Обр. 8-9

2002, 14, 59, обр. 1), т. е. с площ към 17,7 ха. Защитената площ на късноантичния град, включваща по-ранния лагер и укрепеното разширение на изток, е около 26 ха (Динчев 2001, 227, 238, бел. 18).

Броят на публикациите за постройки и съоръжения, изследвани извън римските и късноантичните крепостни стени, не е голям, като повечето от тях са за останките, изследвани на 70-80 м западно от крепостта – в т. нар. сектор VIII A (напр.: Čičikova 1987; 1997; Vladkova 2003; Владкова 2006; 2007; Димитров 2008; Владкова 2012). Периодът на многослойния обект тук, който съвпада приблизително с времето на предполагаемото придобиване на муниципалния статут, е представен с останките на голяма перистилна сграда. Същата се определя като *villa suburbana*. Предполага се още като резиденция на висш магистрат (напр.: Čičikova 1987, 190-191; Pres, Sarnowski 1990, 239-240; Vladkova 2003, 223-226). Установеният през последните години по-ранен период тук, датиран в първата и началото на втората половина на II в., е представен с останки на няколко отделни сгради, включително терми, както и с „останки от улица с посока изток-запад“ (Владкова 2012, 266-267). Тази информация е в подкрепа на локализацията на местните *canabae* западно от военния лагер. Наличните данни обаче не доказват, че останките от II-III в. тук са част от разгърната – планирана, благоустроена и застроена на голяма площ – селищна структура. На около 300 м западно от крепостта, т.е. на по-малко от 200 м от сектор „VIII A“, са разкрити късноримска гробница и гроб с трупополагане в съседство с нея. Има сведения за наличие на некропол, респективно – за отсъствие на селищни останки, в района (Василчин 1984). Приблизително в същия район, „au sud-ouest du camp militaire non lon du mur d‘enceinte“, са разкрити останки от малък *mithraeum*, функционирал от края на I- началото на II в. до към средата на III в. През втората половина на III в. върху останките му е издигнат нов малък храм, посветен на *Sol Augustus* (Naydenova 1999, 119-120 с цит. в бел. 13 съч.; тук – обр. 9). Няма данни за други останки в непосредствената му околност.

Източно от римския лагер, на мястото на късноримското укрепено разширение и още пó на изток – до и отвъд устието на Дермен/Текир дере (обр. 8, 9), също се откриват материали, поради което се предполага, че и този терен е „belonged to the civilian settlement... in the C 1st- 3rd“ (Conrad, Stančev 2002, 674). Данните за късноримското разширение свидетелстват за отсъствие тук на по-ранна представителна архитектура и за „много тънък“ културен пласт изобщо (Мрозевич 1980, 13; вж. и Димитров и др. 1967, 90-93)[1]. Източно от укрепеното разширение са установени само останки от пещи за строителна керамика (Митова-Джонова 1966; Вълов 1966).

По данни от теренни обхождания се допуска, че общата площ на останките от I-III в. непосредствено на запад, югозапад и изток от лагера, възлиза на 70-80 ха (Conrad, Stančev 2002, 674, 682, fig. 5; тук - обр. 9; вж. и Conrad 2008, 74-75, Abb. 6). Редно е да се уточни, че в очертанията ѝ има значителни свободни пространства. Изтъква се още, че „remains of walls uncovered by erosion processes on the Danube prouve the urban character of the settlement“(Conrad, Stančev 2002, 674). В случая „urban character“ не би следвало да се приема дословно – като свидетелство за планирана и благоустроена площ с улична мрежа, водопроводи и канализация, а като указание за наличие на места на солидни архитектурни останки. Според намираната по повърхността керамика, „the area of the late Roman *canabae* of Novae occupied only one-third of the former territory“ (ibidem, 674; тук – обр. 9).

На около 2 км югозападно от военния лагер са разкрити останки от светилище на Дионис (*Liber Pater*), функционирало през II-III в. (Митова-Джонова 1961; тук – обр. 9). В описанието е изтъкната „изолираността на сградата“ му (пак там, 24).

Споменатият обект на около 2,5 км източно от военния лагер – в м. Острите могили, предполаган като местния *vicus* и дори като селището, получило муниципален статут, досега не е бил цел на същинско археологическо проучване. По повърхността на терена тук са регистрирани останки, свидетелстващи за солидна архитектура, и са намирани различни движими материали от римската епоха (напр. Иванов 1999, 268, и цит. съч.). Вероятното наличие на една или няколко солидни сгради обаче не е достатъчно основание за определянето му като селище с реален градски облик. В района са регистрирани надгробни могили (Стефанов 1956, 24), в една от които са извършвани погребения през II- първата половина на III в. (Вълов 1965, 31-34). Недалеч, но не в непосредствената околност, са изследвани останки на скромна вила от същото време (напр. Динчев 1997, 25-26, и цит. съч.). В съобщението за последния оглед на обсъждания обект се отбелязва, че „the relatively small area of the *vicus* (c. 20 ha) compared to the *canabae* seems to argue against the identification with the *municipium Novense* of that settlement“ (Conrad, Stančev 2002, 674; вж. и Conrad 2008, 76).

Municipium Aurelium Durostorum

От началото на II в. *Durostorum* – в очертанията на днешния гр. Силистра (обр. 1), е базов лагер на *legio XI Claudia*. Местният *municipium* е безспорен, но въпросите за неговата идентификация – с крайлагерните *canabae* или с по-отдалечения *vicus*, и за датата на провъзгласяването му – при управлението на Марк Аврелий (161-180) или на Каракала (211-217), засега също не са с еднозначни отговори в съответните изследвания (напр.: Gerov 1977, 301; Геров 1980, 96-97; Poulter 1983, 78-82; Mrozewicz 1984, 294-295; Доневски 1988, 89-92; Иванов 1999, 268-275; 2003, 75, 81-83; Тачева 2004, 46-47, 79-82; Доневски 2006, 186-188, 228-238; Ангелова, Бъчваров 2008, 82, 84; Боянов 2010, 296-300; и цит. съч.).

Крайлагерното селище на *Durostorum*, известно като *canabae Aeliae* (CIL III, № 7474: „... *in canabis Aeliis*“), попада в североизточната част на гр. Силистра, на север от лагера на *legio XI Claudia* и на изток от късноримската и ранновизантийската крепости до р. Дунав (обр. 10). Споменава се, че площта му възлиза на „около 60 ха“ (Доневски 2006, 222), но това е цялата площ извън лагера и некрополите, на която се откриват някакви материали и останки от римската епоха, включително зоната на споменатите крепости (обр. 10). При проучването на последните, е констатирано отсъствието на „останки от някакво масивно антично строителство“ (Ангелова, Бъчваров 2008, 85), т.е.

---

[1] Фактът, че „концентрацията на лампите от V-VI и VI-VII век е на територията на ранновизантийската крепост или върху терени в близост до нея“ (Ангелова, Бъчваров 2008, 90), е допълнителен аргумент срещу визирането на терена на по-ранните *canabae* като център на ранновизантийския град.

същинската, основната площ на канабното селище тук (обр. 11) определено е по-малка от посочената по-горе.

Размерите на легионния лагер се определят на около 510 (север-юг) х 430 м (Доневски 2006, 169), т.е. площта му е към 22 ха (обр. 10). В изследваните му фортификационни съоръжения са установени няколко строителни периода, най-късният от които се отнася към V-VI в. (пак там, 169-176). Вероятно още през IV в. старият лагер вече е обитаван предимно от цивилно население. Крепостта до р. Дунав (обр. 10) и по-точно ранновизантийската крепост е с максимална дължина (запад-изток) „около 350 м“ и с максимална ширина (север-юг) „около 250 м“ (Атанасов и др. 2010, 326), т. е. площта ѝ е поне 4-5 ха. Късноримската крепост тук (Ангелова, Бъчваров 2008, 85) вероятно е била по-малка.

В резултат все на спасителни проучвания в основната площ на местните *canabae* са разкрити частично останки от голям брой солидно градени, с хоросан, сгради с различно предназначение – представителни жилищни сгради, стопански постройки и съоръжения, обществени бани. Повечето от тях имат сравнително дълъг период на функциониране в границите на II-IV в., белязан с ремонти и преустройства. С оглед именно на промените в техния вид, като пиков етап в развитието им и в развитието на селището изобщо, се очертава времето от края на III до към средата на IV в. (Доневски 2006, 188-224, обр. 1-27; Ангелова, Бъчваров 2008, 89-90; тук - обр. 11; вж. и Cîrjan 2011). Има косвени данни за представителна „зрелищна сграда“ – може би амфитеатър, издигната в края на II- началото на III в. (Димитров 2010, 329-339), чието местонахождение засега остава неизвестно.

Освен останки от сгради, при проучванията са установени и участъци от улици с различна широчина, като максималната е 5,60 м. При някои от тях са констатирани настилки с дребни камъни, докато при други липсва настилка. На места в уличните трасета са засечени канали и водопроводи (Доневски 2006, 188, 189, 194, 198, 200, 202, 206, 210, 214, 222, обр. 1, 6, 9, 10, 12, 16, 20, 27). Някои от установените сгради и улици са с ориентация, „съобразена до голяма степен с тази на легионния лагер“ (пак там, 222), но други са с различна ориентация (пак там, 189, обр. 1; тук – обр. 11).

Интерес предизвиква сведението за „улица с посока север-юг и широчина 6 м“, с настилка „от големи каменни плочи върху които личат коловози“, и зидан канал под настилката. Тя е засечена „на около 500 м северно от лагера и на 100 м западно и югозападно от сгради, обявени за част от канабите“. Твърди се, „че улицата, без каквито и да е преустройства, е използвана до VI век“ (Ангелова, Бъчваров 2008, 84). Друга конкретна информация за това съоръжение – примерно за дължината на разкрития участък, както и за датировката му, не е обнародвана.

За слънчев часовник от края на II- началото на III в., открит преди време в централната зона на *canabae*, се посочва, че „произхожда с голяма вероятност от площада (форума) или друго обществено място“ (Доневски 2006, 223-224). Засега сигурни данни за местен форумен комплекс няма. Според най-пълната публикация за слънчевия часовник, същият вероятно е принадлежал към храм на Изида (Вълев 1984, 89).

Малко са установените сгради в площта на *canabae* с конкретни данни за експлоатация – преустройства с градеж на кален разтвор, след края на IV в. (Доневски 2006, 198-199, 219, 224). Няма конкретни данни за по-късна експлоатация и на установените тук улични нива. Приемам извода, че през V-VI в. „укреплението на брега на Дунав, старият легионен лагер, укрепен допълнително по това време, и площта между тях, представляват... ранновизантийския град Доростол“ (пак там, 182), с уточнението, че „площта между тях“ – на по-ранните *canabae*, сега е открито предградие. Мнението, че в тази площ се формира „центъра“ на ранновизантийския град (Атанасов 2005, 109; 2006, 348), е в разрез с тенденциите в селищния живот по това време и е неприемливо. Тук е изследвана частично християнска базилика, издигната вероятно в края на IV- първата половина на V в., преустройвана през VI в. (Атанасов и др. 2005; Атанасов 2005, 101-102; 2006, 335-342; Ангелова, Бъчваров 2008, 90-91; тук - обр. 11/А)[2].

В днешна Силистра са разкрити значителен брой гробни съоръжения. Те спомагат за очертаването на границите на обитаемата изобщо площ през римската, късноримската и ранновизантийската епохи (напр.: Milošević, Donevski 1999; Доневски 2006, 243-262; Ангелова, Бъчваров 2008, 84, 95-96; тук - обр. 10). С принос в тази насока е и картирането на някои находки – в случая глинени лампи (Ангелова, Бъчваров 2008, 90, 92, обр. 12)[3].

Селището, предполагано като *vicus* – съгласно т.нар. селищен дуализъм край големите римски военни лагери, се намира при днешното село Ostrov в Република Румъния, на 2,5-3 км източно от лагера на *legio XI Claudia* (обр. 10). Площта, на която тук се откриват материали и останки от римската епоха, се определя на около 24 ха. В нейните граници, на брега на р. Дунав са изследвани пещи за керамика, функционирали в периода II-IV в. Изследвана е и банска постройка от II-III в. Случайно открити архитектурни детайли и скулптурни фрагменти от същото време свидетелстват за наличие на друга или други представителни сгради. От обекта произхождат, в резултат също на случайни открития, различни движими находки. В съседство със селищните останки са регистрирани гробни съоръжения от II в. (напр.: Culică 1978; Chera-Mărgineanu 1978; Muşeţeanu 1985; Доневски 2006, 231-235; и цит. съч.).

Значението на селището при с. Ostrov не е за пренебрегване, но с оглед на актуалната информация, то явно отстъпва по мащаб и степен на урбанизация на *canabae Aeliae*. Според интерпретацията на наскоро обнародван епиграфски паметник от Силистра, това селище може би ще трябва да се идентифицира с един от двата упоменати в него викуса – *Gavidina* и *Arnumtum* (Боянов 2010, 296, 299-300).

Municipium Troesmensium

Този *municipium* в североизточния край на *Moesia inferior* (обр. 1) е с богат епиграфски архив, но точното време на неговото провъзгласяване - втората половина на II или началото на III в., също е дискусионно. По-единни са изследователите относно отъждествяването му – не с *canabae* на лагерувалия

---

[2] Хипотезата, че тази базилика е епископската катедрала на Durostorum (Атанасов 2005, 102-109; 2006, 340-341, 348), също е неприемлива.

[3] Фактът, че “концентрацията на лампите от V-VI и VI-VII век е на територията на ранновизантийската крепост или върху терени в близост до нея” (Ангелова, Бъчваров 2008, 90), е допълнителен аргумент срещу визирането на терена на по-ранните canabae като център на ранновизантийския град.

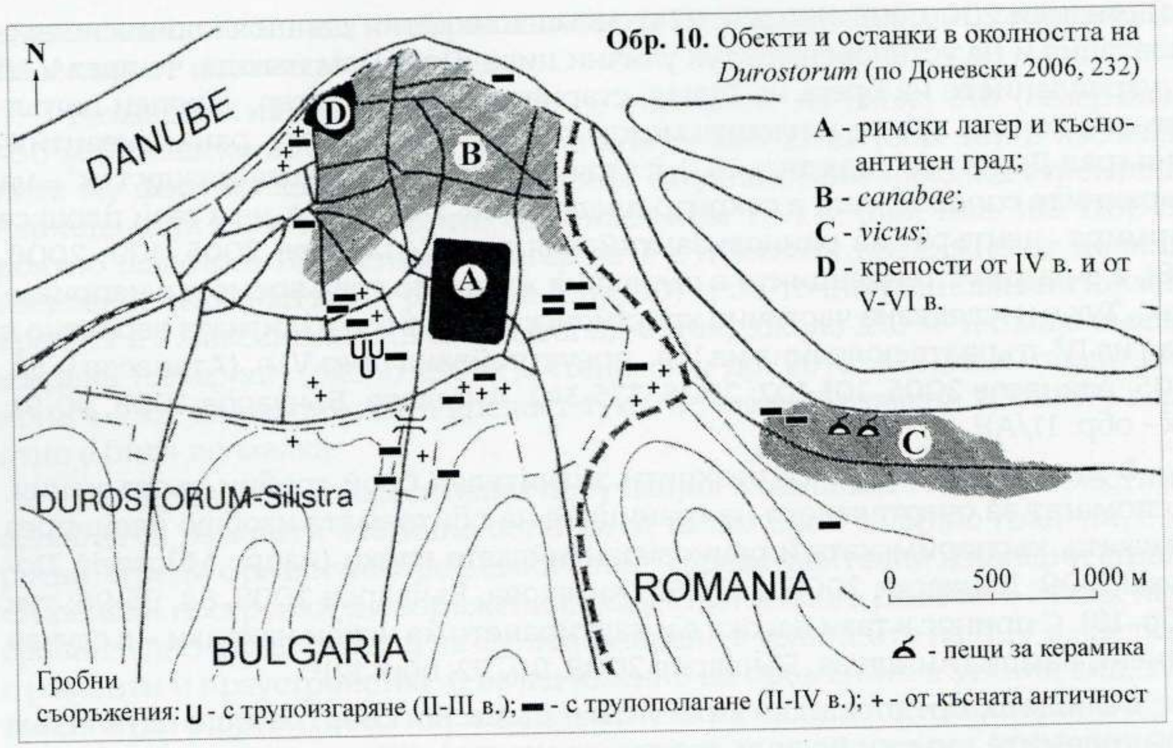

Обр. 10. Обекти и останки в околността на *Durostorum* (по Доневски 2006, 232)

N
DANUBE
D
B
A
C
DUROSTORUM-Silistra
ROMANIA
BULGARIA
A - римски лагер и късноантичен град;
B - *canabae*;
C - *vicus*;
D - крепости от IV в. и от V-VI в.
0 500 1000 м
- пещи за керамика
Гробни съоръжения: U - с трупоизгаряне (II-III в.); ▬ - с трупополагане (II-IV в.); + - от късната античност

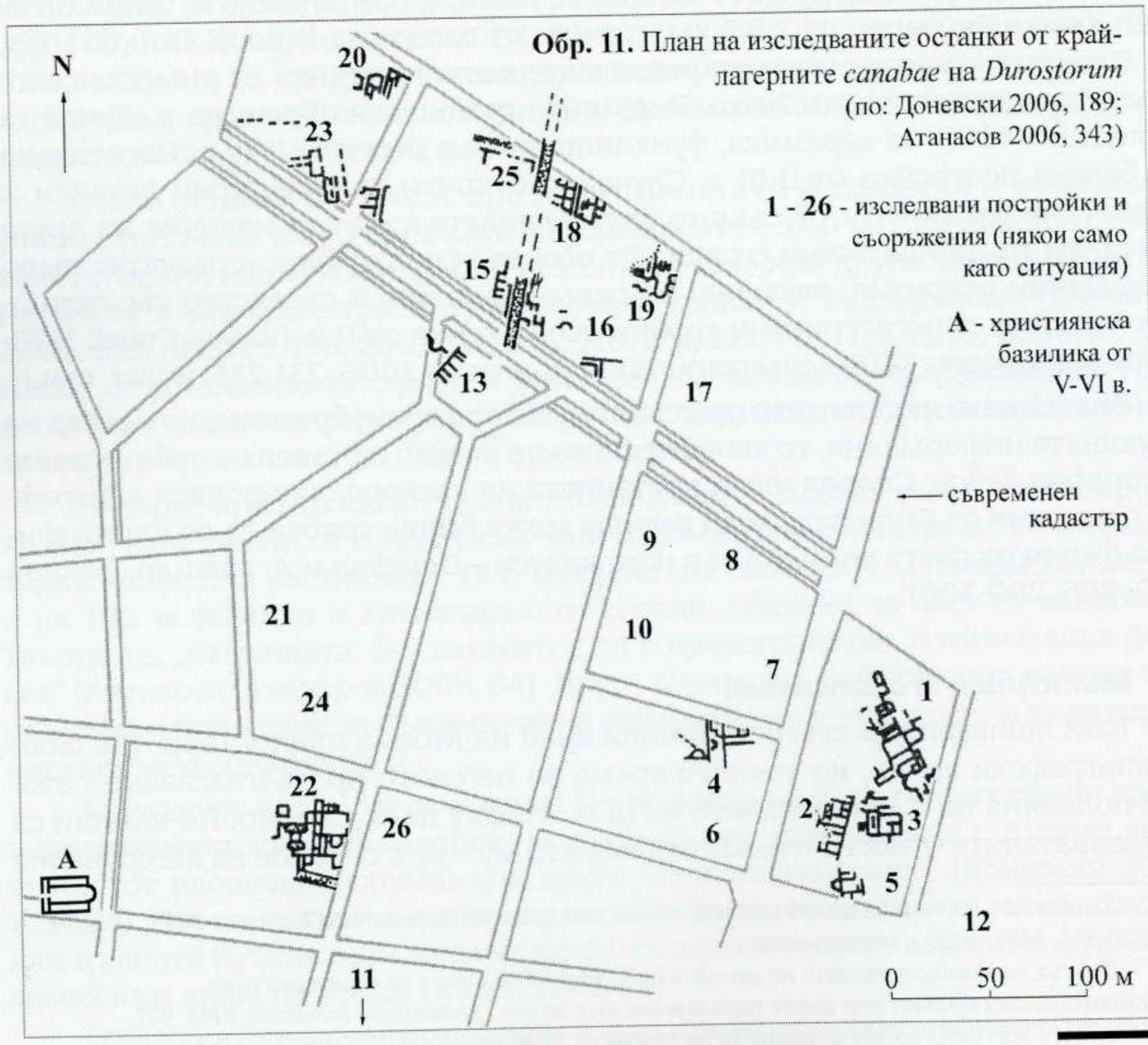

Обр. 11. План на изследваните останки от крайлагерните *canabae* на *Durostorum* (по: Доневски 2006, 189; Атанасов 2006, 343)

N
1 - 26 - изследвани постройки и съоръжения (някои само като ситуация)
A - християнска базилика от V-VI в.
— съвременен кадастър
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
A
0 50 100 м

Обр. 10-11

тук през II в. (до 167 г.) *legio V Macedonica*, а с местния *vicus* („*civitas*“), притежавал квазимуниципална уредба и преди придобиването на муниципален статут (напр.: Vulpe 1976, 290-292; Doruțiu-Boilă 1978, 247; Poulter 1983, 82-83; Велков 1984, 136, 142-143; Suceveanu, Barnea 1991, 49-51; 1993, 164, 166-167; Тачева 2004, 72, 79; Aparaschivei 2006, 189-192, 195-206 ; и цит. съч.). Локализацията на тези селища, както впрочем и на лагера на споменатия легион, не е надеждно установена, но е ясно, че е в района на двете известни крепости на късноантичния *Troesmis*.

Въпросните крепости се намират в м. Iglița край с. Turcoaia – „cetatea de est“ с площ около 1,75 ха и „cetatea de west“ с площ около 1,5 ха. Те са върху възвишения до десния дунавски бряг и отстоят на около 400 м една от друга. В пространството между и северно от тях са регистрирани три концентрично развиващи се землени вала (Ștefan 1974, 97-100, 104, pl. 16; тук – обр. 12).

Приоритет в досегашните археологически изследвания в *Troesmis* са били фортификационни съоръжения на късноантичните му крепости, предимно на източната от тях. Повечето епиграфски паметници - свидетелства за административната уредба на местните *canabae* и *vicus/municipium*, са преупотребени в техния градеж. Западната, по-слабо познатата крепост, се предполага като наследник на предримски, трако-гетски *oppidum*. Източната се визира като лагер на късноримския *legio II Herculia*. В нея още през XIX в. са разкрити частично няколко сгради, включително две християнски базилики (напр.: Ștefan 1974, 97-99, 102; Scorpan 1980, 31-33, 105-113, 152-154; Zahariade 1988, 128-130; Торбатов 2002, 121-129; Aparaschivei 2006, 189; Zahariade 2006, 67, 90-91, 99, 101; и цит. съч.).

На базата на ограничени разкопки през 1865 г., A. Baudry е изготвил т. нар. реставриран план на източната крепост (виж напр. при Tocilescu 1902, 75). Относно броя, вида и разположението на вътрешните постройки и комуникации, този план е въображаема възстановка – свръхинтерпретация на реално установените останки (ibidem, 74). От терена на двете крепости са известни движими находки, вкл. монети, от I-III в. (напр. Oberländer-Târnoveanu 1980, 248-252, 254, 256 sqq., 262 sqq.), но засега няма достоверна археологическа информация за останки от този период.

Относно споменатите землени укрепления (обр. 12) се допуска, че са във връзка с римския и късноантичния *Troesmis*. Допуска се още хронологическа последователност в тяхното съоръжаване, като външният се визира за най-ранен - „en relation avec la crise du IIIe siècle“ (Ștefan 1974, 104). Същински археологически проучвания по валовете обаче не са извършвани.

При спасителни разкопки в зоните между и северно от двете късноантични крепости (обр. 12), т. е. в зоните, където се предполагат местните *canabae* от времето на Принципата и местния *vicus*, придобил муниципален статут между 167 и 211 г., е установен сравнително дебел културен пласт с различни материали и останки, свидетелстващ за продължително обитаване на съответните терени, включително през II-III в. сл. Хр. (Simion 1980; Baumann 1980; Opaiț 1980). Установените останки, включително тези от посочения период, обаче, са от постройки със скромни размери и градеж, които не са свидетелства за представителна градска среда.

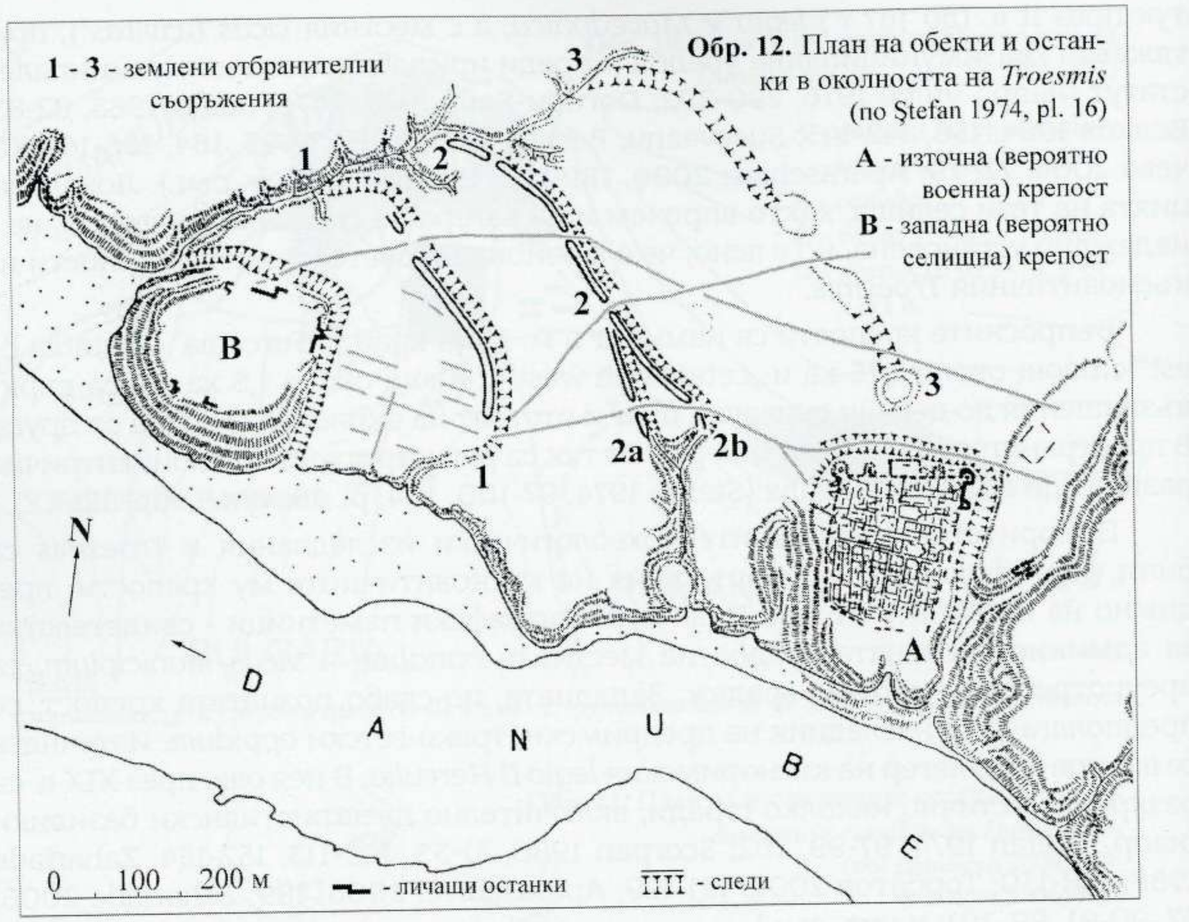

Обр. 12. План на обекти и останки в околността на *Troesmis* (по Ştefan 1974, pl. 16)

1 - 3 - землени отбранителни съоръжения
A - източна (вероятно военна) крепост
B - западна (вероятно селищна) крепост
1
2
3
2a
2b
N
D A N U B E
0 100 200 м
- личащи останки
- следи

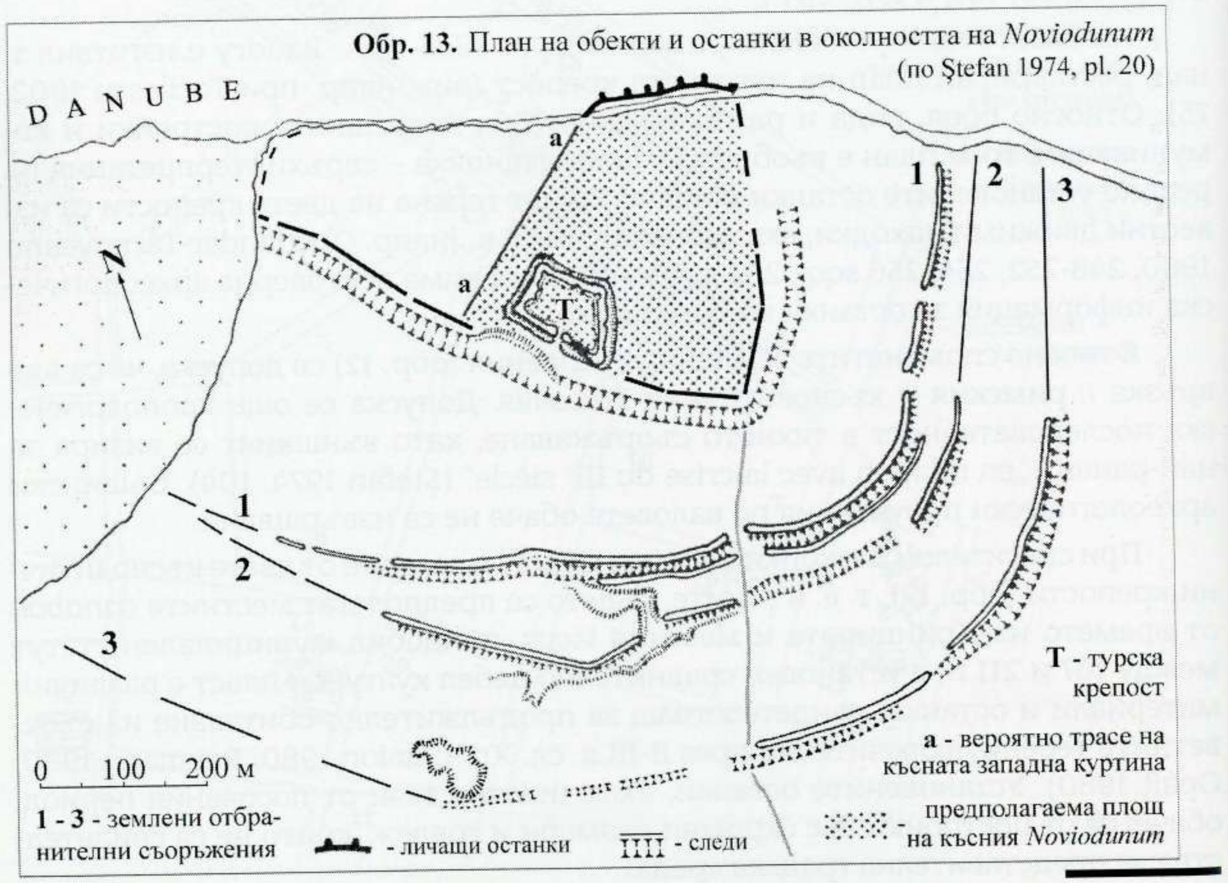

Обр. 13. План на обекти и останки в околността на *Noviodunum* (по Ştefan 1974, pl. 20)

D A N U B E
N
a
a
T
1
2
3
T - турска крепост
а - вероятно трасе на късната западна куртина
предполагаема площ на късния Noviodunum
0 100 200 м
1 - 3 - землени отбранителни съоръжения
- личащи останки
- следи

Обр. 12-13

При тези проучвания е потвърдено и трайното обитаване на района на римския и късноантичния *Troesmis* през средновековието – в периода X-XIII в., според проучвателите (Vasiliu 1980; Mănucu-Adamşteanu 1980; Oberländer-Târnoveanu 1980, 248-249, 253-255, 258 sqq., 267 sqq.).

Municipium Noviodunum

Noviodunum сравнително отскоро е в „клуба" на доказаните *municipia* на *Moesia inferior* благодарение на (надгробен ?) надпис на магистрат, открит в недалечната *Dinogetia*. Моментът на провъзгласяването му засега не може да се прецизира, но изглежда е в началото на III в. (Barnea 1988, 53-55; Suceveanu, Barnea 1991, 48-49; Baumann 2010, 8). Не е сигурно от какъв вид селище – *canabae, vicus* („*civitas*") - произхожда този *municipium* (Barnea 1988, 55; Suceveanu, Barnea 1993, 165). По времето на Принципата *Noviodunum* не е легионен лагер, а база на речната римска флотилия – *classis Flavia Moesica*, и място за стациониране на по-малки военни единици (напр. Baumann 2010, 9). Поради това е уместен и въпросът дали в случая трябва да се изхожда от модела на т. нар. селищен дуализъм?

Известната крепост на *Noviodunum* е до десния дунавски бряг, източно от днешното с. Isaccea, в близост до делтата на голямата река (обр. 1). Платовидният терен с фортификационните останки е с полуостровно очертание и площ от около 9 ха. Подобно на Troesmis, и тук са регистрирани три землени вала, развиващи се концентрично на юг и изток от крепостта (Ştefan 1974, 100-104, fig. 2, pl. 20; Lockyear et al. 2006, 122-125, 145, fig. 3; Teodor et al. 2011, 2, fig. 3, 4; тук – обр. 13). Подобно на Troesmis, и тук е имало интензивен живот през Средновековието.

Изследваните фортификационни останки са предимно от началото на IV в., когато в *Noviodunum* вече е настанен *legio I Iovia*, т. е. късноримската крепост тук би следвало да се отъждестви с или поне да включва и легионния лагер. Разкрити са останките от източния сектор на северната куртина (от цялата северна куртина ?) с няколко кули, както и останки от източния сектор на южната куртина с три кули. Установени са по-късни поправки и преустройства, свидетелстващи за използването на повечето фортификационни съоръжения до края на VI в. Предполага се, че при изграждането или в по-късен момент от функционирането на тази крепост, нейната западната стена е трасирана или изместена впоследствие доста пó на изток от естествената западна граница на местността (обр. 13), т. е., че нейната площ поначало или по-късно е редуцирана почти на половина спрямо посочената по-горе (напр.: Ştefan 1974, 101-104; Scorpan 1980, 17-23, 148-149; Barnea, Barnea 1984, 97, 504-505; Zahariade 1988, 134-137; Торбатов 2002, 144-152; Zahariade 2006, 91-92, 67, 99; Lockyear et al. 2006, 128-129, 153-154; Baumann 2010, 57-155, 177-179, 236-242; и цит. съч.).

Оскъдна е засега информацията за по-ранните укрепителни съоръжения на *Noviodunum* и за синхронната им селищна структура, с която би следвало да се свърже епиграфски засвидетелствания *municipium*. Има предположение, че лагерът от I-III в. е бил в западната част на местността, а селището, прераснало в *municipium* - в източната част, т.е. на мястото на късноримската крепост (Teodor et al. 2011, 2; тук – обр. 13). При проучването на източния сектор на южната стена на късноримската крепост обаче е установено, че същият дублира землени укрепителни съоръжения – вал и ров, които вероятно са от ранния военен лагер (Baumann 2010, 89-98, 106-108, 114, 237). Засега очертанията и площта на ранния лагер остават неуточнени.

В североизточната зона на Noviodunum, в съседство със северната стена на късноримската крепост, са разкрити частично останки от различни сгради, включително бани от II-III в. и от IV в., и сграда от V-VI в. с план на християнска базилика, но с ориентация север-юг (Barnea 1977a, 103-105, 110-114; Barnea, Barnea 1984, 97-102, 504-507, и цит. съч.). Някои от по-ранните сгради са застъпени от късноримските фортификационни съоръжения (Barnea, Barnea 1984, 504-505, pl. I). Не е ясно дали сградите от II-III в. са били в или извън очертанията на синхронните им укрепления. Съобщенията за други инцидентни проучвания в площта на късноримската крепост съдържат малко данни за останки на постройки от I-VI в. изобщо (Baumann 2010, 152-155, 165-171, 241-242).

В известните концепции за състоянието и развитието на Noviodunum определено значение се отдава на споменатите три землени вала около и пред солидната късноримска крепост (обр. 13). Доскоро, въпреки отсъствието на съответни проучвания, те се свързваха със защитата на селищата/предградията до/на римския или ранновизантийския Noviodunum. Известни разлики има в предположенията за хронологията им: последователна – от „II-III в.“ за външния вал до „V-VI в.“ за вътрешния вал (напр. Scorpan 1980, 22, 116; вж. и Ştefan 1974, 104); синхронна – към края на V-VI в. (Торбатов 2002, 151). Оградената от тях и по-точно от външния вал площ, се използва като аргумент за определянето на Noviodunum като значителен град (Zahariade 2006, 67, 70-71). Проведените неотдавна проучвания пред (южно от) югоизточния ъгъл на късноримската крепост, при които е прерязан и първият, най-близкият до последната, землен вал, обаче (отчасти) опровергават тези концепции. В посочената зона, предполагана като „aşezarea civilă“ към римския лагер и късноантичната крепост, са изследвани само жилищни останки и гробове от X/XI-XIII в. По безспорен начин е установено, че първият землен вал, който изглежда по-внушителен в сравнение с останалите (Ştefan 1974, 101-102; тук – обр. 13/1), също е средновековен (Baumann 2010, 17-54, 235-236).

При обхождания южно от терена с фортификационните останки (обр. 13) е открито значително количество фрагментирана керамика от I-VI в. (Lockyear et al. 2006, 130-133, 150, 156-157, fig. 12, 23, 24). При проведените на места сондажни проучвания обаче не са открити солидни останки. Известно изключение са частично разкритите останки на постройка, предполагана като „granary“ (Lockyear et al. 2008, 46-48). На югоизток от крепостта са открити материали, свидетелстващи за занаятчийска активност през римската епоха и късната античност (Baumann 2010, 171-176, 242).

Прегледът за Noviodunum ще завърши със сведението за масивни останки, засечени със сондажи пред (източно от) източната куртина на късноримската крепост. На 12 м пред нея е установена „стена“ със солиден и грижлив градеж, с дебелина над 4 м в субструкция и към 3,50 м в суперструкция (Barnea 1977a, 105-106, 115, pl. VIIb). Западно от нея е разкрит „пиедестал за статуя“ с височина 2,10 м (ibidem, 106, 116)[4]. Поддържаната в литературата интерпретация на представената масивна „стена“ като протейхизма от V-VI в. (ibidem, 106, 108; Scorpan 1980, 18; Zahariade 1988, 136-137) основателно се отхвърля като неадекватна на характеристиките на този вид фортификационни съоръжения (Торбатов 2002, 148-149). Определянето на тази „стена“ като източна куртина на крепостта „на града“ от епохата на Принципата (пак там, 151-152) обаче също е спорно. Останки с подобен вид и градеж не са установени при проучванията в северния сектор, нито в дългия сондаж (север-юг), прерязващ източния участък на южната стена на късноримската крепост и терена южно от него, включително първия землен вал (Baumann 2010, 17-19, 24-26). Възможно е тази „стена“ и споменатият „пиедестал“ да са останки от някаква обществена сграда с представителни функции (храм?).

Municipium Tropaeum Traiani

Tropaeum Traiani не е на дунавския *limes* (обр. 1) и, както вече бе посочено, произходът му не е свързан със значителен военен лагер. Вероятно е най-ранният *municipium* на провинция *Moesia inferior*. Провъзгласяването му се поставя от изследователите в първите години на управлението на Марк Аврелий или в последните години на управлението на Траян, като превес напоследък придобива второто мнение (напр.: Vulpe 1976, 292-293; Doruțiu-Boilă 1978, 245; Barnea et al. 1979, 13, 60-62, 227, 239, 249-250; Poulter 1983, 83; Велков 1984, 144; Suceveanu, Barnea 1991, 54, 55; Тачева 2004, 44, 71; Aparaschivei 2003, 333-337; Zahariade 2006, 17, 85; и цит. съч.).

Известната късноримска крепост на *Tropaeum Traiani* е върху платовидно възвишение на североизток от днешното с. Adamclisi и на около 1,5 км на югозапад от известния паметник, чието име е приел (Barnea et al. 1979, 13-14, fig. 1; тук – обр. 14). Изграждането ѝ *„a fundamentis“* е засвидетелствано със строителен надпис на Лициний и Константин I (Popescu 1976, 183-185, № 170) от 315-316 г. (Торбатов 2002, 50-51, и цит. съч.) С оглед на момента на изготвянето му - в началото, по време или след края на строителството, мненията на изследователите не съвпадат (напр. Динчев 2009в, 418, и цит. съч.), но при всички положения изграждането на крепостта е започнало след 270 г. и е завършено преди 350 г. Конфигурацията ѝ е неправилна, съобразена с терена. Площта ѝ възлиза на около 10 ха (Barnea et al., 1979, 16, fig. 23; Scurtu, Barnea 2005, 454, 463, fig. 1; тук – обр. 14, 15). Изследваните ѝ съоръжения – порти, кули и т. н. (обр. 10), са представени подобаващо в литературата (напр.: Barnea et al. 1979, 47-78, 237-240; Scorpan 1980, 44-46, 102-114, 160; Bogdan-Cătăniciu 1999, 260-267; 2001, 416-422; Торбатов 2002, 301-307; Zahariade 2006, 98-99, 102) и са сред еталоните за фортификационно строителство от края на III- началото на IV в. (напр.: Lander 1984, 193, 218, 256; Crow 2007, 447-450). До югоизточния ъгъл на основната крепост е установен укрепен анекс с площ от 0,7 ха (обр. 14, 15). Предполага се, че е от втората половина на IV или първата половина на V в., а също и че е с военни функции (напр.: Barnea et al. 1979, 16, 59, 228, 238-239; Suceveanu, Barnea 1991, 202; Торбатов 2002, 306).

Късноримският *Tropaeum Traiani* изглежда е планиран с ортогонална улична мрежа, с представително оформление на главните му улици (Barnea et al. 1979, 79, 95-96, 109-127, 240-246, 251; тук – обр. 15). Нарушаването на класическите градоустройствени традиции, започнало вероятно още през втората половина на IV в., е сигурно установено за следващите два века (ibidem, 126-127, 246, 252; Suceveanu, Barnea 1991, 202; Bogdan-Cătăniciu 1999, 267-268; 2001, 420-422; Zahariade 2006, 108-109). Най-значителната известна сграда от началните десетилетия на късноримския град е т. нар. *basilica forensis* в централния му сектор. Според румънските колеги, това е представителна гражданска базилика, която след IV в. губи официалните си функции и придобива стопански такива (напр: Barnea et al. 1979, 20-26, 91, 229, 251; Suceveanu, Barnea 1991, 200, 271-272, 274; Zahariade 2006, 107-108). Според друго мнение, тази сграда по начало е *horreum* (напр. Poulter 1996, 117, 126). В площта на основната крепост са разкрити четири християнски църкви, едната от които е базилика с трансепт. Доскоро те се отнасяха към края на IV-VI в. (напр.: Barnea et al. 1979, 229, 251-252; Suceveanu, Barnea 1991, 271, 276-278; Lungu, 1997, 99-104; Achim 2007, 199-209; и цит. съч.). Напоследък е изказано мнение, че т. нар. мраморна базилика в северозападния сектор и еднокорабната църква, устроена в по-ранна „цистерна“ в западния сектор, са функционирали още през първата половина на IV в. (Bogdan-Cătăniciu 1998, 204-209, 212; 2006, 241-253). В основната крепост са изследвани изцяло или частично доста сгради, предимно жилищни, с градеж без хоросан, отнасящи се основно към V-VI в. (напр.: Barnea et al. 1979, 80-93, 96-107, 127, 230, 241-243, 252, fig. 67, 77, 90, 100, 104; Panaitescu 1979, 197-201; Scorpan 1980, 47-49; Sâmpetru 1994, 18-53, 113-114, 138-141, 160-166; Gămureac 2009, 243-247, 280; вж. и Scurtu, Barnea 2005, 453-454, 459 sqq.).

---

[4] Приложената в публикацията снимка (Barnea 1977, 116, pl. VIII) показва, че този „пиедестал“ лежи върху стилобат, т.е., не е изключено наличие и на други подобни „пиедестали“.

За разлика от данните за късноантичния град, информацията за *municipium Tropaeum Traiani* през II-III в. е твърде оскъдна. При източната крепостна порта са установени два по-ранни строителни периода, първият от които се отнася към II в. (преди 170 г.), а вторият – към края на II- началото на III в. Отначало портата е фланкирана от две малки, правоъгълни в план кули, а пред куртината е прокопан ров. При втория период защитата на портата е допълнена с вътрешна надвратна кула (Barnea et al. 1979, 35-36, 48-51, 88, 227, 235, 237, 241; Bogdan-Cătăniciu 1999, 259-261, fig. 2). В останалите сектори на крепостта обаче не са установени по-ранни останки, синхронни с тези при източната порта. В северозападната, западната и южната зони на терена на крепостта не е установен и значим културен пласт от времето на Принципата. Тези констатации мотивират повечето проучватели да приемат, че римският *municipium* е заемал само североизточната и отчасти централната зони на укрепения късноантичен град – площ с приблизителни размери 250 x 150 м (Barnea et al. 1979, 53-54, 227-228, fig. 23, 33; Papuc 1986, 159-169; Bogdan-Cătăniciu 1998, 201-204; 1999, 260-268; Zahariade 2006, 69, 85, fig. 46; Динчев 2009в, 418-419, бел. 3, обр. 4; тук – обр. 15/1), т.е. не повече от 4 ха.

При дългогодишните проучвания в *Tropaeum Traiani* са открити различни движими материали и находки от II-III в. (напр.: Barnea et al. 1979, 180-185, 194-206; Gămureac 2009, 252, 255, 261 sqq.). Малко обаче са данните за синхронна архитектура. Предполага се, че планировката и уличната мрежа на римския *municipium* са възпроизведени в тези на града от IV в. (Barnea et al. 1979, 121-122, 245; тук - обр. 15). Същевременно за зоната непосредствено на северозапад от източната порта се изтъква, че „la planimétrie de cette zone aux IIe-IIIe siècles était différente de celle de la période post-constantinienne (ibidem, 241). Тук са разкрити частично останки от постройки от II-III в. със сравнително слаб градеж. От тях произхожда голяма колективна находка на денари, укрита след началото на III в. (ibidem, 79, 82, 241).

Единствената, цялостно разкрита значителна сграда на римския *municipium*, е споменатата по-горе „цистерна“ – воден резервоар, издигнат вероятно в края на II- началото на III в., преустроен през IV в. в църква. Намира се в близост до (източно от) късноримската западна порта (обр. 15/2). Останките му, включително тези на църквата, са изследвани в края на XIX- началото на XX в. Вътрешните му размери са 26,50 x 9,60 м. Солидните му стени изглежда са носили сводово покритие. Предполага се, че е пълнен с водопровод от извор на няколко километра в посока на юг или югоизток (Barnea 1977b, 221-230, fig. 2-4; Mărgineanu-Cârstoiu 1977, 235-250, fig. 1, 7, 9; Barnea et al. 1979, 19, 21-22, 122-123, not. 42, fig. 2, 3, 100, 106; Bogdan-Cătăniciu 1998, 206-209; Achim 2007, 203-205). Този резервоар може да се определи като *castelum aquae*. Местоположението му е допълнителен, косвен аргумент, за по-малката площ на *municipium*-а, в сравнение с тази на късноантичния град.

Според една хипотеза, т. нар. мраморна базилика в северозападната зона на последния (обр. 15/3), е издигната върху останките на езически храм от II-III в. Предполага се още, че в тази зона е имало „extra mural sacred area of the Tropaeum *municipium*“ (Bogdan-Cătăniciu 2006, 240-241; Zahariade 2006, 108). Предвид частичното разкритие и лошата степен на съхранение на въпросните останки, утвърждаването на тази хипотеза днес не би било коректно.

Предвид отстоянието си спрямо селищния център, известният паметник – същинският *Tropaeum Traiani* (обр. 14), не може да се разглежда като съставна част на първия и не бива да се включва в неговата структурна характеристика. Няма данни за наличие в непосредствената околност на паметника на по-значителни синхронни селищни останки (виж напр. Sâmpetru 1984, 13-26).

* * *

Създадени от император Траян, *Oescus*, *Nicopolis ad Istrum* и *Marcianopolis* (обр. 1) се формират за около половин век, въпреки разликите в статута и устройствените традиции, като центрове със сходни основни характеристики: с обширни, възлизащи на десетки хектари, кадастрални планове, базирани на ортогонални улични мрежи; с улици с трайни настилки, канали и водопроводи; с представителни площадни комплекси в централните им зони (неустановен засега, но очакван при *Marcianopolis*); с много други образци на представителна и утилитарна обществена архитектура (обр. 2-6). В края на II в. те вече са укрепени, като размерите на масивните им крепости отразяват сравнително точно тяхното състояние и значение към този момент (обр. 2, 3, 6). С оглед на стандартите на античното градоустройство, *Oescus*, *Nicopolis ad Istrum* и *Marcianopolis* могат да се определят като реални градове. Краткото определение за тези стандарти е монументален урбанизъм.

Според наличната археологическа информация, представена в предход-

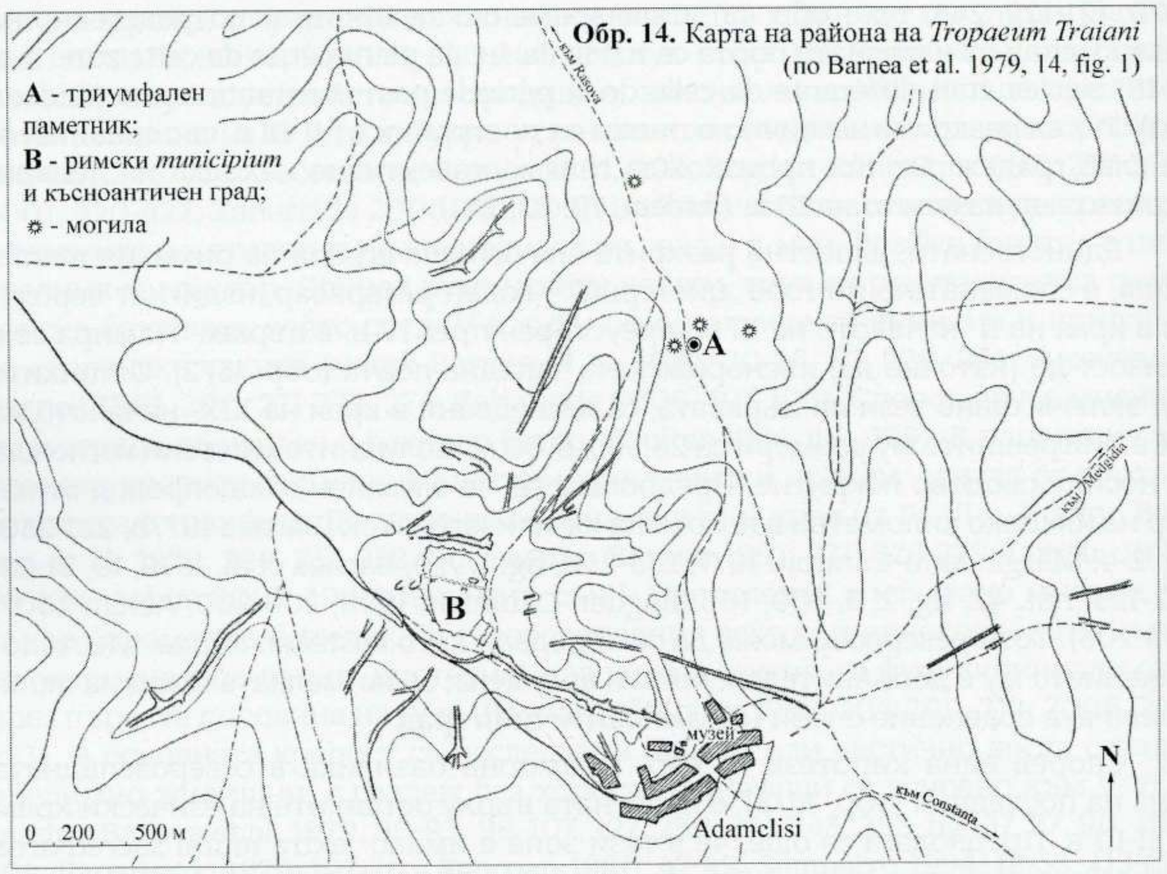

Обр. 14. Карта на района на *Tropaeum Traiani* (по Barnea et al. 1979, 14, fig. 1)

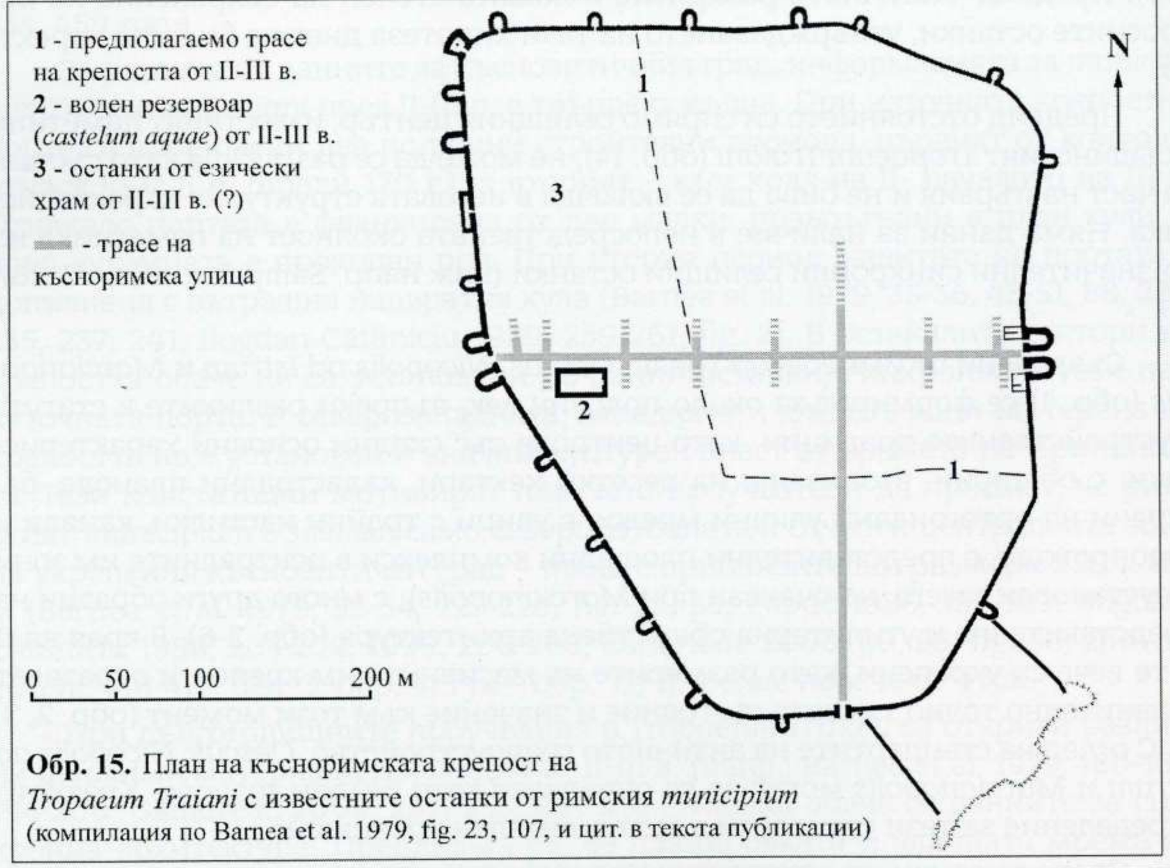
1 - предполагаемо трасе на крепостта от II-III в.
2 - воден резервоар (*castelum aquae*) от II-III в.
3 - останки от езически храм от II-III в. (?)
▬ - трасе на късноримска улица
N
1
2
3
—1—
0 50 100 200 м

Обр. 15. План на късноримската крепост на *Tropaeum Traiani* с известните останки от римския *municipium* (компилация по Barnea et al. 1979, fig. 23, 107, и цит. в текста публикации)

Обр. 14-15

ното изложение, известните *municipia* на провинция *Moesia inferior* – *Montana* (?), *Novae* (?), *Durostorum*, *Troesmis*, *Noviodunum* и *Tropaeum Traiani* (обр. 1) не достигат монументалния урбанизъм на *Oescus*, *Nicopolis ad Istrum* и *Marcianopolis* по времето на Принципата. Първите отстъпват на вторите по всички по-важни градоустройствени показатели през II-III в.

От разгледаните селища - кандидати за изредените *municipia*, засега само за крайлагерните *canabae* на *Durostorum* може да се допусне, че се простират на площ, съизмерима донякъде с тази на реалните градове (обр. 10, 11). Данните за разпръснати по повърхността на терена материали – например по терена на крайлагерните *canabae* на *Novae* (обр. 9), не са надежден показател в това отношение. По правило площта на разпръсване на материали (деструкции, фрагментирана битова керамика и др.) по повърхността на терена, неколкократно надвишава реално застроената площ на съответния обект.

Сред разгледаните селища, улична мрежа е установена в крайлагерните *canabae* на *Durostorum*. Тя, респективно - съответната планова схема, обаче не е с единна ориентация (обр. 11) и не може да се разглежда като вариант на класическата мрежа от *decumani* и *cardines*. С едно изключение с не съвсем ясен контекст, установените тук улици са без солидна настилка, а някои – изобщо без регистрирана настилка. Информацията за уличната мрежа на *municipium Tropaeum Traiani*, за която се предполага, че е възпроизведена в улиците в североизточната зона на късноантичния град (обр. 15), също не съдържа сведения за трайни настилки. Единствената засечена засега „улица" (част от крайдунавския път?; по-къс пасаж в комплекс от сгради?) сред останки на по-ранни сгради в крайлагерните *canabae* на *Novae*, не е достатъчно доказателство за развита улична мрежа.

В разгледаните селища са разкрити различни останки, включително от представителни обществени постройки – предимно храмове и бани, и/или богати жилища (обр. 7, 9, 11, 15). Наличието на подобни постройки обаче не е привилегия само на реалните градове, но и на *vici*, *vilae* и други обекти. Същевременно в разгледаните селища досега не са установени данни за наличие на площадни комплекси с най-важните за градското управление сгради. Възможно е при бъдещите проучвания в някои от тях да се установят такива комплекси. Те обаче едва ли ще са с вида на *forum*-а на *Oescus* (обр. 4) или на *agora*-та на *Nicopolis ad Istrum* (обр. 5). Струва си да се припомни, че ранното преоткриване на тези два града от модерната историография се дължи на монументалните им останки, сред които изпъкват именно тези на техните площадни комплекси от II-IV в. (напр.: Каниц 1995а, 219-229; 1995б, 179-182). В техните очертания са и първите местни разкопки (напр.: Иванов, Иванов 1994, 11-13; 1998, 44-45; и цит. съч.). След началото/средата на V в. постройките и съоръженията на площадните им комплекси вече не функционират по предназначение, но се преизползват с други цели. Внушителните им останки не са обезличени и във вековете след прекъсването на живота в тези два града, включително при интензивното им ползване като кариери за строителни материали през XIX и началото на XX в. Монументалният характер на останките е причина впрочем и за ранното локализиране на същинския *Tropaeum Traiani* (напр.: Barnea et al. 1979, 13-15; Sâmpetru 1984, 27-35; и цит. съч.), на паметника, дал името на близкия *municipium*. Последният е локализиран по

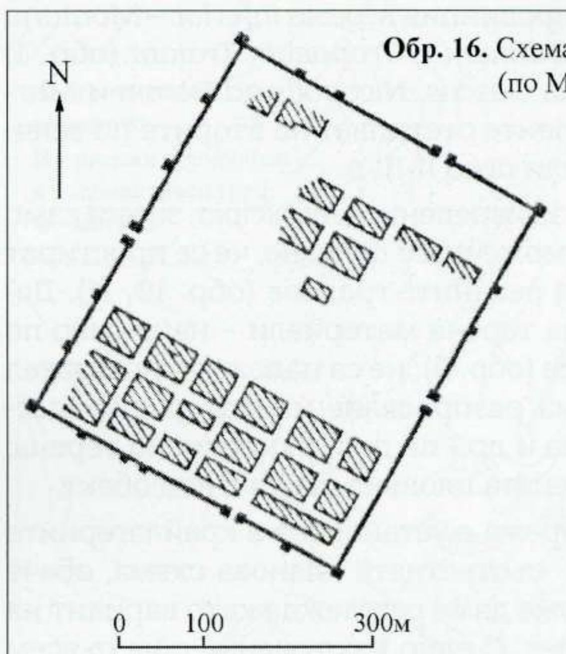

Обр. 16. Схематичен план на *Colonia Iulia (A)emona* (по Mócsy 1974, 75, fig. 13)

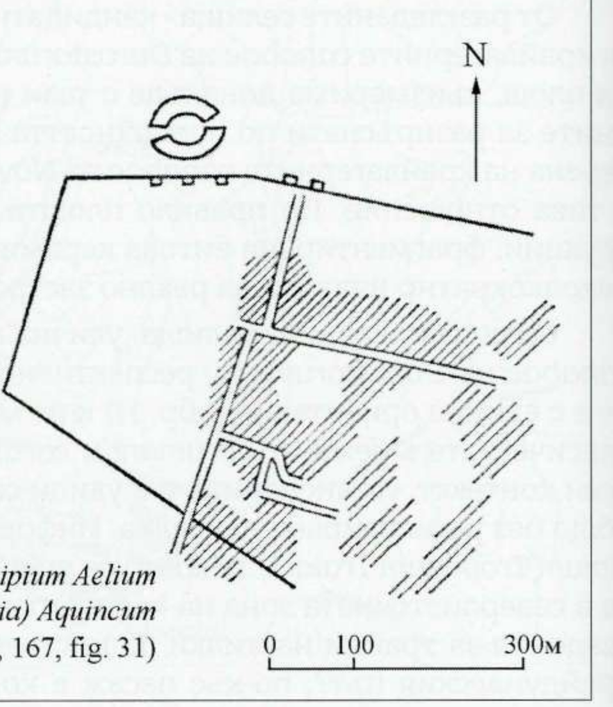

Обр. 17. Схематичен план на *Municipium Aelium (Colonia Aelia Septimia) Aquincum* (по Mócsy 1974, 167, fig. 31)

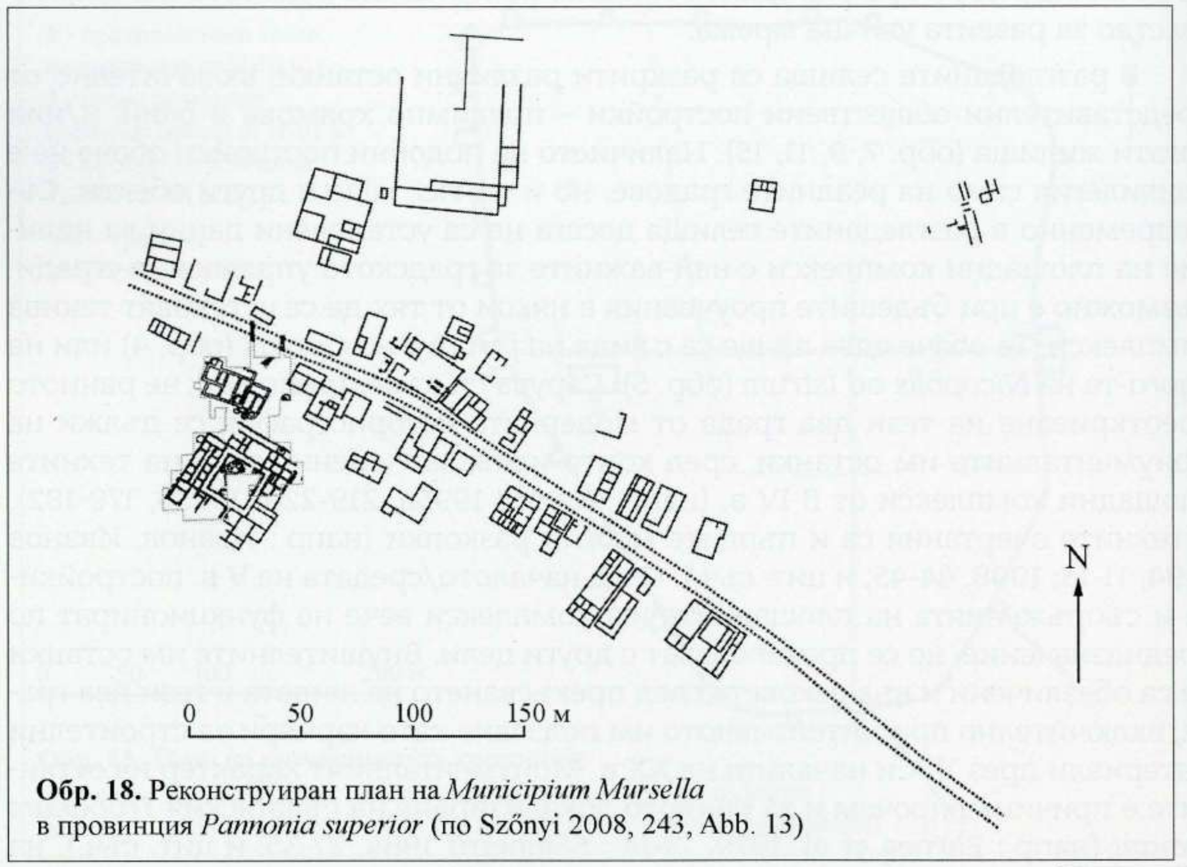

Обр. 18. Реконструиран план на *Municipium Mursella* в провинция *Pannonia superior* (по Szőnyi 2008, 243, Abb. 13)

Обр. 16-18

същото време, но не благодарение на останките от обществените му сгради, а на руините на масивните крепостни стени на късноримския му приемник (обр. 14).

Някои селища изглежда са укрепени към момента на придобиване на муниципален статут – например *Tropaeum Traiani* (*Troesmis* ?; *Noviodunum* ?), но крепостите им (съотв. обр. 15/1, 12/В, 13) значително отстъпват по размери на крепостите от II в. на реалните градове (обр. 2, 3, 6). Същевременно, в началото на Домината, когато по Долния Дунав се осъществява мащабно фортификационно строителство, повечето от тези селища остават неукрепени. По-ранните *canabae* при *Novae* и *Durostorum* остават предградия на съседните легионни лагери, които вече са в процес на трансформация в градски крепости. Късноримското разширение на легионната крепост в *Novae* (обр. 9) и новата, вероятно военна късноримска крепост в *Durostorum* (обр. 10), са косвено потвърждение на тази констатация. Локализираните по-ранни *vici* край *Novae* и *Durostorum* (обр. 10) са с перспектива към затихващи функции, особено след 70-те години на IV в. Вероятно в предградие с редуциран обхват се превръща муниципалното или квазимуниципалното селище при *Montana* (обр. 7). Известната, сравнително малка крепост, тук (обр. 7/2) запазва военния си характер поне до края на IV в. В началото на Домината в *Troesmis* се появява или възобновява селищна крепост ("cetatea de west"), която е с твърде скромни размери (обр. 12/В). Съдбата по това време на *municipium Noviodunum* не е много ясна. Може би ситуацията тук е сходна с тази при *Novae* – открито предградие плюс укрепен селищен придатък към лагера на *legio I Iovia*, но в по-скромен мащаб (обр. 13).

Съдбата в началото на Домината на обсъжданите *municipia* на *Montana* (?), *Novae*, *Durostorum*, *Troesmis* и *Noviodunum*, е показателна за техните ресурси в предходната епоха. Изключение с късноримската си крепост е *Tropaeum Traiani* (обр. 14, 15), който не е непосредствено на дунавската граница. Изключението обаче е резултат не на самостойното развитие на по-ранния *municipium*, а на инициатива на висшата имперска администрация. Изграждането на новия *Tropaeum Traiani* се вписва в мащабен проект от първата половина на IV в., довел до появата на серия нови големи укрепени центрове именно във вътрешните райони на късноримските долнодунавски провинции – *Ibida*, *Zaldapa*, късноримският *Abritus* и т. н. (Динчев 2009в, 430-441).

Известно е, че селищата с муниципален статут са опорни пунктове за налагането и поддържането на римската административна организация и римския модел на стопански живот в провинциите. Граничните *municipia* са с важно значение за логистиката на военните части, които по времето на Принципата са дислоцирани преди всичко по имперските граници. Предходното изложение не поставя под въпрос тази роля и това значение за долнодунавските *municipia* (обр. 1). Археологическата информация няма пряко отношение към автентичността на техния статут. Тя обаче свидетелства, че „*municipium*" не е единна, хомогенна селищна категория и показва, че (повечето от) долнодунавските *municipia* не са реални градове с оглед на стандартите на класическото антично градоустройство.

Известни са, включително от *Moesia inferior*, селища без официален муниципален статут (*vici*), но с квазимуниципална уредба (напр.: Велков 1984, 136-137, 148-150; Тачева, 2004, 36-41, 50-53; и цит. съч.). Известно е също, че в Империята по времето на Принципата далеч не всички *vici* и *canabae* край лагери на легиони са получили муниципален статут (напр. Hanel 2007, 413). Настоящата статия е опит да се покаже, че релацията „селищен вид – селищен статут" е по-сложна, по-многолика, че има примери и за селища със статут на *municipia*, но с квазиурбанен вид, с незавършена урбанизация. Впрочем в този аспект на характеристиката си *Moesia inferior* не е изключение.

В Средното Подунавие, в границите на римска *Pannonia* (*P. superior* и *P. inferior*), броят на известните *municipia* и *coloniae* е по-голям, отколкото в Долното Подунавие. *Emona* (при днешната Любляна; обр. 16) и *Savaria* (при Szombathely, Унгария) например, основани като вътрешни *coloniae* в, съответно, 14 г. и 45 г. сл. Хр., са типични примери за класическо градоустройство в италийски вариант. Други селища без начални привилегии – например граничните *vici* край легионните лагери в *Carnuntum* (при Petronell, Австрия) и *Aquincum* (при днешната Будапеща; обр. 17), бързо просперират, добиват вид на реални градове и последователно, в границите на II в., стават *municipia* и *coloniae* (напр.: Mócsy 1974, 75, 112-147, 159-169, 213-227; Póczy 1980, 240-252, 255-261, 264-266; и цит. съч.). Различна обаче е ситуацията с *municipium Mursella* в *Pannonia superior* (при Kisárpás, Унгария), недалеч от р. Дунав. Тук градска планировка и улична мрежа всъщност няма, а установените сгради са групирани около трасето на провинциален път (Szőnyi 2008, 235-248, тук – обр. 18). Този *municipium* не се отличава от т. нар. полуградски селища („small towns") – *vici* в юридическо и административно отношение, изследвани засега предимно в западноевропейските провинции на Империята[5].

Вероятно поради по-късното им възникване и/или включване в римската административна и селищна система, (повечето от) долнодунавските селища със статут на *municipia* не са развили изобщо, подобно на *municipium Mursella* (обр. 18), или са развили само отчасти урбанистичния си потенциал. Същевременно сравнението на долномизийските *municipia* с „добрите" панонски примери като споменатите по-горе *Carnuntum* и *Aquincum* (обр. 17), насочва към интересно предположение. Изглежда, че в Подунавието изобщо „*municipium*" поначало не е тъждествен на „урбанизирано селище", а когато дадено селище с муниципален статут придобие реален градски вид, то добива и статут на *colonia*. Стимулите за подобно развитие са били адекватни до провъзгласяването на *Constitutio Antoniana* (т. нар. едикт на Каракала) в 212 г.

ЛИТЕРАТУРА

Александров 1970: Г. Александров. Антични паметници от Монтана (Михайловград). - Археология, XII, 1970, № 3, 43-48.

Александров 1980: Г. Александров. Антични надписи и други находки от Монтана (Долна Мизия). - Археология, XXII, 1980, № 1, 34-41.

Александров 1987а: Г. Александров. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971-1982). - В: В. Велков (ред.). Монтана. Т. I. София, 1987, 54-85.

Александров 1987б: Г. Александров. Разкопки в Монтана. - Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 119.

Александров 1994: Г. Александров. Погребални съоръжения и находки от римската епоха в Монтана и района. - В: К. Зарев и др. (ред.) Надгробните могили в Югоизточна Европа. Т. I. В. Търново, 1994, 241-247.

Ангелов 1999: А. Ангелов. Марцианопол - история и археология. Варна, 1999.

Ангелова, Бъчваров 2008: Ст. Ангелова, И. Бъчваров. Дуросторум през късната античност (IV-VI век). – В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България. Т. III. София, 2008, 82-101.

Атанасов 2005: Г. Атанасов. Дворецът на доростолските епископи от V-VI в. – Известия на регионалния исторически музей – Русе, IX, 2005, 100-112.

Атанасов 2006: Г. Атанасов. Глави 11-14. - В: Р. Иванов, П. Доневски, Г. Атанасов. История на Силистра. Т. I. Античният Дуросторум. Силистра - София, 2006, 263-358.

Атанасов и др. 2005: Г. Атанасов, Др. Боева, Н. Русев. Раннохристиянска базилика в Дуросторум - Силистра. - Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 197-198.

Атанасов и др. 2010: Г. Атанасов, Н. Русев, Д. Денев, Св. Иванова, Ст. Михайлов. Южната крепостна стена на Дуросторум - Дръстър - Силистра. - Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 325-327.

Ботева 1997: Д. Ботева. Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193-217/218 г. сл. Хр.). София, 1997.

Боянов 2010: И. Боянов. Нови данни за развитието на Дуросторум през Принципата. – В: К. Рабаджиев (ред.). *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova* (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum V). София, 2010, 295-301.

Василчин 1984: И. Василчин. Раннохристиянска гробница от Нове. - Векове, XIII, 1984, № 3, 75-78.

Велков 1971: В. Велков. Принос към историята на римските градове. Монтана. - В: Сб. Чипровци (1688-1968). София, 1971, 105-114.

Велков 1984: В. Велков. Дял II/5, III, IV. - В: А. Фол, С. Димитров (ред.). История на Добруджа. Т. 1. София, 1984, 97-101, 124-173.

Велков 1987: В. Велков. Исторически очерк. - В: В. Велков (ред.). Монтана. Т. I. София, 1987, 9-13.

Велков 1992: В. Велков. *Montana - castra et civitas*. - Годишник на националния археологически музей, VIII, 1992, 395-400.

Велков, Александров 1994: В. Велков, Г. Александров. Монтана. Т. II. Епиграфски паметници от Монтана и района. Монтана, 1994.

Владкова 2006: П. Владкова. Некропол край Novae от времето на Теодорих Велики. – В: Р. Милев (ред.). Готите. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България. София, 2006, 57-70.

Владкова 2007: П. Владкова. Сграда *extra muros* западно от *Novae* (сектор VIII A). - Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 256-259.

Владкова 2012: П. Владкова. Нове. Сграда *extra muros*. - Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 265-267.

Вълев 1984: П. Вълев. Слънчевият часовник от Дуросторум. - Археология, XXVI, 1984, № 2-3, 84-92.

Вълов 1965: В. Вълов. Антични некрополи в Свищовско. - Археология, VII, 1965, № 1, 27-34.

Вълов 1966: В. Вълов. Пещ за строителна керамика от Нове. - Археология, VIII, 1966, № 1, 46-51.

Генчева 2002: Е. Генчева. Първият военен лагер в *Novae*, провинция Мизия (Северна България). София - Варшава, 2002.

Геров 1980: Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I-III в.). София (Годишник на Софийския университет, Факултет класически и нови филологии, LXXII, 2), 1980.

Димитров 2008: К. Димитров. Към въпроса за развитието на комплекса extra muros (сектор VIII A) на Нове в Долна и Втора Мизия. – В: Д. Гергова (ред.). Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. София, 2008, 429-451.

Димитров 2010: З. Димитров. Амфитеатър в Дуросторум (?). – В: К. Рабаджиев (ред.). *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova* (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum V). София, 2010, 327-340.

Димитров и др. 1964: Д. Димитров, М. Чичикова, Б. Султов. Археологические раскопки в

---

[5] За полуградските селища от времето на Принципата вж. напр. публикациите в следните сборници: Rodwell, Rowley (eds) 1975; Le Roux (ed.) 1976; Brown (ed.) 1995; Llinas-Guyénot (ed.) 2002.

восточном секторе Нове в 1962 г. - Известия на археологическия институт, XXVII, 1964, 217-236.

Димитров и др. 1967: Д. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, В. Найденова. Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1965 г. - Известия на археологическия институт, XXX, 1967, 75-100.

Динчев 1997: В. Динчев. Римските вили в днешната българска територия. София, 1997,

Динчев 2001: В. Динчев. Класификация на късноантичните градове на *Thracia* и *Dacia* - модел и интерпретация. - Годишник на Археологическия институт с музей, I, 2001, 223-252.

Динчев 2009а: В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност: *Oescus*. – Археология, L, 2009, № 3-4, 28-37.

Динчев 2009б: В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност. Част 1. *Philippopolis* и Nicopolis *ad Istrum*. – В: Б. Петрунова и др. (ред.) *LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova*. Кн. I. София, 2009, 63-81.

Динчев 2009в: В. Динчев. Новите късноримски центрове на *Scythia* и *Moesia secunda*. – В: Д. Аладжова и др. (ред.) Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 414-448.

Доневски 1988: П. Доневски. Археологически разкопки на лагера и канабето на XI-и Клавдиев легион в Дуросторум. - В: С. Христов и др. (ред.) Дуросторум - Дръстър - Силистра. 90 години музейно дело в Силистра. Силистра, 1988, 84-96.

Доневски 1996: П. Доневски. Римски военен лагер и ранновизантийски град Нове. София, 1996.

Доневски 2006: П. Доневски. Глави 7-10. - В: Р. Иванов, П. Доневски, Г. Атанасов. История на Силистра. Т. I. Античният Дуросторум. Силистра - София, 2006, 166-262.

Дякович 1904: Б. Дякович. Археологически излет в Крайдунавска България. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XX, 1904, 1-56.

Иванов 1999: Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий, София, 1999.

Иванов 2003: Р. Иванов. Дуросторум. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски селища в България. Т. II. София, 2003, 75-86.

Иванов 2005: Т. Иванов. Улпия Ескус. Римски и ранновизантийски град. Т. II. Гражданска базилика и храм на Фортуна (Разкопки и проучвания, XXXIV) София, 2005.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. Т. I. София, 1994.

Иванов, Иванов 1998: Т. Иванов, Р. Иванов. Ulpia Oescus. Римски и ранновизантийски град. Т. I. София, 1998.

Кабакчиева 2000: Г. Кабакчиева. *OESCUS, Castra Oescensia* – ранноримски военен лагер при устието на Искър. София, 2000.

Кабакчиева 2011: Г. Кабакчиева. Разкопки на раннохристиянска базилика в Монтана. - Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 330-332.

Кабакчиева 2010: Г. Кабакчиева. Разкопки на раннохристиянска базилика в Монтана. - Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 289-291.

Каниц 1995а: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860-1879 г. Т. I. София, 1995.

Каниц 1995б: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860-1879 г. Т. II. София, 1995.

Кузов 2010: Хр. Кузов. Археологически разкопки в Марцианопол, сектор „Западна инсула“. - Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 279-2282.

Милчев, Пеков 1965: А. Милчев, Д. Пеков. Новооткрити находки от Михайловград (Монтана). - Археология, VII, 1965, № 3, 43-52.

Митова-Джонова 1961: Д. Митова-Джонова. Светилище на Дионис край Свищов. - Археология, III, 1961, № 2, 21-24.

Митова-Джонова 1966: Д. Митова-Джонова. Пещ за керамика и керемиди от Нове. - Археология, VIII, 1966, № 1, 38-45.

Мрозевич 1980: Л. Мрозевич. Положението на Нове в организационната структура на провинция Долна Мизия (I-III в.). - Векове, IX, 1980, № 4, 5-15.

Огненова-Маринова и др. 1987: Л. Огненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров. Разкопки при светилището на Диана и Аполон (1968-1978). - В: В. Велков (ред.). Монтана. Т. I. София, 1987, 14-53.

Русева-Слокоска 1994: Л. Русева-Слокоска. Към въпроса за укрепителната система на Никополис ад Иструм - строителни периоди и датировка. - В: Д. Драганов (ред.). Поселищен живот в Тракия. Т. III. Ямбол, 1994, 171-181.

Слокоска и др. 2002: Л. Слокоска, П. Владкова, И. Църов, Ст. Бояджиев, Р. Иванов. – Никополис ад Иструм (Nicopolis ad Istrum). – В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България. Т. I. София, 2002, 83-104.

Стефанов 1956: Ст. Стефанов. Старините по долния басеин на Янтра. София, 1956.

Тачева 2004: М. Тачева. Власт и социум в римска Мизия и Тракия. Кн. 2. София, 2004.

Торбатов 2002: С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III-VII в.). Велико Търново, 2002.

Църов 2002: И. Църов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм - 70 години по-късно. – В: Л. Слокоска и др. (ред.) Римският и късноантичният град. София, 2002, 35-44.

Achim 2007: I. Achim. Grigore Tocilescu şi antichitățile creştine de la *Tropaeum Traiani*. Remarci asupra cercetărilor savantului după documente de arhivă. - Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, 58, 2007, N 3-4, 195-209.

Aparaschivei 2003: D. Aparaschivei. L'institution de *duumvirat* en Dobroudja romaine. *Troesmis* et *Tropaeum Traiani*. - Studia antiqua et archaeologica, IX, 2003, 327-340.

Aparaschivei 2006: D. Aparaschivei. Municipiul *Troesmis*. Instititii şi elite. - Peuce (S. n.), III-IV (2005-2006), 2006, 189-208.

Barnea 1977a: I. Barnea. Noi descoperiri la *Noviodunum*. - Peuce, VI, 1977, 103-121.

Barnea 1977b: I. Barnea. La basilique cisterne de *Tropaeum Traiani* à la lumière des dernières fouilles archéologiques. - Dacia (N. s.), XXI, 1977, 221-233.

Barnea 1988: A. Barnea. *Municipium Noviodunum*. Nouvelles données épigraphiques. - Dacia (N. s.), XXXII, N 1-2, 1988, 53-60.

Barnea, Barnea 1984: I. Barnea, A. Barnea. Săpăturile de salvare de la *Noviodunum*. - Peuce, IX, 1984, 97-105, 504-518, pl. I-XVI.

Barnea et al. 1979: I. Barnea, A. Barnea, I. B. Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, G. Papuc. *Tropaeum Traiani*. Vol. I. Cetatea. Bucureşti, 1979.

Baumann 1980: V. Baumann. Observații topo-stratigrafice asupra locuirii de la *Troesmis* (Casetele 1-40). - Peuce, VIII (1977-1978), 1980, 159-196.

Baumann 2010: V. Baumann. *Noviodunum*. Şantier arheologic 1995-2009. Tulcea, 2010.

Bogdan-Cătăniciu 1998: I. Bogdan-Cătăniciu. Semnificația ultimelor schimbări în urbanismul de la *Tropaeum Traiani*. – Pontica, XXVIII-XXIX (1995-1996), 1998, 201-214.

Bogdan-Cătăniciu 1999: I. Bogdan-Cătăniciu. Changements du projet de la citadelle Tropaeenses à l'epoque constantinienne. – In: G. v. Bülow/A. Miltscheva (eds). Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Sofia, 1999, 259-269.

Bogdan-Cătăniciu 2001: I. Bogdan-Cătăniciu. *Tropaeum Traiani*, poarta de nord. – Pontica, XXXIII-XXXIV (2000-2001), 2001, 415-424.

Bogdan-Cătăniciu 2006: I. Bogdan-Cătăniciu. The Marble Basilica (B) in *Tropaeum Traiani*. – Dacia, L (N. s.), 2006, 235-254.

Brown (ed.) 1995: A. Brown (ed.). Roman Small Towns in Eastern England and Beyond, Oxford, 1995.

Čičikova 1987: M. Čičikova. Su un edificio con peristilio extra muros di *Novae*. - Ratiariensia, 3-4, 1987, 185-192.

Čičikova 1997: M. Čičikova. La basilique et la nécropole paléochrétiennes *extra muros* de *Novae* (Mésie Inférieure). - In: A. Biernacki, P. Pawlak (eds.). Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube. Poznan, 1997, 57-70.

Chera-Mărgineanu 1978: C. Chera-Mărgineanu. Un mormint de epocă romană descoperit pe raza comunei Ostrov. - Pontica, XI, 1978, 137-143.

Cîrjan 2011: R. Cîrjan. Nouvelles témoignages sur les *canabae* de la XIe légion Claudia à *Durostorum*. - Materiale şi cercetăru arheologice (S.n.), VII, 2011, 73-81.

Conrad 2008: Sv. Conrad. Die Besiedlung um *Iatrus* und *Novae* an der Unteren Donau. - In: R. Ivanov (ed.). Roman and Early Byzantine Settlements in Bulgaria. Vol. III. Sofia, 2008, 68-81.

Conrad, Stančev 2002: Sv. Conrad, D. Stančev. Archaeological survey on the Roman frontier on

the lower Danube between *Novae* and *Sexaginta Prista*. Preliminary report (1997-2000).– In: Ph. Freeman (ed.). Proceedings of the XVIIIth Intern. Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000). Vol. II. Oxford, 2002, 673-684.

Crow 2007: J. Crow. *Amida* and *Tropaeum Traiani*: a Comparison of Late Antique Fortress Cities on the Lower Danube and Mesopotamia. – In: A. Poulter (ed.), The Transition to Late Antiquity On the Danube and Beyond (Proceedings of the British Academy, 141), Oxford, 2007, 435-455.

Culică 1978: V. Culică. Cu privere la lagărul legiunii a XI-a Claudia la Dunărea de Jos. - Pontica, XI, 1978, 113-119.

Doruțiu-Boilă 1978: E. Doruțiu-Boilă. Über den Zeitpunkt der Verleihung des Munizipalrechts in *Scythia Minor*. - Dacia (N. s.), XXII, 1978, 245-247.

Dyczek et al. 2008: P. Dyczek, J. Kolendo, T. Sarnowski. *Novae*. - In: R. Ivanov (ed.). Roman and Early Byzantine Settlements in Bulgaria. Vol. III. Sofia, 2008, 24-53.

Gămureac 2009: E. Gămureac. Edificiul B1 din sectorul B al cetății *Tropaeum Traiani*. Considerații preliminare privind cercetările din 2005-2008. - Pontica, XLII, 2009, 243-299.

Gerov 1964: B. Gerov. Die Rechtstellung der untermösischen Stad *Novae*. - In: Akten des IV. Intern. Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik. Wien, 1964, 128-133.

Gerov 1975: B. Gerov. Marcianopol im Lichte der historischen Angaben und der archäologischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen. - Studia Balcanica, X, 1975, 46-72.

Gerov 1977: B. Gerov. Zum Problem der Entstehung der römischen Städte am Unteren Donaulimes. - Klio, LIX, 1977, N 2, 299-310.

Hanel 2007: N. Hanel. Military Camps, *Canabae*, and *Vici*. The Archaeological Evidence. - In: P. Erdkamp (ed.). A companion to the Roman army. 2007, 395-416.

Kolendo, Božilova 1997: J. Kolendo, V. Božilova (éd.). Inscriptions grecques et latines de *Novae* (Mésie Inférieure). Paris - Bordeaux, 1997.

Lander 1984: J. Lander. Roman Stone Fortifications. Variation and Change from the First Century A. D. to the Fourth (BAR International Series, 206). Oxford, 1984.

Le Roux (ed.) 1976: M. Le Roux (ed.). Le *Vicus* gallo-romain. Tours (Caesarodunum, 11), 1976.

Llinas-Guyénot (ed.) 2002: F. Llinas-Guyénot (ed.). Dossier *villa* et *vicus* en Gaule Narbonnaise. Montpellier (Revue archéologique de Narbonnaise, 35), 2002.

Lockyear et al. 2006: Kr. Lockyear, T. Sly, A. Popescu. The *Noviodunum* archaeological project 2000-2004: results and conclusions from the pilot seasons. - Peuce (S. n.), III-IV (2005-2006), 2006, 121-158.

Lockyear et al. 2008: Kr. Lockyear, A. Popescu, T. Sly. Rome and Byzantium on the Danube: the *Noviodunum* Archaeological project 2005–2008. - Archaeology International, 11 (2007-2008), 2008, 45-48.

Lungu 1997: V. Lungu. L' evoluzione tipologica delle basiliche della *Scythia Minor*. – Miscellanea Bulgarica, XI, 1997, 99-108.

Mănucu-Adamşteanu 1980: Gh. Mănucu-Adamşteanu. Urme de locuire din perioada feudal - timpurie la *Troesmis*. - Peuce, VIII (1977-1978), 1980, 230-247.

Mărgineanu-Cârstoiu 1977: M. Mărgineanu-Cârstoiu. Problèmes d' architecture concernant la citerne romaine et la basilique chrétienne de *Tropaeum Traiani*. - Dacia (N. s.), XXI, 1977, 235-250.

Milošević, Donevski 1999: G. Milošević, P. Donevski. The Late Antique Tombs at Silistra (*Durostorum*). - In: G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds.). Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Sofia, 1999, 245-258.

Minčev 1987: A. Minčev. *Marcianopolis christiana*. - Miscellanea Bulgarica, V, 1987, 297-306.

Minchev 2002: A. Minchev, The "house of Antiope" – a late roman residential house with moaics at *Marcianopolis* (Devnya, Bulgaria). - In L. Slokoska et al. (eds) The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002, 245-254.

Minchev 2007: A. Minchev. Funerary practices and grave types of 2nd - 3rd c. AD in the roman cemeteries of *Marcianopolis* (Devnya, Bulgaria). - Acta Terrae Septemcastrensis, VI, 1, 2007, 57-69.

Mócsy 1974: A. Mócsy. *Pannonia* and Upper *Moesia*. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London - Boston, 1974.

Mrozewicz 1984: L. Mrozewicz. Ze stidiów nad rolą *canabae* w procesie urbanizowania terenów pogranicza reńsko-dunajskiego w okresie Wczesnego Cesarstwa. - Balcanica Posnaniensia, III, 1984, 285-299.

Muşețeanu 1985: Cr. Muşețeanu. Ateliers céramiques de *Durostorum*. - Dacia (N. s.), XXIX, 1985, 147-153.

Naydenova 1999: V. Naydenova. Le culte de Mithra à *Novae* (Mésie Inférieure). - In: G. v. Bülow, A. Miltscheva (Hrsg.). Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Sofia, 1999, 117-120.

Oberländer-Târnoveanu 1980: E. Oberländer-Târnoveanu. Monede antice si bizantine descoperite la *Troesmis*. - Peuce, VIII (1977-1978), 1980, 248-288.

Opaiț 1980: A. Opaiț. *Troesmis* - aşezarea romană timpurue de pe platou. - Peuce, VIII (1977-1978), 1980, 197-217.

Panaitescu 1979: A. Panaitescu. Descoperiri pe *Via Forensis* a municipiului *Tropaeum Traiani*. - Pontica, XII, 1979, 197-201.

Papuc 1986: Ch. Papuc. Cîteva precizări in legătura cu cetatea *Tropaeum Traiani*. - Pontica, XIX, 1986, 159-170.

Póczy 1980: Kl. Póczy. Pannonian Cities. - In: A. Lengyel, G. Radan (eds). The Archaeology of Roman *Pannonia*. Budapest, 1980, 239-274.

Popescu 1976: E. Popescu. Inscripțiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII, descoperite în România. Bucureşti, 1976.

Poulter 1983: A. Poulter. Town and Country in *Moesia Inferior*. - In: A. Poulter (ed.). Ancient Bulgaria. P. 2. Nottingham, 1983, 74-119.

Poulter 1995: A. Poulter. *Nicopolis ad Istrum*: a Roman, Late Roman and Early Byzantine City. Excavation 1985-1992. London, 1995.

Poulter 1996: A. Poulter. The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces duing the Later Roman Empire. – In: J. Rich (ed.). The City in Late Antiquity. London & New York (2nd edn), 1996, 99-135.

Press, Sarnowski 1991: L. Press, T. Sarnowski. *Novae*, Romisches Legionslager und frühbyzantinische Stadt an den unterren Donau. - Antike Welt, XXI, 1991, N 4, 225-243.

Rankov 1983: N. Rankov. A Contribution to the Military and Administrative History of *Montana*. - In: A. Poulter (ed.). Ancient Bulgaria. P. 2. Nottingham, 1983, 40-73.

Rodwell, Rowley (eds) 1975: W. Rodwell, T. Rowley (eds). The "Small Towns" of Roman Britain. Oxford (BAR, 15), 1975.

Sâmpetru 1984: M. Sâmpetru**.** *Tropaeum Traiani*. Vol. II. Monumentele romane. Bucureşti, 1984.

Sâmpetru 1994: M. Sâmpetru. Oraşe şi cetăți romane târzii la Dunărea de Jos (Bibliotheca Thracologica, V). Bucureşti, 1994.

Scorpan 1980: C. Scorpan. *Limes Scythiae*: Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube (BAR, International Series, 88). Oxford, 1980.

Scurtu, Barnea 2005: Fl. Scurtu, A. Barnea. Rezultate ale cercetării geofizice (2000-2003) în cetatea *Tropaeum Traiani*. - Ponrica, XXXVII-VIII (2004-2005), 2005, 453-474.

Simion 1980: G. Simion. Săpăturile de salvare de la Troesmis - 1977. Raport preliminar. - Peuce, VIII (1977-1978), 1980, 153-158.

Ştefan 1974: A.-S. Ştefan. Recherches de photo-interprétation archéologique sur le limes de la Scythie Mineure à l' époque du Bas Empire. - In: D. Pipidi (ed.). Actes du IXe congrès intern. d'études sur les frontières romaines (Mamaia 1972). Bucharest-Köln-Wien, 1974, 95-108, pl. 15-23.

Suceveanu, Barnea 1991: A. Suceveanu, A. Barnea. La Dobroudja romaine. Bucarest, 1991.

Suceveanu, Barnea 1993: A. Suceveanu, I. Barnea. Contribution à l' histoire des villes romaines de la Dobroudja. - Dacia, XXXVII (N. s.), 1993, 159-179.

Szőnyi 2008: E. Szőnyi. Hauser im Munizipium *Mursella*. - In: P. Scherrer (Hrsg.). Domus – Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Intern. Symposium über römische Städte in Noricum und Panonien. Wien, 2008, 235-249.

Teodor et al. 2011: A. Teodor, E. Teodor, M. Florea, M. Popescu. *Noviodunum* roman fortress. A survey on a city wall section. - http://www.isprs.org/proceedings/ XXXVIII, 2011.

Tocilescu 1902: Gr. Tocilescu. Monumentele epigrafice şi sculpturali ale museului național antichități din Bucuresci. P. I. Bucuresci, 1902.

Tončeva 1981: G. Tončeva. L' amphithéatre de *Marcianopolis*. - In: Ch. Danov, A. Fol (eds). *Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a.* Sofia, 1981, 138-143.

Vladkova 2002: P. Vladkova. The Earliest *Nicopolis ad Istrum*. – In: L. Slokoska et al. (eds) The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002, 30-34.

Vladkova 2003: P. Vladkova. The Portico Building *extra muros* in *Novae*. Investigations and Problems. - Novensia, 14, 2003, 221-229.

Vasiliu 1980: I. Vasiliu. Observaţii cu privere la mormintele de inhumaţie de la *Troesmis*.- Peuce, VIII (1977-1978), 1980, 218-229.

Vulpe 1980: R. Vulpe. *Studia thracologica*. Bucureşti, 1976.

Zahariade 1988: M. Zahariade. *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*. Bucureşti, 1988.

Zahariade 2006: M. Zahariade. *Scythia Minor*: A History of a Later Roman Province (284-681). Pontic Provinces of the Later Roman Empire. Vol. I. Amsterdam, 2006.

VENTZISLAV DINTCHEV

ON THE URBANIZATION OF MOESIA INFERIOR

Established by Emperor Traianus, Colonia Oescensium (Oescus), Nicopolis ad Istrum and Marcianopolis (fig. 1) formed as centres of similar main characteristics despite the differences in their statute and structural traditions. Considering the standards of the classical town-planning, we may classify these centres as real towns. The short definition of these standards is a monumental urbanism.

According to the archaeological information available, the known municipia of the province of Moesia inferior – Montana (?), Novae (?), Durostorum, Troesmis, Noviodunum and Tropaeum Traiani (fig. 1) did not reach the monumental urbanism of Oescus (fig. 2, 4), Nicopolis ad Istrum (fig. 3, 5) and Marcianopolis (fig. 6) in the days of the Principate. The former stood back of the latter in all major town-planning features during the 2nd – 3rd c. Concerning the former towns, there are not yet any data of square complexes containing the buildings most important for the urban management. Their fate at the early Dominate is also indicative of the resource of the Moesia Inferior municipia.

The earlier canabae in Novae (fig. 8, 9) and Durostorum (fig. 10, 11) became suburbs of the neigbouring legion camps the latter already in a process of transformation into town fortresses. The registered earlier vici near Novae and Durostorum (fig. 10) show perspective to declining especially after 370is. The municipal or quazi-municipal settlement in Montana probably melted in a suburb of a reduced range (fig. 7). At the beginning of the Dominate in Troesmis a settlement fortress of a modest size (cetatea de west) appeared or revived (fig. 12). The situation in Noviodunum at the same time seems similar to the one in Novae – an open-air suburb and fortified residence appendage to the camp of legio I Iovia but of a more modest size (fig. 13). Tropaeum Traiani is an exception for its late Roman fortress (fig. 14, 15). However, its construction was to be a result of an initiative of the supreme imperial administration rather than of the independent development of the earlier municipium. It fitted to a large-scale project from the first half of the 4th c. resulting in the occurrence of a series of new large fortified centres in the inner regions of the Late Roman provinces along the Lower Danube.

The ascertainments above do not question the administrative significance and the important logistical role of the Lower Danube municipia. The archaeological information does not relate directly to the authenticity of their statute. Nevertheless, it testifies that municipium is not a homogeneous settlement category, and also shows that (most of) the Lower Danube municipia are not to be real towns with a view to the standards of the classical antique urbanization.

We know settlements without a formal municipal statute (vici) but with a quazi-municipal arrangement, in Moesia inferior including. It is also well known that in the Empire at the age of the Principate not all of the vici and canabae next to camps of legions obtained municipal statute. However, the correlation of settlement kind – settlement statute is more complicated and covers also examples of settlements with a statute of municipia but of a quazi-urban kind, with uncompleted urbanization. Probably due to their later occurrence and/ or inclusion in the Roman administrative and settlement system (most of) the Lower Danube municipia did not develop similarly to municipium Mursella in the province of Pannonia superior (fig. 18) for instance, or developed only in part their urban potential.

FIGURES

Fig. 1. The territory and the main settlements of the province of Moesia inferior in the beginning of 3rd c.

Fig. 2. Plan of Oescus (after Иванов, Иванов 1998, 58, обр. 25).

Fig. 3. Reconstructed plan of the roman and late roman Nicopolis ad Istrum (after Poulter 1995, 2, fig. 2).

Fig. 4. The forum of Oescus (after Динчев 2009a, 29, обр. 1).

Fig. 5. The agora of Nicopolis ad Istrum. State in the beginning of 4th c. (after Динчев 2009б, 72, обр. 2).

Fig. 6. Situation of the more important known ruins of Marcianopolis (after: Ангелов 1999, 6 /Hartl 1898/; Minchev 2007, 63, fig. 2).

Fig. 7. Situation of the known ruins of Montana (after: Огненова-Маринова et al. 1987, pl. 2; Велков, Александров 1994, 75).

Fig. 8. Map of the area of Novae (after Dyczek 2008, 32, fig. 9).

Fig. 9. Remains from 1st - 4th c. in the vicinity of Novae (after Conrad, Stančev 2002, 682, fig. 5).

Fig. 10. Sites and remains in the vicinity of Durostorum (after Доневски 2006, 232).

Fig. 11. Plan of the studied remains from the canabae of Durostorum (after: Доневски 2006, 189;

Атанасов 2006, 343).

Fig. 12. Sites and remains in the vicinity of Troesmis (after Ştefan 1974, pl. 16).

Fig. 13. Sites and remains in the vicinity of Noviodunum (after Ştefan 1974, pl. 20).

Fig. 14. Map of the area of Tropaeum Traiani (after Barnea et al. 1979, 14, fig. 1).

Fig. 15. Plan of the late roman fortress of Tropaeum Traiani with the known remains of the roman municipium (after Barnea et al. 1979, fig. 23, 107, and the publications cited in the text).

Fig. 16. Schematic plan of Colonia Iulia (A)emona (after Mócsy 1974, 75, fig. 13).

Fig. 17. Schematic plan of Municipium Aelium (Colonia Aelia Septimia) Aquincum (after Mócsy 1974, 167, fig. 31).

Fig. 18. Reconstructed plan of Municipium Mursella in the province of Pannonia superior (after Szőnyi 2008, 243, Abb.13).

ПЛАМЕН ПАВЛОВ

СПАРТАК – ИДЕЯТА ЗА ЕДИН ПО-ДОБЪР СВЯТ

Нека започнем с няколко думи, взети не от древните автори, а от един официален текст – приветствието на Жозеп Борел, председател на Европейския парламент, прочетено на тържествено събрание в София по повод на приемането на България и Румъния в Европейския съюз (1 януари 2007 г.). Цитираме ги не заради това, че са казани от висш представител на европейския политически елит, а защото добре резюмират оценката за човека, който в продължение на повече от две хилядолетия е най-яркият символ на човешкото свободолюбие - Спартак.

"В света, в който днес живеем, нито най-големият, нито най-силният измежду страните в Европа, е достатъчно силен, или достатъчно голям, за да се противопостави на проблемите в глобалния свят. Затова е хубаво да бъдем заедно и обединени. Обединени от ценностите, които споделяме (...) Съседите днес, европейците днес, са онези съседи, които най-много си сътрудничат в света. А до преди 60 години те бяха смъртни врагове (...)

Българите са народ, който обича свободата. Спартак беше българин... Въпреки че тогава все още не се е наричал така, а България се е наричала Тракия. Тракия и Дакия, бившите провинции на Римската империя, днес са част от един съюз, който не е империя..."

* * *

Нека припомним историческите събития съвсем накратко. През 73 г.пр. Хр. Спартак организа бягството на 78 гладиатори от школата в Капуа, с което започва най-известното въстание в световната история. Срещу укрилите се в кратера на вулкана Везувий (тогава смятан за загаснал) бунтовници е изпратен трихилядният отряд на претора Клавдий Глабер. С въжета, сплетени от диви лози, гладиаторите се спускат по тристаметров отвесен склон, нападат и разбиват римската войска. Срещу тях е изпратен преторът Вариний, но Спартак предвидливо отстъпва към гористата област Лукания. Той организира и въоръжава хората си, като постепенно изгражда истинска армия. Следват две години на победи и ужас за Рим, който вижда в лицето на храбрия тракиец "новия Ханибал". Тежки поражения търпят дори изпратените от Сената тогавашни консули Луций Публикола и Лентул Клодиан.

Пробил си път до Алпите, неизвестно защо Спартак не напуска Италия, а изненадващо потегля назад. Така изведнъж под директна заплаха се оказва самият Рим! Сенатът избира за претор Марк Лициний Крас, който с новосформирана армия от опитни войници и ветерани придобива надмощие. Сенатът нарежда на прочутите пълководци Гней Помпей от Испания и Луций Лициний Лукул от Мала Азия веднага да се завърнат в Италия с първокласните си армии. Научавайки това, Спартак достига Региум (дн. Реджо ди Калабрия), за да се прехвърли в Сицилия. Вероятно подкупени, киликийските пирати, които е трябвало да прехвърлят с корабите си въстаническата армия, се отмятат. С отчаяна смелост Спартак пробива римската блокада - целта му е Бриндизиум (Бриндизи), откъдето да се прехвърли в Гърция или Илирик, близо до родната Тракия. Въстаниците са застигнати от превъзхождащия ги противник, а раненият Спартак слиза от коня и, опрян на коляно, се бие до самата си смърт.

Въстанието на Спартак, който успява от разнородна, трудно подаваща се на дисциплина човешка маса (според римския историк Апиан 70 хиляди души!), да организира боеспособна армия, е сред феномените на древната история. Спартак прави могъщия Рим безпомощен в самото му сърце – Италия, и то във времето, когато римляните изграждат своето «световно господство».

* * *

Античните автори са категорични, че Спартак произлиза от Древна Тракия. Плутарх, един от най-големите историци на всички времена, пише: «Пръв бил тракиецът Спартак, произлизащ от племето на медите – човек, който се отличавал не само с изключителна смелост и физическа сила, но по своя ум и мекота (възпитание) на характера стоял много по-високо от своето положение и въобще приличал повече на елин, отколкото може да се очаква за човек от неговия народ...»

Апиан разказва, че Спартак е тракиец, воювал по-рано с римляните, Флор го нарича «войник от тракийските наемници». По един или друг начин тракийското потекло на прочутия въстанически водач е отбелязано и от други гръцки и римски писатели. Големият германски изследовател на римската история Теодор Момзен прави връзка между името на прочутия тракиец и онова на династията Спартокиди от Боспорското царство. Един от ранните одриски царе е Спарадок, а името “Спарток” се среща върху монети от самата Тракия. Според някои учени такова е било автентичното име на въстаническия водач, но се е съхранило в изворите в своята латинизирана форма, при която “о” е преминало в “а”.

В запазените извори няма яснота кога точно е роден Спартак, поради което различните изследователи поставят раждането му в твърде широк диапазон – от около 120 до около 105 г.пр.Хр. Да се отговори с точност на този несъмнено важен въпрос е практически невъзможно. И все пак предвид споменаваната от античните автори физическа сила, издръжливост и боеспособност на въстаническия водач по-правдоподобно е да отнесем рождената му година към първото десетилетие или началото на II в.пр.Хр.

Апиан категорично твърди, че Спартак произлиза от племето меди, живяло в района на днешния град Сандански. Макар и да няма точни данни, твърде е вероятно той да принадлежи към одриската царска династия. За връзката му с върховете на тракийското общество свидетелстват неговата блестяща военна подготовка, способността за ръководене на войски (при това в началото на въстанието неподготвени, разноплеменни и т.н.), изключителният стратегически усет по време на сражения и като цяло, не на последно място, “царското” име “Спартак”. Според някои римски историци след края на последната битка тялото на Спартак не е открито. Съществува предположение, че мъртвият вожд е погребан според орфическите ритуали, което също може да се свърже с неговото знатно потекло.

* * *

Античните историци предават различни версии за попадането на благородния тракиец в гладиаторската школа в Капуа, откъдето започна пътя му на един от най-големите водачи в древния свят. Естествено, римските автори, колкото и да се стремят да бъдат обективни, се отнасят неприязнено към Спартак и оглавеното от него движение. Това в една или друга степен се дължи не само на собствените им виждания, но и на историографската традиция, която са следвали. От историците и писателите, разказващи за събитията, единствено Гай Салустий Крисп (86-35 г.пр.Хр.) е по-млад съвременник на Спартак. За съжаление обаче от съответния том на неговите «Граждански войни» са запазени само отделни фрагменти.

Според едната версия Спартак е римски войник, който се сражава в състава на помощните наемни войски, но по-късно дезертира, дори става разбойник. Поради своята физическа сила и войнски качества Спартак е взет в гладиаторската школа на Лентул Батиат в Капуа, известна с жестоките си порядки. Тук през 73 г.пр.Хр. храбрият тракиец организа бягство на група от 78 гладиатори, с което започва най-известното въстание в световната история. По-близо до истината обаче вероятно е Апиан Александрийски, според когото тракиецът участва в съпротивата срещу римляните и тогава попада в плен. Какви са възможностите за участието на Спартак във военните събития в началните десетилетия на «неговия» I в.пр. Хр.?

Тракия попада в обсега на римската експанзия още в хода на завладяването на Елада и антична Македония от все по-могъщата «световна» република. Стъпвайки на Балканите, римските легиони завладяват земите на илирите и Епир, подчиняват елинските полиси, унищожават в три войни старата македонска държава (168 г. пр. Хр.). След потушаването на антиримския бунт начело с Андриск (149-148 г.пр. Хр.) Македония е превърната в римска провинция. Тракийските племена меди (едноплеменниците на Спартак!), дентелети и скордиски неведнъж воюват с римляните, опустошават новите римски провинции, дори ограбват прочутото светилище в Делфи (117 г.пр.Хр.). В бой с траките през 118 г.пр.Хр. при Стоби в долината на Аксиос (Вардар) пада убит римският управител на Македония Секст Помпей, дядото на прочутия Спартаков съвременник и противник Помпей Велики. Като тракийски аристократ Спартак вероятно е следвал и определена родова линия на враждебност и неприемане на римското господство с присъщия му чужд на тракийските нрави порядък. В крайна сметка дедите на Спартак са воювали с предците на същите римски пълководци, с които се е сражавал самият той! При това става дума за приемственост в обозримото, психологически “осезаемо” съвремие на две-три поколения.

През 114 г.пр.Хр. консулът Гай Порций Катон действа с големи сили на Балканите, но на свой ред търпи поражение от траките. Това предизвиква масирана военна операция начело с Марк Ливий Друз, който пръв от римските военачалници достига до Дунав (112-111 г.пр.Хр.). Година по-късно в Тракия е изпратен Луций Сципион, който разбива скордиските и ги прогонва отвъд Дунав (110-107 г. пр.Хр.). През 101-100 г.пр.Хр. римляните покоряват държавицата на кените, с което, след като вече са установили свой контрол над егейското крайбрежие, преминават към завладяването на земи във вътрешността на Тракия. С други думи, Спартак, роден най-вероятно около 110-105 г.пр.Хр., живее във време на масирано римско настъпление в обичайния “свят” на неговите деди и родители, на собственото му детство и младост. През целия I век пр.Хр. тракийските племена създават тежки проблеми на римската власт на Балканите, особено в съседната и населена с техни съплеменници Македония. По-сериозна ескалация настъпва обаче именно във времето, в което Спартак вече е активна личност, заемаща определени, за съжаление неизвестни за нас, позиции в тракийското общество.

Знае се, че в хода на т.нар. Митридатови войни в тракийския свят се създават два «лагера». От едната страна са по-малките полунезависими до онова време племена (беси, сапеи, меди и др.), които се включват на страната на понтийския цар Митридат VI Евпатор (120-63 г.пр.Хр.). Одриската царска династия се ориентира към съюзни отношения с римляните. През 89-88 г.пр.Хр. тракийски войски нахлуват в Македония, навлизат в Епир и разграбват известното през античната епоха светилище на Зевс в Додона. Медите достигат до Делфи и на свой ред го оплячкосват. Срещу войските на Митридат в Гърция и техните тракийски съюзници през 87 г. пр.Хр. се отправя самият Луций Корнелий Сула (138-78 г.пр.Хр.). Бъдещият диктатор с петте си легиона разгромява противника при Херонея в Беотия (86 г.пр.Хр.). Една част от войските му, предвождани от Луций Хортензий, навлизат в Македония. Действията им продължават по течението на Струма, а медите са победени.

Предполага се, че Спартак взема активно участие в тези действия и именно тогава попада в римски плен. Това би могло да стане обаче и десетина години по-късно - макар и сразени, признали за момента римското върховенство, медите и съседните тракийски племена (особено бесите, населяващи Родопите), не са покорени. Те продължават да създават много грижи на римската държава, поради което през 78-76 г.пр.Хр. с тях воюва наместникът на Македония Апий Клавдий Пулхер. В избухналата скоро след това т.нар. трета Митридатова война (74-65 г.пр.Хр.) римските сили, командвани от Марк Теренций Варон Лукул, успяват да овладеят поречията на Хеброс (Марица) и Тонзос (Тунджа), превземайки градовете Филипопол (Пловдив), Ускудама (Одрин) и Кабиле (при дн. Ямбол). Така римляните достигат бреговете на Черно море и подчиняват гръцките колонии по нашите земи, които по онова време са съюзници на Митридат. Тези впечатляващи успехи обаче не са трайни – налага се десет години по-късно в същото направление да се насочи тогавашният римски наместник на Македония Гай Антоний Хибрида (62-61 г.пр.Хр.). Сблъсъкът му с гетите и съюзените с тях дардани завършва с тежко поражение при Истрия (в Северна Добруджа, днес в Румъния). Римският пълководец едва се спасява с бягство, като най-позорно губи своите бойни знамена. Те са съхранявани като трофеи в едно от главните светилища на гетите цели тридесет години! Следват походите на Гай Октавий (бащата на Октавиан Август) през 59 г.пр.Хр. и Луций Калпурний Пизон (57-55 г.пр.Хр.), при който обединените сили на меди, дентелети и дардани опустошават Македония и едва не превземат Тесалоники (Солун).

Тези събития, разиграли се в общи линии в епохата, в която е живял самият Спартак, са показателни за все още неопределената ситуация в голяма част от тракийските земи. С други думи, ако вождът на въстанието е правел планове да се завърне на родна земя със своята вече калена и донякъде професионализирана армия, това наддали може да се третира с лека ръка като утопичен и абсурден план! Още повече, че като човек на своето време Спартак е разчитал, най-малкото се е надявал, че може да обърне хода на историята в друга посока. Така или иначе, както виждаме, такива възможности са съществували. Пред очите на Спартак и неговите съвременници са били не само пораженията, но и впечатляващите успехи на понтийски цар Митридат VI. Изнеженият, консервативен, нерядко феноменално жесток Митридат, който при това неведнъж се провалял заради лошата си стратегия, е можел да ги постигне. Можел е пред погледа на съвременниците през 88 г.пр.Хр. да изправи Рим едва ли не пред катастрофа... Какво може да се мисли тогава за човек с качествата на Спартак?

Във версията за робството на Спартак има едно смущаващо обстоятелство – това че през цялото време редом с него е «... жена му, негова сънародничка, надарена с пророческа дарба и посветена в Дионисиевите тайнства...», както разказва Плутарх. Когато е отведен в Рим като военнопленник, “... видяли как, докато той спял, около лицето му се обвила змия...”, за което тракийката отсъдила, че “... това е знак за предопределената му велика и страшна власт, която ще го доведе до злополучен край... “ Присъствието на тази неизвестна жена до Спартак води до предположението, че той в същност не е бил обикновен роб и гладиатор, а учител или инструктор на гладиаторите (“doctor”), живеещ отделно от тях, но също така с незавидно положение. Присъствието на неговата съпруга тракийка може да намери обяснение именно в особения статус на гладиаторите, пък били те дори военнопленници и роби, в тогавашното римско общество и система от ценности.

* * *

Днешната представа за Спартак е повече литературна и кинематографична, отколкото историческа. Неговото име през XIX-XX в. е “възкресено” в голяма степен от прочутия роман на Рафаело Джованьоли (1838-1915), публикуван през 1873 г. Творбата на италианския писател, съратник на Джузепе Гарибалди, има силен отзвук в тогавашния свят, а и до днес остава “класическият” литературен прочит на грандиозните събития от 73-71 г.пр. Хр.

Името на Спартак се превръща в една от най-ярките емблеми на революционни и националноосвободителни, най-често леви по идеология движения в целия свят. Интересът на творците към личността и делото на Спартак не спира. Почти век след романа на Джованьоли се явяват нови даровити творби, които на свой ред моделират образа на Спартак в съзнанието на милиони хора – преди всичко балетът "Спартак" на известния руско-арменски композитор Арам Хачатурян (1954, премиера – 1956 г.) и филмовата суперпродукция на американския режисьор Стенли Кубрик (1960 г.). Името на великия воин се налага в масовата култура, особено след приемането на името "Спартак" от редица спортни дружества, популярни футболни отбори и т.н. (СССР, България, Чехия, Словакия, Румъния, Източна Германия и др.). Всичко това наред с продължаващата политизация на образа създава почва за спекулации "за" и "против", които често са твърде далече от историческата истина за доблестният тракиец и оглавеното от него въстание.

Надали може да има съмнение, че храбрият син на Древна Тракия, характеризиран от Плутарх като "... приличащ повече на елин.." по своите разбирания, отколкото на "варварин", е действал, воден не само от жаждата си за свобода, за отмъщение, завръщане в родината и т.н. От отделни детайли в разказите на античните автори може да се съди, че водачът на гладиатори, роби и бедняци е имал някакви виждания за бъдещето. Може би те са търпели развитие, може би не са били напълно избистрени... В никакъв случай обаче не са обективни оценките, представящи въстанието на Спартак като движение на хора, водени от жаждата за мъст и плячка. Естествено, също така пресилено е "робското въстание" да се разглежда като "борба против робовладелския строй" и "революция" в съвременния смисъл на думата.

Основателно се отбелязва, че пред Спартак е имало няколко възможни модела на държавно устройство. Първият е онзи на водачите на въстанието на сицилийските роби, вторият – държавният строй на Рим, третият – на т.нар. римски съюзници в Италия и други държавни формации в Средиземноморието. ① Първият модел определено не е отговарял на разбиранията на Спартак, а и на обществената атмосфера в средите на неговите въстаници. Те в мнозинството си не произлизат от онези източни страни, където неограничената царска власт на елинистическите владетели има своите стари корени. ② Вторият образец – Рим, очевидно е нежелан и неприемлив поради своите антидемократични черти по отношение на всички "не-римляни", както и поради жестоката социална "машина" на римското робовладение. ③ Остава третият модел, който без да е ясно дефиниран, притежаващ свои специфики във всеки конкретен случай и т.н., за тези хора е най-добре познат. Нещо повече, той в една или друга степен, е близък до обществените отношения в гръцките полиси, донякъде и в самата Тракия, в Галия и други "варварски" общества от онази епоха. Наистина, надали е било необходимо Спартак и най-близките му съмишленици да измислят нещо ново – политическите реалности, а и философската мисъл в античния свят са давали достатъчно материал за размисъл.

Спартак не се обявява за цар (характерен момент при въстанията на робите в Сицилия), а важните решения се вземат по относително демократичен начин. Дори и самото ръководене на въстаническите действия, независимо от силната и харизматична фигура на тракиеца, е белязано със знака на колективното управление – отначало "триумвиратът" на Спартак, Еномай и Крикс. В по-късните събития се забелязва нещо като "огледална" картина - срещу двамата римски консули действат Спартак и Крикс, които като че ли са своеобразните "консули" на въстаниците... От изворите става ясно, че решенията се вземат след дълги и разгорещени спорове в рамките на своеобразен "военен съвет". Отначало Спартак дели плячката по равно между всички въстаници, а по-късно им забранява да притежават злато и сребро, които се пазят в обща каса. Това е подчертано специално от Плиний Стари, който на римската алчност патетично противопоставя порядките в лагера на Спартак и презряната му "сган"...

Благородният тракиец се опитва да предотврати или поне да ограничи насилията при превземането на градове, области и богати имения. Съвременни изследователи отбелязват, че въстанието не е "робско" в истинския смисъл на думата. Разбира се, в него участват хиляди роби, но какви са точно те? В етнически план много от тях са чужденци за Италия: траки, гали, германци и т.н., но вероятно една съществена част от тях все пак са родени и израсли в самата Италия... Решително преобладават селските роби, докато тези от градовете са слабо представени. Ядрото на армията са гладиаторите, за чиято сложна социална природа вече стана дума. Наред с робите и гладиаторите обаче в "Спартаковата война" участват и много свободни селяни. Някои специалисти по антична история дори са склонни да разглеждат въстанието преди всичко като движение на обеднели свободни италийски селяни. Те не са удовлетворени от приключилата наскоро т.нар. Съюзническа война (91-88 г.пр.Хр.), разорени са от гражданските войни, може би са пострадали от репресиите на Сула и т.н. Тези хора, чието присъствие в лагера на Спартак вероятно е било осезателно, искат преди всичко земя и граждански права. По този начин участието на робите отива като че ли на втори план. В крайна сметка обаче, и самите доскорошни роби мечтаят за същото – за земя, граждански права, сигурност за тях и семействата им.

Изказани са предположения, че Спартак може би попада под влиянието на идеите за изграждане на справедливо общество, развивани от някои антични мислители. Сред тях е римският философ Блосий (II в.пр.Хр.), почти негов съвременник. Гай Блосий, роден в гр. Кума в Кампания (огнището на "Спартаковата война"!), остроумно е наречен от А. Тойнби "елинският прототип на Маркс". Той учи философия в Атина при Антипатър от Тарс. След като се преселва в Рим, той се сближава с народния трибун Тиберий Гракх и е един от инициаторите и вдъхновителите на неговите реформи. Първоначалният умерен проект за регулиране на поземлената собственост, предложен от Тиберий през 133 г.пр.Хр., е целял да възстанови „класата" на свободните земеделци и воини като главната социална опора на Републиката. Античните автори сочат Гай Блосий и ретора Диофант като "подстрекатели" на реформаторските виждания и радикалните действия на по-големия от братята Гракхи. След гибелта на Тиберий Блосий бяга при Аристоник от Пергам (Мала Азия).

Аристоник, на свой ред интересна личност от онази епоха, е претендент за короната на Пергамското царство в Мала Азия, което наскоро е попаднало под властта на Рим. Впечатляващо е, че този царски потомък води действия, които в определен смисъл са сходни с онези на Спартак половин век по-късно. Страбон разказва следното: "... Аристоник се оттеглил във вътрешните области на страната и скоро събрал голям брой бедняци и роби, които призовал към свобода. Своите привърженици Аристоник нарекъл хелиополити..." Утопичната идея за "Града на слънцето" и идеалното общество на равенството и братството между хората е внушена на малоазийския водач най-вероятно от Гай Блосий. Въстанието на Аристоник обаче е разгромено от римляните, а след залавянето и екзекуцията на своя покровител Блосий слага край на живота си (130 г.пр.Хр.).

Разбира се, нямаме данни дали изобщо или в каква степен Спартак е повлиян от подобни идеи. Действията му показват, че той нито е враг на "робовладелското общество" по принцип, нито прави някакви декларации в полза на утопични проекти от рода на "Града на слънцето" – през двете години на въстанието е имало достатъчно време и възможности те да бъдат прокламирани, а римските историци със сигурност щяха да ни ги съобщят. От онова, което знаем за Спартак, най-вече от поведението му в конкретни ситуации, бихме могли максимално предпазливо да го определим като изграждащ се "в движение" политически водач, който несъмнено цени свободата и хуманността в човешките отношения. Като син на Древна Тракия и аристократ, той вероятно възприема дори и робството, но в неговата преди всичко "домашна форма". Античното гръко-римско виждане за робите като "вещи", "говорещи инструменти" и т.н. надали е било приемливо за Спартак и неговите сътратници. Още по-малко той е приемал идеята за римското господство над "света" и се е борил с оръжие в ръка срещу налагането на това господство и в родината си, и в Италия – сърцето на изграждащия се в онази епоха „Pax Romana".

Така или иначе, Спартак е заслужил славата си на велик водач, а през модерните XIX и XX в. името му служи за обосноваване и пропаганда на най-различни, понякога крайно радикални идеи. По-справедливо и вярно ще бъде, ако виждаме в негово лице не само безстрашен воин и "революционер", а по-скоро един неосъществил се реформатор. Или просто Спартак Тракиеца – човекът, който се е опитал да промени „своя" и бъдещия свят.

ЛИТЕРАТУРА

Валентинов, А. Спартак. Москва, 2006.

Grimal, P. La vie à Rome dans l'Antiquité. Paris, 1994 (Превод на бълг.ез. Гримал, П. Животът в Древния Рим. София, 1999).

Данов, Хр. Христоматия по история на Стария свят. София, 1976.

Даскалова,М., Хр. Данов. Спартак, София, 1977.

Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus (Hrsg. Al. Fol, J. Lichardus, V. Nikolov). Mainz, 2004.

Джованьоли, Р. Спартак. София, 1957.

Дои, М. Въстанието на Спартак. София, 1982.

Извори за историята на Тракия и траките, т. I-II. София, 2002.

История на България, т. I. София, 1979.

Конноли, П. Греция и Рим. Енциклопедия военной истории. Москва, 2001.

Лесков, В. Спартак. Москва, 1987.

Павлов, Пл., Ст. Димитров. Спартак – синът на Древна Тракия. София, 2008.

Чернышов, Ю. Социально-утопические идеи и миф о „Золотом веке" в Древнем Риме. Новосибирск, 1994.

Lexikon der Antike. Leipzig, 1972.

Marazov, I. Ancient Thrace. Plovdiv, 2005.

Matei, H. C. Enciclopedia antichităţii. Bucureşti, 2003.

Mommsen, T. Römische Geschichte. Vien, 1885 (Превод на бълг.ез. - Момзен, Т. Римска история. София, 1999)

Pavlov, Pl. Bulgaria - Cradle of the European Civilization. Sofia, 2007.

Plutarch. Fall of Roman Republic. London, 1972.

Sallust. Conspiracy of Catiline and the War of Jugurtha. London, 1924.

Спартак (Жизнеописание).- **http://rulers.narod.ru/spartak/spartak.htm**

Spartacus, t. II. Международен симпозиум в Сандански, 1-4 октомври 2002. В. Търново, 2006.

Spartacus.- **htpp://www.livius.org/so-st/spartacus/spartacus.html**

Spartacus' Revolt.- **htpp://www.nefer-seba.net/essays/Spartacus/**

Urbainczyk, T. Spartacus. Ancients in Action. London 2004.

Ferguson, J. Utopias of the Classical World. London, 1975.

Фол, Ал., В. Фол. Траките / Fol, Al., V. Fol. The Thracians. София, 2005.

Florus. Epitome of Roman history. London, 1947.

Shaw, B. Spartacus and the Slave Wars. Boston, 2001.

Wisdom, S. Gladiators 100 BC – 200 AD. Oxford, 2001.

ЕЛЕНА ВАСИЛЕВА

КУЛТОВО МЯСТО ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА И КЪСНОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ ПО ТРАСЕТО НА АМ ТРАКИЯ

Откриването на късносредновековния некропол е свързано със сондажно археологическо проучване на обект № 16 по трасето на АМ Тракия ЛОТ 4 през 2008 г.[1], когато са разкрити 11 гроба. Разкопките са продължени и завършени през 2009 г.[2]

Обектът е локализиран в землището на с. Зимница, Община Сталджа. Той е с дължина 150 м, ширина 44 м и попада в сервитута на бъдещата магистрала. Намира се в обработваема земя. Границите на некропола са ясно очертани, като най-голяма концентрация на гробове е регистрирана в северозападната му част. Гробните ями от некропола се очертават в пласт от стерилна пръст с охраво-кафеникав цвят, на дълбочина 0,60-1 м. Под няколко от тях са открити култови ями от IV-III век пр. Хр. Общият брой на проучените гробове през 2009 е 41. Така регистрираните 52 гроба с трупополагане от некропола, сравнени с подобни паметници от епохата, дават основание да се смята, че е изследван 65-70% от него, което е 100 % от територията на трасето.

Гробните ями са ориентирани запад-изток, имат правоъгълна, овална и трапецовидна форма, а на част от тях формата не е сигурно очертана. Скелетите, като цяло, са в лошо състояние, което се дължи предимно на състава на почвата. Въпреки това при повечето е възможно да се установи какво е било положението на тялото при погребването, както и приблизителната възраст на погребаните. От всичките, 8 скелета са детски, 39 на възрастни индивиди, а останалите не могат да бъдат определени. Разкрити са две гробни ями без костни останки, които условно могат да бъдат наречени „кенотафи". Всички покойници са били положени по гръб. При разкриването на скелетите, 5 от черепите са с лицевата част нагоре, 12 са обърнати на север и 28 на юг. Като цяло не личи някакво специално подреждане на костите на горните крайници. При гробове №№ 15, 14, 36, 40 тези кости се откриват най-плътно до скелета, костите на долните крайници са приближени и сравнително опънати, което дава основание да се предполага, че при погребението тези покойници са били увити в платно. При гробове №№ 20 и 28 костите от китките на левите горни крайници се откриват под тазовите, а при гроб № 23 под тях са костите от китката на десния горен крайник. Неестественото положение на костите на горните крайници се забелязва и в гроб № 21, където дясната раменна кост е леко повдигната нагоре, както и при гроб № 24, където фалангите на горните крайници са разперени встрани. По-особено място заема скелетът от гроб № 31, при който десният горен крайник е положен в областта на корема, а левият върху костите на таза, но небрежната им позиция не дава основание да се предполага характерното за християнския обред умишлено „подреждане" на тялото. Внимание трябва да се обърне и на скелета в гроб № 46, при който левият горен крайник е свит към раменната кост, върху която се откриват фалангите от пръстите.

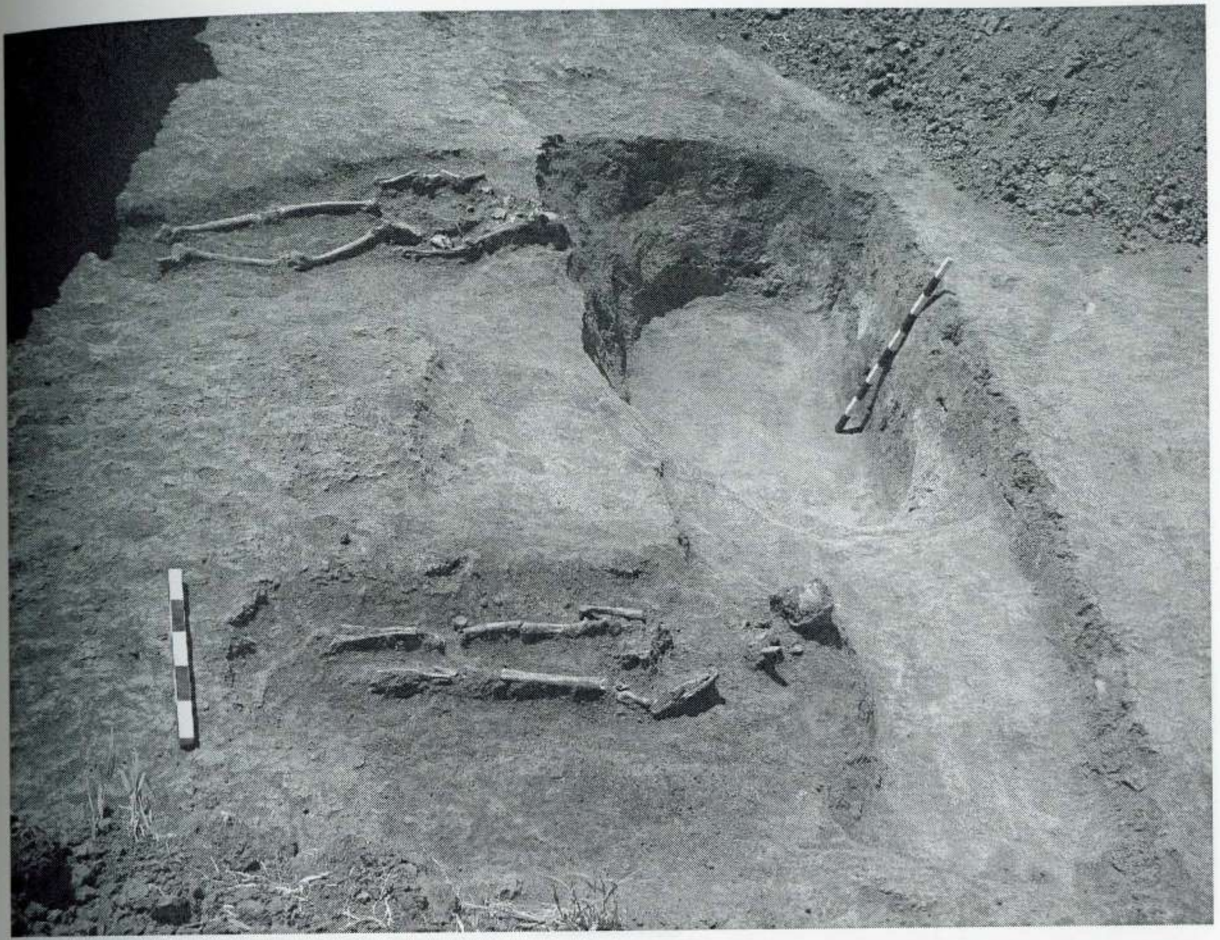

Пример за гробове нарушили яма от IV-III в.пр. Хр.

Позициите на долните крайници също значително се различават от характерните опънати крайници при християнските погребения. В много от случаите единият е свит в колянната става. При 90% те са разделечени и в няколко са с леко сгънати колянни стави, обърнати в една посока (тип хокер).

Всички тези данни дават основание да се допусне с голяма сигурност, че погребенията са извършени в съответствие с ислямската погребална практика. Обичайно тези некрополи се датират в периода XV-XVII век.

За съжаление в гробовете и извън тях не са открити находки, което затруднява стесняването на хронологическите рамки. В този случай може да се използва едно сведение на Павел Делирадев за Сталджа (Делирадев 1953): „Сталджа....Лежи близко до едноименното блато, вече пресушено.... Край селото в м. *Сарайджик* (от малък сарай), е имало укрепен ловен дворец с во-

---

[1] Археологическото проучване е осъществно под научното ръководство на доц. д-р Стефан Александров (НАИМ-БАН).

[2] Цялостното проучване е реализирано под научното ръководство на Елена Василева (НАИМ-БАН) и Стефан Бакърджиев (РИМ-Ямбол), на когото изказвам искрена благодарност за оказаната помощ.

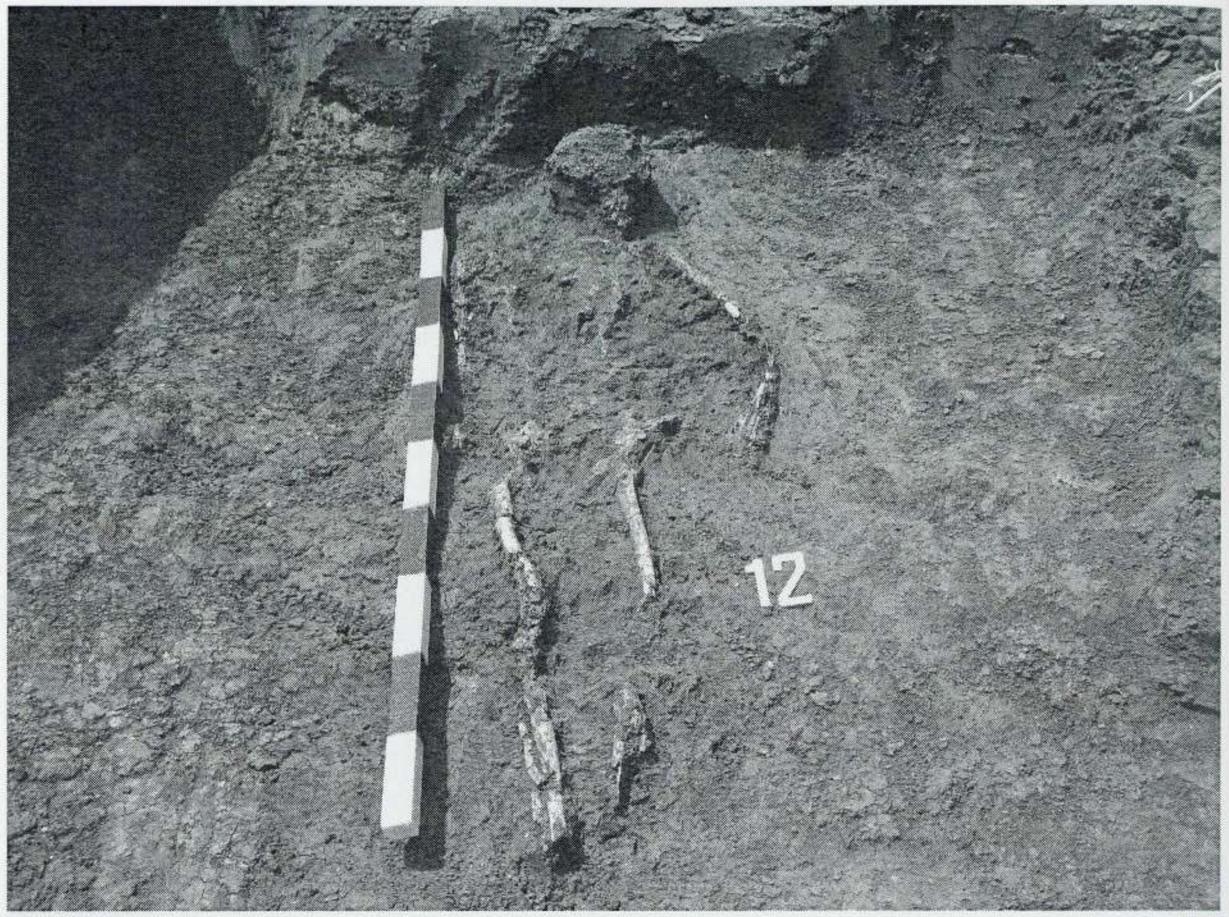

Гроб № 12

допровод и баня на един от авджи-султаните: Мохамед II (1451-1482), който е имал такъв дворец и в Сливен, или пък на Мохамед IV (1648-1687). Първият от тях е покорителят на Цариград (29.05.1453 г.), а вторият мохамеданчи родопските българи около Доспат, където имал ловен дворец."

Ако приемем, че проученият некропол е свързан със споменатия ловен дворец в м. Сарайджик, то можем да го отнесем, или поне неговото начало, към края на XV в.

Историята на археологическите проучванията на ислямски некрополи в България е изключително кратка. При археологическите проучвания през 1986 г. са проучени три ислямски некропола. Единият е в с. Сечище, Шуменско (Петрова 1986, 267), където са проучени четири гроба, в които според авторката е установен погребален обряд, извършен според изискванията на мюсюлманската религия. При един от гробовете е установено вкопаването на ниша в южната му стена. Този паметник е публикуван и в списание Археология (Петрова 1989, 43-57). От тази публикация, освен подробния антропологичен анализ, е интересна и констатацията, че вероятно всички гробове са били маркирани на повърхността. При проучванията е установено, че гробните ями са с правоъгълна форма, в южните им страни са оформени ниши, а положенията на повечето от скелетите дават основание да се предположи, че те са били увивани при погребването с платно. При някои от погребаните е установен и дървен капак над скелета. Петрова е констатирала и много т.нар. „неофициални отклонения от приложения ислямски обряд... използвани за пречистване на душата и тялото...". Това предположение не е сериозно аргументирано. По-скоро може да се предположи, че част от проучените гробове при с. Сечище са християнски. Пресилено е и сравнението на ислямския погребален обред със старобългарските езически обреди, чиито реминисценции авторката вижда в проучвания от нея паметник.

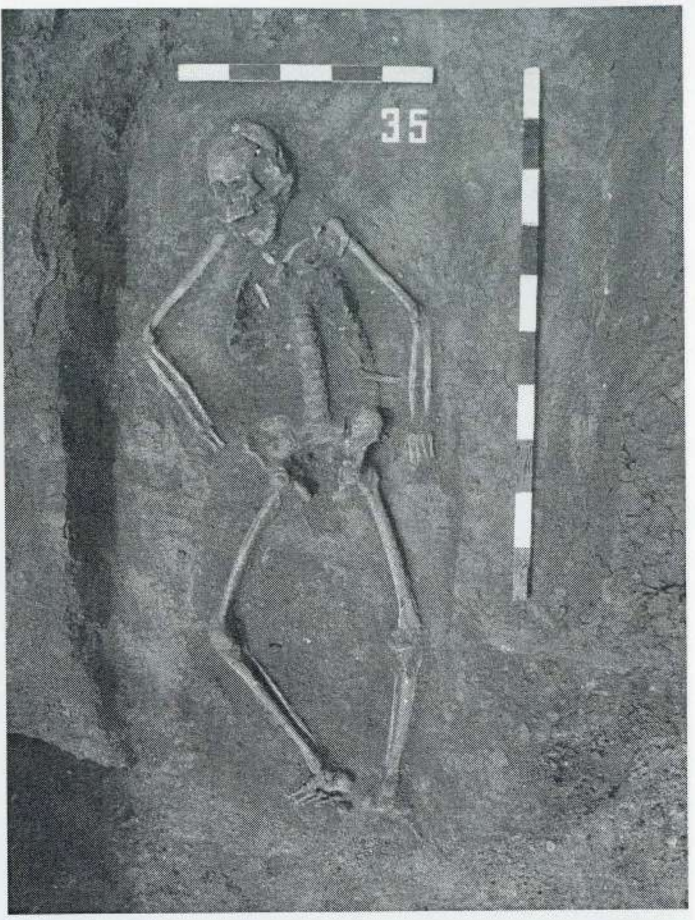

Гроб № 35

Пет гроба са проучени до с. Тушовица (Бончева 1986, 268), за които отново е отбелязано, че: „при всички разкрити погребения обрядът е типично мюсюлмански", без да бъдат описани белезите, по които е направен този извод. Десет мюсюлмански гроба открива и П. Гатев през същата година край с. Полковник Савово (Гатев 1986, 269). Любопитното при този паметник е, че, според автора, при пет от скелетите са регистрирани отклонения „типични за християнските обичаи и вярвания". По-важен за разглежданата тук тема е фактът, че гробовете от с. Полковник Савово са с ниша в южния профил на гробната яма и с по два надгробни камъка, като по-големият от тях е поставен от запад, над главата на погребания.

През 1988 г. отново П. Петрова проучва ислямски некропол в с. Градище, Шуменско (Петрова 1989, 167-168). За щастие този път тя описва белезите, по които определя гробището като ислямско. Според нея те са: „...широк един метър изкоп с открояваща се ниша; изпънат скелет с изтеглени нагоре кости на раменния пояс; черепът най-често е върху насип, наподобяващ възглавница, с лицеви кости на изток, на север и на юг. В много случаи има следи от дървена преграда за нишата, което съветските проучватели на ислямската култура считат за белег на имотно и социално разслоение". Интересен е и фактът, че проучвателката е регистрирала и два гроба с овална форма, както и становището ѝ, че проученото гробище представя „локален вариант на ислямския погребален култ".

През следващата 1990 г. в ислямския некропол при с. Градище са проучени още 90 гроба, като в публикацията е обърнато внимание на данни за необичайни ритуали и обреди и отново липсват сериозни аргументи за причисляването на тези гробове към ислямските (Петрова 1990, 168).

Ислямски некропол, датиран в XVIII- началото на XIX в., е проучен от Б.

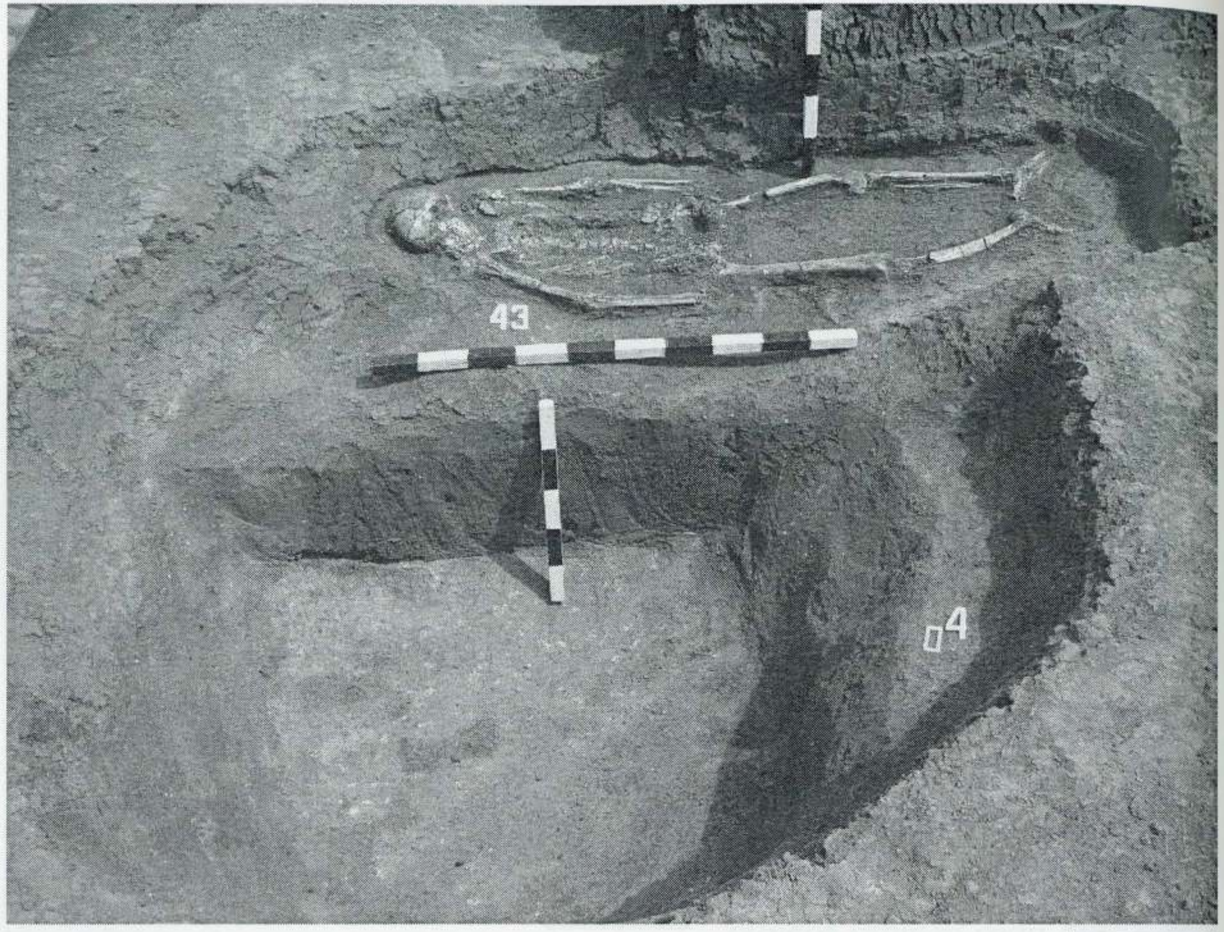

Гроб № 43

Петрунова до град Карнобат[3]. Разкритите там гробни ями са с правоъгълна форма, като непосредствено над тях с дъски е било оформяно стреховидно покритие. Дъските са подпирани на южния перваз на изкопа. Както и в некропола от Сечище и в тези гробове са открити гвоздеи, като и в двата случая те са от дървените конструкции.

В проученият през 2009 г. некропол до с. Зимница в насипите на два гроба №№ 33 и 35 също са открити следи от дърво, вероятно скари, с които са били покривани погребваните. Независимо, че при ислямските погребения обичайната позиция на лицевата част на черепа е в посока юг, в некропола от Карнобат, както и в този от Зимница, се срещат и позиции лицева част нагоре и на север.

др/П. Градев; Ферду Бей

Посочените археологически изследвания вероятно не изчерпват всички проучвания в тази посока, но дават възможност да се направят някои общи изводи във връзка с ислямските некрополи, проучени на днешната територия на България и датирани в XV-XVII в.

Преди всичко трябва да се отбележи, че употребата на термина „мюсюлмански некропол" не е прецизна, доколкото ислямът, подобно на християнството, има своите направления и секти, различни от мохамеданството. Ето защо, освен когато това не е категорично установено, правилното обо-

---

[3] Резултатите от тези проучвания не са публикувани. Благодаря на Б. Петрунова за предоставената информация.

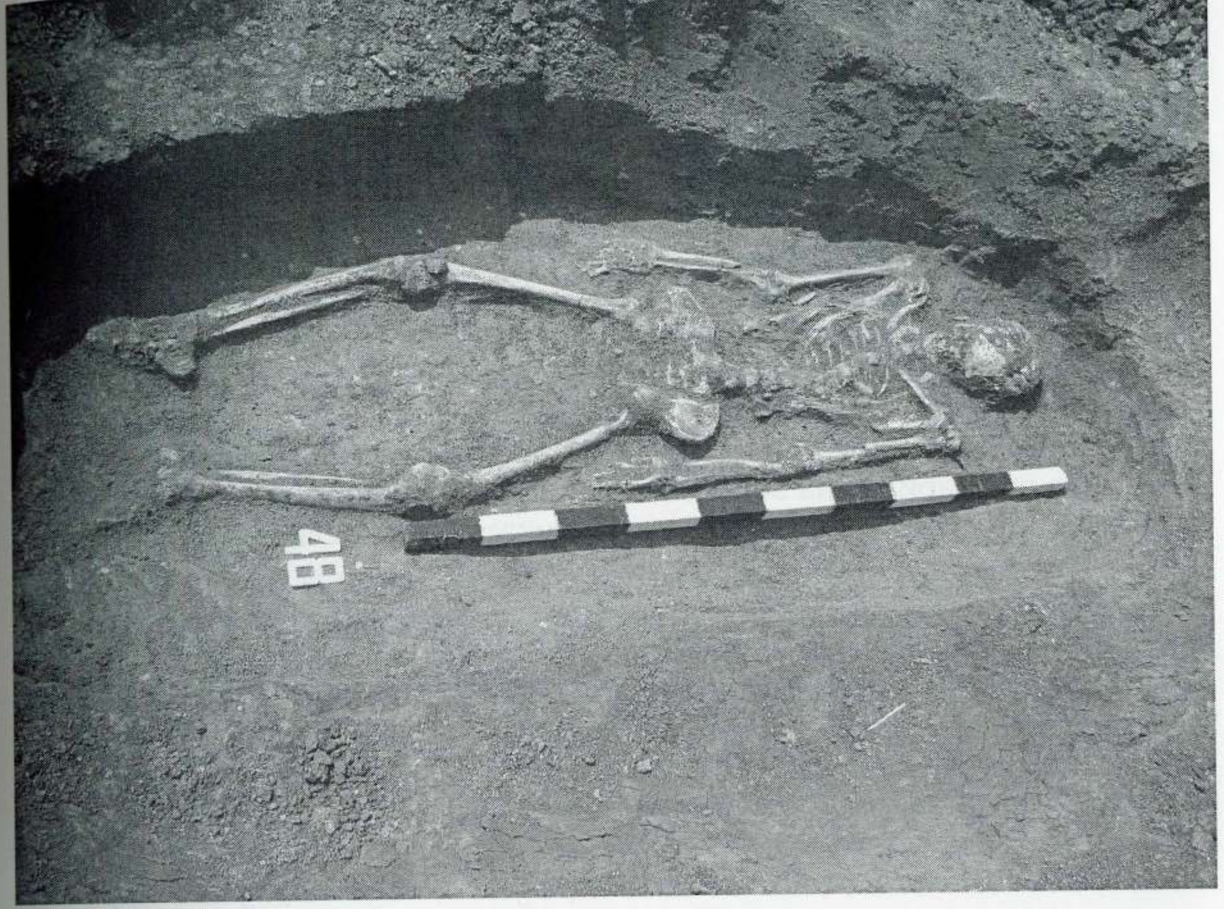

Гроб № 48

мюсюлмански ≠ ислямски ?

значение на такъв вид паметници е „ислямски". Второ, отношението на тази конфесионална общност (изповядващите исляма) към гробищата, към обикновените селски гробища и към гробовете в тюрбета, до текета и на други свещени места е различно. Известно е, че на вторите се носят дарове, вярва се в тяхната изцелителна сила, практикува се т.нар. обичай „деври", въведен от имам Бергеви. Той се извършва след смъртта на човека и при него пет или седем мъже сядат в кръг и си предават един на друг пари като казват: „приемам-връщам", с което опрощават намазите (молитвите), които починалият е пропуснал през живота си. Изключителното почитане на текетата, тюрбетата и гробовете в тях се отразява и във факта, че въпреки забраната според исляма да се огражда гроб или да се издига сграда върху него, през XV в. те са масово разпространени и обект на поклонение. Ето защо много от изследователите смятат, че текетата са нововъведение в исляма, появило се след идването на османците на Балканите (друг? Григоров 1998, 562-563). В същото време гробищата се смятат за нечисто място, обитавано от джинове начело с шейтана (дявола). Според исляма, когато Аллах създава Адам и му вдъхва живот той заповядва на ангелите да му се поклонят, единствено Иблис (Сатаната) отказва да направи това. По-късно той съблазнява Адам и Ева и за всички тези грехове Иблис или Шейтан е изпратен от Аллах да обитава руините и гробищата (Троева 1998, 510).

Археологическите изследвания дават основание да се очертаят общите характеристики на ислямското погребение или поне тези негови белези, които се регистрират при разкопки. Гробните ями обикновено са правоъгълни или овални, понякога в тях се регистрират следи от дървени конструкции, най-често над насипа на гроба или в южната му част, където се оформя характерна ниша. Положението на скелетите е различно от това в християнските некрополи, като ясно личи липсата на старателно и специално подреждане на тялото. Позите са небрежни, получени в резултат на това, че в някои райони тялото се спуска по наклонена дъска в гробната яма, а в други се полага увито в платно или се подрежда небрежно от специален религиозен представител. Има сведения, според които главата на покойника умишлено се обръща на юг, гледайки към Мека. Обичайно е да не се откриват гробни дарове, а наличието на надгробия не е задължително, като популярното поставяне на два камъка от запад и изток очевидно е практикувано от по-заможни покойници и се среща във вариант на великолепни мраморни надгробни стели с богата украса и надписи, в които скръбта и естетиката са надделяли над канона.

Археологическото изследване не може да регистрира всички детайли от обреда, тъй като те не оставят материални следи, поради което ще цитирам описание на погребение, направено от Стефан Герлах: *„Днес видях също едно турско погребение. Отпред вървеше един ходжа и пееше. По пътя оставяха мъртвеца на някой камък и четяха молитва за умрелия, да му прости бог греховете. След това ходжата и други духовници, които стояха до и около мъртвеца казваха „Ла илахе"... Там сядаха при главата му и отново пееха докато го погребаха и се молеха за него. Гробът не беше равен, а малко издигнат към изток и като го положиха, поставиха отгоре дъска, за да не се допира пръстта до него, а върху дъските-покривка и чак тогава го зариха. След това един от близките на умрелия даде на ходжите и духовниците няколко аспри за възнаграждение, също и милостиня на бедните. На другия ден жената отива на гроба, поздравява мъртвия си мъж и го пита защо е умрял. Често пъти тя отива с други жени, които сядат около гроба и вземат със себе си някой стар монах, който се моли"* (Герлах 1976, 152-153).

ЛИТЕРАТУРА

Бончева 1986: В. Бончева. Некрополи при с. Бяла река и при с. Тушовица. - Археологически открития и разкопки за 1986, Разград 1987, 268.

Гатев 1986: П. Гатев. Разкопки на мюсюлмански некропол от XVIII-XX в. край с. Полковник Савово, Толбухински окръг. - Археологически открития и разкопки за 1986, Разград 1987, 269.

Герлах 1976: С. Герлах. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. София, 1976.

Григоров 1998: В. Григоров. Тюрбета, почитани от българите-мохамедани от Средните Родопи. – В: Мюсюлманската култура в българските земи. Изследвания, София, 1998, 553-567.

Делирадев 1953: П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия, I, 1953.

Петрова 1986: П. Петрова. Разкопки на некропол от XVII-XVIII в. край с. Сечище, Шуменски окръг. - Археологически открития и разкопки за 1986, Разград, 1987, 267.

Петрова 1989: П. Петрова. Ислямски некропол в с. Градище, Шуменско. - Археологически открития и разкопки за 1988, Кърджали, 1989, 167-168.

Петрова 1990: П. Петрова. Ислямски некропол при с. Градище, Шуменско. - Археологически открития и разкопки за 1989, Кюстендил, 1990, 168.

Петрова и кол. 1989: П. Петрова, Й. Йорданов, Б. Димитрова. Некропол от XVII-XVIII в. при с. Сечище, Новопазарска община. - Археология, 4, 1989, 43-57.

Троева 1998: Е. Троева. Джинът в традиционната култура на българите-мюсюлмани в Родопите. – В: Мюсюлманската култура в българските земи. Изследвания, София, 1998, 509-519.

ELENA VASSILEVA

CULT SITE FROM THE LATE IRON AGE AND THE LATE MIDDLE AGES ALONG THE THRACIA HIGHWAY

The site is to be found in the area of Zimnitsa village, Straldzha municipality. The borders of the necropolis are clearly outlined and the highest concentration of graves is registered in its northwestern sector. The grave pits have been dug 0,60 – 1,00 m deep into a layer of sterile soil ochre – brownish in colour. Cult pits from the 4th – 3rd c. BC have been found below some of the graves. The total number of graves explored is 52. The ritual followed is inhumation. Eight of the skeletons belong to children, 39 – to adults, and the rest of them cannot be determined. All data acquired by the survey give us grounds to assume most likely the burials have been carried out in accordance with the Islamic burial rite.

ПЛАМЕН КАРАИЛИЕВ

РАННОВИЗАНТИЙСКА КРЕПОСТ КРАЙ С. ЗНАМЕНОСЕЦ

Местоположение

Местността „Алеков баир" се намира на 3 км северозападно от центъра на с. Знаменосец, община Раднево. Разположена е в южната половина на Старозагорското поле, на десния бряг на р. Хамам дере, непосредствено при вливането и в р. Сазлийка. В миналото коритото на р. Сазлийка достигало до подножието на сравнително висока речна тераса, част от продълговат земен рид с посока север-юг, наречен от местните хора „Алеков баир". Районът, в който е разположена крепостта, е обилно снабден с вода. Освен двете споменати реки, които протичат от северната ѝ страна, от запад и от юг са запазени коритата и на два малки потока в непосредствена близост до нея.

Крепостта е разположена на сравнително равнинен терен в северното подножие на плавно спускащия се към коритото на р. Съзлийка „Алеков баир", който в недалечното минало е наричан „Селимов баир". Най-високата надморска височина на терена, зает от крепостта, е 135 м, а денивелацията е 2,5 м на 100 м. Местоположението ѝ дава възможност за пряка визуална връзка в северозападна, северна и източна посока, ограничена единствено от билата на Средна гора, Светиилийските и Манастирските възвишения и Сакар планина. Единствено в южна посока тази връзка е възпрепятствана от билото на „Алеков баир". В един сравнително малък географски ареал са концентрирани пет ранновизантийски крепости, с които тя има пряка визуална връзка. Най-близката е Берое, на чиято градска територия се намира. На север е крепостта край с. Дядово, Новозагорско (Borisov 2010), на изток ранновизантийските крепости на в. „Ага баир" (Борисов, Лещаков 1989, 146-147) и „Градището" край с. Полски Градец (Борисов, Шейлева 1994, 103-104), и крепостта на билото на Сакар планина, край с. Главан (Шейлева 1994, 227-234).

Ист. на проучването

Първите писмени сведения за крепостта дава Русевски (Русевски 1892, 367-372) през 1894 г. Той я определя като римска вила тип „рустика". Крепостта се споменава и от двама местни краеведи, които освен локализацията на терена не дават друга информация[1].

През 1987 г. при теренни обходи, тя е определена като селище от ранновизантийската епоха[2]. Поради непрекъснатата обработка на почвата в последните десетилетия на XX в., на терена не съществуваха никакви следи от монументално строителство.

Археологическите проучвания започнаха през 2006 г. по програмата на

---

[1] Г. Шиваров. Опит за история на град Раднево и радневския край, (ръкопис). Архив на АММИ – Раднево, инв. № 1-р-1, 58. М. Седев. Село Знаменосец. Исторически, социалноикономически и етнографски очерк. Архив на АММИ – Раднево, инв. № 1-р-13,12.

[2] Комплексна археологическо-фолклорна експедиция „Марица-изток 87". Архив на АММИ – Раднево, инв. № 49, 9.

Министерството на социалните грижи „От социална помощ към заетост", с времетраене 3 месеца. Същите продължиха и през 2007 г. за още два месеца (Караилиев 2007, 355-358). На площ от 4,5 дка – с най-висока концентрация на археологически материал – разположихме 33 сондажни изкопа. Сондажите бяха ориентирани по основните посоки на света с предварителни размери 4x1 м. Тези от тях, в които се попадна на археологически структури, бяха разширявани до изясняването им. По този начин частично бе локализирана Кула № 1 и прилежащите ѝ крепостни стени и частично бе проучена и част от вътрешността на крепостта. В процеса на проучването бе заложена и план-квадратна мрежа със страна 5 м на площ от 8 дка. Предвид ограничения финансов ресурс предприехме цялостно разкриване на крепостните стени, кулите и верижната сграда във вътрешността на крепостта. Освен тази сграда във вътрешното пространство не се попадна на други ясно изразени археологически структури.

Дата

На базата на останалия подемен материал и главно монетния, съществуването на крепостта е в рамките на 48-50 години от VI в. Най-ранната монета е на Юстин I, а най-късната на Юстин II и Теодора – 578 г. В колективна монетна находка, намерена в Помещение № 2, последно отсечената монета е от 570-571 г.[3] Не дълго след това крепостта е напусната, а сградата опожарена. Причина за напущането и последвалия пожар вероятно е свързан с многобройните варварски нападения. Следи от пожар имаше по цялата площ на сградата включително и силно отухлен кирпич от фасадните ѝ стени. Скоро след това, може би в границите на последните десетилетия на VI в., крепостните стени планомерно са разрушени и строителният материал прецизно изнесен. Двете огнищни нива, монтирани в строителния отпадък, запълнил основите на зидовете, маркират горната граница в използването на крепостта, като каменна кариера. Материалите – главно фрагментирана битова керамика, намерена в тях, не се различава от керамиката, характерна не само за конкретното населено място, но и изобщо за керамиката през VI в. Вероятно строителният материал, така оскъден в равнинната част на Тракия, е бил предназначен за изграждането на друга крепост.

?!

В план крепостта представлява правоъгълник със страни 78,30x78,80 м, ориентирана приблизително на север. На ъглите си има издадени навън кръгли кули. По средата на източната стена има данни за квадратна кула, която не успяхме да проучим (обр. 1).

Кула № 1 и Кула № 3 имат еднакви размери. Вътрешния им диаметър е 5,40 м, а дебелината на стените 1,40 м. Вкопани са на 0,30 м по-дълбоко от крепостната стена. Кула № 2 е с вътрешен диаметър 5,25 м и дебелина на стената 1,40 м. Поради по-голямата денивелация на това място, тя е вкопана 0,60 м под нивото на вкопаване на крепостната стена. Кула № 4 е най голяма с вътрешен диаметър 5,60 м. Дебелината на стените и нивото на вкопаване на основата е аналогична на Кула № 1. Северната крепостна стена, фланкирана от Кули №№ 1 и 2 и южната, фланкирана от Кули №№ 3 и 4, са с дължина 78,30 м. Източната крепостна стена, фланкирана от Кули №№ 1 и 3 и западната, фланкирана от Кули №№ 2 и 4, са с дължина 78,80 м. Общата застроена площ е 6,210 дка.

Северната крепостна стена е разположена между Кула № 1 и Кула № 2.

---

[3] Монетният материал е обработен от Алена Тенчова - докторант в НАИМ при БАН

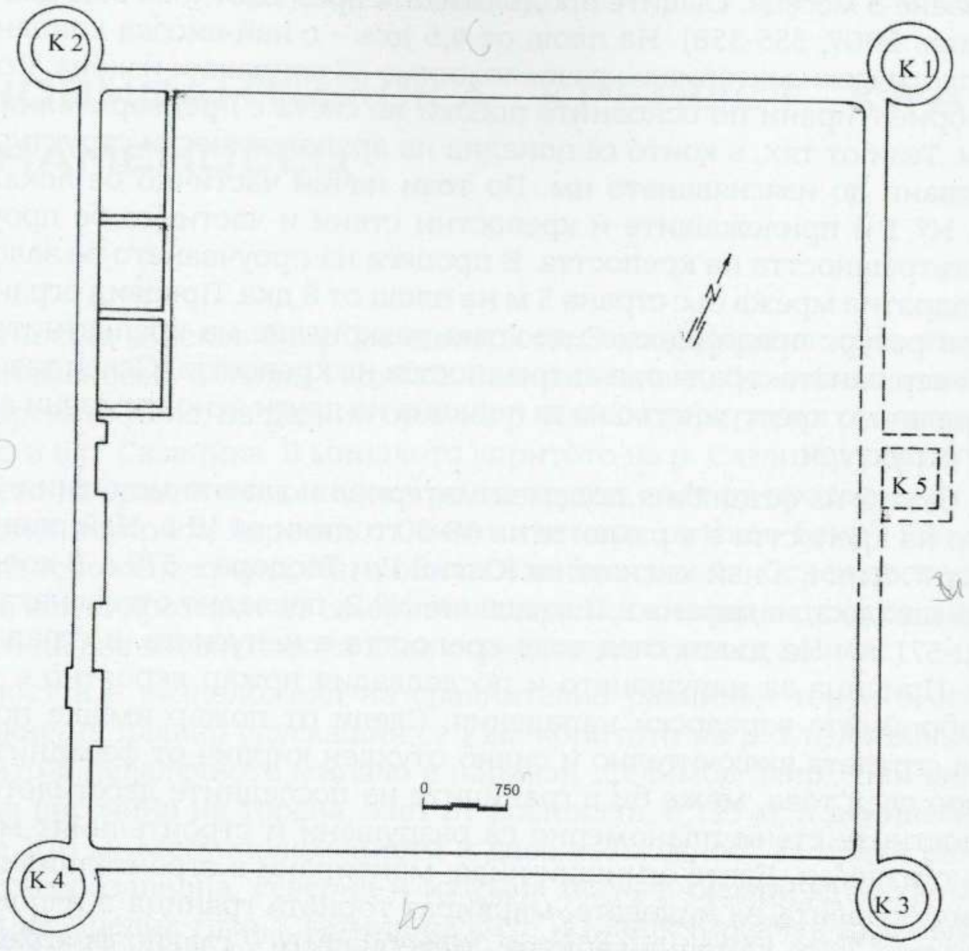

Обр. 1

Дължината и е 78,30 м, а ширината 2 м. Фундаментът е вкопан до материкова пръст на 0,60 м от нивото на тогавашния терен. Леглото на основата е с ширина 2 м и следи наклона на терена. Въпреки съществуващата макар и малка денивелация, леглото на фундамента не е стъпаловидно. От запазената част на субструкцията се вижда, че няма оставен банкет и от двете страни на стената. Фугите на лицевите ломени камъни са измазани от нивото на първия ред във височина. Няма съществена разлика в начина на градеж и оформяне на стената между субструкция и суперструкция. От вътрешната страна не намерихме фундаменти за стълби. Няма засечени и потерни – доколкото могат да се откроят при разрушаването на стените.

Източната крепостна стена е разположена между Кула № 1 и Кула № 3. Общата ѝ дължина е 78,80 м, а ширината 2 м. На 10 м южно от Кула № 1 в посока на Кула № 3 разкрихме запазен участък от крепостната стена. Дължината му е 5 м. Основата е фундирана на 1,15-1,20 м от нивото на съвременния терен. От нивото на ранновизантийския терен е на 0,60 м. Височината на запазената част е 0,80 м, а ширината 2 м. Първият ред едри ломени камъни е положен над изравнителен пласт хоросан с дебелина 0,05 м. Изравнителният хоросан е бял на цвят с равни части вар и пясък. В пясъка има и дребен чакъл. Положен е върху изравнения материков терен. Лицевите части на крепостната стена са от едри и средни ломени камъни. Стената е без банкет от вътрешната или от външната страна. Фугите още от първия ред са старателно измазани. По този начин няма разлика в начина на градеж между суб- и суперструкция. Блокажът е от средни и дребни по размер ломени камъни, обилно споени с хоросан, в който има и дребни късчета тухла. Хоросанът, залял блокажа, е леко жълтеникав на цвят, вероятно от по-голямата пропорция пясък. Източната крепостна стена е проучена в два участъка, прилежащи към кули №№ 1, 3 на разстояние от 25 м. От вътрешната страна на проучените участъци не бяха разкрити фундаменти на монолитни каменни стълби. В непроучения участък по следите от наситен хоросанов трошляк се очертаваше издадена пред крепостната стена квадратна Кула № 5, която не успяхме да проучим.

Южната крепостна стена е разположена е между Кула № 3 и Кула № 4. Общата е дължина е 78,30 м при ширина 2 м. Изцяло е проучена. На 20 м западно от Кула № 3 попаднахме на първи ред камъни от вътрешното лице на крепостната стена. Както при запазените участъци в близост до Кула № 1, и тук ситуацията е аналогична. Запазва се общата дълбочина на фундиране на крепостната стена. Няма промени и в структурата и състава на хоросана. Нов момент сега е тънкият 0,05 м пласт пепел и въглени, който се разкрива по цялата вътрешна дължина на крепостната стена. Ширината на този пласт не надхвърля 0,60 м и се разкрива на нивото на тогавашния терен – 0,50-0,60 м от нивото на съвременната повърхност.

Западна крепостна стена е разположена е между Кула № 2 и Кула № 4. Общата дължина е 78,80 м. От вътрешната и страна в северната половина на крепостната стена, долепена до нея, разкрихме триделна верижна сграда. Дължината и е 30,70х7 м. Основите ѝ са иззидани от ломени камъни на калова спойка а суперструкцията от кирпич, отухлен и запазен на отделни участъци. Дебелината на основите е 0,80 м. Единствено суперструкцията на разпределителния зид между Помещения 1 и 2 е от ломени камъни на калова спойка, с дебелина 1 м и запазен във височина приблизително 1 м. Дебелият разпределителен зид и по-малката площ на двете помещения ни насочват на мисълта, че над тях е имало разположен поне още един етаж. Дължината на Помещение № 3 от 12 м, и тънкият разпределителен зид от кирпич към Помещение № 2, предполага едноетажна реконструкция. В южната половина на крепостната стена от вътрешната страна разкрихме два фундамента за стълби. Първият е с дължина 10,40 м, а вторият 7,20 м. Намират се на разстояние 6,40 м един от друг. Ширината и на двата фундамента е 1 м. Подобен фундамент се разкри и от външната страна на крепостната стена, почти срещуположно на втория. Той е с дължина 3,80 и ширина 0,50 м. Вероятно в този участък е имало монтирана малка врата. ?

Паралели

В планово отношение най-близък паралел намираме в ранновизантийската крепост край с. Любеново, Хасковско (Аладжов, Балабанян 1972, 104-140). С кръгли кули изнесени пред ъглите на крепостните стени е и укреплението Кастра Мартис (Атанасова, Кабакчиева, Йоцова, Кузманов, Димитров 2005, 53). Близък план има и крепостта край Хайдучка воденица (Јовановић 1982-1983, 319-331). Крепости с подобни планови конструкции са широко разпространени на територията на цялата Римската империя и продължават своето съществуване и през VI век (Lander 1984).

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Балабанян 1972: Д. Аладжов, Д. Балабанян. Разкопки в село Любеново през 1968 г. – Родопски сборник, 3. София, 1972, 104-140.

Атанасова, Кабакчиева, Йоцова, Кузманов, Димитров. Й. Атанасова, Г. Кабакчиева, А. Йоцова, Г. Кузманов, К. Димитров 2005: Кастра Мартис квадрибургий и кастел. – Разкопки и проучвания, XXXIII, София, 2005, 53.

Борисов, Лещаков 1989: Б. Борисов, К. Лещаков. Експедиция „Марица-изток 88". – Археологически открития и разкопки за 1988. Кърджали, 1989, 146-147.

Борисов, Шейлева 1994: Б. Борисов, Г. Шейлева. Ранновизантийска крепост, средновековно селище и некропол край с. П. Градец. – Археологически открития и разкопки за 1992-93. Велико Търново, 1994, 103-104.

Караилиев 2007: П. Караилиев. Ранновизантийска крепост в м. „Алеков баир", край с. Знаменосец, община Раднево. - ИСИМ, 2. Стара Загора, 2007, 355-358.

Русевски 1892: Г. Русевски. Стари римски твърдини по южните склонове на Източна Средна Гора. – Труд, 1892, IV, 367-372.

Шейлева 1994: Г. Шейлева. Балзена ли е крепостта край Главан. – В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 2. София, 1994, 227-234.

Borisov 2010: B. Borisov. Dyadovo. The Sanctuari Thracian Horseman and The Early Byzantine fortress, 2. Varna, 2010.

Јовановић 1982-1983: А. Јовановић. Хајдучка воденица, късноантичко и ранновизантјско утвеђење. – Старинар, XXXIII-XXXIV (за 1982-1983), 319-331.

Lander 1984: J. Lander. Roman Stone Fortification Variation and Change from the First Century AD to the Fourth. – British Archaeological Reports, International Series 206, 1984.

PLAMEN KARAILIEV

EARLY BYZANTINE FORTRESS NEAR THE VILLAGE OF ZNAMENOSETS

The fortress is of a rectangular plan oriented mostly north and measuring 78,30 x 78,80 m. Its corners are protected by circular towers. There are some data of a tower square in plan in the middle of the eastern wall. A three-part building next to the western wall has been also revealed. Most probably it was a barrack. On the grounds of coins and the rest of the artifacts the fortress is dating from the 6th c.

БОРИС Д. БОРИСОВ

КОЛАННИТЕ ТОКИ ОТ САРМАТО-АЛАНСКИЯ НЕКРОПОЛ КРАЙ С. ПОЛСКИ ГРАДЕЦ В РАЙОНА НА КОМПЛЕКСА "МАРИЦА-ИЗТОК"

През периода 1996–2005 г. по време на спасителни разкопки в м. Селището" в землището на с. Полски Градец бяха открити и проучени основите на две старохристиянски базилики (Борисов 2007, 341-354; Borisov 2008, 77-78). Около тях са разположени два, най-вероятно асинхронни некропола, които според гробните съоръжения, начина на полагане и погребалния обред принадлежат на население от сармато-алански произход (Борисов 2006, 115; 2009, 44-45).

Първият некропол се намира около източната фасада на базиликите и е съобразен с тях. Гробовете в него са подредени в редици и са ориентирани запад-изток. По-голямата част от тях са с отклонение на югозапад от 30о, а останалите – с 10о. Гробните съоръжения са правоъгълни ями със заоблени ъгли и със стъпаловидни отстъпи по двете дълги или от всички страни. При някои от тях има напречно разположени входни ями.

Вторият некропол се намира непосредствено на запад и североизток от базиликите. Всички гробове от него, без изключение, имат наземна маркировка от много големи камъни, които оформят елипсовидни ограждения на повърхността, а някои от тях са старателно иззидани в горната част (Борисов 2009, 44-45) като западните гробове затварят напълно подхода към базилика 2, което показва, че този некропол е бил използван след загиването и изоставянето на храма около средата на V в. и е бил използван в продължение на не повече от 10–20 години.

Скелетите и в двата некропола са в изпънато положение, по гръб, с изпънати до тялото ръце. В някои гробове са открити само отделни кости, в други е установена подсипка от негасена вар. Макар и по-рядко се срещат и колективни гробове, с по 4 скелета. В голяма част от гробовете и в двата некропола е установена изкуствена деформация на черепите. Към втория некропол се отнася и откритият катакомбен гроб.

Гробният инвентар е представен от обеци с полиедър, огърлици от сребърни, златни и едри стъклени мъниста с инкрустирани разноцветни стъклени нишки, с бронзови закопчалки, отворени бронзови гривни, краищата на които завършват със стилизирани змийски глави, затворени гривни с малки звънчета, коланни токи и глинени съдове. Гробните съоръжения и инвентар от некрополите край Полски Градец намират най-точни паралели в сармато-аланските гробни комплекси от Северното Причерноморие, Крим и Северен Кавказ.

Воден от дълбокото си уважение към големия учен и приятел проф. д.и.н.

Станислав Станилов, който посвети голяма част от творческата си кариера на изследването на художествения метал, тук публикувам коланните токи от некрополите край с. Полски Градец.

* * *

По време на разкопките са намерени 4 бронзови токи, три от които произхождат от гроб № 8, а последната – от катакомбния гроб № 37.

Първата тока е с овална рамка, която в предната част е съвсем леко удебелена и железен език, с квадратно напречно сечение отпред. В задния му край отдолу е оформена халкичка, през която преминава рамката, отгоре има оформен стъпаловиден отстъп. Ремъкът е бил прехвърлен директно през задната част на рамката, от двете страни на езика. Предният му край е хоботовидно извит надолу, а от двете му страни излизат симетрично разположени миниатюрни израстъци, които са силно повредени. В предния край езикът излиза извън рамката (обр. 1 а).

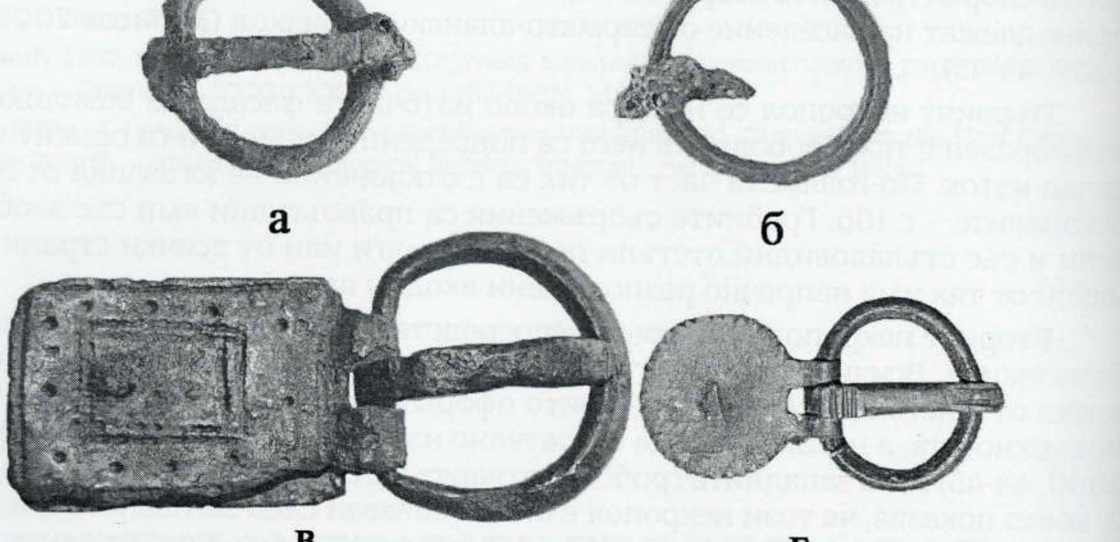

Обр. 1
а – Бронзова тока от гроб № 8, б – Бронзова тока от гроб № 8, в – Бронзова тока от гроб № 8, г – Бронзова тока от катакомбния гроб № 37

Токите с овална форма са широко разпространени и обхващат дълъг хронологически период – от IV до IX в. В корпуса на токите от Евразия В. Ковалевская ги отнася към Отдел I – токи с кръгли и сегментообразни рамки, Тип 1 – токи без щитове, I вариант – бронзови токи с кръгли рамки. Според авторката 4,4 % от събраните токи произхождат от гробове, датирани в III-IV в., 9 % – в IV-V в., 32,4 % – в VI-VII в., а останалите 54,4 % – в VIII-IX в. (Ковалевская 1979, 15, Табл. I1). Съвсем очевидно обаче този тип токи с кръгли рамки и без щитове имат доста по-дълга хронология, както показват данните от разкопките на Подкумския некропол в Северен Кавказ, който датира в периода I-III в. В III в. е датирана една тока със същата типологическа характеристика от некропола Буденновская слобода в Боспор (Амброз 1971, 100, Рис. 22). Във втората половина на III-IV в. са датирани токите от некропола край с. Заморское (Корпусова 1973, 41, рис. 124, 7). В IV в. е датирана и една идентична по форма тока от катакомба № 64 в некропола Клин-Яр (Флёров 2007, 59-61, Рис. 44 а7). Една напълно еднаква тока с овална рамка и със съвсем слабо удебеление отпред е намерена и в гроб № 6 в Подкумския некропол (Абрамова 1987, 16-20, Рис. 145). Еднотипни токи са известни и от склеп № 1 в Дружное и от гроб № 35 в Харакс, на територията на Крим. А. Айбабин ги отнася към втора хронологическа група, която датира в първата половина на IV в. (Айбабин 1999, 258-259, табр. XIII6-7). Друга еднотипна сребърна тока е намерена в гроб на юноша от хунски произход в Беляус, която А. Айбабин отнася към 3-ти вариант на токите и датира в края на IV и началото на V в. (Айбабин 1999, 73, Рис. 2117). Абсолютно същият тип, но с по-малки размери, се среща и сред обувните токи. Э. Хайрединова ги класифицира като токи с кръгла рамка и ги датира в първата половина на V в., базирайки се на находките от некропола край с. Лучистое (Хайрединова 2003, 125, Рис. 11). Една миниатюрна, вероятно обувна, тока от същия тип е намерена в разрушена надгробна могила на територията на совхоза Калинин в Красногвардейския район на Крим. В разрушения гроб са намерени още богато украсени, изработени в полихромен стил, апликации, деформиран бронзов котел и редица силно повредени находки, които подсказват хунски произход на погребания. Гробът е датиран в края на IV-V в. (Высотская, Черепанова 1966, 194, Рис. 45). Напълно еднотипна бронзова тока е намерена и в некропола Мокрая Балка в Кисловодския басейн. И. Гавритухин отнася комплекса към период I b/c и го датира между 470 и 520 г. (Gavrituchin 2008, 80, Fig. 2330). Друга бронзова тока с овална форма е намерена сред инвентара на женски гроб от некропола Палас-сырт в Прикаспийски Дагестан (Гмыря 2001, 59, Рис. 119). Токи от същия тип са намерени и в некропола Алтънасар 46 (Левина 1996, 219, Рис. 12317). Една тока с овална форма и удебелена в предната част рамка е намерена и в гроб № 11 на некропола край с. Заморское, който датира от втората половина на III до края на IV в. (Корпусова 1973, 41, Рис. 1213).

Втората тока се отличава с кръглата си рамка, която запазва еднаква дебелината си по цялото кръжило. И при нея езикът е железен, много силно корозирал и от него е запазена само най-задната част. За съжаление от сегашното му състояние не личи дали е имал стъпаловиден отстъп в задния край (обр. 1 б). И двете токи са от допълнителни ремъци, спускащи се от основния колан или от чанта, окачена на него.

Токите с кръгла рамка бележат изключително широко разпространение. За това свидетелстват многобройните екземпляри от Подкумския некропол, които се срещат през цялото му съществуване от I до III в. Такива са намерени в гробове №№ 91, 18, 23, 27, 28 и 49 (Абрамова 1987, 22-25, 42-43, 50-52, 57-65, 87-89, Рис. 1610, 12, 2511, 2913, 3127, 324-5, 3424, 4516). Една тока с кръгла рамка е намерена и в споменатия гроб № 20 в некропола Палас-сырт (Гмыря 2001, 59, Рис. 135). Токи с кръгли рамки произхождат и от катакомби №№ 35 и 39 от некропола Клин-Яр III, първата от които датира във втората половина на II- първата половина на III в, а втората – в средата и третата четвърт на II в. (Флёров 2007, 34-35, 43-45, Рис. 192, 292). Във втората половина на III-IV в. е датирана една тока от некропола край с. Заморское (Корпусова 1973, 41, Рис. 1210). Токи с кръгла рамка са известни и от некропола Мокрая Балка в околностите на Кисловодск, датиран в края на V- първите две десетилетия на VI в. (Gavritucһin 2008, 80, Fig. 2329). Напълно еднотипни бронзови токи се срещат и сред коланните гарнитури от територията на Башкирия. Същите токи с кръгла рамка откриваме и сред гробните находки в некропола Алтънасар 46 (Левина 1996, 219, Рис. 12324). През IV-V в. те заемат 20,5 %, най-често застъпени са през VI-VII в., – 57,7 %, а през следващите VIII-IX в. делът им намалява до 19,6 % (Ковалевская 1972, 95-104, Рис. 11). Типът е засвидетелстван през първата половина на V в. и сред обувните токи от територията на Югозападен Крим (Хайрединова 2003, 125, Рис. 11).

Третата тока е с кръгла рамка, от която липсва сегмент от задната част и ромбовидно напречно сечение (сегменторамчати токи по В. Ковалевская). В предната част рамката е удебелена. Езикът е плосък, хоботовидно завит надолу и не излиза пред рамката. По средата той леко изтънява и извива надолу. През задната част на рамката е прехвърлена плочка (щит) с правоъгълна форма на лицевата част и стесняващ се гръб. Щитът е занитен към ремъка с един масивен железен нит. Лицевата част на плочката е обрамчена с врязан шнуровиден орнамент. Около него отвътре са набодени точки, а в централната част на плочката минават двойни шнуровидни орнаменти, които очертават правоъгълник (обр. 1 в).

В. Ковалевская отнася този тип токи към Отдел I, Тип 9 – токи с кръгли рамки и правоъгълен щит. Типично за типа е занитването на лицевата и опъката част на плочката и ремъка с един нит. Ареалът им на разпространение обхваща Крим, Кавказ, Башкирия и Поволжието, Поднепровието и Средна Азия. По-голямата част от токите произхождат от гробни комплекси, датирани в III-V в., а останалите – в V-VI в. (Ковалевская 1979, 16-17, табл. II5). В камера № 2 на катакомба 13 в Подкумския некропол, който датира в периода I-III в., са намерени токи с еднотипна рамка и издължена плочка, занитена към ремъка с един нит (Абрамова 1987, 33-35, Рис. 217). Изследвайки хронологията на ранносредновековните паметници от територията на Боспор, А. Амброз твърди, че този тип токи са били разпространени в Северното Черноморие и сред сарматите през I-III в. (Амброз 1992, 7-8, табл. I2; 1971, 100, Рис. 21). По всяка вероятност тези ранни токи са прототипът на широко разпространените през по-късните векове. Две токи от същия тип са намерени и в некропола край с. Заморское, датиран във втората половина на III- края на IV в. (Корпусова 1973, 41, Рис. 121 а-б). Три сребърни еднотипни токи, с по един нит и без украса на плочката, произхождат от гроб № 300 от некропола на р. Дюрсо, който се отнася към ранния етап на некропола и датира в V в. (Дмитриев 1979, 97, Рис. 711-13). Токи от същия тип, с по два или четири нита, са известни и от некропола край с. Здвиженское, които се отнасят към IV-V в. и принадлежат към паметниците на хунската култура (Ковалевская 2005, 252, Рис. 171-2). Към V в. отнася еднотипните токи с правоъгълна плочка и един нит от некрополите от територията на Юго-западен Крим А. Амброз (Амброз 1995, 87, рис. 101).

Други шест еднотипни сребърни токи са намерени сред инвентара на гроб № 517 в същия некропол. Всички са с правоъгълни плочки, занитени с по един нит. Три от тях са с малки размери, което дава основание да се допусне, че са обувни или пък са скрепяли ремъците на чанта. Една от токите с по-големи размери и с ромбовидна в напречно сечение рамка е обкантена по края с гравиран шнуровиден орнамент, подобно на нашата. Въз основа на многобройния инвентар гробът е датиран в първата трета на VI в. (Дмитриев 1982, 97, Рис. 1011-16). Една тока с почти кръгла рамка и правоъгълна плочка с един нит е намерена и в гроб № 134 в Безводнинския некропол, който датира в първата четвърт на V в. (Гавритухин 1996, 118, Рис. 125). Приблизително по същото време – в първата половина на V в., са датирани и обувните токи, със същата типологическа характеристика, но с по-малки размери, открити в некропола край с. Лучистое. Э. Хайрединова ги класифицира в тип 1-1 (Хайрединова 2003, 134, Рис. 42). Една тока със същата типологическа характеристика и с един нит е намерена и в гроб № 50 на некропола Алтънасар 46 (Левина 1996, 219, Рис. 1243). Изследвайки хронологията на комплексите с предхералдически форми А. Богачев ги отнася към втората половина на VI в. (Богачев 2010, 158, Табл. I, част 2). Тока със същата типологическа характеристика, но с четири нита в ъглите и без украса е намерена в гроб № 18 в некропола край Архиуд на територията на съседна Румъния (Bierbrauer 1991, 569, Abb. 175). Пак с четири нита е занитена плочката и на една тока с ромбовидно сечение на рамката и без украса от Абхазия (Kazanski 1994, 164, Abb. 176, 184; Schulze-Dörrlamm 2002, 62, Abb. 2313). Към първата половина на V в., в периода I a (400-440/460) И. Гавритухин отнася един гробен комплекс от некропола Мокрая Балка. Сред гробния инвентар е намерена и една тока с един нит. По същото време са датирани и други три токи от катакомба № 6 от некропола Клин-Яр (Gavritucһin 2008, 80, Fig. 2336, 46-48). Малко по-късно – във втората половина на VI- началото на VII в. е датиран един детски гроб, от който произхожда еднотипна тока, отново с един нит от втория Коминтерновски некропол (Казаков 1996, 46, Рис. 314).

Четвъртата тока е намерена в коремната област на погребания в катакомбния гроб юноша. Тя има овална форма на рамката със слабо изразено ромбовидно напречно сечение и силно заоблени ръбове като запазва по цялото кръжило еднаква дебелина. Езикът е също бронзов, с полукръгло сечение и хоботовидна извивка в предния край. Отзад над оста е оформен релефен правоъгълник, върху който са врязани три напречни линии, а в предната част – две надлъжни. Щитът е от медна ламарина, с кръгла форма и фестонирана (назъбена) периферия. Опъката част на плочката е по-тясна и е прехвърлена през задния край на рамката, а двете части и ремъка са занитени с един меден нит с плоска правоъгълна глава, разположен центъра на щита (обр. 1 г).

Напълно еднакви токи с кръгли рамка и щит, с изрязан сектор откъм езика, с насечки по периферията, се отнасят към Отдел I, тип 3 по типологията на В. Б. Ковалевская. Според нея те се срещат само на териториите на Крим и Северен Кавказ и когато са намерени в гробове, винаги датират в IV-V, а само една тока датира във II-III в. (Ковалевская 1979, 15, табл. 110).

Подобни по форма токи, но с по два или три нита на плочката, са намерени в късноантичния некропол в м. "Стражата" край Плевен, където са отнесени към IV в. (Табакова-Цанова 1981, 145, обр. 84-5, 7-12). При тях обаче липсва набодената украса по периферията на плочката. Две напълно еднакви токи са намерени и в разрушената с булдозер крепост край с. Нова Надежда, Хасковско, на брега на р. Марица. По-късно сред разкопаната пръст е намерена колективна находка от две обеци с по три дълги висулки от верижки, две токи, два коланни накрайника, бронзово копче и сребърен съд с надписи, посветени на имп. Юстиниан Велики и жена му Теодора. Надписът гласи „За здравето на многоуважавания император Юстиниан и Теодора". На съда има и контролен щемпел с буквата „А", което е дало основание на Д. Аладжов да предположи, че щемпелът е още от времето на Анастасий. На съда има и надпис с означение на времето на изработване и майстора на купата. Той гласи

„По времето на консула Томас и на консула Марис Йоханес Марис, 1 либра, индиктион VI. Д. Аладжов и В. Герасимова предполагат, че съдът е присъствал на тържествата за коронясването или на сватбата на Юстиниан с Теодора (Аладжов 1997, 194, обр. 90-91). Въз основа на надписа находката е датирана в средата на VI в. Съставът на находката дава основание да се предположи, че в случая най-вероятно се касае за разрушен единичен, или още по-вероятно, двоен гроб, в който са били погребани двама души с два колана със съответните коланни накрайници и токи.

С ранна датировка са еднотипните токи от некропола Клин-Яр III, където са намерени в редица комплекси. Една тока със същата типологическа характеристика и с един нит, но без украса по периферията, е намерена във втората камера на катакомба № 47, която е датирана във II- първата половина на III в. Други две токи са намерени в катакомба № 122, която е също двукамерна и датира в III в. (Флёров 2007, 50-54, 69-71, Рис. 388, 5915-16). Почти от същото време е и една подобна тока от Подкумския некропол, намерена в гроб № 20 (Абрамова 1987, 48-49, Рис. 2615). Една тока с три нита на кръглата плочка и отново без украса по периферията, е намерена и в гроб № 1 в некропола на р. Кач в Югозападен Крим. В същия гроб е намерена и една по-малка тока с елипсовидна форма на щита и отново с три нита, която според авторите е скрепяла портупейни ремъци на сабя или меч. Некрополът е датиран във втората и третата четвърт на IV в. (Юрочкин, Труфанов 2003, 202, 218, Рис. 211-12). С масивна сребърна рамка с елипсовидна форма е и една тока от гроб № 20 от некропола Слобозия-Кишкерен (Лазо) на територията на Молдова. Некрополът се отнася към култура Черняхово-Сантана де Муреш и датира от втората половина на IV в. (Левинский 1999, 134, Рис. 393). Към същата култура се отнася и некрополът Фурмановка, където е намерена една, най-вероятно, обувна тока с три нита на щита. Некрополът е датиран в IV в. (Гей 1986, 83-85, рис. 69). Две сребърни токи с овални рамки и кръгли щитове, без украса по периферията и с по един нит са намерени и в гроб № 500 в некропола на р. Дюрсо, който се отнася към ранната фаза на некропола от V в. Малките размери на едната тока съвсем ясно показват, че тя е била използвана или като обувна или като тока за чанта. В същия гроб е намерена още една сребърна тока с овален щит с три нита (Дмитриев 1979, 226-229, Рис. 1011, 14, 41). В първата половина на V в. датират и обувните токи със същата форма, намерени в гроб № 27 от некропола на Танаис (Хайрединова 2003, 134-135, Рис. 36). По същото време датира и една малка, вероятно обувна тока, без език, която е намерена в некропола Текерьопатак (Валя Стримба) на територията на Унгария (Bierbrauer 199, 569, Abb. 175). Пак в IV-V в. датират и токите от предпланинските и севернокавказки алански комплекси. Една напълно подобна тока с един нит на плочката е намерена в Тамгацик (Ковалевская 2005, 252, рис. 1727).

Малко по-късно – към втората и третата четвърт на VI в. е датирана една тока от гроб № 1 в некропола край Ташкирмен, която е най-точният паралел на токата от катакомбния гроб от П. Градец, т. е. тя има абсолютно същата форма на рамката и щита, който е украсен по периферията с насечки и е с един нит (Богачев 2010, 158, табл. I, част 2). В гроб № 517 на некропола на р. Дюрсо е намерена една напълно еднаква с нашата тока, но без украса по периферията на щита. Гробът се отнася към втората фаза на некропола и датира към преходния етап от първата половина на VI в. до появата на хералдическите токи и апликации (Дмитриев 1982, 103, Рис. 1010). Еднотипни токи с кръгла плочка и един нит са известни и от некропола Алтънасар 46 (Левина 1996, 219, Рис. 12515). Една обувна токичка е намерена в нишов гроб № 1 в насипа на надгробна могила I в некропола Кузнецовский I, на левия бряг на р. Сал, в Семикаракорския район на Ростовска област. Плочката е с два нита. Относно датировката на гробните комплекси са изказани различни мнения. Те са свързани най-вече с етническата принадлежност на подмогилните квадратни или правоъгълни ровове. Някои автори им определят Перещепинска принадлежност, т. е. ги свързват с Кубратовата Велика България, а други с хазарския хаганат, т. е. със салтово-маяцката култура. От тук и хронологията на гробните комплекси се движи в границите от втората половина на VII до края на VII-VIII в. (Чхаидзе 2012, 395-397, Рис. 36). С два нита е и друга напълно еднаква тока, намерена в некропола на Херсонес (Зубарь 1982, 104-105, Рис. 71; Владимиров и др. 2004, 323, Рис. 165).

* * *

Що се отнася до датировката на токите, то тя се определя от хронологическите граници на некрополите, които не излизат от рамките на IV-V в. За прецизирането на хронологията им спомага и археологическата среда. Както бе споменато, некрополите са възникнали около старохристиянските базилики, по-ранната от които е изградена във втората половина на IV в. Следователно началото на източния некропол в Полски Градец трябва да се отнесе не по-рано от края на IV и началото на V в. Западният – по-късен некропол, очевидно е възникнал след разрушаването на по-късната базилика, най-вероятно по време на хунските нашествия през 441 или 447 г., поради което той трябва да се отнесе към средата на V в. На последно място за прецизирането на датировката спомагат и намерените археологически материали и намерените над 80 монети, най-късните от които се отнасят към управлението на Валентиниан III (425-455). Следователно, анализът на комплексните археологически данни показва, че некрополите край с. Полски Градец и намерените там коланни токи, трябва да се отнесат към първата половина и средата на V в.

В заключение трябва да отбележим, че макар и малобройни, разгледаните токи от некропола край с. П. Градец обогатяват познанията ни за все още слабо изследваната сармато-аланска култура на територията на България. В този ред на мисли трябва да се спомене и проучващият се от няколко години насам и все още непубликуван некропол край гр. Твърдица, където са открити абсолютно идентични гробни съоръжения и гробен инвентар. Некрополът се намира в насипа на надгробна могила и досега от него са проучени над 80 гроба. И тук гробните ями са със стъпаловидни отстъпи и ниши и имат наземни ограждения. Не се различава и гробният инвентар, който е представен отново от обеци с полиедър, огърлици от стъклени, сребърни и златни мъниста с бронзови закопчалки, отворени бронзови гривни със стилизирани змийски глави и коланни токи (Велков и др. 2008, 251).

Към сармато-аланския културен кръг трябва да се отнесат и откритите няколко вторични гроба в насипа на надгробна могила № 13 в некропола в Чаталка, Старозагорско (Буюклиев 1986, 50, 96, табл. 32460).

Към същия етно-културен кръг безспорно принадлежат и редица некрополи от територията на днешна Северна България. Към тях се отнасят некрополът в м. „Яйлата" край с. Камен бряг, Добричко (Лазаров и др. 1983, 78) на нос Калиакра (Петрунова 2006, 359-360), както и редицата сарматски гробове в градския некропол на Одесос. Към същия културен кръг се отнася и некропольт в м. Стражата, край Плевен. Без никакво съмнение на аланите принадлежат и проучените частично некрополи край с. Александрия, датирани с монети от Аврелиан (270-275) до Валенс (364-378), (Тотев и др. 2009, 522-525, обр. 2-3) и край с. Полковник Дяково, Добричко (Иванов 2001, 305-307, обр. 1).

Данните от археологическите проучвания намират пълна подкрепа и в историческите извори. От тях е известно, че през 295 г. Диоклетиан заселил в Източно-балканските земи 20 000 сармати. През 334 г. Константин Велики заселил в Тракия, Скития и Македония нови 300 000 сармати-язиги, за което свидетелства Евсений (Велков 1959, 233-234). Всички тези изворови данни безспорно касаят Тракия, но от тях не става ясно дали се отнасят за диоцеза Тракия, който включва почти цялата територия на Балканския полуостров или за провинция Тракия, в която влизат днешните южнобългарски земи.

В този смисъл некрополите край с. П. Градец, Твърдица и Чаталка се явяват пряко доказателство за заселването на сармато-аланско население на територията на същинска Тракия.

ЛИТЕРАТУРА

Айбабин: А. Айбабин. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.

Аладжов 1997: Д. Аладжов. Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково, 1997.

Амброз 1971. А. Амброз. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. – Советская археология, 1971, 2, 96-124.

Амброз 1992: А. Амброз. Боспор. Хронология раннесредновековых древностей. – Боспорский сборник, 1, 1992, 6-108.

Амброз 1995: А. Амброз. Юго-западный Крым. Могильники IV-VII вв. – Материалы по археологии,истории и этнографии Таврики, Симферопол, 1995, 31-88.

Богачев 2010: А. Богачев. В поисках стиля: состав и хронология комплексов с пряжками предгеральдических форм. – В: Культура Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Вопросы междуэтничиских контактов и междукультурного взаимодействия, Самара, 2010, 155-168.

Борисов 2007: Б. Борисов. Раннохристиянските базилики край с. Полски Градец, в комплекса Марица-изток. – Древна и модерна Тракия, Юбилеен сборник, посветен на 70-годишнината на ст. н. с. д-р Хр. Буюклиев. Известия на историческия музей Стара Загора. Стара Загора, 2007, 341-354.

Борисов 2006: Б. Борисов. Некрополите около старохристиянските базилики край с. Полски Градец, в района на комплекса "Марица-изток". (Предварително съобщение). – Трудове на ПУ "Паисий Хилендарски", т. 1, кн. 1, История, 107-116.

Буюклиев 1986: Х. Буюклиев. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. – Разкопки и проучвания, XVI, София, 1986.

Велков 1959: В. Велков Градът в Тракия и Дакия през късната античност. София, 1959.

Велков и др. 2008: Велков В, Т. Кънчева-Русева, В. Игнатов. Спасителни археологически проучвания на надгробна могила в м. „Лагуна", южно от Твърдица . – Археологически открития и разкопки, София, 251.

Владимиров и др. 2004: А. Владимиров, Д. Журавльов, В. Зубарь, С. Крижицький, Г. Русьева, М. Скржинська, С. Сорочан, М. Храпунов. Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. Очерки истории и культуры. – Харьков, 2004.

Высотская, Черепанова 1966: Т. Высотская, Е. Черепанова. Находки из погребений IV–V вв. в Крыму. – Советская археология, 1996, 3, 197-196.

Гавритухин 1996: И. Гавритухин. К изучению ременных гарнитур Поволжья VI-VII вв. – В: Культура Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Самара, 1996, 115-133.

Гей 1986: О. Гей. О времени возникновения черняходской культуры в Северном Причерноморье. – Советская археология, 1986, 1, 77-86.

Гмыря 2001: Л. Гмыря. Одеяние служителей языческих культов в „стране гуннов" Прикаспия. – В: Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (Из история костюма), Самара, 2001, 57-75.

Дмитриев 1979: А. Дмитриев. Погребения всадников и боевых коней в могильнике эпихи переселения народов на р. Дюрсо близ Новоросийска. – Советская археология, 1979, 4, 212-229.

Дмитриев 1982: А. Дмитриев. Раннесредновековые фибулы из могильника на р. Дюрсо. – В: Древности эпохи Великого переселения народов V-VIII веков, Москва, 1982, 69-107.

Зубарь 1982: Зубарь В. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н. э. Киев, 1982.

Иванов 2011: Б. Иванов. Археологическо проучване на късноантичен некропол при с. Полковник Дядово, община Крушари, област Добрич. – Археологически открития и разкопки през 2010, София, 2011, 305-307.

Ковалевская 1972: В. Ковалевская. Башкирия и Евразийския степи IV-IX вв. (по материалам поясных наборов). – В: Проблемы археологии и древней истории угров, Москва, 1972, 95-188.

Ковалевская 1979: В. Ковалевская. Поясные наборы Евразии IV-IX вв. Пряжки. – САИ, вып. Е1-2, Москва, 1979.

Ковалевская 2005: В. Ковалевская. Кавказ – скифы, сарматы, аланы (I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.). Москва, 2005.

Казаков 1996: Е. Казаков. К вопросу о Турбаслинско-Именковских памятниках Закамья. – В: Культура Евразийских ктепей второй половины I тысячелетия н. э. Самара, 1996, 40-57.

Корпусова 1973: В. Корпусова. Сільские населення пізньоантичного Боспору. – Археологія, 1973, 8, 27-45.

Лазаров и др. 1983: М. Лазаров, А. Салкин, Д. Топтанов. Проучвания в м. „Яйла" край с. Камен бряг, Толбухински окръг. – Археологически открития и разкопки през 2007 г., Плевен, 78.

Левина 1996: Л. Левина. Этнокультурная история восточного Приаралья I тысячилетие до н. э. – I тысячилетие н. э. Москва, 1996.

Левинский 1999: А. Левинский. Лазо – могильник финальной фазы черняковской культуры в Молдове. – Stratum plus, 4, Время "Че" к 100-летию открытия черняховской културы, Санк-Петербург – Кишинёв – Одесса, 1999, 121-166.

Петрунова 2006: Б. Петрунова Проучвания на нос Калиакра. – Археологически открития и разкопки през 2005, София, 359-360.

Табакова-Цанова 1981: Г. Табакова-Цанова Късноантичният некропол в местността „Стражата" край град Плевен. – Известия на народния исторически музей, 1981, 3, 102-184.

Тотев и др. 2009: Б. Тотев, О. Пелевина, С. Стойчев, Д. Добрев. Спасителни разкопки на късноантичен некропол в м. Келисмаиловото при с. Александрия, област Добрич. – Археологически открития и разкопки през 2008 г., София, 522-527.

Флёров 2007: В. Флёров. Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. н. э. – IV в. н. э. и Восточной Европы в IV в. до н. э. – XIV в. н. э. – Труды Клин-Ярской экспедиции, III, Москва, 2007.

Чхаидзе 2012: В. Чхаидзе. Раннесредновековые курганы из могильника Кузнецовский I. – В: Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2010, вып. 26, Азов, 2012, 374-402.

Юрочкин, Труфанов 2003: В. Юрочкин, А. Труфанов. Позднеантичный погребальный комплекс в низовьях реки Качи. – Херсонески сборник, 2003, вып. XII, 199-225.

Хайрединова 2003: Э. Хайрединова. Обувные наборы V-VII вв. из Юго-западного Крыма. – Материалы по археологии,истории и этнографии Таврики, X, Симферопаль, 2003, 125-160.

Bierbrauer 1991: V. Bierbrauer. Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien). Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien. – Jahrbuch des Römische-Germanischen Zentralmuseums Meinz, 1991, 38, teil 2, 541-592.

Borisov 2008: B. Borisov. Frühchristliche baziliken beim Dorf Polski Gradetz, gemeinde Radnevo (Südostbulgarien). Vorbericht. – Archaeologia Bulgarica, 3, 77-88.

Gavrituchin 2008: I. Gavrituchin. Archaeological heritage of the Avar Khaganate and the Southern part of Eastern Europe Periodisation, Dating and Synchronisation. – In: Antæus, 29-30, Budapest, 2008, 63-125.

Kazanski 1994: M. Kazanski. Les plaques boucles méditerranéennes des Ve–VIe siècles. – Archeologie Médiévale, 1994, 24.

Schulze-Dörrlam 2002: M. Schulze-Dörrlam. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-germanischen Zentralmuzeum, Teil I, Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit Festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts. Mainz, 2002.

BORIS D. BORISSOV

BELT BUCKLES FROM THE SARMATIAN – ALANIAN NECROPOLIS NEAR POLSKI GRADETS VILLAGE IN THE REGION OF MARITSA – EAST COMPLEX

The subject of the work dedicated to the jubilee of Prof. Dr. Stanislav Stanilov are the belt buckles from the Sarmatian – Alanian necropolis near Polski Gradets village. They have been discovered in Grave N 8 and the catacomb grave N 37.

The first buckle has an oval frame very slightly thickened at the front and an iron prong of a square cross-section. A plantigrade recess has been shaped at its back end. Its front end is bent trunk-wise, and tiny appendages are coming symmetrically from both its sides now badly damaged. At the front the prong goes beyond the frame (fig. 1 a).

The second buckle is of a round frame equally thick around the circle. Its prong is also made of iron strongly corroded as its back side has only survived (fig. 1 б). Both buckles come from additional straps falling down from the main belt or a bag hanging on it.

The third buckle is of a round frame of a rhomb-shaped cross-section. Its front side has been thickened. The prong is flat, bent trunk-wise and does not go beyond the frame. In its middle sector it slightly gets thinner and reclinates. A plaque of rectangular shape has been appended through the back side of the frame. It has been fixed to the strap by means of an iron rivet. The face of the plaque has been framed by an incised cord-like pattern. Inside the frame there is an ornament of dots, and double cord-like patterns outlining a rectangle run through the central sector of the plaque (fig. 1 в).

The fourth buckle comes from the catacomb grave. Its frame is oval in shape. The prong has been made of bronze its cross-section semicircular and its front end bent trunk-wise. At the back side an embossed rectangle has been shaped above the bar with three cross lines incised over it and two more horizontal lines – on its front side. The chape has been made of copper sheet round in shape its periphery festooned. Its both face and back sides together with the strap have been fixed by a single copper rivet (fig. 1 г).

The date of the belt buckles is to be determined by the chronological frame of the necropolis as it does not go beyond the 4th – 5th c. Their most exact parallels are to be found among the Sarmatian – Alanian grave complexes in the Northern Black Sea area, Crimea and Northern Caucasus.

Similar Sarmatian – Alanian necropolises on the territory of Southern Bulgaria have been revealed near Tvarditsa town and in Tumulus N 13 in the necropolis of Chatalka. All the three necropolises come as a direct evidence of Sarmatian – Alanian population settling down on the territory of Thrace proper known from the historical chronicles.

ЕВГЕНИЯ КОМАТАРОВА-БАЛИНОВА

АСПАРУХОВИТЕ БЪЛГАРИ И СЕВЕРИТЕ – АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СРЕЩУ ИСТОРИЧЕСКИ СВИДЕТЕЛСТВА

„Всеки опит за намеса във вековния спор за произхода на прабългарите неминуемо заплашва своя автор да повтори отдавна известни факти и становища. Изказани са като че ли всички възможни теории, написани са критики на повечето от тях. Писмените източници, въз основа на които досега е бил поставян проблемът, са многократно изследвани и коментирани". С тези няколко реда Р. Рашев започва една от многобройните си работи по проблемите, свързани с етногенеза и културата на българите (Рашев 1992, 23). Темата, разбира се, не е нова, и в продължителната история на изучаването ѝ малцина медиевисти остават равнодушни към нея. След първия по-сериозен монографичен опит на М. Дринов "Погледь врьх происхожданье-то на блъгарски народь и начало-то на блъгарска-та исторiа" (Дринов, 1869) до наши дни е натрупана голяма по обем книжнина, която заслужава самостоятелно, макар и трудоемко, историографско изследване.

Десетилетията след формирането на българската държава на Долен Дунав представляват един колкото кратък, толкова и съдържателен епизод, върху който са изказани различни хипотези, чиито аргументи се основават на писмените източници и археологическите свидетелства. В повечето от тях биха могли да се проследят две основни концепции:

1) Археологическите факти „потвърждават сведенията от писмените извори" (Станев 2011, 433), явяват се надеждно доказателство за „достоверността на тези сведения" (Петров 1981, 87) и попълват значителните празнини в кратките разкази на хронистите. В последните години подобна концепция е развита в дискусията относно различните аспекти, касаещи началото на ранносредновековната българска култура (Рашев 2003а, 145-163; 2013, 105-110; Георгиев 2007, 22-34; Плетньов 2008, 149; Дончева-Петкова 2010, 511-522);

2) В културата на славяните и прабългарите, установили се на Долен Дунав, съществува „генетическа връзка" (Димитров 2000, 71) с онази от т.нар. изходни територии, определяни понякога и с термина прародина, от тук преселилите се в нови земи общности „носят със себе си (ако, разбира се, притежават) традиции" (Дончева-Петкова 2010, 511), в изграждането на селища, жилища и пр.

Между тези две концепции съществува определена взаимовръзка, изказана от румънския изследовател Е. Тодор. Работейки по проблемите, свързани с култура Ипотещ-Къндещ (Ipoteşti-Cândeşti), той достига до заключението, че допълването на археологическите и историческите свидетелства зависи от това доколко авторите приемат, че между културата на мигриращите групи a priori не може да се очаква никаква разлика с техните изходни ареали на движение (Teodor 2005, 224).[1]

Доколко известните към настоящия момент археологически факти потвърждават, допълват или опровергават написаното и могат ли археологически ясно да бъдат идентифицирани аспаруховите българи и северите е целта на настоящата статия. Актуалността на проблема се определя от публикуваните напоследък „нови" находки в Източноевропейските степи и от резултатите от разкопките на някои раннобългарски некрополи, чието обнародване вече десетилетия наред има предварителен характер.

Като се позовават на пространни тълкувания на изворите, в един случай, приемайки безрезервно тяхната достоверност, а в друг-отхвърляйки автентичността на съдържащата се в тях информация, автори от Източна Европа определиха присъствието на различни етнокултурни групи северно и източно от Черно море. Тези групи носят имената на епонимните паметници: Покровск, Суханово, Лихачовка, Сивашовка, Морски Чулек и др., които се свързват с българите от т.нар. хунски период (Рашев 2005, 68-69), с кутригурите (Комар 2004, 169-200), с огурите (Комар 2008, 111-112), или с населението на Велика България, с отделни етнически анклави на угри и авари (Орлов 1985, 105; Рашев 2005, 119).

Въведената неотдавна етнокултурна група Соколовска балка в Ростовска област, внесе допълнително объркване в широките и „открити" пътища в издирването на „българската следа". Стана ясно, че вероятно по южната периферия на Велика България, според границите, описани от хронистите, от средата, а дори и от втората четвърт на VII в., е съществувала друга номадска група, която не малко изследователи са склонни да свържат с хазарите (Семёнов 1988, 180-183; Гавритухин 2005, 417; Безуглов 2007, 78; Круглов 2007, 65). Разграничаването между българи и хазари стана още по-трудно, когато се установи, че групи Сивашовка и Соколовска балка всъщност притежават и общи характеристики (Флёрова 2001, 165-166; Чхаидзе 2011, 124).

Византийските хронисти, с чиито сведения гореспоменатите изследователи, обвързват често фрагментарно публикуваните резултати от свои и чужди разкопки, следват един определен модел при описанието на народите извън пределите на империята. В него фигурират четири основни пункта: произходът на народа, поданството, религията и обитаваното място (Ангелов 1999, 11). Следвайки този модел, Прокопий Кесарийски в съчинението си „За войните" описва легендарната генеалогия на утигури и кутригури, които водели своя общ произход от двама братя, а границата между тези сродни племена била Меотидското езеро и река Танаис (подробен анализ на извора в: Рашев 2005, 37). Като допуска възможността, че появилите се през 70-те год. на V в. кутригури са българи, А. В. Комар справедливо отбелязва, че отсъствието на ясно доловим масив от номадски гробове в степната зона на Северното Черноморие никак не може да се съгласува с данните на писмените източници (Комар 2004, 170-172). Тази констатация става още по-очевидна, когато се сравнят данните за броя на участниците в кутригурските набези по посока на Долен Дунав. А. В. Комар изчислява, че този масив би трябвало да включва около 10 хиляди семейства (Комар 2004, 172). Определената от украинския археолог група Лихачовка (Обр. 1a), с която се свързва присъствието на кутригурите, за периода от откриването на епонимния паметник в Харковска област през 1887 г. досега наброява едва 6 гроба и една колективна находка, разпръснати на голяма територия. В погребалния обред се забелязват различни елементи, като вкопаване на гробната яма в по-стар могилен насип, но и наличието на безмогилни гробове (Животино) (Обр. 2). Погребаните са различни по пол и възраст; всички те са положени по гръб в сектора север-североизток. Съставът на инвентара също е разнообразен и включва елементи на облеклото, предимно коланни украси, съдове, битови предмети. За „войнската" характеристика на погребаните говори единствено мечът от гроба при Животино (Обр. 2). Абсолютната дата на група Лихачовка, според А. В. Комар, е краят на V- втората третина на VI в. (Комар 2004, 192), с други думи, тя напълно съвпада с периода, в който писмените източници определят пребиваването на кутригурите в Северното Черноморие.

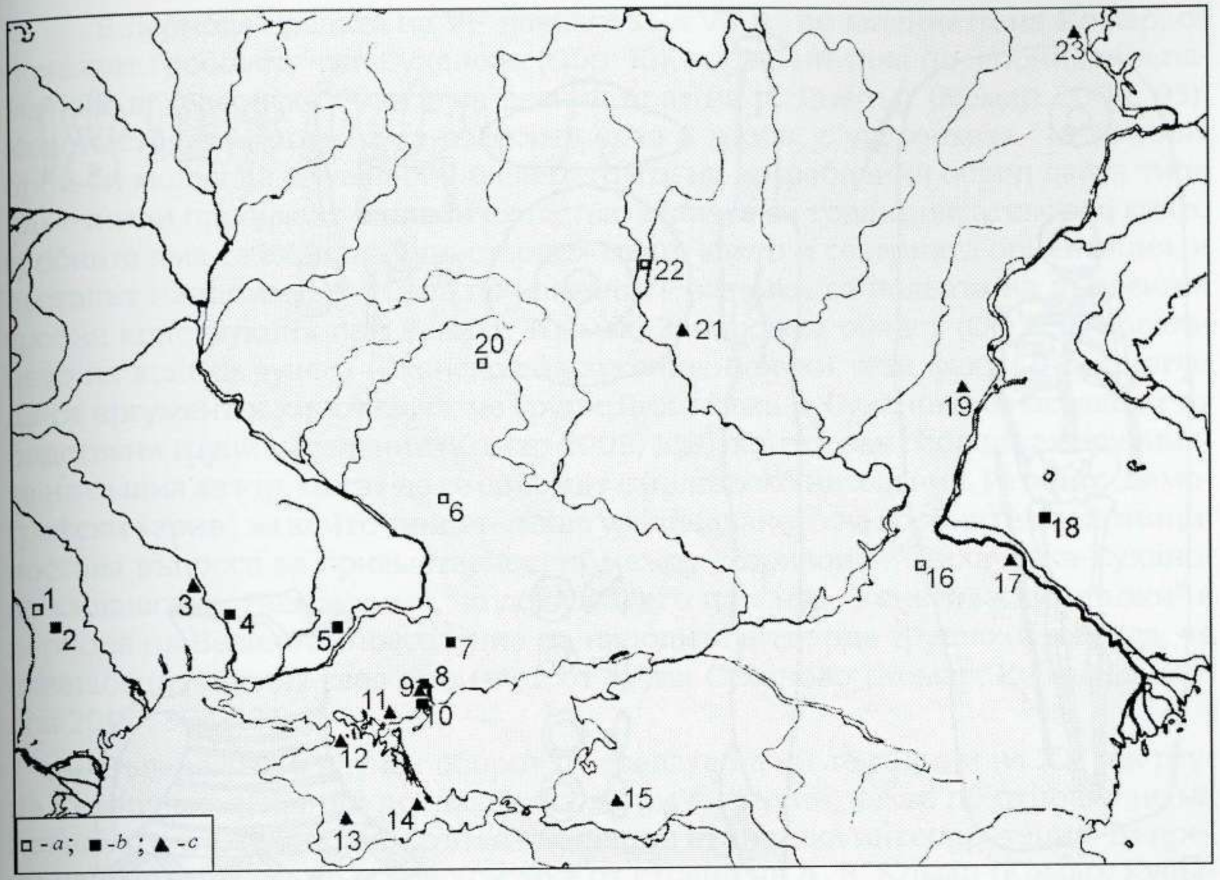

Обр. 1
Разпространение на етнокултурните групи: a) Лихачовка, b) Суханово, c) Сивашовка
1 – Стара Сарата; 2 – Селище; 3 – Дмитровка; 4 – Нова Одеса; 5 – Суханово; 6 – Ново Подкрияж, 7 – Велики Токмак; 8 – Мала Терновка; 9 – Родиновка; 10 – Шелюги; 11 – Сивашское; 12 – Рисовое, 13 – Вилино; 14 – Новопокровка; 15 – Староннижнестеблиевска; 16 – Абганерово, 17 – Старитса; 18 – Царев; 19 – Авиловски; 20 – Лихачовка; 21 – Тагански; 22 – Животино; 23 – Новоселки (по Комар 2008)

---

[1] В по-общ план подобна дискусия засяга някои проблеми на теоретичната археология, сред които е културно-историческият подход и неговите приложения. Както метафорично се изразява Ф. Курта "ако немската археология всячески се опитва да се освободи от демона на Косина" (Curta 2013 a, 164), той все още намира добър прием в източните предели на Европа.

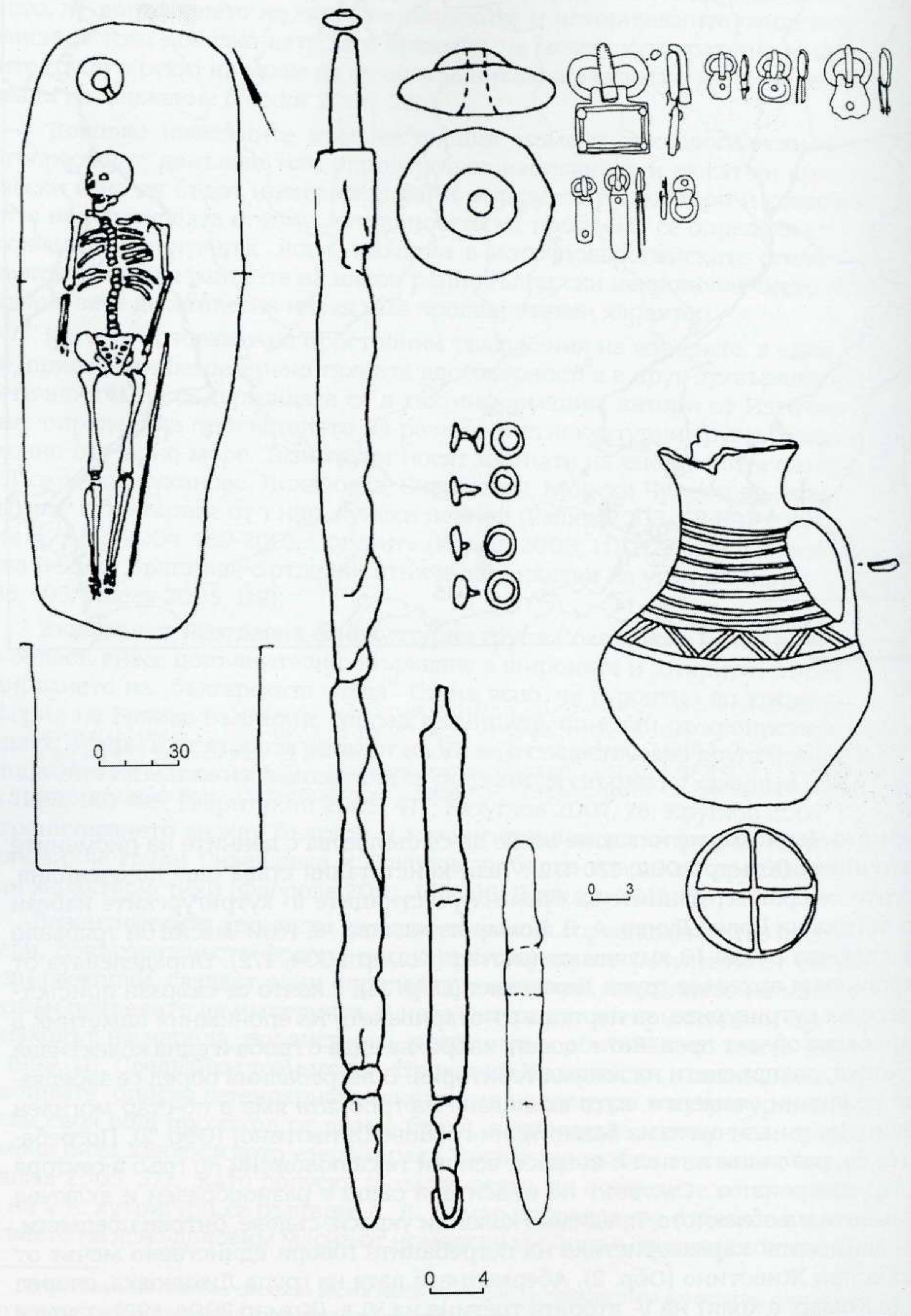

Обр. 2
Гроб от Животино (по Комар 2004)

В периода средата на VI- началото на VII в., по мнението на Комар, се появяват гробовете тип Суханово (Обр. 1б), наречени така по епонимния паметник в Херсонска област на десния бряг на р. Днепър (Комар 2008, 93). Към настоящия момент са известни едва 8 гроба, с уговорката, че техният брой би могъл да се увеличи. В елементите на погребалния обред двата типа паметници проявяват видими сходства: запазва се традицията, според която гробната яма се вкопава в по-стари могили, както и северната ориентация, и съставът на инвентара. Сред по-изявените разлики са появата на дървената гробна конструкция при Велики Токмак, Запорожка област (Обр. 3), полагането на конски чучела и конско снаряжение. Всички тези факти биха могли да са аргумент в хипотезата, че групи Лихачовка и Суханово са оставени от родствени групи население (Комар 2008, 108), които, пак според заключенията на същия автор, могат да се свържат с българско население. Резкият „демографски взрив”, за който свидетелства увеличаването на гробните паметници, поставя въпроса за приемствеността между „хоризонти” Лихачовка-Суханово-Сивашовка. Независимо, че доказването на т.нар. „генетически връзки” в периода на Великото преселение на народите е твърде трудно, изглежда, че сивашовците водят своя произход от група Суханово (Комар, Кубышев, Орлов 2006, 364-367).

Въведената в научен оборот от средата на 80-те години на XX век група Сивашовка (Обр. 1с) предизвиква остри дискусии, както по отношение на хронологията, така и във връзка със своята етническа интерпретация. Въпреки че е подложена на остра критика от страна на А. В. Комар (Комар, Кубышев, Орлов 2006, 354)[2], монографията на Р. Рашев „Прабългарите през V-VII в.” съдържа и постановки, които кореспондират със становищата на украинския археолог. Едно от тях е, че погребването в по-стари могили и северната ориентация могат да се проследят назад във времето, според Р. Рашев - в гробовете от хунския (група Покровск), а според А. В. Комар - в постхунския период (група Лихачовка) (Комар 2004, 192).

Могат ли данните за разпространението на гробовете тип Сивашовка да се свържат с населението на Велика България? Според Теофан Изповедник границите на Кубратовата конфедерация обхващат земите „От същото езеро [Меотидско] до реката, наречена Куфис (вероятно р. Кубан - б.м., Е. К.-Б.). В тези земи живеят и т.нар. котраги, които са техни (на уногондурите българи - б.м., Е. К.-Б.) едноплеменници” (ГИБИ 1960/III, 261). Текстът на патриарх Никифор гласи: „Около Меотидското езеро, по реката Куфис, се намира старата така наречена Велика България и така наречените котраги, които са също техни едноплеменници” (ГИБИ 1960/III, 295).

Гробовете с вторичен могилен насип от „култура” Сивашовка обхващат широк ареал от Източноевропейското степно пространство (Обр. 1с). Най-слаба е тяхната концентрация по Североизточното Черноморско крайбрежие, Западнокаспийския регион и земите при делтата на р. Волга. Висок

---

[2] Някои от пропуските, посочени от А. В. Комар, като например фрагментарност на библиографската база, едва ли могат се окачестват като преднамерени, предвид факта, че от началото на 90-те год. на XX в. достъпът до специализирана литература по проблема в България е изключително затруднен. Трудно се компенсира и с електронни източници. Отсъствието на „детайлен (сравнителен-б.а.) анализ” между гробовете тип Сивашовка и културата на българите от VIII-IX в. донякъде е преодолян от Р. Рашев в работа (Рашев 2003б, 16-41), която обаче не е цитирана в посоченото критично мнение.

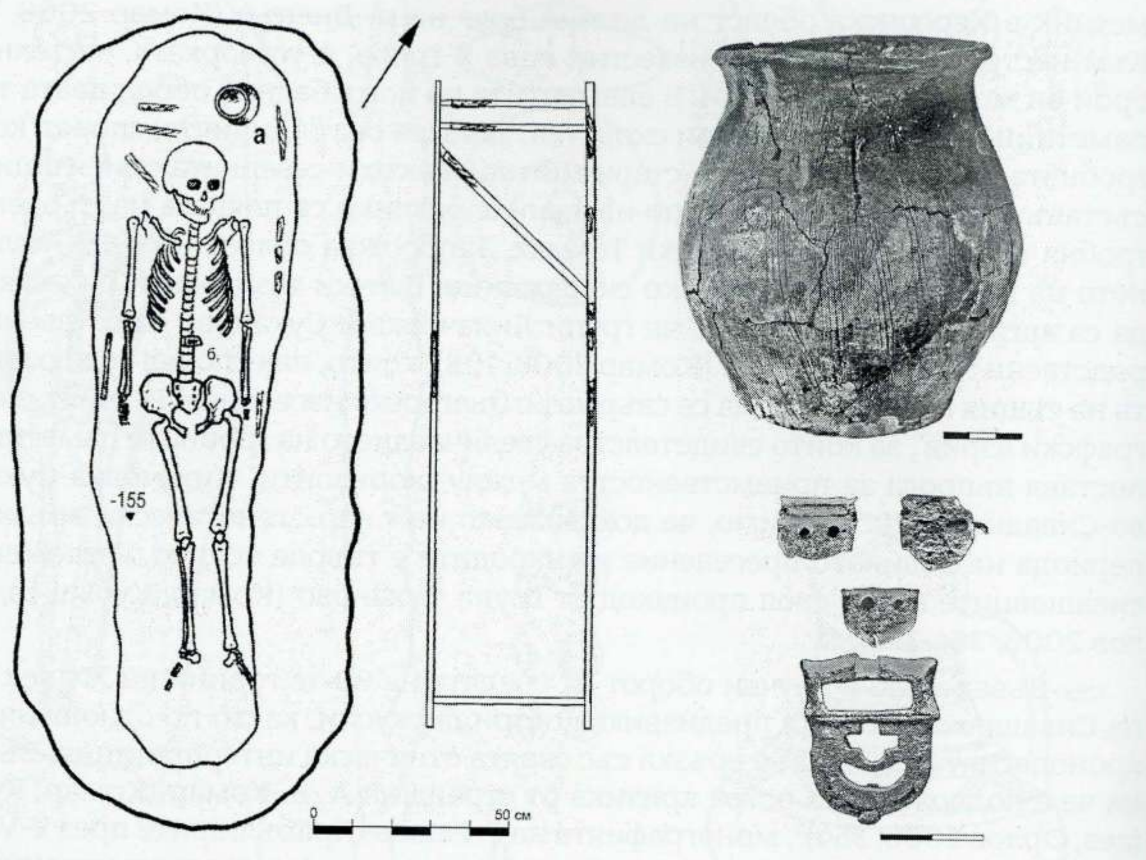

Обр. 3
Гроб от Велики Токмак (по Комар 2008)

е броят на тези гробове по долното течение на р. Кубан, в Крим и в басейна на р. Днепър. С изключение на средноднепърския ареал, разположението им най-общо казано отговаря на информацията, дадена от двамата византийски хронисти. Не бива да се забравя, разбира се, че тази картина показва съвременното състояние на проучванията и в бъдеще тя би могла да се промени. Констатацията, че сивашовските гробове са оставени от монолитен етнически масив е проблематична, предвид разликите в елементите на погребалния обред - главно конструкцията на гробното съоръжение и наличието на конски скелет и чучело. На тази база Р. Рашев разграничава пет регионални групи: Днепърска, Кримска, Кубанска, Донска и Волжка. Според него те не са достатъчен аргумент против „единството” и „хомогенността” на култура Сивашовка (Рашев 2005, 90-91). Други, работили по проблема изследователи, предпазливо посочват, че „култура” Сивашовка принадлежи, общо казано, на степно население, което е сравнително бедно. Като следва част от постановките на А. Амброз, Ф. Курта е на мнение, че отсъствието на оръжие и скъпи предмети в инвентара на част от гробовете, като тези при Велики Токмак, Акерман, Белозерка и пр. означава, че погребаните там мъже, жени и деца, са принадлежали към „долната класа на степното общество” (Curta 2001, 209).

Съществуването на Велика България в границите на приблизително две-три десетилетия поставя проблема за хронологията на сивашовските гробове и по-точно: кои от тях се отнасят към времето на управление на Кубрат? Споровете, касаещи хронологията на степните паметници, не могат да бъдат изчерпани тук[3], но дори най-прецизните хронологически схеми трудно биха могли да посочат кои именно гробни паметници се отнасят към краткия период на съществуване на Велика България. Препятствие е и малкият брой монети. Опитът за периодизация на А. Г. Атавин (Атавин 1996, 229) води до заключението, че във времето на Кубрат могат да се отнесат само два гроба. В последните няколко години под съмнение е поставено и присъствието на българи в зоната на Таманския полуостров, Кубанската делта и дори във Фанагория до периода на идването на хазарите (Чхаидзе 2012 а, 14-19; 2012 б, 277, 278).

Излезлите през годините статии след публикуването на монографията на Р. Рашев, внасят значителни корекции в едно от капиталните му заключения - че единствено Аспаруховият дял на „култура” Сивашовка съхранява нейните погребални традиции след края на VII в. Според него, тези аспарухови българи, които се преселили на юг от Дунав, запазили старата ориентация в погребалния обред до своето покръстване (Рашев 2005, 119). Българският изследовател критикува „онези автори”, които търсят аналогии на сивашовския обред в погребалните практики на по-късни паметници, определяни като български и счита това за методологически неправилно (Рашев 2005, 119). Именно тази му позиция търпи известни корекции, защото дори „онези”, които проявяват търпимост към българската теза, посочват, че точно северната ориентация, както и полагането на кон в обща гробна яма с човешките останки, се наблюдават в отделни райони на Долен Кубан, при съвременния гр. Краснодар. Тези гробни паметници са оставени на границата между седмото и осмото столетие, а финалът им би могъл да се отнесе дори към IX в. (Атавин 1996, 231; Чхаидзе 2011, 124). Етническата им интерпретация не изключва възможността тези гробове да са оставени от номадстваща група, която след края на Велика България попада в границите на Хазарския хаганат (Чхаидзе 2011, 124). Етапите на нейното усядане са проблематични. Яснота в дискусията може би ще дадат допълнителните данни за първите постоянни селища, възникнали отново в района на гр. Краснодар и отнесени към същия период - VIII-IX в. (Тарабанов 1993, 122). За потомци на сивашовците се определят и част от погребаните с коне в Нейталовския плосък некропол в басейна на Северски Донец, чийто обред търпи известни трансформации в първата половина на VIII век, вероятно заради разместванията на население, свързани с налагането на властта на Хазарския хаганат в този регион (Аксёнов 2014, 25).

Преследван от хазарите (според хазарско-арменската версия)[4], или самоволно напуснал „земята на предците” си (според византийската)[5], Аспарух с водената от него група се оказал в североизточната част на Добруджа, наречена Онглос. За краткото си пребиваване тук до 680-681 г. аспаруховите българи остават археологически неуловими[6]. Допуска се, че допълнителното

---

[3] Обобщен преглед на мненията в: Рашев 2005, 96-106; Гавритухин 2005, 378-427; Комар, Кубышев, Орлов 2006, 301-309; Gavrituchin 2008, 65-125; Curta, 2008, 151-163.

[4] Артамонов 1962, 171-172.

[5] ГИБИ 1960/ III, 261-262.

[6] Неуловима остава и тяхната миграция по посока на Долен Дунав. Проблемите, свързани с колективните находки в зоната на Днепърските прагове, са изчерпани почти до детайл, а позициите - българска и хазарска - остават непримирими (Вж. например Станилов 2003, 42-72; Комар 2000, достъпен по: http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/komar.htm).

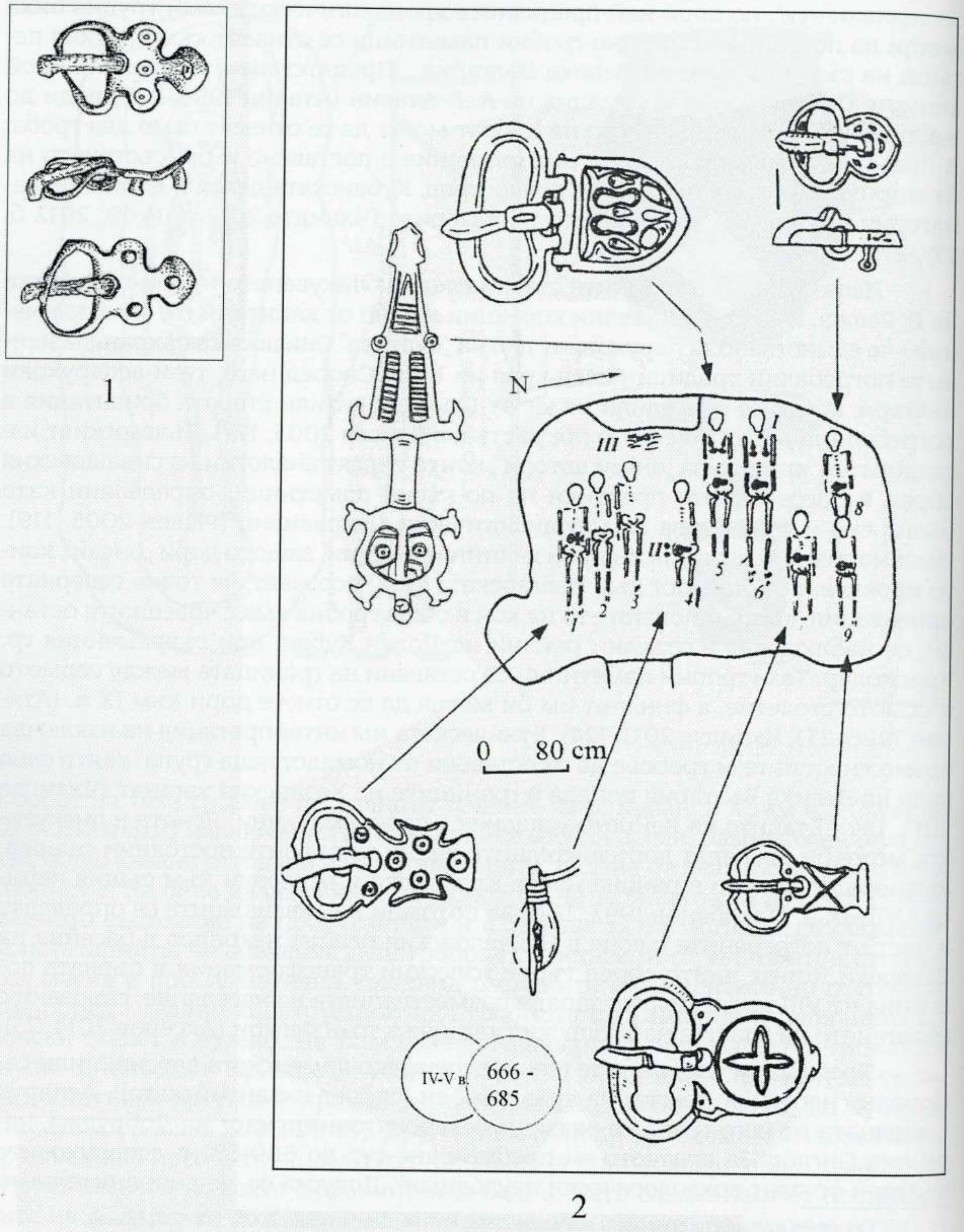

Обр. 4
1. Тока с кръстовидна плочка от гроб 185 от некропола при Балчик (по Дончева-Петкова 2009);
2. Катакомба 257 от некропола при Ески Кермен (по Gavrituchin 2008)

ограждане на територията със земно-насипни съоръжения - валове, се е случило в този период (Рашев 2008, 13; Табла II, III, IV).

След битката през 680 г. прославеният със своите военни победи император Константин IV (668-685) търпи поражение от българите, в резултат на което „for the first time an independent kingdom arose on Byzantine soil and was recognized as such by Byzantium" (Ostrogorsky 1984, 127).

Сред малкото хронисти, които описват създаването на българската държава, и единственият, който споменава контактите между българи и племето севери, е Теофан Изповедник. В своята „Хронография" той разказва, че българите, след като преминали Дунав „дошли при т.нар. Варна, близо до Одесос и до Тамошната земя. Като видели, че мястото е много сигурно, отзад поради реката Дунав, отпред и отстрани поради теснините на Понтийско море и след като покорили[7] измежду намиращите се там славянски племена така наричаните седем племена, поселили северите от предната клисура на Верегава към източните части, а към юг и запад до Авария останалите седем племена, които плащали данък" (ГИБИ 1960/ III, 1960, 263-264).

По въпроса дали хронологията на тези събития, предадени в хрониката на Теофан Изповедник, може да бъде археологически реконструирана, съществуват две основни становища. Според едното от тях недостигът на датиращи находки или тяхното отсъствие е препятствие кога точно Аспаруховите българи са „дошли при т.нар. Варна, близо до Одесос" (Плетньов 2008, 115). Оскъдните археологически данни, които биха могли да се отнесат към последната четвърт на VII в. кара някои автори да мислят, че в този период българите продължават да водят чергарски начин на живот, определян и като "куренен" тип номадизъм (Димитров 1987, 195-220; Георгиев 2007, 22-34; Плетньов 2008, 149). Посочените факти са сред аргументите в хипотезата на Р. Рашев, според която „история и материална култура са два различни по своята начална дата процеси, които не се развиват синхронно и успоредно" (Рашев 2003, 145)[8]. В този смисъл не могат „да бъдат посочени сигурно датирани паметници...от последната четвърт на VII в. - междинен период, в който старата (предимно на коланните украси - б. а.) мода си е отишла, а новата още не е била създадена" (Рашев 2003, 163).

Липсата на „достатъчен брой" находки, които произтичат от затворени комплекси, разкрити в езическите некрополи, трудно се поддава на „тясно хронологично определяне" (Даскалов 1995, 10).

В разрез с всички гореизложени становища е мнението на Л. Дончева-Петкова. Независимо, че относителната хронология на тези паметници се приема с резерви, изследователката твърди, че проученият и под нейно ръководство биритуален некропол при Балчик, е най-ранният (Дончева-Петкова 2007, 77-89; 2009, 83, 87). Някои от изказаните от нея „предположения" търпят и „доуточнявания". Едното от тях е, че възникването на некропола „в първите десетилетия на българската държава" се потвърждава от бронзовата тока с кръстовидна плочка (Обр. 4.1) (Дончева-Петкова 2009, 83). Посоченият аналог на тази тока, предвид нейната датираща стойност, в Ески Кермен на Крим (Обр. 4.2) не е съвсем коректен, защото погребенията в „катакомба" 257 са разновременни и кръстовидната тока с монетата на „победения от хан Аспарух император Константин IV (668-685)" (Дончева-Петкова 2009, 83) всъщност не са част от затворен комплекс (Gavritüchin 2008, 77-79, fig. 19). Ако индивидът с кръстовидната тока от гроб 185 в некропола при Балчик се е снабдил с нея по време на пребиваване на прабългарите в Онгъла (Дончева-Петкова 2010, 519), то тази тока се явява и единственото „доказателство" за присъствието на аспаруховата група по тези земи[9]. Други автори са склонни да отнесат малките кръстовидни токи тип D 22 по Шулце-Дьорлам (Schulze-Dörrlamm 2002, 193-199, Abb.70) към първата половина на VII в. Същият времеви диапазон заемат и нейните аналогии от България (Обр. 5) и Румъния, предимно от Западното черноморско крайбрежие (Даскалов 2012, 45, обр. 65, 1-6). Сред част от последните данни за тяхното разпространение се вижда, че те се срещат основно по крайбрежията на Черно, Егейско, Йонийско и Адриатическо море (Обр. 6) в близост до старите византийски центрове (Curta 2013 b, 162, Fig. 10). Не по-различна е картината и на Крим. Всичко това означава, че кръстовидната тока от Балчик би могла и да е закъсняваща находка, както това преди време допусна и Р. Рашев (Рашев 2013, 109-110). Подобно мнение е изказано и за железния дериват на токата тип Коринт от същия некропол (Рашев 2013, 110), която засега в нашите земи е единичен екземпляр. Обвързването на предмети от византийския културен кръг с прабългарите не е новост. Преди повече от половин век, отново според наличието на токи тип Коринт, К. Сетън очерта (пра)българското оногурско "присъствие" в днешна Гърция (Setton 1950, 502-543). Разбира се, времето показа несъстоятелността на подобна хипотеза.

---

[7] За различните четения и интерпретации по-подробно в: Бешевлиев 1968, 17-25; 1982, 31-51; Петров 1981, 226-231; Божилов 1992, 3-34; Плетньов 2008, 144; Георгиев 2009, 150-180; Бакалов 2011, 246.

[8] Пренесен в земите на бъдещия Хазарски каганат, този проблем също е актуален. Периодът между разпадането на Велика България и появата на първите селища и некрополи в гористо-степната зона, в басейните на Дон и Северски Донец обхваща приблизително един век.

Оскъдният брой монети от периода края на VII- началото на VIII в. също е сред причините хронологията на ранносредновековните паметници да е забулена в сянка. В този ред на мисли откритият в другия "най-ранен некропол" при с. Топола арабски дирхем, насочва към terminus post quem началото на VIII в. (Изложба „Българска археология-2010", достъпен по: http://www.vesti.bg/index.phtml?tid=40&oid=3614251). Дали тази находка е надеждно историческо свидетелство? В нарочна статия се вижда, че дирхемът е отсечен по време на управлението на Абд ал-Малик (685-705), придобит е, според автора на публикацията, като военна плячка „от жител на средновековното селище близо до днешното с. Топола, участвал в нападенията срещу арабите, обсаждащи византийската столица" през 717-718 г., но че е намерен в гроб с кремация 469, в който е погребана жена (Дончева-Петкова 2014, 122-123, 125). Следователно от написаното може да се заключи, че определяща датата на гроб 469, а от тук - и на началните фази на Тополския некропол, не е нито

---

[9] В ново изследване се посочват аналогии на някои коланни украси, предимно токи (сред които нито една цяла - б.а.) от Балчишкия некропол сред паметниците от групата Врап-Ерсеке (Doncheva-Petkova 2014, 24). След по-цялостното публикуване на последните находки от група Врап-Велино, тяхната датировка и етническа интерпретация (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 114-119), се оказва, че по едно и също време две прабългарски групи - едната от Аварския хаганат, другата - от Велика България и Онгъла, изминават значително разстояние, за да се заселят в неизвестното досега селище на високото плато, северно от съвременния Балчик и да започнат да погребват своите мъртви в проучвания близо десетилетие биритуален некропол.

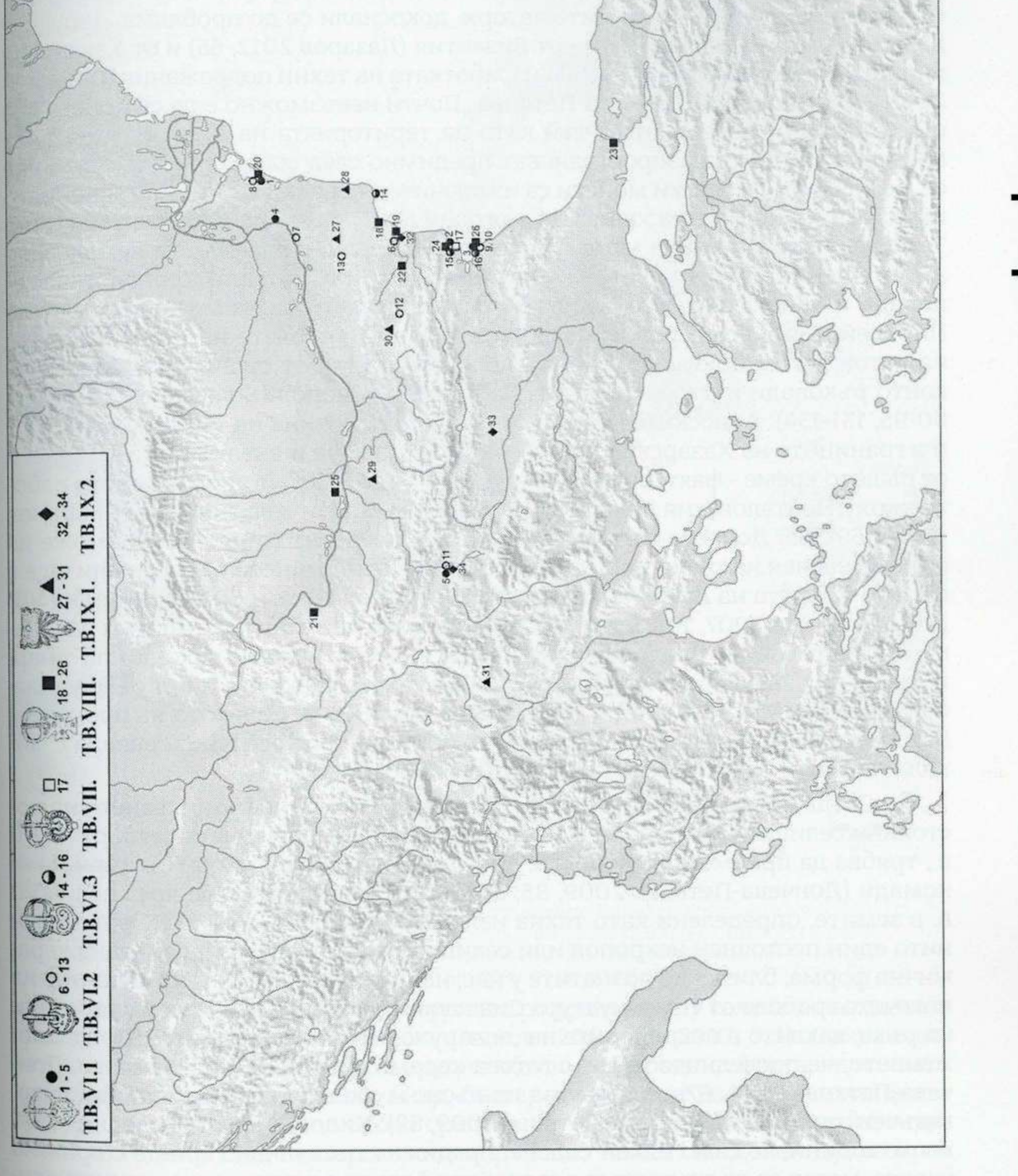

Обр 5
Разпространение на кръстовидните токи в българските и съседни земи (по Даскалов 2012, карта 7)

годината на отсичане на монетата, нито годината на нейното придобиване. Арабските монетни единици засега са изключителна рядкост в българските земи и за съжаление онези, които биха дали важна информация, са всъщност случайни находки. Българските автори, докоснали се до проблема, допускат два пътя на проникването им - от Византия (Лазаров 2012, 65) и от Хазарския хаганат, където не е изключена и изработката на техни подражания (Георгиев 2012, 77)[10]. Според Л. Дончева-Петкова „Почти невъзможно е да се приеме, че е доставена от североизток, тъй като на територията на Хазарския хаганат арабски монети се разпространяват предимно след средата на VIII век. Знае се, че ранните омеядски монети са изключително редки и разпространението им извън границите на халифата е ограничено" (Дончева-Петкова 2014, 124). Тези факти трудно биха могли да бъдат оспорени, с две съвсем немаловажни уточнения: през първото десетилетие на VIII в., в което хронологически попада и тополският дирхем, границите на Арабския халифат достигат до Пиренейския полуостров и Магреб на запад и бреговете на Инд и Сърдаря на изток, на юг обхващат и Мала Азия, завладяна от същия този Маслама, който ръководи и Втората обсада на Константинопол (Большаков 2010, 3-4, 90-95, 131-134). Арабските монети от първата половина на VIII век са рядкост и в границите на Хазарския хаганат. Редки са обаче и византийските монети от същото време - факт, подробно изложен от А. В. Кръйганов, на чиято работа върху Нейталовския некропол се позовава Л. Дончева-Петкова (Крыганов 1998, 359-365; Дончева-Петкова 2015, 124). Североизточният път не може да бъде изключен напълно, защото арабски сребърни монети са намерени още в селища в зоната на Лука-Райковецката култура от 40-те и 60-те години на VIII в. (Михайлина 2007, 19, 39; рис. 5, 11, 15) и може би те ще насочат към различна интерпретация. Около началото на IX в. броят на тези находки по т.нар. източен път значително се увеличава. Пак там са разкрити и пет съкровища, съдържащи подобни монети. А. В. Комар допуска, че началото на проникването на арабските дирхеми в ареалите, обитавани от славяни, съвпада с финала на т.нар. Волинцевска култура (Комар 2012, 148).

Следвайки твърдението на Л. Дончева-Петкова, че възникването на постоянни селища и некрополи може да се постави в последната четвърт на VII в., трябва да приемем, че дошлите на Долен Дунав аспарухови българи не са номади (Дончева-Петкова 2009, 85; 2010, 516), независимо, че през целия VII в. в земите, определени като тяхна изходна територия, досега не е намерен нито един постоянен некропол или селище. Не е намерена и нито една керамична форма, близка до познатите у нас; напротив, керамичният инвентар на повечето гробове от т.нар. култура Сивашовка се състои от гърнета, работени на ръка, каквито в некрополите на „аспаруховите българи" няма[11]. Предположението, че последните идват с готова керамична традиция (Ангелова, Дончева-Петкова 1990, 67) се сблъсква по-късно и с констатацията за нейния „загадъчен" произход (Дончева-Петкова 2009, 82). Хипотезите от последните няколко години, че само някои съдове, предимно песъчливи гърнета с врязана украса, могат да се свържат със салтовски форми, е в противоречие с твърдението, че традициите в керамичното производство, донесени на Долен Дунав в края на VII в., се обясняват с културното родство между салтово-маяцката и прабългарската керамика (Дончева-Петкова 2009, 83; 2010, 521). Съхраняването на това културно родство е трудно обяснимо, предвид факта, че появата на излъскани кани в зоната на т.нар. български вариант на салтово-маяцката култура започва в периода около средата на VIII в., с други думи-приблизително 70 години след българското историческо начало на Долен Дунав през 680/681 г.

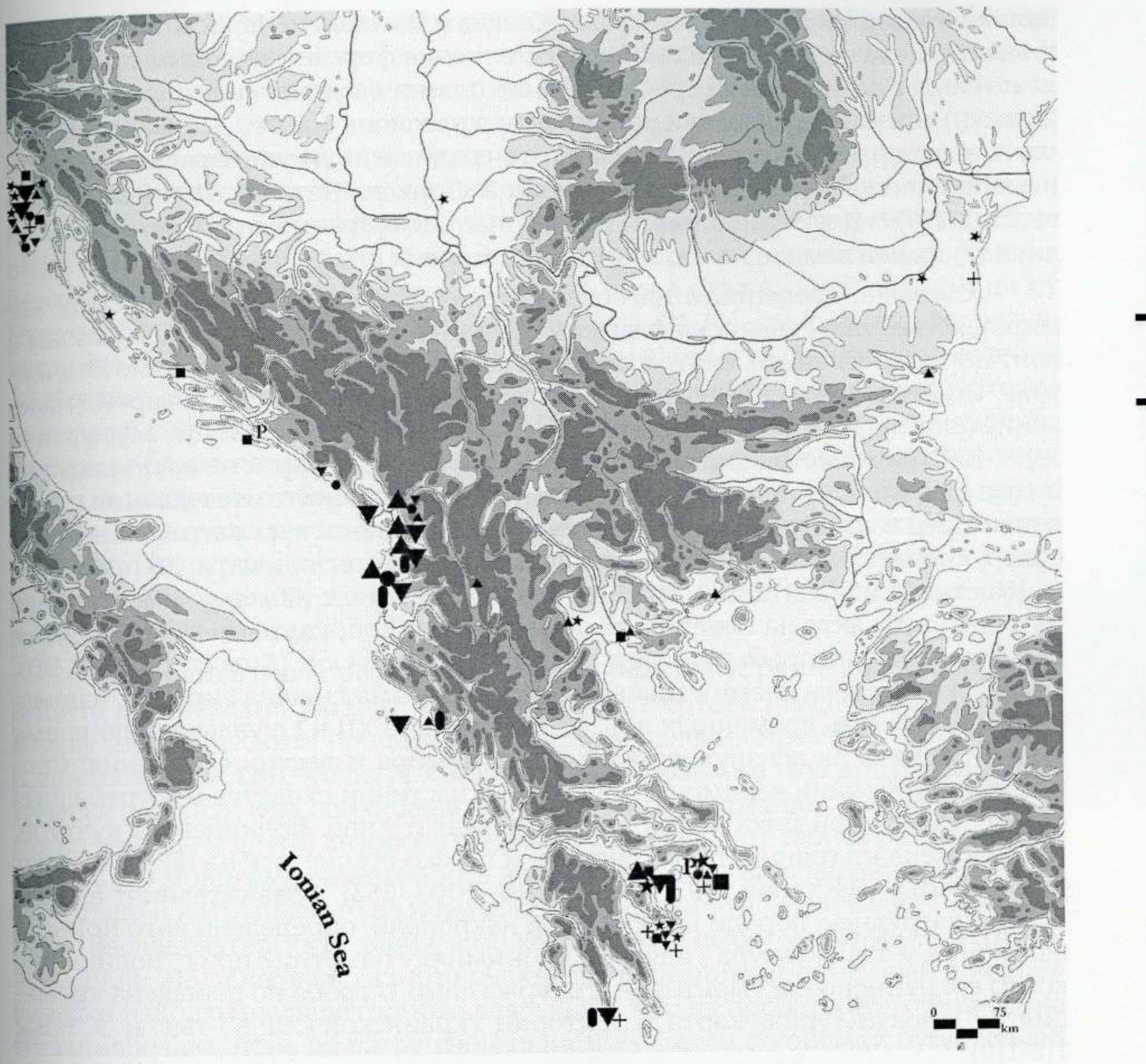

Обр. 6
Разпространение на Балканите на коланни токи от типовете Балгота (кръг), Болоня (квадрат), Боли-Желовче (триъгълник), Коринт (обърнат триъгълник), Пергамон (P), Сиракуза (звезда), токи с кръстовидна плочка (+) и с U – образна форма (елипса). Малките символи маркират единичните находки, големите – между 2 и 8 находки от дадения тип (по Curta 2013 b, Fig. 10)

„Консервативните" (Христова 2011, 22, достъпен по: http://www.google.bg/h?hl=bg&q=Мария+Грозданова+Христова+автореферат&oq=Мария+Грозданова+Христова+автореферат&aq=f&aqi=&) прабългарски керамични форми, каквито са например ведрата, нямат аналози не само в т.нар. изходни територии, а и в земите, за които традиционно се счита, че са били в контакт с

---

[10] Повече интерпретации за пътищата на арабските дирхеми в и извън Хазарския хаганат в: Noonan 1987, 243-258.

[11] Според Ф. Курта наличието на съдове, изработени на ръка сред инвентара на гробовете от Северозападното Черноморие все пак предполага наличието на селища. Следователно погребаните в единични гробове по северното степно крайбрежие на Черно море не са номади (Curta 2008, 175-176).

Велика България, т.е. Северозападен Кавказ и Източното Черноморие.[12] Сходства в тяхната опростена и лесна за изпълнение форма могат да се припознаят не само в земите на Аварския хаганат (единични примери - б.а.) (Hristova 2014, 79), а и на почти всички континенти в различно време[13]. Подвеждащо е и това, че при разкопките на Цимлянското градище на десния бряг на р. Дон са намерени подобни форми, както твърди Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 1991, 174).[14] Други „архаични" съдове, например паниците, също имат различна форма в земите на изток от Черно море.[15]

Съгласно сведенията на византийския хронист Теофан „измежду намиращите се там славянски племена" дошлите аспарухови българи влезли в контакт и със северите, чиято славянска принадлежност не е изрично подчертана. Становището на българските историци е, че те се явяват заварено население (Златарски 1994, 142; Бешевлиев 1968, 17-25; Петров 1981, 88; Мутафчиев 1986, 198). Към настоящия момент археологическите факти не потвърждават и това мнение. Сумирането на резултатите от различните изследвания и разкопки през годините показва, че от късната античност до настаняването на аспаруховата група „няма нито един славянски паметник, датиран преди 681 г." (Плетньов 2008, 115, 146-147, 152). Такъв досега не е намерен и "в степната източна част както на Северна, така и на Южна Добруджа, по която главно е минавал пътят на прабългарите в движението им на юг" (Димитров 1982, 90). Съображението, че племе с такова име от земите на днешна Украйна (споменато и в "Повесть временных лет" от началото на XII в.) е увлечено по време на миграцията на аспаруховите българи, намира известни основания. Според немногобройни керамични аналогии и частични сходства в погребалния обред тези севери биха могли да се свържат с т.нар. Волинцевска култура, разположена на границата на степната и горско-степната зона по левия бряг на р. Днепър (Даскалов 1992, 42; 1995, 16; 2003, 253). Сравнителният анализ обаче е затруднен, поради малкия брой некрополи, определени като принадлежащи към тази култура - едва 3, а епонимният паметник при с. Волинцево, който е и непълно документиран, съдържа само 17 гроба по обреда на кремацията (Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. 1985, 118-119).[16]

Други изследователи, работили продължително върху историята на Днепърския регион, твърдят, че генезисът на Волинцевската култура е сложен и противоречив. Тази култура обхваща разнообразни паметници, а една от отличителните ѝ черти е нееднородният керамичен комплекс. Тя включва селища и некрополи, които най-много си приличат по това, че са оставени след финала на Пенковската култура (Гавритухин, Обломский 1996, 130-131).

---

[12] Един поглед към зоната на Средна Волга, където се предполага, че се разселва друга част от пребивавалите във Велика България племена, показва, че съставът на керамиката там е друг в сравнение с долнодунавския. Сред инвентара на могилните гробове на полуостров Самарска Лука преобладават гърнетата, изработени на ръка.

[13] След провела се консултация, А. В. Комар видя във ведрата от Топола сходства с традицията на някои северни народи. Добрич, 2014.

[14] Информация на разкопвача.

[15] Като принос в изучаването на керамиката от ранносредновековни селища, напоследък могат да се определят разкопките в с. Кримски (Ростовска област), по-подробно в публикацията на Иванов 2010, 249-275.

[16] Изчерпателна историографска справка по проблемите на Волинцевската култура в: Комар 2012, 140-150.

По данните на И. В. Зинковска основните съоръжения на гробовете от т.нар. сахновско-волинцевски тип са ямите (79,4 %), вкопаните площадки (17,6 %), някои от които са с дървена конструкция (3%) (Зиньковская 1997, 85).[17] Може би тези данни, които досега не са актуализирани, трябва да се вземат предвид при интерпретацията на еднообредните славянски некрополи с кремация, защото в най-големия в днешна България - този при гара Разделна, относителният дял на гробовете с урни достига до 50 %. Опитът на някои изследователи да намерят произхода на преобладаващото гробно съоръжение от този некропол - каменно-тухлената гробна касета - сред славянските паметници от Пражко-Корчакската култура (Димитров 2000, 69-70), също не дадоха резултат, нито доказаха „генетичната връзка между част от славянското население на Украйна и Долен Дунав" (Димитров 2000, 71). Българската изследователка Р. Колева също отбелязва, че керамичните комплекси от Украйна и Полша, датирани близо половин век по-рано, имат много малко общи черти с тези, които са известни от България от групата Попина-Гарван. Тази група дори не се приема за еталонна на славяните от периода на тяхното заселване (Колева 1992, 163-182). Сравнителният анализ на българските образци с тези на култура Ипотещ-Къндещ-Чурел (Колева 2009, 19-22) показва, че е перспективен и заслужаващ внимание.

Като коментира преселението на четвъртия Кубратов син Кубер в границите на Аварския хаганат, С. Станилов подчертава неоспоримата връзка между „политическите процеси и културните явления през средните векове" (Станилов 2006, 124). Колко археологически доловима е тази връзка, за „политическите" елити и за обикновеното население е въпрос на субективна (не би могла да бъде и друга) авторова гледна точка. В една от своите рецензии, писана върху монографичната работа на У. Фидлер, С. Ангелова пише, че времето, а също и натрупването на нови материали, вероятно ще изменят една или друга изследователска позиция, а може би ще коригират и критиците ѝ (Ангелова 1998, 213). Оптимистичното очакване, че откриването на нови археологически находки ще даде път към разрешаването на проблемите, обикновено ги задълбочава, поне до натрупването на значителен по обем (и публикуван) емпиричен материал, с който към настоящия момент българската наука не разполага. Макар и работил дълги години върху културата на Първото българско царство, У. Фидлер посочва, че за него редица характеристики на тази култура остават един неразгадан „феномен" (Fiedler 2008, 216). В опитите за неговото изясняване съществува и рискът отделни моменти от българската история да бъдат изобретени, посредством преднамерени интерпретации на археологически факти.

---

[17] Изказвам благодарност на Ирина Зинковска за това, че ми предостави текста на дисертацията си.

ЛИТЕРАТУРА

Аксёнов 2014: В. С. Аксёнов. Новые материалы по вопросу освоения населением Хазарии бассейна Северского Донца. – В: Хазарский альманах, том 12. Київ – Харків, 2014, 4 – 34.

Ангелов 1999: П. Ангелов. България и българите в представите на византийците. София.

Ангелова 1998: Ст. Ангелова. Uwe Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis.9 Jahrhunderts an der Unteren Donau. Teil 1, 2. Рецензия. – Годишник на Софийския университет – Исторически факултет, Т. 1, 1998, 205 – 213.

Ангелова, Дончева-Петкова 1990: Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. Традиции в прабългарската излъскана керамика. – Добруджа, 7, 68 – 87.

Артамонов 1962: М.И.Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962.

Атавин 1996: А. Г. Атавин. Погребения VII – начала VIII вв. из Восточного Приазовья. – В: Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. Самара, 1996, 209 – 264.

Бакалов 2011: Г. Бакалов. Кога и как начева славянизацията на българското общество? – В: Средновековие и съвременност. София, 2011, 245 – 251.

Безуглов 2007: С. И. Безуглов. О монете из большой Орловки (к оценке датирующих возможностей). – В: Средневековые древности Дона. Москва-Иерусалим, 2007, 114–119.

Бешевлиев 1968: В. Бешевлиев. За славянските племена в Североизточна България от VI до IX в. – Преслав 1. София, 17 – 25.

Бешевлиев 1982: В. Бешевлиев. Съобщението на Теофан за основаването на българската държава. Известия на Народен музей – Варна 18 (33). Варна, 1982, 31 – 51.

Божилов 1992: И. Божилов. Раждането на средновековна България (нова интерпретация). – Исторически преглед, 1992, 1-2, 3 – 34.

Большаков 2010: О. Г. Большаков. История Халифата, т. IV. Москва, 2010.

Гавритухин 2005: И. О. Гавритухин. Хронология эпохи становления Хазарского каганата (Элементы ременной гарнитуры). – В: Хазары, евреи и славяне 16. Йерусалим-Москва, 2005, 378–427.

Гавритухин, Обломский 1996: И. О. Гавритухин, А. М. Обломский. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996.

Георгиев 2007: П. Георгиев. Раннобългарската култура V–VII в. – култура „на колела". – В: Изледвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Шумен, 2007, 22-40.

Георгиев 2009: П. Георгиев. За произхода на северите. In: България, земя на блажени... In memoriam Professoris Iordani Andreev. Велико Търново, 2009, 155 – 180.

Георгиев 2012: П. Георгиев. Абасидско златно фуре от райна на Плиска. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 8. София, 2012, 73 – 84.

Даскалов 1992: М. Даскалов. За някои особености на кремацията като погребален обред в Североизточна България и земите по левия бряг на р. Днепър. – В: Българите в Западното Черноморие. Велико Търново. 1992, 40 – 46.

Даскалов 1995: М. Даскалов. Племето севери в Североизточна България и Украйна. Автореферат за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки". София, 1995.

Даскалов 2003: М. Даскалов. Елементи на Волинцевската култура в ранносредновековната култура на Североизточна България. – В: Studia Archaeologica Bulgarica. София, 252 – 257.

Даскалов 2012: М. Даскалов. Колани и коланни украси от VI – VII век (от днешна България и съседните земи). София, 2012.

Димитров 1982: Д. Ил. Димитров. Прабългари и славяни във Варненския край непосредствено след създаването на българската държава.- В: Средновековна България и Черноморието (Сборник доклади от научната конференция). Варна, 1982, 89 – 99.

Димитров 1987: Д. Ил. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

Димитров 2000: Д. Ил. Димитров. Некоторые археологические доказательства о связи славян Украины и Нижнего Дуная. – Добруджа. Добрич–Силистра, 67 – 72.

Дончева-Петкова 1991: Л. Дончева-Петкова. Сравнителен анализ между керамиката от Деснобрежното цимлянско градище и България. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 169 – 180.

Дончева-Петкова 2007: Л. Дончева-Петкова. Нови данни за некропол № 3 при Балчик. – Проблеми на прабългарската история и култура, 4 (част 2), 121 – 146.

Дончева-Петкова 2009: Л. Дончева-Петкова. Некрополът при Балчик. Нови данни за прабългарите. – Археология 1-2, 77 – 89.

Дончева-Петкова 2010: Л. Дончева-Петкова. Отново за началото на ранносредновековната българска култура. – В: STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS. Supplementum V (2010). Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. София, 511 – 526.

Дончева-Петкова 2014: Л. Дончева-Петкова. Арабски дирхем от биритуалния некропол при с.Топола, Добричка област. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 10. София, 2014, 121 – 129.

Дринов 1869: М. Дринов. Погледь връх происхожданье-то на блъгарски народь и начало-то на блъгарска-та історіа. Пловдив, 1869.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. 1985, 118 – 119.

Златарски 1994: В. Златарски. История на българската държава през средните векове Т. 1, Ч. 1. София, 1994.

Зиньковская 1997: И. В. Зиньковская. Население лесостепного Днепро-Донского междуречья во второй-третьей четверти I тыс.н.э. (по материалам погребальных комплексов с кремациями). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Воронеж, 1997.

Изложба „Българска археология – 2010". Достъпен по: http://www.vesti.bg/index.phtml?tid=40&oid=3614251

Иванов 2010: А. А. Иванов. Крымский археологический комплекс (исследования 2006 – 2009 гг.). – В: Хазары: Миф и история. Москва-Иерусалим, 249 – 272.

Колева 1992: Р. Колева. За датирането на славянската група „Попина-Гарван" в Североизточна България и Северна Добруджа. – Годишник на Софийския университет – Исторически факултет. София, 1992, 163 – 182.

Колева 2009: Р. Колева. За долната хронологическа граница на керамиката на бавно колело от територията на днешна България. – В: Приноси към българската археология, V. София, 18 – 23.

Комар 2000: А. В. Комар. Ранние хазары в Северном Причерноморье (постановка проблемы). – В: Восточноевропейский журнал 3(4). Достъпен по: http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/komar.htm

Комар 2004: А. В. Комар. Кутригуры и утигуры в Северном причерноморье. – В: Сугдейский сборник. Киев-Судак, 2004, 169 – 200.

Комар 2008: А. В. Комар. Памятники типа Суханово: к вопросу о культуре булгар Северного причерноморья 2-й половины VI – начала VII в. – В: Сугдейский сборник. Киев-Судак, 87 – 117.

Комар 2012: А. В. Комар. Поляне и северяне. - В: Древнейшие государства Восточной Европы. Москва, 128 – 191.

Комар, Кубышев, Орлов 2006: А. В. Комар, А . И. Кубышев, Р. С. Орлов. Погребения кочевников VI – VII вв. из Северо-Западного Пргазовья. - Степи Европы в эпоху средневековья, 5. Донецк. 245 – 431.

Круглов 2007: Е. В. Круглов. „Захоронение коня" в Волго-Донском междуречье. – В: Средневековые древности Дона. Москва-Иерусалим, 49 – 73.

Крыганов 1998: А. В. Крыганов. Нейталовский могильник на фоне праболгарских некрополей Европы. - В: Культуры Евразийских степей второй половины I тысяюелетия (Вопросы хронологии). Самара 1998, 359 - 365.

Лазаров 2012: Л. Лазаров. Омаядски дирхем от второто десетилетие на VIII в. в контекста на монетните находки в България от това време. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 8, 63 – 72.

Михайлина 2007: Л. Михайлина. Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром и Карпатами. Київ.

Орлов 1985: Р. С. Орлов. Культура кочевников IV – VIII в. – В: Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. Киев. 98 – 105.

Мутафчиев 1986: П. Мутафчиев. История на българския народ 681 – 1323. София.

Семёнов 1988: А. И. Семёнов. К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы. – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, 29. Ленинград, 97–111.

Петров 1981: П. Петров. Образуване на българската държава. София.

Плетньов 2008: В. Плетньов. Варна през Средновековието. Част първа: От VII до края на X век. Варна.

Рашев 1992: Р. Рашев. За произхода на прабългарите. – В: Studia protobulgarica mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 23 – 33.

Рашев 2003а: Р. Рашев. За началото на българската средновековна култура. – Плиска–Преслав 9. София, 145 – 166.

Рашев 2003 б: Р. Рашев. Единство и различия в ямния (български) погребален обред на Салтово-маяцката култура. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. Съставителство и редакция Цв. Степанов. София, 16 – 41.

Рашев 2005: Р. Рашев. Прабългарите през V – VII век. София.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX век. София.

Рашев 2013: Р. Рашев. Прабългарите през последната четвърт на VII в. (по повод някои нови находки). – В: Европейските степи и Долният Дунав през Средновековието VII – XIV в. Добруджа, 24 – 25. Добрич, Силистра, 105 – 110.

Рашев, Станилов, Стойчев 2014: Р. Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев. Кабиюк, ранносредовековен могилен комплекс. София, 2014.

Станев 2011: К. Станев. Една хипотеза за съдбата на северите след похода на Никифор I през 811 година. – В: Terra antiqua balcanica et medirerranea. Acta musei Varnaensis VIII – 1. Варна, 433 – 452.

Станилов 2003: Ст. Станилов. Хазарската теза. Принос към проблема за идентификацията на археологическата култура на Кубратова Велика България. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. Съставителство и редакция Цв. Степанов. София, 42 – 72.

Станилов 2006: Ст. Станилов. Художественият метал на Българското ханство на Долен Дунав (7 – 9 век). София.

Тарабанов 1993: А. В. Тарабанов. Поселения болгар на правобережье Кубани. In: Древности Кубани и Черноморья. STUDIA PONTOCAVCASICA. Краснодар, 115 – 122; 205 – 213.

Христова 2011: М. Христова. Керамиката от биритуалните некрополи (VII–IX в.). Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор". София. Достъпен по: http: //www.google.bg/h?hl=bg&q=Мария+Грозданова+Христова+автореферат&oq=Мария+Грозданова+Христова+автореферат&aq=f&aqi=&)

Флёрова 2001: В. Е. Флёрова. Подкурганные погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. – В: Степи Европы в эпоху среновековья. Хазарское время, 2. Донецк, 2001, 163 – 193.

Чхаидзе 2011: В. Н. Чхаидзе. Раннесредневековые кочевнические погребения из Восточного Приазовья. – Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа 12. Армавир. 115 – 140.

Чхаидзе 2012 а: В. Н. Чхаидзе. К вопросу о присуствии протоболгар на территории Таманского полуостова в конце VI – конце VII вв. и о "столице" Великой Булгарии – Фанагории. - В: Дриновски сборник. София-Харьков, 14 – 22.

Чхаидзе 2012 б: В. Н. Чхаидзе. Фанагория в VI – X веках. Москва, 2012.

Curta 2001: F. Curta. The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge University Press.

Curta 2008: F. Curta. The North-Western region of the Black Sea During the 6tt and Early 7th Century AD – In: Ancient West & East, Vol. 7, 151 – 187.

Curta 2013 a: F. Curta. The Elephant in the Room. A Reply to Sebastian Brather. – In: Ephemeris Napocensis, XXIII, 163-174.

Curta 2013 b: F. Curta. The Beginning of the Middle Ages in the Balkans. – In: Yearbook on the Culture and History of the First Millenium C.E., 145 – 214.

Doncheva-Petkova 2014: L. Doncheva-Petkova. Ethnic Changes in Present-Day Bulgaria in the 6th-9th Centuries. In: - Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. София – Piliscsaba, 2014, 13 – 35.

Fiedler 2008: U. Fiedler. Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research. In: The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans (Ed. by Florin Curta, with the assistance of Roman Kovalev). Leiden-Boston, 151 – 236.

Gavritucnin. 2008: I. Gavritucnin. Archaeological Heritage of the Avar Khaganate and the Southern Part of Eastern Europe. Periodisation, Dating and Synchronisation. In: Antaeus 29-30. Budapest, 63 – 125.

Hristova 2014: M. Hristova. Similarities and Differences between the Pottery on the Lower and the Middle Danube (Based on Data Yielded by the Cemeteries). – In: Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. София – Piliscsaba, 2014, 77 – 82.

Noonan 1987: T. S. Noonan. Khazaria as an Intermediary between Islam and Eastern Europe in the Second half of the Ninth Century. In: The Numismatic Perspective. Archivum Eurasiae Medii Aevi. V. 5, 1985 (1987), 243 – 258.

Ostrogorsky 1984 (repr.): G. Ostrogorsky. History of the Byzantine State. Eng. trans. by J. Hussey. Padstow, Cornwall.

Setton 1950: K. M. Setton. The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century. In: - Speculum, Vol. 25, No. 4, 1950, 502 – 543.

Schultze-Dörrlamm 2002: M. Schultze-Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnalen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zenralmuzeum. Teil 1. Mainz, 2002.

Teodor 2005: E. Teodor. The Shadow of a Frontier: The Walachian Plain during the Justinianic Age. – In: Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and Early Middle Ages (Ed. by F. Curta). Turnhout, 205 – 246.

EUGENIA KOMATAROVA - BALINOVA

ASPARUKH BULGARIANS AND SEVERIANS – ARCHAEOLOGICAL VS. HISTORICAL EVIDENCE

The purpose of the work is to elucidate if the archaeological data known so far confirm, supplement or disprove the information of the written sources, and could we archaeologically identify the Asparukh Bulgarians and the Severians. The relevance of the problem is determined by the "new" discoveries in the Eastern European steppes released lately, and by the results of the excavations of some early Bulgarian necropolises as yet their publication for decades is preliminary in nature.

Comparisons have been made between the data of Procopius of Caesarea in his History of Wars concerning the Utigurs and Kutrigurs and the ethno-cultural groups of Lihachovka and Suhanovo. The author critically examines the (im)possibility the population of Sivashovka Culture in the Eastern and Northern Black Sea areas to be identified entirely with the population of the Great Bulgaria.

In a comparative plan the author points out the documents about the establishment of the First Bulgarian State along the Lower Danube, by Theophanes Confessor and Patriarch Nikephoros in particular and some believed to be early artifacts from the necropolises in Balchik and Topola. She confirms the opinion that despite the new discoveries, the relative chronology of this type of artifacts is still to be accepted with skepticism. One of the arguments in favour of this position concerns the incorrect reference to parallels between Eski-Kermen in Crimea and some artifacts from the bi-ritual necropolis in Balchik as on the grounds of them the latter is defined as the earliest one.

The author also examines the problem to what extent the population of Volintsev Culture could be identified with the Severians mentioned by Theophanes Confessor and Povest' Vremennykh Let, and if for the present the Volintsev Culture itself is credible as a concept.

ИВАН ЙОРДАНОВ

МОНОГРАМИТЕ ВЪРХУ ЗЛАТНИТЕ ПРЪСТЕНИ НА ПАТРИЦИЯ КУБРАТ (635-665)[1]

Навършиха се сто години от сензационното откритие край село Малая Перещепина, Полтавска област. Случайността предостави на науката едно изключително по своя характер и състав съкровище. Близо един век поколения изследователи дискутират относно неговият характер, състав, дата на укриване и собственост. Застъпени са различни мнения, навряно дискусиите ще продължат и за в бъдеще.

Важна роля в определянето на неговия характер, дата на укриване и собственост имат включените в него три златни пръстена с кръстообразни монограми (обр.1).

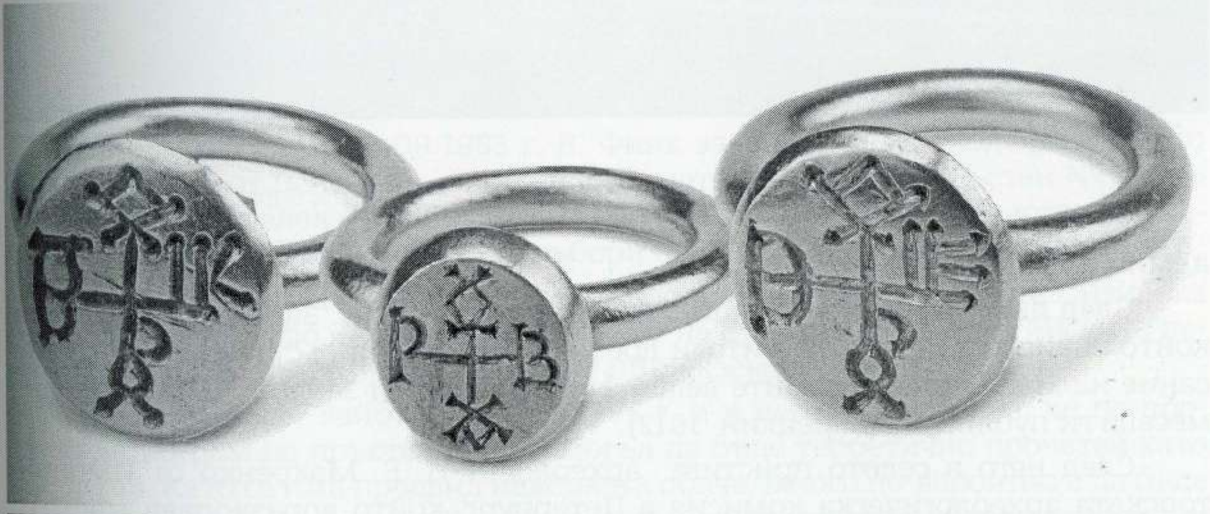

Обр. 1
Трите златни пръстена от Перещепина с кръстообразни монограми

Накратко за тяхната поява в съкровището (Фонякова 2006, 119-129):

След случайното откриване на съкровището от двете пастирчета Теодор Деркач и Карп Иванович Маджар (на 29 май 1912 г.) в това малко село избухва клондайкска треска за злато. Мало и голямо грабва мотики и копачи и започват "разкопки". Съкровището е разграбено и по-нататък събирано, и постъпвало в Ермитажа по различни пътища.

В историята на това събиране се открояват няколко етапа. В началото от селяните са събрани вещите с първостепенно значение. С това се е занимавал представителят на местното полицейско управление и губернската

---

[1] Презентация на тази тема бе изнесена на в IV-тия Международен Български Форум (Международный Болгарский Форум), който се проведе във Варна от 22-26.10.2012 г.

НАЦІОНАЛЬНИЙ
МУЗЕЙ МИСТЕЦТВ
МЕНІ БОГДАНА ТА ВАРВАРИ ХАНЕНКІВ
ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА КОЛЕКЦІЯ
17.11.2012 13:54

Обр. 2
Къща музей Богдан и Варвара Ханенко в Киев

администрация.

След два дни тук е командирован археологът И. А. Зарецки от Полтава, който събира от местните жители дребните вещи. Той съставя първото описание на местността и самите вещи, фотографира ги заедно и след няколко месеца ги публикува (Зарецкии 1912).

След него в селото пристига археологът Н. Е. Макренко от Императорската археологическа комисия в Петербург, който доразкопава мястото и продължава търсенето на останалите в местното население вещи (Макаренко 1912, 207-211). Не му се удава да събере много вещи, защото останките от съкровището вече били продадени на прекупвачи на антики в Полтава. Впоследствие част от тях е била изкупена, благодарение на съдействието на известния меценат, и нещатен член на императорската археологическа комисия Богдан Иванович Ханенко (1849-1917), който ги продава на комисията[2].

---

[2] Може би е случайност, а може би и не, но след като докладът ми бе прочетен на форума във Варна, участвах в III Международна сфрагистична конференция, която се проведе в Киев от 16-18 ноември 2012 г. В рамките на конференцията намерих време и да се поразходя из Киев. След като посетих Университета и пресякох градината пред него, попаднах най-неочаквано на къщата музей Богдан Ханенко (обр. 2.), за чието съществуване не бях и предполагал. Това бе голяма изненада за мен, тъй като преди това бях издирвал сведения за него. Научих доста неща за него и семейството му, и тяхната трагична съдба след 1917 г. Запознах се с различните колекции на Ханенко и някак си връзката му с пръстените стана "жива".

През март 1914 г. вещите, закупени от Ханенко, постъпват в Ермитажа и сред тях са двата пръстена с монограми (инв. № ω 1052 и ω 1053). Именно тяхната интерпретация ще проследим.

Първата публикация на пръстени №1 и №3 е на известния руски византинист и епиграф Владимир Николаевич Бенешевич (1874-1938).

Като човек с опит във разчитането на надписи и ръкописи той подхожда правилно към разшифроването на монограмите, използвайки всички букви от тях.

При първия монограм той започва от ляво на кръстообразния монограм и разчита името: PABXATȣ

При втория пръстен печат, който е доста стилизиран, той приема, че затворената В е Θ; K=Λ и разчита ΘЄΛЄΠAPXȣ (Бенешевич 1913, 115-116).

Този прочит на Бенешевич е приет в руската и съветска историография. Същото мнение поддържа и А. В. Банк, включвайки тези паметници в колекцията на византийското изкуство от територията на СССР (Банк 1966, 294, № 106 а,б; Банк 1977, 119, № 162 б, в).

По-нататък разчитането на монограмите се дължи на инициативността на Йоахим Вернер във връзка с неговата нова интерпретация на съкровището (Werner 1984; Вернер 1988, 44-45). Той се обръща за консултация към двама австрийски сфрагисти: Валтер О. Финк и Вернер Зайбт.

Валтер Финк е зъболекар по професия и автор на няколко публикации за разчитането на ранновизантийски монограми (Fink 1981, 75-76; 1984, 85-94). През 1971 г. защитава и докторска дисертация по тази проблематика (Fink 1971)[3].

В писмото си от 23.09.1983 г. В. Финк заявява, че не споделя четенето на монограма от Бенешевич и предлага името BATPAXȣ за пръстен №1, като привежда за паралел подобно лично име на двама епископи, участвали в заседания на Константинополските събори от IV и V в. (Вернер 1988, 53, б.120).

Проф. Вернер Забт, е може би на-добрият специалист по византийска сфрагистика. Негово дело е изработването на фототека на византийските печати във Виена, която съдържа над 40 000 екземпляра.

Писмото на В. Зайбт е от 17.11.1983 г. и в него той заявява, че по-простият монограм на пръстен №1 би могъл да бъде теоретично прочетен като Βατράχου. Като се има предвид находката обаче, много по-вероятно е да бъде прочетено името Χοβράτου, Χροβάτου, Χοβούρτ, което го приближава към познатото Κοβρᾶτος. Монограмът на пръстен №3 е най-вероятно комбинация от лично име и титла, ранг или длъжност, поради което цялостното разчитане Χοβράτου πατρίκιου е съвсем възможно (Вернер 1988, 44-45).

Този прочит на Зайбт бе възприет и свързан със съкровището от Йоахим Вернер в българското монографично изследване.

Междувременно след тази публикация се появи нов екземпляр (№2 в нашия каталог), на гостуващата в София през 1989 г. изложба (Съкровище на хан Кубрат 1989, 43, № 70).

Това бе изненада за всички присъстващи и най-бурно реагира проф. Йоахим Вернер, размахвайки бастуна си и възгласа "разбойники"[4].

---

[3] Три екземпляра от тази дисертация са депозирани в институтите по византинистика във Виена, Париж и Дъмбъртън Оукс, където съм работил с тях.

[4] От наличните му публикации няма яснота кога и как той е постъпил в съкровището. Чрез

Монограмът на този пръстен печат, изписан в негатив, В. Н. Залеская свърза с личността на Органа - чичото на хан Кубрат. Според авторката монограмът се различава от този на Кубрат (№3): на лявото рамо на кръста е изписано буквосъчетанието ВТНО, а на дясното ПТКI. Свързвайки ги с останалите букви, за които приема, че са както при първия пръстен, тя чете: ВАТОРХАΝȣ ΠΑΤΡΙΚΙȣ *на патриция бат Орхан*. И стига до извода, че той е принадлежал на Бат Органа регент на малолетния Кубрат, който също бил удостоен с титула патриций (Съкровище на хан Кубрат 1989, 43, № 70; Златото на хан Кубрат 2006, 50-51, 158-159, № 14).

В случая подхода на Залеская в развързването на монограма е погрешен. Очевидно тя няма опит в разчитането на монограми. По принцип монограмът представлява конструкция от определени букви, а не сбор от букви. При развързването му трябва да участват всички букви в него. Не бива да остава излишна. От подчертаната В, авторката развързва четири букви: ВТНО. Не виждам как от този монограм може да бъде разшифровано името ВАТОРХАΝȣ ΠΑΤΡΙΚΙȣ. Дори да допуснем тази теоретична възможност, то това е погребален или поменален дар на определена личност – хан Кубрат. Той е погребан с неговия рангов пръстен печат. В този погребален дар няма място за пръстен печат на неговия чичо! Той навярно също е бил погребан със своя пръстен печат.

В едно обобщително изследване за сфрагистичните паметници на ранната българска държава констатирах, че няма съществени различия между двата пръстена. №3 е имал за първообраз №2, като могат да се констатират някои отклонения при подобно копиране, но буквите, включени в монограма върху щитчето, са същите. Единствената видима разлика е между подчертаната В от първия пръстен и В от втория (Йорданов 1991, 36-42).

Същият извод бе направен и в последвалата публикация на Й. Вернер относно личността на Кубрат и съкровището от Малая Перешчепина (Werner 1992, 430-432). В последната си публикация проф. Вернер Зайбт потвърждава това, че трите пръстена принадлежат на Хобрат Кобрат. За стилизирания монограм той въвежда термина варваризация (Reallexikon 1999, 600-602).

Напоследък свои интерпретации в разчитането на монограмите предложиха двама изследователи – З. Ждраков от България и О. Комар от Украйна. Техните предложения бяха обект на специален коментар от покойният ни колега Рашо Рашев (Рашев 2008, 67-75).

Българският автор Зарко Ждраков допуска и други варианти според това коя от буквите ще бъде избрана за начална, в коя посока ще се извърши четенето и как ще бъдат комбинирани наличните букви.

При начална В според него се получават две форми – ВАТРАХОУ 'на Батрах' (четенето на В. Финк) и ВАТ ХОУРТОУ 'на бат Хурт'.

При начална Х, освен четенето на В. Зайбт ХОВРАТОY, той предлага в обърнат вид, формата ХОYРТ ВАТОY 'на бат Хурт'. Името Хурт се сближава с Курт от Именника, като се настоява, че в случая е намерила израз не гръцката форма на името, позната от Теофан и Никифор (КРОВАТОС, КОВРАТОС), а тюрко-българската форма на титлата и името на основателя на Велика България.

За надписа върху пръстен № 2 вместо ХОYВРАТОY ПАТРІКІОY, той елиминира титлата и приема, че е изписано само личното име. В това име се въвежда нова буква – Е, за каквото се определя своеобразно изписаната К в края на лявото рамо на кръста. Така се предлага четенето ХОYВРАТЕ 'на Кубрат' на прабългарски език по подобие на КАΝЕ от златния медальон на Омуртаг (Йорданов 1976, 18-32; 2001, 24-26).

Приел, че надписът е на прабългарски език, авторът търси подкрепа за тезата си чрез определянето на някои букви и като символи. Така схематично изписаната В в края на дясното рамо, се определя като лък в опънато положение, хоризонталното рамо на кръста, завършващо със заострен край – като стрела и фалически символ, а лигатурата АХ в долния край на кръста – като лък „в покой" – символ на женското начало (Ждраков 2005, 82-94).

В крайна сметка пръстенът се определя като домашен знак за властта на конфедерацията Дуло и нейния предводител над територията на Западния тюркски каганат. Всички те, в това число изложените по-горе съображения, се основават на погрешно определяне на К като Е и на схващането на други букви като рисунки на лък и стрела. Определянето на двата пръстена съответно като прабългарски и римско-византийски израз на властта на Кубрат е конструкция, за която надписите не съдържат данни. Трябва да се приеме, както е посочено още при обнародването на № 3, че надписът на № 2 е неумело, но в общи линии точно копие на надписа на № 3, както смятат В. Зайбт, Й. Вернер и И. Йорданов. У тях са изложени и основателните съображения за отхвърляне на четенето на В. Н. Залесская на монограм № 3 като ВАТОРХА[N]ОY ПАТРІКІОY вместо ХОВРА[Т] ȣ ПА[Т]РІКІ ȣ. Това е коментар на покойният колега Р. Рашев, аз бих добавил следното:

Не бива да се забравя, че това е пръстен-печат, който е част от византийската рангова система. Върху него е изписано на гръцки език име, което е близко до срещаното във византийските извори Кубрат и Кубрат патрикий.

Друга насока приема опитът на украинския археолог О. В. Комар да предложи нови разчитания на трите монограма. Тези разчитания са част от монографична работа върху съкровището, разгледано на широкия фон на културата на степите на Източна Европа през VII- началото на VIII в. (Комар 2006, 7-244).

Какво предлага този автор конкретно за монограмите върху трите пръстена?

За монограма на пръстен № 1 авторът приема, че там не е изписано лично име, а тюркската титла с варианти ВАТОYР, ВАТYР, ВАХАТОYР.

За монограмите върху пръстени № 2 и № 3 авторът приема ВАХАТОYРОY ПАТРІКІОY (Комар 2006, 226). Този вариант е извлечен от една „историческа експертиза" – преглед на данните за тюркското (хазарско) присъствие в Източна Европа през VII в., по време на което безименен хазарски първенец с тюркската титла багатур или бьори шад получил византийската титла патриций (Комар 2006, 7-228).

колегата си Елена Степанова от Ермитажа, получих следната информация от В. Н. Залеская. Пръстените от Перищепина са постъпвали в Ермитажа по различни пътища. Пръстени № ω 1052 и ω 1053 са били закупени от Ханенко и са влезли в научния опис на Ермитажа през 1913 г. Пръстен № 1930/187 е бил закупен от Руската археологическа комисия от Ханенко през 1914 г., но е постъпил в Ермитажа едва през 1926 г., чрез ГАИМК. Неизвестно защо той е заведен в първобитния отдел и навярно по тази причина не е бил предоставен на Йоахим Вернер.

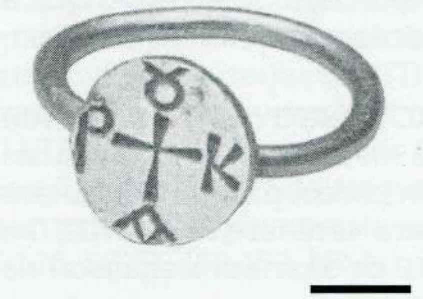

Обр. 3
Златен пръстен с кръстообразен монограм от Херсонес (VII в.)

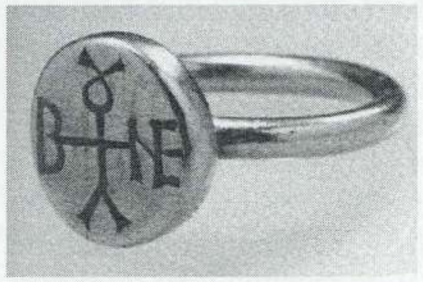

Обр. 4
Златен пръстен с кръстообразен монограм на Небулос (VII в.)

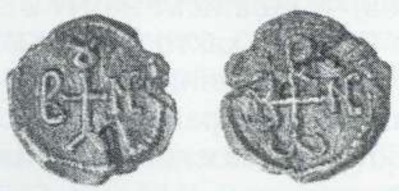

Обр. 5
Моливдовул на Небулос скрибон (VII в.)

Очевидно колегата Комар предлага прочит, какъвто му се иска, а не какъвто може да бъде прочетен. Неговата идея, че се касае до анонимен багатур или бьори шад, противоречи на същността на пръстен-печата като рангов знак. И ако в хрониките е възможно да се дава информация за анонимен хазарски първенец, багатур, то върху пръстен-печата като личен рангов знак е задължително изписването на личното име и титула патриций.

Накрая още веднъж ще предложа данните за пръстените и моя прочит (Йорданов 2001, 11-12):

Златен пръстен № 1

Съхранява се в Ермитажа, инв. № ω +1053. Диаметър на пръстена 27 мм, диаметър на щитчето 16 мм. Тегло 21,77 г. (Златото на хан Кубрат 2006, 160, № 15).

Върху кръглото щитче е изписан в позитив кръстообразен монограм: X (в основата на кръста); Ȣ (на върха на кръста); под него T; подчертана B (в края на дясното рамо); A (в основата на кръста в лигатура с X) и отново Ȣ. С тези букви е означено името на собственика на пръстена: ΧȢΒΡΑΤȢ = Кубрат.

Необходимо е да уточним, че това е накит, а не печат. Подобен пръстен с монограм с приблизително същата датировка е намерен в Херсонес на някой си може би Кар (Наследие византийского Херсона 2011, № 62, 456) (обр. 3). Същата датировка и вече възможност да се идентифицира с историческо лице има златният пръстен на Небулос (обр. 4), военен от славянски или прабългарски произход на служба във Византия. През 693 г. императорът Юстиниан II формира специална военна част от 30 000 човека от славяни, рекрутирани от тема Опсикион. За техен архонт е назначен Небулос. Отрядът е изпратен срещу арабите в Севастополис по море. След известни първоначални успехи ситуацията коренно се променила, след като Небулос, подкупен от арабския командир, дезертирал с по голямата част от войската си в Сирия. Според Теофан Изповедника императорът отвърнал с репресии и избиване на останалите славяни и на семействата им (Theophanis 1885, 366; Theophanes 1982, 64; ODB 1991, 1448). Известни са и два оловни печата (моливдовули) с името на Небулос скрибон (обр. 5), които дават информация за военната му длъжност във Византия преди 693 (Seibt 1999, 27-28). Остава да се надяваме на подобна възможност и при печатите на Кубрат.

Златен пръстен-печат № 2

Съхранява се в Ермитажа, инв. №1930/187. Диаметър на пръстена 27 мм, диаметър на щитчето 16 мм. Тегло 21.13 г. Халка от тел с кръгло сечение и плоска кръгла плочка. Отлята и после шлифована. Плочката е запоена към халката. Монограмът е направен чрез гравиране (Златото на хан Кубрат 2006, 158-159, № 14).

Върху кръглото щитче е изписан в негатив кръстообразен монограм: X (в основата на кръста); Ȣ (на върха на кръста); P (на върха на кръста, вляво); подчертана B (в края на дясното рамо); A (в основата на кръста, в лигатура с X). Тези букви, както при горния монограм, съдържат името на собственика на пръстен-печата: ΧȢΒΡΑΤȢ. Освен името, монограмът съдържа и титла, съставена от следните букви: Π (изписано в лигатура с K, стояща под дясната хаста на кръста); A (в основата на кръста, в лигатура с X); P (на върха на кръста, вляво); I (от хоризонталната хаста между X и P); T върху дясното рамо на кръста; K (от лигатурата, висяща под дясната хоризонтална хаста на кръста); Ȣ (на върха на кръста). = ΧȢΒΡΑΤȢ ΠΑΤΡΙΚΙȢ.

Златен пръстен-печат № 3

Съхранява се в Ермитажа, инв. № ω +1053. Диаметър на пръстена 27 мм, диаметър на щитчето 11 мм, тегло 26,37 г. Халка от тел с кръгло сечение и плочка, образувана от два съединени в основата си пресечени, ляти със следващо шлифоване Плочката е запоена към халката. Монограмът е направен чрез гравиране (Златото на хан Кубрат 2006, 157, № 13).

Подражание е на № 2 с някои незначителни отклонения. Буквите в него са декоративно оформени, което поражда идеята на Ждраков за стрели символи.

От представеното дотук, се налага изводът, че и трите групи пръстени са на едно и също лице Χουβράτος и Χουβράτος πατρίκιος.

При първата група монограмът е в позитив и се отнася до накит с изписан върху него името на собственика му. В. Зайбт допуска, че този пръстен е бил поръчан и изработен във времето преди Кубрат да е бил удостоен с титула патриций (Вернер 1988, 46).

При втората група монограмът е в негатив. Освен името е изписано и титула патриций. Този пръстен печат е бил връчен на Кубрат заедно с другите инсигнии за патриций, когато е бил удостоен с това достойнството. Той, както и първия печат, са изработени във византийско столично ателие.

Третата група е отново пръстен-печат. Той е изработен във столицата на Велика България и е копие на втората група със стилови отклонения, характерни за т.н. варваризати.

Причината за това копие навярно е била свързана с необходимостта оригналът да се съхрани. Все пак с този си пръстен печат патрицият Кубрат е скрепявал кореспонденцията си от 635-665 г.

Пръстените от съкровището спомагат за идентифицирането на собственика на този гроб или поменално съоръжение с легендарния български владетел хан Кубрат.

ЛИТЕРАТУРА

Банк 1966: А. В. Банк. Исскуство Византии. Лениград, 1966.

Банк 1977: А. В. Банк. Искусство Византии в собраниях СССР. Москва, 1977.

Бенешевич 1913: В. Н. Бенешевич. Надписи и клейма на сосудах . К изучению Перешчепинского клада. - Известия археологической комисии, 49, СПб., 1913, 101-114.

Вернер 1988: Й. Вернер. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. София, 1988.

Ждраков 2005: З. Ждраков. За трите златни пръстена с монограми на кан Кубрат. – Старобългаристика, 2005, 4, 82-94.

Зарецкии 1912: И. А. Зарецкии. Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда, Полтавской губернии. - Труды Полтавской археологической комиссии. Полтава, 1912, вып. 9.

Златото на хан Кубрат 2006: Златото на хан Кубрат. Перешчепинското съкровище, София, 2006. Автори: Залеская, В. Н., Лвова, З. А., Маршак, Б. И., Соколова, И. В., Фонякова, Н. А.

Йорданов 1976: И. Йорданов.Едностранни златни монети-медальони с името на хан Омуртаг. - Нумизматика, 4, 1976, 18-32.

Йорданов 1991: И. Йорданов. Сфрагистични паметници на ранната българска държава. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 36-42.

Йорданов 2001: И. Йорданов.Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.

Комар 2006: О. В. Комар. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. – В: Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 5. Хазарское время. Донецк, 2006, 7-244.

Макаренко 1912: Н. Е. Макаренко. Перещепинский клад. - ИАК. Прибавление к выпуску 46, 1912, 207-211.

Наследие византийского Херсона 2011: Наследие византийского Херсона. Севастопол-Остин, 2011.

Рашев 2008: Р. Рашев. Златните пръстени с кръстовидни монограми от Малая Перещепина: последни четения и интерпретации. - Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007). Шумен, 2008, 67-75.

Съкровище на хан Кубрат 1989: Съкровище на хан Кубрат. Култура на българи, хазари и славяни (очерци и каталог). Автори: В. Н. Залеская, И. П. Засецкая, К. В. Каспарова, З. А. Лвова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, М. Б. Щукин. София, 1989.

Фонякова 2006: Н. А. Фонякова. История на откриването на Перешчепинското съкровище-Златото на хан Кубрат. Перешчепинското съкровище, София, 2006. Автори: Залеская, В. Н., Лвова, З. А., Маршак, Б. И., Соколова, И. В., Фонякова, Н. А., 119-129.

Fink 1971: W. O. Fink. Das byzantinische Monogramm, 2. Diss. Wien, 1971 (dactylogr.).

Fink 1981: W. O. Fink. Das frühbyzantinische Monogramm. Untersuchungen zu Lösungsmöglichkeiten. - Jahrbuch Österr. Byz., 30, 1981, 75-76.

Fink 1984: W. O. Fink. Neue Deitungsvorschläge zu einigen byzantinischen Monogrammen. - In: Βυζάντιος. Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburtstag, Wien, 1984, 85-94.

ODB 1991: The Oxford Dictionary of Byzantium, I-III (Chief-editor: A. P. Kazhdan), New York-Oxford 1991.

Reallexikon 1999: Reallexikon zur Byzantinischen Kunst. Herausgegeben von Marcell Restle, Stuttgart, 1999.

Seibt 1999: W. Seib. Siegel als Quelle fur Slavenarchonten in Griechland.- Studies in Byzantinr Sigillography, 6, Washington, 1999, 27-37.

Theophanis 1885: Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, I-II, Lipsie, 1885.

Theophanes 1982: Theophanes the Confessor. The Chronicle of Theophanes by Harry Turtledove, Philadelphia 1982.

Werner 1984: J. Werner. Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kubrat, Kagan der Bulgaren. München, 1984.

Werner 1992: J. Werner. Neues zu Kuvrat und Malaja Pereščepina. – Germania, 70, 1992, 2, 430-436.

IVAN YORDANOV

THE MONOGRAMS ON THE GOLDEN RINGS OF PATRICIUS KUBRAT (635-665)[1]

The work examines the three golden rings with monograms from the treasure discovered near Malaya Pereshtepina, Poltava region. They play a significant role for the interpretation of its nature, date of concealment and ownership. The rings entered the Hermitage thanks to the cooperation of Bogdan Ivanovich Hanenko (1849-1917) - famous Maecenas and supernumerary member of the Imperial Archaeological Commission.

Since their first publication in 1913 till our day a discussion is going on their owner and identification with a historical figure. The author presents a critical review on the readings of the monograms proposed so far. Most convincing seems their association with the personality of Khan Kubrat in his capacity as a Byzantine patrician.

In the first group the monogram is in positive and is relating to a jewel with the name of its owner written on it. We can assume this finger ring had been commissioned and worked out before Kubrat was dignified with the title of Patricius.

In the second group the monogram is in negative. Alongside the name, the title of patricius is also written. This signet ring was given to Kubrat together with the other insignia of patricius when he was honoured with this dignity. This ring as well as the first one was produced in a Byzantine metropolitan workshop.

The third group is also a signet ring. It was made in the capital of Great Bulgaria and comes to be a replication of the second group with some stylistic deviations peculiar of the known barbarizations.

The reason for this replica was probably relating to the need to treasure up the original. Nevertheless, Patricius Kubrat used this signet ring to seal his correspondence in the course of 635 – 665.

The rings from the treasure contribute to identification of the owner of the grave or the commemorative structure with the fabulous Bulgarian ruler Khan Kubrat.

FIGURES

Fig. 1 The three golden rings from Pereshtepina with cross-shaped monograms
Fig. 2 The house – museum Bogdan and Barbara Hanenko in Kiev
Fig. 3 Golden ring with a cross-shaped monogram from Chersonesos. 7th c.
Fig. 4 Golden ring with a cross-shaped monogram from Nebulos. 7th c.
Fig. 5 Molybdobulla of Nebulos scribon. 7th c.

---

[1] The presentation of this theme was presented on the Fourth International Bulgarian Forum (Международный Болгарский Форум) held in Varna on October 22-26 2012.

ГЕОРГИ АТАНАСОВ

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЦЕНТЪР НА КАГАН КУБРАТ ПО СРЕДЕН ДНЕПЪР – ИЗХОДНА ТОЧКА В ЕМИГРАЦИЯТА НА ХАН АСПАРУХ КЪМ ДОЛЕН ДУНАВ

Множинството съвременни изследователи приемат тезата на Й. Вернер, че Перешчепинският погребален комплекс в района на гр. Полтава, недалеч от р. Днепър, принадлежи на Кубрат – първостроител на българската държавност (Werner 1984; Вернер 1988; Балинт 1986, 54-63; Kazanski, Sodini 1987, 84-90; Рашев 2007, 119-136; Станилов 2003, 42-70)[1]. Прочее, това е най-богатото средновековно съкровище, откривано в Европа, което включва над 800 предмета, от които златните, в това число монетите, са около 25 кг, а сребърните - около 50 кг (Залесская, Львова, Маршак, Соколова, Фонякова 1997). Редом с останалото е важно да се отбележи наличието на фрагменти от човешки кости, изтляло дърво и златно фолио от обковката на голям дървен сандък (саркофаг?) (Вернер 1984, 34; Залесская, Львова, Маршак, Соколова, Фонякова 1997, 324-328). Главният шифър за разкриване на притежателя му са два златни пръстена, сходни по изработка с кръстовидни монограми, които се разчитат ХОВРАТОУ (*Кубрат*) и ХОВРАТОУ ПАТРІКІОУ (*Патриция Кубрат*) (Вернер 1984, 45-46; Werner 1992, 430-432). Погребението, накитите и предметите свидетелстват за християнското вероизповедание на погребания, а златният византийски колан – цингулум - за ромейски патриции (Атанасов 1997, 76-93; 1999, 26-35). Действително византийските хронисти Йоан Никиуски (Златарски, 1894, 148-149; Вернер 1984, 40) и патриарх Никифор (Nicephorus. Opuscula historica, 1880, 24 (=ГИБИ, III, 1960, 294); Чичуров 1980, 160-161) пишат изрично, че Кубрат е покръстен като дете през 619 г. и получава почетната титла римски патриции след като разгромява аварите около 635 г. Наскоро се оказа, че съкровището съдържа трети пръстен византийска изработка, с кръстовиден монограм ВАТОРХАНОУ РАТРІКІОУ (*Патрицият Органа?*) (Залесская, Львова, Маршак, Соколова, Фонякова 1997, 121, No 14). Това е нов репер за идентифицирането на комплекса с Кубрат, защото от писмените източници е известно, че Органа е вуйчо на Кубрат (Златарски, 1894, 148-149; Вернер

---

[1] Много изследователи, дори след забележителното изследване на Й. Вернер и В. Зайпт разглеждат Малая Перещепина по-скоро като укрито съкровище от хазарите или поменален комплекс, отколкото като погребален, свързан с Кубрат (най-краен в тази насока е: Комар 2006, 7-244). Освен, че се пренебрегват сведенията за наличието на части от човешки кости и останки от масивен дъбов сандък, облечен с коприна и обкован със златни орнаменти, не се взема предвид тезата на доказан специалист по съкровищата в Евразииската степ, каквато безспорно е Г. Ф. Корзухина. В специална студия, посветена именно на Среден Днепър, нарочно, даже с подчертаване, обръща внимание: „Номадите никога не укриват ценни вещи във вид на съкровища. Всички комплекси, приличащи на съкровища в степите на Северното Причерноморие и Средна Азия, при внимателно проучване, се оказват единствено богати номадски гробове". (Корзухина1955, 68).

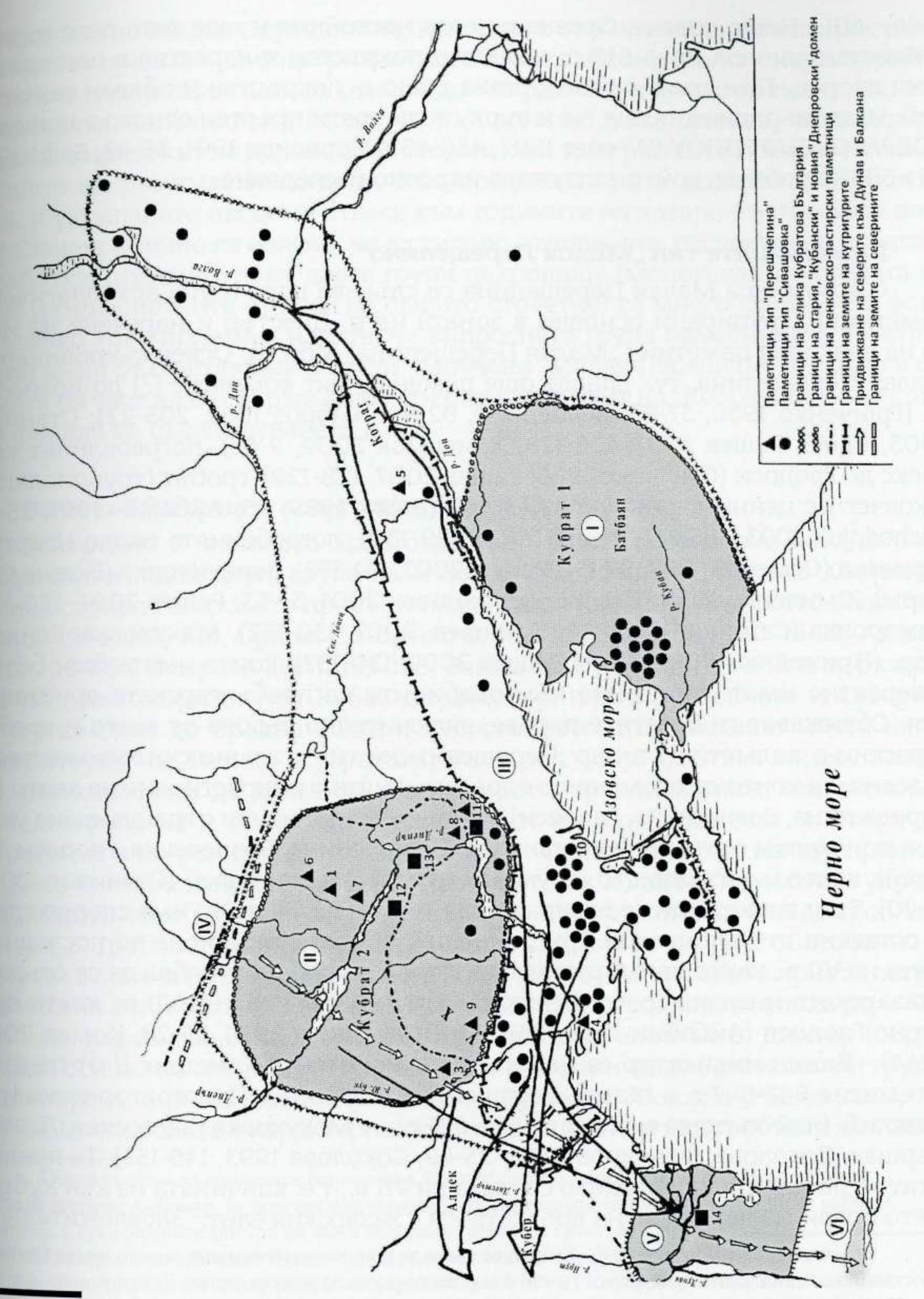
▲ Паметници тип "Перешчепина"
● Паметници тип "Сивашовка"
Граници на Велика Кубратова България
Граници на старня, "Кубански" и новия "Днепровски" домен
Граници на пенковско-пастирски паметници
Граници на земите на кутригурите
Придвижване на северите към Дунав и Балкана
Граници на земите на северините
Кубрат 1
Батбаян
Кубрат 2
Азовско море
Черно море
р. Волга
р. Дон
р. Днепър
р. Дунав
Аспарух
Котраг
Кубер
Алцек
I
II
III
IV
V
VI
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14

Обр. 1

Велика /Кубратова/ България и демографските процеси между Волга и Дунав през VII в. I. Първоначалната територия на Кубратова България в първата трета на VII в., обитавана главно от уногондури, която втората трета на VII в. става домен на Батбаян. II. Новият владетелски център на Кубрат по Среден Днестър през втората трета на VII в., унаследен от хан Аспарух. III. Приблизителни граници на териториите, обитавани от кутригурите през втората половина на VI и първата половина на VII в. IV. Приблизителна южна граница на териториите, обитавани от северите на Днепър през VIII-IX в. V. Онгълът-първоначалната територия, заета от хан Аспарух на Долен Дунав. VI. Предбалканът в Североизточна България – територия, в която се населват северите в края на VII в. 1. Малая Перещепина. 2. Вознесенка. 3. Глодоси. 4. Келегей. 5. Лимаровка. 6. Макуховка. 7 Новие Сенжари. 8. Новогригориевка. 9. Ясиново. 10. Сивашовка. 11. Хунският некропол до Новогригориевка. 12. Пастирское. 13. Канцирка. 14. Никулицел

1984, 40).[2] Нещо повече, Органа е негов настойник и още като дете го води в Константинопол през 619 г., където е покръстен и израства в императорския дворец. При тази мисия Органа също е покръстен и обявен за патриций. Има твърдения, обаче, че и върху този трети пръстен отново е написано ΧΟΒΡΑΤΟΥ ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ (Werner 1992, 430-432; Йорданов 1991, 36-42; Seibt 1999, 601-603), проблем, който заслужава нарочно изследване.

Паметниците тип „Малая Перещепина"

С комплекса Малая Перещепина се свързва цяла група археологически паметници, групирани основно в зоната на р. Днестър и наречена на името на знаковия паметник „Малая Перещепина" (обр. 1). Освен съкровището в Малая Перещепина, тук спадат още поменалният комплекс (?) до Вознесенка (Грінченко 1950, 37-63; Bálint 1989, 92-94; Амброз 1982, 205-221; Станилов 2003, 42-70; Рашев 2007, 126-128; Хрисимов 2009, 9-42), погребалният комплекс до Глодоси (Сміленко 1965; Рашев 2007, 128-129), гробът (трупополагане в ковчег!) с ценни дарове при Келегей (Bálint 1989, 95; Айбабин 1991, 25-38; Prichodnjuk 2003, 585-612; Рашев 2007, 129-130), погребенията около Новогригориевка (Семенов 1988, 97-111; Рашев 2007, 131-132), Запечиловка (Новые Сенжары) (Смиленко 1968, 158-166; Приходнюк 2001, 31-33; Рашев 2007, 130-131), Лимаровка (Семенов 1988, 97-111; Рашев 2007, 130-132), Макуховка, Ясиново и др. (Приходнюк 2001, 33-34; Рашев 2007, 130-132), които имат общи белези и вероятно имат отношение към съдбините на прабългарската аристокрация. Сближават ги богатите дарове, включително съдове от злато и сребро, украсени с палмети от т. нар „Перещепински тип", сасанидски художествени изделия, за които се спомена по-горе, оръжията с инкрустиране на злато (М. Перещепина, Вознесенка, Глодоси), коланните гарнитури с гранулирана украса, а понякога и с вградени камъни (М. Перещепина, Вознесенка, Глодоси, Келегей), както и отсъствието на украси от тип „Мартиновка" (Станилов, 2003, 42-70). Тези паметници се датират в границите на VII в., но има спорове дали са оставени от българската аристокрация, обитавала региона до последната трета на VII в., както примерно Малая Перещепина, или трябва да се свържат с хазарската инвазия срещу Велика България към края на VII в., както примерно Глодоси (Айбабин 1999, 179-182; Приходнюк 2001, 25-28; Комар 2006, 7-244). Важен индикатор са най-късните монети на Констанс II от първата му емисия 642-647 г. в Малая Перещепина, Келегей и Новогригориевка и на Ираклий (най-късната емисия от 632-641 г.) от Макуховка (Залесская, Львова, Маршак, Соколова, Фонякова 1997, 25-49; Соколова 1993, 145-153). Те предполагат terminus ante quem около средата на VII в., т.е. кончината на хан Кубрат, което прави малко вероятна връзката им с хазарския елит.[3] Забележително е, че подобно на Малая Перещепина, находката от Келегей включва християнски култов предмет (шийна гривна с кръст-енколпион), както и характерните накити с гранулация. Що се отнася до находките, в които липсват монети (Вознесенка, Запечиловка, Глодоси), то е логично да се приеме, че са укрити след като притокът на дарове от Византия към този регион е прекратен, тема, по която ще разискваме по-долу. Това предполага да се датират към края на VII в. и укриването им да се отнесе към годините на хазаро-българската война.[4] Същевременно се изясни, че в стилово отношение, респективно украса и изработка, предметите от двете групи съкровища (монетните до средата на VII в. и безмонетните от края на същото столетие) са много сходни. На фона на всичко това приемам идеята, че въпросната група паметници с богати и скъпи вещи от благородни метали, наречена „Малая Перещепина", може в голямата си част да се свърже с аристократичния елит на „Кубратова България" във финала на съществуването ѝ.

Велика България и паметниците тип Сивашовка

Успоредно с високото аристократично ниво, обозначено като „Малая Перещепина", една друга група паметници, обединени под името „Сивашовка", илюстрират широкото присъствие на второ ниво в българското общество (Орлов 1985, 105-106; Орлов, Смиленко 1986, 230; Баранов 1990, 18-22; Атавин 1996, 208-264; Флерова 2001, 163-186; Рашев 2007, 70-116). Те обаче се разгръщат по целия хоризонт от Кубан до Днестър, и от Приазовието и Северното Черноморие до Средна Волга и Лесостепието, т.е. обхващат почти цялата територия на „Велика (Кубратова) България" (обр. 1). Става въпрос за над 120, регистрирани до момента, погребения с трупополагане, които според изследванията на Р. Рашев, са обединени от няколко елемента: 1. Вторично погребение в по-ранна надгробна могила; 2. Ориентация на скелета предимно север-североизток или изток; 3. Наличието на коланни и ремъчни украси тип „Мартиновка"; 4. Наличието на кон или части от кон над или до гробната камера; 5. Гробовете почти винаги са единични, сиреч липсват обособени некрополи с повече от 3-4 гроба (Рашев 2007, 70-116). За знаково е прието погребението на воин в зряла възраст върху могила от бронзовата епоха до с. Сивашовка, Херсонска област, недалеч от долното течение на р. Днепър (обр. 1. 10). Въз основа на специфики и детайли се разграничават 5 регионални групи: 1. Днепърска; 2. Кримска; 3. Кубанска; 4. Донска; 5. Волжка (Рашев 2007, 70-116). За Днепърската е характерно полагане на цял кон над гробната яма, като най-изразителен е случаят в Сивашовка (Орлов 1985, 105-106; Орлов, Смиленко 1986, 229-230; Комар, Куйбишев, Орлов 2006, 245-309; Рашев 2007, 85-86). За Кубанската група пък е обичайно полагане на конска кожа до покойника, докато за волжката група това става на стъпало над гробната камера. Сред инвентара в тези погребения трябва да се отбележат оръжията и на първо място еднолезвийните мечове с Р-образни скоби на ножницата за прикрепване на ремъците, характерни за VII в. (Амброз 1981, 15; Bálint 1992, 337-339; Рашев 2007, 96). Освен мечове се срещат части от лъкове, стрели, колани и пр. Най-характерните находки, емблематични за тази група паметници обаче, си остават „хералдичните” коланни украси, познати още като „тип Мартиновка”, разпространени от Северен Кавказ до Италия от края на VI до края на VII в. (Амброз 1971, 69-123; 1971а, 106-134; Bálint 1992, 390-411; Гавритухин, Обломский 1996, 58-87; Флерова 2001, 163-186). Опитът да се свържат преимуществено с хазарите се изправя през непреодолимо препятствие, предвид наличието сред гробния инвентар на по-ранни находки и специално катарами тип „Сучидава” със сигурен terminus ante quem в началото на VII в. на поне 8 паметника – Болшой Токмак, Суханово, Малой Терновки, Новой Одессы I, Новой Одессы IV, Шелюг, Царева, Селиште (Комар 2013, 31-52). Това принуди главния застъпник за хазарската принадлежност на паметниците „Сивашовка” А. Комар да отдели една по-ранна група, наречена „Суханово”, и да я свърже с българското присъствие по Северното Причерноморие през VI и началото на VII в. За съжаление не задълбочава наблюденията си, при което можеше да установи, че погребенията „Суханово - Болшой Токмак” имат разпространение от Волга до Днестър, което съвпада териториално с разпространението на гробовете „Сивашовка”, респективно границите на Велика /Кубратова/ България. Нещо повече, като обряд, инвентар и дори ориентация, гробовете „Суханово - Болшой Токмак” не се разграничават особено от групата „Сивашовка”, което ще рече, че са нейна съставна част, по-точно нейна първа фаза. Освен това, като инвентар в нея, се откриват още щамповани апликации, покрити с дребни гранули, образуващи геометрични фигури, както и щитовидни апликации с вградени полускъпоценни камъни или цветни стъкла, датирани във втората половина на VI и първата половина на VII в. Забележително е, че с кончината на Кубрат и края на „Велика (Кубратова) България” след средата на VII в. тези типове хералдични накити изчезват и на мода през VIII в. идват други типове коланни гарнитури (Атавин 1996, 29-234; Рашев 2007, 105).

---

[2] Връзката Органа/Моходу-хеу?/- Кубрат, се извежда и по ономастичен път, защото името Органа е съпоставимо с монголската дума „Ураг", което означава роднина по женска линия. Действително, според Йоан Никиуски, Кубрат е племенник /the nephew/ на Кернака /Органа/ (Marquart 1900, 21).

[3] По-късната дата – края на VII- началото на VIII в., се аргументира с идеята на А. Амброз, че има закъснение от около 30 до 100 г. от отсичането на монетите в Константинопол до попадането им в погребалните комплекси (Амброз 1971, 96-97). Пропуска се обаче фактът, че те не са пристигнали в Днепровието по обичайния търговски път (относно забраната за търговия със златни монети извън границите на Византия по-долу), а като специален дар от императора до съюзен варварски владетел. Прочее, големите дарове и трибути под формата на златните монети, изпращани от императора до аварския каган до 626 г., не бележат такова закъснение от цели 30-50 г. (Ковачевић 1962-1963, 126; Pohl. 1988, 502).

[4] Освен състава на комплекса Вознесенка, връзката му с хазарския елит от VIII в., за което настоява особено А. Комар, се поставя под съмнение от намерените там чисто византийски войнски инсигнии. Скулптираните фигури на лъв и специално орелът с кръстовиден монограм (ПЕТРОС), очевидно навершие на армейско знаме –щандарт, предполагат, че са попаднали като плячка след успешна военна кампания срещу ромейската армия. През VII-VIII в. хазарите никога не са воювали срещу Византия, докато българите и специално кутригурите (Вознесенка се намира на юг /обр. 1-2/ в зоната на кутригурското присъствие от края на VI до VIII в.), са в перманентен конфликт с Империата от VI до началото на VII в. На този фон една от възможните хипотези е, че ромейските войнски знаци са били трофейно притежание на кутригурски вожд, и като реликти от знакови победи, са запазени до трезорирането им в края на VII в. Впрочем, известно е, че през 595 г. провъзгласеният за върховен главнокомандващ на ромейската армия Петър, брат на император Маврикий, е разбит отвъд Дунав от славяните, подвластни съюзници на кутригурите. Вж: Teophylactus Simocatta. Historia, 245-254 (ГИБИ, 2, 330-337). Нужни са обаче допълнителни доказателства, че орелът с надпис Петър от Вознесенка, може евентуално да се свърже с разгрома на пълководеца Петър около р. Яломица на север от Дунав.

Вече няколко десетилетия се водят спорове около етническата определеност на паметниците тип „Сивашовка”. Приписвани са на кутригури, утигури, хуни, авари, тюрки, хазари и пр., но надделяват схващанията за преимуществено българската им принадлежност (Семенов 1988, 97-111; Баранов 1990, 18-21, 110-115; Айбабин 1999, рис. 34, 74; Атавин 1996, 229-234; Приходнюк 2001, 25-28; Рашев 2007, 105-117). Не без значение е фактът, че географският им обхват почти се припокрива с границите на „Велика България”, като по-голямата концентрация е по южната периферия (Рашев 2007, 90-93, табл. 11-I) (обр. 1). Симптоматично е, че почти всички гробове са поеденично и вторично вкопани върху скито-сарматски могили, което е ясен знак, че погребаните са номади. Впечатляващо е още, че горната граница на погребенията тип „Сивашовка” във втората трета на VII в. съвпада с горната граница на паметниците тип „Малая Перещепина”, респективно с кончината на хан Кубрат. Докато групата „Малая Перещепина” основателно се свързва с управляващата върхушка, обитавала ограничен регион около Среден Днепър, то групата „Сивашовка”, разпространена по цялата територия на Кубратова България, може да се припише на обикновеното население, респективно войните-номади в тази огромна територия. Що се отнася до регионалните специфики, те се обясняват с различни етноси или по-скоро сродни групи българи, включени в границите на „Велика (Кубратова) България”. Така например кримската група погребения „Сивашовка” и донякъде тази в Южното Днепровие могат да се свържат с кутригурите (Айбабин 1999, 97-98), докато кубанската група ще има отношение към уногондурите. Техният основен проучвател А. Г. Атавин подразделя кубанските паметници в три хронологически групи (Атавин 1996, 208-264). Специално периодът от първата до втората трета на VII в. се свързва с българите на Кубрат преди хазарската инвазия, а следващите два периода до VIII в. с българите на Батбаян, продължили да обитават този регион с ограничен суверенитет.

Въпреки дългогодишните проучвания досега не са открити стационарни селища и прилежащи некрополи, което е сигурен белег за номадската икономика на тази част от българите, свързани с паметниците „Сивашовка” във „Велика (Кубратова) България” (Рашев 2007, 116). На това население се приписват и регистрираните по северния и източен бряг на Азовско море номадски станове. В тях на голяма площ се откриват разхвърлени единични фрагменти керамика, изработена на ръка, и византийски амфори от VI-VII в., както и кости от кон и овца. Очевидно са обитавани периодично, когато е имало свежа трева за животните, защото не е формиран хомогенен културен пласт.

Новият владетелски домен на Днепър

По повод паметниците тип „Малая Перещепина” и разбира се тяхната емблема - погребалният комплекс до Малая Перещепина, за който по-горе стана ясно, че принадлежи на Кубрат, се изправяме пред още един проблем, който все още не е намерил разумно обяснение. След като се приема, че земите, обитавани от уногондурите, племето на Кубрат, около което се формира Велика България, са в Приазовието и басейна на р. Кубан (обр. 1. I)[5], то защо гробът му в Малая Перещепина е толкова далеч на запад по Днепър (обр. 1. II). Ако се съобразим с досегашните представи, на пръв поглед той е разположен по-скоро около земите на кутригурите, номадстващи по Северното Черноморие през VI и VII в. Прочее, под влияние на големия авторитет на руския историк И. С. Чичуров, много изследователи продължават да приемат, че Кубратова България се намира единствено в Източното Приазовие и Кубанието, като западната граница е най-общо по р. Дон (Чичуров 1976, 96-97; 1980, 110-111, бел. 264). Затова богатите гробни и поментални комплекси тип „Малая Перещепина” се свързваха с висш „аварски принц”, който администрира кутригурите в началото на VII в. (László 1955, 280-284) или с хазарски първенци (или изобщо се приемат за хазарско съкровище) от края на VII- началото на VIII в. (Димитров 1987, 110; Божилов, Димитров 1995, 33-34; Kazanski, Sodini 1987, 84-90). Най-крайно, но и най-необосновано, дистанцирането на съкровището от Кубрат и едностранното му обвързване с хазарите в: Комар (2006, 7-244). И ако по-старите генерации учени, незапознати с разчетеното име на Кубрат върху пръстените в съкровището и прецизните датировки на монетите, имаха някакво основание за различни интерпретации, то след изследванията на Й. Вернер и В. Зайбт, подобни идеи са анахронизъм. Забележително е още, че почти всички погребални и „поменални" (?) комплекси тип „Малая Перещепина", съдържащи богати дарове, свързани с висшата аристокрация на Кубратова България, отново са на запад от Дон до Днестър и основно в басейна на р. Днепър (обр. 1. II). Дори по-скоро в Среден Днепър в зоните, където е контактната зона с лесостепието и където регистрираме още пенковски, респективно пастирски паметници. Вече стана въпрос, че повечето аристократични комплекси и гробове от Перещепински тип, благодарение на монети, накити и коланни украси, се датират във втората и третата трета на VII в., т.е. във финала на съществуването на Велика България. Предмети и съкровища на българската аристокрация от този тип не са регистрирани в Източното Приазовие, Кубанието и долното течение на Волга. А това собствено е земята на уногондурите, където би трябвало да са владетелските станове, респективно резиденцията на Кубрат и висшите сановници, поне в 30-те–60-те години на VII в. Изобщо, посоката на византийските дарове към владетелския двор определено не е към Приазовието и Кубан, а към басейна на Среден Днепър. Това може да означава само едно. След разбиването на Аварския каганат около 635 г. и присъединяването на котрагите (кутригурите) към държавата, западната граница на Велика България става по-актуална от източната. Наистина в 30-те години на VII в. Западният тюркски каганат отново е в криза, съпътствана с гражданска война, а през 638 г. племенният съюз Дулу (от който може би произхожда и бащата на Кубрат!) успява да провъзгласи Юкука-Ирбис-Дулу за каган (Гумилев 1993, 215-216, 240). Същевременно аварите, макар и победени, не са разгромени, защото централната територия на каганата не е засегната (Avenarius 1974, 160-171). Логично би било да се очаква, че едва ли ще се примирят и ще търсят реванш за загубата на териториите източно от р. Днестър, над които са имали влияния и са черпили ресурси около 70 г. Друг е въпросът в каква степен Кубрат може да разчита единствено на котрагите/кутригури (да си припомним още веднъж продължителните конфликти на кутригури с утигури/уногондури), които трябвало да охраняват западната граница с аварите. В тази обстановка не изключвам възможността за вътрешна миграция в границите на Велика България, свързана с придвижването на част от уногондурите, начело с владетеля и неговия двор, от Прикубанието към Среден Днепър. На пръв поглед това е земята на кутригурите (обр. 1. III). Ако обаче внимателно се вгледаме в топографията на аристократичните паметници тип „Малая Перещепина", ще забележим, че повечето са малко по-северно от голямата концентрация на погребенията тип „Сивашовка" (по- специално кримският и долноднестровският вариант), свързвани с кутригурите. В този смисъл новият владетелски център на Кубрат, респективно новите номадските станове на уногондурите, са на границата на степта с лесостепието между Дон и Днестър и главно по Среден Днепър. От една страна са близо до аварската граница, но от друга са изнесени по на север. Така има някаква застраховка от внезапна аварска атака и същевременно не се изземват традиционните за номадстване земи на кутригурите по Северното Черноморие и Крим. Сиреч, предотвратяват се условията за ново издание на стария вътрешен конфликт уногондури - кутригури. Прочее, именно към тази зона около Среден Днепър през втората трета на VII в. започват да се насочват византийските дарове и това релефно се долавя в описаните по-горе богати гробни комплекси със златни солиди на Ираклий и Констанс II в Малая Перещепина, Вознесенка, Глодоси, Келегей, Новогиреевка, Макуховка и пр.[6] Във връзка с формирането на нов държавен домен по Среден Днепър нарочно внимание заслужават и грънчарските центрове при Канцирка (обр. 1. 13), Макуча, Таранов яр (Мінаева 1961, 119-128; Русанова 1976, 88-89; Гавритухин, Обломский 1996, 123-124; Приходнюк 2001, 41-42). Несъмнено в тях се произвежда чернолъскава керамика и специално кани, които отразяват силни севернокавказки алански или аланобългарски традиции. Обикновено тази керамика се датира към края на VII и дори в първата половина на VIII в. (Володарец-Урбанович, Скиба 2011, 34-35), но направените археомагнитни изследвания, я отнасят към началото на VII в. (Приходнюк 2001, 41-42). При тези реалности може да се прогнозира, че при придвижването си от Северен Кавказ към новия владетелски център по Среден Днепър (точно тук се намират Канцирка, Мачуха, Таранов яр!) през втората четвърт на VII в. кубратовите уногондури са увлекли керамици - специалисти в производството на алански тип керамика. Впрочем тя е най-луксозното изделие сред керамичния ансамбъл в степта и лесостепта от Кавказ до р. Дунав (обр. 1). Нещо повече, керамиката, произведена в ателиетата на Канцирка и Махуча, има обширен ареал на разпространение, обхващащ целия басейн на Среден и Долен Днепър и до р. Южен Буг на запад (обр. 1в). Основателно появата и разпространението ѝ се обвързва с присъствието на аристократични номадски елити, но идентифицирането им от някои археолози с хазарите, е крайно съмнително (Володарец-Урбанович, Скиба 2011, 34-43 с цитираната литература). Това личи от опита им да фиксират горната граница на разпространението ѝ около средата на VIII в. Всъщност около тази дата не е регистрирано ярко политическо събитие в обширния басейн на Днепър, което може да доведе до подобен колапс, защото по това време хазарите владеят безпроблемно този регион. Забележително е още, че ареала на разпространение на луксозната керамика тип Канцирка съвпада с ареала на разпространение на паметниците тип Пастирское и аристократичните погребални комплекси тип Малая Перещепина, което е симптоматично. Най-после те се припокриват отчасти и с разпространението на пенковските паметници, приписвани на антите, понеже на селища с пенковска керамика, се срещат фрагменти керамика тип Канцирка и Пастирское. Забележително е, че точно в региона на Днестровието се реализират и най-активните контакти на българите с антите. Явно керамичните ателиета Канцирка и Махуча, изработвали луксозна керамика за управляващи елити по Днепър, наистина се инсталират в този регион при предвижването на владетелския двор на Кубрат от Северен Кавказ и Приазовието към Среден Днепър след началото на VII в. Българо-хазарската война в последната трета на VII в. е единственото ярко политическо събитие, което е могло да сложи край на това производство, което обаче не остава безпотомствено.

---

[5] Идеята, че столицата на хан Кубрат е била в гр. Фанагория (Георгиев 2001, 17-39; 2005, 34-50) се поставя под съмнение, защото засега не е регистриран отчетлив хоризонт с находки от първата половина на VII в. (Рашев 2007, 59, 116). Очевидно трябва да изчакаме новата монография, посветена на Фанагория от В. Н. Чхаидзе, за да се направи по-точна преценка.

---

[6] Така, както след началото на VII в., даровете и специално византийските солиди се пренасочват от Аварския каганат в Панония към центъра на Кубратова България в Днепровието. Определено след средата на VII в. имаме ново пренасочване на паричния поток, този път от Днепровието към Долен Дон, където се установяват новите съюзници на Византийската империя – хазарите. По тази тема обстойно малко по-долу.

Твърдението, че Кубрат води с двора си на Среден Днепър главно държавотворческото племе - уногондурите, се потвърждава както от паметниците Малая Перещепина и Канцирка, така косвено и от Агатон. Той е участник на Църковния събор през 681 г., и в своя реч на една от сесиите, нарича подвластното население на хан Аспарух уногури-българи (Mansi 1766 (=1960) , col. 193 (= ГИБИ, III, 1960, 183). Редом с останалото, това е и ново доказателство за идентичността на уногури с уногондури и утигури. Впрочем в тази последователност по-друго тълкуване може да се даде на твърдението в Арменската география от VII в., където Огхондор-блкар (оногондурите-българи) са наречени пришелци. Защо от всички посочени български племена Купи-булкар, Дучи-булкар и Чадар-болкар само оногондурите/уногондурите са пришелци и от къде? Една от възможностите е този източник да отразява преместването на част от уногондурите от Приазовието в Днепровието. При тези археологически и исторически реалности предлагам следната реконструкция. Уногондурите (оногури+уногури = огхондор = оногондури), заедно със сарагури, огури и др., се заселват на север от Кавказ, Приазовието и основно около р. Кубан през 463 г., събитие, изрично упоменато от Захарий Ритор (Пилгуевская 1941, 81). Точно тези уногондури в Приазовието са оглавени de facto от Органа, а de jure от Кубрат по времето на гражданската война в Западния тюркски каганат към началото на VII в. и тъкмо тук се слага началото на „Велика (Кубратова) България" в първата трета на VII в. След победата над Аварския каганат около 635 г., хан Кубрат остава стария владетелски домен в Прикубанието (обр. 1. I) под върховенството на големия си син Батбаян. Кога точно след 635 г. се е случило това, може само да се предполага, но едва ли е станало веднага след края на войната срещу аварите.[7] За да се повери управлението на изконните земи на уногондурите в Кубанието на Батбаян, то последният трябва да е навършил най-малко 17-18 г. При положение, че баща му Кубрат е роден около 605 г. и според вековното изискване младите принцове да се женят рано и създават поколение, явно първородният му син се е появил след 622 г. и е възмъжал около 640 г. Едва тогава с част от уногондурите Кубрат се премества далеч на северозапад и формира нов владетелски център около Средното Днепровие, над зоната, обитавана от кутригурите. Симптоматично е, че тъкмо в този район, на левия брят на Среден Днепър около 453 г. синът на Атила, Ернах (Ирник в Именника, представен като предшественик на Кубрат) установява своята владетелска резиденция, с която се свързва богатия хунски некропол до Новогригориевка (Рашев 1996, 38-40; 2007, 37) (обр. 1. 11). След като до VIII-IX в. в българското общество, чрез Именника на българските ханове, упорито се внушава, че Кубрат е приемник и продължител на държавната традиция на Ернах (Ирник) (Москов 1988, 25, 181-208), то региона на Среден Днепър ще да е имал някаква притегателна, даже сакрална, сила за българската аристокрация. Може само да се гадае дали при избора на Среден Днепър за нов държавен център Кубрат е воден и от сантименти

---

[7] За това, че част от уногондурите продължават да обитават старите територии между Кубан и Азовско море след средата на VII в., свидетелства Равенският аноним, който през IX в. /?/ познава Патрия Оногория в Приазовието.

по наследството на Ернах, още повече, че двете събития са разделени от две столетия. Именникът на българските ханове обаче е реален документ, които предполага, че във Велика България са знаели добре кой е Ернах. Прочее, въпросът за резиденцията на Кубрат, като изключим коментираната по-горе хипотеза за Фанагория и мимоходом споменатата Новогригориевка, не е обсъждан специално. Известно е, че номадският тип икономика в Евразия предполага явлението „пътуващ владетелски двор", масова практика в Европа до XI-XII в. (Кирилов 2013, 313-338). Същевременно е засвидетелствано наличието на постоянни „зимни ?" владетелски резиденции като Суяб в Западния Тюркски каганат (тясно свързан с ранната българска история) през VI-VII в. (Гумилев 1961, 75-89; Ганиев 2006, 152), Итил, столицата на Хазарския каганат през VIII-IX в. (Артамонов 1962), Киев, столица на Киевска Русия през IX-X в. (Constantinus Porphyrogenitus. De administrando 1967, II, 63; Константин Багрянородный. Об управлении империи, 1989, 51). От друга страна част от живота на Кубрат преминава в столицата на Византия, град, който без съмнение, е оставил трайни впечатления в съзнанието му. Едва ли стриктно е следвал римо-византийския модел, но не е изключено да е издигнал ad fundamentum нова резиденция, както са сторили хазарските кагани и руско-варяжките князе или да е преизползвал за целта по-древен укрепен градски център, като западно-тюркските кагани. Най-после е допустимо пътуващият кагански двор на Кубрат, да е ползвал няколко резеденциални укрепени центрове, но краткото време, през което владетелският „домен" е около Днепър /около 30 години/, да не е позволило изграждането и утвърждаването на монументална и представителна агломерация. Да не пропускаме опустошителната хазарска инвазия в последната трета на VII в. Прочее, известно е, че със сигурност и Атила и Аварският кагани имат държавни столични центрове, в които пребивават периодично. Те са подробно описани от съвременните им хронисти, които посочват приблизително им местонахождениев Панония. Въпреки това и въпреки целенасочените и интензивните археологически проучвания, продължили над един век в Унгария, тези резиденции не са открити. Ето защо единствено бъдещите археологически разкопки могат да осветлят в някаква степен въпроса за кубратовата столица (резиденции ?), в която редом с останалото, са пристигали даровете от Константинопол и се намирала каганската хазна. От там скъпи дарове от благородни метали и златни солиди попадат като инвентар в изброените по-горе погребални и поменални комплекси тип *Малая Перещепина*, свързани с висшата българска аристокрация. Предвид ареала на разпространение на тези скъпи дарове, столицата на Кубрат трябва евентуално да се търси в басейна на Среден Днепър (обр. 1. II), където се намира и Новогригориевка.

Редом с чисто археологическите и историческите източници, насочващи към новия владетелски домен на Кубрат в Днепровието (обр. 1. II), може да се прибавят и нумизматични свидетелства. Известно е, че във Византия съществува забрана за изнасяне извън границата на златни монети по търговски път (Grierson 1968, 14; Hendi 1972, 60). Приема се, че тази дейност е приоритет на централната власт и че златните солиди са сред главните аргументи в политиката на ромейската дипломация спрямо варварските владетели. Забележително е, че в периода 558-626 г., аварите са получили от византийския император около 6 000 000 солида, т.е. 27 000 кг злато (Ковачевић 1962-1963, 126; Pohl 1988, 502). Сред тях се срещат т.нар. леки солиди, които по принцип не участват в монетната циркулация на Империята (Hahn 1981, 217, 242, 256) и се смята, че са сечени нарочно за трибути и подаръци на чужди князе (Соколова, 1993, 145-153; Залесская, Львова, Маршак, Соколова, Фонякова 1997, 28-30). Впечатляващо е, че след 626 г. постъплението на златни византийски монети в аварските сбирки се съкращава рязко. Това може да се обясни както с поражението на аварите пред Константинопол през 629 г., така и с последвалите неуспехи срещу западните славяни, предвождани от Само и българите, предвождани от Кубрат. Изобщо след 629 г. каганът не е фактор, с който императорът да се съобразява, респективно да му праща дарове. Симптоматично е, че единственият регион около Византия, в който след 626 г. започват да попадат златни солиди, включително леки, е басейнът на р. Днепър.[8] Вече се уточни, че това са съкровищата в Малая Перещепина, Нови Сенджари, Келегей, и единични находки като Журавлиха, Печена и др. Те включват главно по-късни емисии на Ираклий (632-641) и най-ранната емисия солиди на император Констанс II, сечени в периода 641-646 г. (по Hahn 1981, Prägetabelle V, No. 48.) или 642-647 г. (по Grierson 1968, 423, No. 10). Точно тази емисия бележи края на постъпление на солиди в басейна на Днепър, което предполага прекратяване на добрите взаимоотношение на местната аристокарция с Империята. Същевременно на юг-югоизток от средното и долното течение на Дон, където е доменът на Батбаян, големият син на Кубрат, липсват солиди до средата на VII в. Появата и техният „бум” там, е свързан с втората емисия на Констанс II, датирана 647-654 г., като продължават да се разпространяват и при Константин IV (668-685) (Семенов 1991, 121-127; 1988, 97-111; Рашев 2005, 110). Първичните могилни гробове с „ровинки”, в които се откриват често такива солиди от втората половина на VII и първата половина на VIII в., се свързат с ранните хазари и това е симптоматично. Явно Византия насочва даровете, главно солидите, от домена на Кубрат в Днепровието към домена на хазарския каган и неговата аристокрация, номадстваща на югоизток от Дон.

Косвено, формирането на втори владетелски център по Среден Днепър се потвърждава от историята на хан Аспарух и придвижването му към Долен Дунав (обр. 1). Когато описват движението на ордата на уногондурите, предвождана от Аспарух към Долен Дунав, Теофан, Никифор и Анастасий Библиотекар твърдят, че прекосила само Днепър и Днестър (Theophanes. Chronographia, 357 (= ГИБИ, III, 262); Nicephorus. Opuscula historica, 33 (= ГИБИ, III, 295); Чичуров 1980, 60, 162; Anastasius Bibliothecarius. Chronographia1885, 266 (= ЛИБИ, II, 248). Нали, ако обитаваха Прикубанието и Приазовието (Златарски 1970, 176-177; Петров 1981, 127; Димитров 1987, 57, 107-112; Рашев 2007, 58-60) или Долна Волга, както се твърди напоследък (Божилов, Гюзелев 1999, 80), аспаруховите българи трябваше да прекосят задължително и Танаис (Дон). А той е добре познат хидроним, използван неведнъж като ориентир в съчиненията на цитираните по-долу хронисти, включително по отношение на прабългарите, респективно Кубрат и синовете му. Това може да означава, че изходната точка на аспаруховите българи е пространството между среден Днепър и Донец, точно в ареала на паметниците Малая Перещепина (обр. 1. I). Вече стана въпрос, че при хазарската инвазия срещу България (след кончината на хан Кубрат), която идва от югоизток и се развива на запад-северозапад, първи поема удара, респективно подчинението - Батбаян. Сиреч, неговата орда обитава зоната на Приазовието и Кубан, т.е. *Патрия Оногурия*. Наистина, патриарх Никифор в пряк текст пояснява, че най-големият син на Кубрат, Батбаян *...останал според заръката на баща си в земята на прадедите си чак досега* (началото на IX в., когато е съставено съчинението му – бел. авт.) (Nicephorus. Opuscula historica. 33 (=ГИБИ, III, 295); Чичуров 1980, 162). Това може да се тълкува различно - примерно, че преди кончината си, Кубрат оставил големия си син в *земята на прадедите си*, а той се установил на друго място. След като и Аспарух, подобно на големия си брат Батбаян, се представя като предводител на уногондурите, то следва, че в границите на Велика България, в навечерието на смъртта на Кубрат, има две групи уногондури, едните под властта на Батбаян, а другите на Аспарух. При положение, че уногондурите на Батбаян са в Приазовието, то тези, начело на които застанал Аспарух, е логично да са между Среден Днепър и Донец, където е гробът на Кубрат и паметниците тип „Малая Перещепина”. Редом с останалото, това означава, че наследството на хан Кубрат в пряк и преносен смисъл се поема от Аспарух. Действително, тръгвайки единствено от Днепровието към Дунав, той би могъл да увлече със себе си и „Днепровски уногондури”, част от които могат да се идентифицират като население, носител на пастирската култура, както и население, свързано с пенковските паметници и паметниците тип Сивашовка, чийто южен вариант се свързва с кутригурите. Ако се взрем в археологическите реалности в Кубратова България, то в зоната между Дон и Днестър и основно по Среден Днепър, ще установим значими промени. Като цяло към края на VII- началото на VIII в. се слага край на живота на пенковските и пастирските паметници. Появява се т.нар. първа типологична група[9] серия от съкровища, откривани главно в лесостепието и най-често в средния и горния басейн на Днепър. Те се приписват обикновено на антите (Корзухина 1955, 68- 79). Забележително е, че това напускане на местообитанията, не е свързано с пожари и видими разрушения, дори на обект като Пастирското градище (обр. 1. 12), което предполага организирано изтегляне на населението. С основание този процес се разглежда като следствие на хазарската инвазия към Днепър в края на VII- началото на VIII в. (Корзухина 1955, 79-80). Посоките на емиграция се очертават добре благодарение на разпространението на керамиката, жилищата и погребалният обряд, характерни за пастирската култура, както в северна посока (появата на волинцевската керамика в обиталищата на северите на север от р. Припять и р. Сула), така и на юг към Долен Дунав, тема, която заслужава нарочно внимание и специален параграф!

---

[8] Забележително е, че освен солиди, в Малая Перещепина са открити императорски златни медальони с изображенията на Ираклий и Ираклий Константин, пуснати в края на съвместното им управление 629-632 г. (Соколова 1993, 145-153; Залесская, Львова, Маршак, Соколова, Фонякова 1997, 26). Известно е, че това са единични паметници, специално изготвени за дар на много важни особи, респективно чужди владетели (Grierson 1955, 68-70).

[9] Т. нар. втора типологична група, разпръснати главно в степта и основно около средното и долното течение на Днепър, където попада и забележителния комплекс Малая Перещепина е много подискусионна, но както вече се коментира, тя трябва да се свърже главно с прабългарите на Кубрат.

Велика (Кубратова) България и пенковско-пастирските паметници. Антите и появата на северите

Определено късноантичните автори разграничават антите от славяните, макар да отбелязват ред сходства в езика, материалната култура и начина на живот (Procopius Caesariensis. Opera omnia, 258 (= ГИБИ, II, 1958, 125-126). Според Йордан, през VI в. антите, по-силни и организирани от славяните, са поставени между Днепър и Днестър, докато славяните са ситуирани най-общо на запад от Днестър (Iordanis. Romana et Getica. 1882, 2, 35 (= ЛИБИ, I, 1958, 336) (обр. 1). Следващият го хронологически Прокопий, към края на същото столетие вече говори, че антите са достигнали долното течение на Дунав и даже твърди, че някои от тях са на десния бряг – т.е. в Добруджа (Procopius Caesariensis. Opera omnia, 475, 360 (= ГИБИ, II, 1958, 126-127, 135). Въпреки известни нюанси, повечето изследователи са обединени в становището, че с антите може да се свърже т. нар. пенковска култура със специфична керамика (своеобразна емблема е биконичното гърне, но то е само един от типовете в много разнообразния антски керамичен ансамбъл), накити (наречени „антски древности" - сребърни бижута, типа „Мартиновка" и тип „Хариевка", датирани основно в VII в.), жилища - землянки[10] и най-сетне погребения с трупоизгаряне, урнови и безурнови, но винаги без външни признаци на терена (Русанова 1976, 85-112; Седов 1979, 123-130; Приходнюк 1983, 182-186; 986, 253-266; 1989, 58-69). По правило селищата са неукрепени, но се явяват изключения като земленото укрепление Пастирское (Приходнюк 2005) (обр. 1. 12). Пенковските паметници имат обширен ареал на разпространение, но главно между Прут и Донец с най-голяма концентрация по средните басейни на реките Днепър, Днестър, Южен Буг, и на север до р. Рось (обр. 1). Тази зона и специално Днепровието удивително съвпада с разпространението на комплексите тип „Малая Перещепина", свързвани с прабългарите-уногондури. По северния бряг на Черно и Азовско море, респективно по най-долното течение на Днестър, Южен Буг, Днепър и Дон, регионът, в който се поставят кутригурите (обр. 1. III), пенковските паметници отсъстват. Появата им във Влахия и на Долен Дунав се третира като по-късно явление, главно през втората половина на VI в., когато се наблюдава размесване на паметниците тип Пенковка с Прага-Корчак, чиито носители са славяните (Приходнюк 1983, 182-186; Русанова 1976, 111; Седов 1982, 19). Дълга е и дискусията относно потеклото на антите. Най-аргументирано ми се струва становището, че имат смесен произход, но с водещ генетичен код, идващ от черняховското ираноезично население, частично славянизирано при съвместния живот в една и съща зона.[11] Все пак антите запазват своята специфична физиономия, и, както посочихме, това личи и от наративните и от археологическите източници.

---

[10] Жилищата на пенковските селища са разнообразни. Обикновено за собствено пенковски се приемат землянките с огнища. Голямо разпространение обаче на по-късен етап имат и землянките със стълбова конструкция, със запазени върху пода гнезда за колове и каменна печка в единия ъгъл, които се смятат за заемка от славяните при съвместния им живот. Що се отнася до юртообразните жилища с огнища в ареала на Пенковската култура, те се разглеждат като феномен на пастирския вариант на Пенковската култура.

[11] Водеща в разработката на тази връзка е И. Русанова (Русанова 1976, 103-112). Тя се споделя от И. О. Гавритухин (Гавритухин, Обломский 1996, 108-120) и с някои нюанси от В. Седов (Седов 1970, 68-70). Сходни са идеите на О. Приходнюк, но той извежда Пенковската култура от паметниците от Киевски тип при силното въздействие на Черняховската култура (Приходнюк 1980, 75-76; 1986, 253-266; 1989, 58-69; 2001, 25-28).

Сред най-дискутираните теми е появата и разпространението на пастирски паметници в ареала на Пенковската култура, или т. нар. неин пастирски вариант. Особено голяма е концентрацията на пастирските древности по Среден Днепър, но специално пастирската керамика, тяхна своеобразна емблема, се открива в мнозинството пенковски комплекси, разпростени като дъга от Прут до Северски Донец (обр. 1). В някаква степен тя напомня салтовската керамика с окръглените форми на гърнетата, сивочерния цвят и най-вече излъскване по повърхността. Хронологически обаче предшества салтовските комплекси, а и в пастирския керамичен ансамбъл липсват каните – инсигния на салтовската керамика. Има разлика и в оформянето на венците на гърнетата. Освен това за пастирските селища е характерна и юртообразната землянка с огнище, смятана за реминисценция на номадската (прабългарската) юрта. Забележително е, че този тип жилище се появява на по-късен етап (т.нар. втора фаза) в ареала на пенковската култура, като най-често се среща по Среден и Долен Днепър (Русанова 1976, 98, рис. 35; Флёров 1996, 33-38, рис. 21; Приходнюк 2001, 25-28, рис. 116). Редом с всичко останало, това съвпада по време и територия с комплексите „Малая Перещепина" и финала на паметниците тип „Сивашовка" през втората четвърт на VII в. Прочее, единичните гробове с трупополагания също свидетелстват за привнесени номадски елементи (Артамонов 1969, 2-7; Приходнюк 1986, 156; Гавритухин, Обломский 1996, 121-131 167-171; Седов 1982, 24), при положение, че носителите на пенковската култура, като цяло практикуват главно трупоизгарянето, но в обособени край селищата некрополи.

Три са основните тези за генезиса на т.нар. пастирски вариант на пенковската култура. Първата е, че става въпрос за паметници - резултат от контакти и търговия на носителите на пенковската култура със съседните номади (Седов 1982, 24). Напоследък тази идея еволюира, като се набляга предимно на славянската й /антска?/ принадлежност, а разцветът й се датира към втората половина на VII- първата половина на VIII в. (Володарец-Урбанович, Скиба 2011, 34-43). Втората теза е на М. Арнамонов, който свързва не само пастирските паметници, но и цялата пенковска култура, с българите - кутригури (котраги), обитавали региона между VI и края на VII в. (Артамонов 1969, 2-7; 1970, 3-38; 1970а, 119-132). Не е ясно обаче защо тези паметници липсват в Северното Черноморие и Западното Приазовие, респективно в степта, по най-долните течения на Днестър, Южен Буг, Днепър и Дон, където обитават кутригурите, а са в лесостепието и по-точно около средните течения на изброените реки (обр. 1). Последната хипотезата е, че пастирските паметници са присъщи на северите (северяните), които се поставят в тази зона след средата на VII в. (Даскалов 1994, 10-12; 1995; 2003, 252-258). Главният аргумент са гърнетата в паметниците на волинцевската култура, убедително приписвана на ранните северяни от втората половина на VII в., които действително имат много общи черти с пастирските. Трудно е обаче да припишем пастирските паметници на българите - кутригури (котрагите)[12], както твърди М. Артамонов, защото се видя, че обиталищата им са съсредоточени главно по Северното Черноморие по долните течения на реките от Дон до Днестър и в Крим (обр. 1. III). Спорно е и приписването им единствено на северите. Ако последните са изконни обитатели на тези земи, както обикновено се приема, то защо керамичният им ансамбъл не е пряко продължение на местните традиции, а е едно видимо номадско наследство, каквато е пастирската керамика. Забележително е, че появата ѝ в този регион, съвпада по време с установяването по Среден Днепър на уногондурите на Кубрат (обр. 1.II) между първата трета на VII в. и до последната трета на столетието. Що се отнася до пенковските паметници в същата зона, се присъединявам към господстващото мнение, че са оставени предимно от антите. Симптоматично е, че пастирските паметници са синхронни по време с пенковските (антските) и обикновено се откриват в един хоризонт на едни и същи селища, което е важна индикация за съвместен живот. Впечатляващо е също така, че на повечето обекти с пенковски и пастирски паметници, се открива и типично славянската керамика тип Прага-Корчаг. Най-после всички селища, специално с пастирските паметници (Артамонов 1969, 2-7; 1970, 3-38; 1970а, 119-132), и дори и само с пенковските паметници (Русанова 1976, 112; Седов 1982, 22-35; Приходнюк 1983, 184; 1986, 253-266; 1989, 58-69), приключват живота си към края на VII в., което съвпада по време с хазарската инвазия и преселването на аспаруховата орда към Дунав. Впрочем и след VII в. се регистрират реликви на пенковската керамика, но вече на обекти силно славянизирани с миграции от северозапад (Русанова 1976, 112; Седов 1982, 22-35; Приходнюк 1983, 184; 1986, 253-266; 1989, 58-69). Според някои автори (Володарец-Урбанович, Скиба 2011, 34-43) Пастирското градище, респективно краят на пастирската култура, трябва да се отнесе не към края на VII, а чак след средата на VIII в., с което се намеква, че видимите номадски черти, които безспорно притежава, се дължат на хазарско присъствие, въпреки че се споменава и Велика България. Сигурни и безспорно датирани археологически репери за тази хронология, обаче не се посочват. В исторически план това е още по-малко вероятно, защото няма такова ярко събитие, дори не е регистриран локален въоръжен конфликт в тази зона, който да доведе до ликвидирането на такъв обширен културен хоризонт като Пастирската култура, респективно Пастирското градище. Тук аналогията с датировката и разпространението на керамиката тип Канцирка, се налага от самосебе си. На този фон много по-аргументирано стоят доказателствата на онези проучватели, според които насилственият финал на Пастирската култура съвпада по време с хазарската инвазия и преселването на аспаруховата орда към Дунав. Прочее, и след VII в. се регистрират реликти на пенковската керамика, но вече на обекти силно славянизирани и следствие на миграции, изтеглени на север (Русанова 1976, 112; Седов 1982, 22-35; Приходнюк 1983, 184; 1986, 253-266; 1989, 58-69).

---

[12] Допълнителни аргументи срещу безусловното свързване на пастирските паметници с кутригурите в: (Третяков 1971, 103-113)

На север разпространението на пенковските селища достига до р. Припять и горното течение на р. Сула (обр. 1). Тук те се засичат с южната зона на разпространение на волинцевските (по-късно и роменските) паметници с terminus post quem - краят (или средата[13]) на VII- началото на VIII в. (Седов 1982, 133), убедително свързвани със славянското (?) племе северяни/севери

(Ляпушкин 1959, 59-83; 1961, 216-316; Сухобоков 1975, 55-60; Седов 1982, 135-140) (обр. 1.IV). Дълга е дискусията относно етногенезиса на северите (северяните). Забележително е, че горната граница на пенковските паметници в южната периферия на „северската земя" към средата или края на VII в. общо взето съвпада с началната граница на волинцевските (и роменските ?) паметници. И. Ляпушкин и В. Седов приемат, че те са синхронни и се отнасят след началото на VIII в. Според Д. Березоваць (Березоваць 1952, 242-251) и О. Сухобоков (Сухобоков 1975, 135-140) обаче, волинцевските предхождат немного във времето роменските и могат да се датират още към края на VII в., но С. Юренко ги отнася след средата на VII в. Докато роменската керамика следва приблизително като форми и пропорции раннославянските гърнета тип Прага-Корчак, то волинцевските са специфични със своя тъмен цвят, окръглени форми и излъскване по повърхността. Това е забелязано отдавна от някои изследователи (Ляпушкин 1958, 85-95, 112-114, рис. 26; Л1959, 59-83; Седов 1982, 137), които отбелязват липсата на аналогии сред славянските древности и търсят реалии на волинцевската керамика сред салтовските паметници. Наистина прилики има, но салтовската керамика, свързвана с Хазарския каганат и по-специално с прабългарите в границите на каганата, се датира в този регион след VIII в., докато следвайки Д. Березоваць, О. Сухобоков и С. Юренко, волинцевската се появява в тази зона още след втората половина на VII в. Също така е регистрирано, че сред салтовската керамика действително има форми, близки до волинцевската, но и отликите са съществени. Сходна е тезата на М. И. Артамонов, но, базирайки се на по-ранната начална дата на волинцевските паметници, той, както вече стана въпрос, ги свързва с прабългарите кутригури, асимилирани от местните славяни (Артамонов 1970, 29-31; 1974, 249-250; 1970а, 119-132). Въпреки ред нюанси в становищата, се очертава, че във формирането на северската общност, има два културни хоризонта – един по-ранен, илюстриран с волинцевската керамика, чиито аналози са, най-общо казано, „салтоидни" – т. е. прабългарски, и втори, определено славянски, илюстриран от роменската керамика. Проблемът е в идентификацията на носителите на т. нар. „салтоидни" паметници. Явно не е салтовско население, защото на лице са хронологически разминавания, и въпреки че имат известни аналогии, керамичните комплекси имат и съществени разлики. Коментирахме, че не може да се приеме кутригурският им произход, защото кутригурите обитават главно териториите, близки до Северното черноморско крайбрежие между Дон и Днестър и едва ли са изнесени толкова на север. Антските паметници, и по-специално пенковската керамика с нейния пастирски вариант, в случая заслужават по-специално внимание. Несъмнена е генетичната им връзка с волинцевската керамика, защото и в двата случая комплексите са представени основно от окръглени тъмни на цвят гърнета, които често имат следи от излъскване (Артамонов 1969, 2-7). Като добавим, че земята на северите от VIII-X в. започва от северната периферия на паметници тип пенковка-пастирское от VI-VII в., може да приемем, че емиграцията на население, носител на пенковско-пастирска керамика на север, има пряко отношение към етногенезиса на северите в края на VII и VIII в. В този смисъл може да се присъединим към идеята на В. Седов и Е. Горюнов, че археологическите паметници, приписвани на северите, и специално волинцевските, принадлежат на славянизирано българско население (Седов 1970, 128-131;

---

[13] Тази теза е формулирана от С. П. Юренко (Юренко 1983, 4-12). Понеже авторефератът на дисертацията ѝ не ми е достъпен, за тезите ѝ съдя главно от изследванията на колегата М. Даскалов. (Даскалов 2003, 345-356).

1982, 138; Горюнов 1975, 8-10), но не кутригурско или алано-българско, свързано със салтовската култура от VIII-IX в., а прабългарско (уногондури), емигрирало на север от центъра на Велика (Кубратова) България по Среден Днепър през втората половина на VII в. В тази връзка още веднъж ще акцентираме на факта, че волинцевскеата керамика и специално окръглените гърнета с широки и високи отворени устия, украсени с излъскани ивици, имат своите аналози по-скоро сред пастирската, отколкото сред салтово-маяцката керамика (Артамонов 1969, 3-5, обр. 2, 3). На този фон особено внимание заслужава иранската топонимия и хидронимия в северската земя, която обикновено се свързва с по-старо население (черняховско ?), обитавало региона преди появата на населението носител на волинцевските и роменските паметници. Същевременно по този повод се говори за съвместен живот на славянски и ирански етнически компонент. Какво е това ираноезично население с черняховско потекло, което остава такъв изявен пласт в хидронимията на региона? Според мен, това са антите, които заедно с някаква група от прабългарите (уногондури), емигрират на север след кончината на Велика (Кубратова) България. Обърнато е внимание, че както името анти (Филин 1962, 63; Русанова 1976, 112), така и името севери, също има ирански произход, като се извежда от иранската дума sēŭ = черен, която оставя следи и в хидронимията – примерно *р. Сев.* (Fasmer 1923, 76; Топоров, Трубачев 1962, 226). Затова споделям идеята на В. Седов, че севери първоначално се именува племенната група ираноезично население, обитавало в началото този регион, което постепенно се разтваря сред славяните, които приемат стария етноним (Седов 1982, 138). Допълвам, че тази първоначална група включва главно ираноезичните анти, а навярно и българи, емигрирали от Среден и Десен Днепър на левия бряг около разгрома на центъра на Велика (Кубратова) България по Среден Днепър през втората половина на VII в. С тях трябва да се свърже волинцевският керамичен ансамбъл, твърде сходен с пастирския. Понеже, сравнени с преобладаващите местни славяни, прабългарите и антите се отличават със своите тъмни, черни коси, са наречени или са се самонаричали с иранското име sēŭ – *севери.* Не е съвършено ясно обаче, кога се появява наименованието севери – преди миграцията на населението, носител на волинцевския керамичен ансамбъл на север от р. Припять и р. Сула към края на VII в., или след това (обр. 1. IV). Ако се съобразим с факта, че византийските хронисти пишат за севери на Долен Дунав (обр. 1. VI) по повод създаването на Дунавска България около 681 г. (Theophanes. Chronographia, 357 (= ГИБИ, III, 262); Чичуров 1980, 61), то това наименование е факт преди края на VII в. Дали обаче северите по р. Припять и р. Дунав са клонове на един и същ народ, отдалечени над 1000 км един от друг, е въпрос, който вече е коментиран (Ангелова, Дончева-Петкова 1992, 14-21; Даскалов 1994, 10-12; 1995; 2003, 252-258).

Внимание заслужава фактът, че антите, и изобщо името анти, изчезва от писмените източници след 602 г., когато са разгромени от аварския пълководец Аспих (Theophilacti Simocattae 1887, VIII 5. 13 (= ГИБИ, II, 354); Иванов 1991, 261; Литаврин. 1999, 577; Pohl 1988, 134; Курта 2009, 119-121). Същевременно споменахме, че пенковските паметници продължават да имат разпространение между Прут и Северски Донец през целия VII и до началото на VIII в. Следва логичният въпрос, как е наричано или се е самонаричало това население след началото на VII в., когато изчезва името анти. Не е изключено при придвижването си на североизток, след сблъсъците с аварите, попаднали в славянска среда, да получават името ***севери***[14] следствие на по-тъмния си тен и коси. Наименованието се предава на потомците им, които, според „Повесть временных лет", вече са част от славянския масив (Полное собрание русских летописей 1983). За пръв път са регистрирани на изток от Днепър като данъкоплатци на хазарите при събития около 852 г. Г. Лебедев специално обръща внимание, че северите са представени като *„пришелци"* в този регион и по-специално по реките Десна, Сула и Сейм (Лебедев 1983, 102-112). Това отговаря на коментираните по-горе археологическите реалности, свързани с емиграцията им към края на VII в. на североизток, където формират присъщата им роменско-волинцевска култура. Особено интересен е нюансът, че са принудени да плащат данъци на хазарите, ангажимент, с който не са натоварени всички славяни. Следва обоснованият извод, че са свързани по някакъв начин с прабългарите, изконните врагове на хазарите и поради този съюз и близост, последните им налагат данъчно бреме (Даскалов 1994, 8-11).

В заключение по тази тема и специално според гореочертания етнокултурен и демографски фон за обширния регион на Днестровието естествено се достига до идеята за съвместен живот на антите (свързвани с пенковските паметници) и славяните (свързвани с паметниците Прага-Корчак в пенковските селища и некрополи) с прабългарите (свързвани с пастирските паметници най-вече с паметниците тип Канцирка).[15] Дори е възможно още тук да се достига до синтез, изразен в обща, контаминирана около средата на VII в., пенковско-пастирска култура.[16] След като вече се знае, че в етногенезиса на българите, подобно на антите, също присъства силно изразен сармато-ирански пласт, това допълнително улеснява съвместния им живот. Редом с останалото, това предполага, че различно по произход население може да ползва предлагания разнообразен културен продукт в региона (керамика, накити, жилища), при което той постепенно започва да губи етническата си натовареност.[17] На този фон е приемлива идеята за възможността част от антите

---

[14] Доколкото ми е известно тази идея за пръв път е предложена от Г. Г. Литаврин (Литаврин 1999, 578). Там обаче погрешно със северите се идентифицират онези анти, които продължавали да живеят по десния бряг на р. Дунав след 602 г. Според археологическите свидетелства анти – ромейски федерати по р. Дунав, изчезват след началото на VII в., а северите в тази зона се поставят от Теофан не край р. Дунав, а край Източния Балкан.

[15] Забележително, че на много обекти в басейна на Днепър се откриват едновременно керамика тип Пастирское и керамика тип Канцирка-Махуча и най-после керамика тип Пенковка. На този фон не изключвам възможността керамиката тип Пастирское, която по изработка и украса, по това време и в този регион, стои най-близо до съдовете тип Канцирка-Махуча, да се формира в антско-българска среда в първата четвърт на VII в., и то главно в резултат на привнесени традиции от Северен Кавказ при придвижването на двора на Кубрат от този регион към Среден Днепър, свидетелство за което са ателиетата в Канцирка и Махуча. Този релефно очертан фон е в пълно съзвучие с идеята на И. Гавритухин и А. Обломски, изказана преди близо 20 г., че територията, на която се разпространява Пенковската култура, попада в границите на Велика България, а Пастирското градище е един от центровете й (Гавритухин, Обломский 1996, 145).

[16] По такъв начин, като единна и цялостна, а не като две самостоятелни култури, тя се разглежда от М. Артамонов, но той погрешно я приписва единствено на кутригурите (Артамонов 1969, 7; 1970, 29-31).

[17] При тези реалности е трудно да приемем идеята, че пастирските паметници (по-скоро техните реплики) в България, трябва да се припишат единствено на северите (Даскалов 1994, 10-12; 1995; 2003, 252-258).

(под името севери през втората половина на VII в.) да емигрират заедно с българите на Аспарух по посока Дунавска България в третата трета на VII в. Действително в Дунавска България (основно Добруджа и Североизточна България) се появяват като че ли в готов вид културни феномени, които регистрираме в Днепровието и изобщо в ареала на пенковско-пастирската култура. На първо време става въпрос за реплики на пастирски и пенковски паметници, като керамика, накити, жилища, некрополи и пр. (Ангелова 1982, 41-61; Ангелова, Дончева-Петкова 1992, 14-20; Даскалов 1994, 10-12; 1995; 2003, 252-258). Забележително е, че освен пастирските форми, в керамичния ансамбъл на Дунавска България от VIII в. се долавят влияния и на аланската керамика и специално черноизлъсканите кани (Ангелова 1982, 54-55). Тук от самосебе си отново се натрапва аналогът с керамиката от Канцирка, Мачуха, Таранов яр, разположени отново на Среден Днепър. Вече стана въпрос, че аланските керамици, работили главно в Канцирка през VII в. (обр. 1. 13), са били увлечени от Северен Кавказ към Среден Днепър с придвижването на уногондурте на Кубрат около 635 г., при създаването на новия владетелски център. След няколко десетилетия, формираните от тях традиции, се пренасят чрез ордата на Аспарух от Среден Днепър към Долен Дунав, защото няма как иначе да се обяснят някои преки паралели с керамиката (специално каните) от некрополите тип Нови Пазар (Ангелова 1982, 54-55). Изобщо прави впечатление, че прабългарите идват на Долен Дунав с почти оформен керамичен ансамбъл, утвърден тип жилище (главно полуземлянка с огнище или печка) и установен погребален обряд, практикуван в сравнително големи обособени крайселищни некрополи. Тези стереотипи характеризират единствено икономиката на уседнало или най-малкото усядащо население.[18] Въпреки полувековните системни археологически проучвания в Североизточна България и Добруджа, където в края на VII в. се слага началото на Дунавска България, досега не са регистрирани обичайните следи на ранносредновековната номадска икономика – единични гробове върху древни (в случая тракo-римски) могили, следи от сезонни номадски станове и номадска керамика, работена на ръка.[19] Прочее, за разлика от другите български групи, подчинени съответно на Батбаян, Кубер, Кограг и Алцек, единствени, които усядат веднага след края на VII в. в новозавоюваните земи, са именно българите, предвождани от Аспарух. И е разбираемо, защото единствено те в зоната на Среден Днепър, влизат в постоянен контакт, продължил над четвърт век, с уседналото население, носител на културата Пенковка и нейния Пастирски вариант. Това обяснява защо в Дунавска България още в края на VII и през VIII в. около стационарните селища /!/ се появяват некрополи (примерно в Разделна и Балчик) (Дончева-Петкова 2009, 76- 90; Димитров 1973, 75-76, 90-97; 1987а, 120-152;

---

[18] Свидетелства за процеса на усядяне на прабългарите са юртообразните вкопани в терена жилища, които се регистрират както в ареала на разпространение на пенковско-пастирската куртура (Русанова 1976, 98, рис. 35; Флёров 1996, 33-38, рис. 21), така и в Свероизточна България (Димитров 1973а, 101-108; 1987, 225-227).

[19] За археологическите специфики на този вид номадска икономика със сезонни станове виж: Плетнева 1967, 13-19; Красильников 1981, 110-125. Опитите да се търсят подобни сезонни полуномадсдки станове в Дунавска България и специално по сухоречието Канагьол (Дристра) между Преслав – Плиска и Дръстър (Ваклинов 1972, 11-12; Димитров, 1987, 221-222), около Плиска (Плетнева, Русанова 1966, 287-289), Марцианопол (Георгиев 20002, 94-107) и Дръстър (Георгиев 20002а, 66-77), не получават достатъчна аргументация сред археологическия материал (Рашев 2008, 143).

Ангелова 1982, 44-46). Най-често, освен обичайното за прабългарите трупополагане със северна ориентация, присъстват и голям процент трупоизгаряния (Димитров 1987, 207-215, 270), характерни както за славяните, носители на културата Прага-Корчак, така и за пенковската култура, приписвана основно на антите.[20] Забележително е, че мнозинството ранни езически некрополи в Дунавска България са двообрядни, като в процентно съотношение трупополаганията са съпоставими с трупоизгарянията. Над половин столетие се води дискусия за етническата определеност на трупоизгарянията. Докато за трупополаганията е общоприето, че са оставени от прабългарите, то за повечето археолози, трупоизгарянията са изцяло славянски (Димитров 1987, 207-215, 217), според други това важи само за урновите трупоизгаряния (Fidler 1992, 338-342, 362-363), а според трети, славянски са кремациите без животински кости (Въжарова 1976, 427). Последно време се коментират като славяно-иранска практика и дори като изцяло прабългарска практика (Аксенов, Тортика 2001, 201). И все пак, наличието на трупоизгаряния изцяло при славяните и антите, респективно северите, не може да се подмине. Затова се присъединявам към наскоро изказаната идея, че трупополаганията и трупоизгарянията са оставени от семейства на различни, но родствени етнически групи. Само ще нюансирам, че по-скоро става въпрос за семейства от различни етнически групи, които имат съвместен живот от дълго време и се наблюдава контаминиране, даже процес на нивелиране на материалната им култура. Това, че в трупоизгарянията и в трупополаганията в България се открива сходна керамика и инвентар е показателно. Показателно е и масовото използване в некрополите тип Разделна в Североизточна България на гърнета носители на пенковско-пастирските традиции (Димитров 1973, 75-76, 90-97; 1987а, 120-152; Ангелова 1982, 44-46). Най-после не бива да пропускаме и масовото разпространение в Североизточна България през VII-VIII в. и на т.нар. пастирски обеци. Някои от вариантите им могат да са резултат на преселническа вълна от региона на Днестър, където е един от центровете на производство (Айбабин 1973, 62-72; Григоров 2002, 145-149; Даскалов 2003, 256). На този фон споделям констатацията, че има сходство между волинцевските некрополи и част от трупоизгарянията (главно урновите ?) в Североизточна България с използване на гърнета с пастирски прототипи, поставянето на железен предмет, съдове-гробен дар и понякога на пастирски накити. Свързването на паметниците в двата региона (над Среден Днепър и Долен Дунав) със северите/северяните изглежда приемливо (Даскалов 1995, 23-25; 2003, 256). Не съм убеден обаче, че почти всички некрополи с трупоизгаряне в Североизточна България и Добруджа, в които се откриват реликти на пастирската керамика (трите групи по М. Даскалов) трябва да се припишат на северите. Вече споделих, че при съвместния живот между севери, славяни и прабългари през втората половина на VII в. започва уеднакяване на културните феномени.[21] Ето защо със северите условно бих свързал некрополите от т. нар. Втора група (по М. Даскалов) в Източния Предбалкан западно от Варна по реките Провадийска, Девня и Камчия, където е емблематичният паметник с най-изразени пенковски традиции в керамиката, какъвто е Разделна. Прочее, именно тук Теофан Изповедник поставя северите в края на VII в. и изявите на техния княз Склавун през VIII в. (обр. 1.VI).

---

[20] Тук обаче трябва да се обърне внимание на факта, че пенковските паметници през VII в. са вече сериозно контаминирани със славянски (Седов 1982, 19-21). На повечето пенковски селища се открива керамика Прага-Корчак, землянки със стълбова конструкция и каменни печки в ъглите, обичайни за славянските поселения.

[21] Фактът, че кани, свързани с прабългарските традиции, се откриват инцидентно в гробове с трупоизгаряния, а сфероидни гърнета с излъскана повърхност, продължители на пастирските традиции, се намират, макар и по-рядко, в езически прабългарски гробове с трупополагане, е достатъчно показателно в тази насока.

***

Освен представените по-горе аргументи за превръщането на Среден Днепър и ареала на паметниците „Малая Перещепина" в зона, където резидира хан Кубрат след 635 г., някои съвременни проучватели, и на първо място известната санктпетербургска археоложка Зл. Львова, привличат един „нов" извор (Львова 2000, 145-160; 2001, 105-110). Иде реч за обнародвано неотдавна историческо съчинение, свързвано с наследството на Волжка България и известно като Българска летопис „Гази-Баладж тарихи" от 1229-1246 г. То влиза в сводове „Джагфар тарих" от 1680 г. и „Шан-казъ дастанъ", но появили се на руски език в самия край на XX в. (Иман Бахши 1993). Затова и повечето учени подържат идеята на О. Прицак, че става въпрос за изцяло изфабрикувана история (Прицак 1997). Ако това се е случило някъде в XIX в., каквито са изказаните подозрения, то откъде авторът има увереност, че християнинът Органа (тук Бу-Юргана) е вуйчо на Кубрат (тук Куврат), при положение, че тази хипотеза се избистря след средата на XX в. В случая от особено значение е фактът, че за пръв път в писмен източник определено е казано, че кагана Куврат резидира в Поднепровието, а не в Приазовието, както безусловно се приемаше доскоро. Любопитно е още, че за пръв път в писмен извор Кубрат е титулуван каган. Впечатляващо е, че 10 години преди първото обнародване на „Джагфар тарих", каганската титла на Кубрат бе обоснована от Й. Вернер в забележителния му труд Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren Verlag, излязъл от печат през 1984 г. Прочее, в нито един автентичен документ от средновековието, Кубрат не е наречен хан, титла, с която вече век и половина масово е навлязъл, както в научната и популярната литература, така и в масовото съзнание. Действително, щом се привеждат достатъчно аргументи, че след разгрома над аварите българският владетел изземва аварското наследство, признато му от самата Византия, то е логично да си присвои титулатурата и инсигниите на аварските кагани. Впрочем скиптърът, ритонът и златните колани с псевдопряжки от гроба в Малая Перещепина, също навеждат именно на подобни асоциации.

ЛИТЕРАТУРА

Айбабин 1973: А. К. Айбабин. К вопросу о произхождение сережек пастирского типа. – Советская археология, 3, 1973, 62-72.
Айбабин 1991: А. И. Айбабин. Келегейское погребение военного вождя. – Проблеми на прабългарската история и култура.2, Шумен, 1991, 25-38.
Айбабин 1999: А. И. Айбабин. Этническая история ренневизантийского Крыма. Симферополь, 1999, 179-182.
Аксенов, Тортика 2001: В. С. Аксенов, А. А. Тортика. Праболгарския погребения Подонья и Предоньеречие VIII-X вв. Проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации. – Степи Европы в эпоху средневековья, 2. Донецк, 2001.
Амброз 1971: А. К. Амброз. Проблемы раннесредневоковой хронологии восточной Европы. I. Советская археология, 2, 1971, 69-123.
Амброз 1971а: А. К. Амброз. Проблемы раннесредневоковой хронологии восточной Европы. II. Советская археология, 3, 1971, 106-134.
Амброз 1981: А. К. Амброз. Кочевнические древности Восточной Европы и Средней Азии V-VIII вв. - Степи Евразии в эпоху средневековья. – В: Археология СССР. Москва, 1981.
Амброз 1992: А. К. Амброз. О Вознесенском комплексе на Днепре – вопросы интерпретации. – В: Древности эпопохи Великой переселения народов. Москва, 1982, 205-221.
Ангелова 1982: С. Ангелова. Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България /VII-IX в./. – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски". Исторически факултет, 74, 1982, 41-61.
Ангелова, Дончева-Петкова 1992: С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. Разпространение на т. нар. „Пастирска керамика" в България. – Археология, 1, 1992, 14-20.
Артамонов 1962: М. И. Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962.
Артамонов 1969: М. И. Артамонов. Историческа принадлежност и историческо значение на Пастирската култура. – Археология, 3, 1969, 2-7.
Артамонов 1970: М. И. Артамонов. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. – Доклады Географического общества СССР. Етнография, 15, 1970, 3-38.
Артамонов 1970а: М. И. Артамонов. Славяне и болгары в Поднестровье. – В: Berichte über den II Internationalen Kongreb für Slawische Archäologie. I. Berlin. 1970, 119-132.
Артамонов 1974: М. И. Артамонов. Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процесе заселение ими в Среднего и Верхнего Поднепровья. – Советская археология, 1, 1974, 245-253.
Атавин 1996: А. Г. Атавин. Погребения VII- начало VIII вв. из Восточного Приазовья. – В: Культура евроазийских степей второй пловины I тысячелетия н. е. Самара,1996, 208-264.
Атанасов1997: Г. Атанасов. За костюмите, регалиите и вероизповеданието на българските ханове /VII-IX в./. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 3, Шумен, 1997,76-93.
Атанасов1999: Г. Атанасов. Инсигниите на средновековните български владетели. София, 1999.
Балинт 1986: Ч. Балинт. О принадлежности находки Малой Перещепине Куврату. – В: Материалы I тысч. н. е. по археологии и истории Украины и Венгрии. Киев, 1986, 54-63.
Божилов, Гюзелев 1999: Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на България. Том 1. История на средновековна България VII-XIV век. София, 1999.
Божилов, Димитров 1995: Ив Божилов, Хр. Димитров. Protobulgarica (Заметки по истории протоболгар до середины IX в.) . – Byzantinobulgarica. IX. София, 1995, 7-61.
Баранов 1990: И. А. Баранов. Таврика в епоху средневековья. Киев, 1990.
Березоваць 1952: Д. Т. Березоваць. Дослідження на територiї Притивальского району Сумскоï область. АП, III, 1952, 242-251.
Ваклинов 1972: Ст. Ваклинов. За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. – Археология, 1, 1972, 4-12.
Вернер1988: Й. Вернер. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат - хан на българите. София, 1988.
Володарец-Урбанович, Скиба 2011: Я. В. Володарец-Урбанович, А. В. Скиба. Гончарний посуд VII-VIII ст. на півдні східної Європи. – Археологія, 2, 2011, 34-45.
Възарова 1976: Ж. Възарова. Славяни и прабългари. По данни от некрополите от VI-XI век на територията на България. София, 1976.
Гавритухин, Обломский 1996: И. О. Гавритухин, А. М. Обломский. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996, 58-87.
Ганиев 2006: Р. Т. Ганиев. Восточно-тюркское государство в VI-VIII вв. Екатеринбург, 2006.
Георгиев 2001: П. Георгиев. Столицата на хан Кубрат. – Трудове на катедрата по История и богословие /Шуменски университет/, 4, 2001, 17-39.
Георгиев 2002: П. Георгиев. Марцианопол през ранното Средновековие. – В: Сборник в чест на професор Маргарита Тачева. София, 20002, 94-107.
Георгиев 2002а: П. Георгиев. За мястото на първоначалното заселище на прабългарите при Дуросторум-Доростол. – Добруджа, 20, 2002, 66-77.
Георгиев 2005: П. Георгиев. Фанагориус, Тмутаркан и «Великая Болгария». – Античная

древность и средние века, 36, 2005, 34-50.

Григоров 2002: В. Григоров. „Пастирски" тип обеци от Силистренско. – Добруджа, 20, 2002, 145-149.

Горюнов 1975: Е. А. Горюнов. О паметниках Волинцевского типа. – Краткие сообщения Института археологии, 144, 1975.

Грінченко 1959: В. А. Грінченко. Памянтика VIII ст. коло с. Вознесенка на Запоріжжі. – Археологія, III, 1950, 37-63.

Гумилев 1961: Л. Н. Гумилев. Великая распря в первом тюркском каганате в свете византийских источников. – Византийский временник. Т. XX, 1961, 75-89.

Даскалов 1994: М. Даскалов. За летописното племе севери. – История, 6, 1994, 10-14.

Даскалов 1995: М. Даскалов. Племето севери в Североизточна България и Украйна. /Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен кандидат на историческите науки/. София, 1995.

Даскалов 2003: М. Даскалов. Елементи на Волинцевската култура в ранносредновековната култура на Североизточна България. – In: Studia Archaeologica, I. София, 2003, 252-258.

ГИБИ, II, 1958: Гръцки извори за българската история, II, София, 1958.

ГИБИ, III, 1960: Гръцки извори за българската история, III, София, 1960.

Димитров 1973: Д. Димитров. Керамиката от раннобългарските некрополи във Варненско. – Известия на народния музей Варна, IX, 1973, 75-97.

Димитров 1973а: Д. Димитров. Принос към изучаването на старобългарското жилище в Североизточна България. – Известия на народния музей Варна, IX, 1973, 101-108

Димитров 1987: Д. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

Димитров 1987а: Д. Димитров. Некрополът при гара Разделна. – Известия на народния музей Варна, XIV, 1987, 120-152.

Дончева-Петкова 2009: Л. Дончева-Петкова. Некрополът при Балчик. Нови данни за прабългарите. – Археология, 1-2, 2009, 76-90.

Залесская, Львова, Маршак, Соколова, Фонякова 1997: В. Н. Залесская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. И. Фонякова. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. Санкт-Петербург, 1997.

Златарски 1894: В. Златарски. Нови известия на най-древния период на българската история. – Сборник за народни умотворения и книжнина, XI, 1894, 3-154.

Златарски 1970: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, I, 1. София, 1970.

Иванов 1991: С. А. Иванов. „Псевдо-Кесарий". – В: Свод Древнейших писменных известий о славян. Т. 1. Москва. 1991.

Иман Бахши 1993: Иман Бахши. Джагфат Тарихы. I. Свод болгарских летописей 1680 год. Оренбург, 1993.

Йорданов 1991: И. Йорданов. Сфрагистични паметници на ранната българска държава. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. Шумен, 1991, 36-42.

Кирилов 2013: Ч. Кирилов. Столичният проблем в ранносредновековна България. – Добруджа, 24/25, 2013, 313-338.

Комар 2006: А. В. Комар. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы. – Степи Европы в эпоху средневековья. 5. Донецк, 2006, 7-244.

Комар 2013: А. Комар. Погребальные обряды булгар 2-й пол. VI – начало VII в. /памятники типа Суханово/. – Добруджа, 24/25, 2013, 31-52.

Ковачевић 1962-1963: J. Ковачевић. Авари и злато. – Старинар, XIII-XIV, 1962-1963, 125-135.

Комар, Куйбишев, Орлов 2006: А. В. Комар, А. И. Куйбишев, Р. С. Орлов. Погребения кочевников VI-VII вв. из Северо-Западного Приазовие. – Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 5. 2006, 245-309. **Константин Багрянородный.** Об управлении империи. Под редакции Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1989.

Корзухина1955: Г. Ф. Корзухина. К истории Среднего Днепровие в середины I тыс. н.э. – Советская археология, 22, 1955, 61-82.

Красильников 1981: К. И. Красильников. Возникновение оседлости у протобулгар Средноречья. – Советская археология, 4, 1981, 110-125

Курта 2009: Ф. Курта. Създаването на славяните. История и археология на Долнодунавския регион ок. 500-700 г. София, 2009.

ЛИБИ, I, 1958: Латински извори за българската история. I. София, 1958.

ЛИБИ, II, 1960: Латински извори за българската история. II. София, 1960.

Лебедев 1983: Г. С. Лебедев. Этнография Восточной Европы по „Повески временных лет". – В: **Историческая этнография.** Проблемы археология и этнографии. Вып. II. Ленинград, 1983, 102-112.

Литаврин 1999: Г. Г. Литаврин. О походе аваров в 602 против антов. – В: Византия и славяне. Санкт- Петербург. 1999, 568-578.

Ляпушкин 1959: И. И. Ляпушкин. К вопросу о паметиков волынцевского типа. Советская археология, XXIX-XXX, 1959, 59-83.

Львова 2000: З. А. Львова. Погребения в Малой Перещепине и Вознесенке и Кубрат, каган Великой Болгарии. – Stratum plus, 5, 2000, 145-160.

Львова 2001: З. А. Львова. Летопись Гази-Барадж тарихы /1229-1246/ и ее данные о древных булгарах. – Археология и восточноевропейских лесостепи, 15, 2001, 105-110.

Ляпушкин 1961: И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепие левобережие в эпоху жилиза. – Материалы и исследования по археологии, 152, 1961, 216-316.

Москов 1988: М. Москов. Именник на българските ханове. София, 1988.

Орлов 1985: Р. С. Орлов. Культура кочевников IV-VIII вв. – Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. Киев, 1985, 100-109.

Орлов, Смиленко 1986: Р. С. Орлов, А. Т. Смиленко. Погребения кочевников и клады эпохи раннего средневековья. Археология Украинской ССР. Т. 3. Киев, 1986, 218- 236.

Острогорски 1988: Г. Острогорски. История на византийската държава. София, 1998.

Петров 1981: П. Петров. Образуване на българската държава. София, 1981.

Пилгуевская 1941: Н. Пилгуевская. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва-Ленинград, 1941.

Плетнева, Русанова 1966: С. А. Плетнева, И. П. Русанова. Рец.: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи V-XI в. София, 1965. – Советская археология, 3 1966, 287-289.

Плетнева 1967: С. А. Плетнева. От кочевий к городом. Салтово-маяцкая культура. Москва, 1967.

Приходнюк 1980: О. М. Приходнюк. Об истоках и составных елементов пенковских древностей. В: Тезисы докладов советской делегации на IV международном конгресе славянсой археологии. Москва, 1980, 75-76.

Приходнюк 1983: О. М. Приходнюк. К вопросу о присуствии антов в карпато-дунайских землях. – В: Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983, 180-186.

Приходнюк 1986: О. М. Приходнюк. Пеньковская культура. – Археология Украинской ССР. Т. 3. Киев, 1986.

Приходнюк 1989: О. М. Приходнюк. Анты и пеньковская культура. – Древние славяни и Киевская Русь. Киев, 1989, 58-69.

Приходнюк 2001: О. М. Приходнюк. Степове населення України та східні слов'яни /друга воловина I тис. н. е./. Київ, 2001.

Приходнюк 2005: О. М. Приходнюк. Пастирское городище. Кіев-Чернівці, 2005.

Прицак 1997: О. Прицак. А не е ли това един българо-татарски Осиан? – В: Микаил Бащу ибн Шамс **Тебир 1997:** Тебир. Сказание за дъщерята на хана. Приложение 1-12. София. 1997.

Рашев 1982: Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982.

Рашев 1996: Р. Рашев. Държавата на Ернах и неговите наследници. – Българите по Северното Черноморие, 5, 1996, 38-40.

Рашев 2007: Р. Рашев. Прабългарите през V-VII век. Велико Търново, 2007.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.

Русанова 1976: И. П. Русанова. Славянские древности VI-VII вв. Москва, 1976.

Седов 1970: В. В. Седов. Славяне Верхного Приднепровья и Поддвинья. Москва, 1970.

Седов 1978: В. В. Седов. Анты. – В: Проблемы советской археологии. Москва, 1978.

Седов 1978: В. В. Седов. Происхождение и ранная история славян. Москва, 1979.

Седов 1982: В. В. Седов. Восточные славяне в VI-VIII вв. Москва, 1982.

Семенов 1986: А. И. Семенов. К реконструкции состава комплексов перещепинского круга. – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, 27, 1986, 1, 95-99.

Семенов 1988: А. И. Семенов. К выявлению центральноазиатских елементов в культуре ран-

несредневековных кочевников Восточной Европы. – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, 29, 1988, 97-111.

Семенов 1991: А .И. Семенов. Византийские монеты Келегейського комплекса. – Археологический сборник Государственного Эрмитажа. 31, 1991, 121-127.

Сміленко 1965: А. Т. Сміленко. Глодоскі скарби. Кіев, 1965.

Смиленко 1968: А. Т. Смиленко. Находка 1928 у г. Новые Сенжары. – Славяне и Русь. Москва, 1968, 158-166.

Соколова 1993: И. В. Соколова. Монеты Перещепинского клада. – Византийский временник, LIV, 1993, 145-153.

Станилов 2003: С. Станилов. Хазарската теза. Принос към проблема за идентификацията на археологическата култура на кубратова Велика България. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. София, 2003, 42-70.

Сухобоков 1975: О. В. Сухобоков. Славяне в Днепровского левобережие /Роменская культура и ее предшественики/. Киев, 1975, 55-60.

Топоров, Трубачев 1962: В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Москва, 1962.

Филин 1962: Ф. П. Филин. Образования языка восточник славян. Москва, 1962.

Флеров 1996: В. С. Флеров. Раннесредневековые юрообразные жилища восточной Европы. Москва, 1996, 33-38.

Флерова 2001: В. Е. Флерова. Подкурганние погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. – В: Степи Европы в эпоху средневековья. 2, Донецк, 2001, 163-186.

Хрисимов 2009: Н. Хрисимов. Вознесенский комплекс: Проблемы хронологии и интерпретации. – В: Степи Европы в эпоху средневековья. 7. Донецк, 2009, 9-42.

Третяков 1971: Н. П. Третяков. Что такое „Пастирская культура"? – Советская археология, 4, 1971, 103-113.

Чичуров 1976: И. С. Чичуров. Экскурс Феофана о протобулгарах. – В: Древнейшие государства на територии СССР. Москва, 1976.

Чичуров 1980: И. С. Чичуров. Византийские исторические сочинения. Москва, 1980.

Юренко 1983: С. П. Юренко. Днепровское лесостепное деснобережие в VII-VIII вв. (Волинцевская культура). Автореферат дисс. Киев, 1983.

Anastasius Bibliothecarius. Chronographia. 1885: Anastasius Bibliothecarius. Chronographia. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1885.

Avenarius 1974: Al. Avenarius. Die awaren in Europa. Amsterdam-Bratislava, 1974.

Bálint 1989: C. Bálint. Die Archäologie der Steppe. – Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jh. Wien-Köln, 1989, 92-94.

Bálint 1992: C. Bálint. Kontakte zwischen Iran. Byzanz und der Steppe. – Awarenforschrungen. B. I. Wien, 1992.

Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio (ed. G. Moravcsik, R. Jenkins). London, 1967.

Fasmer 1923: M. Fasmer. Untersuchungen uber die ältesten Wohnsitze der Slaven. Teil I. Die Iranier in Sudrussland. Leipzig, 1923.

Fidler 1992: U. Fidler. Studien zu Gräberfelden des 6. bis 9. Jahrhunderts an der Unteren Donau. I, Bonn, 1992.

Iordanis. Romana et Getica. Ed. T. Mommsen, 1882.

Hahn 1981: W. Hahn. Moneta Imperii Byzantini. 3, Wien, 1981.

Hendi 1972: M. Hendi. Light-Weight Solidi, Tetarteron and the Book of the Prefect. – Byzantinische Zeitschrift, 65, 1972, 57-80.

Grierson 1955: P. Grierson. The Kyrenia Girdle of Byzantine Medallions and Solidi. Numismatic Medallions and Solodi. – Numismatic Chronicle, XIX, 1955, 58-70.

Grierson 1968: P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittmore Collection. vol. II, part 2. Washington D. C., 1968.

Kazanski, Sodini 1987: M. Kazanski, J.-P. Sodini. Notes sule le peuplement de la région de Dniepr moyen pendant la second moitié du VIIe. siècle. – RA, 1, 1987, 84-90.

László 1955: G. László. Etudes archéologiques sur l'histoire de la sociéte des Avares. – Arhaeologica hungarica, 34, 1955.

Mansi 1766 (=1960): J. D. Mansi. Sacrorum consiliorum nova et alplissima. Collectio 132, Florintiae 1766 (= Graz, 1960).

Marquart 1900: J. Marquart. Die altbulgarischen Ausdrucke in der inschriften fon Catalar und in der altbulgarischen Furstenliste. – Известия Русского Археологического института в Константонопе, XV, 1900, 8-27.

Nicephorus. Opuscula historica, 1880: Nicephorus. Opuscula historica. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880 (=ГИБИ, III, 1960).

Pohl 1988: W. Pohl. Die Awarien. Ein Steppenvolk in Mitteleurropa 567-822 n. Chr. München, 1988.

Prichodnjuk, Chardaev 2003: O. M. Prichodnjuk, V. M. Chardaev. Ein Edelmetallfund des 6-7. Jahrhuderts aus Kelegej, Ukraine. – Eurasia antiqua, 7, 2003, 585-612.

Procopius Caesariensis. Opera omnia: Procopius Caesariensis. Opera omnia. Ed. J. Haury. Lipsiae 1905.

Seibt 1999: W. Seibt. Monogramum. – RLBK, VI . Stuttgart, 1999, 601-603.

Theophanes. Chronographia 1883: Theophanes. Chronographia. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1883 (= ГИБИ, III, София, 1960)

Theophilacti Simocattae 1887: Theophilacti Simocattae. Historiae, ed. C de Boor. Lipsiae 1887 (= ГИБИ, II. София, 1958)

Werner 1984: J. Werner. Der Grabfund von Malaja Perešćepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren Verlag. München, 1984.

Werner 1992: J. Werner. Neues zu Kuvrat und Malaja Perešćepina. – Germania, 70, 1992, 430-432.

GEORGE ATANASSOV

THE POLITICAL CENTRE OF KHAGAN KUBRAT ALONG THE MIDDLE DNIEPER – A STARTING POINT FOR THE EMIGRATION OF KHAN ASPARUKH TO THE LOWER DANUBE

The work begins with a detailed review on the artifacts of type Malaya Pereshtepina and the eponymic funeral complex near the same village on the Middle Dniester. The author accepts the thesis that it is associated with the Bulgarian ruler Kubrat. After a critical analysis of the golden Byzantine coins from the complex and on the grounds of some other indirect data he comes to the conclusion that Kubrat's death has to be dated from 665. The golden coins from some other sites of the same type coming as a tribute directly from Constantinople rather than as a result of trade have a similar upper chronological limit as well. Remarkably most of them are grouped along the Middle Dniester. In the eastern Azov Sea area and the Kuban River Basin believed to have been the sovereign domain of Kubrat (fig. 1, I) similar artifacts and coins are completely absent. Against this background the conclusion has been made that after the victory over the Avars about 635, Kubrat left his elder son in the old royal domain in the Eastern Azov Sea region and together with some of the Unogodurs established a new royal domain along the Middle Dnieper (fig. 1,

II). This idea is indirectly supported by the recently released historical work known as Bulgarian Chronicle of Gazi-Barage tarihi from 1229 - 1246 relating to the heritage of the Volga Bulgaria. Remarkably the text claims the Christian Organa (there Bu-Yurgana) was uncle of Kubrat (there Kuvrat) provided that this hypothesis was clarified only after the mid 20th c. In this case especially important is the fact that for the first time a written source definitely says Khagan Kuvrat inhabited the Dnieper area rather than the Azov region as unreservedly assumed until recently. Further on it seems interesting that for the first time a written text titles Kubrat as Khagan. Impressively 10 years before the first edition of Djagfar terihi the Khagan title of Kubrat was already grounded by Joachim Werner in his remarkable work of Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren Verlag out of print in 1984. As a matter of fact, Kubrat is not titled as Khan by any authentic document from the Middle Ages, a title with which already half a century he has entered into both scholarly and popular literature as well as into the mass perception. Actually, when enough arguments have been proposed that after the victory over the Avars the Bulgarian ruler seized the Avarian heritage, an act recognized by Byzantium itself, it seems reasonable to accept he appropriated the title and insignia of the Avarian khagan as well. Furthermore, it is symptomatically that it was exactly the Middle Dnieper the Byzantine gifts and mainly golden coins have been sent to, Kubrat has been buried there and there are to be found the artifacts of type Malaya Pereshtepina. Along the lower course of Dnieper, Bug, Dniester and Don, and that means in the Northern Black Sea area between Don and Dniester the Kutrigurs remained to dwell (fig. 1, III). It is remarkable that the royal domain of Kubrat along the Middle Dniester coincides almost entirely with the zone of distribution of Penkovka – Pastirskoe artifacts (fig. 1, II) associated with the Antae and nomadic population. It is generally accepted that these nomads who are associated with some of the Pastirskoe pottery were not Kutrigurs as M. Artamonov and his numerous disciples insist. More probably they were Unogundurs settled down on these territories after 635. After the death of Kubrat and the Khazarian invasion Khan Asparukh set forth to the Lower Danube namely from the area of the Middle Dnieper. A series of Pastirskoe replicas of the pottery, necropolises, houses and jewels from the Danube Bulgaria comes as good evidence. Alongside the rest, this circumstance suggests that in his way to the Lower Danube Khan Asparukh swept along some Penkovka – Pastirskoe population. The idea that these were the Severians, the direct descendants of Antae, is far from lacking reasons and is supported by some new data.

ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ

ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ (ПРА)БЪЛГАРСКИТЕ АНКЛАВИ В ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА В ПЕРИОДА VII-IX ВЕК

Темата за културно-историческо наследство на (пра)българите се дискутира повече от две столетия (обзор у: Beševliev 1989, 7-18; Рашев 2007, passim и цит. по-долу автори). Независимо от напредъка, тя си остава дискусионна, предлагаща повече нерешени проблеми, отколкото общоприети постижения. В този смисъл научният дял, който можем да определим като „(пра)българистика", продължава да е в сферата на научните разисквания.

Настоящото изложение е опит да се погледне към историческото и културно наследство на (пра)българите, но не от времето на техния генезис, движение и разселване в огромния евразийски ареал. Това е правено неведнъж. През последните години рекапитулация на археологическите, а отчасти и на историческите и езиковедски аспекти, беше сторено от Рашо Рашев (+2008) в претърпялото четири издания изследване (Рашев 2007, passim). Обобщен опит за определяне на мястото на (пра)българите в *„системата на номадската (кочевническата) цивилизация в Евразия"* предприе и С. Г. Боталов (Боталов 2010, 4-41).

Моето намерение е да се опитам да конкретизирам представата за последния период от съществуването на (пра)български общности в Югоизточна Европа. Основа на изводите са предимно исторически данни, тъй като имат определящо значение спрямо археологическите и езиковите, особено при решаване на етнокултурни проблеми (Златарски 1970, 55 и сл.; Бешевлиев 1984, passim; Gjuzelev 1988, 11-90). Р. Рашев приема, че проблемите на историята на (пра)българите *„се разработват отдавна и в общи линии могат да се смятат за добре изяснени..."* (Рашев 2007, 9). Изворите обаче крият допълнителни възможности, дори когато става въпрос за четене и интерпретации на добре познати паметници.

Историците са изтъквали многократно, че (пра)българското разселване от прикавказките, приазовските и източноевропейски пространства към Централна и Югоизточна Европа започва по време на движението на хунския етнически масив през V в. и завършва със заселване на отделни племенни групи в средно- и долнодунавския басейн (Бешевлиев 1984, 9-22 и 37 и сл.). В Югоизточна Европа са установени няколко области на относително трайно българско присъствие. Хронологично, на първо място това е Карпатския басейн, където се ситуират т. нар. Панонски българи (Бешевлиев 1984, 9 и сл.; Рашев 2007, 155 и сл.). Тяхното установяване започва изглежда с формирането там на устойчив център на Хунския племенен съюз, но продължава с разполагането на Кутригури и Уногундуро-българи в Аварския хаганат (Simoni 1959;

1964; Шимони 1980). Макар и подлагано на критика и преоценка от редица съвременни изследователи (вж. за това у Сьоке 1989, 105 и сл.; Кришто 1987, 266-267; Рашев 2007, 155-156 и цит. лит.), българското присъствие в Карпатския басейн между втората половина на V и края на IX век не може да бъде отхвърляно (Павлов 1997, 55 и сл.; Рашев 2007, 155 и сл.; Димитров 1998, 11 и сл.; Георгиев, 2011в, 74-84).

Анализът на археологическите данни, предприет от унгарски, сръбски и други учени, даде нов материал за сравнително убедително свързване на гробни находки с (пра)българите на Среден Дунав през V-VII век. На тази основа в българската литература беше направен следният извод: „*изхождайки от гледните точки на три поколения унгарски археолози*“, „*следите от българите и сродните им племена* (разбирай преди всичко кутригурите - П. Г.) ... *могат да бъдат търсени в три групи гробни паметници*“ (Рашев 2007, 158 и сл.). Цитираният автор има предвид най-вече средноаварските гробове с коне от втората половина на VII век, концентрирани в комитата Фейер, на десния бряг на Дунав, както и на изток от Тиса, между долните течения на нейните леви притоци Марош и Кьорьош. Там те се датират в ранно- и особено в средноаварско време (до към 680 г.) и се свързват от някои унгарски изследователи (И. Ковриг и др.) с Българи-кутригури, които са се заселили в района заедно с аварите още през 567 г. Други учени ги определят по-общо като „*източноевропейски номадски компонент в Аварския хаганат*“ (П. Сомоги). Това население запазва своя етнически облик и в изворите е засвидетелствано основно като „*аварско*“, като се ситуира обикновено в южните предели на Хаганата.

Напоследък, С. Боталов направи опит да свърже т. нар. комаромски хоризонт от средноаварска култура от края на VII век с разполагането на Среден Дунав към 670-680 г. на ново население от евразийската степ (Боталов 2010, 14-15). Част от него той прие, че е имало оногуро-угорски (разбирай Унoгундуро-български - П. Г.) произход, което в унгарската археологическа литература се определя традиционно като „*народ на грифоните и лозовите ластари*“, според стилистиката на техните коланни украси, чието широко разпространение е през късноаварския период (основно през VIII век). Авторът е склонен да свърже това население с първа вълна на угроезично, маджарско заселване, правейки опит да възкреси теорията на Дюла Ласло за двукратно „*завоевание на родината*“ от маджарски племена. Към тях отнася и унгароговорящата през средновековието група на Секелите в Трансилвания (Боталов 2010, 17-18). Заедно с това, той приема тезата на Д. Шимони за повече от 115 годишно съществуване на Панонски ранни българи в южните части на Карпатската котловина още в предаварско време.[1] Според него, те вземат активно участие в аварския културогенез (Боталов 2010, 18). Така, Авария се превръща в част от „*раннотюркския ареал*“ и се запазва чак до края на VIII век, благодарение на консолидиращато аварско родово-племенно общество, което играе роля на ядро на полиетнос, в който влизат накрая и т. нар. протомаджари (за формирането на маджарския етнос вж. напоследък у: Тюрк 2012, 22-26). Боталов акцентира върху приноса на панонските „ранни българи“ в този процес, отразен във вещи от „комаромския хоризонт“ и от типа Ерсеке (Албания), които отнася към завършващия стадий на българския културогенез.

Какъвто и да е процесът и етапите на формиране на българската общност в Карпатския басейн в периода V-VII век, тя е исторически и археологически установен факт. Макар и подложена на местни влияния от гепидската, остготската и особено от аварската и отчасти от източнофранкска култура, тя има значителен принос за съхраняване на (пра)българския етнос в пределите на същинските Балкани.

В дискусионен план този принос може да се търси най-рано сред регистрираното по исторически данни или археологически път „*аварско*“ и кутригурско присъствие на територията на Хърватска и Албания (Ковачевић 1977, 145-146 и сл.; Werner 1989, 19-31; Поповић 1986, 107 и сл.; Съботинов 2009, 186-222 и цит. мнения). По-определени и ясни са данните за (пра)български анклав в района на Тесалоники (Солун), който е носител на културата на т. нар. Панонски българи. След края на VII век те стават партньор на създадената на Долен Дунав българска държава, а след 60-те години на VIII век се превръщат във фактор за съживяване на (пра)българската управленска и културна традиция там. Установените напоследък материални следи от близка до аварската култура от края на VII и началото на VIII век и в Горнотракийската равнина поставят настоятелно въпроса за характера на контактите на население от Хаганата с България, както и с територията между нея и големите византийски центрове: Константинопол, Тесалоники и Дирахиум (срв. Станилов 2006, 106 и сл.; Тотев, Пелевина 2010, 58-77; Даскалов, Тонкова 2010, 78-102; Тотев, Пелевина 2011, 32-52; Борисов 2012, под печат). Анализът на гробните находки от този ареал не е приключен, но дава право на специалистите да търсят тяхната близост с „аварски“ коланни украси от типа „Врап-Ерсеке“ – от една страна, а от друга – с културата на Дунавска България през VIII-IX век. На тази основа се строят хипотези, в които посоката на „движение“ на въпросните изделия от метал се търси не само от север към юг, но и обратно, от живи византийски ателиета към територията на Хаганата, или от Дунавска България в южна и югозападна посока. Очевидно, археологическият анализ е недостатъчен (Божилов, Гюзелев 1999, 96, бел. 34) и привличането на нови източници за обяснение на необичайно широкия кръг изделия с общи черти (Станилов 1993, 186-232; Станилов 2006, 258 и сл.; Рашев 2007, 179-185) от Карпатския басейн, Западните Балкани и Дунавска България е наложителен.

1. Свидетелствата на първия Мадарски и на Хамбарлийските първобългарски надписи

Фундаментално важен, отдавна оценен, източник за контактите между българските общности на Балканите е т.нар. първи надпис от Мадарските скали, разположен пред релефно изображение на български владетел като триумфиращ конник (№ 1, I,c) (Бешевлиев 1979, 95 и сл.; 1984, 55).

Разчетен в основната си част от Геза Фехер, но коригиран и допълнен от В. Бешевлиев, краткият гръкоезичен текст разказва за събития от 704/705 г., когато владетелят на Дунавска България Тервел (ок. 701-721) потърсил сред родствените му етнически групи подкрепа за детронирания Юстиниян II Ринотмет в намерението му да възстанови своята власт в Константинопол (Бешевлиев 1979, 89 и сл.). Надписът се приема единодушно за пряко свидетелство за политически взаимовръзки на наследника на Аспарух с негови родственици в района на Солунско (Бешевлиев 1984, 55; Szádecky-Kardoss 1967, 473-477; Поповић 1986, 121, 126; Станилов 2006, 136; Рашев 2007, 179 и сл.). Изследователите считат, че става въпрос за непосредствени потомци на Куберовите българи, които след своето изселване от територията на Аварския хаганат се заселили отначало в т. нар. Керамисийско поле, а след това в непосредствените околности на Тесалоники (Войнов, Тъпкова-Заимова 1982, 47 и сл.; Бешевлиев 1984, 46-47).

---

[1] Според Вл. Попович (Поповић 1986, 114) местоживелищата на Сермисианите и Кутригурите са на юг от аварската територия, по долното или средно течение на Тиса и се подкрепя от археологическия анализ, срв. бел. 101: Според Дежо Чалани границата между тях е по долното течение на р. Марош, като заселището на Кутригурите остава между Дунав и Тиса. Й. Ковачевич от своя страна приема, че центърът на Кутригурите се е намирал в поречията на Тиса, Марош и Кьорьош и това показват гробовете с ниши, но част от тях са живеели и в областта на Срем (Ковачевић 1977, 145-146; Поповић, 107, бел. 38).

Но в надписа е посочено, че предложението на Тервел е било отправено до повече от един негов *„чичо“*, но те (а не той!) *„не повярвали на носоотрязания император“* и се завърнали *„в Солунско“* и *„Кисинас“* (Бешевлиев 1992, 11-27). Според Бешевлиев, под *„чичовци“* *„в Солунско и Кисиниите“* трябва да се разбират Кубер *„и неговото семейство“* или неговата *„фамилия заедно с роднините на жената“*.[2] Това обяснение променя смисъла на текста и това налага то да бъде преосмислено. Необходимо е да се отчете, че местата, откъдето са *„чичовците“* на Тервел, са посочени с две отделни названия: *„ис Тесалоникин“* и *„Кисинас“*. Бешевлиев обяснява последното като акузатив на „Кисос“ - название на планина на Атонския полуостров (дн. Хортач), отдалечена само на около 14 км от Тесалоники и, приемайки го за образувано от прилагателно, добавя към него думата *„селища“*. Изготвената от него документация на надписа (Бешевлиев 1979, 51, 91, обр. 10 и 21) не подкрепя това, както и твърдението му, че пред второто местно название има предлог и определителен член и в крайна сметка подкопава убеждението, че *„Кисинас“ е* име от близък до Солун район (Георгиев 2013, под печат).

При това положение не бива да се изключва възможността *„Кисинас“* да е номинативна форма от непознато засега название. За допускане в тази посока говори фактът, че текстът е епиграфски и неговата лаконичност не предполага един и същи географски район (Солунско) да е посочен с два топонима. По-логично е те да са от различни, възможно и отдалечени, области, в които живеят двама *„чичовци“* на господаря на Дунавска България.

Днес може да се приеме, че надписът е изсечен около век след събитията, за които говори, така че представя отдавна отминало събитие (Рашев 1998, 192 и сл.), а именно опитът на Тервел да организира „общобългарска“ коалиция с участие на две отделни (пра)български общности (Георгиев 2013, под печат). Съгласно тази домашна реминисценция[3], Тервел е имал близки родствени връзки с техните вождове, представени в надписа от началото на IX век като негови *„чичовци“*.

Характерът на събитията от 704/705 г. и естеството на Мадарския надпис правят последното решение по-оправдано. Още повече, че формата *„Кисинас“*, което Г. Фехер беше схванал погрешно като лично име, се среща в повредената част на същия текст поне още веднъж. Следователно названието е имало важно, възможно и първостепенно, значение за поръчителя на надписа – български владетел, резидиращ в близката до Мадара столица Плиско-ба-Плиска, най-вероятно хан Омуртаг (815-831).

---

[2] За да се преодолее тази несъобразност понякога се приема, че в надписа се говори за *„чичовите (хора)“* на Тервел в Солунско. Срв. Павлов 1997, 57.

[3] По оценката на проф. Бешевлиев: *„Забележителен е начинът, по който се излагат събитията в надписа. Той* (авторът на надписа – П.Г.) *само ги припомня, без да дава каквито и да са подробности, дори и най-необходимите...*“ (Бешевлиев 1979, 100).

За възможността *„Кисинас“* да е име на район, заселен с (пра)българи, който се намира далече от *„Солунско“* се беше досетил Вл. Попович. Той прие, че това е област или център, където Кубер е намерил спасение след победоносния поход на Юстиниян II през 688/9 г. против Българи и Славяни в района на Солун и предложи да се локализира сред местоживелищата на славяните-ваюнити, в района на Ерсеке, откъдето произхожда знаменитото съкровище, свързвано обикновено с българите-сермисиани (Поповић 1986, 121, 125-126). В тази връзка сръбският учен допусна, че намиращата се през IX и X век в района на Драч епископия *„Хунавия“* може да произлиза от гръкоезичното определение за българите и аварите като *„хуни“*. Трябва да се подчертае обаче, че самият Мадарски надпис не позволява тази локализация на *Кисинас*, тъй като сочи недвусмислено, че потомците на Куберовите българи продължават да обитават *„в Солунско“* към 705 г. Нещо повече, исторически данни сочат, че те са там и през следващите десетилетия (Gjuzelev 1988, 41-42; Каймакамова 1993, 42; Станилов 2006, 136).

Следователно, загадъчното наименование *Кисинас* трябва да се търси другаде.

Патриарх Никифор и Теофан Изповедник говорят за неименуван брат на Тервеловия баща Аспарух, който се заселил в Панония. Така че той би могъл да бъде единият от *„чичовците“* на Тервел. Под решаващото влияние на интерпретацията на В. Бешевлиев върху надписа го отъждествяват със самия Кубер. Но хронистите не съобщават името на четвъртия Кубратов син, макар че едва ли не са познавали историята на Кубер. Не пишат нищо и за изселване на четвъртия Кубратов син от Хаганата. Напротив, Теофан сочи към началото на IX век, че той *„останал там в аварска Панония, подвластен на хагана на аварите заедно с войската си“* (ГИБИ 1960, 262). С подобни думи е формулирано и мнението на Патриарх Никифор.

В Хаганата въпросният син на Кубрат ще да е заварил живеещите още от края на V и VI век в Панония, наречени от изследователите именно *„панонски българи“*. В Чудесата на Св. Димитър Солунски те се сочат като *„българи“*, които живеят съвместно с т. нар. *„сермисияни“*, т. е. жители на областта и града Сирмиум. Те именно били отведени от Кубер и Мавър към Тесалоники, така че е по-обосновано да приемаме, че „българите“ на Кубер са по-скоро от общността на ранните, т. нар. панонски, българи (вж. по-долу бел. 11). Ако следваме написаното от Теофан Изповедник и Патриарх Никифор трябва да приемем, че под аварска власт след края на VII век е останала друга (пра)българска племенна група, основно водената от т. нар. четвърти син на Кубрат. Така че е възможно той, от една страна, както и споменатият Кубер (или по-скоро техните преки потомци) да се имат предвид в текста на изсечения през второто десетилетие на IX век Мадарски надпис като *„чичовци“* на Тервел.[4]

---

[4] Представата за родствените връзки между отделните (пра)български групи на Балканите от VII-VIII век в началото на IX век изглежда да е формирана не само от домашни предания, но и от записаната по същото време от Патриарх Никифор и Теофан Изповедник легенда за разселението на българските племена (Шимони 1980, 72, 83), представяща го като ръководено от петима синове на Кубрат. По проблема за историческата достоверност на тази безспорна легенда в литературата се застъпват диаметрално противоположни мнения. Едни изследователи приемат легендата за напълно или частично достоверна, други я отхвърлят. Срв. Божилов, Гюзелев 1999, 82, бел. 38 и 94, бел. 29. Явно е обаче, че съществени части от нея (особено за т. нар. пети син на Кубрат) са наистина опит на византийската историография от VIII век да даде клиширано обяснение за честите разселения на (пра)български

В този смисъл е оправдано *Кисинас (=Кишинас)* да се търси по-скоро в Карпатския басейн, отколкото на същинските Балкани.

За съществуване там на значим на център на българската власт в началото на IX век свидетелства първият Хамбарлийски надпис (№ 2), издаден от името на хан Крум (след 796-814). В неговото повредено начало проф. Бешевлиев констатира неясно съчетание, което разчете като ...ΗΣΛΗΝΟΠΑ... (Бешевлиев 1979, 108). Според мене, то е селищно име, тъй като съдържа в своя край съставката -ОПА (от –oβα, както е например в автентичното название на българската столица Πλίσκ oβα). От текста след него е видно, че името е свързано с местата, откъдето Крумовият *„любим брат”* подкрепил отдалече (*„не забрави”)* изпадналия във военно затруднение през лятото на 811 г. владетел в Плиск оба. От т. нар. Ватикански аноним знаем, че за целта *„българите наели срещу заплата авари* (sic! - П.Г.) *и околните славянски племена”* (ГИБИ 1961, 13). Очевидно, това са били подкрепления, наети и рекрутирани изключително от останките от Аварски хаганат, част от чиито южни и източни предели са били анексирани и са се намирали под контрола на българската държава (Георгиев 2011б, 55-56). Не е трудно да се досетим тогава, че неразбираемото начало на първия Хамбарлийски надпис говори за подкрепа на хан Крум, осигурена от свързан с посоченото селищно название *„...Слинопа...”* негов *„любим брат”*. Вторият Хамбарлийски текст (№ 47), а също и византийски автори, сочат от своя страна, че военните действия в Тракия през 812-813 г. са били ръководени също от *„брат”* на хан Крум, който разполагал със *„собствена войска”* и без съмнение е идентичен с този от първия текст от Хамбарли (Бешевлиев 1979, 173-174). В периода 811-814 г. той изглежда е действал като *„шу-бег”*, т.е. командващ на българските войски и, както стана ясно напоследък, може да се отъждестви с бъдещия хан Омуртаг, наречен в текст от Теохилакт Охридски *„Омбритаг”*, т. е. *предводител на омбрите* (=аварите) (Георгиев 2011а, 144 и сл.). Повече от вероятно е тогава селищното име, откъдето Крумовият брат Омуртаг подвел подкрепления от *„авари”* и *„славяни”*, да се намира в овладяните от българите в периода 796-803 г. (Шимони 1980, 83) югоизточни части на Хаганата, заселени отрано с (пра)българско и друго население. Що се отнася до това, че въпросните военни контингенти са били „наети” от Омуртаг срещу заплащане, това може да се обясни с факта, че поне част от тях са били поданици на локални, вероятно зависими от Франкската империя, аварски и славянски политически образувания (Pohl 2002, 320; Георгиев 2011б, 55).

Въпросът за сигурната локализация на ...ΗΣΛΗΝΟΠΑ... , разбира се, изисква нов опит за разчитане на името. Засега то може да бъде сближено поне с две различни, но сходни по произношение, имена на крепости и значими центрове в Карпатския басейн[5], сочени като опора на българската военно-политическа власт през IX и X век (Коледаров 1979, 20, 40, 52, карта № 6; срв. още за тях у Кристо 1987, 267-270).[6] Първият е Солноград (дн. Солнок в Унгария), разположен на средното течение на река Тиса, известен като тържище по пътя на каменната сол (sal et salgenia у Унгарския аноним), добивана в Трансилвания и изнасяна към Централна Европа (Коледаров 1968, 109; Йотов 2010, 487 и сл.). Другият център е Сланик (дн. Торда, в Румъния), намиращ се в Западна Трансилвания на приток на горното течение на р. Марош (Муреш), в близост до един от големите солни рудници там. По тази причина неговата землена, а след края на XII век и каменна, крепост е известна като Турда ва́р, Ва́рфалва (Turda vár alias Várfalva vocata). Локализира се на около 11 км от съвременния град, при с. Молдованешти (Horedt 1958, 132-145, 168; Федоров, Полевой 1973, 178, 260, 283; Tiplic 2007, 41, 51, 117, 279, 296, karte 3, 4).[7] Сланик или Турда е приемник на римския Потаиса и е засвидетелстван в документи от XI век насетне под различни имена, между които Окнеле Турзий, Къмпие Турзий, Thorenburg (Kurze Geschichte 1999, 90 sqq., Karte 6, Abb. 10/2). Археологически данни сочат, че по време на Хаганата земите на Седмоградско, в които се намира, са били контролирани от авари или близко по материална култура население, което е ръководело експлоатацията на тукашните залежи от каменна сол, злато и други природни изкопаеми (Федоров, Полевой 1973, 293; Вакуленко, Приходнюк 1990, 93; Harhoiu 2005, 293-294, Abb. 5 et 7; Szentpéteri 2006, karte 1). Материалите сочат, че въпросната *„аварска”* група е заела долината на Муреш едва към края на VII век и това подсказва, че е живяла съвместно със заселени в Седмоградско групи славяни от Моравия, както и с изселници от източноевропейските степи, между които със сигурност са били и Уногундуро-българи и Котраги от Кубратова България. В началото на IX век тукашните солни и други залежи са преминали под контрола на българската държава, тъй като влезли в нейната територия (Harhoiu 2005, 296-297, Abb. 9). Знае се, че тя е продължавала да ги експлоатира и търгува с добития продукт в Централна Европа до края на IX век (Horedt 1987, 25; Madgearu 2003, 51, 55-56; Cosma 2003, 28; Harhoiu 2005, 294-296, Abb. 8; Szentpéteri 2006, karte 6; Йотов 2010, 487-495, обр. 3а). Логично е в такъв случай да допускаме, че селищният център, от който Крумовият *„любим брат”* Омуртаг е управлявал новопридобитите от Хаганата територии, се е разпола-

---

племенни групи от Изток на Запад.

[5] Трето, подобно по произношение, име, е споменатото от Унгарския Аноним Castrum Salis (Sóvár, Шовар, в Словакия). Срв. ГИБИ 2001, 30; Tiplic 2007, 107.

[6] Като паралел за евентуалния български произход на интересуващите ни имена следва да се посочи споменатия от Лиутпранд (X век) мъж на име Saleccus, който имал *„българско потекло и унгарско възпитание”* (natione Bulgarium educatione Ungarium). Допуска се името да е звучало на унгарски като Szálok, Szalók, Szálk (?). Срв. Balint 1991, 101, n. 130, 131.

[7] Думата *„торда”* се определя като (пра)българска по произход и с еквивалентно значение на славяноезичната *„окна, акна”*, като обозначение на солен рудник, възприета в унгарския и румънски език. Срв. Фехер 1925, 47, 73, бел. 2 и карта; Коледаров 1979, 20, 40. В тази връзка не е маловажно да посоча, че един от *„хранените хора”* на хан Омуртаг, съгласно намерения при Голямата базилика в Плиска надгробен надпис, е носел името Турдач (ὁ Τουρδατζις) и титла *„кандидат*“ и починал в българската столица Плиск оба. Срв. Бешевлиев 1979, № 66, 221-222. Той е бил близък служител на хан Омуртаг и можем да се запитаме дали името, под което е споменат, не визира центъра, в който е резидирал Омуртаг (=Омбритаг) преди 811 г.? Но, тъй като Унгарският Аноним споменава за аналогично в основата си маджарско аристократично име – Turda, документирано в началото на XIII век (ГИБИ 2001, 31, бел. 31), е още по-оправдано да предположим, че името Турдацис, Турдач е характерно за Карпатския басейн през Средновековието и е свързано, по един или друг начин, с български етнически елемент там, както и в Дунавска България (за личното име Turdazo в състава на българско пратеничество от времето на княз Борис I (852-889), вж. Попконстантинов 2000, 37; за неговата възможна (пра)българска етимология, вж. тюрк. дума tordu „племе, род”). В подкрепа на това, че името Сланик (Турда), може би идентично със *Слинопа* (?) от Хамбарлийския надпис, е близко по произношение с български лични имена, вж. коментираното в бел. 6 собствено име от X век Saleccus, както и името на dux Salan, потомък на българския владетел от началото на IX век Keanus magnus. Салан, според Унгарския Аноним, е имал племенник, също българин, който изоставил своя родственик и се подчинил на властта на маджарския вожд Арпад, предоставяйки му *„ много блага от България*” (multis bonis rebus Bulgarie) (ГИБИ 2001, 46; Moravczik 1969, 171).

гал в места с традиционно (пра)българско или сродно на него население и с важни за българската държава природни ресурси.

За българите от Прикарпатската област споменават през IX и X век арабски, персийски, еврейски или византийски автори. Най-често те са наричани W.n.nd.r. или *N.n.d.r.*, т.е. *“Уногундури”*, известни по-късно в Унгария като *“Нандори”* (Георгиев 2011, 79-80; 2013, под печат). Според Ибн-Русте, по времето, когато маджарите са били в междуречието на Днепър и Днестър (т. нар. Ателкузу), народът W.n.nd.r, сиреч Уногундуро-българите, обитавали на запад от тях и отвъд Дунав и над местата, които заемали, се издигали високи планини. Последните са несъмнено Карпатите. Ал-Хорезми отъждествява в IX век тяхната страна с *“Европейска Сарматия”* и я нарича *„ал-Бурджан”*. Тя има за център област, която е разположена на север от Дунав, в близост до планини, аналогични на Птолемеевите Сарматски и Певкински планини (Калинина 1984, 195). Персийският автор на съчинението от края на X век “Худуд ал-алам” пише: *“Bulghari – това е название на народ, живеещ* ***в планините Bulghari, на северозапад от Рум****. Те са неверници (християни-П.Г.). Те са също румийци* (sic! - П. Г.), *но се намират в състояние на непрекъсната война с останалите румийци.* ***Тези българи са планински жители****, имащи и поля и голямо количество добитък”.* Тук се има предвид население в Трансилвания, а не това между Хемус и Дунав. Еврейската “Сефер Йозефон” от края на X век споменава изрично за “***карпатци***”, които авторът поставя “***при границите на България***”(Гюзелев 1981, 127). Българско население в Карпатската котловина, което живее съвместно с „*румийско*”, отбелязват често и средновековни унгарски хроники.

Така, разгледано в контекст, местното име „*Кисинас*” от първия Мадарски надпис, както и селищното *Слинопа (?)* от първия Хамбарлийски надпис, са изглежда названия, свързани (по един или друг начин) с местоживелища на най-стария (пра)български анклав в Европа – този в Карпатския басейн, които трябва да търсим не само в Панония, но и в Трансилвания.[8]

2. Свидетелствата на други източници

Съгласно Чудесата на св. Димитър (II,170), към 618 г. аварският хаган рекрутирал за своята армия „*славяни, българи и други безчислени народи*” ”(ГИБИ 1960, 135).[9] Техните местоживелища се сочат „*далече и навътре*” в Хаганата, така че очевидно те не могат да бъдат ограничени с областта около Сирмиум.[10] Допустимо е в случая да се имат предвид земи, разположени на

---

[8] За предварителни, неокончателни, опити за осмисляне на названието „Кисинас” (=Кишинас), вж. Георгиев, 2013, под печат.

[9] За приблизителното съотношение между посочените етноси можем да се позовем на съобщения от Теофилакт Симоката брой пленници, които византийските войски начело с Приск взели в битка по долното течение на Тиса към 601 г., а именно: 3 000 авари, 6 200 „*други варвари*”, между които вероятно трябва да са били българи, гепиди и др., както и 8 000 славяни. Срв. ГИБИ 1959, 351-352. За същото аварско поражение Теофан Изповедник сочи единствено 3 000 пленени авари, но в латинския превод от Анастасий Библиотекар са посочени още осемстотин славяни (вероятно вместо 8 000) и 3 200 гепиди, както и две хиляди „*други варвари*”. Срв ГИБИ 1960, 255, бел. 2. Интересно е да се отбележи, че според Теофан при военни действия на византийските войски сред тукашното цивилно население (изглежда на левия бряг на Долна Тиса) били избити „*30 000 гепиди и други варвари*”.

[10] Вероятно отвъд предполагаемия център на Хаганата, който за периода след 630 г. се локализира в района на съвременния град Кечкемет, може би при Шолт-Тейтелхед (Сентпетери 1989, 120, карта 1; 2013, под печат), или пък фиксираният в средноаварско време регион с богати аристократични гробове

изток и североизток от долината на Тиса. В случая внимание заслужава определението „*безчислени*”, тъй като то отговаря на смисъла на определението „*уногундури*” за българите (Георгиев 2011в, 76 и сл.). В основата на българския етнос под аварска власт са концентриралите се в Карпатския басейн през различни исторически периоди „*(в)унобългари*”, определяни в унгарския език като „*нандори*” (Кришто 1987, 269-270; Petrovics 1987, 274-277; Сьоке 1989, 106; Георгиев 2011в, 80-82).

Прегледът на писмените източници, както и на данните от археологическите проучвания, показва, че през VII век (пра)българите в Аварския хаганат продължават да са влиятелна етническа общност, независимо от исторически засвидетелстваните чести преселения извън него. Към края на VIII век тя се сочи все още като народ „*подвластен на кагана на аварите*” (Теофан Изповедник) народ (ГИБИ 1960, 262). Византийските хронисти са склонни да го отъждествяват с доведеното от т. нар. четвърти син на Кубрат население, но е по-правдоподобно да е бил съставен от различни по произход и време на заселване в Карпатския басейн български или сродни на тях племена (Шимони 1980, 70-83; Боталов 2010, 12 и сл.). Ако се доверим на оспорваните често свидетелства на т. нар. Сенгаленски монах за „ *хуни, българи и други твърде жестоки племена*”, с които воювал Карл Велики по време на своите войни против Хаганата, сред тях ще да са били потомците на българите от Кубратова България, а може би и на т. нар. панонски българи (ЛИБИ 1960, 283; Георгиев 2011б, 54-55).

Пленението от аварския хаган в провинциите на Империята население е било настанявано систематично и целенасочено „*в отвъдната земя към Панония, до река Дунав*”, с главен град Сирмиум. Ориентировъчно това е извършено към края на VI и особено през началните две десетилетия на VII век За около 60 години, то се смесило чрез бракове „*с българи, авари и с останалите племена*” (например гепиди и др.), които очевидно са обитавали тази или съседни области (ГИБИ 1960, 159). Така, към средата и втората половина на VII век се формирал „*нов народ*”, който бил считан за част от аварското общество и хаганът им поставил за *управител* българин на име Кубер (Кувер) който заедно със своя сътрудник Мавър трябва да са произлизали от общността на ранната българска диаспора в Панония. Водени от идеята за идентичността на Кубер с т. нар. четвърти син на Кубрат, някои изследователи приемат, че заселването му с подчинените му „*българи*” в пределите Хаганата е станало към 677 г. (Szadecky-Kardoss 1967, 477; Поповић 1986, 113, 119). Други считат, че е по-реално това да се е случило преди или непосредствено след 670 г. (Бешевлиев 1984, 48; Рашев 2007, 180). Според Бешевлиев, изселването на Куберовите „*сермисияни и българите*” от Хаганата, трябва да се датира около 671 г., отбелязвайки все пак, че е малко вероятно това да се е състояло почти веднага след заселването на т. нар. четвърти син на Кубрат в Карпатския басейн.[11] В такъв случай, ако последният е идентичен с Кубер, трябва да

в района на Озора-Игар-Дунапентеле. Срв. Kiss 2006, 87-88, Abb. Предполага се, че аристократичният център на десния бряг на Дунав, югозападно от Будапеща, е принадлежал на (пра)българи. Срв. Рашев 2007, 162-165.

[11] За времето на придвижването на Уногундуро-българите и Котрагите от Кубратова България към Среден и Долен Дунав ни ориентират съобщенията на Патриарх Никифор и Теофан Изповедник, че това е станало още преди смъртта на Констанс II през 668 г. (ГИБИ 1960, 295, 262), както и съставената към 665 г. пространна редакция от съчинението на Анани Ширакаци, в което фигурира свидетелство

приемем, че той се е заселил в Хаганата поне няколко години преди датата на изселването на *„българи и сермисияни"* от Долна Панония. Важен ориентир за нея е изтеклият 60-годишен период от настаняването на плененото от аварите византийско население там. Ако приемем, че пикът на тази аварска колонизация са годините на най-активни военни действия в посочените в Чудесата на Св. Димитър провинции на Империята е второто десетилетие на VII век (Pohl 2002, 240-248), извеждането на това население начело с Кубер и неговите *„българи"* трябва да се е състояло през 70-те години на столетието. Това подкрепя тезата на П. Льомерл, който датира преселението между 678 и 685 г. (Божилов, Гюзелев 1999, 94, бел. 28).

Това, че изселването на Кубер от района на Сирмиум не означава ликвидиране на българската общност дори и в тази част на Хаганата, косвено доказва разказът от „Чудесата". След победите, които *„сермисиани и българи"* удържали над аварския хаган в района на Сирмиум, той се принудил да *„се оттегли по-навътре в северните места"* (ГИБИ 1960, 160), вероятно по посока на политическия център в своя домен. През втората половина на VII век той изглежда се е намирал в северните части на Хаганата, докато освободената от „народа" на Кубер територия е останала, изглежда номинално, под опеката на местна аварска аристокрация, но фактически в разположение на население, част от което е имало (пра)български произход. Изглежда, че то е имало водеща роля в контрола на тази област, тъй като векове по-късно, маджарски средновековни хроники отбелязват, че в Панония в следхунско време останали да живеят съвместно и *„без цар" „българи и месияни"*(последното определение напомня много за Куберовите Сермисияни). Към тях се присъединили и изселниците от Кубратова „Стара и голяма България". Те са доживели изглежда включването след 796 г. на югоизточните предели на Хаганата към България (Георгиев 2011б, 54-56).

Според т. нар. Унгарски аноним при заселването си в „новата Родина" маджарите узнали, че земите при Дунав, Тиса и околните реки *„обитавали склави, българи и власи – римски пастири"* (ГИБИ 2001, 23). По-нататък същият автор пише, че *„земята, която лежи между Тиса и Дунав, завзел Кеан Велики- господарят на България (Keanus magnus dux Bulgarie")*, който бил дядо на управлявалия по време на маджарското заселване дукс Салан (ГИБИ 2001, 24-25, бел. 40). Владетелят на България „Кеан Велики" се отъждествява обикновено с някой от българските *„велики ханове"* (вж. по въпроса още Moravczik 1969, 169-171 и цит. лит.). Най-правдоподобно е под името-титул да е посочен хан Крум, особено ако той е носел автентичната титла *„канас ювиги"*, т. е. *„велик хан"*, тъй като е в основата на латинизираното keanus magnus (Коледаров 1979, 18-20, 52; Георгиев 2011а, 147-148). Въпросният владетел на България владеел междуречието на Дунав и Тиса, т. нар. Кишфьолд (Малка унгарска равнина), *„чак до пределите на рутените и полоните и там населил склави и българи"*. За своя резиденция той избрал късноаварското хаганско средище Тител, разположено в южната част на Междуречието в дн. Войводина (ГИБИ 2001, 43, бел. 181 и 90; Сентпетери 2013, под печат). За негов съсед

за „*бягството*" на Аспарух към Долен Дунав, при което водените от него Уногундуро-българи „*изтласкал*(и) *аварския народ на запад" (Maricq 1952, 343)*. Повечето изследователи допускат, че до установяването им в т. нар. Онгъл, респективно в Панония, е минало не по-малко от едно десетилетие (последен коментар по този въпрос вж. у: Айбабин 2013, 280-285).

от изток (между Тиса и планината Игфон и към земята Ердейи, т. е. Западна Трансилвания) Унгарският аноним сочи *„вождът Морут"* (dux Morut), чието име напомня това на българския владетел Муртагон (Омуртаг) (ГИБИ 2001, 25, бел. 41). Неговият приемник от края на IX век е с име Менуморут, което още повече се доближава до това на (О)Муртаг (вж. за двете сродни именни форми: Kristo 2002, 155, n. 32). Менуморут е владеел територия, населена със славяни, както и *„ с племена, които се наричат Козар"*, т. е. хазари, регистрирани тук по исторически данни през XII век и вероятно произлизащи от населението - носител на салтовски културни традиции още през VIII-IX век (Сьоке 1989, 113-114; Vida 2003, 302). Съвременни унгарски изследователи са склонни да приемат, че тази култура принадлежи на неаварско население, преселено в района между Карпатите и Тиса откъм източноевропейските степи и живеещо там съвместно с авари още от 567 г. (Рашев 2007, 162 и цит. лит.). Обикновено то се отъждествява с кутригурите, но е допустимо част от него да е имало и уно-български, както и друг степен произход.

Унгарският аноним пише още, че *„след смъртта на цар Атила, вождът Кеан Велики, прадядо на вожда Салан, дошъл от България с помощта и по съвета на императора на гърците, завзел тази земя; че самите склави били отведени към пределите на рутените от българската земя и сега* (в края на IX век - П. Г.) *техният вожд Салан се държи и ги управлява"* (ГИБИ 2001, 26).

Началото на връзки между Панонските българи с българите-уногундури и котрагите трябва да се търси още преди заселване на последните в Карпатския басейн през 70-те години на VII век Историческите източници за това са оскъдни на информация, но изследователите акцентират отдавна на съобщението на Патриарх Никифор, че господарят на българите-уногундури и на котрагите Кубрат въстанал (между 630 и 635 г.) против аварската власт над тях (Бешевлиев 1984, 39-41). Това събитие изглежда съвпада хронологически с отбелязания от Фредегарий опит на българите в Хаганата да овладеят към 631-2 г. върховната политическа власт в него (Pohl 1988, 268-269). Възможната връзка между събития вътре и вън от Хаганата, в които българите са инициатор на сериозни политически акции, поражда съмнение за съгласуваност в действията на двете български общности. По-късно, според арменския историк от края на VII век Анани Ширакаци, движението на Аспарух към Долен Дунав е било съчетано с изтласкване на аварите в западна посока (Maricq 1952, 343; Павлов 1997, 56-57).[12] Сблъсъкът с аварски военни формирования, най-вероятно през 70-те години на VII век, може да се ситуира предположително в земите между Днестър и Карпатите (Бешевлиев 1984, 57-58).[13] Следователно, движението на двата (пра)български племенни масива[14] в западна посока е довело до реално отхвърляне на аварите и осигуряване на територия за народа на „четвъртия” Кубратов син най-напред в Трансилвания, както изглежда заедно с котраги и с помощта на заварено кутригурско и старо уно-българско население. В тази връзка следва да си припомним думите на Теофан Изповедник, че западната граница на Дунавска България след 681 г. била охранявана от т. нар. Седем племена „*на запад до Авария*”. Накратко, налице са известни основания да се приеме, че заселването на прабългарите в земите между Карпатите и Тиса, както и в Малка Скития и Втора Мизия, е резултат от съгласувани военно-политически действия.

---

[12] Освободената от аварска власт територия в района на Източните Карпати изглежда е била заселена по-късно трайно от население с български произход (от т. нар. „външни българи"), тъй като анонимен персийски географ от X век („Худуд-ал-Алам") сочи за западна граница на т. нар. „*вътрешни българи*" „*планините*", като маджарите оставали от северната им страна (последното насочва към извода, че става въпрос за етногеография от втората половина на IX век) . Срв. Божилов, Гюзелев 1999, 81, бел. 32).

[13] Съгласно новопоявила се теза, самата „Велика България" на Кубрат е възникнала далече на запад от Приазовието, в територия съседна на Аварския хаганат. Срв. Ziemann 2010, 17 sqq.

[14] Според някои изследователи, двете племенни групи са действали съвместно, като четвъртият син на Кубрат преминал от север на Карпатите и през Дунав стигнал до същинска Панония, докато Аспаруховите се насочили директно към Долен Дунав. Срв. Бешевлиев 1984, 46, фиг. 1 и 2. Сведението

Регистрираното от различни източници заселване на Уногундуро-българи и Котраги в източните и югоизточни части на Аварския хаганат през 70-те години на VII век съвпада с изместване на основния контингент от аварския етнос на запад от Дунав в същинска Панония. В резултат на натиск на северозапад аваро-франкската граница била прокарана по р. Енс, което потвърждава и договорът от 692 г. (Vida 2003, 302).

Много е вероятно тогава етническите размествания в пределите на Хаганата да са извършени не само в резултат на военен натиск, но и след дипломатическа намеса на Византия. До към 680 г. Кубратовите Уногундуро-българи и Котраги са нейни лоялни съюзници. Установеният към 678 г. „*господарски мир*” на Константин IV със своите съседи, включва не само „*хаганът на аварите*”, но „ *и тамошните князе...*(sic! - П. Г.)” (Pohl 1988, 278; Божилов, Гюзелев 1999, 50, бел. 77). Те, изглежда, са били относително самостоятелни глави на етнически общности (славянни, българи, гепиди и други), живеещи в пределите на самия Хаганат. В резултат на сключения тогава „*мир*”, изтъква Теофан Изповедник, „*настъпи спокойствие, както на Изток, така и на Запад*”. На основата на това съобщение може да се допусне, че след намесата на византийската дипломация от 678 г. аварският натиск е бил ориентиран на северозапад към земите на дн. Австрия, а източните и особено югоизточните земи трябва да са били оставени под изключителния контрол на „*тамошните князе*”, някои от които са стояли начело на общност(и) от старо и новодошло (пра)българско население. То именно е трябвало да осигури нужното „*спокойствие*” по цялата северна граница на Империята. В този смисъл, действията на „третия” и на „четвъртия” Кубратови синове против аварите през 60-те - 70-те години на VII век са били подкрепени, а може би и инициирани от византийската дипломация и на това трябва да отдаваме „*удивителния синхрон*” в техните действия (Божилов, Гюзелев 1999, 93-94). След победоносното приключване на войната против Халифата, Константин IV е имал реалната възможност да осигури на своите традиционни съюзници нови земи за заселване, както в Карпатския басейн, така и при Дунавските устия.[15]

Осигуряване на относителна автономия за (пра)българите в рамките на Хаганата може би имат предвид унгарските средновековни хронисти като изтъкват, че контролът им над земите източно от Среден Дунав, те придобили в следхунско време с подкрепата на византийски император, макар че е по-вероятно те да имат предвид събития от началото на IX век.

В такъв случай, обръщението на Тервел не само към Солунските, но и към българите от „*Кисиниите*” за възстановяване на трона на сина на Константин IV, изглежда резонно и от гледна точка на традиционните политически взаимоотношения на Империята с българите през VII век. Както изглежда, живеещите в Хаганата българи са могли да имат към 705 г. привилегии, които им гарантирал „*господарският мир*” на Константин IV. Освен това, съседството им с Дунавска България е предполагало те да са естествен съюзник на Тервел в акция по възстановяване на легитимните права на неговия син. По неизвестни за нас причини те, както и Солунските българи, отказали да дадат своята подкрепа на Тервел, тъй като не проявили доверие „*на носоотрязания император*”, т. е. на наследника на Константин IV.

Контактите между родствените общности на Балканите са продължили и през целия VIII век, но за тяхното установяване и проследяване са необходими специални изследователски усилия. В този смисъл изглежда, че изписаното на Мадарската скала неколкократно име „*Кисинас*” (=Кишинас) е обозначавало (частично или изцяло) оная част от бившата Аварска държава или нейни поданици, присъединени от хан Крум и неговия брат и военоначалник (*шубег*) Омуртаг (Омбритаг) към Дунавска България. Изсичането на надписа пред релефния образ на триумфиращ на кон български владетел, е изглежда израз на нарастналото политическо значение на Прикарпатската българска аристокрация в управлението на Дунавска България най-късно към началото на IX век. Тя е поддържала връзка още с първите нейни владетели в лицето на Аспарух и Тервел.

Споменът за ролята на Тервел в делата на българите в Аварския хаганат е оставил следа и в коментираното многократно съобщение на Свидас, който през X век е разполагал с редица важни източници (Павлов 1997, 58, бел. 21 и 22). На тяхна основа той прави опит да изложи своите знания за „*Българите*”, като говори за „Тервелови” и „Крумови” българи (Георгиев 2013, под печат). Под същата рубрика той изтъква изрично, че „*на българите се харесала носията на аварите; те заменили своите дрехи с техните и досега ходят така облечени*” (ГИБИ 1964, 309). Археологическите данни подкрепят категорично тази информация. Въпросът, който стои за разрешаване, е дали модата за носене на аварски тип метални украси към колана на Дунавските българи датира едва от края на VIII век или още от времето на „*Тервел, предводителят на българите*”, за когото Свидас пише веднага след горното съобщение. Впечатлението, което оставя „рецепцията” на българската история у Свидас е, че тя е свързана тясно с историята на „*Аварите*”, въпреки че акцентира на това, че „*Българите унищожили напълно и без остатък аварите*”.[16] Напоследък

на Теофан за „*прехвърлянето*” на заселилите се в „*аварска Панония*” българи и котраги „ отвъд *реката Истър, наречена Дунав*” не трябва да се приема без резерви, тъй като най-вероятно се отнася за тези, които се изселили от там в северна Италия много по-рано.

[15] В случай, че преселването на т. нар. Куберови Българи и Сермисияни се е състояло след 678 г. (вж. за това: Божилов, Гюзелев 1999, 94, бел. 28), е възможно тяхното заселване в т. нар. Керамисийско поле, да е станало с одобрението на Константин IV, като е целяло обезопасяване на Тесалоники от периодичните атаки на славянския „*смъртоносен венец*”. Срв. Curta 2009, 408.

[16] Отглас от това е, изглежда, заетото от Мавро Орбини твърдение на Паисий Хилендарски: „*После светият крал Тривелия бил завзел цялата маджарска* (вместо аварска-П. Г.) *земя. И владели я българите много години, и имали маджарите* (вм. аварите) *за свои данъкоплатци*” (Паисий 1972, 59, срв. със 65-66). Според отец Паисий българите в Авария заемали до прогонването им при франкския крал Дагоберт „ *Панония, т. е. Банат, Панония и Срем*” (Пак там, 60-61). В издадената през 1761 г. „История на България” нейният автор Блазиус Клайнер, цитирайки книгата на своя съвременник отец Десериций Отрокоций (=Й. И. Десерик), пояснява, че под Панония, в която съгласно „Кратката история на Патриарх

този текст получи нов превод и осмисляне, съгласно които *„Българите нанесли лесно поражение на аварите"* (Olaios 2002, 233).

Още по-ясно връзката на *„България"* и *„българите"* с *„Панония"* и *„панонците"* или *„пеонците"* е прокарана в Лексикона на Йоан Зонара (XII век), където авторът слага знак на равенство между тях (ГИБИ 1968, 208, бел. 9). Това, както изглежда, е станало под влияние на Свидас, тъй като в един от неговите ръкописи е отбелязано между редовете, че *„пеонците"* са идентични с *„българите"* (за други примери вж. още Moravcsik 1958, 244).

Повратният исторически момент, в който т. нар. Панонски (Карпатски) българи започват да играят водеща роля в историята на Дунавска България, настъпва с ликвидирането на Аварския хаганат от франките. Според изричното свидетелство на Свидас, определена заслуга за това имали и *„Българите"* (Павлов 1997, 58-59). В светлината на гореказаното можем поне да се запитаме дали авторът тук е имал предвид само тези от Дунавска България или пък етнонимът включва и „подчиненото" дотогава на Хаганата българско население, което сигурно е допринесло за *„лесното поражение на аварите"* и включването на югоизточните части от Хаганата в Дунавска България.

Управленската роля на (пра)българската аристокрация от Карпатския басейн в Дунавска България през IX и X век е посочена изрично от византийски автори от X век. В едно от писмата си до българския цар Симеон константинополският патриарх Николай Мистик го нарича презрително *„издънка" „на аварските племена"* (sic! - П. Г.), от които *„бяхте техни роби и бежанци"* (ГИБИ 1961, 217).[17] Така осведоменият византийски висш духовник сочи недвусмислено, че владетелският двор в Преслав води своя произход от някога подчинени на Аварите български родове. В този смисъл е и твърдението на Йосиф Генезий за княз Борис: *„ А предводителят на българите, по род произхождащ от аварите и хазарите и водещ името си от господаря си Булгар, когото ромеите оставили да се засели в Доростол и Мизия..."* (ГИБИ 1961, 334). Лъв Дякон, пишейки за произхода на *"мизите"*, т. е. на дунавските българи, изтъква, че те *"се отделили от северните котраги, хазари и хуни"* (ГИБИ 1964, 252). Под *"северни котраги"* тук се имат предвид очевидно онази част от карпатските българи, която е имала кутригуро-котрагски произход (Георгиев 2013, под печат). Това нагледно е показано в пояснителния текст към две от миниатюрите към Мадридския ръкопис от хрониката на Йоан Скилица (XI век), където братът на хан Крум - Омуртаг е показан веднъж като *„хегемон,* (т. е. военачалник) *на Крум"*, а втори път като самостоятелен владетел, но и в двата случая с името *„Кутрагон, Българинът"* (Георгиев 2011а, 144-160). Всички тези информации отбелязват „панонския", или по-скоро „карпатски" произход на българската династия, управлявала държавата от края на VIII век, на което бяха обърнали сериозно внимание изследователи като Й. Хр. фон Енгел още в края на XVIII век (Beševliev 1989, 8-9), а по-късно и други изследователи (Сентпетери 1989,119, бел. 14; Павлов 1997, 56, бел 8.; Boba1983, 74 и др.). Към края на X век византийската представа за някогашната „аваро-българска" симбио-

---

Никифор, се установил „четвъртият син" на Кубрат, трябва да се разбира „Влахия" (Клайнер 1977, 46, бел. 169 и 170, срв. още уводни бел. на Ив. Дуйчев на с. 20).

[17] В редица случаи понятието *„авари"* е с характер на политоним, а не на етноним, или пък се използва от старите автори с обобщително съдържание. Срв. Horedt 1988, 20. За „аваро-българска" политическа симбиоза в Хаганата вж. Божилов, Гюзелев 1999, 69, бел. 72.

за породила твърдението, посочено от автора на Монемвасийската хроника, че *„Аварите били по род хунски и български народ"* (ГИБИ 1964, 66).

В тяхна светлина се потвърждават изводите на редица изследователи преди нас, че още със създаването си българската държава на Долен Дунав поддържа системни връзки с (пра)българските анклави на Балканите. За района на Солун и дн. Македония това е добре известно, тъй като те са приоритетна цел за българската политика в периода VIII-X век (Войнов, Тъпкова-Заимова 1982, 47-56; Павлов 1994, 95-102; Божилов, Гюзелев 1999, 94). Значението на (пра)българския етнически масив в Карпатския басейн е засега пренебрегван от съвременната историография, но поднесеното по-горе, въпреки своите недостатъци, се надявам да допринесе за преодоляване на това положение.

В резултат на политика на интеграция с пръснатите в различни точки (пра)български общности, България през първата половина на IX век си поставя за цел и успява да формира консолидирана (пра)българска етническа общност, която е в основата на управлението на голяма по територия и разноплеменна по структура държава. В надписи от времето на хановете Омуртаг (814-831) и Персиян (836-852) тази общност е определена като ТΟΝ ΠΟΛΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΟΝ, т.е. *„многото българи"* (Николов 1997, 67-75). Към нея, естествено, гравитира, а по-късно е и реално включено, многобройно славянско население, но изтъкнатото в Чаталарския надпис на Омуртаг от 821/2 г., позволява да се твърди, че с въпросната формулировка, се имат предвид именно (пра)българските анклави в Солунско, дн. Македония, но може би също и в Поднепровието и преди всичко тези от Карпатския басейн. Много вероятно е свидетелството на Свидас, че след покоряването на аварите хан Крум *„свикал всички българи и им заповядал, като издал следните закони ..."* да се отнася до (пра)българските общности в неговата разширена териториално държава, тъй като в славянобългарския превод е посочено, че Крум *созва Болгары сво*, т.е. призовал *"своите"*, а не *"всички българи"*, както е в гръцкия оригинал (Златарски 1970, 546-548).[18]

Нещо повече. Разполагаме с известни основания да приемем, че изразът*„многото българи"* е гръкоезичен превод на същинското име на Уногундуро-българите на Кубрат и на Аспарух, като основоположници съответно на Старата Голяма и на Дунавска България (Георгиев 2011в, 74-78). Ако хвърлим поглед на различни източниците ще видим, че константната характеристика за Уногундуро-българите е пропагандирането им като *„многочислен народ"*.[19] И това се отнася не само за поданиците на Велика или на Дунавска България, но и за Карпатските българи. Ал-Масуди например изтъква: *„Против ее* (Дунав и нейното паралелно име Малава - П. Г.) – *земля немцев и моравов, из славян и жило на ней* ***множество болгары,*** *когда они приняли християнство"* (Калинина 1978, 18). Т. нар. Баварски географ от IX век изтъква България като *„огромна страна"* с ***populus multus***, който има само пет крепости (Гюзелев1981, 80), изглежда, вземайки предвид само нейните отвъддунавски владения през първата половина на IX век (Георгиев 2011б, 47-65).

---

[18] Тази промяна от страна на преводача може да се обясни и с опит от негова страна да се заличи правеното преди това разграничение между "Тервелови" и "Крумови" българи, може би под влияние на стоящия в гръцкия оригинал израз: αὑτοὶ Βούλγαροι, т.е. "*същите тези българи*".

[19] Срв. например Житие на Никон Метаноите, където за българите от времето на цар Самуил се говори като за *„цялото племе на българското безчислено множество, както историята по-нашироко говори за него "* (ГИБИ 1968, 148).

Следователно, българските владетели от IX и X век, за които византийски автори от X-XI век пишат изрично, че имат *„аварски"* (по-точно от подчинените на Аварите племена) или *„севернокотрагски"* произход, водят политика, която не бива да се оценява като обичайна за Средновековието агресия спрямо Византия и останалите свои съседи. Тя е имала за основа вътрешнополитическа доктрина на обединение на (пра)българските общности - на юг край Солун, в Македония и Южна Албания, а на север от Дунав - по посока на Днепър и особено към Карпатите, Тиса и Среден Дунав. Разбира се, важно средство за постигане на тази консолидация, е била запазването на тукашните (пра)български етно-културни ядра и постепенното изграждане на устойчива ранносредновековна народност и държава от предимно славяноезично население.

За изпълнение на тази политика е бил впрегнат потенциалът на Дунавска България, но също така и този на нейния „панонски" предшественик. Този факт именно се стараят да отбележат и автори от времето на Второто българско царство, отбелязвайки изрично, че началото на овладяване на територията на българската държава на Балканите започва със *„завземане"* на западните негови предели*„от българите"*, още при управлението на император Анастасий (491-518) (Каймакамова 1993, 35-45). По това време именно са регистрирани и първите походи на т. нар. панонски българи в земите на диоцеза Илирик и този акцент на среднобългарски, а и на византийски автори, като Теофилакт Охридски, изтъква още веднъж колко важна е била ролята на панонските българи за създаване на народностно държавно образувание на Балканите още в следхунския и предаварски периоди на развитие на (пра)българския етнос.

ЛИТЕРАТУРА

Айбабин 2013: А. И. Айбабин. Археологическое наследие хазар времени создания Хаганата.- Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии, XVIII, 2013, 277-315.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Бешевлиев 1984: В. Бешевлиев. Първобългари. История. София, 1984.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. „Моите чичовци в Солунско".- Мадара, III, 1992, 11-27.

Божилов, Гюзелев 1999: Ив. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII-XIV век. София, 1999.

Борисов 2012: Б. Борисов. Археологические свидетельства праболгарского присуствия на территории Южной Болгарии. - В: Доклад на IV Болгарский Форум, Варна, октомври 2012, под печат в: Археология Поволжья. Казань, 2013.

Боталов 2010: С. Г. Боталов. Раннетюркские ареалы Восточной Европы в системе кочевой цивилизации. - В: Культура Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия. Самара, 2010 (отв. ред. Д. А. Сташенков), 4-41.

Вакуленко, Приходнюк 1990: Л. В. Вакуленко, Приходнюк О. М. Этнокультурные процессы в Карпатском бассейне и Подунавьи в период раннего средневековья (V-VII вв.). - В: Славяне и Русь (в зарубежной историографии). Киев, 1990, 79-99.

Войнов, Тъпкова-Заимова 1982: М. Войнов, В. Тъпкова-Заимова. България на Аспарух и България на Кубер. - Военно-исторически сборник, 5, 1982, 47-56.

Георгиев 2011а: П. Георгиев. Великият хан Омуртаг (814-831) – просопографски бележки. - В: Оттука започва България. Шумен, 2011, 144-160.

Георгиев 2011б: П. Георгиев. Абодритите-преденеценти от междуречието на Тиса и Дунав през IX век. - Годишник на Софийския университет, научен център за славяно-византийски проучвания «Иван Дуйчев», 97 (16), 2011 (Международна конференция по случай 100 години от рождението на проф. Ив. Дуйчев). Варна, 2007, 47-65.

Георгиев 2011 в: П. Георгиев.Унно-болгары в Карпатском бассейне V-IX вв. (опыт исторической характеристики). - В: Болгарский Форум, I. Материалы Международного Болгарского Форума, 19-21 июня 2010 г. Казань, 2011 (=Археология Евразийских степей, вып. 12), 74-84.

Георгиев 2013, под печат: П. Георгиев. Тервеловите „чичовци в Солунско и Кисиниите" (към интерпретацията на Мадарския надпис I,с). - В: Приноси към българската археология, VII, под печат.

ГИБИ 1959: Гръцки извори за българската история, II. София, 1959.

ГИБИ 1960: Гръцки извори за българската история, III. София, 1960.

ГИБИ 1961: Гръцки извори за българската история, IV. София, 1961.

ГИБИ 1964: Гръцки извори за българската история, V. София, 1964.

ГИБИ 1968: Гръцки извори за българската история, VII. София, 1968.

ГИБИ 2001: Гръцки извори за българската история, V,1. София, 2001.

Гюзелев 1981а: В. Гюзелев. „Баварският географ" от IX век и неговото значение за българската история.- Във: В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981, 69-81.

Гюзелев 1981б: В. Гюзелев. Два еврейски извора от X век за произхода на прабългарите. - В: В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981, 120-129.

Даскалов, Тонкова 2010: М. Даскалов, М. Тонкова. Ранносредновековен колективен гроб със сребърни коланни гарнитури от Гледачево, Радневско. - Археология, 2010,3-4, 78-102.

Димитров Д. 1989: Д. Ил. Димитров. Прабългарски племена в Източна и Централна Европа. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1. София, 1989, 32-54.

Димитров 1998: Хр. Димитров. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998.

Златарски 1970: В. Златарски. История на българската държава през Средните векове, I, 1. София, 1970.

Йотов 2010: В. Йотов. Българският контрол на „пътя на солта" в Трансилвания през IX век. - В: ВТУ и българската археология. Велико Търново, 2010, 487-495.

Каймакамова 1995: М. Каймакамова. Сведения за Куберовите българи в българското летописание. - В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 35-45.

Калинина 1978: Т. М. Калинина. Ал-Мас`уди о расселении руссов. - В: Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 1978, 16-22.

Калинина 1984: Т. М. Калинина. Сведения ал-Хорезми о Восточной Европе и Средней Азии . - В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1983 г. Москва, 1984, 179-199.

Клайнер 1977: Блазиус Клайнер. История на България, съставена през 1762 г. София, 1977.

Ковачевић 1977: J. Ковачевић. Аварски каганат. Београд, 1977.

Коледаров 1967: П. Коледаров. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до XVII век. - Известия на института по история, 18, 1967, 89-146.

Коледаров 1979: П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава, I. София, 1979.

Кристо 1987: Д. Крищо. К вопросу о болгарском владичестве на Альфельде в IX век. - В: Втори Международен конгрес по българистика, 6: Българските земи в древността. България през Средновековието. София, 1987, 265-272.

ЛИБИ 1960: Латински извори за българската история, II. София, 1960.

Николов 1997: Г. Николов. ΤΟΝ ΠΟΛΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΟΝ. - Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 67-75.

Павлов 1994: Пл. Павлов. Бележки за прабългарите на Кубер, както и за присъствието на печенежки и кумански групи в днешна Македония (VII-XIII век). - Архив за поселищни проучвания, III, 1994, 3-4, 95-102.

Павлов 1997: Пл. Павлов. Политическото наследство на Аварския хаганат и българските владетели (IX-XI век). - Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 55-66.

Паисий 1972: Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. София, 1972.

Попконстантинов 2000: К. Попконстантинов. Нови данни за прабългарската антропонимия (по епиграфски данни). - Български векове, 2000, 2, 37-41.

Поповић 1986: Вл. Поповић. Куврат, Кувер и Аспарух. - Старинар, XXXVII, 1986, 103-133.

Рашев 1998: Р. Рашев Мадарският конник – стари и нови въпроси. - Исторически преглед, 1998, 3-4, 198-204.

Рашев 2007: Р. Рашев. Прабългарите през V-VII век. Велико Търново, 2007 (четвърто допълнено издание).

Сентпетери 1989: Й. Сентпетери. О позднеаварских и раннеболгарских связях. - Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 117-128.

Сентпетери 2013: Й. Сентпетери. Центры власти Аварского Каганата – хринги. - Доклад на Конференция в Плиска, октомври 2010 г. - В: Плиска-Преслав, XI, 2013, под печат.

Станилов 1997: Ст. Станилов. Памятники аварского типа в староболгарской культуре. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 186-232.

Станилов 2006: Ст. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав 7-9 век. Опит за емпирично изследване. София, 2006.

Съботинов 2009: А. Съботинов. Епископия Котия – Котрагия в църковната структура на Ромейската ивперия (VIII-X век) и българите. - В: „България – земя на блажени...". In memoriam I. Andreev. Велико Търново, 2009, 186-222.

Тотев, Пелевина 2010: Б. Тотев, О. Пелевина. „Находките" от Велино и Златари и аристократичните гробове на дунавските българи. - Археология, 2010, 3-4, 58-77.

Тотев, Пелевина 2011: Б. Тотев, О. Пелевина. Съкровището от Врап и елитарната култура на дунавските българи. - Археология, 2011, 2, 32-52.

Тюрк 2012: А. Тюрк. Новые результаты и перспективы археологических исследований ранней истории древних венгров (угры, мадьяр). - В: IX Евразийский научный форум „Наследие Л. Н. Гумилева" и современная Евразийская интеграция. Астава, Казахстан, 2012, 22-26.

Фехер 1925: Г.Фехер. Паметници на прабългарската култура. – Известия на българския археологически институт, III, 1925, 1-90, приложение: карта.

Федоров, Полевой 1973: Г. Б. Федоров, Полевой Л. Л. Археология Румынии. Москва, 1973.

Шимони 1980: Д. Шимони. Панонските българи и формирането на унгарската народност. - В: Българо-унгарски културни взаимоотношения. София, 1980, 70-83.

Balint 1991: Cz. Balint Südungarn im 10. Jahrundert. Budapest, 1991.

Beševliev 1989: V. Beševliev. Anfang, Entwicklung und Probleme bzw. Aufgaben der Untersuschungen über die Protobulgaren (Überblick). - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 7-18.

Boba 1983: I. Boba. The Pannonian Onogurs. Khan Krum and the Formation of the Bulgarian and Hungarian Polities. - Bulgarian Historical Rewiew, 1983, 1, 73-76.

Cosma 2003: G. Cosma. Political Statusof West and Nortwest Romania in the 9th and 10th Centuries A.D. Archaeological Perspective. - In: Acta Musei Napocensis, 39-40, 2002-2003. Cluj, 23-40.

Curta 2009: Fl. Curta. Qagan, Khan, or Kinge? Power in Early Medieval Bulgaria (Seventh to Ninth Century). - In: Fl. Curta. Text, Context, History and Archaeology Studies in Late Antiquity and the Middle Ages. Ed. By V. Spinei. Bucuresti-Brăila, 2009, 393-431.

Gjuzelev 1988: V. Gjuzelev. The Protobulgarians. A Pre-History of the Asparouhian Bulgaria. - In: V. Gjuzelev. Medieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea – Venice – Genoa. Villach, 1988, 11-90.

Harhoiu 2005: R. Harhoiu. Allgemeine Betrachtungen zum Bestattungssitenbild Siebenbürgen im 4. und bis zur Mitte des 9. Jahrunderts. - In: Dacia N.S., XLVIII-XLIX, Bucarest, 2004-2005, 283-334.

Horedt 1958: K. Horedt. Contributii la Istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII. Bucureşti, 1958.

Horedt 1987 : K. Horedt. Die Völker Sudost Europas im the 6. bis 8. Jahrunder, Probleme und Ergebnisse. - In: Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrundert (Südosteuropa Jahrbüch, 17). München/Berlin, 1987,12-26.

Kiss 2006: A. Kiss. Zur Frage der Kontinuität bzw. Diskontinuität des avarischen Kaganats (567-796). - In: Ethnische und Kulturele Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrundert. Bratislava, 2006, 83-98.

Kristo 2002: G. Kristo. Der Ungarische Anonymos über die Bulgarischen Fürsten im Karpatenbecken des 9. Jahrundert. - In: Polychronia. Сборник в чест на проф. Ив. Божилов. София, 2002, 150-157.

Kurze Geschichte 1999: Kurze Geschichte Siebenburgens. Budapest, 1999.

Madgearu 2003: Al Madgearu. Transylvania and Bulgarian Expansion in the 9th and 10th Centuries. - In: Acta Musei Napocensis, 39-40, 2002-2003. Cluj, 2005, 41-61.

Maricq 1952: A. Maricq. Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie et sur l`emploi de "slave" comme appellative. - Byzantion, XXII, 1952, 337-356.

Moravcsik 1958: Gy. Moravcsik. Byzantinoturcica, II. Budapest, 1958.

Moravczik 1969: Gy. Moravczik. Der Ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. - Revue des Études Sud-Est Européenne, VII, 1969, 1, 167-174.

Olaios 2002: T. Olaios. Le Lexique "Suda" à propos du Khan Bulgare Kroum. - In: Polychronia. Сборник в чест на проф. Ив. Божилов. София, 2002, 229-235.

Petrovics 1987: I. Petrovics. Bulgarians of the Southern Transilvania in the Middle Ages. - In: Втори международен конгрес по българистика, 6: Българските земи в древността. България през Средновековието. София, 1987, 273-278.

Pohl 1988: W. Pohl. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München, 1988 (2000).

Simoni 1959: D. Simoni. Die Bulgaren des 5. Jahrundert im Karpatenbecken. - Alarmabteilung Hamburg, 10, 1959, 227-250.

Simoni 1964: D. Simoni. Pannoniai, bólgárok és a Kuturgur-bólgárok. - AÉ, 91, 1964, 195-200.

Szádecky-Kardoss 1967: Zum historischen Hintergrunt der ersten Inschrift des Reiterrelief von Madara. - Acta of the Fifth Epigraphic Congress, 1967, 473-477.

Szentpéteri 2006: J. Szentpéteri. Cartographia avarica. Kartographischen Bemerkungen von ADAM bis Bajan. - In: Ethnische und Kulturele Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrundert. Bratislava, 2006, 151-165.

Tiplic 2007: I. M. Tiplic. Die Grenzverteidigung Siebenbürgens im Mittelalter (10. – 14. Jahrhundert). Heidelberg, 2007.

Vida 2003: T. Vida. The Early and Middle Avar Period (568 – turn of the 7th-8th centuries). - In: Hungarian Archaeology at Turn of the Millenium. Budapest, 2003, 302-307.

Werner 1989: J. Werner. Der Schatz eines Awarischen Kagans des 7. Jahrunderts aus Vrap (Albanien). - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1. София, 1989, 19-31.

Ziemann 2010: D. Ziemann. Zwischen Geschichte und Mythos – Grossbulgarien unter Khan Kubrat (7.Jh.). - In: Bulgaria Mediaevalia, 2010, 1, 17-49.

PAVEL GEORGIEV

THE CONNECTIONS BETWEEN THE (PROTO)BULGARIAN ENCLAVES IN SOUTHEASTERN EUROPE DURING THE 7TH – 9TH C.

The author has set a task to trace out in a historical aspect the interrelations between the communities of (Proto)Bulgarians shaped during the 5th – 7th c. in the Carpathian Basin and the Balkans. Therefore he presents a review on almost all of the known written sources, the major results of the archaeological research and the authoritative conclusions of historians and archaeologists on the theme long since discussed within the academic literature.

He pays primary attention to a couple of Proto-Bulgarian inscriptions, including the earliest text from the inscriptions on the Madara relief not far away from the Capital of the Danube Bulgaria Pliskoba (Pliska). The text deciphered by G. Feher and V. Beševliev contains information about the relations between the Lord of Bulgaria Tervel (ca. 701-721) and his uncles who led two other (Proto)Bulgarian communities. The one in Thessaloniki area is believed to relate to the Kuber (Proto)Bulgarians descending from the Pannonian Bulgars in the Sirmium region. The question is which one is the community headed by a Tervel's uncle mentioned to be from Kisinas (Kishinas) – a denomination to appear at least once again in the same inscription. Considering the nature of the Madara inscription as a home reminiscence from the second decade of the 9th c. of events a century earlier, and analyzing it within the context of other contemporary home, Byzantine and Latin sources, the author comes to the opinion that the Bulgars from the Kisinas have to be the Bulgarian community in the Carpathian Basin attested for the period of the 5th – 7th c.

Further on the author looks for (Proto)Bulgarian enclave from the late 7th till about the late 8th c. in Transylvania referring to some unclear passages he deciphers in the first and second Khambarli inscriptions of Khan Krum. Judging from archaeological and other data, there came the second wave of (Proto)Bulgarians in 670ies referred to as Unogundurs and Kotrags after the disintegration of the Old and Great Bulgaria of Kubrat and led by his nameless fourth son. The author has found some chronological and other considerations to disagree with the opinion of many academics that this son is not to be identical with Kuber who leading Bulgars and Sermisians emigrated from Pannonia Inferior. According to the results of comparison of sources the Bulgars who settled down there in the second half of the 7th c. remained in the Avar Khaganate as Theophanes Confessor and Nikephoros Patriarch explicitly point out.

On these grounds he has concluded that the uncles from Thessaloniki area and the Kisinas were to be descendants of the fourth son of Kubrat on the one hand, and of Kuber – on the other one.

Tracing the relationships between the thus identified three distinct communities: in the Danube Bulgaria, the Carpathian Bulgars from the Kisinas and the Kuber Bulgars in Thessaloniki area, the author has found explanation for the synergy in their actions in the second half of the 7th and the early 8th c. concerning the friendly political relations between Kubrat Bulgaria and the Byzantine Empire as well as of the Bulgars of Asparukh and his nameless brother with Constantine IV. According to the Lordly peace from 678, the Emperor concluded agreements with the neighbouring tribes, the Khagan of the Avars among them, and also with the native princes. The latter we have to identify with the leaders of the local ethnic communities including the one leading the Carpathian and Pannonian Bulgars. They, altogether with the Asparukh Bulgars living at the Danube River estuaries were charged with the task to protect the northern frontier of the Empire and received its support within the Khaganate itself included. It seems also possible that the Kuber Bulgars, settled down near Thessaloniki at that time or a bit earlier than 678, were charged to protect the town against the attacks of the neighbouring Slavic tribes.

The role of the Carpathian and Pannonian Bulgars in the political and cultural life of the Danube Bulgaria increased in the second half of the 8th c. as representatives of their aristocracy had merits in the revival of the (Proto)Bulgarian beginnings in the social and state affairs suffering a deep crisis in 760ies and 770ies. In the final decades of the same century it overmastered the government of the state as J. H. von Engel and some other historians have sagaciously pointed out. Therefore the Byzantine authors from the 10th c. wrote about the ruling dynasty of Khan Krum as an offspring of slaves and fugitives of the Avarian tribes. According to them the Bulgarians originate in kind by the Avars who have separated themselves from the northern Kotrags, Khazars and Huns. Furthermore, a miniature from the Manasses' Chronicle describes the brother and successor of Krum, the future Khan Omurtag as Kutragon the Bulgar thus emphasizing he was a descendant of the Kotrags who settled down in the southeastern confines of the Avarian Khaganate in the second half of the 7th c. and remained in subjection as late as the late 8th c.

At the end of his study the author accentuates that the policy of the Bulgarian state during the first half of the 9th c. was grounded on the doctrine of union of the separate (Proto)Bulgarian communities in the Carpathians and the Lower Danube to Macedonia. The primary goal of this union was the formation of a consolidated nation of the many Bulgars (ΤΟΝ ΠΟΛΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΟΝ), as it has been engraved in the Chatalar Inscription of Khan Omurtag from 821/2.

The author expects that described as above, the picture of the historical contacts and interrelations between the separate (Proto)Bulgarian communities during the final period of their development will contribute to a more accurate approach and credible clarification of the remains of their relatively uniform material and spiritual culture in the vast area of the Southeastern Europe.

А. И. АЙБАБИН

О ДАТЕ МИГРАЦИИ ХАЗАР В РЕГИОН МЕЖДУ КАСПИЕМ И ЧЕРНЫМ МОРЕМ

Суждения многих исследователей о дате появления хазар в Каспийско-Причерноморском междуморье зачастую основаны на некритическом чтении источников или на анахронических сюжетах в сочинениях более позднего времени. Самым ранним сообщением о хазарах считали содержащийся в труде Мовсеса Хоренаци рассказ об их вторжении в Закавказье при царе Валарше (Мовсес Хоренаци, 1990, II, 65) между 197 и 217 гг. н.э. (Dunlop, 1954, 8-9). Д. М. Данлоп, не вдаваясь в полемику о годах жизни Хоренаци, обосновано полагает, что эпизоды с участием хазар могли добавить в IX или VIII вв. (Dunlop, 1954, 8-9), а А. П. Новосельцев датирует эти рассказы о хазарах не раннее VI в. (Новосельцев, 1990, 29-30). По мнению М. И. Артамонова, упоминания хазар и каганов во II-III вв. в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци и в IV в. в «Истории страны алван» Мовсеса Каланкатваци являются анахронизмами, привнесенными авторами, жившими «...тогда, когда хазары и каганы действительно существовали» (Артамонов, 1962, 115-116). По утверждению А. П. Новосельцева, Т. М. Калининой и др., присутствие хазар на Кавказе (Новосельцев, 1990, 32) или в Восточной Европе (Калинина, 2010, 26-27) впервые засвидетельствовано в завершенной в 569 г. хронике Захария Ритора из Митилены (Zachariah of Mitylene, 6). В датированном 555 г. географическом описании мира среди 13 народов, живущих в шатрах «за Каспийскими воротами» (за Дербентским горным проходом), названы оногуры, кутригуры, булгары, хазары, авары, сабиры, саругуры (Zachariah of Mitylene, 328; Пигулевская 1976, 228). По словам К. Цукермана, поскольку автор хроники, так же как и Птолемей, перечислял племена, населявшие все пространство Азиатской Сарматии, от Кавказского хребта до истоков Камы, то нет оснований локализовать хазар именно близ Византии. По предположению К. Цукермана, в 555 г. хазары обитали западнее южных отрогов Уральских гор, на северо-западной окраине тюркского каганата (Цукерман, 2001, 313-314, 329). С. Г. Кляшторный считает, что Захарий Ритор впервые достоверно зафиксировал этноним хазары, поместив их на седьмом месте в списке тринадцати народов, обитавших в степях Северного Кавказа и в Средней Азии. Однако он справедливо указал на невозможность по такому перечню определить место обитания хазар (Кляшторный 2005, 65). Многие историки не сомневаются в аутентичности сообщения арабских авторов IX в. и более позднего периода об участии хазар в событиях в Закавказье в VI – начале VII вв. М. И. Артамонов критически относился к сообщениям арабов о походах хазар в VI в. в Дагестан и Закавказье, отмечая отсутствие подтверждений этих сведений у византийских авторов (Артамонов, 1962, 116-117). Как показал А. П. Новосельцев, эти ранние упоминания хазар противоречивы, недостоверны и зачастую заимствованы из переводов на арабский язык среднеперсидских сочинений (Новосельцев, 1990, 23-27, 84-85).

Византийские, армянские, грузинские и арабские источники рассказывают о союзе тюрков или хазар с императором Ираклием в 626-628 гг. во время его войны с персами в Закавказье (Marquart, 1903, 43). В приписываемой епископу Себеосу «Истории Армении» идет речь о союзных византийцам всадниках кагана – царя народа севера (Себеос, 1939, 58-60). В созданном в 780-х гг. Бревиарии патриарха Никифора (Nikephoros, *1909,* 12, 54-57, 66-67) и во входящем в состав свода грузинских летописей «Картлис цховреба» труде автора XI в. Джуаншера Джуаншериани «Жизнь Вахтанга Горгасала» (Джуаншер Джуаншериани, 1986, 100) союзники Ираклия названы тюрками. В составленной к 813 г. «Хронографии» Феофана Исповедника говорится о союзе Ираклия с «восточными тюрками, которые называются хазарами» (Theophanes Confessor, 1997, 446). Хазарами именовали союзников Ираклия и другие поздние авторы, например, арабский энциклопедист ал-Мас`уди (ум. в 956 г.) (Новосельцев, 1990, прим. 183) и сирийский хронист XII в. Михаил Сириец (Michel le Syrien, 1901, 409).

В содержащемся во второй главе «Истории Албании» подробном описании кавказского похода Ираклия его союзники названы хазирами (Мовсес Каганкатваци, 1984, кн. II, гл. 9,11), «воинами севера», или тюрками (Мовсес Каганкатваци, кн. II, гл. 12; Цукерман, 2001, 320). Это сочинение приписывают автору, которого звали Мовсес Каланкатуаци (Моисей Каганкатваци, 1861, III; Тревер, 1958, 14-19) или Мовсес Дасхуранци (Movses-Dasxurancі, 1961, XIX), и относят к VII и X векам. Д. М. Данлоп (Dunlop, 1954, 28-32), М. И. Артамонов (1962, с. 155-156, 175-176), В. В. Бартольд (2002, 510), А. П. Новосельцев (1990, 86-87) и другие, основываясь в значительной степени на текстах Феофана и Мовсеса Дасхуранци, считали, что союзное Ираклию тюркское войско, в основном, состояло из хазар.

По мнению П. Голдена, в данном контексте армянские и византийские источники, возможно, анахронично использовали этноним хазары (Golden, 2002, 50; Голден, 2005, 58). По предположению К. Цукермана, главы «Истории Албании» о походе Ираклия составили в X в. из двух разновременных текстов. Написанный вскоре после персидской войны Ираклия ранний источник отождествлял его союзников с тюрками, тогда как автор созданного уже в 670 году позднего источника назвал тюрков-союзников Ираклия – хазирами (Цукерман, 200, 315-321).

Арабские историки рассказывали о первых нападениях арабов на, вероятно, находившийся в приморском Дагестане (Новосельцев, 1990, 123-124) город Баланджар (Артамонов, 1962, 179; Калинина, 1988, 76-77; Семенов, 2010, 67-74). Д. М. Данлоп назвал эти рейды «Первой арабо-хазарской войной» (Dunlop, 1954, 41, 46-57). По словам А. П. Новосельцева, арабские историки вполне определенно говорят о господстве хазар в Закавказье лишь в 80-90-х гг. VII в. (Новосельцев, 1990, 176). Ссылаясь на сочинение ат-Табари, П. Голден писал о начале арабо-хазарского противостояния на Северном Кавказе в 642 г. (Golden, 2002, 50). Ат-Табари (838-923 гг.) повествует о гибели Салмана и его брата Абдаррахмана в 22/642-43 гг. под Баланджаром, но здесь же упоминает о гибели Абдаррахмана при халифе Усмане (644-656) гг. (Aṭ-Ṭabari, 1879-1890, 2663-2671). Повествуя о событиях 32/653-54 гг., Ат-Табари вновь говорит о походе Салмана на Дербент (Aṭ-Ṭabari, 1879-1890, 2889, 2893). Халифа (ум. 855/856 гг.) отнес поход Салмана и его гибель под Баланджаром к 29/649-50 гг. (Бейлис, 2000, 36, 44), а ал-Балазури (820-892 гг.) – к времени правления халифа Усмана (Al-Beladsori, 1866, 198). Повествовавшие об этих событиях спустя 150-200 лет авторы путали имена атаковавших Баланджар полководцев, родных братьев Абдаррахмана и Салмана (Артамонов, 1962, с. 179; Новосельцев, 1990, 174). Й. Маркварт считал, что описанное ат-Табари нападение на Баланджар необходимо датировать 652 г. (Marquart, 1903, 491). М. И. Артамонов оправдано сомневался в достоверности упомянутого сообщения о походе арабов на хазарский Баланджар в 22/642-43 гг. (Артамонов, 1962, 179-180; Калинина, 2005, 256). По мнению О. Г. Большакова, все эти авторы писали об одном походе на Баланджар. Он, сопоставив тексты арабских сочинений и Себеоса, отнес поход к 653 г. (Большаков, 2000, 170-175, 252, прим. 65, 254). Вероятно, в перечисленных произведениях идет речь не о хазарах, а о тюрках. Ат-Табари именовал защитников Баланджара тюрками (Артамонов, 1962, 179), Себеос – гуннами или народом севера (Себеос, 1939, 125), а в тексте Халифы и вовсе отсутствует информация о противнике Салмана (Бейлис, 2000, 36).

Достоверное описание первого вторжения хазар в регион между Каспием и Черным Морем дано в «Армянской географии» современника этого события Анания Ширакаци. Известны составленная около 665 г. пространная редакция текста и, вероятно, спустя несколько лет сокращенная и измененная редакция (Патканов, 1883; Hewsen 1992; Цукерман, 2001, 225). В пространной редакции сообщается о бегстве от хазар болгар сына Кубрата Аспаруха, которые с Гиппийских или Булгарских гор перебрались в дельту Дуная (Патканов, 1883 28; Hewsen 1992, 48, 55, 93, 94, 110).

Никифор и Феофан изложили это событие в иной последовательности. После кончины правителя Великой Булгарии Кубрата болгары разделились и рассеялись. Четверо из пяти его сыновей со своими племенами перекочевали из Приазовья на новые земли. Племя одного из сыновей Аспаруха поселилось в низовьях Дуная. Потом «...великий народ хазар вышел из глубин Берзилии, из Первой Сарматии и завоевал всею страну...» вплоть до моря Понтийского и подчинили себе племя старшего сына Кубрата Батбаяна (Nikephoros, *1909, 86-89;* Theophanes Confessor, 1997, 497-498). По Феофану (Theophanes Confessor, 1997, 498) и Никифору (Nikephoros, *1909, 88-89)* Кубрат скончался «во времена Константина, который жил на западе» (Констант II), то есть между 641 и 668 гг. (Кулаковский, 1996, 209-211; Jenkins, 1987? 42). Д. Д. Оболенский полагал, что Кубрат умер в 642 г. (Оболенский, 1988, 72), а О. Й. Прицак (Pritsak, 1995, 36, 76) и болгарские историки (Божилов, 1995, 7-61) – в 665 г.

В армянских источниках имеются более точные хронологические реперы начала хазарской экспансии в Причерноморье и Закавказье. Согласно Ананию Ширакаци до 665 г. Аспарух уже бежал от хазар (Hewsen, *1992, 55*). По рассказу Мовсеса Дасхуранци, хазары вторглись на территорию Албании через два года после того как Констант II на девятнадцатом году своего царствования (659/660 г.) совершил поход в Персию (Мовсес Каганкатваци, 1984, кн. II, гл. 22-24).

По словам М. И. Артамонова, хазары изгнали орду Аспаруха в дельту Дуная около 660 г. (Артамонов, 1962, 172). Опираясь на текст Дасхуранци, П. Голден датировал хазарские рейды в Албанию не ранее 661-662 гг. По его утверждению, к 670-м гг. хазары полностью разгромили булгар, а тех из них, кто не бежал к Дунаю, включили в возглавляемый хазарами союз племен (Golden, 2002, 50).

К. Цукерман, основываясь на текстах Ширакаци и Дасхуранци, утверждал, что хазары разбили Аспаруха незадолго до составления в 665 г. длинной версии «Армянской Географии», а в Закавказье впервые вторглись в 685 г. (Цукерман, 2001, 330-332).

О достоверности рассказа Никифора о «безнаказанном захвате» хазарами всех селений у Понта (Nikephoros, *1909, 88-89)* свидетельствуют результаты раскопок боспорских городов (Айбабин, 1999, *137, 190;* Ajbabin, 2011, 124, 177). В Тиритаке экспедиция В. Ф. Гайдукевича на участке XIII раскопала руины базилики VI-VII вв., в северо-восточном нефе которой построили типичное для салтовской культуры жилище VIII-IX вв. (Гайдукевич, *1940,* 203-204, рис. 1; Гайдукевич, *1952,* 67-72). Как установил А. В. Гадло, изучавший полевые материалы экспедиции В. Ф. Гайдукевича в архиве ИИМК, жилище возвели на остатках кладки стен и на полу базилики вскоре после ее разрушения (Гадло, *1980,* 144-145). В Тиритаке (рис. 1,*3*) (*Гайдукевич, 1952,* 49-55, 126-131, рис. 160, 161, 163, 164) еще в нескольких раскопах, а также в Илурате (рис. 1,*8*) (Гайдукевич, 1958, 134-136) руины с вещами и керамикой VI-VII вв. перекрывали жилища VIII-IX вв. *(Айбабин, 1999, 137, 190;* Ajbabin, 2011, 124, 177). Подобная стратиграфия зафиксирована в Фанагории (рис. 1,*33*), Кепах, Гермонассе (рис. 1,*34*) и Патрее (рис. 1,*32*), где поверх слоев с руинами построек V-VII вв. соорудили жилища VIII-IX вв. (Башкирова, 1957, 317-320, 344, рис. 1; Плетнева, 1963, 63, табл. 39; Плетнева, 1999, 132-150; Паромов, 1993, 148, рис. 8; Гадло, 2004, 74-77; Долгоруков, 1975, 56-58, рис. 3; Кузнецов, Голофаст, 2010, 393-428). В городе Боспоре (рис. 1,*2*) на примыкавшей к церкви Иоанна Предтечи бывшей Рыночной площади в 1960-80-е гг. Т. И. Макарова в раскопе площадью около 400 кв. м выявила развалины городских кварталов и базилики с крещальней VI-VII вв., перекрытые слоем пожара. Она связала пожар с вторжением хазар в VII в. (Макарова, 1998, 345, 356-358, 390, рис. 2). М. И. Артамонов, основываясь на описании плачевного состояния экономики Херсона, данном в письмах сосланного в 655 г. в город папы Мартина, относил захват хазарами Крыма к середине VII в. (Артамонов, 1962, 195-196). Однако в письмах старого, больного, не по своей воле оказавшегося в Херсоне папы идет речь не о хазарах, а о реальных сезонных затруднениях в городе с продовольствием и его дороговизне (Бородин, 1991, 179; Айбабин, 1999, *170;* Ajbabin, 2011, 156). По словам А. Л. Якобсона, хазары захватили Приазовье и Боспор к 70-м гг. VII в. *(Якобсон, 1958,* 468).

Terminus post quem для даты вторжения хазар в Северное Причерноморье и Приазовье дает мощный слой пожара, который экспедиция под моим руководством выявила в 1990-1992 гг. в приморской части г. Боспора (в Керчи в Кооперативном переулке) в раскопе площадью около 1500 кв. м *(Айбабин, 2000,* 169; Aibabin, 2006, *33, 35, fig. 2;* Ajbabin, 2011, 170-171, Abb. 54-56). На всей площади раскопа прослежены слой серо-коричневого суглинка Г, который перекрывал слой пожара В, уничтожившего дома VI-VII вв., сооруженные в слое Д (Aibabin, 2006, *fig. 2;* Ajbabin, 2011, Abb. 54; Айбабин, 2013, 284-285).

По сочетанию циклов бытования рассмотренной керамики и монете 654-659 гг. период существования слоя Д следует ограничить последней четвертью VI – 60-ми гг. VII вв. Перекрывающий его слой пожара В образовался не ранее 660 г. (Айбабин, 2013, 284-285, рис. 2) Судя по зафиксированной в раскопах в Кооперативном переулке и на бывшей Рыночной площади стратиграфии, большая часть византийского Боспора была уничтожена пожаром. Дата пожара согласуется с рассказом «Армянской Географии» о захвате хазарами до 665 г. Северного Причерноморья (Hewsen, *1992, 55;* Цукерман, 2001, 331-332). Очевидно, миграция хазар к Понту началась после дезинтеграции разгромленного китайцами в 659 г. Западного тюркского каганата (Golden, 2002, 50; Кляшторный 2005, 98).

ЛИТЕРАТУРА

Айбабин 1999: А. И. Айбабин. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.

Айбабин 2000: А. И. Айбабин. Хазарский слой в Керчи. - Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. VII. Симферополь, 2000, 168-185.

Айбабин 2013: А. И. Айбабин. Археологическое наследие хазар времени создания каганата. - Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. XVIII. Симферополь, 2013, 277-315.

Артамонов 1962: М. И. Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962.

Бартольд 2002: В. В. Бартольд. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва, 2002.

Башкиров 1957: А. С. Башкиров. Историко-археологические изыскания на Таманском полуострове в 1949-1951 гг. -В: Ученые записки Ярославского пединститута. Ярославль, 1957. Вып. XXII(XXXII), 311-383.

Бейлис 2000: В. М. Бейлис. Сообщения Халифы ибн Хаййата ал-`Усфури об арабо-хазарских войнах в VII- первой половине VIII в. -В: Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Москва, 2000, 32-53.

Божилов 1995: И. Божилов, Х. Димитров. Протобулгарика (заметки по истории протоболгар до середины IX в). – Byzantinbulgarica,1995, 9, 7-61.

Большаков 2000: О. Г. Большаков. История Халифата. Т. II. Эпоха великих завоеваний. 633-656. Москва, 2000.

Бородин 1991: О. Р. Бородин. Папа Мартин I и Римский его письма из Крыма / Причерноморье в средние века. Москва, 1991.

Гайдукевич 1940: В. Ф. Гайдукевич. Памятники раннего средневековья в Тиритаке. – Советская археология, 1940, VI, 190-204.

Гайдукевич 1952: В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки в 1935-1940 гг. – Материалы и исследования по археологии, 1952, 25, 15-134.

Гайдукевич 1958: В. Ф. Гайдукевич. Илурат. Итоги археологических исследований 1948-1953 гг. – Материалы и исследования по археологии, 1958, 85, 9-148.

Гадло 1980: А. В. Гадло. К истории Восточной Таврики VIII-IX вв. -В: Античная древность и средние века. Свердловск, 1980, 130-145.

Гадло, 2004: А. В. Гадло. Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. Санкт Петерсбург, 2004.

Голден, 2005: П. Голден. Достижения и перспективы хазарских исследований. -В: Хазары. Москва, Иерусалим, 2005, 27-68.

Джуаншер Джуаншериани 1986: Джуаншер Джуаншериани. Жизнь Вахтанга Горгасала. Пер. и ком. Г. Цулая. -В: Памятники грузинской исторической литературы. VI. Тбилиси, 1986.

Долгоруков 1975: В. С. Долгоруков. Исследования береговой части Фанагории в 1971-1972 гг. – Краткие сообщения Института археологии, 1975, 143, 54-59.

Калинина 1988: Т. М. Калинина. Сведения ранних ученых арабского халифата. Москва, 1988.

Калинина 2005: Т. М. Калинина. Ал-хазар и ат-турк в произведениях арабо-персидских ученых. -В: Хазары. Москва, Иерусалим, 2005, 101-110.

Калинина 2010: Т. М. Калинина. Три стадии существования и падение Хазарского каганата. -В: Хазары: миф и история. Москва, Иерусалим, 2010, 25-41.

Кляшторный 2005: С. Г. Кляшторный. Степные империи: рождение, триумф, гибель. -В: Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. Санкт Петерсбург, 2005, 7-180.

Кузнецов, Голофаст 2010: В. Д. Кузнецов, Голофаст Л. А. Дома хазарского времени в Фанагории. - Проблемы истории, философии, культуры, 2010, 1, 393-428.

Кулаковский 1996: Ю. А. Кулаковский. История Византии. Т. III. 602-717 годы. Санкт Петербург, 1996.

Макарова 1998: Т. И. Макарова. Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи. - Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. VI. Симферополь, 1998, 344-393.

Мовсес Каганкатваци 1984: Мовсес Каганкатваци. История страны Алуанк. Перевод с древнеармянского Ш. В. Смбатяна. Ереван, 1984.

Мовсес Хоренаци 1990: Мовсес Хоренаци. История Армении. Пер. с древнеарм. языка, примеч. Г. Саркисяна. Ереван, 1990.

Моисей Каганкатваци 1861: История Агван Моисея Каганкатваци, писателя X века. Пер. с арм. К. Патканяна, Санкт Петерсбург, 1861.

Новосельцев 1990: А. П. Новосельцев. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.

Оболенский 1988: Д. Оболенский. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. Москва, 1988.

Паромов 1993: Я. А. Паромов. Археолого-топографический план Патрея. - Боспорский сборник. Москва, 1993, 3, 136-162.

Патканов 1883: К. Патканов. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому. - Журнал Минестерства Народного Просвещения. Санкт Петерсбург, 1883, 3, 21-32.

Пигулевская 1976: Н. В. Пигулевская. Заметка об отношениях между Византией и гуннами в VI в. -В: Пигулевская Н. В. Ближний Восток, Византия, славяне. Ленинград, 1976, 227-233.

Плетнева 1963: С. А. Плетнева. Средневековая керамика Таманского городища. -В: Керамика и стекло древней Тмутаракани. Москва, 1963, 5-72.

Плетнева 1999: С. А. Плетнева. Очерки хазарской археологии. Москва, Иерусалим, 1999.

Себеос 1939: Себеос. История. Ереван, 1939.

Семенов 2010: И. Г. Семенов. К реконструкции военно-политической и этнической структуры раннего Хазарского каганата. -В: Хазары: миф и история. Москва, Иерусалим, 2010, 66-76.

Тревер 1959: К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. Москва, Ленинград, 1959.

Цукерман 2001: К. Цукерман. Хазары и Византия: первые контакты. - Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии, VIII, Симферополь, 2001, 312-333.

Якобсон 1985: А. Л. Якобсон. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма. - Материалы и исследования по археологии, 1958, 85.

Aibabin 2006: A. Aibabin. Early khazar archaeological monuments in Crimea and to the North of the Black Sea. -In: La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar. Ed. par C. Zuckerman. Paris, 2006.

Ajbabin 2011: A. Ajbabin. Archäologie und Geschichte der Krim in bzyantinischer Zeit. - Monographien der Römische-Germanischen Zentralmuzeums. Mainz, 2011. Band 98.

Al-Beladsori 1866: Liber expugnationis regionum, auctore Imamo Ahmed ibn Jahja ibn Djabir al-Beladsori, quem edidit M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1866.

Aṭ-Ṭabari 1879-1890: Annales quos scripsit Abu Dja`far Mohammed ibn Djarir aṭ-Ṭabari. Lugduni Batavorum, 1879-1890. Ser. I. T. 1-6; Ser. II. T. 1-3; Ser. III. T. 1-4.

Dunlop 1954: D. M. Dunlop. The history of the jewish Khazars. Prinston, 1954.
Golden 2002: P. Golden. The Turkic peoples and Caucasia. -In: Nomads and their Neighbors in the Steppe. Variorum collected studies series CS752. 2002.
Hewsen 1992: R.H. Hewsen. The Geography of Ananias of Širak. The Long and the Short Recensions. Wiesbaden, 1992.
Jenkins 1987: R. Jenkins. Byzantium. The imperial centuries ad 610-1071. Toronto, London, 1987.
Marquart 1903: J. Marquart. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903.
Michel le Syrien 1901: Michel le Syrien. Chronique. Tom 2. Éd. J.-B. Chabot. Paris, 1901.
Movses-Dasxuranci 1961: The History of the Caucasian albanians by Movses-Dasxuranci. Transl. by C.J.F. Dowsett. Oxford, 1961. (London Oriental Series 8).
Nikephoros 1990: Nikephoros patriarch of Constantinople. Short history. Text, tr. and com. by C. Mango. Washington, 1990.
Pritsak 1995: O. Pritsak. Dei bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1995.
Theophanes Confessor 1997: The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813. Text, tr. and com. by C. Mango, R. Scott. Oxford, 1997.
Zachariah of Mitylene: The Syriac chronicle known as that of Zachariah of Mitylene. Ed. and tr. F.J. Hamilton, E.W. Brooks. London, 1899.

A. I. AIBABIN

ON THE DATE OF THE KHAZARS' MIGRATION TO THE REGION BETWEEN THE CASPIAN AND BLACK SEAS

Arguments of many scientists concerning the date of the Khazars' emergence in the region between the Caspian and Black Seas are usually based on non-critical reading of sources or on anachronistic subjects in the works of a later period.

In Armenian sources there are more exact chronological frames of the beginning of the Khazars' expansion in the Black Sea and Caucasian regions. According to Ananias Shirakaci, Asparukh had already fled from the Khazars before 665. Movses Dasxuranci noted that the Khazars invaded the territory of Albania two years later after Constans II undertook crusade to Persia during the nineteenth year of his reign (659/660).

Trustworthiness of the story of Nicephorus about the Khazars' "unpunished capture" of all settlements from Pontus is testified by the results of excavations of Bosporus cities.[3]

Terminus post quem for the date of the Khazars' incursion into the Northern

Black Sea Coast and the Azov region is given by a powerful layer of conflagration that the expedition under my guidance revealed in 1990-1992 in a seaside part of the city of Bosporus (in Kerch, in Cooperative lane), in the excavation of approximately of 1500 square meters. On the whole territory of the excavation, a layer of grey-brown loam Г, which overlapped the layer of fire B, that destroyed houses dated back to the 6th - 7th centuries, built in layer Д, was traced.

By combination of cycles of existence of ceramics under consideration and coin dating to 654-659, the period of existence of layer Д should be limited by the last quarter of the 6th century – the 60s of the 7th century. Layer overlapping the layer of fire B was formed not earlier than 600. Judging by stratigraphy fixed in the excavations in Cooperative Lane and former Market square, a large part of Byzantine Bosporus was destroyed by the fire. The date of the fire is conformed to the story of "Armenian Geography" about the seizure of the northern Black Sea Coast by the Khazars before 665. Obviously, the migration of the Khazars to Pontus began after disintegration of the Western Türk Qaganate by the Chinese in 659.

ПЕТЪР ДИМИТРОВ

НОВ ПОГЛЕД КЪМ РАННОСРЕДНОВЕКОВНОТО ЕЗИЧЕСКО СВЕТИЛИЩЕ В МОНТАНА

В периода 1971-1972 г., при разкопките на античната крепост *Монтана* (*Montana*), в една от къснoримските сгради, е разкрит средновековен строеж с правоъгълен план. Постройката, с размери 5,10 х 3,50 м, е проектирана почти в идеалния център (леко изместена на север) на крайното западно помещение на ранновизантийските гарнизонни бараки, а зидовете ѝ са издигнати успоредно на неговите заварени стени (обр. 1). Още в първоначалното обнародване на проучванията, обектът е интерпретиран като нов тип езическо требище, свързано с религиозно-обредната система на малка племенна общност – представител на един от индоевропейските „суперетноси"[1], и е наречено „славянско" (Станилов, Александров 1983, 40-52, обр. 1-11) – единственото такова регистрирано до момента – твърдение повторено и впоследствие (Александров 1987, 73-74, пл. 2, 6, 8, обр. 31 а, б; Станилов 2002, 101-102).

При разглеждането на паметника, неговите план и контекст, неизбежно се „натрапват" няколко принципно важни характеристики и детайли. Може би най-забележителната е изключително точното му и симетрично позициониране в рамките на избраното за целта затворено (и покрито?) пространство – това на най-голямото и пропорционално оразмерено от четирите казармени отделения (обр. 2). Не знаем какво е било състоянието на последното към времето на издигане на въпросния храм, но при всички положения очертанията му са били ясно изразени на терена, позволявайки наблюдаваната прецизност в разполагането и ориентацията на новоиздигнатия обект. Решение, очевидно продиктувано от необходимостта за осигуряване на допълнителна (покрита?) прилежаща площ към това своеобразно „ядро", която да позволи добавянето на други елементи и съоръжения в околовръст, и реализирано според конкретно предоставените от избрания „стар" градеж възможности – в противен случай, то просто би било вместено в някой добре съхранен и удобен ъгъл, при това с минимални средства и усилия. Особеност, предполагаща и (в зависимост от степента му на запазеност) задължителното възобновяване и надстрояване във височина на този вече втори (външен) четириъгълник.

Така, поставени на фона на структурите от предхождащата го епоха, най-важните черти на „светилището" изпъкват в съвсем нова светлина и ни насочват към друго, доста по-различно тълкуване. Не е трудно да се забележи, че погледнато по този начин (в целостта си), то поразително напомня и повтаря един отдавна известен архитектурен тип, познат и разпространен в монументалното строителство на Първото българско царство и в частност на култовото през неговия езически период – краят на VII- първата половина на IX век. Той обединява проучените до момента в Плиска, Велики Преслав, Мадара, Кабиюк, Дръстър и м. *Кирика* (към типа някои причисляват и това от *Хумаринското градище*) общо 10 (или 11) т. нар. „езически капища" (обр. 3, 4, табл. I), които, независимо от всички противоречия в многобройните опити през годините, за реконструиране на облика и функционалността им, безспорно се приемат за образци на официалното храмово строителство от времето между управлението на хановете Крум (803-814) и Пресиян (836-852) (Шкорпил 1905, 89-91, табл. XXVIII-XXX/2; Мавродинов 1933, 223-228, обр. 127; Велков 1934, 107-109, обр. 87, 89; Карасимеонов 1943, обр. 3; Михайлов 1955, 229-264, обр. 1-17; Димитров 1987, 138-139, обр. 16; Бонев 1989, 328-337, обр. 1, 2; Бояджиев 1989, 314-327, обр. 1; Балабанов 1992, 68-73, обр. 1; Тотев, Бонев 1992, 222-230, обр. 1-7; Колева, Кирилов 2008, 610-611, обр. 3; Рашев 2008, 140; Рашев, Иванов, Тихов 2008, 606-607, обр. 1; Иванов, Тихов 2009, 575-577, обр. 1, 2; 2010, 454-456, обр. 1, 2; Атанасов 2012, 39-40, обр. 17-19; Иванов, Тихов 2012, 393-394, обр. 1). Водещите параметри, които ги сближават, са преди всичко сходният план, техниката на градеж (*Opus Quadratum* с бял *хоросан* – само в Плиска е с червен), присъствието им в най-значимите държавни и религиозни центрове и, разбира се, датировката. Наред с това е необходимо да се подчертае, че тази „група" в никакъв случай не е толкова хомогенна и сред представителите ѝ също се забелязват големи несъответствия като: вариации в ориентацията („изток-запад", „север-юг" и производни на тях), основни размери и съотношения (дължина/ширина, външен/вътрешен обем), дълбочина на фундаментите, наличие на преддверия, междинни стени и водни съоръжения и др. Приликата на постройката в Монтана, с изброените по-горе, се заключава в следните два решаващи пункта – аналогичен план и вписване („мащабиране") на обитаемите части и ориентация на надлъжната ос североизток-югозапад (обусловена от заварения градеж), която всъщност я отнася към типа „север-юг" (тя се явява шестата с такава, срещу пет с „изток-запад"), а единствената съществена отлика е техниката на градеж – само тук е използван *Opus Incertum* с бял *хоросан* (отново заварен/унаследен и логично приложен и в малкото помещение). Към различията могат да се причислят и редицата подробности от оформлението на интериора му – обособени площадки в ЮЗ и ЮИ ъгли (квадратна и полукръгла съответно), сравнително къс и тесен канал за вода, огнище и др. Не трябва обаче да забравяме, че състоянието, в което са достигнали до нас останалите светилища, не позволява установяването на каквито и да е акценти от вътрешното им устройство и за тях можем само да предполагаме, опирайки се на някои косвени археологически данни и съдейки по отделни, неприемливо раздалечени във времето и пространството паралели, оставащи по тази причина не само силно проблематични, но и доста спорни (Михайлов 1955, 241; Ваклинов 1977, 112, 113; Станилов 1982, 228-230; Овчаров 1983, 59; Бонев 1989, 335; Бояджиев 1989, 314-327, обр. 1; Георгиев 1989, 340-343, 347-349; Аладжов 1999, 9-10). Това не важи в пълна степен само за Големия храм в Плиска, където след превръщането му в християнска *базилика*, някои конструкции от вътрешността му изглежда са били преупотребени и е възможна приблизителната им идейна възстановка в оригинал (Михайлов 1955, 229-264, обр. 1-17; Георгиев 1989, 338-354).

Сериозен аргумент в подкрепа на тезата за по-късна дата и предназначение на постройката е и масовият подемен материал, открит по време на разкопките. На първо място тук следва да отбележим керамиката – битова и строителна.

Първата група включва фрагментирани кухненски съдове – предимно гър-

---

[1] Съгласно класификацията в „пасионарната" теория за етногенезиса на Л. Гумильов (Гумилев 1994).

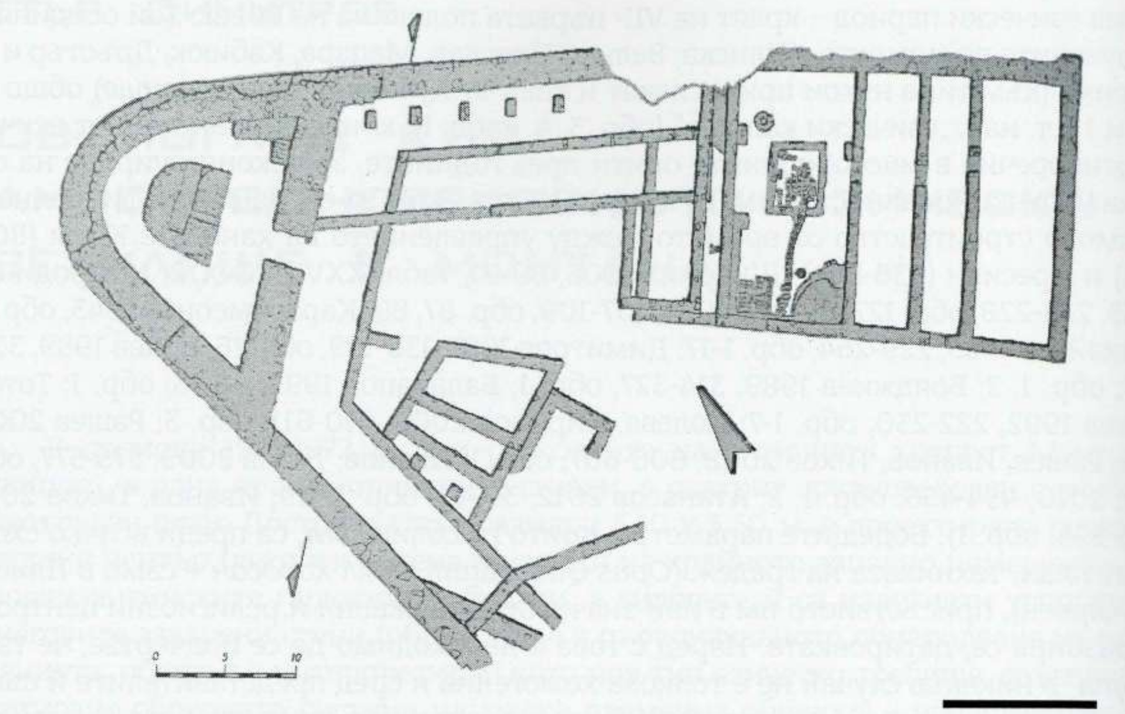

Обр. 1

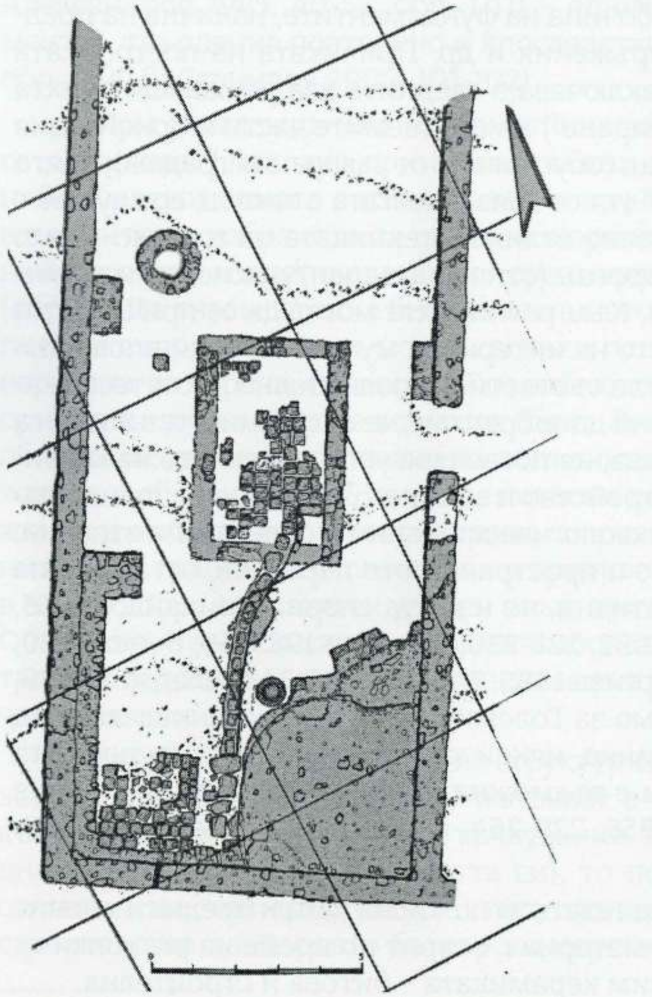

Обр. 2

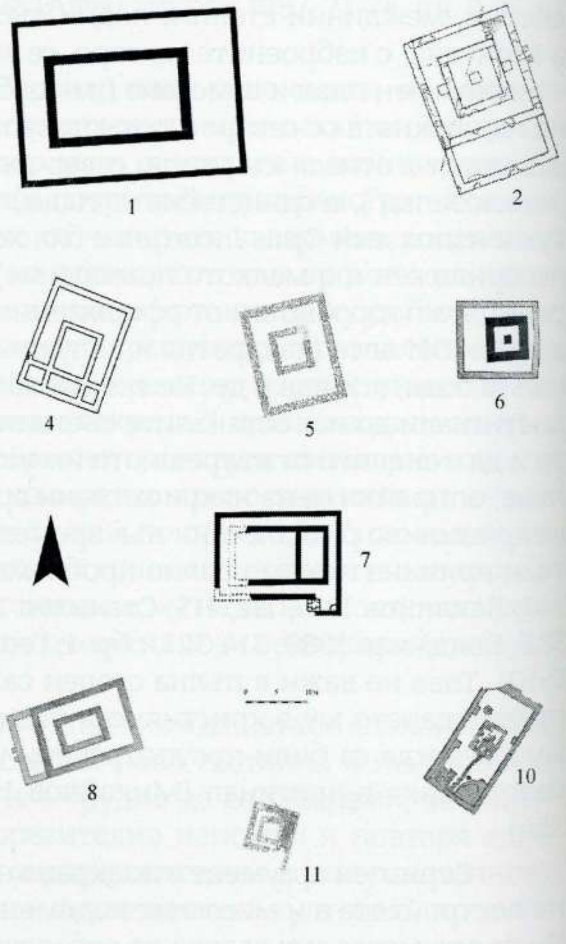

Обр. 3

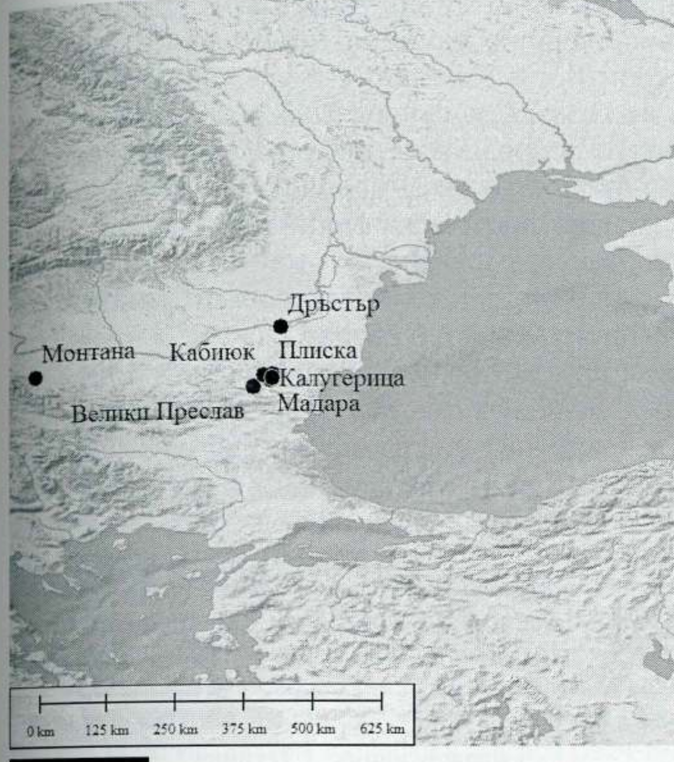

Обр.4

нета, изработени от песъчлива глина на бавен грънчарски кръг, с украса от врязани прави и вълнообразни линии, чиито определящи белези им поставят долна дата не по-рано от втората половина на VIII- началото на IX век и напълно кореспондират с посочените в монографичната публикация общи хронологически рамки на пласта, между VIII и X век. Освен тях е намерено и едно гърне с дръжка, отнесено от автора към края на X- първите десетилетия на XI век, което, наред със синхронните му монети, изглежда бележи последния етап от съществуването на селището (Станилов, Александров 1983, 45, 48-50, обр. 9, 10, 11; Александров 1987, 72-74, обр. 29).

Вторият вид керамична продукция присъства най-вече под формата на преупотребени късноантични тухли – цели и счупени (Станилов, Александров 1983, 41, обр. 2-7). Явление, широко засвидетелствано и характерно за почти целия Столичен период на Плиска (Рашев 2008, 32, 48, 54, 61, 65, 68, 70-74, 76-77, 80-86, 88, 90-97, 99, 104, 140, 156, 188, 192, 199), без, разбира се, разпространението на този обичай да се абсолютизира, а примерите с наблюдаването му генерализират.

Разнородните битови предмети от документираните ранносредновековни нива (в текста на т. 1, шестте вкопани жилища в близост последователно са наречени старобългарски и славянски), (Александров 1987, 72-73, пл. 7, 11, 14) – златна монета на Теодосий II, железни връх на стрела, сечива, инструменти и оръдия на труда, каменни хромели, керамични прешлени за вретено, черни стъклени гривни и бронзови византийски анонимни монети (1042-1050 г.), попадат в твърде широк диапазон – от първата половина на V до средата на XI век и не могат да послужат за стесняване времевите граници на интересуващия ни хоризонт (Александров 1987, 72-74, обр. 26, 28-30).

В заключение, с оглед наличната информация, се налага да направим извода, че този все още дискусионен обект, трябва да се отнесе към друг, по-късен контекст и вероятно друг пантеон. През VIII-IX век въпросният географски район попада в западната половина на първоначално окупираната от прабългарите, след идването им на Долния Дунав, територия. Контролът и утвърждаването на ханската власт над нея са постигани, както чрез трасирането на огромни землени защитни линии – валове и ровове, така и посредством дислоцирането на значителни военни сили в „провинцията" за дълбоко ешелониране на подстъпите към центровете на държавата. Вероятно голяма тактическа единица, ръководена от висш сановник (военачалник), е била разквартирувана и в, или околностите на късноантичния град като безспорно задължителен компонент на отбранителната система, охраняваща това изключително опасно, в средата на VIII и началото на IX век, направление. Само на такова присъствие и дейност (за, или по-скоро, поради) можем да отдадем идеята за създаването на подобен, елитарен по същността и произхода си и същевременно непредставителен като изпълнение, култов паметник на прабългарското езичество – първият по рода си открит досега.

ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ЕЗИЧЕСКИ ХРАМОВЕ ОТ „МОНУМЕНТАЛЕН" ТИП (VIII-IX В.)

Местоположение	Обект	Ориентация	Размери: външен правоъгълник (с преддверие); вътрешен правоъгълник	Техника на градеж	Датировка
ПЛИСКА	1. Голям езически храм	Изток – Запад	37 x 26,50 м; 23,60 x 14,60 м.	*Opus Quadratum* с червен *хоросан*	Първа половина на IX век
	2. Малък езически храм	Север – Юг	18,20 x 18 (25,80 x 18) м; 10,10 x 9,40 м.	*Opus Quadratum* с червен *хоросан*	Първа половина на IX век
КАБИЮК	3. Езически храм в югозападната част на земленото укрепление	Изток – Запад	26 x 17,60 м; 17,60 x 9,60 м.	*Opus Quadratum* с бял *хоросан*	Първа половина на IX век
ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ	4. „Административна сграда" във Вътрешния град	Север – Юг	18.28 x 14.32 м; 8,50 x 7 м.	*Opus Quadratum* с бял *хоросан*	Първа половина на IX век
	5. Езически храм в СИ част на Външния град	Север – Юг	16.60 x 13.40 м; 6,80 x 6,40 м.	*Opus Quadratum* с бял *хоросан*	Първа половина на IX век
	6. Езически храм в ЮИ част на Външния град	Изток – Запад	13.50 x 12.20 м; 6,80 x 7 м.	*Opus Quadratum* с бял *хоросан*	Първа половина на IX век
МАДАРА	7. Езически храм при Даул таш – в подножието на мадарските скали	Изток – Запад	21,50 x 14,50 м; 13,50 x 8,50 м.	*Opus Quadratum* с бял *хоросан*	Първа половина на IX век
С. КАЛУГЕРИЦА	8. Езически храм в м. „Кирика"	Изток – Запад	16 x 11,50 (20,50 x 11,50) м; 8 x 5,60 м.	*Opus Quadratum* с бял *хоросан*	Първа половина на IX век
ДРЪСТЪР	9. Езически храм в средновековната крепост	Север – Юг ?	?	*Opus Quadratum* с бял *хоросан*	Първа половина на IX век
МОНТАНА	10. Езически храм в руините на късноантичната крепост	Север – Юг	~ 18,50-19,80 x 7,90-10 м; 5,10 x 3,50 м.	*Opus Incertum* с бял *хоросан*	Краят на VIII – първа половина на IX век
ХУМАРИНСКО ГРАДИЩЕ	11. Езически храм в ЮЗ част на укреплението	Север – Юг	7 x 6,2 м; 2,5 x 2,4 м.	*Opus Quadratum* с бял *хоросан*	VIII век

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов 1999: Ж. Аладжов. Паметници на прабългарското езичество. София, 1988.

Александров 1987: Г. Александров. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971-1972). – Монтана, т. 1. София, 1987.

Атанасов 2012: Г. Атанасов. Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове през първата половина на IX в. – Археология, LIII, 1, 28-45.

Балабанов 1992: Т. Балабанов. Проучване на старобългарския комплекс „Кирика" (предварително съобщение). – В: Приноси към българската археология, 1. София, 1992, 68-73.

Бонев 1989: Ст. Бонев. За архитектурния облик на прабългарските езически храмове. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1. София, 1989, 328.337.

Бояджиев 1989: Ст. Бояджиев. Архитектурата на прабългарските храмове. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1. София, 1989, 314-327.

Ваклинов 1977: Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура (VI-XI век). София, 1977.

Велков 1934: Ив. Велков. Разкопки в Мадара (1924-1928). – В: Мадара, 1. София, 1934, 77-146.

Георгиев 1989: П. Георгиев. Големият езически храм в Плиска. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1. София, 1989, 338-354.

Гумилев 1994: Л. Н. Гумилев. Сочинения. Этногенез и биосфера Земли. – Мир Л. Н. Гумилева, Сер. 1: Своды соч. и документов. Москва, 1994.

Димитров 1987: Д. Ил. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

Иванов, Тихов 2009: Ст. Иванов, Т. Тихов. Археологически проучвания на ранносредновековна сграда в земленото укрепление Кабиюк. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. 575-577. София, 2009.

Иванов, Тихов 2010: Ст. Иванов, Т. Тихов. Ранносредновековна сграда в земленото укрепление при Кабиюк. – Археологически открития и разкопки през 2009 г., 454-456. София, 2010.

Иванов, Тихов 2012: Ст. Иванов, Т. Тихов. Археологическо проучване на обект „Ранносредновековна сграда" в НИАР „Кабиюк". – Археологически открития и разкопки през 2011 г., 393-394. София, 2012.

Колева, Кирилов 2008: Р. Колева, Ч. Кирилов. Спасително археологическо проучване на обект УПИ 1, кв. 69. НААР „Дуросторум-Дръстър-Силистра. – Археологически открития и разкопки през 2007 г., 607-612. София, 2008.

Мавродинов 1933: Н. Мавродинов. Проучване на църквата във „Вънкашния град" на Преслав. – Годишник на Народния музей, V, 223-228.

Михайлов 1955: Ст. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 229-264.

Овчаров 1983: Д. Овчаров. Прабългарските капища – произход и предназначение. – Векове, 1983, 2, 56-62.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX век. София, 2008.

Рашев, Иванов, Тихов 2008: Р. Рашев, С. Иванов, Т. Тихов, 2008. Ранносредновековна сграда в земленото укрепление при могилата Кабиюк, община Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2007 г., 606-607. София, 2008.

Карасимеонов 1943: П. Карасимеонов. Начало на славяно-българската архитектура и история. София, 1943.

Станилов 1982: Ст. Станилов. Езически центрове в Първата българска държава. – В: България 1300. Институции и държавна традиция, II, 225-234. София, 1982.

Станилов 2002: Ст. Станилов. Славяните в Първото царство. София, 2002.

Станилов, Александров 1983: Ст. Станилов, Г. Александров. Средновековно езическо светилище

в развалините на Монтана. – Археология, XXV, 3, 40 – 52, обр. 1 – 11.
Тотев, Бонев 1992: Т. Тотев, С. Бонев. Новоразкрит прабългарски храм в Преслав. – В: Плиска – Преслав, 5, 222-230. Шумен, 1992.
Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Постройки въ Абобскомъ укрѣпленіи. Придворная церковь: Старая постройка. – Известія Русскаго археологическаго института въ Константинополе (ИРАИК), X, 89-91. София, 1905.

PETAR DIMITROV

A NEW VIEW ON THE EARLY MEDIEVAL PAGAN SANCTUARY IN MONTANA

In 1971 – 1972 a Medieval structure of a rectangular plan was revealed during the excavations of the antique Montana. It is located in centre of one of the garrison premises in the fortress and its walls have been raised parallel to the Byzantine walls already existing there. All the publications so far interpret this structure as a sanctuary set up by an early Slavic community for its religious practices.

Almost right the Bulgars settled down along the Lower Danube, the territory of Montana was included into the western confines of the newly established khanate. Probably at the same time significant military forces of the aliens were quartered also in the vicinities of the fortress. A similar presence alone could provoke this architectural type of representative buildings very well-known from the centres of the country. Although significantly simplified as a realization, the temple in question obviously imitates this type.

Considering all the empirical data elucidating the problems of the Proto-Bulgarian heathendom and the attempt here presented for an alternative view on the archaeological evidence for this very interesting monument, we have to accept also the possibility it has still another, different origins and in this sense – purpose.

UWE FIEDLER

NOCHMALS ZUR REKONSTRUKTION UND DATIERUNG DES SO GENANNTEN KRUMPALASTES VON PLISKA

Einleitung

Das mächtige Fundament des älteren Palastes in der Inneren Stadt von Pliska wurde bekanntlich in den Jahren 1936-1937 von Krăstju Mijatev (1892-1966) unter den Fundamenten des jüngeren, sehr viel kleineren so genannten Großen Palastes oder Thronpalastes entdeckt und in Teilen erkundet (Миятев 1940/42, 89 Abb. 157; 105-130). Eine nahezu vollständige Freilegung der nicht vom Thronpalast überdeckten Bereiche erfolgte 1978-1979 unter Leitung von Stančo Vaklinov (1921-1978) durch Rašo Rašev (1943-2008), doch blieb diese ohne abschießende Publikation.[1] Mijatev hat feststellen können, dass der Palast bei einem großen Brand unterging, was auch durch die Nachuntersuchung der 1970er Jahre nochmals bestätigt wurde. Diesen führte Mijatev auf die Brandschatzung des Jahres 811 durch das Heer des Nikephoros I. (802-811) zurück, womit der Bau als „Krumpalast" in die Forschung einging (Миятев 1940/42, 114-115; 117-130; Рашев 2008, 79). Mijatevs Gleichsetzung wurde allgemein akzeptiert, das Jahr 811 gilt somit als gesicherter Fixpunkt für das Ende der Anlage.[2] Als Erbauer werden allerdings auch frühere Herrscher in Anspruch genommen (Dimitrova 2007, 87), wie Tervel (701-718) durch Stefan Bojadžiev und Todor Čobanov (vgl. Бояджиев 2008; Чобанов 2008, 126). Auch hier wird diese eingebürgerte, griffige Bezeichnung beibehalten, wenngleich deren Berechtigung zu hinterfragen ist.

Beschreibung des Fundamentes mit seinen Komponenten

Die Fundamente des imposanten Palastes (*Abb. 1*) bilden ein Rechteck von 74,0/74,5 m Länge und 59,5 m Breite,[3] was nahezu exakt einem Maßverhältnis von 5:4 entspricht (Рашев 2008, 79)[4]. Das zugrunde gelegene Fußmaß belief sich

---

[1] Ангелов u.a. 1981, Abb. S. 157 u. 107-108 (Luftaufnahmen); Василева 1987, 72 mit Anm. 4; Апостолов u.a. 1995, 247-248 Nr. 764 bzw. Рашев u. Димитров 1999, 72-73 Nr. 102; Рашев 2008, 78-79 mit Abb. 23; Чобанов 2008, 120. – Bei den beiden letzteren werden die Jahre 1976-1979 angegeben.

[2] Чобанов 2008, 122. Michajlov bezieht die Zerstörung von 811 allerdings auf den darüber liegenden Thronpalast (Михайлов 1972). Zur Datierung in die Spätantike bzw. frühbyzantinische Zeit (Ćurčić 2010, 280-282) siehe weiter unten.

[3] Abweichend davon: 73,52 m x 59,88 m (Василева 1987, 72) und 75,0 x 59,5 m (Апостолов u.a. 1995, 247 Nr. 764 bzw. Рашев u. Димитров 1999, 72 Nr. 102).

[4] Es sei darauf hingewiesen, dass der Maßstab unter dem Plan Taf. 28,1 auf S. 481 fehlerhaft ist. Nach den gegebenen Maßen dürfte die 25m-Skala nur 4,8 statt 5,5 cm lang sein (auf *Abb. 1* wurde der Maßstab verkürzt).

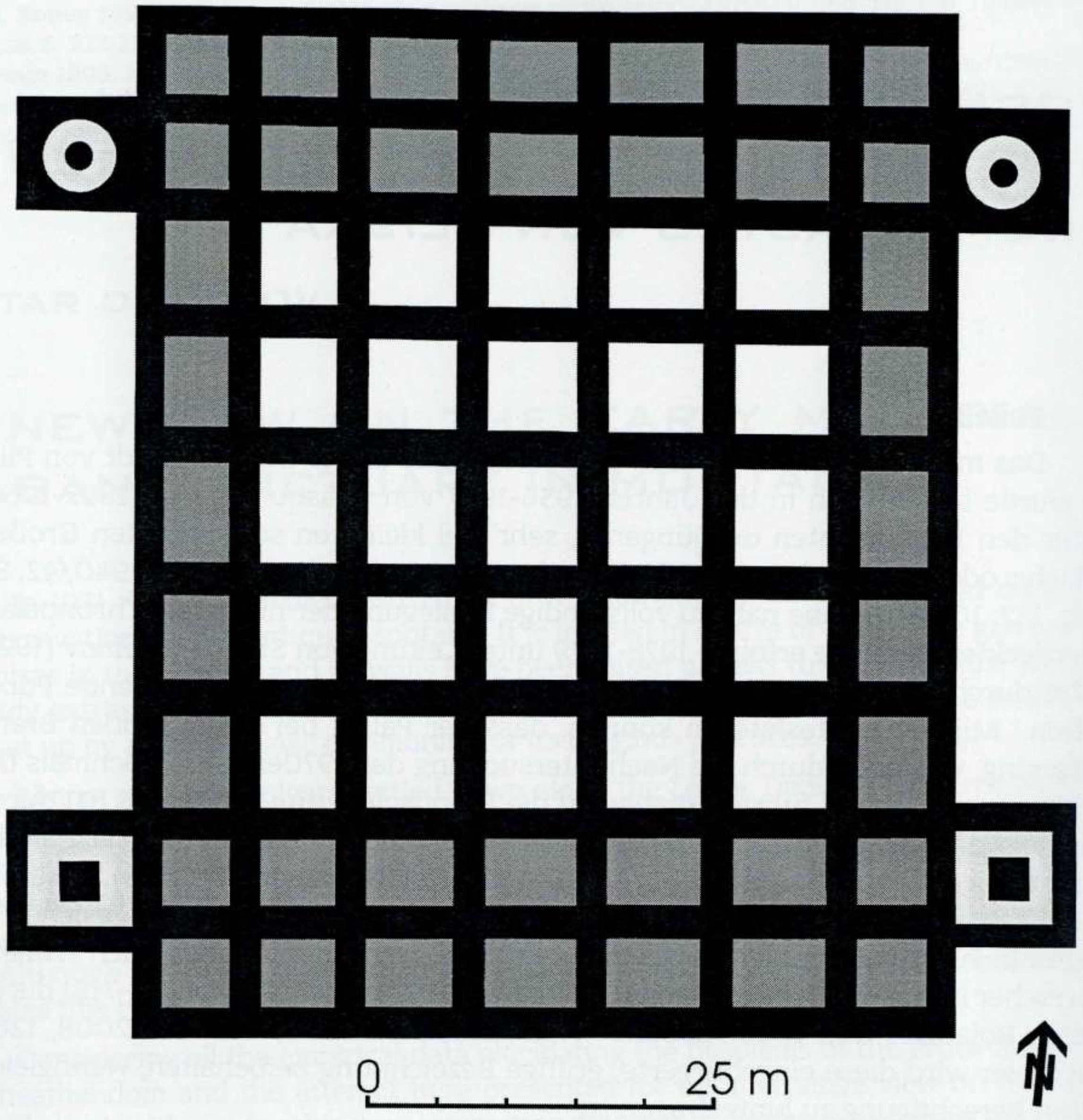

Abb. 1
Pliska. Fundament des Krumpalastes mit zentraler Halle im Untergeschoss bzw. Hof im Hauptgeschoss (weiß), Umgang/Galerie (rot) und Treppentürmen (rot) (nach Рашев 2008, 481 Taf. 28 – Maßstab geändert).

offensichtlich auf 29,75 cm[5]. Wie in der byzantinischen Architektur üblich, ging man auch beim Krumpalast von einer Grundgröße von 50 Fuß aus (vgl. Ousterhout 1999, 274 Anm. 63). Die Abmessungen des Rechteckes beliefen sich auf 5 x 50 Fuß = 250 Fuß (74,38 m) zu 4 x 50 Fuß = 200 Fuß (59,50 m).

Die Rahmenfundamente des Rechteckes wiesen eine Breite 2,0-2,1 m auf (7 Fuß = 2,08 m). Der Innenraum wurde von acht O-W- und sechs N-S-Fundamentzügen in 63 Zellen bzw. Kammern geteilt. Die Fundamente des Innengitters waren anscheinend einen Fuß schmaler veranschlagt (6 Fuß = 1,67 m), wenngleich ihre Breite mit 1,8 m angegeben wird.[6] Offensichtlich sollte das Gitter drei verschiedene Zellengrößen beinhalten. Das Zentrum der Anlage sollten 25 große quadratische Zellen bilden. Geplant war wohl eine Seitenlänge dieser Gruppe von 3 x 50 Fuß = 44,63 m, in der Realität messen die Seiten aber 43,3 und 44,9 m. An allen vier Seiten sollten sich rechteckige Zellen gleicher Größe anschließen, im Osten und Westen jeweils eine Fünferreihe und im Norden und Süden jeweils zwei Fünferreihen, in der Summe also 30 Rechteckzellen. Die Ecken wurden in der Verlängerung dieser Rechteckreihen durch jeweils zwei kleine quadratische Zellen ausgefüllt, insgesamt acht an der Zahl. Das Gitter beinhaltet aber nach Raševs zuletzt vorgelegtem Plan eine Vielzahl von Abweichungen. Von den Rechteckzellen weisen die westliche und östliche sowie die nördliche der beiden Südreihen ungefähr die gleiche Breite auf. Diejenigen im Norden sind jedoch deutlich schmaler und die südlichste Reihe ist deutlich breiter. Die N-S-Fundamentzüge sind besonders unregelmäßig angelegt worden. Bei den großen quadratischen Zellen sind nur die beiden östlichen Reihen nahezu quadratisch ausgebildet, nach Westen zu ist dann eine Abnahme der O-W-Ausdehnung zu beobachten, so dass die westlichste Reihe nur noch aus reinen Rechtecken besteht. Unregelmäßigkeiten bei den O-W-Fundamentzügen haben zudem bewirkt, dass die erste und vierte Reihe der Quadrate, von Norden aus gezählt, zu klein geworden sind, während die mittlere Reihe besonders großzügig bemessen ist.

Ungenauigkeiten sind auch bei den außen an den Enden der längeren Ost- und West-Seite angefügten vier rechteckigen Anbauten zu beobachten. Sie werden unisono als Treppentürme angesprochen. Die Fundamente der nördlichen Turmanbauten wurden in der Verlängerung des zweiten und dritten O-W-Fundamentzuges von Norden (der Rahmen mitgezählt) angelegt. Sie erstreckten sich über 8,68 x 8,50 m sowie 8,89 x 8,71 m (damit entsprachen die Seitenlängen 28,5 Fuß = 8,48 m bis 30 Fuß = 8,93 m) und wiesen einen runden Innenraum (Dm. 6,4 m = 21,5 Fuß) mit runden Ziegelpfeilern im Zentrum auf, die die Basis der Spindeln für Wendeltreppen gebildet haben dürften (Василева 1987a, 72; Рашев 2008, 77; 79). Die Nordwand der südlichen Turmanbauten befand sich in der Verlängerung des dritten O-W-Fundamentzuges von Süden. Sie waren mit 9,02 x 10,47 m und 8,78 x 10,20 m (also wohl beabsichtigten 30 Fuß = 8,93 m x 35 Fuß = 10,41 m) etwas größer, weshalb sie näher an die Gebäudeecken heranreichten. Ihre Innenräume waren rechteckig und wiesen mächtige quadratische Ziegelpfeiler im Zentrum auf (Seitenlängen 2,84-2,90 m; 9,5 Fuß = 2,83 m). Hier darf man umlaufende Treppenfluchten oder auch für Pferde geeignete Rampen rekonstruieren (Василева 1987a, 72; nach Рашев 2008, 77 ebenfalls Wendeltreppen).

Die von den Fundamenten des Krumpalastes bedeckte Fläche wird mit 4.717,23 m² (Василева 1987a, 72 mit Anm. 5) bzw. 4.718,26 m² angegeben,[7] die Fläche des Kernbaus ohne die Treppentürme beläuft sich auf 4.432,75 m² (Чобанов 2008, 120). Damit war der Krumpalast das mit Abstand größte Gebäude Pliskas.

---

[5] Vasileva kommt bei dem späteren Thronpalast auf ein Fußmaß von nur 29 cm (Василева 1987b, 89). Der hier errechnete Wert deckt sich annähernd mit dem römischen Fuß, der mit 29,62 cm veranschlagt wird. Er ist aber deutlich kleiner als der byzantinische Fuß (πούς/pous), der nach Schilbach (1970, 13-16) 31,23 cm, nach Ousterhout (1999, 75) 31,5 cm lang war.

[6] Василева 1987a, 72. Die Differenz zur angegebenen größeren Breite der Fundamente der Außenwände beträgt auch so 30 cm.

[7] Mijatev 1974, 48; Dimitrova 2007, 88; Рашев 2008, 79.

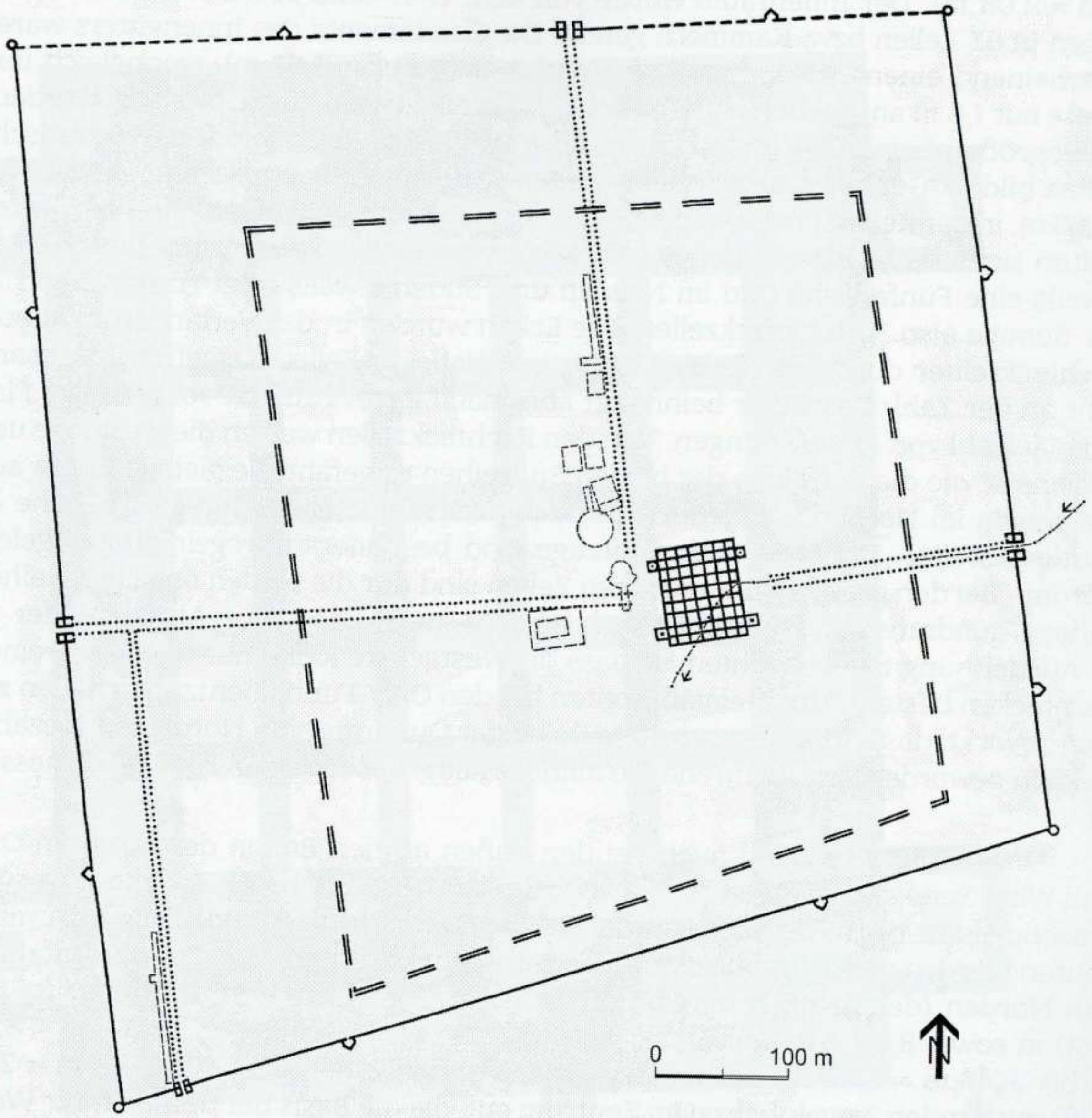

Abb. 2
Pliska. Innere Stadt mit dem Krumpalast und zuführenden Straßen (auf Grundlage von Dimitrov 2007, 264 Abb. 6 und Рашев 2008, 480 Taf. 27 [Doppelpalisade])

Die Bezugnahme der Straßenachsen der Inneren Stadt auf den Krumpalast

Der Krumpalast nahm eine halbwegs zentrale Position in Pliska ein. Allerdings ist er gegenüber dem Mittelpunkt der von der steinernen Befestigungsmauer eingefassten so genannten Inneren Stadt um ca. 150 m nach Südosten verschoben (*Abb. 2*). Der kleinere Vorgänger der steinernen Ummauerung in Form einer Doppelpalisade (nach Auffindung einer weiteren hölzernen Befestigung nun „große hölzerne Befestigung" genannt) wurde erstmals bei der russischen Grabung von 1977-1980 erfasst. 2004 wurden die Ecken im SW und SO freigelegt und die sekundäre Einmündungen des nördlichen und südlichen Endes des Geheimgangsystems, in das der Krumpalast eingebunden war, zwischen den Palisaden untersucht. In seinen letzten Publikationen hat Rašev aus diesen Befunden eine ca. 30 ha große Gesamtanlage rekonstruiert (Рашев 2007, 105; 112 Abb. 6; Рашев 2008, 59-60; 482 Taf. 29). Sie wies die gleiche trapezförmige Form wie die spätere steinerne Ummauerung auf, nur war sie gegenüber dieser etwas nach Südosten verschoben (*Abb. 2*). Maßangaben werden nicht gemacht. Berücksichtigt man das am Krumpalast errechnete Fußmaß, so lässt sich vermuten, dass die Westseite mit 2000 Fuß (595 m) und die anderen Seiten mit 1550 Fuß (461 m) oder 1600 Fuß (476 m) veranschlagt worden sind. Das beim Krumpalast erkannte Zahlenverhältnis 4:5 ließe sich so auch hier nachweisen. Der Krumpalast befand sich auch hier nicht im Zentrum der Anlage, die Verschiebung nach Südosten betrug aber nur ca. 70 m. Über die Tordurchlässe in der Doppelpalisade gibt es leider keine Erkenntnisse. Wegen der nachträglich integrierten Ausgänge des Geheimgangsystems kann man vermuten, dass sie bereits vor dem Krumpalast oder gleichzeitig mit diesem errichtet worden ist.

Dem Bau der steinernen Ummauerung der Inneren Stadt ging zumindest noch die Errichtung eines „langen hölzernen Gebäudes" zeitlich unmittelbar voran, das in den letzten Jahren an der Innenseite der Südhälfte der östlichen Mauer freigelegt worden ist (Димитров u. Стойанова 2012).

Hier soll aber nur auf die steinerne Ummauerung der Inneren Stadt eingegangen werden (Dimitrova 2007, 52-56), von der in der Literatur erheblich abweichende Pläne im Umlauf sind. Sie wurde 1992 mitsamt der darin frei liegenden Mauern mit modernem Gerät neu aufgemessen (Dimitrov 2007, 260), man ist deshalb angehalten sich an den Plänen zu orientieren, die dieses Aufmaß verwendet haben.

Das Mauergeviert mit den vier runden Ecktürmen und jeweils einer Toranlage sowie zwei spitz-fünfeckigen Türmen an jeder Seite bildete ein Trapez, das eine Fläche von ca. 50 ha (Kirilov 2006, 128) bzw. genau 48,3 ha[8] umschloss.

Bei der Anlage der Mauer hat man offenbar die gleich großen Einheiten von 50 Fuß bzw. 14,88 m wie beim Krumpalast und mutmaßlich der Doppelpalisade zugrunde gelegt, obwohl die Absteckung eines unregelmäßigen Trapezes sicher nicht leicht gewesen sein dürfte. An der Nord- u. Südseite sollten wohl 50 Einheiten = 2.500 Fuß = 743,75 m abgemessen werden. Nach heutigem Aufmaß sind es allerdings jeweils nur 740 m (Апостолов u.a. 1995, 247 Nr. 759), also 3,75 m zu wenig. Für die Ostseite waren wahrscheinlich 41 Einheiten = 2.050 Fuß = 609,88 m vorgesehen. Die tatsächliche Distanz (612 m) ist 2,12 m länger. Bei der Westseite stimmen die beabsichtigten 53 Einheiten = 2650 Fuß = 788,38 m mit dem heutigen Maß (788 m) jedoch nahezu exakt überein. Die Abweichungen von max. 3,75 m relativieren sich bei den großen Distanzen, den Abweichungen von den Fluchtungen und dem Gefälle im Relief. Auch sollte beachtet werden, dass die heutigen Maßangaben nur Rundungswerte darstellen.

Hier ist aber ein anderer Umstand von besonderer Bedeutung: Keine der Toranlagen der Inneren Stadt befindet sich in der Mitte einer der vier Seiten.[9] Bis auf das südliche Tor nehmen sie aber alle Bezug auf den Krumpalast (*Abb. 2*)[10]. Die vom Nordtor ausgehende N-S-Straße führte direkt vor die Westfassade des Krumpala-

---

[8] Рашев 2008, 83; Аладжов 2010, 107; Aladzhov 2010, 113. Weniger glaubwürdig ist die Flächenangabe von 52 ha durch Ćurčić (2010, 280).

[9] Nach Rašev ist das Westtor 40 m und das Osttor 83 m nach Süden sowie das Nordtor 69 m nach Osten verschoben. Das Südtor ist nur 32 vom Südwestturm entfernt (Рашев 1995, 19), womit sich der Tordurchgang ca. 335 m westlich der Mauermitte befinden würde.

[10] Ćurčić (2010, 281 Abb. 293) geht fälschlich von einem rechtwinkligen Straßenraster aus, das die Trapezform der Ummauerung völlig vernachlässigt. Zudem sind Türme und Tore nicht korrekt angegeben.

stes (Миятев 1940/42, 89 Abb. 157). Dieser Lagebezug dürfte auch noch bei Errichtung des Thronpalastes Gültigkeit besessen haben (Рашев 2008, 482 Taf. 29), bei Einfriedung des inneren Palastbezirks, der so genannten Zitadelle, erst mit einer Palisade (Рашев 2008, 487 Taf. 34,9), dann mit einer Ziegelmauer (Рашев 2008, 489 Taf. 36,10), wurde die Straßentrasse aber kurz darauf unterbrochen.

Das West- und das Osttor waren nicht ohne Grund besonders monumental angelegt (Dimitrova 2007, 53-55; Рашев 2008, 483 Taf. 30,1.3), die von ihnen ausgehenden Straßen steuerten direkt auf die Mitte der breiten, durch die Treppentürme zusätzlich hervorgehobenen Schaufassaden des Palastes zu. Die in manchen Plänen verzeichneten Unregelmäßigkeiten des Kernbaus der Hofkirche (Георгиев 2002, 49 Abb. 1; Fiedler 2008, 181 Abb. 8) erklären sich aus der Rücksichtnahme auf diesen Straßenverlauf. Dass die O-W-Achse bei der hier aufgezeigten Ausrichtung der Straßen auf die Mittelfronten des Krumpalastes einen Knick aufweist (*Abb. 2*), wurde bei Querung der Inneren Stadt optisch nicht wahrgenommen, da das Palastgebäude sowieso umgangen werden musste. Die Sichtbezüge zwischen den Toren und dem Palast genügten.

Eine besondere Bedeutung scheint die breite Straße vom Osttor besessen zu haben, dies gilt auch für den modernen Weg des archäologischen Reservats (Нейков 1979; Рашев 1995, 19 Abb. 9), hier zogen wahrscheinlich die byzantinischen Gesandtschaften ein und nahmen die Prozessionen zur späteren Großen Basilika ihren Weg.

Von Süden konnte der Krumpalast nicht direkt angesteuert werden. Grund war wohl das nach Süden leicht ansteigende Relief. Gerade in der Verlängerung der vom Nordtor ausgehenden Straße verlief im Vorfeld der Südmauer eine 3 m tiefe Mulde, die zum Sammelbecken für Regenwasser werden konnte (Рашев 2008, 83). Für die zuführende Straße hat man deshalb einen Sporn weiter westlich vorgezogen und sich wegen des fehlenden Bezugs zum Krumpalast mit der mit Abstand kleinsten Toranlage begnügt (Рашев 2008, 483 Taf. 30,2).

Erwähnt sei auch der Vorschlag Pavel Georgievs, als Treffpunkt der Achsen den ersten runden Pfostenbau (die so gennannte „große Jurte") zu sehen. Dies sei eine erhöhte Plattform für den Thron des Herrschers, die er als ἀνάβαθρον (anabathron) oder πρόκυψις (prokypsis) bezeichnet.[11] Abgesehen davon, dass der Mittelpunkt des Rundbaus knapp neben dem postulierten Schnittpunkt liegt, sind zu der Zeit, in der Georgiev den Rundbau datiert (Zeit des Thronpalastes) die Sichtachsen nach Norden und Osten durch Bebauung verdeckt. Zudem hat der Rundbau durch die 2005 erfolgte Aufdeckung eines weiteren, größeren Pfostenbaus gleicher Struktur weiter nördlich[12] seine Exklusivität verloren (vgl. die gestrichelten Umrisse in *Abb. 2*).

Zur Datierung

Der aufgezeigte enge Bezug zwischen Krumpalast und der Kalksteinmauer der Inneren Stadt ist bei deren Datierung bisher nicht ausreichend berücksichtigt worden.[13]

Dies gilt allerdings nicht für den jüngst wieder von Slobodan Ćurčić (2010, 280-282) vorgebrachten Vorschlag, sowohl den Krumpalast als auch die steinerne Ummauerung in das frühe 6. Jahrhundert zu datieren. Diese oder ähnliche Zuweisungen in die spätantike oder frühbyzantinische Zeit sind schon deswegen zurückzuweisen, weil eine Kulturschicht aus dieser Zeit gänzlich fehlt (Рашев 2008, 70-71; 461-462 Taf. 9-10), es handelt sich dabei um eine längst überholte These der Forschungsgeschichte, die zwar ähnlich strukturierte Architekturen vorweisen kann,[14] aber letztlich an den Realitäten vorbei geht.

Problematisch ist aber auch die in weiten Kreisen akzeptierte Zuweisung der Ummauerung in das erste Viertel des 9. Jahrhunderts, namentlich in die ersten Regierungsjahre des Omurtag (814-830),[15] wenn man an dem gewohnten Datum der Zerstörung des Krumpalastes (811) festhält. Dies ergibt für mich einen klaren Widerspruch, denn der Krumpalast dürfte – wie oben gezeigt (*Abb. 2*) – zwar früher als die Steinumwehrung der Inneren Stadt erbaut worden sein, muss aber bei Errichtung letzterer noch existiert haben, die Toranlagen nehmen direkt nur auf diesen und nicht auf den leicht versetzten, späteren Thronpalast Bezug (anders: Михайлов 1972, 281). Folglich müsste man entweder die Errichtung der Steinummauerung noch vor 811 oder die des Krumpalastes erst nach 811 ansetzen. Natürlich kann der Palast nach dem Brand von 811 auch wieder in den alten Formen aufgebaut worden und dann bei einem späteren Brand endgültig zugrunde gegangen sein. Die Brandspuren, die das wesentliche Argument für seine Zuweisung in die Zeit vor 811 bilden, würden dann aber zugleich ihre datierende Wirkung verlieren.

Zur Absicherung der frühen zeitlichen Einordnung des Krumpalastes wird das erwähnte, älteste unterirdische Gangsystem angeführt, das nach alter Vorstellung eine Verbindung zwischen dem Krumpalast und dem Kleinen Palast darstellte (nach Рашев 2008 ist letzterer nunmehr später zu datieren) und sowohl im Süden als auch im Norden in die Doppelpalisade einmündete (Рашев 2007, 112 Abb. 6,1.5-6; Рашев 2008, 74; 480 Taf. 27,1.5-6). Seine Nahtstelle mit dem Krumpalast ist allerdings nicht dokumentiert, bei Errichtung der Westwand des Thronpalastes ist der fragliche Bereich gestört bzw. überlagert worden (Рашев 2008, 80). Rašev hat seine ältere Vermutung, dass der Geheimgang vom Unterbau des Palastes ausgegangen sei, zurückgenommen und zuletzt einen Zugang direkt vor der Westmauer des Palastes angenommen (Рашев 2008, 80). Für Čobanov und andere Forscher lag der Ausgangspunkt im Nordwestturm der Anlage, wo allerdings keine Öffnung nachgewiesen ist (Чобанов 2008, 125-126).

Bei dem Geheimgang handelte es sich um eine Holzkonstruktion von 1 m Breite und fast 2 m Höhe, deren Boden mit römischen Ziegeln ausgelegt war (vgl. Fiedler 2008, 177 Abb. 5). Große Aufmerksamkeit haben die an drei Stellen dieses Ganges gefundenen Reste von insgesamt fünfzig Gefäßen der so genannten gelben Ware erregt, die der Jubilar selbst gezeichnet hat (Рашев 2004, bes. 63). Vassilena Petrova (2007, 332) rechnet nur mit einem kurzen Produktionszeitraum dieser Ware in der zweiten Hälfte des 8. oder der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts, womit sie aber nur das historische Datum 811 umschreibt. Es muss eingeräumt werden, dass noch immer hinreichend datierende Kontexte dieser seltenen lokalen Keramikgattung fehlen. Spätestens im ausgehenden 9. Jahrhundert war ihre Zeit vorbei (Henning 2007, 221).

---

[11] Георгиев 2002; vgl. Dimitrova 2007, 86; Fiedler 2008, 186.

[12] Рашев 2007, 105; 111-112 Abb. 4-6,1; Рашев 2008, 63 mit Abb. 19; 97 Abb. 41; 467 Taf. 15; 480 Taf. 27,1.

[13] Bei Aladzhov (2010, 119 Anm. 41) heißt es zwar, „R. Rashev believes that the construction of the first palace should have been accompanied by the constructing a stone defence wall enclosing it", doch spricht dieser an der angegebenen Stelle (Рашев 1995, 21) nur davon, dass die Verschiebung der Toranlagen für den Erhalt des älteren Palastbezirks spricht. In seinem letzten Werk setzt er den Mauerbau klar erst nach der Zerstörung des Palastes an (Рашев 2008, 83), mit dem Krumpalast ging für Rašev nur die Doppelpalisade zeitlich einher (Рашев 2008, 480 Taf. 27).

[14] Vgl. Ваклинов 1977, 88; Biernacka-Lubańska 1982, 32-33; Рашев 1995, 20; Dimitrova 2007, 69-72; Aladzhov 2010, 116.

[15] Апостолов u.a. 1995, 247 Nr. 759 bzw. Рашев u. Димитров 1999, 71 Nr. 95; Миятев 1940/42, 129; Иванов 2004, 225; Kirilov 2006, 127-128; Аладжов 2010, 10; Aladzhov 2010, 115.

Von großer Brisanz sind die von Rašev angeführten fünf C14-Daten. Drei davon wurden in Frankfurt und zwei weitere, die von einer Stelle 200 m weiter südlich stammten, in Wien untersucht. Die gewonnenen Daten lagen vornehmlich im späten 7. und 8. Jahrhundert (Рашев 2004, 79-80). Entsprechend werden sie als Beweis für die Datierung dieses Geheimgangssystems vor 811 gewertet (Чобанов 2008, 126). Vorsicht ist aber geboten. In Frankfurt ist man bei einer dieser Proben mit 127 Jahrringen auf ein sehr viel späteres Datum gekommen: Der betreffende Baum soll nicht vor dem letzten Viertel des 9. Jahrhunderts gefällt worden sein (genauer *terminus post quem* ist allerdings 862). Dabei wurde nur die Herkunft der Probe aus dem Innenbereich des Stammes berücksichtigt (Kirilov 2006, 130 Anm. 743; Zieman 2007, 261-262 mit Anm. 1292). Solange keine Dendrodaten mit Waldkante oder Splintholzansatz aus diesem Geheimgangsystem oder späteren Gängen (Рашев 2008, 482 Taf. 29,15-20; 489 Taf. 36,6-9; 490 Taf. 37,11) vorliegen, muss man diese konträren Datierungen im Raum stehen lassen.

Die steinerne Umfassungsmauer der Inneren Stadt hat man schon deshalb nach 811 datiert, weil sie bis in die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts in Funktion war, bis die Petschenegeneinfälle den Niedergang Pliskas herbeiführten (Dimitrov 2007, 269). An ihrer Innenseite wurde eine Reihe von Grubenhäusern freigelegt, deren Keramikinventar nicht früher als in das Zeit um 1000 datiert wurde (Стоянова 2000, 109-112; Dimitrov 2007, 268). Im gleichen Bereich aufgedeckte Bestattungen dürften in die gleiche Zeit gehören (Kirilov 2006, 138; Fiedler 2007, 284-286).

Wie Joachim Henning (2007, 220 ff. bes. 226-227) herausgearbeitet hat, sind Grubenhäuser in Pliska erst ab dem ausgehenden 9. Jahrhundert verbreitet, zuvor herrschten ebenerdige Bauten vor, die zur Ausbildung einer mächtigen Kulturschicht führten, deren Strukturen aber noch nicht geklärt sind. In der Inneren Stadt scheinen aber keine ausgeprägten Kulturschichten des 8. und frühen 9. Jahrhunderts vorhanden zu sein (Рашев 2008, 462 Taf. 10). Janko Dimitrov versucht dies wie folgt zu erklären: „Nach der Errichtung der Festungsmauer aus Stein bleibt das Gebiet, das sie großräumig umschließt, bis auf die Residenzbauten und ihre unmittelbare Umgebung lange Zeit nahezu unbesiedelt. Es scheint, dass die ummauerte Residenz des Khans (der Aul) nicht nur das Administrations- und Heereszentrum war, sondern auch als heiliger Bezirk (*medno gumno*) galt" (Dimitrov 2007, 265). Eine andere Schlussfolgerung hat Joachim Henning daraus gezogen, er glaubt, dass die Ummauerung erst nach der Christianisierung der Bulgaren (864/65) oder gar unter byzantinischer Herrschaft (ab 971) erfolgt sei (Henning 2000a, 10; Henning 2000b, 75). Den letzteren Zeitansatz hat er allerdings wieder zurückgenommen, denn die Steinmauer soll schon vor dem Angriff der Ungarn von 895 geschützt haben, die Aufschüttung der gigantischen Wallbefestigung der Äußeren Stadt soll nach Henning erst diesem gefolgt sein (Henning 2007, 233-234).

Der Historiker und Henning-Schüler Daniel Ziemann ist zudem skeptisch, ob das heutige Pliska identisch mit der 811 von Nikophoros eroberten Residenz des bulgarischen Herrschers ist (Ziemann 2007, 259-260). Nicht nur deshalb ist es an der Zeit, die Datierung des Krumpalastes von dem historischen Datum 811 zu lösen. Das ältere Fundmaterial in der Inneren Stadt sollte nochmals kritisch gesichtet werden und neue Dendroproben aus den Geheimgängen gewonnen werden. Vorerst sprechen die Fakten (Datierung des Steinmauer, Art der Fundamentierung [s. u.] und Fundmaterial) eher dafür, dass die Anlage erst während der Zeit der bulgarischen Expansion unter Krum (802-814) oder Omurtag (814-830) nach Abwehr des byzantinischen Angriffs von 811, ja vielleicht sogar erst nach der Christianisierung (864/65) errichtet worden ist.

Eine spätere Datierung ist auch für den kleineren Nachfolger des Krumpalastes, dem 1899-1900 aufgedeckten Thronpalast angeraten. Als Bauherr wird gewöhnlich Omurtag angenommen (Станилов 2003, Abb. S. 52-54; Чобанов 2008, 132-133; 215-216 Abb. 19), doch dürfte er erst ein halbes Jahrhundert später nach der Christianisierung entstanden sein, als sich das Land der byzantinischen Kultur weiter öffnete. Dabei ist auch auf die engen Bezüge zu den Palastbauten in Preslav (bulgarische Königsresidenz ab 893) hinzuweisen.[16]

Zum Aufbau des Fundamentes und zu anderen Pfahlgründungen in Pliska

Angesichts des Erhaltungszustandes ist keine umfassende Rekonstruktion des Gebäudes möglich. Selbst bezüglich des Aufbaus der Wände sind verlässliche Aussagen nur über den Fundamentbereich zu machen. Nach dem archäologischen Befund wurden zuerst, seitlich versetzt, Reihen von 1,85-2,0 m (6,5 Fuß = 1,93 m) langen, vierkantigen Pfählen mit einer Seitenlänge von ca. 10 cm in die Erde getrieben.[17] Sie waren teilw. von einer Kiesschicht bedeckt, auf die ein Mörtelbett mit Ziegelbruch folgte, das 20-35 cm (Dimitrova 2007, 89) bzw. ca. 30 cm (Миятев 1940/42, 119) oder ca. 35 cm (Василева 1987a, 73) stark gewesen sein soll. Auf dem noch feuchten Mörtel wurden dann die Kalksteinquader des Fundamentmauerwerks verlegt. Die Fundamentierungsarten in Pliska hatte die Architektin Dafina Vasileva schon vor der erneuten Freilegung der Fundamente des Krumpalastes in einer wegweisenden Studie untersucht und dabei gezeigt, dass die Art der Fundamentierung durchaus als Kriterium bei der Datierung von Bauten herangezogen werden kann (Василева 1975). Ähnliche Pfahlgründungen wiesen in Pliska die Befestigungsmauern der Inneren Stadt auf (Иванов 2004; 213-214 mit Abb. 2; 5 u. 7; 221 Abb. 22; Рашев 2008, 83), was nach den obigen Ausführungen nicht weiter verwundern sollte. Interessanter ist schon der Umstand, dass der kreuzförmige Vorgängerbau der Großen Basilika, den ich wie Canko Canev als erste Taufkirche der Missionierungsphase interpretieren möchte (Fiedler 2012, 116), und wohl auch Teile der Naoswand der Großen Basilika sowie die ersten beiden Bauphasen der Hofkirche ebenso fundamentiert waren. Die dritte Phase der Hofkirche und der Thronpalast wiesen im Fundament zusätzlich horizontal gelagerte Balken auf, was eine zeitliche Fortentwicklung der Pfahlgründungen erkennen lässt (zu den Nachweisen vgl. Fiedler 2012, 115-116). Die ältere Art der Pfahlgründung war demnach zur Zeit der Christianisierung (864/65) in Gebrauch, der Zeitpunkt ihres Aufkommens ist noch ungewiss.

---

[16] Dimitrova 2007, 122-127; Рашев 2008, 495-496 Taf. 42-43; Чобанов 2008, 143-146; 225-226 Abb. 32-33.

[17] Василева 1987a, 73; Чобанов 2008, 120-121. Da ein Fuß in 16 Fingerbreiten/Daktyloi unterteilt wurde (Ousterhout 1999, 75) war die Vorgabe für die Seitenlänge wohl mindestens 5 Fingerbreiten à 1,86 = 9,3 cm.

Von den oben genannten Kalksteinquadern des Fundaments wurden bei der Freilegung nur noch wenige in situ angetroffen, die meisten anderen waren dem Steinraub zum Opfer gefallen,[18] allein beim nordwestlichen Treppenturm sollen bis zu drei Lagen im Verband erhalten geblieben sein. Anhand ihrer deutlichen Abdrücke im Mörtelbett des Fundaments waren aber ihre Dimensionen fassbar, nach Vasileva maßen sie 1,10-1,30 m x 0,60-0,70 m x 0,40-0,50 m (Василева 1987a, 74). Diese fast genormten Quader waren wahrscheinlich ausschließlich antike Spolien. Dazu passt eine römische Inschrift auf einem von ihnen (Миятев 1940/42, 112-113 mit Abb. 185; Василева 1987a, 78-79). Die unterste Steinlage bestand jeweils aus drei nebeneinander längs verlegten Quadern, also Läufern, die zusammen eine Stärke der Fundamentmauern von stattlichen 1,85-2,0 m ergaben. Letztere Aussage Vasilevas ist wohl nur auf die Außenmauern zu beziehen. Die zweite Lage bestand aus Bindern und die dritte Lage wieder aus Läufern (Василева 1987a, 73-74). Auch der Fugenmörtel der Steinblöcke war durch Ziegelbruch gerötet (Dimitrova 2007, 89). Die Sohle der Fundamentmauern befand sich 2,0-2,2 m unter dem heutigen Niveau (Василева 1987a, 74; Чобанов 2008, 120), die der Turmfundamente erreichte nur eine Tiefe von 1,4-1,5 m. Zudem war die Mauerstärke der südlichen Turmfundamente mit 1,35-1,45 m deutlich geringer (Василева 1987a, 74). Stefan Bojadžiev und Todor Čobanov schließen daraus und dem Fehlen einer Einbindung der Fundamente, dass die Treppentürme erst nachträglich angefügt worden seien,[19] dies kann aber im Zuge des gleichen Bauprozesses erfolgt sein.

Die Suche nach Vergleichen für das Fundamentgitter

Zwar gibt es für die Pfahlgründung in Pliska und anderswo Parallelen, doch kann kein zeitgenössisches Vergleichsbeispiel für das großflächige Fundamentgitter/Rasterfundament angeführt werden (Чобанов 2008, 121). Aus der Antike sind mir ebenfalls keine direkt vergleichbaren Anlagen bekannt. Man hat zwar wiederholt auf den Pergamonaltar und andere Bauten ebendort hingewiesen (Василева 1987a, 75; Чобанов 2008, 240 Abb. 59), doch sind die dortigen Fundamente mit ihren ungleichen Mauern und engen Kammern anders gestaltet. Auch das von Čobanov aus eigener Anschauung angeführte Fundament des Claudiustempels von Camulodunum (Colchester, Essex)[20] weist nur zweimal zwei Kammern verschiedener Größe auf.

Sicherlich hat man der Fundamentierung früh- und hochmittelalterlicher Bauten meist nur wenig Beachtung geschenkt, insbesondere bei bestehenden Gebäuden. Trotzdem gibt es eine immer größer werdende Anzahl an Objekten, die durch Grabungen erkundet worden sind. Die fragliche Fundamentform legt nahe, dass über den Kreuzungspunkten der Fundamentzüge Säulen oder Pfeiler errichtet wurden, womit Hallenanlagen zu untersuchen wären. Ich kann nur ein Beispiel anführen, das in eingeschränktem Maße mit dem Pliskaer Krumpalast vergleichbar ist: die Ostteile der ersten Bauphase des Doms zu Speyer (Rheinland-Pfalz), die vornehmlich in den 1030er Jahren entstanden sind (*Abb. 3 unten*). Das Fun-

---

[18] Dončeva-Petkova 2001, 360; Чобанов 2008, 120; Рашев 2008, 83.

[19] Чобанов 2008, 125; vgl. Бояджиев 2008 (er sieht in Tervel [701-718] den Erbauer des Palastes, während die Türme erst unter Teleryg [768-777] angefügt worden sein sollen).

[20] Das Fundament wurde ab 1076 von einem normannischen Keep überbaut (Чобанов 2008, 121).

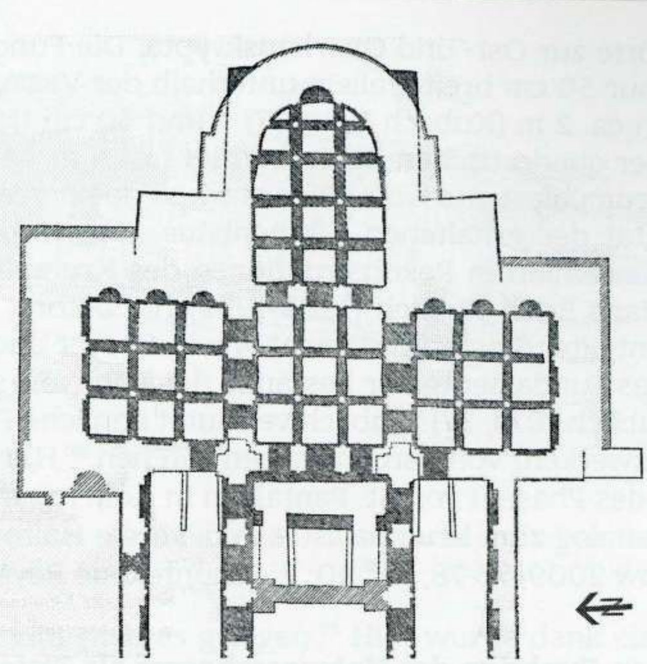

Abb. 3 unten
Speyer (Landkr. Speyer, Rheinland-Pfalz). Dom. Unten: Grundriss der der Ostteile in Hohe der Fundamentkrone. (nach Kubach 1974, 36 Abb. 1; 45 Abb. 9).

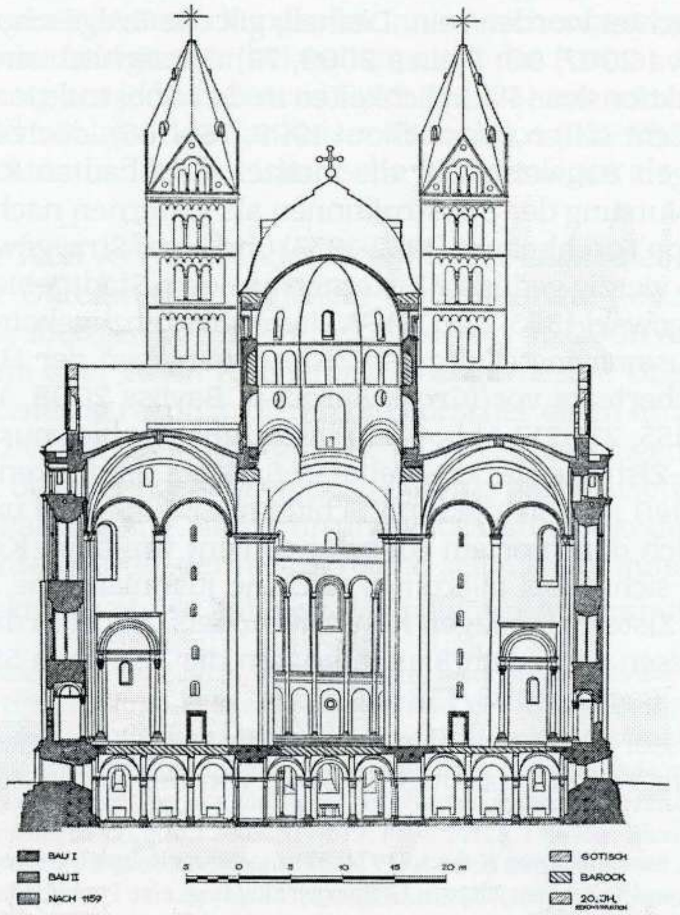

Abb. 3 oben
Speyer (Landkr. Speyer, Rheinland-Pfalz). Dom. Oben: Querschnitt durch das Querhaus mit Blick nach Osten (nach Kubach 1974, 36 Abb. 1, 45 Abb. 9).

damentgitter gehörte zur Ost- und Querhauskrypta. Die Fundamentbankette sind in der Mehrzahl nur 50 cm breit – allein unterhalb der Vierungsbögen erreichten sie eine Breite von ca. 2 m (Kubach 1974, 37) – und 60 cm tief (Kubach 1974, 42). Die lichte Weite der quadratischen Zellen beträgt fast 4 m. Man kann also im Vergleich mit dem Krumpalast nur von einer stark verkleinerten Version sprechen. Die Monumentalität des erhaltenen Kirchenbaus (*Abb. 3 oben*) sollte dennoch nicht zu überdimensionierten Rekonstruktionen des Krumpalastes verleiten. Der Kunsthistoriker Hans Erich Kubach (1909-1999) hat betont, dass man bei einem solchen Fundamentgitter/Rasterfundament wie in Speyer auch auf eine Wölbung schließen kann, das Fundamentgitter bestände demnach aus sich überkreuzenden Spannmauern (Kubach 1974, 37). Kubach vermutet ähnliche Fundamente auch bei Westbauten (Westwerken) von karolingischen Kirchen.[21] Hier kann man aber nur auf den Westbau des Phase II von St. Pantaleon in Köln mit immerhin neun Zellen verweisen, der – analog zum Krumpalast – in die erste Hälfte des 9. Jahrhunderts datiert wird (Ristow 2009, 76-78; Taf. 10; v. Schönfeld de Reyes 1999, Taf. 19-20).

Zur möglichen Funktion des Untergeschosses als Zisterne

Auch Vasileva hat – sicherlich unabhängig von Kubach – von dem Fundamentgitter des Krumpalastes auf einen überwölbten Raum geschlossen (Василева 1987a, 76). Dieser große Souterrain- oder Erdgeschossraum kann nur spärlich durch Öffnungen in den Außenwänden und in den Gewölben oder Kuppeln des Mittelteils beleuchtet worden sein. Deshalb gilt das Erdgeschoss vielfach als unbewohnt (Dimitrova 2007, 90; Рашев 2008, 79). Tatsächlich sind in Konstantinopel mutmaßlich funktionslose Räumlichkeiten in den Substruktionen von Kirchen und Profanbauten nicht selten (Ousterhout 1999, 164-165), doch entspricht dies nicht ihrer aufwendigen Bauweise. Für die meisten Großbauten Konstantinopels lässt sich auch eine Nutzung der Substruktionen als Zisternen nachweisen (Ousterhout 1999, 165). Philipp Forchheimer (1852-1933) und Josef Strzygowski (1862-1941) stellten bereits 1893 vierzig gedeckte Zisternen aus dem Stadtgebiet zusammen (Forchheimer u. Strzygowski 1893, 54-110). Weitere sind hinzugekommen. Seit 2008 liegt eine aktuelle Zusammenstellung der Zisternenanlagen der Hauptstadt durch ein britisches Forscherteam vor (Crow, Bardill u. Bayliss 2008, 110-113 Karten 12-15; 137 ff. bes. 145-155; 215-217 Abb. 9.1-3). Angeführt sei hier nur die bekannte Große – oder Basilika-Zisterne (türk. Yerebatan Sarayı – versunkener Palast) mit einem Innenmaß von 140 x 70 m, die in 13 Schiffe mit 336 Säulen unterteilt ist.[22] Es fällt nicht schwer, sich darunter ein Gitterfundament wie beim Krumpalast vorzustellen. Es handelt sich dabei allerdings um eine justinianische Anlage. Die weitaus größte Zahl der Zisternenanlagen Konstantinopels gehört in das 4.-6. Jahrhundert, nur wenige müssen nach dem Baumaterial in die Zeit nach 550 gewiesen werden (Crow, Bardill u. Bayliss 2008, 138-139).

Zeitlich besser zum Krumpalast passt ein Mittelbau einer Anlage in Maltepe-Küçükyalı, einem Vorort Istanbuls, 12,5 km von der Hagia Sophia am kleinasiatischen Ufer des Marmara-Meeres gelegen.[23] Hier wurde dank einer 1917 durchgeführten zweitägigen Aufmessung eine zweiteilige, rechteckige Zisternenanlage (42 x 16,5 m), bestehend aus einem einheitlich unterteilten Rechteckraum (25 x 13,5 m) mit vier Schiffen und 18 Säulen (28 Gewölben) und anschließendem östlichen Kuppelraum erstmals dokumentiert (Lehmann-Hartleben 1922, 104). Die Funktion dieses Unterbaus als Zisterne ist durch den Überzug mit einem hydraulischen Mörtel und die schrägen Eckverstärkungen im Innern sicher bezeugt (*Abb. 4*). Größenmäßig erreicht diese Anlage zwar bei weitem nicht das Format des Palastes von Pliska, eine Annäherung bot jedoch Semavi Eyice (* 1923) mit seiner Gleichsetzung des Komplexes mit dem Palast, den der Kaiser Theophilos (829-842) in den Jahren 831/82 in Bryas errichten ließ, wobei islamische Palastanlagen als Vorbild gedient haben sollen.[24]

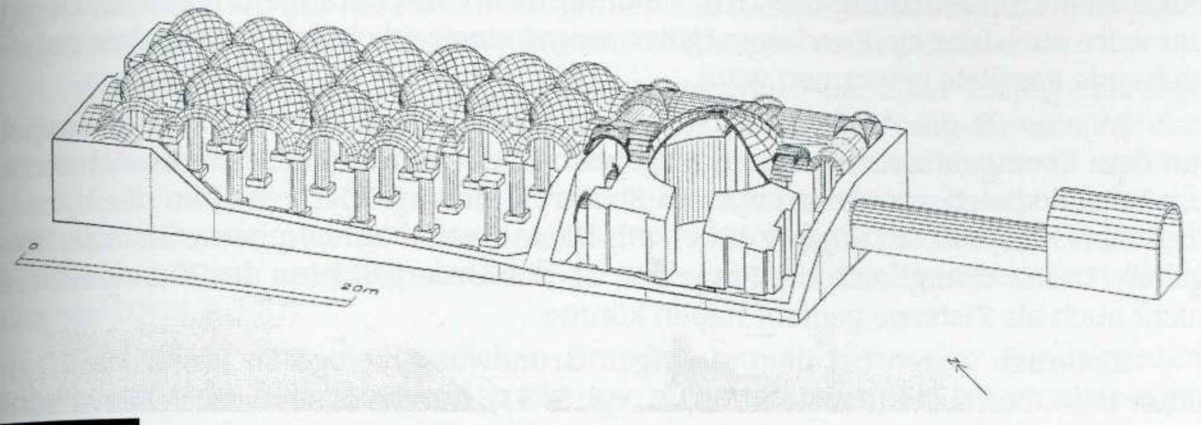

Abb. 4
Maltepe-Kuçukyalı (Istanbul, Turkei). Kloster des Erzengels Michael in Satyros. Rekonstruktionsvorschlag der Zisterne unter der Kirche und dem Vorhof von R. Bayliss und M. Goodrick (nach Ricci 1996, 142 Abb. 11.5).

Eine im Sommer 1995 von Alessandra Ricci von der Istanbuler Koç-Universität mit angelsächsischer Unterstützung geleitete Neuaufnahme (Ricci 1998, 137/144 Anm. 30), der sich Grabungen von 2001 bis 2004 und ab 2008 anschlossen, hat über dem Kuppelraum aber einen Kirchenbau nachgewiesen. Über dem rechteckigen Hauptteil der Zisterne rekonstruieren die Forscher einen atriumartigen Vorhof.[25] Wie schon 1902 von Jules Pargoire (1872-1907) vorgeschlagen, dürfte die Anlage mit dem Kloster des Erzengels Michael in Satyros gleichzusetzen sein, das ab 867 nahe dem Bryas-Palast vom Kaisersohn und Patriarchen Niketas/Ignatios (847-858 u. 867-877) errichtet wurde, der hier 877 auch seine letzte Ruhestätte fand.[26]

Mir ist nicht bekannt, ob im Rahmen der neueren Ausgrabungen auch eine

---

[21] Das einzige, namentlich von Kubach (1974, 37) angeführte Beispiel, Corvey bei Höxter an der Weser, Nordrhein-Westfalen, weist nach den jüngsten Grabungen allerdings eine Punktfundamentierung der Säulen auf (S. Gai in: Gai, Krüger u. Thier 2012, 194; 632; Beil. 3A [dunkelgrün – Phase C] u. 15. Zu den Westbauten allgemein vgl. v. Schönfeld de Reyes 1999.

[22] Forchheimer, Strzygowski 1893, 54 f.; 180 f.; Akgül 1995, 18; 48; Crow, Bardill u. Bayliss 2008, 113 Karte 15; S. 126; 137 ff.; 215 Abb. 9.1; 217 Abb. 9.3.

[23] Zur groben Orientierung vgl. Ricci 2012a, 148 Abb. 1 bzw. Ricci 2012b, 202 Abb. 1. Die Lagebeschreibung bei Ricci 1998, 144 Anm. 31 ist nicht ganz korrekt. Der Archäologische Park mit den Mauerresten befindet sich an der Saray sokak, nordöstlich der Cınar Çami, ca. 600 m südöstlich des Bahnhofs Küçükyalı. Die Entfernung zum Meer beträgt ca. 500 m. Die Fundstelle ist mittels Google maps leicht auffindbar. Zu dem archäologischen Park, der von türkischen Architektenkammer ausgezeichnet wurde, und den 2001 aufgenommenen Ausgrabungen vgl. Ricci 2003, 517-519; Ricci 2012a, 149-151; Ricci 2012b.

[24] Eyice 1959a; Eyice 1959b, 248-250; Mango 1986, 113; vgl. Ricci 2003, 515.

[25] Ricci 1998, bes. 141-142 Abb. 11.4-5; 146-147; Ousterhout 1999, 167; Crow, Bardill u. Bayliss 2008, 141; Ricci 2003, 517-518; Ricci 2012a, 149-150 mit Abb. 2; Ricci 2012b, 206-212 Abb. 5-13. – Vgl. demnächst auch die Druckfassung der 2008 in Princeton eingereichten Dissertation Riccis und den 13. Band der Tabula Imperii Byzantini (Bithynien und Hellespontos; Bearbeiter: Klaus Belke).

[26] Ricci 1998, 133; 147-148; Ricci 2003, 515; 519; Ricci 2012b, 209; 213; zum Grab: 208-209 Abb. 9-10.

Fundamentuntersuchung der Zisterne unter dem Vorhof stattgefunden hat. Denkbar wäre auch hier ein Fundamentgitter, womit eine zeitlich dem Krumpalast nahestehende Parallele gewonnen wäre.

Mijatev ist die Ähnlichkeit der oben erwähnten Anlagen in Konstantinopel mit dem Krumpalast nicht verborgen geblieben, doch für ihn handelte es sich nicht um Wasserspeicher, sondern nur um Substruktionen größerer Bauten der byzantinischen Hauptstadt (Mijatev 1974, 48). Diese Zweifel können heute als überholt gelten. Damit drängt sich die Frage auf, ob das Untergeschoss des Krumpalastes nicht auch als Zisterne gedient haben könnte.

Zisternen waren bei dem niedrigen Grundwasserspiegel in Pliska, ca. 10 m unter der Oberfläche (Рашев 2008, 71; vgl. S. 53), durchaus sinnvoll. Vasileva konstatiert ausdrücklich das Fehlen von Brunnen und Zisternen im Krumpalast und vermutet, dass er durch Leitungen mit der Zisterne nördlich davon verbunden war (Василева 1987a, 80). Nach Rašev bestand jedoch keine Anbindung des Krumpalastes an die Leitungen, die Wasser aus großer Distanz von Norden heranführten (Рашев 2008, 74). Das Wasser könnte dafür von einer Quelle östlich von Pliska bei den Dörfern Stojan Michajlovski und Pamukči bezogen worden sein. Eine ca. 9 km lange Keramikrohrleitung führte von dort über Aquädukte zum Osttor der Inneren Stadt und dann wohl unterhalb der Zugangsstraße direkt auf den Krumpalast zu.[27] Wahrscheinlich mündete sie einmal in den Krumpalast ein, denn auf Plänen ist just an dessen Ostfassade ein Abknicken des Leitungslaufes eingezeichnet (*Abb. 2* – Punkt-Strich-Linie mit Pfeilen), die Leitung verlief über dem Fundament des Krumpalastes weiter in Richtung SW (Рашев 2008, 74). Dies dürfte aber eine Anpassung des Leitungsverlaufs an die veränderte Bebauung nach der Zerstörung des Krumpalastes darstellen.

Zusätzlich könnte auch Regenwasser von den Dächern und der Hoffläche des Gebäudes in das Untergeschoss abgeleitet worden sein (Crow, Bardill u. Bayliss 2008, 140-141). Da die Dach- und Hoffläche nur unmerklich größer als die mutmaßliche Zisternenfläche selbst war, reichte dieses aber für eine Füllung jener nicht aus.

Die baulichen Voraussetzungen für eine Zisterne scheinen ansonsten im Untergeschoss des Krumpalastes gegeben: Eine Belichtung war für eine Zisterne nicht angeraten, sondern nur eine Belüftung notwendig. Eine verschließbare Wasserentnahmestelle (Schöpfschacht) wäre im Zentrum der Anlage zu vermuten.

Gegen diese sich vom Grundriss anbietende Funktionsdeutung kann aber eine Reihe von Einwänden vorgebracht werden: Einmal scheint das Untergeschoss kaum oder nur wenig eingetieft gewesen zu sein. Nach Mijatev, der die heutige Erdoberfläche mit der Erdoberfläche der Palastzeit gleichsetzte (Миятев 1940/42, 105), war das Mörtelbett von 2 m Erde überdeckt (Миятев 1940/42, 119). Eine Schnittzeichnung von Mijatev zeigt, dass die Oberkante des Mörtelbettes 2,0-2,5 m unterhalb des Erdbodenniveaus des Thronpalastes lag (Миятев 1940/42, 120 Abb. 187). Nimmt man zwei oder drei Lagen Fundamentmauerwerk an, so müsste man 0,90 bzw. 1,35 m davon abziehen, was dann nur noch eine Tiefe von 1,10 bzw. 0,65 m ergeben würde. Das Untergeschoss kann also nur zum kleineren Teil unter der Erde gelegen haben (anders Чобанов 2008, 121). Vasileva spricht sogar von einer Ebenerdigkeit des Untergeschosses, nach ihr ging man von der damaligen Erdoberfläche aus und hob nur die Fundamentgräben aus (Василева 1987a, 72-73). Höhenangaben sind leider auch von den jüngeren Grabungen nicht publiziert.

---

[27] Рашев u. Димитров 1999, 81 Nr. 138; Georgiev 2003, 171-173; Рашев 2008, 73-74; 461 Taf. 9,7.

Weiter hätten auch bei tiefgreifendem Steinraub bei einer Zisternenanlage Reste des wasserabdichtenden Putzes zumindest am Boden aufgefunden werden müssen, was aber nicht überliefert ist. Die Fundamente der Außenwände sind zudem nur 1 Fuß (bzw. 20-30 cm) breiter als die der Spannmauern, dabei mussten sie auch deshalb sehr solide gebaut worden sein, weil sich die Sohle des Geheimganges mindestens 50 cm unterhalb der Sohle des Mörtelbettes des Krumpalastes befand (Рашев 2008, 80-81).

Schließlich sind die deutlichen Brandspuren auch an den Fundamenten schwer mit einer funktionierenden Zisterne zu vereinbaren (Sie lassen aber auch Zweifel an der Existenz einer Einwölbung des Untergeschosses aufkommen).

Deshalb ist nach heutigem Kenntnisstand eine Ansprache des Untergeschosses als Zisternenraum nicht angebracht, wenngleich diese Möglichkeit in Zukunft anhand der Grabungsdokumentation weiter geprüft werden sollte.

Zur Rekonstruktion des Palastes

Setzt man in diesem Erdgeschoss an den Schnittpunkten der Fundamentzüge Säulen (mit einem Durchmesser von fast 40 cm) an, so käme man im Mittelteil des Palastes auf eine Spannweite der verbindenden Bögen von ca. 8,5 m. Eher mag man aber mit kreuzförmigen Pfeilern rechnen, die bessere Widerlager bildeten. Bei einer Seitenlänge von gut 1,4 m[28] ergäbe sich noch immer eine stattliche Spannweite von 25 Fuß = 7,44 m. Diese wäre zwar ungewöhnlich, würde aber gut zu der protzigen Monumentalität der Anlage passen. Über die Raumhöhe lässt sich nur spekulieren. Vasileva rekonstruiert für den Mittelteil eine Höhe von ca. 5,5 m (18,5 Fuß), während die Seitenräumen nur 4,5 m (15 Fuß) hoch gewesen sein sollen (Василева 1987a, 79 Abb. 5), doch sind durchaus auch größere Höhen denkbar, etwas 20 Fuß = 5,95 m oder mehr.

Man sollte auch in Erwägung ziehen, dass in die Arkadenbögen noch jeweils eine Säule oder eher zwei Säulen gestellt worden sein konnten, die dann durch kleinere Zwillings- oder Drillingsbögen (oder einfache Architrave) verbunden wurden. Besonders böte sich dies an den Seiten des inneren Quadrates an, da hier eine größere Auflast getragen werden musste (s.o.) und so eine optische Abgrenzung des zentralen Raumes von den schmaleren Umgängen erreicht werden konnte (analog zu den Tribela [sg. Tribelon], den verhängten Dreierarkaden in byzantinischen Kirchen).

Durch die zuführenden Straßen drängt sich die Lokalisierung der Zugänge in der Mitte der Breitseiten des Palastes praktisch auf. Entgegen den meisten Bearbeitern möchte ich sie im Untergeschoss verorten, so dass sie vielleicht nur über Rampen und/oder hinabführende Stufen erreichbar waren. Die beiden Eingänge waren gut zu kontrollieren. Die Treppen oder Rampen der vier Türme dürften dagegen nur von innen zugänglich gewesen sein. Über sie gelangte man in das Hauptgeschoss und die mutmaßlichen oberen Stockwerke.

Das Ober- und Hauptgeschoss ist denkbar unterschiedlich rekonstruiert worden, wobei alle Autoren der Anlage das Gepräge einer Festung geben. Phantasievoll aber unglaubwürdig ist Vasilevas Rekonstruktion mit einem frei stehenden zentralen Hallenbau und einer Randbebauung (Василева 1987a, 76-81; Abb. 2-6; vgl. Чобанов 2008, 121; 214 Abb. 18б). Vaklinov hat zunächst einen Mittelsaal in der Längsachse und je zwei durch einen Mittelflur getrennte Blöcke (Appartements) an den Seiten rekonstruiert.[29] Hierbei nahm er ebenso wenig Rücksicht auf die unterschiedliche Ausprägung der Zellen wie Vasileva. Den meines Erachtens zutreffenden Ansatz beinhalten die Konzepte der Architekten Stefan Bojadžiev (*1920) und Margarita Aleksandrova Charbova (*1939). Beide rekonstruieren einen Innenhof, der bei Charbova allerdings zu eng bemessen ist, denn nach ihrem Konzept soll er nur die vier zentralen Zellen umfasst haben (Харбова 1981, 141-143 mit Abb. 59). Bojadžievs im Jahre 1970 vorgestellte, weit verbreitete Rekonstruktionszeichnung zeigt einen großen Hof mit einer gleichmäßigen Randbebauung.[30] Vaklinov hat dann in der kurzen Beschreibung des Krumpalastes in seiner bekannten Monographie von 1977 ebenfalls einen Hof im Mittelteil angenommen, also über dem von den großen Zellen gebildeten Quadrat (Ваклинов 1977, 90). Dieser knapp 43,3 x 44,9 m große Hof, den ich selbst unlängst als maßgebliches Bauelement der Anlage herausgestellt habe (Fiedler 2008, 175-176 mit Abb. 4), war schon deshalb angeraten, weil er den Räumlichkeiten darunter den Empfang von Tageslicht durch vergitterte oder verschließbare Öffnungen ermöglichte. Er wies nach dem Fundamentgitter auf jeder Seite sieben große Arkaden auf, die auf Säulen oder Pfeilern ruhten. Auch hier wäre die für das Untergeschoss vorgeschlagene Einstellung weiterer Säulen vorstellbar. Bojadžiev hat jeweils zwei Säulen interpoliert, jedoch auf eine Rhythmisierung verzichtet, so dass seine Rekonstruktionszeichnung an jeder Hofseite eine gleichmäßige Reihe von 15 Arkaden aufweist.

---

[28] Bei Vasileva sind die Pfeiler etwas größer: 1,8 x 1,8 m (Василева 1987a, 77).

Die Randbebauung war an den Längsseiten nur halb so breit wie an den Schmalseiten, was in Bojadžievs Rekonstruktionszeichnung nicht zum Ausdruck kommt. Sie wird sich sicherlich nicht auf ein Stockwerk beschränkt haben. Eine Einwölbung möchte ich allenfalls im unteren Geschoss (auf Hofniveau) vermuten.

Es muss noch einmal betont werden, dass über die Gestalt der aufgehenden Wände so gut wie nichts bekannt ist. Neben den großen Kalksteinblöcken wurde eine große Anzahl quadratischer römischer Ziegel aufgefunden mit einer Seitenlänge von 30-35 cm (meist 32 cm) und einer Stärke von 5 cm. Sie trugen teilw. noch Stempel, was ihre Herkunft von Bauten des 4.-6. Jahrhundert belegt.[31] Nichtsdestotrotz glaubte der Ausgräber Mijatev wegen der großen Menge der angetroffenen Holzkohle, dass das Gebäude vorwiegend aus Holz errichtet worden sei (Миятев 1940/42, 125-126 u. 130). Dem ist auch Vaklinov gefolgt.[32] Dies ist aber angesichts der Stärken der Fundamente zumindest für die Außenmauern abzulehnen (vgl. Рашев 2008, 79; Чобанов 2008, 122). Wegen der vorgefundenen Kalksteinblöcke und des massiven Einsatzes von Steinquadern in Pliska wird in jüngerer Zeit meist angenommen, dass der Oberbau aus Natursteinen bestand (vgl. Рашев 2008, 77). Die Ziegel wären dann am ehesten in Form von Bändern zum Lagenausgleich oder als Wölbungssteine in das Mauerwerk integriert worden. Doch ist auch ein reines Ziegelmauerwerk denkbar. Die wenig jüngere Mauer der Zitadelle lehrt, dass auf einem dreilagigen Fundamentmauerwerk aus Quadern durchaus ein reines Ziegelmauerwerk folgen kann (Станилов u. Инкова 2011, 390 mit Abb. 2). Außerdem sollte nicht davon ausgegangen werden, dass die Mauern wie das Fundament massiv gemauert waren, wahrscheinlicher erscheint mir ein Schalenmauerwerk, wie es auch bei der Ummauerung der Inneren Stadt zu beobachten ist (Иванов 2004, 213 Abb. 2; 217 Abb. 14; 220 Abb. 19).

Bei einem vielstöckigen Bauwerk ist allerdings gut denkbar, dass die oberen Stockwerke wirklich hölzerne Decken, Innenwände und Galerien aufwiesen. Für die Abdeckung der Dächer kämen nach Rašev flache Ziegel (*tegulae*), Hohlziegel (*imbrices*) oder Bleiplatten in Frage (Рашев 2008, 77), materielle Reste davon sind beim Krumpalast aber nicht überliefert.

Der abgeschlossene, aber von den Galerien und Erkern der oberen Stockwerke einsehbare, quadratische Hof dürfte das wichtigste Element des Palastes gebildet haben. Hier konnte sich die Führungselite des Bulgarenreiches unter freiem Himmel versammeln, der Herrscher konnte sich mit ihr beraten, vor ihnen Entscheidungen verkünden, mit ihnen Feste feiern und wahrscheinlich auch Gesandtschaften empfangen. Vielleicht nahm der Herrscher auch einen erhöhten, gut einsehbaren Sitzplatz in einer der oberen Galerien ein. Dort darf man aber in erster Linie die Zuschauerplätze der nachgeordneten Chargen und der Frauen (Theis 2005, 178) vermuten. Dies gilt auch für die umlaufenden Räume auf Hofniveau. Funktionell sind sie vielleicht mit dem Narthex und den Flankenräumen byzantinischer Kirchen vergleichbar, die Lioba Theis in ihrer Habilitationsschrift untersucht hat. Es waren hierarchisch dem Zentralraum nachgeordnete Vielzweckräume, die u.a. als Wandelhalle und Rückzugsort dienten, auch vor Unbilden der Witterung (Theis 2005, 149 ff.).

Die gleiche Funktion wie der Hofraum könnte meines Erachtens auch der gleich große, gewölbte Saal darunter erfüllt haben und zwar zu Zeiten, zu denen das Wetter und die Jahreszeit eine Nutzung des ungeschützten Hofes verboten. Dies wird insbesondere im Winterhalbjahr der Fall gewesen sein. Der Raum war zwar nur schlecht durch Oberlichter oder gar nicht belichtet, bot dafür aber hinlänglich Schutz vor der Kälte. Vielleicht geht die teilweise Eintiefung der Räumlichkeiten auf die Erfahrungen mit den ebenso eingetieften Grubenhäusern zurück.

Rašev hat die Multifunktionalität des Krumpalastes betont: Repräsentations- und Wohnpalast, Dienstgebäude und heidnischer Tempel (Рашев 2008, 79). Bojadžiev hat die Räume im Hauptgeschoss den Amtsträgern und im obersten der Herrscherfamilie zugewiesen. Der Nordflügel soll sogar einen über zwei Stockwerke gehenden Festsaal beherbergt haben (vgl. Dimitrova 2007, 91-92; Бояджиев 2008). Ich selbst möchte wie Čobanov die vorrangige Funktion des Krumpalastes in der Repräsentation sehen, also als Versammlungs-, Thron- und Empfangsgebäude (Чобанов 2008, 121), wie dies auch für seinen Nachfolger, den Thronpalast naheliegend ist. Als Wohnsitz des Herrschers wird der Kernbau des Kleinen Palastes in Anspruch genommen (Dimitrova 2007, 92; Чобанов 2008, 122), den Rašev zuletzt aber erst zu Zeiten des Thronpalastes angesetzt hat (Рашев 2008, 482 Taf. 29,6; 490 Taf. 37,5).

Es sei hier noch einmal ausdrücklich betont, dass dies alles nur Thesen, keinesfalls aber Forschungsergebnisse darstellen, die sich allenfalls auf ein gewisses

---

[29] Станчев Ваклинов 1967/68, 141-42 u. Abb. 3; Stančev Vaklinov 1968, 262-264 mit Abb. 7 (bei Рашев 2008, 79 gilt dies als Liwan/Iwān-Anlage, obwohl kein Hof vorhanden ist).

[30] Bojadžiev 1973, 348 fig. 1; vgl. Бояджиев 2008; Dončeva-Petkova 2001, 363 Abb. 11; Dimitrova 2007, 91 Abb. 24; Чобанов 2008, 121; 214 Abb. 18в.

[31] Миятев 1940/42, 114; Василева 1987a, 79-80; Рашев 2008, 76.

[32] Stančev Vaklinov 1968; Ваклинов 1977, 90; vgl. Bojadžiev 1973, 347; Чобанов 2008, 122.

Maß an Wahrscheinlichkeit stützen können.

Der Grundriss des Krumpalastes ist nach wie vor einzigartig. Für ihn kann bislang keine direkte Parallele in Anspruch genommen werden. Die orientalischen Bauten, wie omaijadische Wüstenschlösser, die nach dem Vorbild von Vaklinov jetzt vermehrt wieder jüngere Forscher anführen (Dimitrova 2007, 93-94; Чобанов 2008, 122-124), bilden keine geeignete Grundlage für Rekonstruktionen. Die Anregungen und Vorbilder sind in Konstantinopel zu suchen (Рашев 2008, 79). Dass diese bisher nicht namhaft gemacht werden konnten, darf auch darauf zurückgeführt werden, dass das Wissen über den mittelbyzantinischen Palastbau recht begrenzt ist. Natürlich schließt dies nicht aus, dass die byzantinischen Vorbilder den bulgarischen Vorstellungen und Bedürfnissen angepasst worden sein können.

Vor dem Erstellen von detaillierten Rekonstruktionszeichnungen des Krumpalastes kann man bei der Befundlage nur warnen; die Versuchung ist zu groß, darin Versatzstücke und Beiwerk nach den eigenen kulturellen Vorlieben und Wünschen hinzuzufügen. Wie die vorliegenden Zeichnungen belegen, gilt dies nicht nur für islamische oder orientalische Bauelemente, sondern auch für fortifikatorische Zutaten, wofür es keine Grundlage gibt (Dimitrova 2007, 92). Mehr Zurückhaltung ist also angeraten, auch eine vorsichtige Teilrekonstruktion (wie *Abb. 4*) kann helfen, eine Vorstellung von den Dimensionen und den Proportionen des Gebäudes zu vermitteln. Zur Erstellung einer solchen fehlt mir aber die notwendige ingenieurstechnische Kompetenz.

Es ist weiter zu hoffen, dass die oberflächlich kenntlich gemachten Fundamente des Krumpalastes vor Ort keine weiteren Aufmauerungen erfahren. Leider sind in bulgarischen Ausgrabungsstätten schon zu viele „Luftschlösser" entstanden, die mehr Einblick in die Phantasien und Wunschvorstellungen der Architekten und Restauratoren als in die Befundlage bieten. Das notwendige Problembewustsein scheint in diesen Kreisen nach wie vor zu fehlen (Върбанова 2012, bes. 45).

Schlusswort

Auch wenn der Krumpalast erst nach dem Ableben Krums erbaut worden sein dürfte, verdient diese herausragende Anlage weitere Studien. Hierfür sollte die Dokumentation und das Fundmaterial der Grabung von 1978/79 endlich ausgewertet und publiziert werden. Vielleicht eröffnen sich dadurch neue Aspekte zur Datierung und Funktion dieser Anlage, insbesondere seines Untergeschosses.

Bemerkenswert bleibt das Ende des Palastes: Er ist – wohl in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts – einem Feuer zum Opfer gefallen. Danach hat man auf einen Wiederaufbau verzichtet und alles Baumaterial gründlich abgetragen. Offensichtlich wurde das Baukonzept eines abgeschlossenen Aktionsraumes unter freiem Himmel nicht mehr als zeitgemäß empfunden, sondern einem basilikalen Bau kleineren Ausmaßes der Vorzug gegeben.

LITERATUR

Апостолов u.a. 1995: К. Апостолов u.a. Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточната България). – Плиска-Преслав, 7, 1995, 157-332.

Аладжов 2010: А. Аладжов. Византиският град и Българите VII-IX век (по археологически данни (Дисертации, 4). София, 2010.

Ангелов u.a. 1981: Д. Ангелов u.a. (Hrsg.). История на Българийа 2: Първа българска държава. София, 1981.

Бояджиев 2008: Ст. Бояджиев. Българската архитектура през VII-XIV век. Том 1: Дохристиянска архитектура. София, 2008 (*nicht gesehen!*).

Ваклинов 1977: Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура (VI-XI век). София, 1977.

Василева 1975: Д. Василева. Основите на монументалните паметници от Първата българска държава. – In: Г. Кожухаров (Hrsg.), Архитектурата на Първата и Втората българска държава. Софийа, 1975, S. 283-311; 410-419.

Василева 1987a: Д. Василева. Укрепеният дворец в Плиска (Реконструкция). – Известия на Българското историческо дружество, 39, 1987, 71-83.

Василева 1987b: Д. Василева. Големият дворец в Плиска. Метод на проектиране. – Техническа мисъл 24, 1987, Nr. 2, 89-92.

Върбанова 2012: В. Върбанова. Образование в опазването на архитектурното наследство и сблъсък с реалностите. – Архитектура, 59, 2012, Nr. 6, 42-45.

Димитров u. Стойанова 2012: Я. Димитров u. Х. Стойанова. Разкопки на обект „Плиска. Югоизточна периферия на Вътрешния град" – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 388-390.

Георгиев 2002: П. Георгиев. Отново за археологията на дървения анабатрон в Плиска (стратиграфски и хронологически бележки). Археология, 43, 2002, 4, 49-56.

Иванов 2004: Ст. Иванов. Наблюдения върху строителните особености на каменната крепост в Плиска. – Плиска-Преслав, 10, 2004, 212-228.

Михайлов 1972: Ст. Михайлов. Коя сграда е Крумовият дворец в Плиска. - Известия на Археологическия институт, 33, 1972, 279-283.

Миятев 1940/42: К. Миятевъ. Крумовииатъ дворецъ и други новооткрити постройки въ Плиска. – Известия на Българския археологически институтъ, 14, 1940/42 (1943), 73-135.

Нейков 1979: В. Нейков. Консервация и експониране на „Големия дворец" в Плиска. – Музеи и паметници на културата, 19, 1979, H. 1, 3-5.

Рашев 1995: Р. Рашев. Плисковският аул. – Плиска-Преслав, 7, 1995, 10-22.

Рашев 2004: Р. Рашев. Керамични съдове от подземния ходник на Крумовия дворец в Плиска. – Плиска-Преслав, 10, 2004, 61-90.

Рашев 2007: Р. Рашев. Праболгары на юго-цападной окраине евразийской степи. - In: Средневековая археология евразийских степей. Kongess Kazan' 2007 (Археология евраьзийских степей, 1), Казань, 2007, Bd. 1, 104-117.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.

Рашев u. Димитров 1999: Р. Рашев u. Й Димитров. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999.

Станилов 2003: Ст. Станилов. Българската монархия през средните векове. София, 2003.

Станилов u. Инкова 2011: Ст. Станилов u. М. Инкова. Двор, северно от Цитаделата. Сектор „тайни ходници". – Археологически открития и разкопки през 2010 г., София, 2011, 389-391.

Станчев Ваклинов 1967/68: Ст. Станчев Ваклинов. Истокът в старобългарското изкуство от VII до XI век. – Трудове на Висшия педагогически институт „Братиа Кирил и Методии" – В. Търново, 5, 1967/68 (1968), 125-162.

Стоянова 2000: Х. Стоянова. Към проучването на източната крепостна стена в Плиска. – Плиска-Преслав, 8, 108-113.

Харбова 1981: М.А. Харбова. Отбранителни съоръжения в българското средновековие. София, 1981.

Чобанов 2008: Т. Чобанов. Свещените дворци на българските канове. София, 2008.

Aladzhov 2010: A. Aladzhov [Aladžov]. The byzantine Empire and the establishment of early medieval city in Bulgaria. – In: F. Daim u. J. Drauschke (Hrsg.). Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter. Teil 3: Peripherie und Nachbarschaft (Monographien des RGZM 84, 3). Mainz, 2010, S. 113-158.

Akgül 1995: Z.C. Akgül. The Basilica Cistern [Führer]. Istanbul, 1995.

Biernacka-Lubańska 1982: M. Biernacka-Lubańska. The Roman and Early-Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace (Bibliotheca Antiqua, 17). Wrocław u.a., 1982.

Bojadžiev 1973: St. Bojadžiev. L'architecture monumentale à Pliska. – In: J. Herrmann u. K.-H. Otto (Hrsg.). Berichte über den II. internationalen Kongreβ für slawische Archäologie. Berlin, 24.-28. August 1970. Bd. II, Berlin, 1973, 345-350.

Crow, Bardill u. Bayliss 2008: J. Crow, J. Bardill u. R. Bayliss. The Water Supply of Byzantine Constantinople (Journal of Roman Studies, Monographs, 11). London bzw. Wetherby, 2008.

Ćurčić 2010: S. Ćurčić. Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent. New Haven, London, 2010.

Dimitrov 2007: Ja. Dimitrov. Zur historischen Topographie Pliskas einhundert Jahre nach den ersten Ausgrabungen. – In: J. Henning (Hrsg.). Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europa and Byzantium 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans [Tagung Bad Münster am Stein-Ebernburg 1999] (Millenium-Studies, 5, 2). Berlin, New York, 2007, 253-271.

Dimitrova 2007: V. Koleva Dimitrova. Zeugnisse der Kunst und Kultur der Protobulgaren aus der heidnischen Periode des Ersten Bulgarischen Reiches (7. - 9. Jh.). Wesen, Ursprung, Parallelen. Kunsthist. Diss. Berlin, 2007 (als Online-Ressource: http://www.diss.fu-berlin.de/2007/675).

Dončeva-Petkova 2001: L. Dončeva-Petkova. Pliska – Heidnische und christliche Hauptstadt der Bulgaren. – Antike Welt, 32, 2001, H. 4, 359-401.

Eyice 1959a: S. Eyice. Istanbul'da abbâsi saraylarının benzeri olarak yapılan bir Bizans sarayı: Bryas sarayı. – Turk tarih kurumu belleten, 23 (Nr. 89), 1959, 79-111.

Eyice 1959b: S. Eyice. Quatre édifices inédits ou mal connus. – Cahiers archéologiques – fin de l'Antiquité et Moyen Âge, 10, 1959, 245-258.

Fiedler 2007: U. Fiedler. Eine Hauptstadt ohne Gräber? Pliska und das heidnische Bulgarenreich an der unteren Donau im Lichte der Grabfunde. – In: J. Henning (Hrsg.). Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europa and Byzantium 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans [Tagung Bad Münster am Stein-Ebernburg 1999] (Millenium-Studies, 5, 2). Berlin, New York, 2007, 273-292.

Fiedler 2008: U. Fiedler. Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence. – In: F. Curta (Hrsg.). The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, 2). Leiden, Boston, 2008, 151-236.

Fiedler 2012: U. Fiedler. Der archäologische Niederschlag der Christianisierung des donaubulgarischen Reiches (864/5). – Materiale şi cercetări arheologice, N.S., 8, 2012, 107-137.

Forchheimer u. Strzygowski 1893: Ph. Forchheimer u. J. Strzygowski. Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel (Byzantinische Denkmäler, 2). Wien, 1893.

Gai, Krüger u. Thier 2012: S. Gai, K.H. Krüger u. B. Thier. Die Klosterkirche Corvey. Geschichte und Archäologie (Denkmalpflege und Forschung in Westfalen, 43, 1, 1). Darmstadt, 2012.

Henning 2000a: J. Henning. Pliska - Machtzentrum zwischen Byzanz und Abendland. Neue Wege der Archäologie. – Forschung Frankfurt. Wissenschaftsmagazin der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main, 18, Nr. 2, 2000, 6-15.

Henning 2000b: J. Henning. Vom Herrschaftszentrum zur städtischen Groβsiedlung mit agrarischer Komponente. Archäologische Nachweise der Landwirtschaft aus dem frühmittelalterlichen Pliska. – Плиска-Преслав, 8, 2000, 74-86.

Henning 2007: J. Henning. The Metropolis of Pliska or, how large does an early medieval settlement have to be in order to be called a city? – In: J. Henning (Hrsg.). Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europa and Byzantium 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans [Tagung Bad Münster am Stein-Ebernburg 1999] (Millenium-Studies, 5, 2). Berlin, New York, 2007, 209-240; Taf. 21-31.

Kirilov 2006: T. Kirilov. Die Stadt des Frühmittelalters in Ost und West. Archäologische Befunde Mitteleuropas im Vergleich zur östlichen Balkanhalbinsel (Studien zur Archäologie Europas, 3). Bonn, 2006.

Kubach 1974: H.E. Kubach. Verborgene Architektur. Über das Verhältnis von Fundament und Bauwerk am Beispiel des Speyerer Domes. – In: Beiträge zur Rheinischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege II. Festschrift Albert Verbeek (Die Kunstdenkmäler des Rheinlandes, Beiheft 20). Düsseldorf, 1974, 35-48.

Lehmann-Hartleben 1922: K. Lehmann-Hartleben. Archaeologisch-Epigraphisches aus Konstantinopel und Umgebung. – Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, 3, 1922, 103-119.

Mango 1986: C. Mango. Byzanz (Weltgeschichte der Architektur). Stuttgart, 1986.

Mijatev 1974: K. Mijatev: Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien. Sofia, 1974 [Orginalausgabe: Архитектурата в средновековна България. София, 1965].

Ousterhout 1999: R. Ousterhout. Master Builders of Byzantium. Princeton, 1999 (erweiterte Paperback-Ausgabe: 2008).

Petrova 2007: V. Petrova, The early medieval yellow pottery from Pliska, Bulgaria: the question of its provenance and the problem of its origin. – In: J. Henning (Hrsg.). Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europa and Byzantium 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans [Tagung Bad Münster am Stein-Ebernburg 1999] (Millenium-Studies, 5, 2). Berlin, New York, 2007, 315-339.

Schilbach 1970: E. Schilbach, Byzantinische Metrologie (Handbuch der Altertumswisschenaft, 12. Abt.: Byzantinisches Handbuch, 4. Teil). München, 1970.

v. Schönfeld de Reyes 1999: D. von Schönfeld de Reyes. Westwerkprobleme. Zur Bedeutung der Westwerke in der kunsthistorischen Forschung. Weimar, 1999.

Stančev Vaklinov 1968: St. Stančev Vaklinov. L'Orient et l'Occident dans l'ancien art bulgare du VIIe au Xe siècle. – In: Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, 15, 1968, 241-285.

Ricci 1998: A. Ricci. The Road from Baghdad to Byzantium and the case of the Bryas palace in Istanbul. – In: L. Brubaker (Hrsg.). Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive? Papers from the Thirtieth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1996 (Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications, 5). Aldershot u.a., 1998, 131-149.

Ricci 2003: A. Ricci. Palazzo o monastero, Islam o Occidente: il complesso mediobizantiono a Kücükyali (Istanbul). – In: R. Fiorillo u. P. Peduto (Hrsg.), III Congresso nazionale di archeologlia medievale. Salerno 2003. Firenze, 2003, Bd. 1, 515-519.

Ricci 2012a: A. Ricci. Left Behind: Small Sized Objects from the Middle Byzantine Monastic Complex of *Satyros*. – In: B. Böhlendorf-Arslan u. A. Ricci. Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts. Workshop Istanbul 2008 (BYZAS, 15). Istanbul, 2012, 147-161.

Ricci 2012b: A. Ricci. Kent Arkeolojisi, İstanbul: Küçükyalı ArkeoPark'ı. – In: Arkeoloji ve Sanat 139, 2012, 202-216.

Ristow 2009: S. Ristow. Die Ausgrabungen von St. Pantaleon in Köln (Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 21). Bonn, 2009.

Theiss 2005: L. Theiss, Flankenräume im mittelbyzantinischen Kirchenbau. Zur Befundsicherung, Rekonstruktion und Bedeutung einer verschwundenen architektonischen Form in Konstantinopel (Spätantike – frühes Christentum – Byzanz. Kunst im ersten Jahrtausend, Reihe B, 18). Wiesbaden, 2005.

Ziemann 2007: D. Ziemann, Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.-9. Jahrhundert) (Kölner Historische Abhandlungen, 43). Köln, Weimar, Wien, 2007.

UWE FIEDLER

ONCE AGAIN FOR RECONSTRUCTION AND DATING OF THE SO-CALLED KRUM PALACE IN PLISKA

The so called Palace of Krum was the biggest building in Pliska's Inner Town, but only its foundations have been preserved to our time. It consists of a rectangle and four stair towers on its longer sides (fig. 1). The rectangle measured 5 x 50 feet = 250 feet (74.38 m; 1 foot = 29.75 m) to 4 x 50 feet = 200 feet (59.50 m). It formed a grid with 63 cells of three categories. The 25 biggest cells in the centre should have formed a square of 3 x 50 feet = 44.63 m (in reality its sides measured 43.3 and 44.9 m). The basement seemed to have been dug partly into the ground. Columns or pillars on the crossings of the foundations carried big arches and vaults. This large and probably cryptical room could have served as a cistern like the basement of many public buildings in Constantinople (fig. 4). A pipe was conducting the water from a spring 9 km east of Pliska just to the area of the palace. But there are too many arguments against this interpretation. The first floor of the building was dominated by a square court, surrounded by galleries on several floors. In this representative court took place assemblies of the Bulgar ruler and his gentry, probably foreign ambassadors were received here too. Maybe the square vaulted centre of the basement had to serve for the same purposes during bad weather conditions. The room was protected from the cold in the winter and could have received a little natural light by openings in the vaults or from windows in the side rooms.

The palace and its compound at the first time were defended by a double palisade; later the city wall of the Inner Town was erected. Three of its four gates opened to streets just leading to the palace (fig. 2). The palace had been destroyed by fire. The excavator Mijatev and most of the archaeologist believe that this was the result of the assault of the Emperor Nikephoros of 811. Nevertheless they date the construction of the city wall in the time of Omurtag (814-830) after the destruction of Krum's palace. That is a contradiction. Krum's palace and the city wall of the Inner City existed at the same time and should be dated after 811, maybe in the time of the biggest expansion of the Bulgar realm under Krum (802-814) or Omurtag, maybe even after the Christianisation of the Bulgars (864/5). It was a unique building, its inspirations and archetypes should have derived from Byzantium.

ВАЛЕНТИН ПЛЕТНЬОВ

ЕПАРХИЯТА НА ОДЕСОС-ВАРНА В ПИСМЕНИТЕ ИЗВОРИ ОТ VII-X ВЕК

Показателен за изоставянето на градовете във византийските провинции Долна Мизия и Малка Скития най-късно до първите две десетилетия на VII в. е фактът, че след това време, с изключение на Одесос, но споменат като топоним, сочещ мястото на *така наречената Варна*, имената им се откриват само в епархийските списъци на Константинополската патриаршия от VII-IX в. В тях присъстват по традиция и епархиите северна от Хемус, макар че от края на VII в. те вече били в ядрото на Първото българско царство. Впрочем в един от тези списъци се споменава и името Варна, като заместващо това на Одесос. Колкото и да са неточни тези списъци, особено за северните епархии на Констанополската патриаршия, все пак от тях става донякъде ясна църковната организация в района, където християнството е пуснало корени още от първите векове на новата ера.

Известно е, че Одесос през V-VI в. е голям християнски център, а в града и неговите околности са били изградени множество храмове - седем в самия град и още толкова в неговите околности (Минчев 2007, 83-89). Още от първите десетилетия на IV в. на много места в Империята, особено в по-големите градове, вече имало изградени и утвърдени църковни общини, начело със съответните водачи-епископи. Дали подобна община е имало и в Одесос още преди IV в. е трудно да се каже със сигурност, но не е изключено, като се има предвид разнородният етнически състав на населението в града и особено многобройните преселници от източните провинции на Империята. Според данните от „Синаксар на Константинополската църква" от тях прозхождала и една от проповедничките на християнството в района - света Севастияна. Тя живяла по времето на император Дометиан (81-96) в град Севаста във Фригия. Била покръстена от апостол Павел. Според Синаксара: *Проповядвала християнското учение в Марцианопол, където била заловена от хегемона Сергий. Била бита и хвърлена в огън, но по Христова милост останала невредима. След това отишла в Одесос, а после в Анхиало* (ГИБИ V, 282-283). От едно агиографско съчинение, което в голяма степен е легендарно, се споменава, че град *Одисопол Мизийски* е посетен от апостол Андрей, покръстителят на народите по бреговете на Черно море. Според Епифаний към средата на I-ви век апостол Андрей посветил в сан епископ на Одесос Амплий, поздравен в писмо на апостол Павел (Минчев 1986, 31, бел. 5). Същият епископ по-късно загинал мъченически и бил канонизиран. Според църковен „Месецослов", написан по поръчка на император Василий II Българоубиец, той бил честван на 31-ви октомври заедно с мъчениците Стахис и Урбан. Отбелязано е, че Амплий *бил епископ на Одесопол в областта Македония и бил погубен от езичниците* (ГИБИ VI, 51). Всъщност това е един от малкото светци на християнството, намерили своето мъченичество в Одесос. Другият е Доро-

тей епископ на Тир, който според Теофан Изповедник по време на гоненията срещу християните през втората година на император Юлиан Отстъпник (т. е. 362 г.) бил убит в Одесос: *Доротей, увенчан с много подвизи епископ на Тир, който бил написал много църковни истории и бил изтъкнат книжовник, станал изповедник при Диоклициан, а също и при Лициний, и бил вече достигнал дълбока старост през втората година на Отстъпник. Управниците на този го заловили като частно лице в Одисопол и след като го подложили на много мъчения поради вярата му в Христа, убили го на 107 години* (ГИБИ, III, 229). Паметта му се чествала на 9 октомври. Възможно е обаче тези сведения да са легендарни, и да са свързани с идеята за издигане авторитета на одесоската църква чрез съзнателно пренасяне на мъченически събития от други райони на империята. Нещо, което е характерно за първите векове на официалното християнство. Одесоският Доротей може да е свързан с ариантът-мъченик Доротей от Антиохия (Минчев 1986, 32, бел. 15).

Сигурните сведения от писмените извори за църковната община на Одесос и нейните ръководители-епископи са от втората половина на V-VI в. От това време са известни имената на трима-четирима епископи. Начело на християните в Одесос към 468 г. е тракиецът Дитас, а към 518 г. епископ е Йоан. Приема се с известно съмнение, че по това време епископ на Одесос е Север, по-късно избран за патриарх на Антиохия (Минчев 1986, 31, бел. 14). Мартин е епископ на Одесос към 538 г. За него става дума в една от новелите на император Юстиниан I:... *и преди нашият закон ние изпратихме предписание до светейшия епископ на град Одесос, Мартин, което му забраняваше да продава църковни вещи... Но ние си спомнихме и за друго нещо, което направихме за свещените съсъди. За всички тях ние наредихме да бъде позволено... да се продават или залагат свещени съсъди, освен единствено за откупуване на пленници, защото откупуването на душата е по-ценно от всяко друго. Защото сега в този пресвят град дойде прочут пресвят мъж* (т.е. Мартин) *и ни осведоми, че мнозина оставят земи без определен доход или малки къщи, или лозя за откупуване на пленници или за прехрана на бедни... И да бъде позволено на църковните икономи и на пресветия епископ да продават, без да се страхуват от друг закон, а на купувачите да владеят неоспоримо същите неща. А на пресветите църкви на градовете Одесос и Томи позволяваме да отчуждават недвижими имоти за освобождаването на пленници, освен ако някои имоти им са дадени при условие, щото по никакъв начин да не бъдат отчуждавани* (ГИБИ II, 63-70). Епископът Мартин провел лична среща с императора през 544 г. и успял да издейства неговото съгласие църквата и гражданите на Одесос да продават и купуват църковно имущество за благотворителност и основно за откупването на пленници. Тогава явно градът и неговите граждани се намирали в тежко икономическо състояние, а църковната община била доста обедняла. Варварите плячкосвали и опожарявали селищата и стопанствата в провинциите край Дунав, отвличали в робство и голям брой християни. За пленниците се искало откуп, а обеднялата църковна община, която се занимавала с благотворителност и издръжка на градската беднота, се принудила да продава дарените преди това лозя, градини и къщи. Със средствата се откупували завлечените в робство, поддържали се болниците и се изхранвали многобройните бежанци. А освен варварите, за влошаване положението на църковните общини и тяхната невъзможност да се справят с положението на гражданите, допринесла и т. нар. Юстинианова чума, която се разразила преди средата на VI в. Вероятно именно поради наличието на заразата и многобройните болни, епископ Мартен поискал разрешението да продава църковните имоти за издръжката на болниците в града.

От надписа върху надгробен паметник от Одесос се приема, че през втората половина на VI в. епископ на града е Даниел. Вероятно в неговата гробница е бил погребан и починалият след него епископ на Дуросторум Дулцисим. Имената им с различен шрифт са изписани на един и същ надгробен камък: *Тук лежи най-благочестивия и смирен Даниел. Тук лежи най-благочестивия Дулкисим, епископ на Доростол, починал на 27 януари, индиктион...*) (Бешевлиев 1983, 23; Марков 1995, 65, № 10).

Пак от надгробни камъни, открити в некрополите на Одесос, са известни имената и на други църковни служители в града, като презвитер Петър и синът му четеца Бонос (*Тук лежи с блажената памет презвитер Петър. Той почина на 15 февруари, ден втори, по обедния час, на 12 идиктион; Тук лежи Бонос, четец, син на презвитера Петър, с блажена памет. Починал през месец януари, индикт първи*) (Марков 1995, 59, № 30 и 31). Друг презвитер с името Теодор е известен и от района на гр. Бяла (*В памет на Теодор, презвитера*) (Бешевлиев 1973, 302-303). От надгробен надпис, открит във Варна, е известен и водачът на сирийската църковна общност в града през VI в. - аба (=отец) Маркилий (*Тук лежи Сабатис, съпруга на аба Маркилий*) (Бешевлиев 1969, 262-263).

Църковната организация на двете дунавски провинции на Империята - Втора Мизия и Скития е уредена в края на V в. при император Зенон (474-494), в чието законодателство е възприет принципът всеки град да има епископ, който да администрира територията. Става дума обаче за градовете (полисите), а не за многобройните кастели в двете провинции. В „Пътеводителят" на Хиерокъл (ГИБИ II, 89-90) в провинция Втора Мизия са споменати само 7 града: *Провинция Мизия, управлявана от хегемон - 7 града. Марцианопол, Одесос, Доростол, Никополис, Нове, Апиария, Абрит.* Повече са градовете в Скития: *Провинция Скития, управлявана от хегемон - 15 града. Томи, Дионисопол, Акре, Калатис, Истрос, Константиана, Залдапа, Тропеум, Аксиопол, Капидава, Карсиум, Трезмис, Новиодунум, Егисос, Алмарис.* Повечето от отбелязаните градове явно са и епископиите в района, чиито брой е много близък до епископиите, посочени в Епифаниевия епархийски списък, за който ще стане дума по-долу. През V- до към средата на VI в. митрополит резидирал в Мизия в Марцианопол, а в Скития - в понтийския град Томи, чиято митрополия по-късно е сведена до архиепископия. Тамошният митрополит Тимотей участвал заедно с марцианополския Доротей на заседанията на Ефеския църковен събор през 431 г. Участвали и някой от епископите на Втора Мизия - *Яков от Дуросторум, Петроний от Нове* и *Марциан от Абритус.* Някои от тях са били осъдени като схизматици, подкрепили константинополския патриарх Несторий в спора за същността на св. Богородица и човека Христос. Катедрите във Втора Мизия са отбелязани и в документите на четвъртия събор в Халкедон през 451 г., където е анатемосана ереста на монофизитите и при по-късните спорове при император Леон I (457-474) (Атанасов 2007, 41-48). Както отбелязах по-горе, поне до 544 г. Одесос е епископия към митрополията Марцианопол, начело с епископ Мартин. Вероятно след него, през втората половина на VI в., катедрата е оглавена от епископ Даниел, известен от посочения надгробен паметник, с отбелязаното име и на доростолския епископ Дулцисим. Само ще обърна внимание, че Г. Атанасов (Атанасов 2007, 88, бел. 51-53) коментира намирането на плочата с епитафиите на двамата епископи и някой мнения, свързани с нея. Изказва хипотезата, че „мощите на Дулцисим са пренесени в някоя одесоска църква и положени при мощите на епископ Даниил". Представя и хипотезата на румънски изследователи, че плочата е донесена във Варна от Силистра, което би значело, че не само Дулцисим, но и Даниел е бил епископ на Дуросторум. Разбира се Г. Атанасов отхвърля подобно несъстоятелно мнение, но в коментара допуска една съществена грешка в разсъжденията си: „защото плочата е открита като сполия - ъглов камък на ранновизантийската гробница в с. Шкорпиловци край Варна" и продължава: „Едва ли при толкова много късноантични сполии и строителни материали в околностите на Одесос, строителите ще носят камъни и плочи чак от Дуросторум - т.е. от 150 км". Не, че не е прав. Прав е, но плочата не е намерена в с. Шкорпиловци, където в центъра на малката крепост с базилика действително има гробница. Всъщност е намерена е от К. Шкорпил в гробница, разположена извън крепостната стена на Одесос, до северозападния ъгъл на стената (днес някъде в района на храма „Св. Никола"). Според описанието в публикацията на В. Бешевлиев (Beschevliev 1964, 76, Taf. 38, 106) камъкът с епитафиите е затварял входа на гробницата[1]. Явно двамата епископи са починали един след друг, и поради ранга на Дулцисим, тялото му е положено в гробницата на починалия преди това одесоски епископ Даниел, в един от християнските некрополи на Одесос.

Промяна в църковната организация във Втора Мизия настъпила вероятно през втората половина на VI в. Това проличава от първия известен епархийски списък на Константинополската патриаршия - Епифаниевия или Псевдоепифаниевия, за който се приема, че е съставен през първата половина на VII в., по времето на император Ираклий (610-641). Вероятно този списък отразява положението в епархиите от времето на император Юстиниан I (527-565) (ГИБИ II, 90; Снегаров 1956, 647) до 733 г., когато тези от западните провинции преминали към Рим. В него обаче има текстове, които противоречат на ситуацията с епархиите по време на император Юстиниан I, особено що се отнася до някой автокефални архиепископии, които не са съществували поне през първата половина на VI в. В списъкът са представени митрополиите по провинции, като тук ще се спра на тези северно от Хемус и по Черноморието: *Наименования на митрополитите: ... в епархия Хемимонт митрополитът на Адрианопол;... в същата епархия митрополитът на Марцианопол.*

За автокефалните архиепископи:

1. В епархия Мизия архиепископът на Одесос.

2. В епархия Скития архиепископът на Томи...

32. В епархия Хемимонт архиепископът на Месемврия...

За подчинените епископи:

В епархия Хемимонт митрополията на Адрианопол има под свое ведомство пет града или епископи, именно: епископа на Месемврия, епископа на Созопол, епископа на Плотинопол, епископа на Анастасиопол, епископа на Цуида.

В същата епархия (т. е. Хемимонт) *митрополията на Марцианопол има под свое ведомство 5 града или епископии, именно: епископа на Доростол; епископа на Трансмариска; епископа на Нове; епископа на Закадеска; епископа на Апиария* (ГИБИ III, 184, 186). В списъка са отбелязани две митрополии, разположени в тогавашния голям диоцез Тракия: на провинция Хемимонт Адрианопол и северно от Хемус - на Втора Мизия Марцианопол, но и една архиепископия - старата митрополия на Скития Томи. Приема се, че съставителят на списъка вероятно е допуснал грешка, защото е записал, че митрополията Марцианопол е в „същата" епархия, т. е. на споменатата преди това митрополия на Адрионопол (Хемимонт). Вероятно той е имал предвид, че двете митрополии са в един диоцез - Тракия, чиито център е Адрианопол, а Марцианопол е в провинция Втора Мизия. Подобно подчинение по принцип не е възможно и поради факта, че митрополит не може да е подчинен на митрополит, а единствено на патриарх. Към митрополията Марцианопол имало пет епископии: *епископа на Доростол; епископа на Трансмариска; епископа на Нове; епископа на Закадеска* (Сучидава?, Зкадапа-Залдапа?); *епископа на Апиария* - градове само по брега на Дунава. Липсват известните от преди това епископи на Сексагинта Приста, Абритус и Никополис (ад Иструм). Вероятно това е свързано със състоянието, в което са изпаднали тези градове - силно пострадали при аваро-славянските нашествия към края на VI в. На тяхно място се появяват епископиите на Апиария (вероятно поела ролята на Сексагинта Приста), на Трансмариска и Сучидава (?). В списъка за пръв път е отбелязано, че Одесос вече не е епископия към митрополията на Марцианопол, и че е обособена в автокефална архиепископия към Патриаршията. Не са отбелязани нейните епископии. Явно след средата на VI в. по западния бряг на Понта са формирани подобни пряко подчинени на Патриаршията архиепископии, вероятно поради факта, че градовете там са по-слабо засегнати от аварските походи, а и контактите с Константинопол били по-сигурни по море. Унищожаването на някои градове, част от които епископски центрове, се долавя от текстовете на някои хроники: *През тази година* (т. е. 584 г. - В. П.) *хаганът на аварите, като нарушил договора, нападнал Скития и Мизия и страшно разрушил Рациария, Бонония, Акис, Доростол, Залдапа и Марцианопол* (ГИБИ III, 242); *През 6079 г. от сътворението на света, т. е. 589 г. от рождението на Христа, през петата година от царуването на Маврикий, хаганът на аварите, като нарушил договора, опустошил жестоко Мизия и Скития, разрушавайки Рациария, Бонония, Акис, Доростол, Залдапа и Марцианопол* (ЛИБИ II, 237). По време на тези нападения Томи не бил превзет и разрушен, за разлика от градовете във вътрешността на провинцията. Според Теофан Изповедник градът бил спасен, след като аварите били разгромени по време на обсадата му: ... *Мартин като дошъл в околността на Томи, нападнал неочаквано хагана и избил голяма част от войската му* (ГИБИ III, 258). Поне до 614 г. Одесос удържал на аваро-славянските походи и няма данни да е бил превзет.

Територията на Одесоската архиепископия граничела на юг със старата епископия към Адрианопол, преобразувана също в автокефална архиепископия (в списъка под № 32) - Месемврия. Има обаче известно противоречие, защото в същия списък Месемврия е отбелязана и като епископия в епархия Хемимонт, към Адрианопол. В епархия Скития - продължавала да съществува архиепископия, а не митрополия Томи, към която според „Пътеводителя" на Хиерокъл имало 15 града. Някои от тях са отбелязани като центрове на епископии в следващия епархийски списък от VIII в.

---

[1] Объркването се е породило вероятно от невнимателното четене на описанието на камъка в публикацията на В. Бешевлиев. В края на текста след немската дума "Schtadt' в скоби е споменато името на Шкорпил („Schkorpil"), което е довело до неправилно четене Шкорпиловци.

Както ще стане ясно по-нататък, териториите на Североизточна България дълго са били споменавани във византийските епархийски списъци от VIII-IX в., което дава основание на някой изследователи да изказват твърде спорни хипотези. Подобно е мнението на Б. Димитров. На базата на известните извори и представените тук епархийски списъци, той изказа мнението за съществуването на старите раннохристиянски храмове по нашите земи до момента на покръстването в 864 г., както и нормалното функциониране на старите епископии към Константинополската патриаршия (Димитров 2011, 18). Безкритично се добавя и сведението от Анастасий Библиотекар за участието на българската делегация в заседанията на Осмия вселенски събор в Константинопол през февруари 870 г. Според текста на Анастасий Библиотекар, на въпроса, какви свещеници заварили при настаняването си южно от Дунав, българите отговорили, че при завоюването на отечеството си те не *намерили латински свещенослужители, но гръцки*, както и че *ние извоювахме онова отечество с оръжие от гръцката власт* (ЛИБИ II, 188-193). Макар че в отговора прозира дипломатичен и предварително подготвен отговор в противовес на претенциите на Римската църква, е формулирана твърде необоснованата теза - при настаняването си в провинциите Малка Скития и Мизия българите заварили многобройни функциониращи култови сгради и изобщо организиран църковен живот. Дори са заварили действащи скални манастири, като за пример е даден варненския Аладжа манастир (Чобанов 2008, 23; Димитров 2011, 29). Всъщност в списъците, след споменатия по-горе Епифаниев списък, писани през VIII-IX в., се отразява и допълва по-скоро ситуацията през периода до средата на VII в., което дори е доста висока горна граница.

Епархийският списък от времето на Исаврийската династия, съставен между 733 и 787 г., общо-взето повтаря предходния (Епифаниевия). Сред митрополиите под ведомството на Константинополския патриарх в епархия Първа Мизия (всъщност във Втора Мизия) е отбелязан вече митрополит на Одесос и за пръв път към него са посочени съответните суфрагантни епископи - на Апиария, Доростол, Абрит, Никополис и Палостолон. В списъка е записано: *Митрополити под ведомството на Константинополския патриарх: в епархия Хемимонт митрополитът на Марцианопол...*

Автокефални архиепископи:

В епархия Родопа архиепископът на Анхиало.

В епархия Хемимонт митрополията Адрианопол има 7 града: епископа на Созопол, епископа на Плотинопол, епископа на Цоида, епископа на Дебелт, епископа на Никея, епископа на Проват, епископа на Булгарофигон.

В епархия I-ва Мизия митрополията Одесос има 5 града: епископа на Апиария; епископа на Доростол; епископа на Абрит; епископа на Никополис; епископа на Палостолон (?).

В епархия Скития край брега на Понта митрополията Томи има 14 града: епископа на Аксиопол, епископа на Капидава, епископа на Бапени, епископа на Кирсос. Епископа на Никомедей, епископа на Салсовия, епископа на Алмирас, епископа на Трапеум, епископа на Залдапа, епископа на Дионисопол, епископа на Калатис, епископа на Истрос, епископа на Констаниана (ГИБИ III, 189, 194). В този списък Одесос вече не е автокефална архиепископия, а митрополия, подобно на Марцианопол, който аналогично на предходния списък е посочен в епархия Хемимонт. Към одесоската епархия са включени пет града-епископии, два от които преди това са били към митрополията на Марцианопол - Апиария и Доростол. Тези подчинени епископии са разположени на северозапад от Одесос - към твърде отдалечените Никополис (ад Иструм), Апиария и Доростол. Това всъщност е единственото сведение за наличието на Одесоска митрополия, към която суфрагантна епископия е Доростол (Божилов 2004, 43-44). В списъка не са отбелязани епископиите към Марцианопол. Самият град е разрушен и изоставен към края на VII в., но според Ж. Дерузе става дума за преместване на митрополията на Марцианопол в Одесос поради изоставянето на центъра на епархията през 620 г. (Derrouzès 1981, 41, 241). Това преместване едва ли е било възможно, или пък е било само номинално, защото градският живот в Одесос също прекъсва няколко години по-рано или по същото време (последни монети от 614 г.), макар че двете митрополии Марцианопол и Одесос са споменати заедно (Лазаренко 2003, 150-166; Плетньов 2002, 40-56; 2008, 56-74). Според списъка одесоската епархия на юг вече не граничела с архиепископията Месемврия, а с тази на Анхиало. В списъка са отбелязани и епископите-суфраганти на споменатата като възобновена митрополия на Томи. Видно е освен това, че там има двойно повече епископии, като на юг епархията достига до Дионисопол. Вероятно на север границата между епархиите Одесос и Томи преминавала по река Зирас (Батова), граница, която вероятно ще се установи и по-късно през втората половина на IX в. Общо взето списъкът повтаря данните за петнадесетте града към провинция Скития от „Пътеводителят" на Хиерокъл, но с някой нови градове-епископии. Проблемът е обаче, че по време на съставянето на списъка всички изброени градове са изоставени и в руини още от края на VI- началото на VII в., а територията е част от езическото Първо българско царство.

В по-късните епархийски списъци, известни под № № 6, 8 и 9 (ГИБИ IV, 147-153), за които е прието, че са от времето на Патриарх Никифор, съставени между 806 и 815 г., сред епархиите в Мизия отново е отбелязан архиепископ на Одесос. В списък № 8 е записано: *Ред в предстоятелството на митрополитите:... 31. В епархия Хемимонт митрополитът на Адрианопол; 32. В същата епархия митрополитът на Марцианопол.*

Автокефални архиепископи: в епархия Мизия архиепископът на Одесос, който се нарича и Варна; в епархия Скития архиепископът на Томи; в епархия Хемимонт архиепископът на Месемврия.

Кои епископи са подчинени на митрополитите:

В епархия Хемимонт на митрополита на Адрианопол: епископът на Месемврия, епископът на Созопол, епископът на Плотинопол, епископът на Анастасиопол, епископът на Цоида.

В епархия Хемимонт на митрополита на Марцианопол: епископът на Доростол; епископът на Трансмариска; епископът на Нове; епископът на Закедапа; епископът на Апиария.

В списък № 6 общо взето се повтарят същите данни: *Ред в предстоятелството на митрополити:... в същата епархия* (Хемимонт) *митрополитът на Марцианопол.*

Автокефални архиепископи: 1. в епархия Мизия архиепископът на Одесос, който се нарича и Варна. 2. в епархия Скития архиепископът на Томи...

Кои епископи са подчинени на тях: на митрополита на Марцианопол: епископът на Доростол; епископът на Трансмариска; епископът на Нове; епископът на Закедапа; епископът на Апиария. Одесос и Томи отново не са митрополии, а архиепископии. По-важното в тези списъци е, че всъщност в тях е първото споменаване на населено място с името Варна, като ново име на Одесос. Тъй като няма данни по това време да е съществувал град Варна, предполагам, че това заместване на имената е станало във връзка със споменатата в хрониката на Патриарх Никифор *така наречена Варна, близо до Одесос* (ГИБИ III, 296), а уточняването на името на епархията да е преписано според текста на хрониката, съставена от патриарха. От двата документа - списъци № 6 и № 8, е видно, че за съставителите има връзка между споменатата в епархия Мизия архиепископия Одесос и новото име Варна. За тях отбелязаната преди това в текста митрополия на Марцианопол не носи промяна на името си и не се свързва с „Варна".

„Василиевия" епархийски списък е съставен по времето на патриарх Фотий (858-867, 878-886). Това е времето, когато България е приета в семейството на християнските държави. Водят се борби между Константинопол и Рим за привличането и към съответното вероизповедание. От 870 г. България е автокефална архиепископия под опеката на Константинополската патриаршия. В същото време в списъка се отбелязват всички посочвани и преди това византийски епархии, сега в територията на Първото българско царство. Отново е отбелязан митрополит на Марцианопол и този път не автокефален архиепископ, а епископ на Одесос: *Ред на предстоятелството на митрополитите, автокефалните архиепископи и епископи, които се намират под властта на апостолския престол на този богохраним и царствен град:... в същата епархия* (т. е. Хемимонт) *митрополитът на Марцианопол.*

II. Дотук митрополитите, а нататък автокефалните:

В епархия Мизия епископът на Одесос.

В епархия Скития архиепископът на Томи.

III. Ред и разпределение на митрополитите заедно с подчинените им епископи:

... в същата епархия (т.е. Хемимонт) *митрополитът на Марцианопол: епископът на Доростол; епископът на Трансмариска; епископът на Нове; епископът на Закедапа; епископът на Апиария...*

... в епархия Капитанска Фригия: епископът на Марцианопол; епископът на Доростол; епископът на Трансмариска; епископът на Нове; епископът на Закедапа; епископът на Апиария (ГИБИ IV, 156). В този списък Одесос дори е посочен като автокефална епископия (все пак дори митрополитите са епископи) като това е подчертано, защото северно от него е отбелязан архиепископ на Томи. Недоразумение, без логика, е и посочването на митрополията Марцианопол, която в началото е отнесена към епархия Хемимонт, а впоследствие е обявена за епископия в Капитанска Фригия, заедно с епископите, които преди това са записани като суфраганти на митрополита на Марцианопол. Ситуация, която е невъзможна - епископ не може да има суфрагантни епископи.

Ясно е, че всички споменати в горните списъци митрополитски, архиепископски и епископски центрове в Мизия и Скития, са претърпели катастрофални разрушения при аваро-славянските нашествия в края на VI и началото на VII в. От 680 г. те са в границите, дори попадат в т. нар. „вътрешни области" на Първото българско царство. Сведенията от списъците са анахронизъм, а в тях по традиция са упоменати вече номинални епископии, попадали някога в диоцеза на Константинополската патриаршия, но пък и Византия никога не спира да претендира за своите стари територии. Видни са и грешките, които са допускани при определянето на административните граници, в които попадат митрополиите, особено в последния списък, където Марцианопол е едновременно митрополия в Хемимонт и епископия в Капитанска Фригия, заедно с епископии в Мизия. Прави впечатление обаче, че тези грешки се случват предимно със „северните" епархии на Константинопол, които отдавна не са в границите на Византия. Може да се предположи, че в основата на списъците стои преписването на оригиналът - Епифаниевият списък от VI-VII в. От тези списъци добре личат и се очертават границите между България и Византия. Когато през началото на VIII в. България владее Загора до Еркесията и Дебелт в епархията на Адрианопол влизат - Созопол, Дебелт, Плотинопол, Цоида, Никея, Проват (до Адрианопол) и Булгарофигон. Както е отбелязано в т. нар. Продължител на Теофан (ГИБИ V, 117-118), а и у Псевдосимеон (ГИБИ V, 175) тези български територии са потвърдени непосредствено преди приемането на християнството: *Той* (хан Борис - В. П.) *обещавал и сам да се подчини и да спазва вечен и ненарушим мир. Тя* (императрица Теодора) *благосклонно го изслушала и му дала пустата по това време земя от Сидера, която тогава била граница между ромеи и българи до Дебелт. Тази земя била наричана от тях Загора.* Според списъкът от Исаврийската династия, за който се приема, че е писан до към 787 г., Анхиало е автокефална архиепископия, но пък е споменат към епархия Родопа (афтокефална архиепископия към митрополия?), при условие, че е бил епископия към Хемимонт. Градът (бъл. Тутхон) в началото на IX в. попада в границите на България и може би съвсем номинално е отнесен към твърде отдалечената от него епархия Родопа. Всъщност епископ на Анхиало не присъства и на църковния събор от 787 г. Дори в приемания за реален Псевдоепифаниев списък има несъответствия - едновременно автокефална архиепископия Месемврия и епископия Месемврия, подчинена на Адрианопол. Тези граници и липсата на реално съществуващи епархии северно от Хемус, дори и в близките до планината територии на юг, личат и от списъците на участниците в заседанията на Вселенските църковни събори от това време.

На Шестият събор в Константинопол през ноември 680-681 г. от „северните" епархии на Патриаршията присъствали епископите на Месемврия, Адрианопол, Проват и Созопол (отбелязан в Тракия, а не Хемимонт както е в Псевдоепифаниевия списък) и нито един представител на епархиите северно от Хемус, споменати в епархийските списъци: *Под председателството на същия преблагочестив и христолюбив велик император Константин се свика светият и вселенски събор, събран съгласно императорската разпоредба в този богохраним град* (там присъстваха) ... *Петър, епископ на Месемврия... Петър, епископ на Созопол в Тракия... Платон, епископ на Адрианопол...* (ГИБИ III, 193). Същото важи и за епископите присъствали на Втория Никейски събор (Седми вселенски) през 787 г., където ситуацията след предходния събор не се променя:... *през царуването на преблагочестивите и христолюбива наши господари Константин и майка му Ирина, в осмата година на тяхното консулство* (т. е. 787 г.)... *когато по божия милост... бе свикан събор в Никея...* (там присъстваха): *... Мануил, епископ на Адрианопол... Теодор, епископ на Виза... Лъв, епископ на Месемврия... Евтимий, епископ на Созопол...* (ГИБИ III, 200). Отдавна е отхвърлено мнението за присъствието на заседанията на Втория Никейски събор на Доростолски епископ с името Урсус. Всъщност сред изброените епископи-суфраганти на митрополията Хемимонт (Адрианопол) липсва епископ на града Доростол (пък и Доростол никога не бил епископия на Адрианопол), който по това време е в границите и важен център на Първото българско царство. Доказано е, че става дума за епископ Урсус от Варитианорум. Споменатият в списъка от Шестия събор епископ на Проват не е от Проват (Овеч), северно от Хемус, а от близката до Адрианопол епископия със същото име. Градът Проват, но този, разположен до Одрин, е споменат в много извори, някои от които цитирани по-долу. Подобно е и предположението за присъствието на събора на епископа на Тропеум Траяни в Скития, а реално е присъствал епископа на Тропеум в Калабрия. В случая с Урсус от Диритианорум-Варитианорум Г. Атанасов допуска бегло, че Патриаршията в Константинопол, въпреки че нямала права в земите на днешна Северна България ценяла „древнопросиялата Доростолска катедра и запазва името й", но като вдовстваща епархия. Нейният предстоятел бил резидирал в Константинопол (Атанасов 2007, 134-135) - нещо, което е твърде малко вероятно. Положението не се променя и сто години по-късно, по време на т. нар. *Лъжлив събор* на патриарх Фотий през 889 г. Тогава от най-северните константинополски епархии присъствали: *Филип Адрианополски..., Тимотей Месемврийски..., Никола Анхиалски..., Симеон Дебелтски...*(ГИБИ VI, 117). Отново няма епископи северно от Хемус, но пък и там вече има българска архиепископия от 870 г.

Номиналните Константинополски епископии северно от Хемус отпаднали и вече не се споменавали в осъвременените епархийски списъци, съставени по време на императорите Леон VI (896-912) и Константин VII Багренородни (913-959) през X в. Там южно от планината са отбелязани две митрополии - Адрианополската, Филипополската и една архиепископия, която скоро след това също ще бъде обявена за митрополия - Месемврия. Няма вече византийски епархии северно от Хемус, а и нямало как де се споменават със старите си имена, макар че формално българската архиепископия била част от Константинополската патриаршия. В списъците са отбелязани: *Митрополий - Адрианопол, Филипопол. Архиепископии... Месемврия. На митрополита на Адрианопол - Созопол, Агатопол, Дебелт, Траповиза, Каравон, Вукели, Проват, Скопел, Врисис, Булгарофигон, Цоида* (ГИБИ IV, 161-164).

Липсата на константинополски епархии северно от Стара планина след VII в. не изключва наличието на малки християнски общности там през периода на езическа България. Освен това от изворите е известно, че дотогава *мнозина от българите били станали християни* (ЛИБИ II, 62). Според монахът Страбо от Фулда в района на Томи в началото на IX в. е имало християнска общност, която извършвала богослужение на старонемски. Вероятно става дума за остатъци от готи-ариани, които *не достигнали християнството по правия път* (Атанасов 2007, 135). Разбира се значителен брой християни съставлявали многобройните пленници, доведени северно от Хемус, дори отвъд Дунав от хан Крум. Теофан Изповедник споменава, че когато хан *Крум превзел с обсада Дебелт* (812 г.) *преселил жителите му, които преминали на негова страна заедно с епископа... тогава християните избягали и изоставили Анхиало и Бероя, също и Никея, крепостта Проват както и други укрепления, както и Филипопол и Филипи* (ГИБИ III, 284). Пленниците, заедно с дебелтския епископ, явно били преселени северно от Хемус. Според някой хроники по време на походите към Константинопол през 813 г. в района на Босфора и Адрианопол били пленени десетки хиляди християни, заедно с техните епископи: *Като намерили Адрианопол укрепен, обсадили го* (поход на хан Крум през 813 г.). *И като изминали много дни, без да постигнат нищо с обсадата, те построили обсадни съоръжения и щурмували крепостта. Нейните жители, притиснати, без да имат помощ отникъде и умирайки от глад, се предали. И тъй българите, като отвели всички пленници - неизброимо множество - заедно с цялото им имущество, ги преселили в България, отвъд Дунав* (ГИБИ VI, 22). Според Леон Граматик част от пленените от хан Крум и настанени край Дунава християни, по време на император Теофил (820-842) успели да се завърнат в родината си с помощта на кораби, изпратени към устието на реката: *Крум дошъл и обсадил столицата... Като се насочил към Адрианопол, превзел го и преместил оттам 12000 мъже, без да се броят жените, и ги заселил край Дунав... По времето на император Теофил в Македония* (т. е. Източна Тракия) *бил стратилат така нареченият Кордил. Той имал син на име Варда..., когото оставил да управлява вместо него македонците, които били отвъд реката Дунав. А и той самият* (Варда - В. П.) *с някаква хитрост отишъл при Теофил. Императорът..., като разбрал какво иска, изпратил кораби да вземат македонците и да дойдат в столицата* (ГИБИ V, 156). Една немалка част от пленените християни, и предимно техните епископи, явно проповядвали християнството в териториите, в които били отведени, което принудило българските ханове да предприемат ответни действия, отбелязани в Синаксара на Константинополската църква от X в. (Петров, Гюзелев 1978, 107-108). Паметта на епископите Мануил, Георги, Петър, Леонтий, Сион, Гаврил, Йоан, Леонт и Парод се чествала на 22 януари. Разбира се някой от тях били убити по време на походите на хан Крум, а други по време на пленничеството им, при неговите наследници. Основната причина явно била разпространяваното от тях християнство сред българите-езичници: *този Крум пленил 40 хиляди души, а с тях и светейшия епископ* (Лъв на Адрианопол), *накарал да го хвърлят на земята и го стъпкал клетия*. Преследването на пленените християни продължило и при наследниците на хан Крум: *Деценг станал воевода на българите, суров и безчовечен. Той разсякъл на две великия архиерей Мануил и ръцете от раменете отсякъл и го хвърлил за храна на псетата.* Натискът срещу християните, преселени в българските територии, продължил и при хан Омуртаг: *Властта приел Мертагон, който извършил безчовечие над всички християни, които не искали да се отрекат от Христа. А други, които мъчил с вериги и въжета, също лишил от живот. А на светия архиерей Георги Девегладски* (Девелтски ?) *и на епископ Петър, които... продължаваха вярно да усърдствуват в благочестивите Христови заповеди, след като били бити до смърт... с меч отсякъл светите им глави... На Леонт, който бе свят епископ на Никея,...а Парод, свещенейшия свещенник, осъди да бъде пребит с камъни. Но прочее, не само този Мертагон, но и другите владетели, които по приемственост станали владетели на българите, предавали на смърт мнозина християни.*

Теодор Студит (ГИБИ VI, 29) също отбелязва действията на Омуртаг срещу разпространението на християнството. Останалите отвъд Стара планина пленени християни дълго били преследвани заради вярата си: *В България... излязло престъпно нареждане от тамошния владетел* (т.е. Омуртаг), *залове-*

ните в плен наши братя християни да ядат месо на светата Четиридесетница. Тези, които склонели , щели да запазят живота си, а онези, които не се подчинели, щели да бъдат убити.. Накрая, о печална вест, те били победени, подчинявайки се на безбожната заповед. Прочее четиринадесет от тях се откъснали и противопоставили... Прочее те претърпели мъченическа смърт и свършили и те в господа.

Според „Житието на 15-те тивериуполски мъченици" от Теофан Охридски, подобни действия Омуртаг предприел и срещу подареният му от хан Крум слуга-християнин Кинамон, *великолепен и хубав по външен вид* (Петров, Гюзелев 1978, 110), който по-късно ще успее да привлече в християнската вяра някой от синовете му. Въпреки гоненията, християнството пуснало корени сред населението, включително и сред управляващата знат. Синът на Омуртаг Енравота-Войн приел християнството, бил близък до Кинамон, бил наказан от брат си, владетелят Маламир и се превърнал в първият български мъченик за вярата (Петров, Гюзелев 1978, 111-112).

Несъмнено преди акта за приемането на християнството от хан Борис то се е разпространявало сред българското население, вероятно от многобройните пленници-християни и техните духовни водачи, настанени северно от Хемус, дори отвъд Дунав, по време на многото войни през първата половина на IX в. Вероятно обаче християнството се разпространявало и от мисионери от различни варианти на вероизповеданието, които явно се стремели да привлекат българите към своята църква. Това проличава от някой от отговорите на папа Николай. В отговор 14 се споменава за някакъв *грък, лъжлив презвитер, който покръстил мнозина*. В отговор 106 става ясно, че хан Борис е бил притеснен от факта, че се разпространява християнство, *което не е истинско и съвършено, което да няма петно или бръчка, както твърдите, че в отечеството ви са дошли от разни места, които своеволно разпространявали много и разни неща, т. е. гърци, арменци и от други места* (ЛИБИ II, 66, 125). В никакъв случай обаче християнството не се разпространявало чрез запазени стари християнски общини, в епархиите споменати в посочените по-горе списъци. Тези стари християнски общини би трябвало да просъществуват в етнодемографския колапс, обхванал старите провинции на Византия през VII в., както и след това в условията на гоненията над християните в езическото ханство. Отдавна се променила и структурата на изпълнените с градски живот провинции на Византия. Градовете, центрове на епископии, са били изоставени още от началото на VII в. На тяхната територия понякога се създават малки селища, но без връзка със старата градска култура.

След приемането на християнството през 864/865 г., и дори след 870 г., когато се създава българската архиепископия начело с Йосиф-Стефан (ГИБИ V, 121), с център Плиска и по-късно Преслав, няма сигурни данни за новосформираните тогава епархии. Това важи и за района на Варна, където са били разположени старите християнски центрове - митрополиите на Марцианопол и Одесос, унищожени в началото на VII в. Няма данни там да са сформирани отделни епархии и да са резидирали висши духовници. Нямало ги е градовете, които да се превърнат в центрове на епископии. Според писмените извори Борис-Михаил издигнал седем катедрални храма, което означава създаването на седем епископии. Сигурно е, че архиепископът е настанен в Плиска, по-късно в Преслав, а в Дръстър е резидирал един от българските епископи. Земите на юг от Хемус, по Черноморието, останали явно под юрисдикцията на Константинополския патриарх, макар част от тях да били в територията на България. Ситуация, която се запазила дълго време. Районът на Варна би могъл да бъде както към голямата Дръстърска епархия, така и към Плисковската и по-късно Великопреславската, което е по-вероятно. Само се предполага, че границата на Дръстърската епархия достигала на югоизток до долината на р. Батова (Атанасов 2007, 243, фиг. 5), където векове преди това минавала границата между архиепископиите Одесос и Томи. Непосредствено над многобройните старобългарските селища, изградени западно от Варна, бил издигнат един от най-големите извънстолични манастири - този в местността Караач теке. Нямаме обаче никакви сведения Варна да е седалище на епископ, защото всъщност дори през X в. няма крепост или град върху територията на стария Одесос. Манастирът е създаден да разпространява християнството и грамотността сред многобройното население, разпръснато в селищата по долината на Варненското езеро към Девня, подобно на големия манастир при с. Равна, Провадийско. Не е изключено предстоятелите на манастира - при с. Равна, Провадийско и в м. Караач теке до Варна, създадени по волята на българските владетели Борис и Симеон (Попконстантинов, Костова, Плетньов 2005, 107-119), да са отговаряли и за духовните дела в съответните райони. В тях много по-късно били учредени отделни митрополии.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов 2007: Г. Атанасов. Християнският Дуросторум-Дръстър. В. Търново, 2007.
Бешевлиев 1969: В. Бешевлиев. Един нов старохристиянски надпис от Варна. - ИНМВ, V (XX), 1969, 262-263.
Бешевлиев 1973: В. Бешевлиев. Два надгробни старохристиянски надписа от Черноморието. - ИНМВ, IX (XXIV), 1973, 302-303.
Бешевлиев 1983: В. Бешевлиев. Старохристиянските надписи от Варна като исторически извор. - ИНМВ, 19 (34), 1983, 19-33.
Божилов 2004: Ив. Божилов. Добруджа през ранното средновековие (VI-нач. XI в.). - В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004.
ГИБИ II: Гръцки извори за българската история. София, 1958.
ГИБИ III: Гръцки извори за българската история. София, 1960.
ГИБИ IV: Гръцки извори за българската история. София, 1961.
ГИБИ V: Гръцки извори за българската история. София, 1964.
ГИБИ VI: Гръцки извори за българската история. София, 1964.
Димитров 2011: Б. Димитров. История на християнска България. София, 2011.
Златарски 1971: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, I-2, София, 1971.
Лазаренко 2003: И. Лазаренко. Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по време на император Ираклий. - ИНМВ, 34-35 (49-50), 2003, 150-166.
ЛИБИ II: Латински извори за българската история. София, 1960.
Марков 1995: К. Марков. Духовен живот в българските земи през късната античност (IV-VI в.). София, 1995.
Минчев 1986: Ал. Минчев.Ранното християнство в Одесос и околностите му. - ИНМВ, 22 (37), 1986.
Минчев 2007: Ал. Минчев. Одесос през късната античност (IV-началото на VII в.). - В: 10 книги за Варна, 2006. Варна, 2007, 83-93.
Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България, 1. София, 1978.
Плетньов 2002: В. Плетньов. Ранносредновековна Варна. - В: 10 книги за Варна. Варна, 2002, 40-56.
Плетньов 2008: В. Плетньов. Варна през Средновековието, 1. В. Търново, 2008.

Снегаров 1956: Ив. Снегаров. Епархийските списъци като извор за християнизацията на балканските славяни. - ИИБИ, VI, 1956.
Чобанов 2008: Т. Чобанов. Свещените дворци на българските канове. София, 2008.
Beschevliev 1964: Schätgrechische und Schätlatinishe inschrifen aus Bulgarien. Berlin, 1964.
Derrouzès 1981: J. Derrouzès. Notitiaes episscopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. Paris, 1981.

VALENTIN PLETNYOV

THE EPARCHY OF ODESSOS - VARNA IN THE WRITTEN SOURCES FROM THE 7TH - 10TH C.

The work presents the written sources from the 6th - 10th c. containing references to the formation and development of the Eparchy of Odessos - from a bishopric to the Metropolis of Marcianopolis and later to a metropolis of the Constantinople Patriarchate. The author discusses the known diocesan lists of the Patriarchate as well as documents relating to the church councils and the bishops attending them. He also tracks the errors committed in outlining the administrative boundaries of the eparchies where the metropolises fall. It seems these errors came mainly with the northern eparchies of Constantinople that had been far since beyond the confines of Byzantium. The diocesan lists composed in the 8th c. appear to be an anachronism containing traditionally already nominal bishoprics once in the past belonging to the diocese of the Constantinople Patriarchate.

The author renounces the idea of the existence of the old early Christian churches from the 8th - 9th c. and the regular functions of the old eparchies of the Constantinople Patriarchate mentioned in the lists. The eparchies north of Haemus were established as late as after the adoption of Christianity in the second half of the 9th c. The region of Varna was probably included in the eparchy of Pliska and Veliki Preslav. There was not a bishopric established in the region as there was not yet a town under the name of Varna. A large princely monastery was built nearby that lasted until the mid 9th c.

KÁROLY MESTERHÁZY

DIE PALMETTE IN DER KUNST DER LANDNEHMENDEN UNGARN (10. JAHRHUNDERT)

Das Wort Palmette wird in der Fachliteratur in der Beschreibung der pflanzlichen Ornamentik generell verwendet. Trotzdem sind die falsche Definition und die falsche Deutung der Motive häufig.

In der Beschreibung der Gürtelbeschläge des Grabfundes in Kiskunfélegyháza- Izsáki út können wir zum Beispiel während der großen Ausstellung der landnahmezeitlichen Funde 1996 Folgendes lesen: „...two wider and six narrower shield-shaped mounts , mask ornamented mounts...” und später folgt so “ ...The shield-shaped mounts are adorned with a foliate design. Branching leaves, their tips twirling inward, sprout from an alongated palmette bud in the centre of the mounts, with two protuberant dots underneath „ (Catalogue 1996, 328). In Wirklichkeit gibt es an diesen Beschlägen weder Mask, noch Ranken, noch Palmenknospen (Abb. 1.) Die Analyse des Musters muss von weiter weg begonnen werden.

Die Palmette ist das vielleicht am häufigsten verwendete Zierelement der griechisch-römischen klassischen Antike, ein Ornament das in der Wirklichkeit nicht existiert, da es nur als Projektion des wirklichen Palmenblattes zustande gekommen ist (Abb. 2) (Riegl 1893, XIV). Die klassische Palmettenform spielt in der Kunst der landnehmenden Ungarn fast keine Rolle, obwohl dessen förmlich nahe Variante am Griffknauf des Säbels aus Arad-Csálya vorkommt: es sind darauf der aus zwei Voluten bestehende Kelch und der Zapfen dazwischen und darüber der fünfblättrige Fächer zu finden (Abb.3) (Gáll 2007, Taf.3., Riegl 1893, 209). Im Großen und Ganzen ist jedoch die Palmette das häufigste Zierelement der landnehmenden Ungarn, nur in einer stark verwandelten Form. Laut Riegls Definition hat die klassische Palmette zwei Formen: die sogenannte überfallende und die gesprengte (besser auf Englisch: split) Form. Letztere ist der unmittelbare Vorgänger der Halbpalmette. Die Halbpalmette erschien im Karpatenbecken in der Mitte der Awarenzeit, zum Beispiel auf der Hülle der Messerscheide aus Kunbábony (Tóth-Horváth 1992, Taf.7), oder auf der Riemenzunge des Grabes IX. des awarischen Gräberfeldes in Kiskőrös-vágóhid (László 1955, Taf.8.1, Taf.15. 8), und von da an ist sie ein beliebtes Motiv der gegossenen Gürtelgarnituren und des Pferdegeschirrs der Spätawarenzeit. Dies war aber nur eine Anwendungsform der Halbpalmette.

Die islamische Kunst, die sich zum größten Teil aus spätantiken Vorbildern entwickelt hat, verwendete ebenso die Halbpalmetten bei der Gestaltung ihres verzweigten Rankennetzes. Ein frühislamisches Baudenkmal, auf dem sich die Ranken der Halbpalmetten netzartig aneinander knüpfen, ist ein Säulenkopf aus Harun ar- Raschids (786-809) Palast in Raqqa (Syrien) (Abb 4.). Die Residenz wurde 796 erbaut, so gibt es gar keine Zweifel - weder in ihrer Datierung noch im Rang des Gebäudes in der frühislamischen Welt (Haase 2003. 97). Aber bereits 1936 war wiederum aus Syrien, ihr fast gleiches Pendant bekannt, das ins Metropoli-

tan Museum of Art in New York geriet (Allen 1989, 232, Abb.5.). Leider wurde dessen Fundort nicht publiziert, es kann sogar möglich sein, dass es aus Harun ar-Raschids Palast stammt. Im Streifen unter dem Abakus des Säulenkopfes schlängelt sich eine Ranke von Halbpalmetten so, dass sich die Blätter nicht an die Ranke anknüpfen. Sie sind nicht ihre Abzweigungen, wie man das an den byzantinischen (Bakourou 2002, 52-53, Nr.9) oder an den awarischen Ranken beobachten kann, sondern das Ende der Blätter setzt sich in der Ranke fort, es verbreitet sich in ein neues Blatt, wie das in der islamischen Kunst gewöhnlich ist. Durch die schlängelnde Verbindung dieser Blätter können Abschnitte zustande kommen, die fast abstrakt sind. Die 936 gegründete Hauptstadt Samarra wurde nach dem Befehl vom Harun ar-Raschids Enkel, dem Kalif al- Mutasim (832-842) erbaut. In der letzten Phase der unglaublich raschen Bauarbeiten wurden für die Verzierung der die Wände bedeckenden Stuckpanele neue Muster entworfen, der sogenannte „beweled styl“ wurde ins Leben gerufen (Grabar 1987, 187). Die Variante des Säulenkopfes des neuen Stils wird von Terry Allen vorgestellt (Abb. 6), dem man entnehmen kann, dass sich für das Ende des 9. Jahrhunderts eine neue künstlerische Formensprache sich entwickelt hat, die schon arabesk genannt werden kann. Es kann aber auch beobachtet werden, wo sich die landnahmezeitliche ungarische und die sich bildende neue islamische Formensprache verknüpfen. An dem Abakus des Kapitels in Raqqa verknüpfen sich zwei Halbpalmetten, die Palmettenblätter biegen sich nach rechts und links, ihr Gesamteindruck ist rankenartig. In Wirklichkeit geht es um eine unterbrochene Ranke (Abb. 5). Davon weicht noch die oberste, mittlere, geteilte Palmette der Taschenplatte aus Szolyva kaum ab, die sich wiederum in zwei seitlich beugende Halbpalmetten aufteilt. Aber der Stumpf des mittleren, stehenden Blattes kommt unter den Halbpalmetten in Raqqa nicht vor. Das deutet darauf hin, dass diese Form auf der Taschenplatte in Szolyva Zeichen eines früheren Zustandes ist.

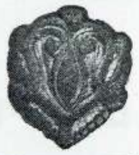

Abb. 1
Riemenbeschlag aus Kiskunfélegyháza-Izsáki út

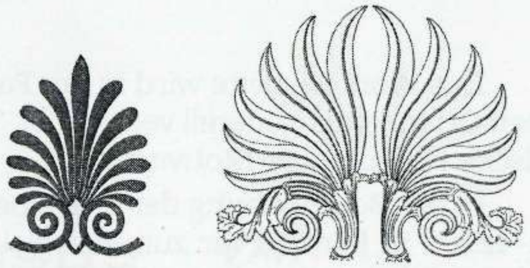

Abb. 2
Antike Palmette (überfallende und gesprengte nach Riegl 1893)

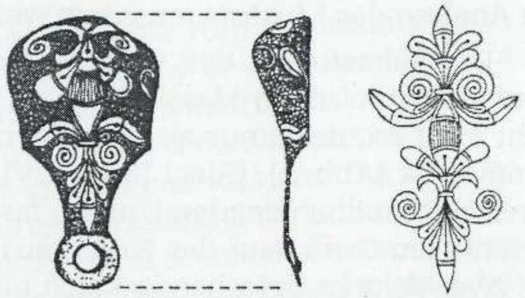

Abb. 3
Palmette des Griffknaufes der Säbel aus Arad-Csálya

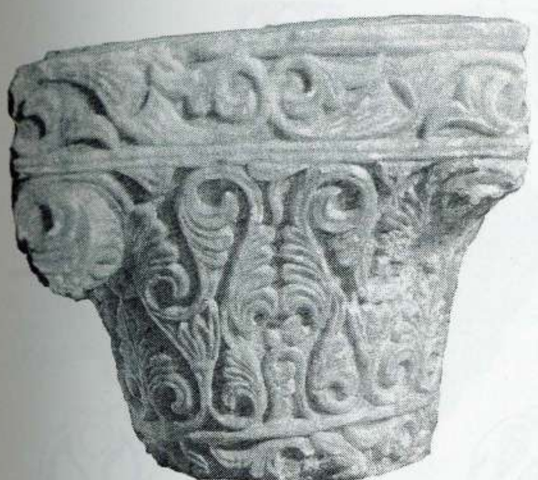

Abb. 4
Saulenkopf aus dem Palast von Harun ar-Raschid in Raqqa

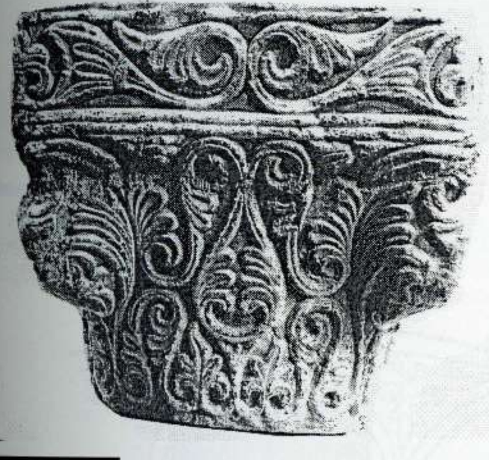

Abb. 5
Saulenkopf aus Syrien im Metropolitan Museum of Art (nach T.Allen)

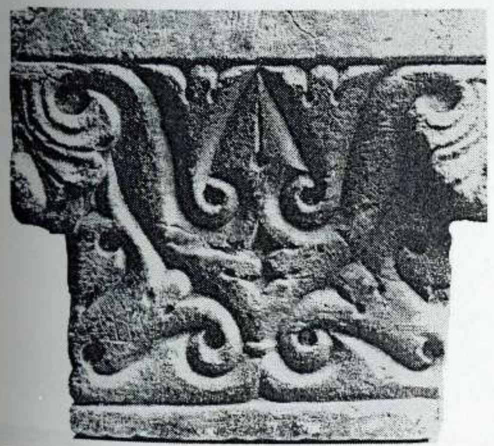

Abb. 6
Saulenkopf in „beveled styl“

Auf dem Säulenkopf in Raqqa befinden sich unter den zwei Halbpalmetten, am unteren Teil der sich zweimal in S Form schlängelnden Ranke, zwei entgegengesetzte Halbpalmetten. Auf dem oberen Teil der Ranken, auf dem sich verbiegenden Abschnitt nach der Verknüpfung gibt es wiederum zwei Halbpalmetten, mit den Spitzen nach unten, jedoch die Stellung der Blätter ist identisch mit der Position der Blätter der Halbpalmette am unteren Teil der S-förmigen Ranke. Dieses Muster befindet sich auf einem landnahmezeitlichen schildförmigen Beschlag und wurde von N. Fettich für eine Verzierung islamischer Art bewertet (Abb. 7). Auch J. Hampel äußerte sich ebenso über diesen Beschlag (Fettich 1937, 91. Taf. 79., Hampel 1905.I.726., Fig.2176). Schade, dass von ihnen keine islamische Parallele erwähnt worden ist. Die Verzierung dieses schildförmigen Beschlages unbekannten Fundortes wiederholt sich am Beschlag von Benepuszta, dessen Struktur von Hampel klar erfasst und ausführlich beschrieben und mit der islamischen (bei ihm Riegl folgend sarazenisch) Ornamentik verglichen wurde. Hampel schreibt über den Beschlag von Benepuszta: : „Zu den interessantesten Gruppierungen von gesprengten Palmetten gehört die Komposition auf einem Zierstück von Bene-Puszta (Fig.2175). In der senkrechten Achse wachsen zwei Rankenbänder zusammen, deren oberes und unteres Ende in je eine halbe Palmette ausgeht. Die Blätter der oberen Palmetten sind grösser und die Hauptblätter wachsen an der Spitze zusammen, so entsteht in der Achsenrichtung ein mittiges vertieftes spitzovales Feld. Die beiden unteren Halbpalmetten sind schwacher entwickelt, sie folgen in ihrer Richtung dem Rande des Zierstückes ...“ (Hampel 1905. I.725). Später schreibt er im Zusammenhang mit den großen, zweigliedrigen Beschlägen mit Anhänger des sogenannten Tokajer Schatzes: „Die Erklärung des oberen Motives ist durch ein Zierstück von Benepuszta Fig. 2175 gegeben, dessen Motiv hier in umgekehrter Stellung ... wieder erscheint.“ (Hampel 1905. I.757). Was das Wesentliche betrifft, gibt es hier auch kein Missverständnis, aber der Unterschied ist gut zu spüren. Während an der Riemenzunge vom unbekannten Fundort und an ihren zahlreichen Analogien (Szakáld-Mulatódomb, Kunágota Grab 6. , Szolnok-Strázsahalom, Kenézlő Grab II/42 , Karos Grab II/25 : K.Végh 1970, Taf.10.6, Móra 1926, Abb.8, Fettich 1937, Taf.64. 5-6, Fettich 1931, Abb.72-73, Catalogue 1996. 156, Fig.12, Révész 1996,Taf.37) die zwei S förmigen Ranken als Hauptmotiv erscheinen, beginnen die Ranke und das Blatt auf dem Tokajer Anhänger ein abstraktes Motiv zu werden. Und daneben werden die früher als Hintergrund erscheinenden Einzelheiten betont: die umgekehrten tropfenförmigen „Einschlüsse“ (das spitzovale Feld bei Hampel) in der oberen Biegung der S förmigen Ranken. Die Zwischenräume der Blätter beginnen ein selbständiges Motiv zu werden und die Halbpalmetten mit Ranken schrumpfen völlig zusammen. Dieselbe Stufe wird von dem Beschlag aus Balatonkiliti vertreten (Hampel 1907, 118).

In der typologischen Reihe befinden sich die Gürtelbeschläge des Grabes 1.von Kolozsvár-Zápolya Straße und die von Szered, Grab I/58. irgendwo zwischen dem Beschlag aus Benepuszta und dem Tokajer Anhänger (Kovács 1942, Taf. 1.1-7, Točik 1968, Taf.42. 1-22). In der Reihenfolge neben dem Gürtelbeschlag aus Szered stehen, auch wenn nicht unmittelbar, die Beschläge aus Kiskunfélegyháza – Izsáki út. Die einzelnen Details werden hervorgehoben und in den Vordergrund gestellt, andere Einzelheiten in den Hintergrund gedrückt. Dadurch können dieselben Motive anders gedeutet werden. Das kann mit der Veränderung der Stelle der Vergoldung auch erreicht bzw. hervorgehoben werden. Andererseits bekommt das Anheben des Hintergrundes in der Fläche und das Zusammenfassen und die Einschränkung der sich früher im Hintergrund befindenden Einzelheiten eine neue Bedeutung. Mit der Vereinfachung der früherer pflanzlichen Motive bildet sich eine neue Mustervariante.

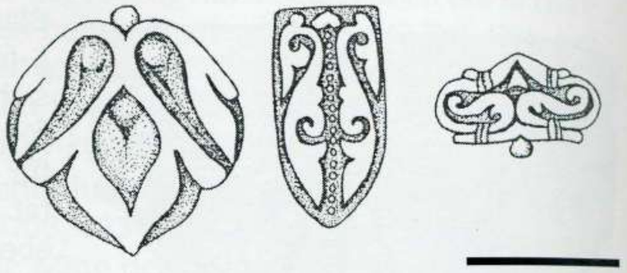

Abb 7
Gurtelbeschläge von Unbekanntem Fundort, Benepuszta, Kenézlő Grab I/11

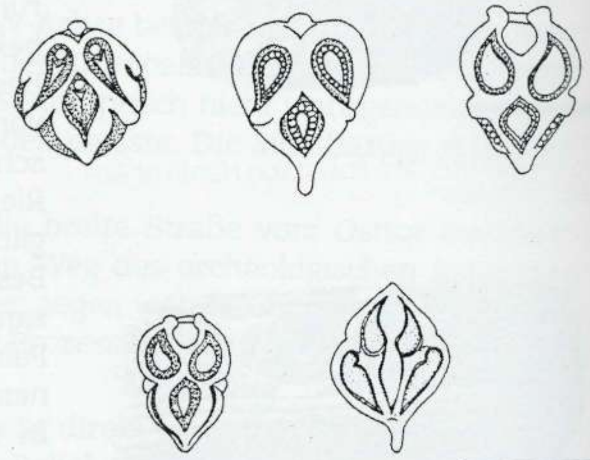

Abb 8
Kaftanbeschläge von Tokaj, Jászkarajenö, Ószentiván/Tiszasziget

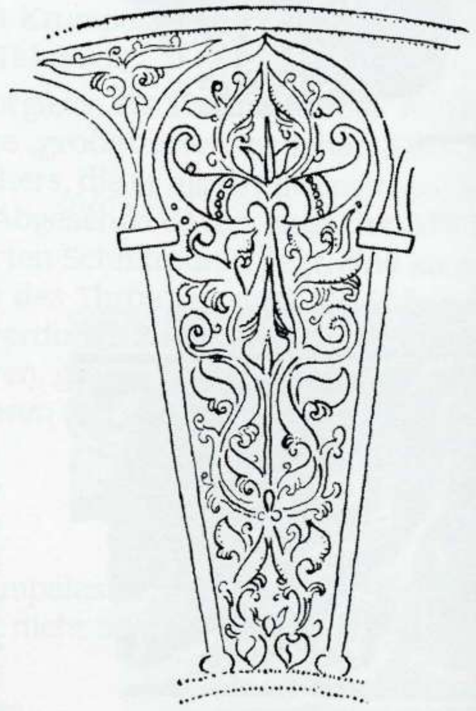

Abb 9
Kandelaber-Baum auf einer frühislamischen Bronzeschale

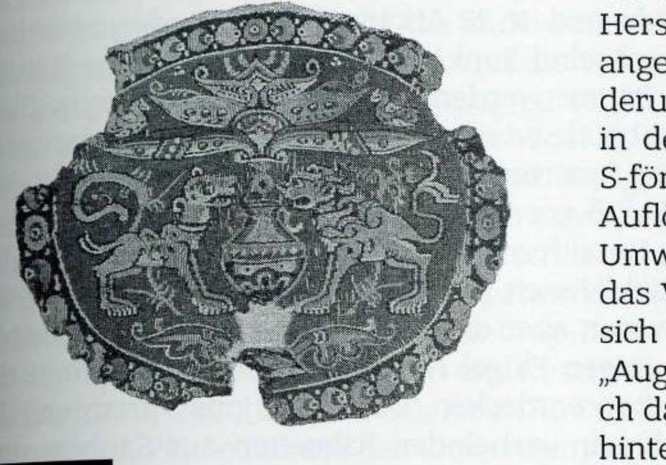

Abb 10
Sasanidische Palmette auf einer koptischen Textilie

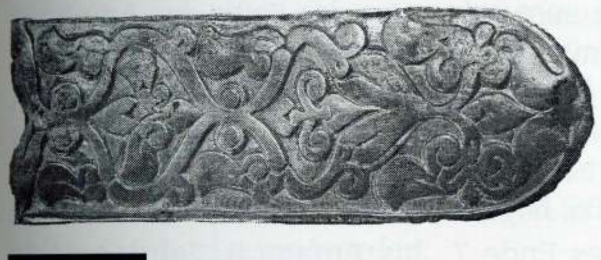

Abb 11
Riemenzunge von Nagyősz

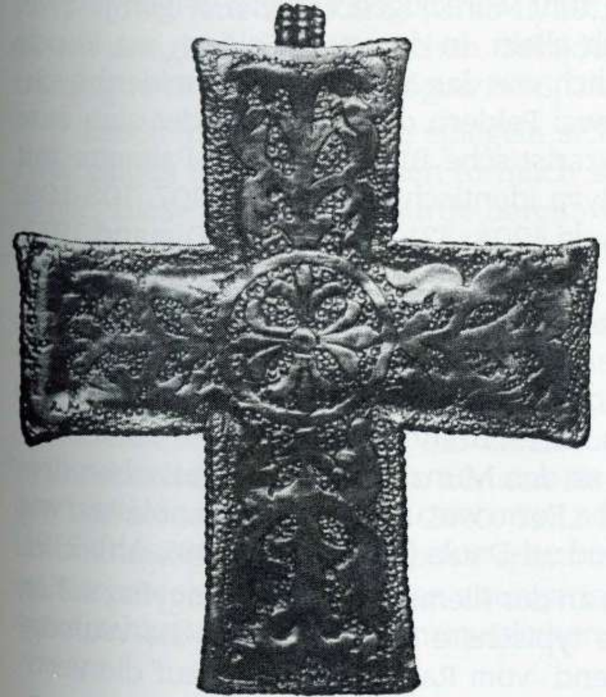

Abb 12
Ruckseite des Kreuzes aus Monza

All diese Gesichtspunkte wurden vom Hersteller der Beschläge von Izsáki út angewandt. Die auffallendste Veränderung ist der tropfenförmige Flecken in der Biegung der Palmette mit zwei S-förmigen Ranken, eigentlich ist es das Auflösen des Hintergrundes und seine Umwandlung zum Muster, was aber das Verlorengehen der Vergoldung mit sich bringt. Dadurch hoben sich zwei „Augen“ hervor. Die „Nase“ wurde durch das Anheben der länglichen, ovalen, hintergrundartigen Stelle und durch das Weglassen ihrer Vergoldung gebildet. Aber der „maskenartige“ Charakter wird trotzdem nicht auffallend. Die früheren Ranken und Halbpalmetten werden schmäler, an manchen Stellen vereinfachen sie sich zu doppelten (geteilten) Bündeln. Nur durch Kenntnis der vorangehenden Beschläge wird klar, dass es hier um die Teile einer Reihe geht, die auch weitere Teile, ja sogar noch einfacher gestaltete Teile hat. So ist die Beschlagreihe aus dem Grab 11. des Gräberfeldes I. in Kenézlő (Jósa 1914, 316, Abb.XXV., Catalogue 1996, 154, Fig.8), auf der die Halbpalmette nur ein Band am Rand des Beschlages bildet und die zwei S förmigen Halbpalmetten in strenger Symmetrie die rechte und linke Seite des Beschlages ausfüllen. In der typologischen Reihe steht nach den Tokajer Anhängern (Abb. 8) das untere Glied des zweiteiligen Beschlages aus Jászkarajenő (Bálint 1991. Taf.45.9), wo die Halbpalmetten fast verschwunden sind. Statt ihnen werden die früheren hintergrundartigen Teile, eigentlich die Löcher zwischen den Halbpalmetten zu Hauptmotiv.

Im Berliner Museum für Islamische Kunst gibt es eine große bronzene Schüssel, deren Alter von Boris Maršak wahrscheinlich endgültig für die frühe islamische Epoche datiert wurde. In der Mitte der Schüssel steht in einem runden Feld ein Gebäude mit Kuppel, darunter die ausgebreiteten Flügel, die das Zeichen von Ahura Mazda sind. In 22 Arkadenbögen werden zwischen dem Mittelfeld und der Kante abwechselnd Ranken und kandelaberartige Bäume dargestellt, die oberen Zweige der Bäume werden als Kronen von paarigen Blätter-Flügeln gebildet (Abb. 9). Das Gebäude wurde gerade wegen der sich darunter befindenden Flügel als sasanidische Feuertempel bestimmt (Erdmann 1958, 81, Abb.1). Das Muster wurde in das Gefäß graviert, die Schüssel wird sowohl durch die Gravierung als auch durch die Detailformen mit den islamischen Denkmäler des 8-9. Jahrhunderts verknüpft (Zick-Nissen 1971, 43-44, Abb.27., Маршак 1978, 33., Maršak 1986, Abb.200). Wenn man aber die mit paarigen Flügeln gekrönten Bäume in den Arkaden und die paarigen Flügel näher betrachtet, kann man die Palmettenvarianten der Taschenplatten entdecken. Und zwar jene Varianten, die von den an den Blattspitzen sich hinein wirbelnden Palmetten aus Szolyva und Galgóc vertreten werden. Eine andere Variante dieses Palmettentypes wurde vom Ägyptens Sand in der Darstellung einer runden Textilapplikation konserviert (Abb. 10). Das Motiv des Mittelfeldes ist eine siebenblättrige sasanidische Palmette, die aus einer Amphore mit hohem Untersatz auswächst. An der Seite der Amphora stehen sich ein Hund und ein Löwe gegenüber, aus dem Untersatz der Amphora wächst je eine dreiblättrige Halbpalmette beidseitig aus. Das obere Blattpaar und das mittlere Blatt der siebenblättrigen sasanidischen Palmette erinnert wiederum an die Palmetten aus Szolyva und Galgóc, aber diese stellen noch Formen aus dem 6-7. Jahrhundert dar (Schrenk 1996, 364-65, Nr.418).

Eine Variante dieses Palmettenblattes Ende 7., bis Anfang 8. Jahrhunderts blieb auf einer Holztafel erhalten, die im Besitz des Arabischen Museums in Kairo ist. Die Datierung vom Anfang des 8. Jahrhunderts kann vielmehr aufgrund der kufischen arabischen Aufschrift geahnt werden, ansonsten wird sie eindeutig von sasanidischen Mustern verziert. Von den fünf viereckigen Feldern zeigen je zwei gleiche Muster, das mittlere steht für sich allein. In den zwei Feldern am Rande befindet sich ein netzartiges Muster, ähnlich wie das Muster des Scheidenbeschlages der Säbel aus Korobčino, in den zwei Feldern daneben befindet sich eine fünfblättrige Palmette, deren zwei charakteristische Blätter mit der Palmette mit dem sich hineinwirbelnden Blatt aus Szolyva identisch sind (Herz 1907, 108-109, Fig.25., Wiet 1981, 112, Abb.215., Strzygowski 1904, 321-22, Abb.94., Dimand 1937, 300, Fig.39, usw.).

Der Vorgang der Veränderung kann auch in der Numismatik verfolgt werden. Der Kopfschmuck des Königs der Könige ist an den sasanidischen und frühislamischen Münzen noch der Kopfschmuck, der doppelte sasanidische Flügel bzw. Flügelkrone genannt wird (Grabar 1987, Abb. 18-19.,Brentjes 1937, Abb.98-99., Brentjes 1979, 310). Derselbe Kopfschmuck hat an den Münzen des west-iranischen (irakischen) Buyiden Herrscher bereits dieselbe Form wie unsere Palmettenblätter, wie zum Beispiel an der Gedenkmünze von Adud ud-Daula (+983) (Wiet 1981, Abb.219).

Einen dritten Palmettentyp kann man an der Riemenzunge von Nagyősz sehen (Abb. 12) (Catalogue 1996, 341-42). Seine typischste Eigenschaft ist die Wulstigkeit und die Fülle der Blätter, die ausgehend vom Rankennetz, das auf die vertikale Achse symmetrisch ist, in beide Richtungen endlos fortgesetzt werden kann. Die am oberen Ende mit Halbpalmetten beginnenden Ranken werden unten von je zwei sich verbiegenden Halbpalmetten in der Spitze der Riemenzunge abgeschlossen. Eine Variante der Grundpalmette dieses Typs ist die von zwei Ranken eingeschlossene obere Palmette, die andere ist auf dem erhalten gebliebenen Teil der Gürtelgarnitur zu sehen. Darauf sind die Voluten, der Zapfen zwischen ihnen und der siebenblättrige Fächer eindeutig zu sehen, dessen zwei untere Blätter aus je einer zweiblättrigen Halbpalmette gebildet sind, Trotz seines Erscheinens steht dieser Typ der klassischen Palmette nah. Bei gründlicher Beobachtung kann aber festgestellt werden, dass die Halbpalmetten auch besonders einzigartig unter unseren landnahmezeitlichen Denkmälern sind. Die ihnen am nächsten stehenden Parallelen sind ja erst unter den spätawarischen, fleischigen, zweiblättrigen Halbpalmetten aufzufinden, im Velino-Vrap-Zlatare Kreis und in unserem Land unter den spätawarischen Bronzen aus Keszthely, Kecel usw (Werner 1986, Abb.18., Fiedler 1996, 248., Daim 2000, Abb.17., Станилов-Атанасов 1993, 43). Die aufgespalteten Palmetten auf der Riemenzunge tauchen auf der Rückseite des Goldkreuzes aus Monza auf (Abb. 11) (Rosenberg 1908, Abb. 7-8,9-10., Bálint 2004, 195, Abb.62). Nach der allgemein angenommenen Bewertung wurde dieses Kreuz vom Papst Gregor dem Großen der Langobardenkönigin Theodelinde zum Anlass der Taufe ihres Sohnes geschenkt. Das Kreuz wird zusammen mit den anderen Schätzen der Königin in der Kathedrale in Monza aufbewahrt. Da aber am Kreuz keine Aufschrift zu sehen ist, ist dieser Bezug nicht unbedingt authentisch (Tschilingirov 1982, 82). Die Ranken und die Halbpalmetten richten also unsere Aufmerksamkeit auf das Randgebiet der byzantinischen Goldschmiedekunst. Zugleich können aber auch die islamischen Wirkungen in der Gliederung der Palmettenblätter nicht außer Sicht gelassen werden.

Die Goldschmiede der landnehmenden Ungarn versuchten diese Palmetten zu vereinfachen, von der Natur unabhängiger zu machen. Durch die Abstraktion entwickelten sich die Riemenzunge, wie zum Beispiel die aus Kunadacs, Sárrétudvari, Kétpó, oder jene aus Karos (Grab II/29), wo sich die aufgespalteten Palmetten zu einem dreigliedrigen, länglichen Gebilde umwandelten (Horváth 1993, Abb.3.6., Catalogue 1996, 279., Catalogue 1996, 238., Révész 1996, Taf.41).

Mediterrane Elemente spiegeln sich an zahlreichen Beschlagtypen. Die sog. zweiteiligen Anhänger stehen formlich sogar den spätkaiserzeitlichen Beschlägen näher. Diese Ähnlichkeit wurde bereits von Gyula László bemerkt, aber er macht zugleich darauf aufmerksam, dass der mehrere Jahrhunderte lange Hiatus nicht mehr als diese Bemerkung erlaubt (László 1988. 89). Unterschiede gibt es natürlich auch andere, weil während die kaiserzeitlichen bronzenen Beschläge meistens Verzierungen des Pferdegeschirrs sind, die landnahmezeitlichen Anhängerbeschläge Verzierungen der Frauenkleidung sind. Auffallend ist auf jeden Fall, dass neben der Gleichförmigkeit auch die Verzierung sehr ähnlich ist. Die durchbrochenen Bronzebeschläge aus Brigeto können als Muster der landnahmezeitlichen Anhänger betrachtet werden (Sey 2010, Taf.2.1). Sie beweisen auf jeden Fall, dass diese landnahmezeitlichen Ziermotive spätantiker Abstammung sind. Aber da sie nur im Karpatenbecken unter den altungarischen Grabfunden auftauchen, ist es nicht auszuschließen, dass die römerzeitlichen Streufunde die Vorbilder dieses Fundtyps waren.

Das Dreiblatt (Hampel 1907, 91) gehört zu den einfachsten spätantiken Verzierungen, zahlreiche Varianten sind davon bekannt. In der ungarischen Goldschmiedekunst des 11. Jahrhunderts wird eine häufige Variante Herzpalmette genannt, diese erscheint auch an den ungarischen Krönungsinsignien (Kovács 1974,16). Wahrscheinlich entnahm sie auch die islamische Kunst aus der spätantiken Kunst. (Godard 1964, Abb.172., Philon 1980, Fig.28.). Von den zahlreichen Varianten können die Beispiele aus Vrap, Várna, Akalan erwähnt werden (Daim 2000, 155-56, Werner 1986,Taf.26., Strzygowski 1917, 36., Fiedler 1995, 31., Станилов-Атанасов 1993, 43). Sie kommt auch auf einer bulgarischen Buchillustration aus dem 11. Jahrhundert vor (Мавродинова 1968, 99, Abb.21). Dass Dreiblatt ist auch an den ungarischen Beschlägen ein häufiges Motiv, die schönsten Beispiele sind die Beschläge aus Kecskemét-Városföld, Versec, Karos und Balatonszemes und die Scheibe aus Solt (Catalogue 1996, 326, 358, 84, 361, 352).

Es können auch fünfblättrige Palmettenvariationen im herzförmigen Rahmen gefunden werden, der Rahmen wird oft von einer Perlenreihe gebildet. Dieses Muster kommt an byzantinischen Textilien vor. An den landnahmezeitlichen Beschlägen sind sie von Geszteréd, Karos und Bodrogszerdahely bekannt (Catalogue 1996, 81, 103, Nevizánszky-Košta 2009, Taf.5). Ihre genaue Analogie galt als eine Sensation aus Uelgi jenseits des Urals, die ich dank einer Gefälligkeit von Attila Türk erwähnen kann. Eine fünfblättrige Palmette anderen Stils ist an den Riemenzungen von Bashalom (Catalogue 1996, 178) zu sehen, dessen gespaltete Variante an den rankenverzierten Beschlägen (Rétközberencs, Armband von Mezőzombor: Catalogue 1996, 167, 159), an der Haarflechtscheiben aus Dormánd und deren byzantinisches Parallele an dem Medallion des Kyrenier (Zypern) Schatzes (Werner 1986, 39, Abb.7) erscheint. Eine Reihe von aufgespalteten Palmetten verziert das Scharnierarmband aus Ártánd und deren Parallele kommen an den Kreuzbalkenenden des langobardischen Goldkreuzes aus Stabio vor (Elbern 2003, 11-12, 94-95, Abb.6). Die meisten gespalteten Palmetten grenzen meist am Rand der Beschläge zweier benachbarter Seiten, während sich der Kelch der Palmetten vom Zentrum in Richtung der Ränder zieht (Rakamaz, Tarcal, Szolnok-Strázshalom, Bodrogszerdahely, Tuzsér, Catalogue 1996, 115, 122, 285, 138, 204). Die besten Parallelen sind aber nicht im mediterranem Kreis, sondern unter den islamischen Denkmälern, zum Beispiel am Rand der silbernen Platte des seldschukischen Herrschers Alp Arslan (1063-1072) (Pope-Ackerman 1967, VI. Fig.925) zu finden, was anzeigt, dass die mediterrane Kunst nicht ausschließlich im Karpatenbecken sondern auch in Süd-Russland eine Wirkung auf die Kunst der Ungarn hatte.

Das Zusammenschmelzen der Saltowoer und der ungarischen Kunst kann an den Beschlägen aus Kétpó bemerkt werden. An den ursprünglichen Saltowo-Beschlägen knüpfen sich drei Lotusknospen an einem gemeinsamen Rankenstiel aneinander. Das Bindeglied zwischen ihnen ist ein Gürtelbeschlag aus Dardon (Дардонское погребение), der die drei Lotusknospen genauso verbindet, wie das auch an den Beschlägen aus Kétpó betrachtet werden kann (Zakharov-Arendt 1935, 33, Abb.17.,Макарова-Плетнева 1983, Ris.4.2., Selmeczi 1980, 255, Catalogue 1996, 238). Diese letzteren Beschläge beweisen, dass die Metallkunst der Saltowo Kultur noch eine Wirkung auf die Kunst der landnehmenden Ungarn hatte, deswegen konnte die Stelle der Wechselwirkung nur ausschließlich in Süd-Russland sein. Zu der genauen Erfassung der genauen Kontakte sind das Sammeln aller Beschläge und die genaue Analyse der Ornamentik und die Typologie nötig. Das zahlreiche bulgarische Material kann uns eine große Hilfe in der Ausarbeitung der Teilaufgaben sein.

LITERATUR

Мавродинова 1968: В. И. Мавродинова. За украсата на ръкописите от преславската книжова школа. – Преслав, 1. София, 1968, 80-120, 121-24.

Макарова-Плетнева 1983: Т. И. Макарова, С. А. Плетнева. Пояс знатного воина из Саркела. Советская Археология, 1983, 2, 62-77.

Маршак 1978: Б. Маршак. Раннеисламские бронзовые блюда. - Труды Госсударственного Эрмитажа, 19, 1978, 26-52.

Станилов, Атанасов 1993: С. Станилов, Г. Атанасов. Сребърни украси за колан от Шуменския музей. Археология, 35, 1993, 1, 43-53.

Allen 1989: T. Allen. The Arabesque, the Beweled Style, and the Mirage of an Early Islamic Art. -In: F. M. Clover, R. S. Humpreys (Ed.). Tradition and Innovation in Late Antiquity. Wisconsin, 1989, 209-244.

Bakourou 2002: A. Bakourou. Slab depicting the ascension of Alexander the Great, on two joining parts. -In: Byzantium: an Oecumenical Empire. Byzantine and Christian Museum, Athen, 2002, 52-53.

Bálint 1991: Cs. Bálint. Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest, 1991.

Bálint 2004: Cs. Bálint. A nagyszentmiklósi kincs. Budapest, 2004.

Brentjes 1967: B. Brentjes. Die iranische Welt vor Mohammed. Leipzig, 1967.

Brentjes 1979: B. Brentjes. Mittelasien – Kunst des Islam. (B. Brentjes unter Mitarbeit von K. Rührdanz). Leipzig, 1979.

Catalogue 1996: I. Fodor (Ed.). The ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. Budapest, 1996.

Daim 2000: F. Daim. „Byzantinische“ Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In. F. Daim (Hrsg.). Die Awaren am Rand der Byzantinischen Welt. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7, Innsbruck, 2000, 77-204.

Dimand 1937: M. S. Dimand. Studies in Islamic Ornament I. Some Aspects of Omaiyad and early Abbasid Ornament. Ars Islamica 4, 1937, 293-357.

Elbern 2003: V. H. Elbern. Der Adelshausener Tragaltar. – Formenschatz und Ikonographie. -In: J. M. Fritz (Hrsg.). Fructus Operis II. Regensburg, 2003, 90-120.

Erdmann 1958: K. Erdmann. Bemerkungen zur Bronzeschüssel mit Feuerheiligtum in Berlin. Bonner Jahrbücher 158, 1958, 81-88.

Éry 1968: K. K. Éry. Reconstruction on the tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data. Alba Regia 8-9, 1967-68, 93-147.

Fettich 1931: N. Fettich. Adatok a honfoglaláskor archaeologiájához. Archaeologiai Értesítő 45, 1931, 48-112.

Fettich 1937: N. Fettich. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. Archaeologia Hungarica 21, Budapest, 1937.

Fiedler 1996: U. Fiedler. Die Spätawarenzeitlichen Gürtelbestandteile vom Typ Vrap-Erseke aus Velino (Bez.Varna, Bulgarien). Germania 74/1, 1996, 248-64.

Gáll 2007: E. Gáll. Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X-XI. századi sír- és szórvány fegyverleleteinek elemzése. Hadtörténeti Közlemények 120, 2007, 396-466, 467-74.

Godard 1964: A. Godard. Die Kunst des Iran. Berlin – Grunewald, 1964.

Grabar 1987: O. Grabar. The Formation of Islamic Art. New Haven-London, 1987.

Haase 2003: Cl. P. Haase. Bagdad und Raqqa als abbasidische Stadtgründungen. -In: W. Dressen-G. Minkenberg-A. C. Oellers (Hrsg.). Ex Oriente. Geschichte und Gegenwart christlicher, jüdischer und Islamischer Kulturen I. Isaak und der weiße Elefant. Aachen, 2003, 96-101.

Hampel 1905: J. Hampel. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I-III. Braunschweig, 1905.

Hampel 1907: J. Hampel. Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907.

Herz 1907: M. Herz. A descriptiv Catalogue oft he Objects exhibited in the National Museum of Arab Art. Cairo, 1907 (2.ed.).

Horváth 1993: M. A. Horváth. Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyéből. Herman Ottó Muzeum Évkönyve 30-31/2, 1993, 321-44, 3454-47.

Jósa 1914: A. Jósa. Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban I. Archaeologiai Értesítő 34, 1914, 169-184.

Kovács 1974: É. Kovács. Árpád-kori ötvösség. Budapest, 1974.

Kovács 1942: I. Kovács. A Kolozsvár-Zápolya utcai magyar honfoglaláskori temető. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Muzeum Érem- és Régiségtárából 2, 1942, 85-118.

László 1955: Gy. László. Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des avars. Archaeologia Hungarica 34, Budapest, 1955.

László 1988: Gy. László. Árpád népe. Budapes,t 1988.

Marschak 1986: B. Marschak. Silberschätze des Orients. Leipzig, 1986.

Móra 1926: F. Móra. Lovassírok Kunágotán. Dolgozatok (Szeged) 2, 1926, 123-135.

Nevizánszky-Košta 2009: G. Nevizánszky-J. Košta. Výskum staromadarskeho jazdeckeho pohrebiska v Strede nad Bodrogom v rokoch 1926 a 1937. Slovenska Archeologia 57, 2009, 301-354.

Philon 1980: H. Philon. Early Islamic Ceramics. Benaki Museum, Athens, 1980.

Pope-Ackerman 1967: U. A. Pope-Ph. Ackerman. A Survey of Persian Ornament. -In: A. U. Pope-Ph. Ackerman (Ed.). A Survey of Persian Art. VI. London – New York, 1967. 2678-2765.

Révész 1996: L. Révész. A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc, 1996.

Riegl 1893: A. Riegl. Stilfragen. Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik. Berlin, 1893.

Rosenberg 1908: M. Rosenberg. Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage. Abteilung Niello. Frankfurt/Main, 1908.

Schrenk 1996: S. Schrenk. Zwei orbiculi, Hund und Löwe zu Seiten einer Amphora mit Palmette. -In: M.Falk – F.Lichtwark et al. (Hrsg.) Ägypten – Schätze aus dem Wüstensand. Kunst und Kultur der Christen am Nil. Wiesbaden, 1996, 346-65.

Selmeczi 1980: L. Selmeczi. Der landnahmezeitliche Fund von Kétpó. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32, 1980, 251-269.

Sey 2010: N. Sey. Brigetioi áttört bronzveretek a Sellye-hagyatékból. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 16, 2010, 7-12.

Strzygowski 1904: J. Strzygowski. Mschatta II. Kunstwissenschaftliche Untersuchung. Jahrbuch der K. Preuszischen Kunstsammlungen 25, 1904, 225-373.

Strzygowski 1917: J. Strzygowski. Altai-Iran und Völkerwanderung. Leipzig, 1917.

Točik 1968: A. Točik. Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava, 1968.

Tóth-Horváth 1992: E. H. Tóth-A. Horváth. Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans. Kecskemét, 1992.

Tschilingirov 1982: A. Tschilingirov. Eine byzantinische Goldschmiedewerkstatt des 7. Jahrhundert. -In. A. Effenberger (Red.). Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter. Berlin, 1982, 76-89.

Végh 1970: K. K. Végh. Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 9, 1970, 79-107.

Werner 1986: J. Werner. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Studien zur Archäologie der Awaren 2, Wien, 1986.

Wiet 1981: G. Wiet. Islam and Mohammedan Art. -In: R. Huyghe (Gen. Ed.). Larousse Encyclopedia of Byzantine and Medieval Art. London-New York-Sydney-Toronto, 1981, 111-129.

Zakharov-Arendt 1935: A. Zakharov-V. Arendt. Studia Levedica. Archaeologia Hungarica 16, 1935.

Zick-Nissen 1971: J. Zick-Nissen. Schüssel. -In: Museum für islamische Kunst. Katalog. Berlin, 1971, 43-44.

KÁROLY MESTERHÁZY

DIE PALMETTE IN DER KUNST DER LANDNEHMENDEN UNGARN (10. JAHRHUNDERT)

Die Kunst der landnehmenden Ungarn entwickelte sich in Süd-Russland und blühte im Karpatenbecken auf. Die Spuren dieser Kunst sind hauptsächlich an Metallgegenständen oder an Schnitzarbeiten aus Knochen zu sehen. Für die Verzierung der Gegenstände wurde am häufigsten die Palmette verwendet, aber selten kommt auch die für die Saltowo Kultur charakteristische Lotusknospe vor (Kétpó). Die Palmetten kommen sehr selten auch in spätantiker Form vor (Arad-Csálya), aber die typologische Reihe der Verzierungen führt meistens durch die geteilte und Halbpalmette bis zu den einfacheren geometrischen Formen. Eine charakteristische Form entwickelte sich aus dem antiken Weintraubenblatt und entwickelte sich nach der Wirkung der islamischen Kunst weiter (Benepuszta, Tokaj, Kiskunfélegyháza-Izsáki út, Ószentiván/Tiszasziget). Eine andere Gruppe zeigt die Wirkung der sasanidischen Palmette mit den sich hinein wirbelnden Blattenden (Szolyva, Galgóc). Die gespalteten Palmetten entwickelten sich nach die Wirkung der islamischen Kunst auf jenen Beschlägen wie Tuzsér, Rakamaz. Die Riemenzunge aus Nagyősz bewahrt die spätantike Form (Monza). Die Dreiblatt (Kecskemét-Városföld, Versec)- und Fünfblattpalmetten (Bashalom) folgen einer spätantiken, mediterranen Form.

КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

ЗА АРХИТЕКТУРНИТЕ КОМПЛЕКСИ В ПЛИСКА И ХЕРСОНЕС ПРЕЗ Х ВЕК

Отношенията между средновековна България и средновековен Крим през различните периоди заемат важно място в разработките на българските, руските и украинските историци. Особено внимание в тях се отделя на социално-икономическото и политическото им развитие (Айбабин 1999; Алексеенко 2006, 17-21; Зубарь, Павленко 1988; Михайлов 1990), докато проблемите на материалната и духовната култура остават на заден план. Причина за подобна тенденция е фактът, че почти липсват исторически извори, осветляващи всекидневния живот на Балканския и на Кримския полуостров през Средновековието. Това превръща археологическите сведения във важен източник на информация за нивото на битова култура, особено при анализа на характерните черти на жилищната архитектура в първата българска столица Плиска и в един от най-големите градове на Северното Черноморие – Херсонес през Х в.

След средата на IX в. в облика на Плиска постепенно настъпват изменения, пряко свързани с приемането на християнството за официална религия и утвърждаващите се феодални отношения. Тези промени намират израз в появата на каменни архитектурни комплекси като една по-висока степен в развитието на жилищната архитектура. Местоположението им в много случаи е съобразено с това на селищата, което говори за съществуването на определени традиции в тази област.

Проучванията на гражданските комплекси в Плиска водят началото си още със започването на самите археологически разкопки. Един от първите им изследователи е Стамен Михайлов. През 50-те и 60-те години на ХХ в. той разкопава единствения дотогава във Външния град обширен комплекс от жилищни, стопански и производствени постройки (обект № 31), в който според него живее феодал и зависимо занаятчийско население (Михайлов 1963, 41-43).

Паралелно със Ст. Михайлов проучвания на територията между земления ров и вал и каменната крепост прави и Атанас Милчев. Той продължава работата по обект № 31, като наред с това изследва и няколко архитектурни комплекси с търговско-занаятчийски характер – обект № 52 (т. нар. "Пазарище") и разположеният източно от него обект № 53 (Милчев 1964, 30).

В началото на 80-те години на ХХ в. започва използването и на някои "нетрадиционни" методи при изясняване селищната структура на Плиска. През 1984 г. Павлина Петрова допълва археологическата карта на столичния център с 11 нови обекта, определени като дворно-жилищни комплекси (№№ 40-50), посредством аероархеологически наблюдения на територията на Външния град (Петрова 1984, 52-62). Отбелязана е и мрежа от пътища, свързващи отделните ансамбли, което говори за евентуална функционална връзка между тях. Петрова дава своя принос и при теренните проучвания на архитектурните комплекси във Външния град. Заедно с Живко Аладжов разкопава комплекс "А" (обект № 40), което дава възможност да се правят аналогии при определяне облика на архитектурните ансамбли в Плиска (Аладжов 1997, 102-104).

От средата на 80-те години на ХХ в. изследвания на територията на Външния град прави и Ст. Витлянов. Първоначално с П. Петрова, а в последствие с К. Константинов той разкрива голяма част от архитектурния комплекс № 41 в северозападния сектор на земленото укрепление, за който дотогава има само аероархеологически сведения.

Наред с археологическите разкопки, през тези години въпросът за характера на архитектурните комплекси придобива все по-голяма значимост и в редица научни разработки. Според К. Попконстантинов техният план и композиционни особености са съобразени с практическите нужди на обитателите им. Имайки предвид планировката и характера им, той ги разделя условно на три групи (Попконстантинов 1980, 118):

- имения, състоящи се от жилища, разположени около двор;
- имения от една жилищна и една стопанска сграда в земите на феодала в крайградска околност;
- група имения-комплекси, разделени помежду си от обособени дворове.

Ориентацията на архитектурните комплекси в почти всички случаи е по основните посоки на света, съобразена и с климатичните особености на околния терен. Вероятно поради силните ветрове от север и запад фасадата им е с лице на изток, като на този ограден зид се разполага и официалния вход на имението. Много често, като например в обект 40 (обр. 1), се откриват и други порти с второстепенно значение, водещи пряко към жилищно-битовото ядро в центъра на дворното пространство (Петрова, Аладжов 1986, 42).

Земеделско-скотовъдните комплекси се срещат предимно в северозападната и югозападната част на Външния град на Плиска, главно поради благоприятните условия за подобен род дейност и наличието на голям естествен водоизточник – р. Асардере с нейните притоци. Сходният им характер предизвиква и сходни планови композиции, които почти не претърпяват съществени промени с течение на времето. За тях е характерно наличието на обширни дворове, заобиколени със стопански постройки, долепени до оградните стени. Почти в средата на дворното пространство се разполага жилищният ансамбъл, който се състои от складови, битови и жилищни помещения, използвани лично от феодала и неговото семейство.

Подобна планировка до голяма степен се доближава до вътрешното устройство на т. нар. усадби, характерни за градската архитектура не само на Херсонес като провинциален център, но и на Византия като цяло. Срещат се както в рамките на града, така и в неговите околности и принадлежат на различни прослойки – княжески, болярски, църковни (Толочко

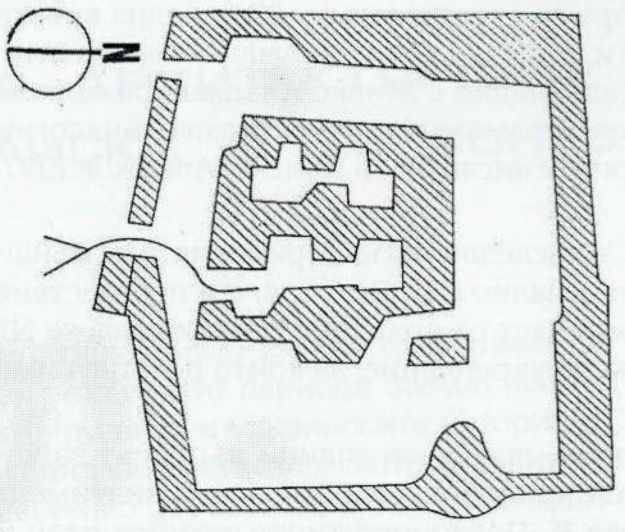

Обр. 1
План на обект № 40 (по Ж. Аладжов и П. Петрова)

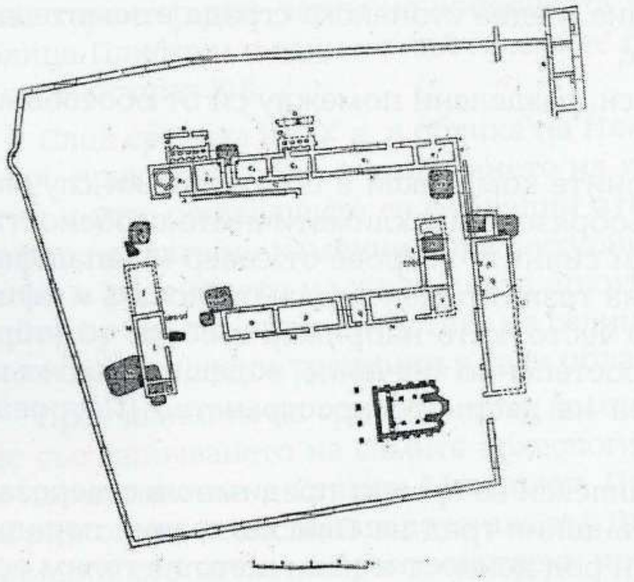

Обр. 2
План на обект № 31 (по Ст. Михайлов)

1989, 159). Без съмнение те също са архитектурен израз на социалното разслоение в обществото. На базата на резултатите от проведените досега археологически проучвания се забелязва, че в тях също могат да се обособят не по-малко от три архитектурни единици: жилищна постройка, складово помещение (разполагащо се обикновено в долните етажи на дома) и дворно пространство, което превишава по размери останалите жилищни части (Якобсон 1950, 47). Подобна прилика води след себе си и до редица сходства в устройството на самите комплекси в Плиска и Херсонес. Често срещана при тях е П-образната или Г-образната форма (Рабинович, Седикова, Хеннеберг 2009, 199; Романчук 2000, 161), пряко свързана със спецификата на терена и нуждата от затворен ансамбъл в случай на опасност. Дворовете на именията, техните размери и устройство зависят и от стопанската дейност на обитателите им, но като цяло всички жилищни постройки са еднотипни (Поляковская, Чекалова 1989, 69). Обикновено представляват дву- или три пространствени каменни сгради, чиято фасада е насочена към главния вход на комплекса. По подобие на усадбите в Херсонес, домовете на феодалната аристокрация в първата българска столица са предимно двуетажни (Пархоменко 2009, 43), което ги отличава от цялостната хоризонтална структура на комплексите. Доказателство за това е откритата към западната стена до южния външен ъгъл на болярското жилище в обект № 40 площадка за стълбище, която вероятно води до втория етаж (Петрова, Аладжов 1986, 42). За домовете в Константинопол наличието на каменна стълба свидетелства за високия ранг на техните обитатели (Райс 2006, 156). Липсата на подобни съоръжения в останалите комплекси в Плиска може да се обясни с използването за целта на дървени стълби, характерни и за други градски центрове от периода (Мак-Каркадейл 1990, 35).

В някои случаи в рамките на именията се разполага и църковна постройка, задоволяваща религиозните нужди на обитателите им. Когато тя липсва, за целта са били използвани най-близките скъсени базилики или еднокорабни храмове.

Самото дворно пространство е непокрито и се разпознава по липсата на покривни керемиди в културния пласт (Якобсон 1950, 48). Много често представителната му част пред фасадата на жилищната сграда или в близост до главния вход е застлана с каменни или тухлени плочи, някои от които от преупотребени антични материали (Витлянов, Константинов 2008, 603-606). Техният произход в Плиска най-често се свързва с намиращата се наблизо късноантична крепост при с. Войвода, Шуменско. Покриването на двора с каменни плочи с неправилна форма нерядко се практикува и в усадбите в Херсонес (Якобсон 1959, 290), като подобно сходство най-вероятно е предизвикано от сравнително еднаквото ниво на битова култура.

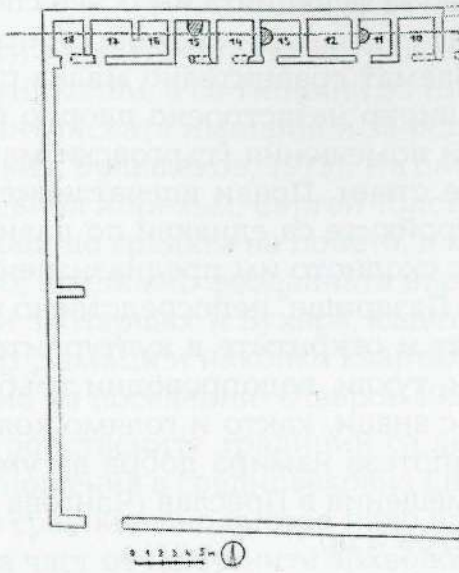

Обр. 3
План на търговските помещения при обект № 52 „Пазарище" (по Ат. Милчев)

Доста по-различна е вътрешната планировка и композиция на занаятчийските комплекси във Външния град на Плиска. Отличават се с почти плътно застрояване на дворното пространство и липсата на обширни пространства нужни за земеделски цели. Разполагат се най-често на отдалечени от Вътрешния град места поради факта, че част от производствата са свързани с прах и лоша миризма. Обикновено се състоят от няколко верижни по план помещения, чиято последователност е напълно съобразена с изискванията на производствения процес. По-добре доловими са комплексите, специализирани в производството на строителна и битова керамика (обект № 31) (обр. 2), докато за развитието на железообработването имаме само косвени данни. Най-ярката особеност на именията със занаятчийски характер е отчетливо изразеното деление на сградите в тях на две части – стопански и жилищни (Попконстантинов 1980, 121), което е характерно и за част от усадбите в Херсонес (Пархоменко 2009, 43). В тях се откриват пещи, огнища, ателиета за украса, складови помещения, както и много археологически материали (ковани гвоздеи с малки глави, метални игли, панички с оловен оксиохлорид и др.), необходими при извършването на определен вид стопанска дейност.

Архитектурните комплекси с търговски характер във Външния град на Плиска също са обособени в самостоятелен квартал. За разлика от Херсонес, където са ситуирани предимно в северната част на града (Романчук

2000, 155-157), се разполагат непосредствено южно от каменната крепост. Доказателство за функцията им освен специфичната планировка и вътрешно устройство се явяват и многобройните пътища, свързващи този столичен район. Заемат сравнително малка площ, за която е характерно наличието на обширно незастроено дворно пространство – търговски площад и голям брой помещения (търговски магазини и работилници), долепени до оградните стени. Прави впечатление, че в някои от тях (обект № 52) (обр. 3) постройките са еднакви по план и размери, което най-вероятно е свързано със сходното им предназначение (Милчев 1992, 207). За съществуването на „Пазарище" непосредствено южно от Вътрешния град в Плиска свидетелстват и откритите в културните пластове фрагменти от керамика, керемиди, тухли, водопроводни тръби, гвоздеи, панти за врати, меден медальон със знаци, както и голямо количество кости от животни. Представената хипотеза намира добра аргументация и в известни аналогии с верижни помещения в Преслав (Чангова 1957, 233-290), Новгород (Толочко 1989, 135), Псков и др.

Разгледаните типове архитектурни комплекси във Външния град на Плиска не съществуват самостоятелно, а представляват центрове на околната територия. Според функциите, които изпълняват, те се обособяват в квартали със земеделско-скотовъден, занаятчийски или търговски характер. За наличие на подобна концентрация от имения можем да твърдим със сигурност за югозападната част на Външния град, където е съществувал добре оформен квартал, вероятно снабден с водопроводна мрежа. На базата на проведените аерофотонаблюдения на територията извън крепостните стени ясно личат четири групи квартали от градски тип: квартали с големи имения; квартали с малки комплекси; квартали с търговско-занаятчийски комплекси; квартали с единични сгради (Петрова 1992, 75).

Сведенията за числеността и социалния състав на населението в тях са доста оскъдни. Ако се съди по характера им, може да се предположи, че в архитектурните комплекси освен семейството на феодала живее и зависимо население, което работи в стопанските сгради. Останалите работници вероятно населяват ранносредновековните селища от каменни наземни жилища, ситуирани в близост до имениита. В случаи на опасност зависимото население може би е намирало убежище зад оградните стени на най-близкия ансамбъл. В подкрепа на подобна хипотеза е и фактът, че много от комплексите вероятно имат собствени гарнизони, което постепенно ги превръща в самостоятелни архитектурни единици на територията на Външния град на Плиска, особено в следстоличния период от нейното развитие.

Що се отнася до броя на населението в комплексите той би могъл да се определи на базата на сравнителен анализ на размерите им. Според проведените изследвания в Херсонес, площта на усадбите от приблизително 150-200 $м^2$ е достатъчна за водене на нормален начин на живот от семейство от 5-6 души (Сорочан 2005, 759). Така представените размери са около 10 пъти по-малки от средната големина на гражданските комплекси във Външния град на Плиска, което е основание да се допусне, че крайградските имения в първата българска столица са обитавани от значително по-голям брой население – около 25-30 души в зависимост от характера на самото производство.

Така представените особености в архитектурата на гражданските комплекси в Плиска и Херсонес не са уникални, а са типични за голяма част от провинциалните центрове на Византийската империя и за редица градове в Средна Азия (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973). На базата на археологическите си наблюдения в Древния Хорезъм, Сергей Толстов говори за съществуването на "укрепени замъци по средата на полето, в които живеело значителен брой от населението, предимно феодалната върхушка" (Толстов 1962, 249). Те са характерни и за Наршах и Бухара, където във Външния град (т. нар. шахристан) имало „замъци и няколко квартали, отстоящи на разстояние един от друг подобно на поселения" (Лавров 1950, 53).

Подобни сходства в градоустройствените традиции са лесно обясними с добре развитите феодални отношения в средновековна Европа и Азия, както и във връзка с достигнатото сравнително високо ниво на битова култура. Те представляват само малка част от наличните археологически данни, служещи като база за сравнение. Без съмнение и Плиска и Херсонес в определена степен са повлияни от византийския културен модел, като прилагат в него редица местни особености.

ЛИТЕРАТУРА

Айбабин 1999: А. И. Айбабин. Этническа история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999.

Аладжов 1997: Ж. Аладжов. За облика и характера на комплексите във Външния град на Плиска. – В: Известия на Историческия музей-Шумен, 9. Шумен, 1997, 102-104.

Алексеенко 2006: Н. А. Алексеенко. Административно-политический очерк истории византийского Херсона IX-XI вв. – В: Херсонесский сборник. Supplement I. Топография Херсонеса Таврического. Водосборная цистерна жилого дома в квартале VII (IX-XI вв.). Севастополь, 2006.

Беленицкий, Бентович, Большаков 1973: А. М. Беленицкий, И. Б. Бентович, О. Г. Большаков. Средневековый город Средней Азии. Ленинград, 1973.

Витлянов, Константинов 2008: Ст. Витлянов, К. Константинов. Археологически разкопки на обект № 41 във Външния град на Плиска. – В: Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 603-606.

Зубарь, Павленко 1988: В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко. Херсонес Таврический и распространение християнства на Руси. Киев, 1988.

Лавров 1950: В. А. Лавров. Градостроительная культура Средней Азии. Москва, 1950.

Мак-Каркадейл 1990: Ч. Мак-Каркадейл. Убранство жилого интерьера от античности до наших дней. Москва, 1990.

Милчев 1964: Ат. Милчев. Проучвания на раннославянската култура и на Плиска през последните двадесет години. – Археология, 3, 1964, 23-35.

Милчев 1992: Ат. Милчев. Разкопки около южната порта и югозападната кръгла кула на Вътрешния град на Плиска. – В: Плиска-Преслав, 5, Шумен, 1992, 185-211.

Михайлов 1990: Е. Михайлов. Руси и българи през ранното средновековие до 964 г. София, 1990.

Михайлов 1963: Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959-1961 г. – В: Известия на археологическия институт, XXVI, 1963, 5-46.

Пархоменко 2009: М. Пархоменко. О структуре жилого дома Херсонеса-Херсона (IV-IX вв.). – В: Актуальні проблеми, 12, 2009, 37-45.

Петрова 1984: П. Петрова. Аероархеологическо проучване на архитектурни комплекси от IX-X в. – Археология, 1, 1984, 52-62.

Петрова 1992: П. Петрова. Към въпроса за историко-археологическата топография на Плиска по данни на аерометода. – В: Плиска-Преслав, 5, 1992, 44-76.

Петрова, Аладжов 1986: П. Петрова, Ж. Аладжов. Археологически проучвания на комплекс "А" (обект 40) във Външния град на Плиска. – Годишник на музеите в Северна България, XII, 1986, 37-48.

Поляковская, Чекалова 1989: М. А. Поляковская, А. А. Чекалова. Византия: быт и нравы. Свердловск, 1989.

Попконстантинов 1980: К. Попконстантинов. Граждански комплекси в Плиска и Преслав – В: Средновековният български град. София, 1980, 117-129.

Рабиновиц, Седикова, Хеннеберг 2009: А. Рабиновиц, Л. В. Седикова, Р. Хеннеберг. Повседневная жизнь провинциального города в поздневизантийский период: междисциплинарные исследования в южном районе Херсонеса. – В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, XV. Симферополь, 2009.

Райс 2006: Т. Райс. Византия. Быт, религия, культура. Москва, 2006.

Романчук 2000: А. И. Романчук. Очерки истории и археологии византийского Херсона. Екатеринбург, 2000.

Сорочан 2005: С. Б. Сорочан. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина на X вв.). Очерки истории и материальной культуры, 1-2, Харьков, 2005.

Толочко 1989: П. П. Толочко. Древнерусский феодальный город. Киев, 1989.

Толстов 1962: С. П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва, 1962.

Чангова 1957: Й. Чангова. Търговски помещения в Преслав. – Известия на археологическия институт, XXI, 1957, 233-290.

Якобсон 1950: А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес (XII-XIV вв.). Москва-Ленинград, 1950.

Якобсон 1959: А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес. – В: Материалы и исследования по археологии СССР, № 63, Москва-Ленинград, 1959.

KONSTANTIN KONSTANTINOV

ABOUT ARCHITECTURAL COMPLEXES IN PLISKA AND HERSONES DURING X CENTURY

The article studies the characteristic features of the housing architecture in the first Bulgarian capital – Pliska, and in one of the biggest cities on the Crimean peninsula – Hersones, during Xth century. It is presented archaeological findings about the character and appearance of the housing complexes, which served as hubs for the adjoining territory. Around them are set up quarters, each one to serve different purpose – for economic or religious activities, crafts work etc. The complexes are a reflection of the feudal relationships in Medieval Bulgaria and Medieval Crimea. They encompass residential buildings – built usually in the central part of a territory, protected with border wall, and buildings for economic activities and crafts work, built on the outskirts.

The similarities between the so-called usadbi in Hersones and the housing complexes in Pliska with respect to architecture are also confirmed by the analysis of the finds, that were discovered in there – namely, building and domestic ceramics, ornaments, everyday objects etc. The majority of them are influenced by the Byzantine culture as a result of the increasing role of the Christianity. On the grounds of the archaeological findings provided, it could be assumed that there were tight cultural connections between the two centers of Medieval Europe – Hersones and Pliska during Xth century. The closest relations were in terms of trade, facilitated probably by the intermediation of Byzantium.

АНДРЕЙ АЛАДЖОВ

СТРУКТУРА НА СЕЛИЩАТА ВЪВ ВЪНШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА

История на проучванията

117 години ни делят от началото на целенасоченото археологическо проучване на Плиска. За този не малък период, от територията на Външния град са проучени едва 0,5 %. Основната причина е в неговите размери - земленото укрепление на Плиска огражда площ от 21 900 дка. Освен това усилията на преобладаващата част от изследователите са били съсредоточени в няколко основни пункта, в които се е разкривала монументалната каменна архитектура на Плиска.

Началото на целенасоченото археологическо проучване на селищата във Външния град е свързано с имената на Стамен Михайлов и Атанас Милчев, които в периода от края на 40-те до началото на 60-те години на миналия век провеждат разкопки на територията на два многослойни обекта - селището под обект 31 и селището в района на Асар дере (Михайлов 1949, 215-221; 1955, 147-149, 157-160; Милчев 1960; 1960а). Както в случая с обект 31, където селището попада под каменните сгради на комплекса (Василев 1993, 37), така и при разкопките на Голямата базилика, проведени от П. Георгиев, останките от селищните структури са открити под масивните градежи (Георгиев 1981; 1993, 9-40). Освен разкопките на селището под Голямата базилика в този период – 80-те и 90-те години на XX век, са проучени още три селища: селището югоизточно от обект 31, разкопавано от Р. Василев (Василев 1990; 1991; 1991а; 1993), селището, наименувано от своя проучвател Т. Балабанов като обект „Цеха“ (Балабанов 2004) и селището югоизточно от Вътрешния град, проучвано от С. Станилов и Я. Димитров (Станилов, Димитров, Янкулов 1991). През 2012 г. при спасителни разкопки за фотоволтаичен парк е проучено селище, разположено в североизточния край на съвременния град Плиска (Димитров, Иванов, Савев 2013) (Обр. 1).

Общо 7 са селищата, проучени чрез разкопки. Селищата, локализирани въз основа на теренни обходи, са много повече – 66. Началото на тяхното картиране е поставено от Р. Рашев в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век (Рашев 1990, обр.1; 1995, обр.1), който обособява 10 сектора във Външния град, интерпретирани като селища. Картината се допълва от Я. Димитров, който през същия период предприема детайлни теренни издирвания на територията на Външния град, в резултат на което локализира общо 40 селища (Димитров 1992; 1995; 1999; Рашев, Димитров 1999; Dimitrov 2007; Димитров 2013). След едно дълго, почти 20-годишно прекъсване, на територията на Външния град са подновени теренните обходи и в периода 2010-2012 г. са локализирани още 32 нови селища (Аладжов, Димитров, Стаменов, Стаменова, Стоянова, Иванов, Стойчев 2013).

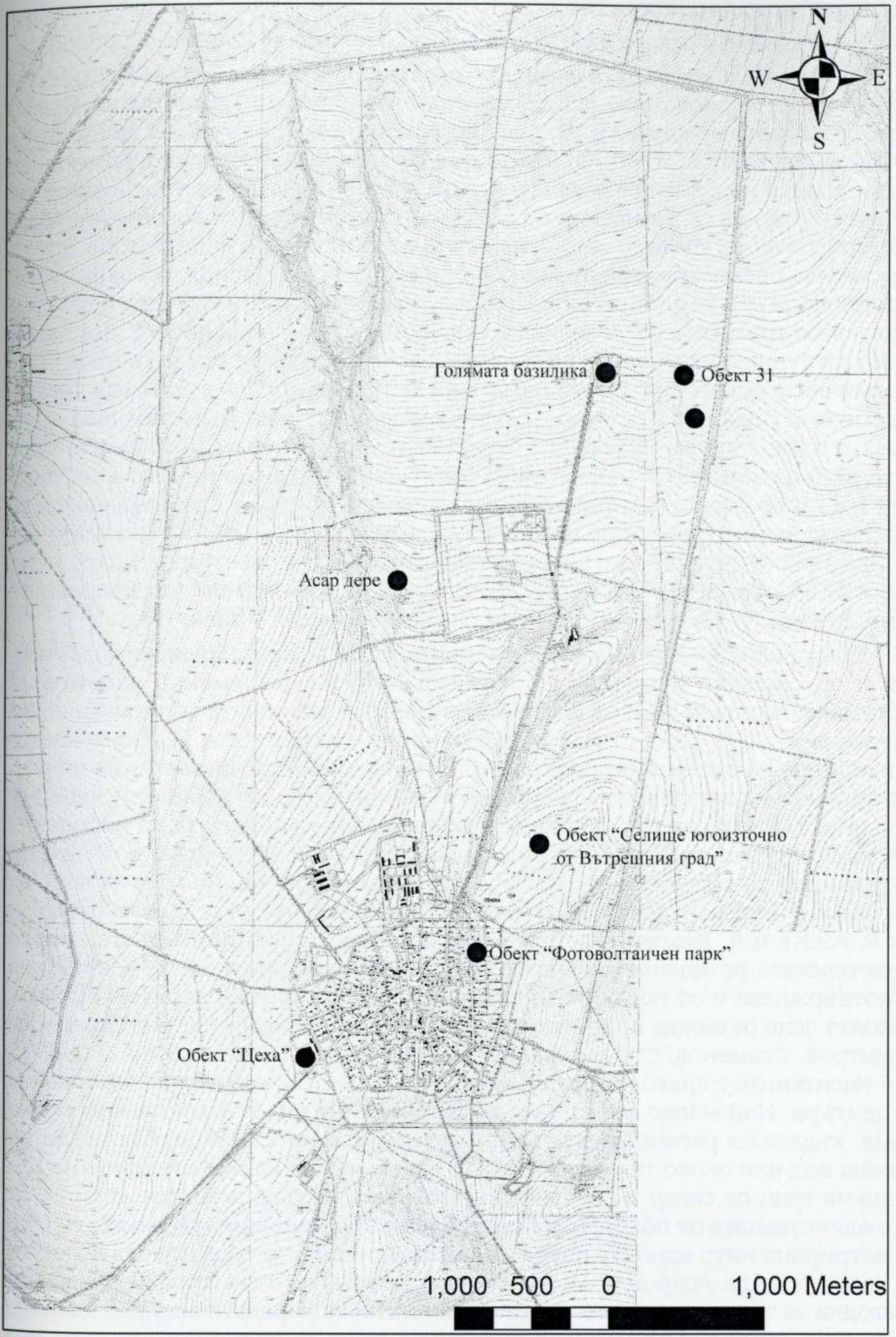

Обр.1
Карта на селищата, проучени чрез археологически разкопки

Териториално покритие

На археологическата карта на Плиска са нанесени 72 селища (Обр. 2).

Размерите на селищата варират в голям диапазон. Най-големите обекти заемат площ от около 900 дка, докато най-малките са 10 дка. Преобладават тези с големина между 30 и 100 дка. Естествено тези размери не могат да се считат за абсолютно точни, тъй като ние ги определяме според дисперсията преди всичко на керамични фрагменти, които, в резултат на обработката на почвата, може да са разнесени на далечно разстояние от първоначалното си местоположение. Именно затова най-точни граници дава Я. Димитров, който проследява обектите и в дълбочина по времето, когато обхожда изкопите за водопроводи във Външния град. За съжаление тези изкопи са тесни и дълги и позволяват трасирането на селищните граници само в една посока. Допълнително затруднение създава и вече изтъкнатото обстоятелство за гъстотата на керамичната дисперсия. Почти няма зони от повърхността, в които да липсва керамика и понякога е трудно да определиш обективно къде свършва един обект и къде започва друг. Част от селищата (най-вече от проучените чрез разкопки) се намират в рамките на съвременното селище или в съседство с него и в такъв случай границите на изследваните обекти също няма как да се проследят точно. Най-добре проучени са селищата в района на Голямата базилика, покрай Асар дере, в районите на обект № 31 и североизточно от него, обект № 33, обект № 40, обект № 45, църква № 11 (югоизточно от Вътрешния град), църква № 13, до южната страна на земления вал – обект "Цеха".

При анализирането на информацията, добита при теренните проучвания и обхождания във връзка с изграждането на съвременна напоителна система, е направен опит за систематизиране на селищната топография (Димитров 1995, 257). Една от най-примамливите е теорията за целенасоченото разполагане на поселенията покрай трасето на външното укрепление по разпореждане на централната власт. По този начин селищата добиват и защитни функции, тъй като на всяко едно от тях е възложена защитата на определен участък от укрепителната система (Балабанов 2004, 133). Факт е, че някои от селищата са разположени в близост до земления вал, но голяма част от тях заемат и по-централни пространства във вътрешността. Както отбелязват Р. Рашев и Я. Димитров - най-ранните селища образуват пръстен около владетелската резиденция (Рашев 1990, 70; Рашев Димитров 1999, 28). Това се потвърждава и от последната издадена археологическа карта на Плиска, на която ясно се вижда плътното заселване около Вътрешния град (Аладжов, Димитров, Стаменов, Стаменова, Стоянова, Иванов, Стойчев 2013, 245-250). Най-наситените с археологически материали зони са на север, запад и изток от центъра. Най-малко материали се откриват на юг от южната крепостна стена, където са регистрирани само няколко каменни сгради, без следи от селища под или около тях. Триъгълната ивица между южната граница на Вътрешния град от север и северната периферия на съвременното селище от юг е единствената от обходените досега зони във Външния град, в която не е регистрирано нито едно селище. Основната причина за това е заблатяването по левия бряг на Асар дере. Честото наводняване на тази площ я прави непригодна за заселване. Единствено височината непосредствено пред южната крепостна стена е била избрана като подходяща за издигането на няколко каменни постройки, синхронни с каменната крепост.

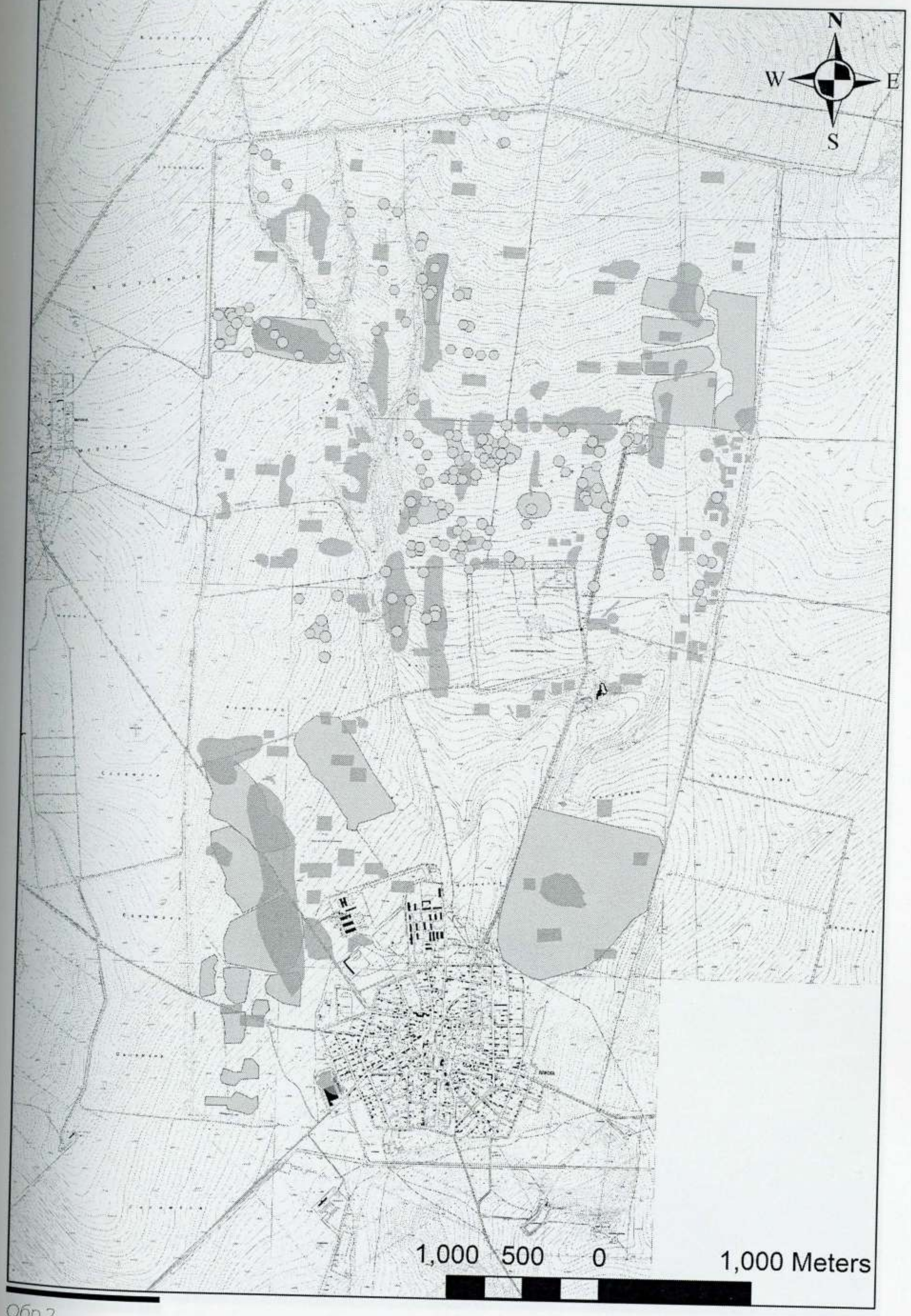

Обр.2
Карта на селищата, регистрирани на територията на Външния град на Плиска

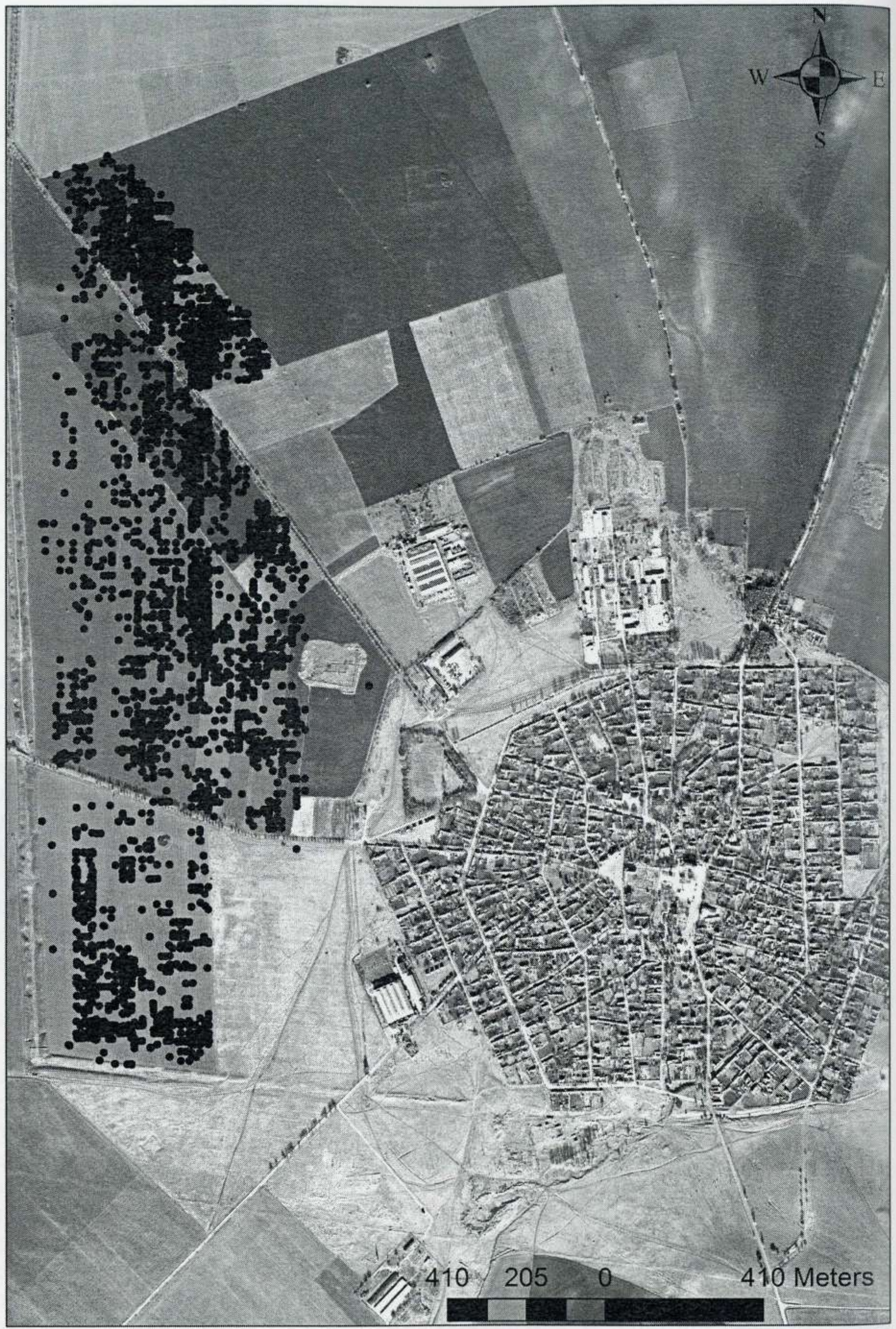
N
W
E
S
410 205 0 410 Meters

Обр.3
Карта на керамичната дисперсия в югозападния ъгъл на Външния град

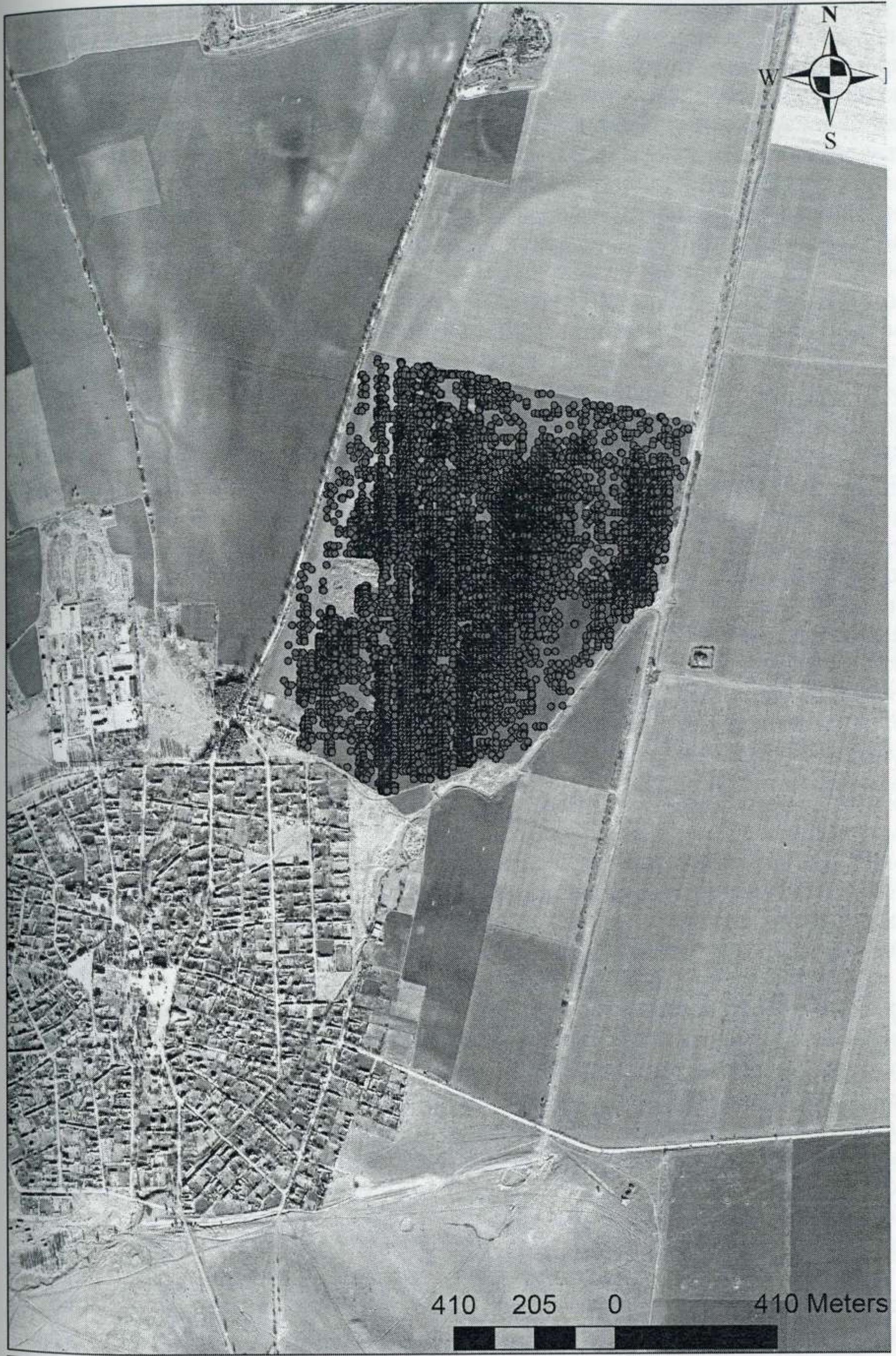
N
W
S
410 205 0 410 Meters

Обр.4
Карта на керамичната дисперсия в югоизточния ъгъл на Външния град

Една от най-високите дисперсии на керамични фрагменти е регистрирана в зоната, разположена между югозападния ъгъл на вала от юг и запад, съвременния град Плиска от изток и на север на разстояние 2,5 км северно от южния вал (Обр. 3). На тази площ, заемаща 20 дка, на картата са нанесени 9 селища. Също толкова селища са разположени непосредствено на запад от източния вал в участъка между пътя, свързващ източната порта на каменната крепост с източния проход в земленото укрепление от юг и на север в протежение на 2,3 км. И в двете посочени зони се потвърждава наблюдението за целенасочено застрояване на площи в близост до земления вал, като това е особено валидно за селищата покрай източния вал, които се развиват в тясна ивица, успоредна на укреплението, докато на запад от тях, до линията на каменния път между Вътрешния град и Голямата базилика, са документирани само 3 обитавани зони. За съжаление североизточният ъгъл на земленото укрепление не е обхождан и там картината все още не е изяснена. Покрай вътрешната периферия на северозападната четвърт на Външния град са регистрирани 9 селища, въпреки, че това е една от най-фрагментарно картираните площи.

Най-плътно заселена е територията около обекта селище югоизточно от Вътрешния град. На площ от 9 дка, ситуирана между съвременния град Плиска от юг, източния вал от изток, асфалтовият път, свързващ града със старините от запад и на 1 км северно от съвременното селище, е регистрирана най-високата концентрация на археологически материали и особена гъстота на керамичната дисперсия – на места над 50 фрагмента на 5 м2 (Обр. 4). Тази наситеност на находки и структури провокира през 2012 г. едно локално картиране на зоната успоредно на източния вал, но от външната му страна. Там се установи коренно различна ситуация – почти пълна липса на керамични фрагменти и на каквито и да е други археологически материали.

Структура

При изследването на структурата на селищата се сблъскваме със същите обстоятелства, които пречат на точното определяне на техните граници и размери и затова за съставните елементи на селищата и за съотношението им един спрямо друг се съди преди всичко по проведените на много места разкопки. Основен тип жилище в селищата е полуземлянката, но в някои селища са проучени също така и землянки. Най-рядко срещани са наземните постройки, изградени с каменни, дървени или кирпичени стени. Присъщ елемент на почти всички проучени жилища са отоплителните съоръжения – пещи, печки и открити огнища, разположени най-често в един от ъглите. Досегашните наблюдения отчитат гнездово разположение на жилищата, свързано вероятно с обособяване на отделни родови пространства (Михайлов, Милчев 1959; Милчев 1960; Димитров 1995, 262; 1999, 24; Рашев, Димитров 1999, 65-7). В някои от селищата са разкрити по-големи жилищни постройки, със стени, облицовани с дървени талпи, заемащи обикновено централната част на селищната площ. Отличаването им от основната маса жилища, както и важното им положение в планировката, са причина за възприемането им като обиталища на старейшините на поселенията (Балабанов 2004, 136).

Интересен е фактът, че някои от селищата, въпреки че се разполагат на територията на укрепен град, са оградени със собствени защитни стени. В селището югоизточно от Вътрешния град са проследени трасетата на успоредни двойни траншеи – основи за дървени огради, формиращи два разновременни правоъгълни двора с входове към запад. Като terminus post quem за издигането на едната от оградните стени може да се използва монета на Никифор I Геник (802-811), открита на дъното на една от траншеите (Станилов, Димитров, Янкулов 1991, 124-7, обр. 1). Дървена стена, проследена по южното и западното трасе, е ограждала и селището, проучено под Голямата базилика (Георгиев 1993, 14-5, обр. 6).

При новите теренни издирвания бе установено, че по-голямата част от сградите попадат в границите на някое селище, както и че не са малко случаите, когато в едно селище има по няколко сгради, а понякога в рамките на селището влиза и сграден комплекс. Броят на сградите - 100, е доста голям, за да предположим, че всички те са религиозни постройки, а и освен това със сигурност са регистрирани 40 църкви във Външния град. Изводът, който можем да направим е, че в почти всяко селище е била издигана поне по една каменна сграда или поне постройка, за градежа на която, са използвани частично камъни.

Хронология

В хронологически план селищата във Външния град се разделят на две основни групи, свързани съответно със столичния и следстоличния периоди на Плиска. В някои от тях се проследяват и двата периода на съществуване. Първата група селища е по-малобройна. Това са проучените селища в районите на Голямата базилика, Асар дере, обекти №№ 31, 33 и 40, обект "Цеха" и селището югоизточно от Вътрешния град. Според открития археологически материал, селищата от ранната група традиционно се датират в периода VIII-първата половина на IX век. Краят на съществуването на селищата в Плиска се поставя към началото или средата на XI век (Михайлов, Милчев 1959; Милчев 1960; Георгиев 1981, 195; Василев 1995, 32-3; Димитров 1995, 259-62; Рашев, Димитров 1999, 59-67; Георгиев, Витлянов 2001, 13-6; Балабанов 2004, 160).

Относителността на датиране на обектите е твърде голяма, както и, съответно, границите на хронологичните групи са твърде широки. Сред публикуваните материали, касаещи възможностите за по-конкретно датиране, има само два абсолютни репера, които биха могли да се възприемат като отправни точки за началните периоди на селищата от двете хронологически групи. Това са монетата на император Никифор I Геник (Станилов, Димитров, Янкулов 1991, 124-7), която датира изграждането на „ранните" селища около началото на IX век и печатът на княз Борис, архонт на България (Василев 1987, 402; 1991а; Рашев 2008, 66), който ни дава начална дата на „късните" селища. Селището, сред инвентара на което е намерен този печат, е синхронно с Голямата базилика, която, от своя страна, е построена върху селище, съществувало преди строежа.

Селищата в градоустройствения контекст на Плиска

Допълнителна информация за броя, разположението и датировката на селищата, са регистрираните 40 църкви на територията на Външния град. Предполага се, че всяка църква е принадлежала към дадено поселение, както и, че не всички селища, в които има църкви, възникват след приемането на християнството, а някои от тях са съществували и преди това. Много показателен в това отношение е именно случаят с Голямата базилика, която е построена върху съществуващо по-ранно селище, а след строежа на архитектурния комплекс, около него се развива ново селище (Георгиев 1981, 190; Василев 1995, 27-29; Рашев 2008, 66, 102). Такава е ситуацията изобщо в целия Външен град на Плиска. Анализът на селищната топография показва, че по-голямата част от документираните църкви и църковни комплекси, гражданските сгради и архитектурни комплекси са разположени или в границите на селища, или в непосредствена близост до тях (Аладжов, Димитров, Стаменов, Стаменова, Стоянова, Иванов, Стойчев 2013, 58-84).

Освен връзката сгради и селища, съществува и връзката между дворцовия център и многобройната група от селища, изградени по периферията му, както и връзката землено укрепление – селища, от една страна, покрай вътрешната страна на вала и, от друга страна, липсата на селища извън вала. Всичко това показва, че изграждането на селищата във Външния град на Плиска е част от цялостната градоустройствена концепция на първата българска столица.

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Димитров, Стаменов, Стаменова, Стоянова, Иванов, Стойчев 2013: А. Аладжов, Я. Димитров, С. Стаменов, В. Стаменова, Х. Стоянова, С. Иванов, С. Стойчев. Археологическа карта на Плиска. София, 2013.

Балабанов 2004: Т. Балабанов. Селище в югозападната част на Външния град на Плиска. - В: Плиска-Преслав, т. 10. Велико Търново, 2004, 101-168.

Василев 1987: Р. Василев. Ранносредновековни селища VIII-X век в района на Плиска. - В: II международен конгрес по българистика. Доклади, 6, Българските земи в древността. България през средновеко¬вието. София, 1987, 400-406.

Василев 1990: Р. Василев. Ранносредновековно селище североизточно от обект 31 във Външния град на Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 1989 г. Кюстендил, 1990, 126-127.

Василев 1991: Р. Василев. Ранносредновековно селище североизточно от обект 31 във Външния град на Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 1990 г. Ловеч, 1991, 140-141.

Василев 1991а: Р. Василев. Оловен печат на княз Борис-Михаил от Плиска. - Нумизматика, 1-2, 1991, 3-7.

Василев 1993: Р. Василев. За планировката на някои ранносредновековни селища във Външния град на Плиска. - В: Приноси към българската архео¬логия, т. 2. София, 1993, 35-39.

Василев 1995: Р. Василев. Нови данни за ранносредновековното селище в района на Голямата базилика в Плиска. - В: Плиска-Преслав, т. 7. Шумен, 1995, 27-33.

Георгиев 1981: П. Георгиев. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. - В: Плиска-Преслав, т. 2. София, 1981, 190-197.

Георгиев 1993: П. Георгиев. Разкопки в Голямата базилика в Плиска през 1978 и 1979 г. - В: Плиска-Преслав, т. 6. София, 1993, 49-68.

Георгиев, Витлянов 2001: П. Георгиев, С. Витлянов. Архиепископията-манастир в Плиска. София, 2001.

Димитров 1992: Я. Димитров. Нови данни за археологическата карта на Плиска. - В: Приноси към българската археология, т. 1. София, 1992, 58-67.

Димитров 1995: Я. Димитров. Плиска. - В: Материали за картата на средновековната българска държава. - В: Плиска-Преслав, т. 7. Шумен, 1995, 247-263.

Димитров 1999: Я. Димитров. Историческа топография на Плиска. Автореферат на дисертация за получаване на научната и образователна степен "Доктор". София, 1999.

Димитров 2013: Я. Димитров. Археологическа карта на Външния град на Плиска: издирване, проучване и картографиране на обектите 1899-2009 г. - В: Археологическа карта на Плиска. София, 2013, 270-399.

Димитров, Иванов, Савев 2013: Я. Димитров, С. Иванов, Ю. Савев. Спасително археологическо проучване на обект „Фотоволтаичен парк" на територията на град Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 374-375.

Милчев 1960: А. Милчев. Археологически разкопки в местността Асар дере в Плиска. - Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, 53-III, 1960, 31-64.

Милчев 1960а: А. Милчев. Разкопки в Плиска западно от Вътрешния град, 1959 г. - Ар¬хеология, 1960, 3, 30-43.

Михайлов 1949: С. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945-1947 г. (Разкопки и проучвания, 3). София, 1949, 171-225.

Михайлов 1955: С. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948-1951 г.). - Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 49-181.

Михайлов, Милчев 1959: С. Михайлов, А. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г. - Известия на археологическия институт, XXII, 1959, 263-291.

Рашев 1990: Р. Рашев. Към топографията на Плиска и Преслав. - Векове, 5, 1990, 69-73.

Рашев 1995: Р. Рашев. Плисковският аул. - В: Плиска-Преслав, т. 7. Шумен, 1995, 10-22.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.

Рашев, Димитров 1999: Р. Рашев, Я. Димитров. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999.

Станилов, Димитров, Янкулов 1991: С. Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов. Проучване на селището югоизточно от вътрешния град на Плиска. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, т. 2. София, 1991, 124-137.

Dimitrov 2007: J. Dimitrov. Zur historicshen Topographie Pliskas eihundert Jahre nach den ersten Ausgrabungen. - In: Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 2, Byzantium, Pliska, and the Balkans, Ed. by J. Henning, Berlin-New York, 2007, 253-271.

ANDREY ALADZHOV

STRUCTURE OF THE SETTLEMENTS IN THE OUTER TOWN OF PLISKA

The work examines the position of the settlements within the urban structure of the Outer Town of Pliska. The history of research shows that the settlements that have been revealed through archaeological excavations are 7 in total. However, the settlements registered through terrain survey are many more – 66. Seventy-two of them have been marked on the archaeological map of Pliska. Their sizes vary over a large range. The largest sites cover an area of about 900 decares, and the smallest ones – 10 decares as the sites ranging between 30 and 100 decares prevail. The theory of a determined ordinance of the central government for arrangement of the settlements along the line of the outer fortification seems to be the most attractive one among all the attempts for systematization of the settlement topography. Thus the settlements get also a protective function as each of them has been entrusted with the protection of a particular sector of the fortification system. The study of the structure of the settlements is confronted with the same circumstances which prevent an accurate definition of their limits and sizes. Therefore we presume their components and the correlations between them according mainly to the excavations carried out at many sites. The main type of a house in them is to be the semi-dugout although some settlements contain also dugouts. The ground houses appear to be the rarest type constructed of stone, wooden or adobe walls. The heaters are an inherent element of almost all of the investigated houses – ovens, stoves or open fireplaces in most of the cases constructed in one of the corners. The observations up to now report a nest-like arrangement of the houses. Some of the settlements contain larger houses their walls faced with wooden planks and usually taking the central sector of the settlement area. It seems interesting that some of the settlements are encircled by protective walls. In chronological aspect the settlements in the Outer Town belong to two main groups relating to the metropolitan and post-metropolitan periods of Pliska. Nevertheless, some of them reveal both periods of existence. The first group is a smaller one. Traditionally it is dating from the 8th – the first half of the 9th c. The end of existence of the settlements in Pliska came about the early or mid 11th c. Some additional information of the number, arrangement and date of the sites comes with the 40 churches registered on the territory of the Outer Town. We suppose that each church belongs to a particular settlement as well as that not all of the settlements having a church emerged after the adoption of Christianity but some of them had been organized even before that event. In this respect the case with the Grand Basilica is very illustrative as it was constructed over an earlier settlement and after the construction of the architectural complex a new settlement developed around it. The analysis of the settlement topography shows that the greater number of the registered churches and church complexes, civil constructions and architectural complexes are to be found within the limits of the settlements or in the immediate vicinity. Alongside the correlation buildings – settlements, there is also a relation between the Palace Centre and the numerous settlements grounded along its periphery, as well as a connection between the earthen fortification and the settlements along the inner side of the rampart on one hand, and on the other – the lack of settlements outside. All the mentioned circumstances prove that the construction of the settlements in the Outer Town of Pliska has been an element of the comprehensive urban development concept of the first Bulgarian Capital City.

ВАЛЕРИ ГРИГОРОВ

СЛЕДСТОЛИЧНА ПЛИСКА: СТРАТИГРАФСКИ НАБЛЮДЕНИЯ НА ОБЕКТ "ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР – ИЗТОК"

Изучаването на българските средновековни столици и по-конкретно на Плиска винаги е било във фокуса на най-изтъкнатите наши изследователи, сред които е и „нашият професор" и „учител" Станислав Станилов. Съвсем естествено вниманието на първите няколко генерации изследователи е насочвано към разкриването на представителни монументални сгради, владетелски резиденции, църкви, фортификационни съоръжения и други значими архитектурни паметници. На фона на интензивните проучвания на монументалните градежи от ранния (столичен) период, изучаването на паметниците от следстолична Плиска е оставено на по-заден план. Както всяка наука и българската археология преминава през различни етапи на развитие, през които се формулират специфични приоритети и цели. Съвременното състояние на проучванията залага на един по-зрял и балансиран подход, насочвайки изследователския интерес и към по-слабо разработени досега теми. Това е една от причините в настоящото изследване да поставя акцента си върху късния период в развитието на Плиска и по специално на изясняването стратиграфията на следстолична Плиска на обект „Дворцов център – изток".

Първите опити за стратиграфски наблюдения в Плиска са направени още в края на 70-те години при разкопките на съветския археологически екип под ръководството на С. Плетньова (Плетнева 1992, 34-63). Въведените от руските колеги принципи на стратиграфско проследяване, дават добри за времето си резултати и имат своето значение за изясняване стратиграфията на Плиска. Установени са три основни стратиграфски слоя: стар хумус, върху който лежи *датиран в IX в. светлосив* слой, а най-отгоре следва *тъмносив слой, датиран в X-XI в.* (Плетнева 1992, 38-39; 60).

Мащабните проучвания през 70-те и 80-те години в Плиска, в които участват много български екипи, предоставят голям обем нова информация, която позволи историческата периодизация на града да се детайлизира с нови фази: столична езическа, столична християнска, следстолична „българска", следстолична „византийска" (Рашев 2008, 54). Важно значение за изясняване на стратиграфията на Външния град на Плиска има също така и работата на немско-българския екип, който в края на 90-те години извършва десетки стратиграфски сондажи в района Асар дере и могила 34 (Henning 2000, 76-78).

През последните години археологическите проучвания у нас се осъществяват на качествено ново ниво, въведени бяха нови изследователски методи, подобри се точността на документиране и анализ. За по-доброто изясняване на хронологията и значението на паметниците широко се прилагат също така и интердисциплинарни изследвания. В настоящото археологическо проучване бяха използвани съвременните технологични и методологични предимства, който позволиха проблемът за стратиграфията на следстолична Плиска да се разработи още по-детайлно.

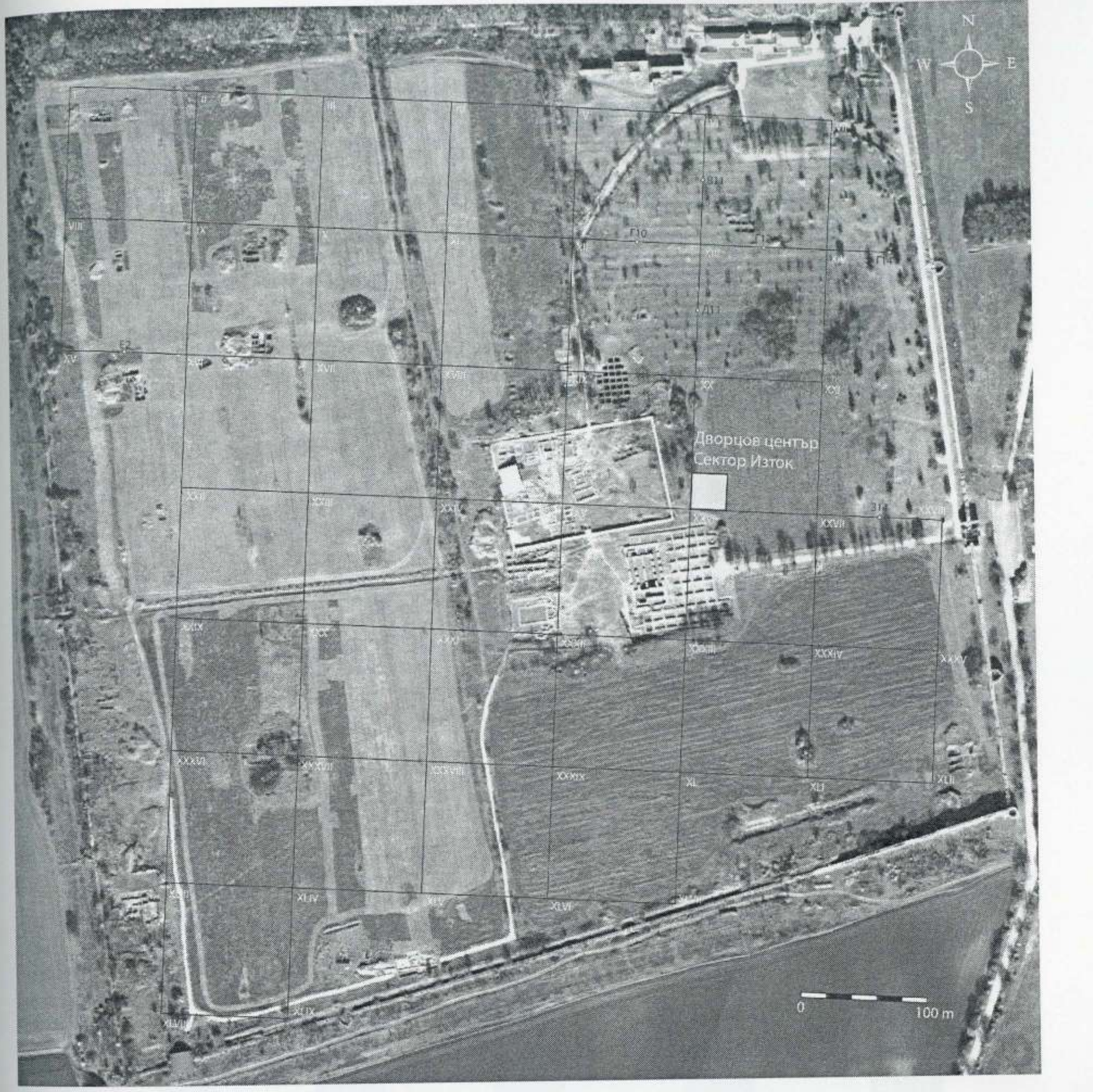

Обр.1
Плиска, обект „Дворцов център – изток"

През 2011-2013 г. се проведоха разкопки на нов сектор, разположен на изток от укрепения дворцов комплекс (известен като цитаделата) в Плиска (обр. 1). Основната задача, която си поставихме[1], е да се направи прецизно стратиграфско изследване, като се приложат модерни археологически методи на проучване и анализ. В разкритата площ от 625 кв. м (обр. 2) се попадна само на структури от следстоличния период в Плиска. Това обстоятелство беше използвано по-скоро като предимство за едно детайлно изследване на периода.

---

[1] Археологическото проучване беше проведено от екип: В. Григоров, М. Занева, Л. Тодорова, М. Стефанова, С. Иванов, Г. Йосифова

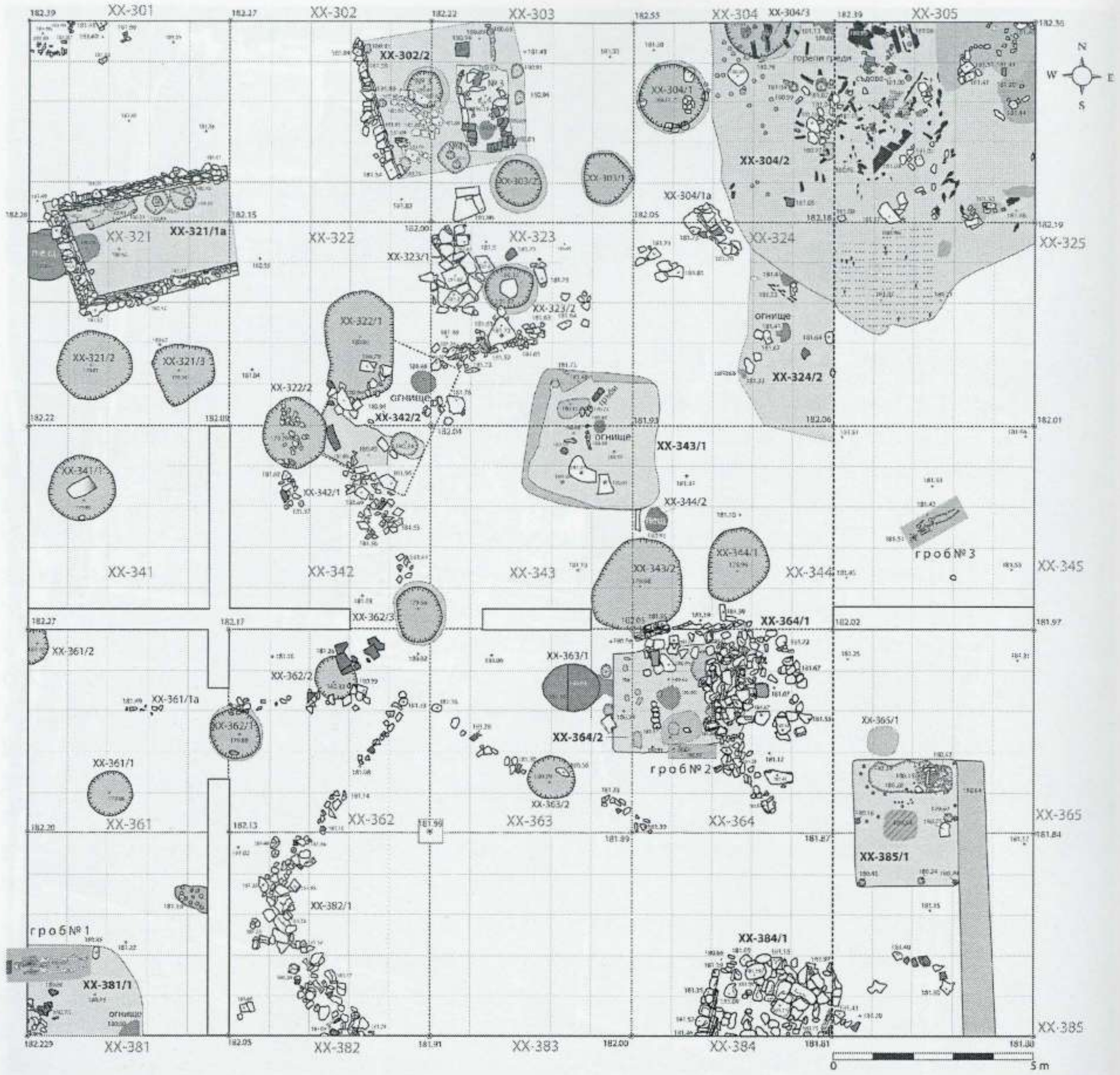
XX-301
XX-302
XX-303
XX-304
XX-305
XX-302/2
XX-304/1
XX-304/2
XX-304/1a
XX-321
XX-321/1a
XX-322
XX-323
XX-323/1
XX-323/2
XX-324
XX-324/2
XX-325
XX-321/2
XX-321/3
XX-322/1
XX-322/2
XX-342/2
XX-343/1
XX-344/2
XX-341
XX-341/1
XX-342
XX-343
XX-343/2
XX-344
XX-344/1
XX-345
XX-361/2
XX-362/3
XX-362/2
XX-361/1a
XX-362/1
XX-361/1
XX-363/1
XX-364/1
XX-364/2
XX-365/1
XX-363/2
XX-361
XX-362
XX-363
XX-364
XX-365
XX-385/1
XX-382/1
XX-381/1
XX-384/1
XX-381
XX-382
XX-383
XX-384
XX-385
огнище
гроб№1
гроб№2
гроб№3
N
W
E
S
0
5 m

Обр 2
Проучена площ през 2011 и 2012 г.

Преди да изложа резултатите от изследването, е необходимо да направя някои пояснения относно използваната методика. В съвременната археологическа теория и практика стратиграфия е ключово понятие. За по-доброто разбиране и интерпретиране на данните е важно да се проследят възможно най-точно всички детайли, свързани с последователността на културните напластявания, регистрацията на отделни контексти[2], установяването на суперпозиции и датиращи находки. За да се постигне по-голяма точност, беше намалена дебелината на механичните пластове. Археологическият опит ни е показал, че колкото по-тънки са свалените пластове, толкова регистрираните нива на структурите са по-близки до автентичните. Обикновено ние срязваме структурите по-ниско от действителното им ниво. Причините са обективни. За да разпознаем структурата, е необходимо да влезем частично в нея, т.е. да

---

[2] Археологическият контекст е събитие във времето, което е оставило конкретни археологически следи.

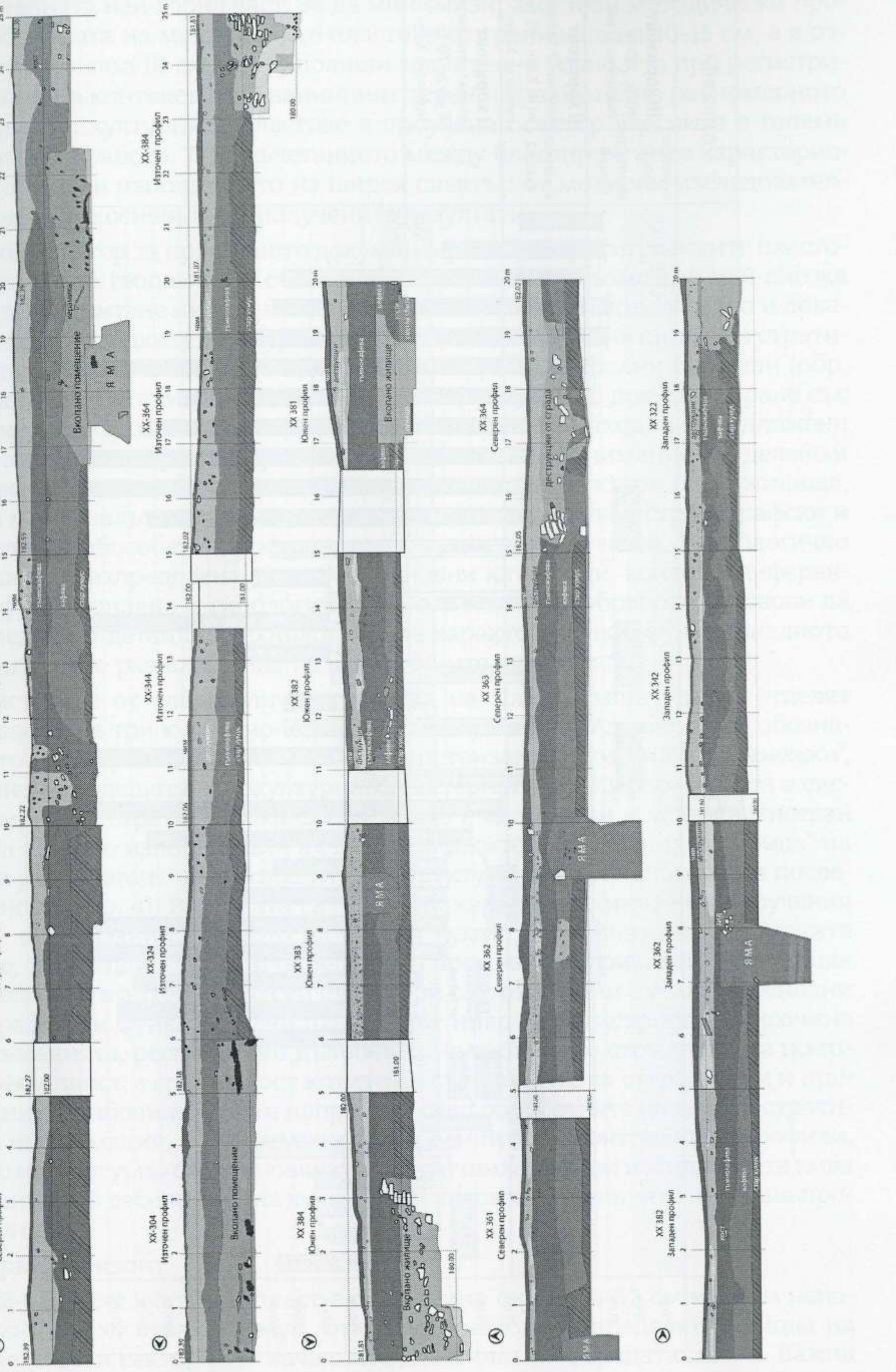
XX-305 Северен профил
XX-304 Северен профил
XX-303 Северен профил
XX-302 Северен профил
XX-301 Северен профил
XX-384 Източен профил
XX-344 Източен профил
XX-324 Източен профил
XX-304 Източен профил
XX-381 Южен профил
XX-382 Южен профил
XX-383 Южен профил
XX-384 Южен профил
XX-364 Северен профил
XX-363 Северен профил
XX-362 Северен профил
XX-361 Северен профил
XX-322 Западен профил
XX-342 Западен профил
XX-362 Западен профил
XX-382 Западен профил
Вкопано помещение
Вкопано жилище
Деструкция от сграда
ЯМА

Обр 3
Профили

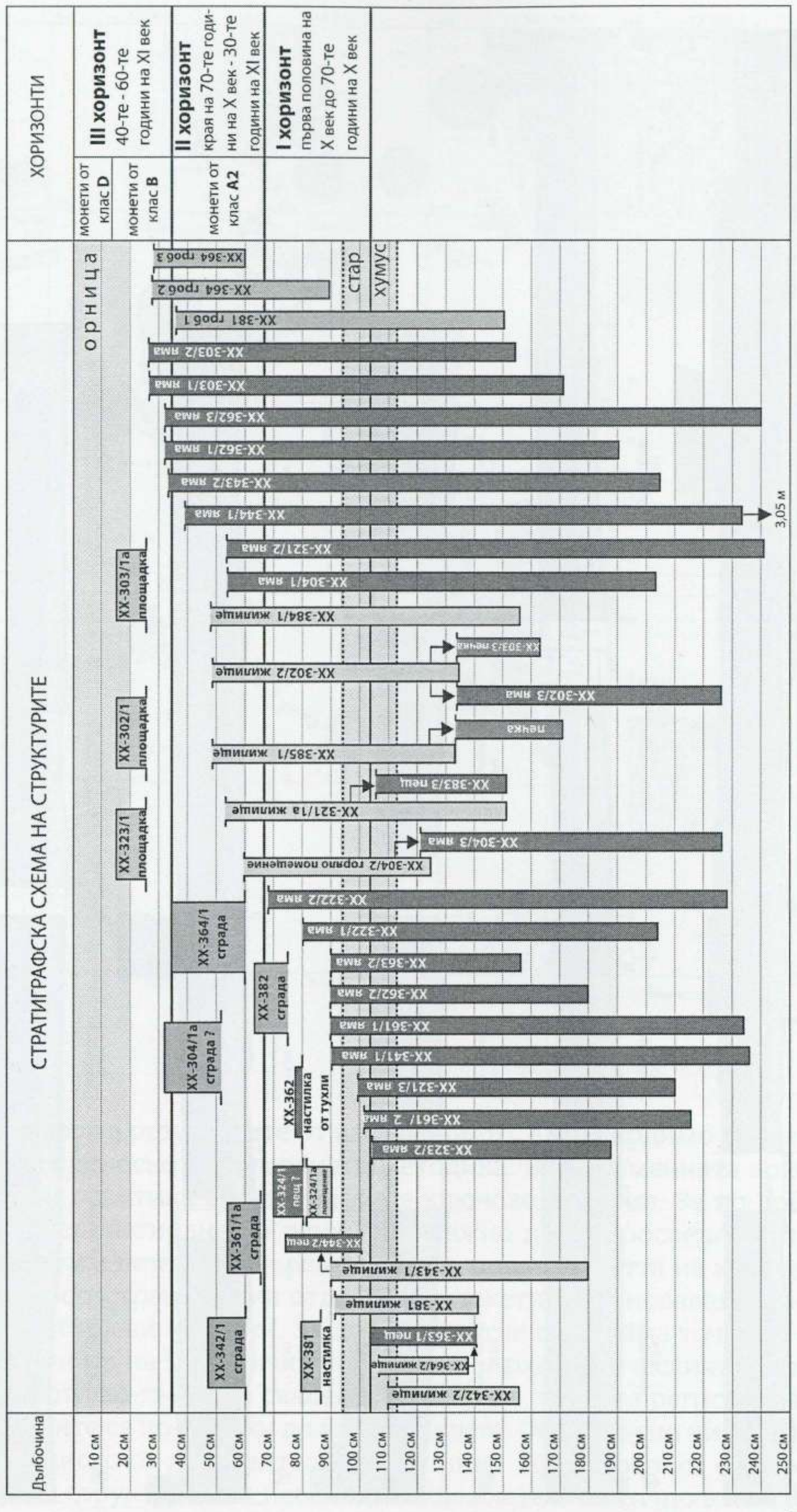

Обр.4
Стратиграфска схема на структурите

срежем нейната най-горна част. За да минимизираме този методически проблем, дебелината на механичните пластове е ограничена на 10-15 см, а в отделни случаи и под 10 см, което повиши значително точността при регистриране нивата на контекстите. Равнинният терен и сравнително равномерното натрупване на културните пластове в проучения сектор улесниха в голяма степен нашата работа. Така съчетанието между благоприятните характеристики на обекта и използването на широк спектър от модерни изследователски методи, са в основата на получените резултати.

Важен фактор за правилното документиране на стратиграфските пластове е прецизната геодезия на обекта, която гарантира възможно най-висока точност при отчитане нивата на структури, съоръжения, ходови нива и локализацията на находките. Културните напластявания и разчитането на стратиграфската информация е проследена с голям брой контролни профили (обр. 3), а детайлите и етапите на използване на структурите е документирано със срезове и мини сондажи. Триизмерно локализираните находки са подложени на планиграфски и стратиграфски анализи. Специално внимание е отделено и на масовия керамичен материал. Той е разделен по структури (ями, жилища, пещи), а материалът от механичните пластове е съгласуван стратиграфски и е разгледан в обособени пространствено-времеви контексти. Технологично керамиката е разпределена в няколко основни категории, които са диференцирани функционално и типологически. Този начин на обработка позволи да се проследят по-детайлно технологичните характеристики, функционалното и типологичното разнообразие на керамичните комплекси.

Пластовете от следстоличния период на Плиска могат да се отделят стратиграфски в три културно-исторически хоризонта. Условно те са обозначени като „български", „византийски" и „поствизантийски" (или „печенежки", ако се следва водещата етнокултурна характеристика). Информацията е систематизирана в стратиграфска схема, която е адаптиран и усъвършенстван модел на широко използваната в стратиграфските изследвания „матрица" на Харис за разполагане на контекстите и структурите в хронологическа последователност (обр. 4). В схемата са отразени характеристиките на проучения сектор – отбелязани са нивото на стария хумус, дебелината на културните пластове, датиращи находки, определящи времевите хоризонти. Представените в таблицата археологически структури са отбелязани с техните основни стратиграфски и функционални параметри: ниво на регистриране, височина на съоръженията, респективно дълбочина на вкопаните структури. За по-голяма прегледност и сравнимост котите на структурите са съгласувани и преизчислени в дълбочини. Това е направено след обработката на цялата стратиграфска информация, и съгласуването ѝ с данните от контролните профили, на които най-сигурно се установяват автентичните ходови и жилищните нива и колебанията в дебелината на културните пластове по линията на целия проучен сектор.

Първи хоризонт

Най-ранният културен пласт е с дебелина около 24-32 см и лежи непосредствено върху стария хумус. Откритите находки определят периода на заселване в този сектор към началните десетилетия и средата на X в. Важна особеност на този най-ранен пласт е липсата на монети и преди всичко липсата на византийски анонимни фолиси. Всичко това дава основание горната

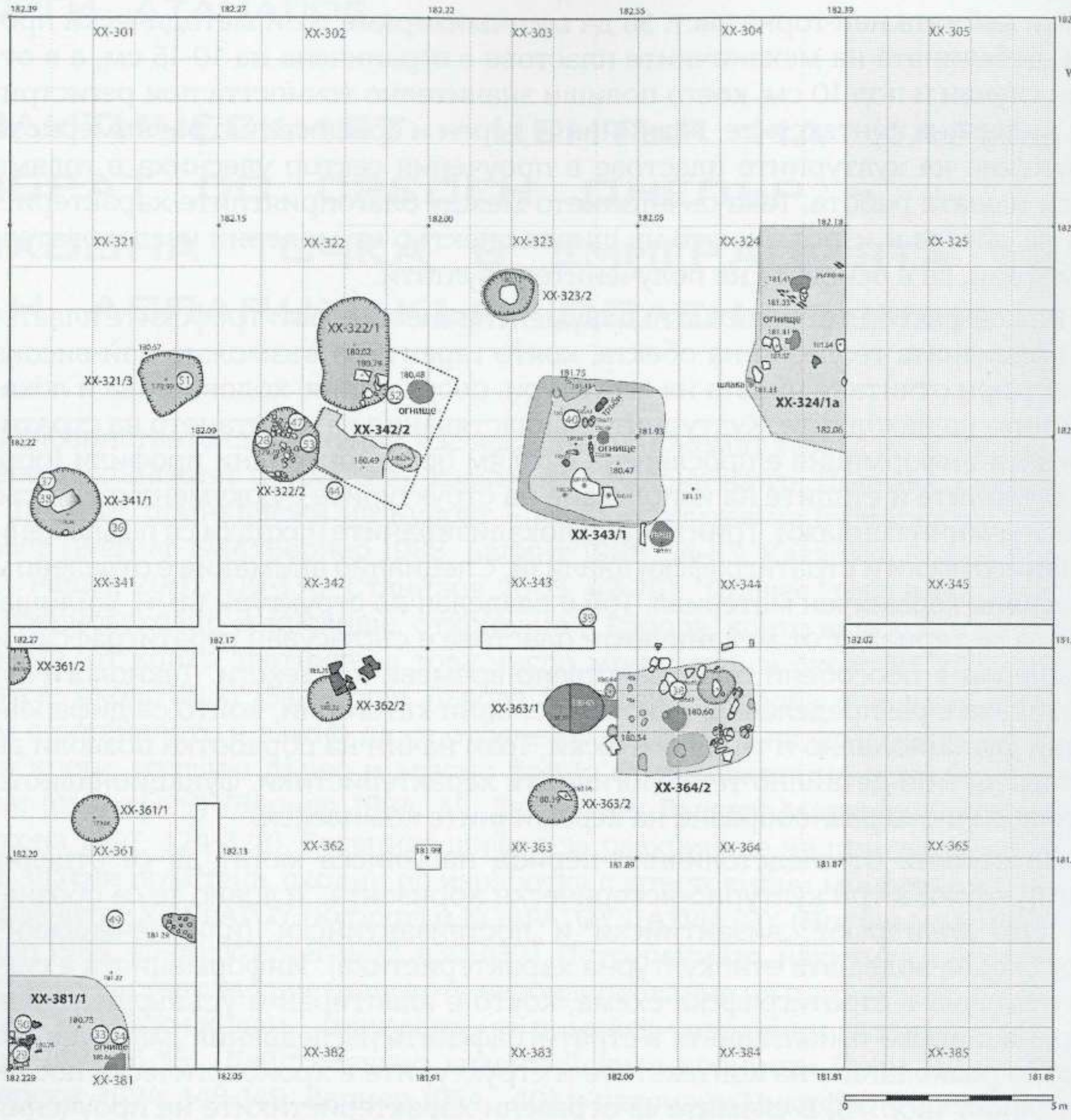
XX-301
XX-302
XX-303
XX-304
XX-305
XX-321
XX-322
XX-323
XX-324
XX-325
XX-323/2
XX-322/1
XX-321/3
огнище
XX-342/2
XX-324/1а
XX-341/1
XX-322/2
XX-343/1
XX-341
XX-342
XX-343
XX-344
XX-345
XX-361/2
XX-362/2
XX-363/1
XX-364/2
XX-361/1
XX-363/2
XX-361
XX-362
XX-363
XX-364
XX-365
XX-381/1
XX-381
XX-382
XX-383
XX-384
XX-385
N
W
E
S
0
5 m

Обр.5
Първи хоризонт (първа половина на X век до 70-те години на X век)

хронологична граница на първия хоризонт да се ограничи до 70-те години на X в., т.е. до появата на монетите от клас A1 и A2, които се използват за сигурен *terminus ante quem*. Структури от този времеви хоризонт се откриват основно в централната и в югозападната част на проучения сектор. Изцяло или частично са разкрити няколко вкопани жилища и ями (обр. 5). В две от жилищата са проучени и пещи.

Жилище XX-364/2 е регистрирано на нивото на стария хумус (кота 180.89). То е плитко вкопано на дълбочина около 30-40 см. Подът на жилището е силно трамбован, а на места е опален. Жилището е еднопространствено, състои се от вкопано помещение с размери – 2,50 х 3,10 м (обр. 6). На различни места във вътрешността на жилището, без да се наблюдава строга симетрия, са разположени дупки за греди. Западно от жилището е изградена пещ с куполна форма, чийто вход е рамкиран с две дупки за греди (обр. 7). Непосредствено пред пещта, на място, се откри стойка за вертикално точило.

Югозападно от жилището е вкопана яма (XX-363/2), която е свързана стратиграфски, а вероятно и функционално, с него.

Северно от това жилище се разкри второ (XX-343/1). То е регистрирано с около 6-7 см над нивото на стария хумус (кота 181.31) (обр. 8). Жилището е вкопано на около 90-95 см, има почти квадратна форма с леко заоблени ъгли и размери 3,10х2,90 м. В северния край на жилището се откриха *in situ* две глинени водопроводни тръби, а в югозападния ъгъл – част от каменно корито. По всяка вероятност вътре в жилището е била инсталирана малка мивка, а водата се е оттичала посредством тръбите в плитко издълбана яма. В средата на помещението се разкри огнище. До югоизточния ъгъл на жилището е изградена малка „куполна" пещ. Стените на пещта са опалени при сравнително

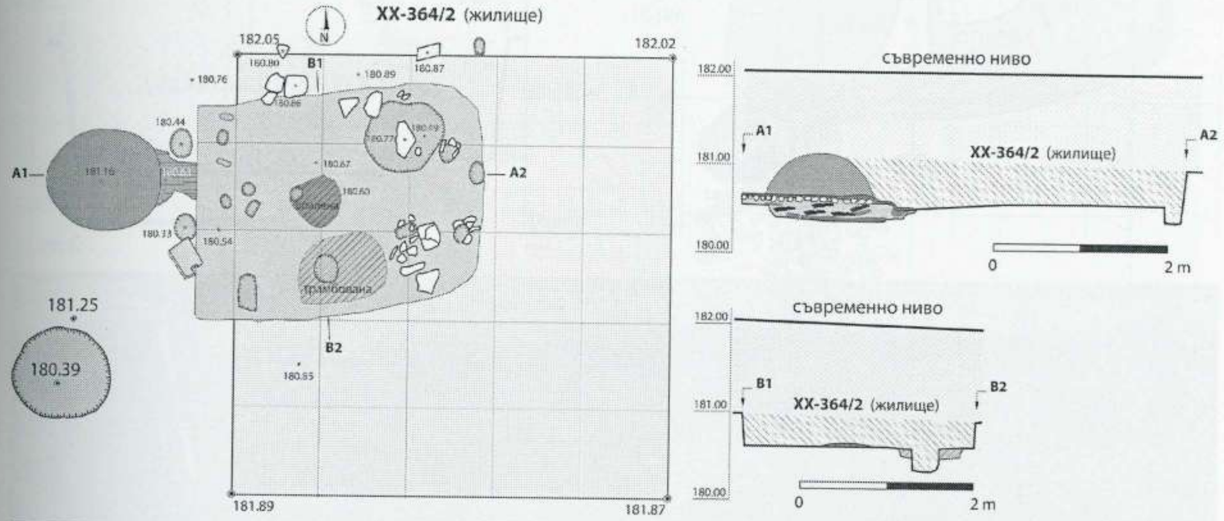
XX-364/2 (жилище)
N
182.05
182.02
B1
B2
A1
A2
181.25
180.39
трамбована
181.89
181.87
съвременно ниво
182.00
181.00
180.00
XX-364/2 (жилище)
0
2 m

Обр.6
Жилище XX-364/2

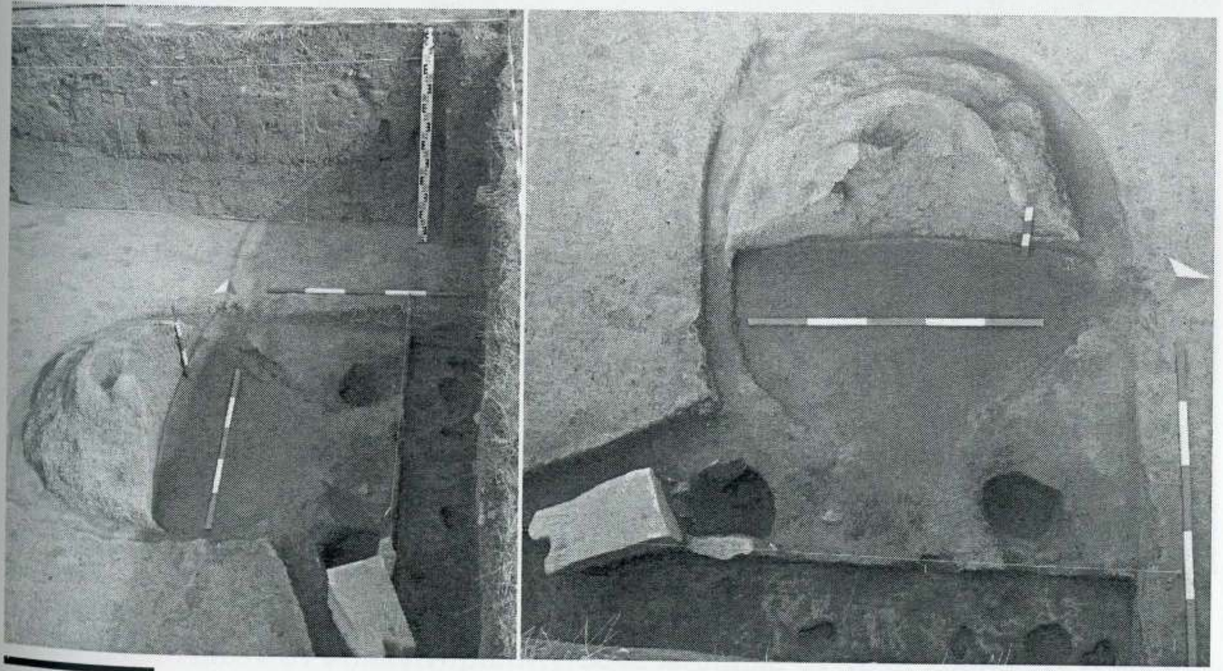

Обр.7
Пещ XX-363/1

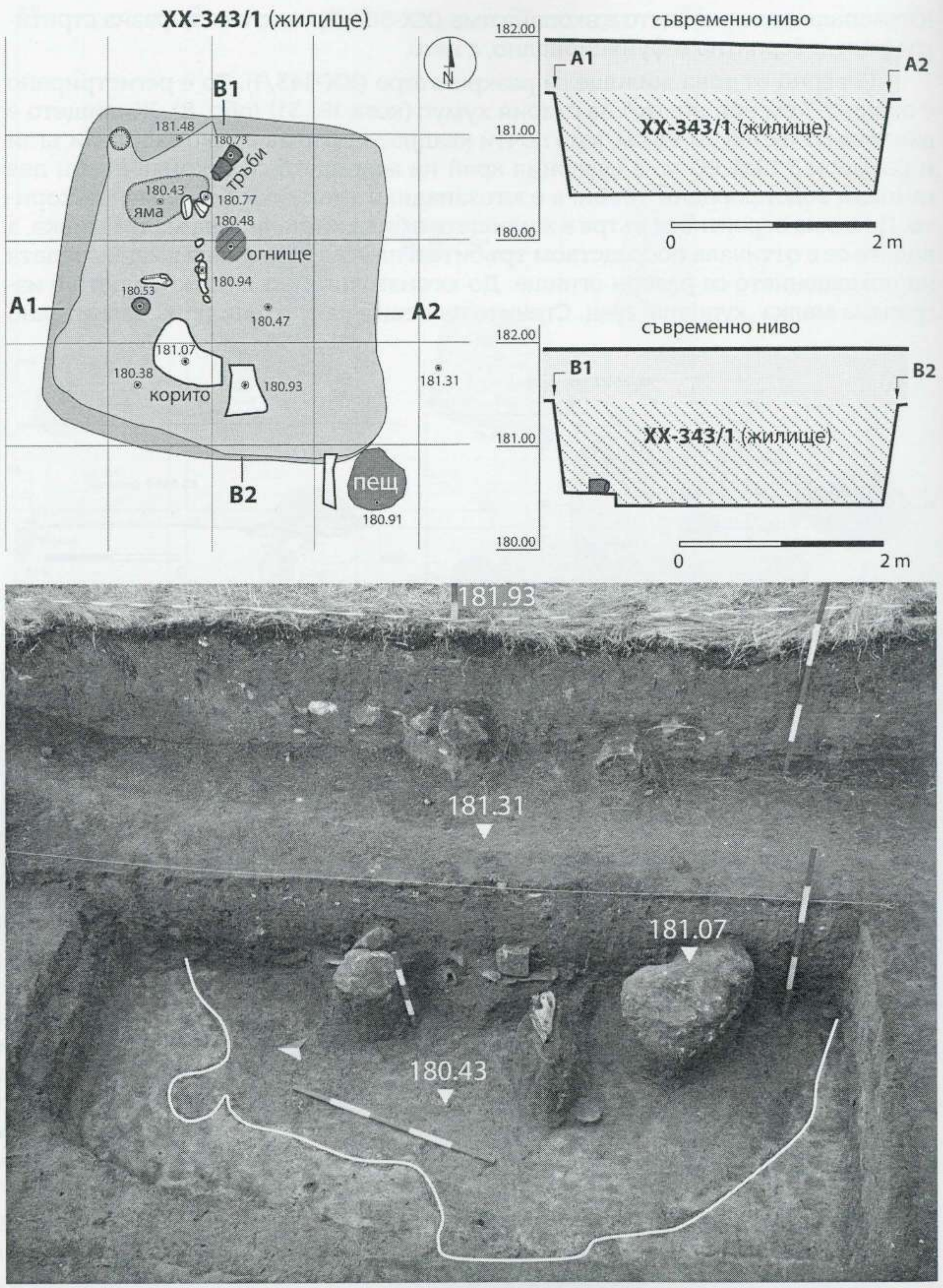
XX-343/1 (жилище)
B1
181.48
180.73
тръби
180.43
яма
180.77
180.48
огнище
180.94
180.53
A1
180.47
A2
181.07
180.38
корито
180.93
181.31
B2
пещ
180.91
182.00
съвременно ниво
A1
A2
181.00
XX-343/1 (жилище)
180.00
0
2 m
182.00
съвременно ниво
B1
B2
181.00
XX-343/1 (жилище)
180.00
0
2 m
181.93
181.31
181.07
180.43

Обр 8
Жилище XX-343/1

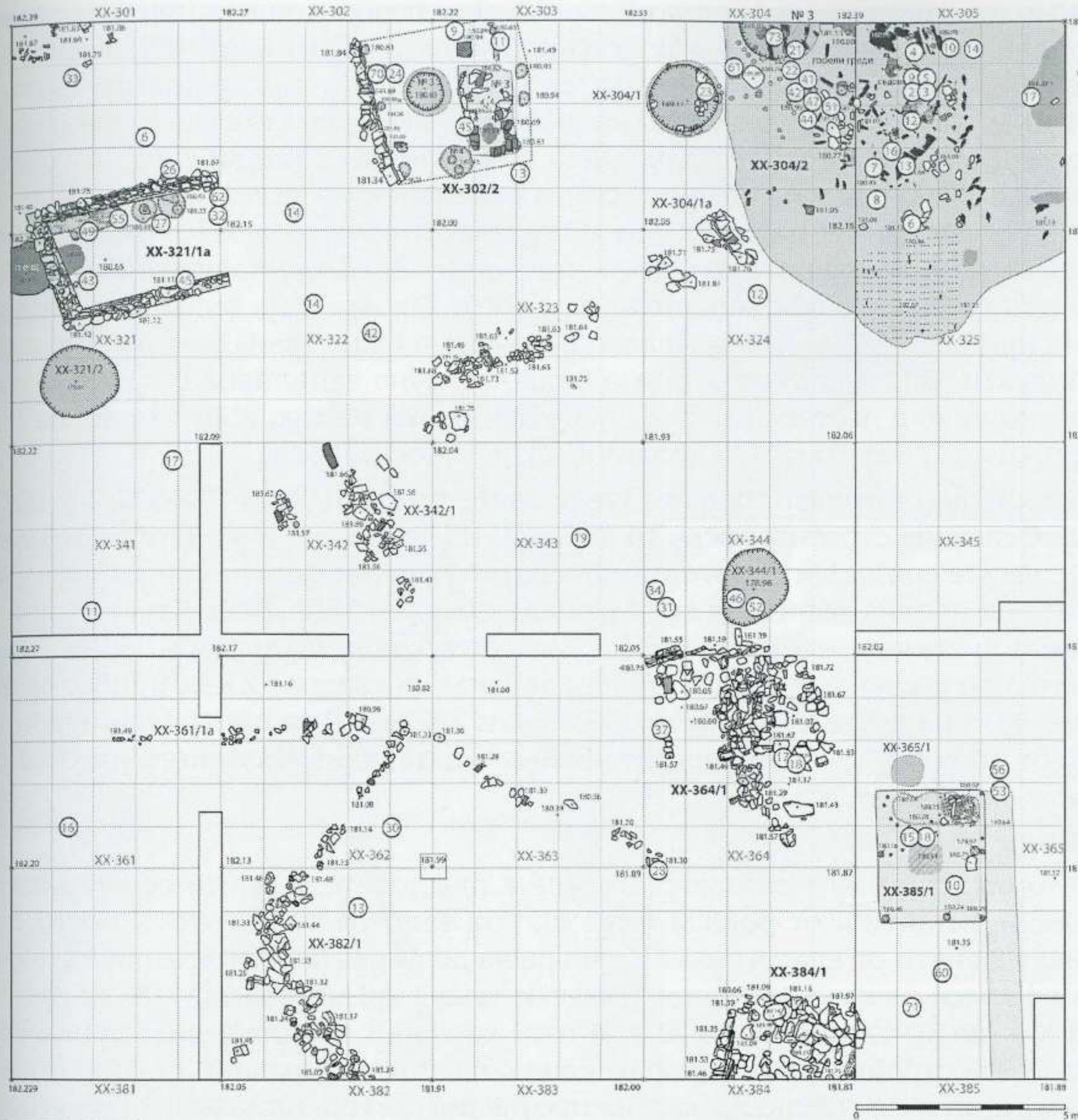
XX-301
XX-302
XX-303
XX-304
№ 3
XX-305
N
W
E
S
XX-302/2
XX-304/1
XX-304/2
XX-304/1а
XX-321/1а
XX-321
XX-322
XX-323
XX-324
XX-325
XX-321/2
XX-342/1
XX-341
XX-342
XX-343
XX-344
XX-345
XX-344/1
XX-361/1а
XX-364/1
XX-365/1
XX-361
XX-362
XX-363
XX-364
XX-365
XX-385/1
XX-382/1
XX-384/1
XX-381
XX-382
XX-383
XX-384
XX-385
0
5 m

Обр.9
Втори хоризонт (края на 70-те години на X век до 30-те години на XI век)

ниска температура, което насочва, че е използвана за приготвяне на храна.

Другите две жилища са проучени частично, едното (XX-342/2) е срязано от две по-късни ями, а от второто (XX-381/1) е разкрита само североизточната половина. И в двете жилища са намерени метални предмети: бронзова луница, „гроздовидна” обеца, нож, метална верига, връх от стрела и др. На пода на жилище XX-342/2 се откри фрагмент от керемида с врязан надпис.

В квадрат XX-324 частично е проучена западната част на помещение. Стратиграфски то е по-късно от коментираните жилища. Регистрирано е над нивото на стария хумус (кота 181.49) и е вкопано на около 7 см (т.е. теренът е бил само подравнен). Във вътрешността на помещението са регистрирани две малки огнища. На около 1 м от едното огнище се откри купчина шлака. Функцията на помещението е трудно да бъде определена. Характеристиките му се различават от коментираните вече жилища от този хоризонт и насочват по-скоро към използването му за занаятчийски или други стопански дейности.

Към първия хоризонт спадат 9 ями. Седем от тях се синхронизират стратиграфски с жилищата, а две са по-късни. Повечето от ямите имат сравнително малки размери, диаметърът им е около 1-1,20 м, а дълбочината – около 0,85-1,10 м. За предназначението на ямите не може да се даде еднозначно решение. Възможно е в началото някои от ямите да са имали една функция (примерно за съхранение на продукти), а в последствие да са използвани и за други цели. На дъното на яма XX-323/2 се откри на място плочест камък. Ако се съди по разширяващите се в дълбочина стени на ямата предназначението ѝ вероятно е било за съхранение на продукти. Промяна на функцията може да има при яма XX-341/1. В началото вероятно е използвана за съхраняване на продукти. Впоследствие ямата е била частично запълнена с пръст, а на по-високо ниво е поставен голям добре обработен камък, който може да се интерпретира като стъпка за полагане на вертикална греда.

Специален интерес представляват двете по-късни ями (XX-322/1 и XX-322/2). Освен, че стратиграфски са вкопани на по-високо ниво (коти 181.19 и 181.31), ямите срязват и едното от жилищата. Тези наблюдения позволяват в рамките на първия хоризонт да се открои една по-късна фаза. Към нея принадлежат двете ями, настилка (или стъпка) от тухли (в квадрат XX-362), която запечатва по-ранна яма и ниво с настлан чакъл (в квадрат XX-381) (обр. 4). В запълването на двете късни ями (XX-322/1 и XX-322/2) са попаднали и фрагменти от амфори, които определят крайната дата на използването им около последната трета на X в.

Втори хоризонт

Вторият хоризонт се синхронизира с пластовете, в които се откриват анонимни византийски фолиси (обр. 4). Той започва от нивото, в което се откриват монети от клас А1 и А2 и завършва до първата регистрация на анонимни фолиси от клас В. Хронологически това е времето между 70-те години на X в. до 30-те години на XI в. В този хоризонт са проучени останки от стопански постройки, ями, жилища, една обществена сграда и др. (обр. 9). В югозападната и централната част на проучения сектор, няма жилищни сгради, там са проследени следите от няколко вероятно стопански постройки, т.е. налице е тенденция за обособяване на стопанска и на жилищна част.

Жилище XX-321/1a е изцяло проучено (обр. 10, 11). То е регистрирано на ниво 181.75 и е вкопано на дълбочина около 1 м. Жилището е еднопространствено и се състои от вкопано помещение с размери – 2,10x3,15 м. На три от стените е оформена каменна облицовка. Сградата е отворена на изток, където се е намирал входът. До предполагаемия вход на жилището бяха открити метални части от резето на дървена врата. Във вътрешността на помещението до северната стена се разкриха редица от дупки за греди. Този детайл позволява да се реконструира във височина жилището със стълбова дървена конструкция и двускатен, вероятно асиметричен покрив. От запад на жилището много грижливо е изградена готварска пещ с куполна форма. Тя е долепена до стената от външната ѝ страна. Връзката между жилището и пещта е осъществена чрез специално оформен правоъгълен проход в стената на жилището с размери 47x33 см (обр. 10). До югозападния ъгъл на жилището е вкопана яма, която вероятно е използвана за съхранение на продукти.

Второ жилище (XX-302/2) с аналогична конструкция е разположено на

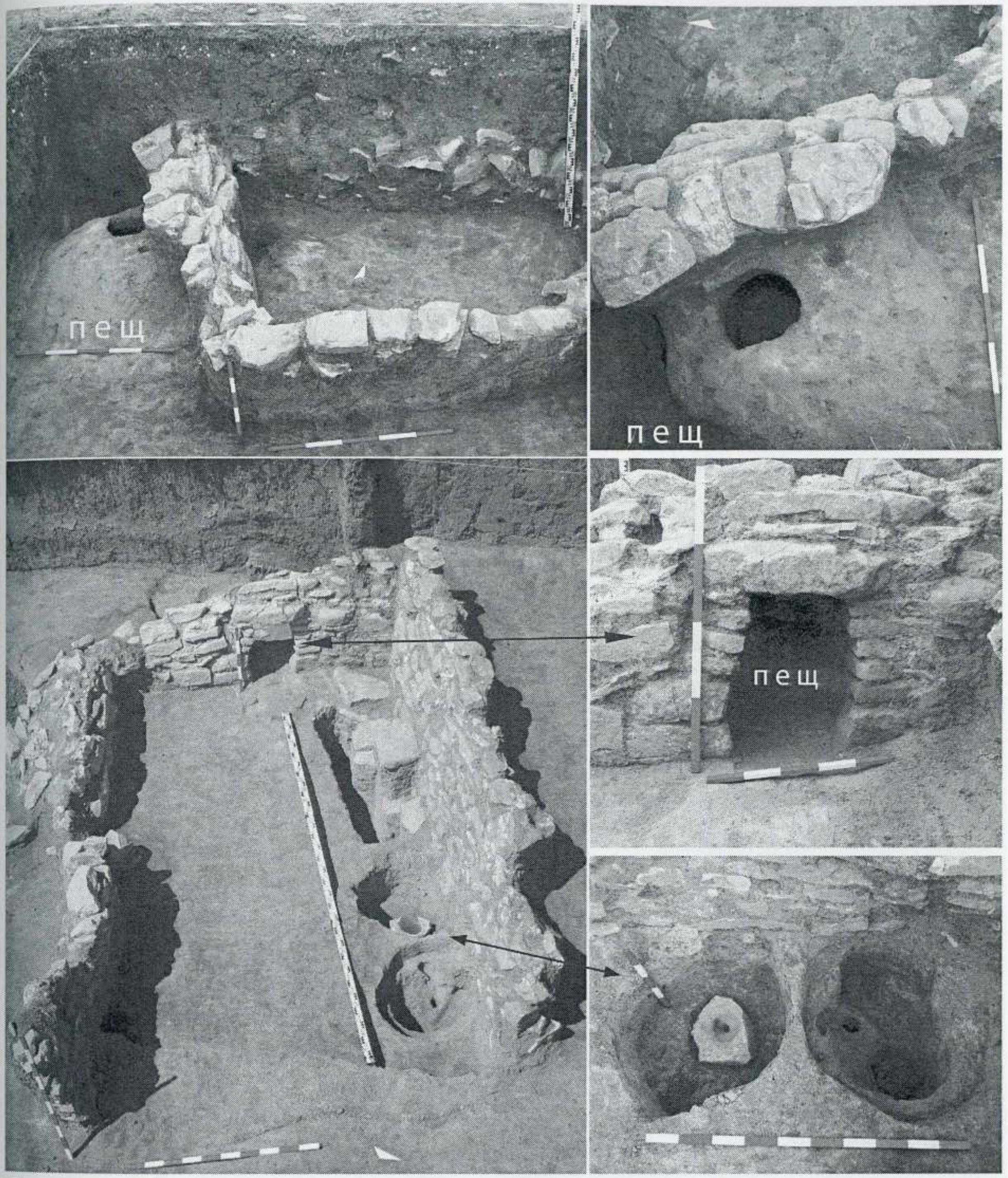

Обр.10
Жилище XX-321/1a

около 4-5 м източно от първото. То е регистрирано на ниво 181.85 и е вкопано на дълбочина 85 см. Жилището е с размери 3,30x3,70 м (обр. 12 и 13). Западната му стена е облицована с еднолицев каменен градеж. До каменната облицовка (отвътре) в една ос и на еднакво разстояние са разположени три дупки за греди. На срещуположната източна страна на помещението са установени две плитки легла за греди. Масивна стълбова конструкция е имало и от юг, където се откри яма на дъното, на която са отпечатани следи от две греди. Помещението вероятно е използвано продължително време, защото в един

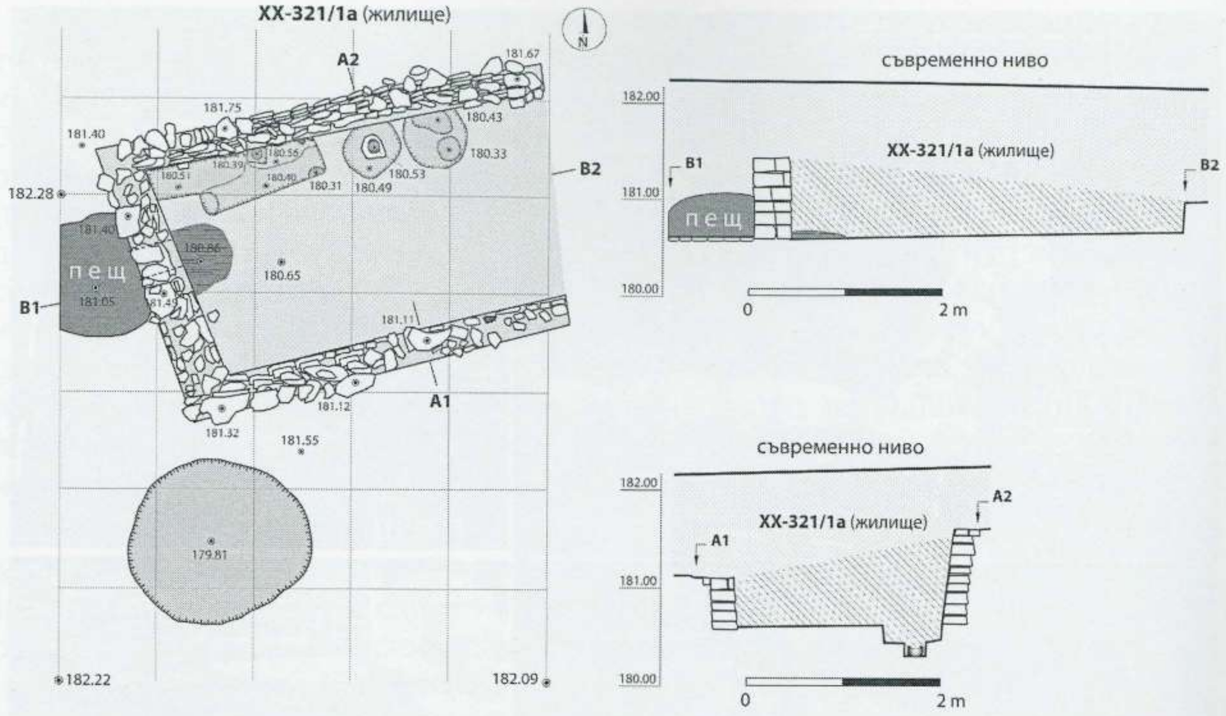
XX-321/1a (жилище)
N
A2
B2
B1
A1
пещ
182.28
182.22
182.09
179.81
181.55
180.65
съвременно ниво
XX-321/1a (жилище)
182.00
181.00
180.00
0
2 m

Обр.11
Жилище XX-321/1a

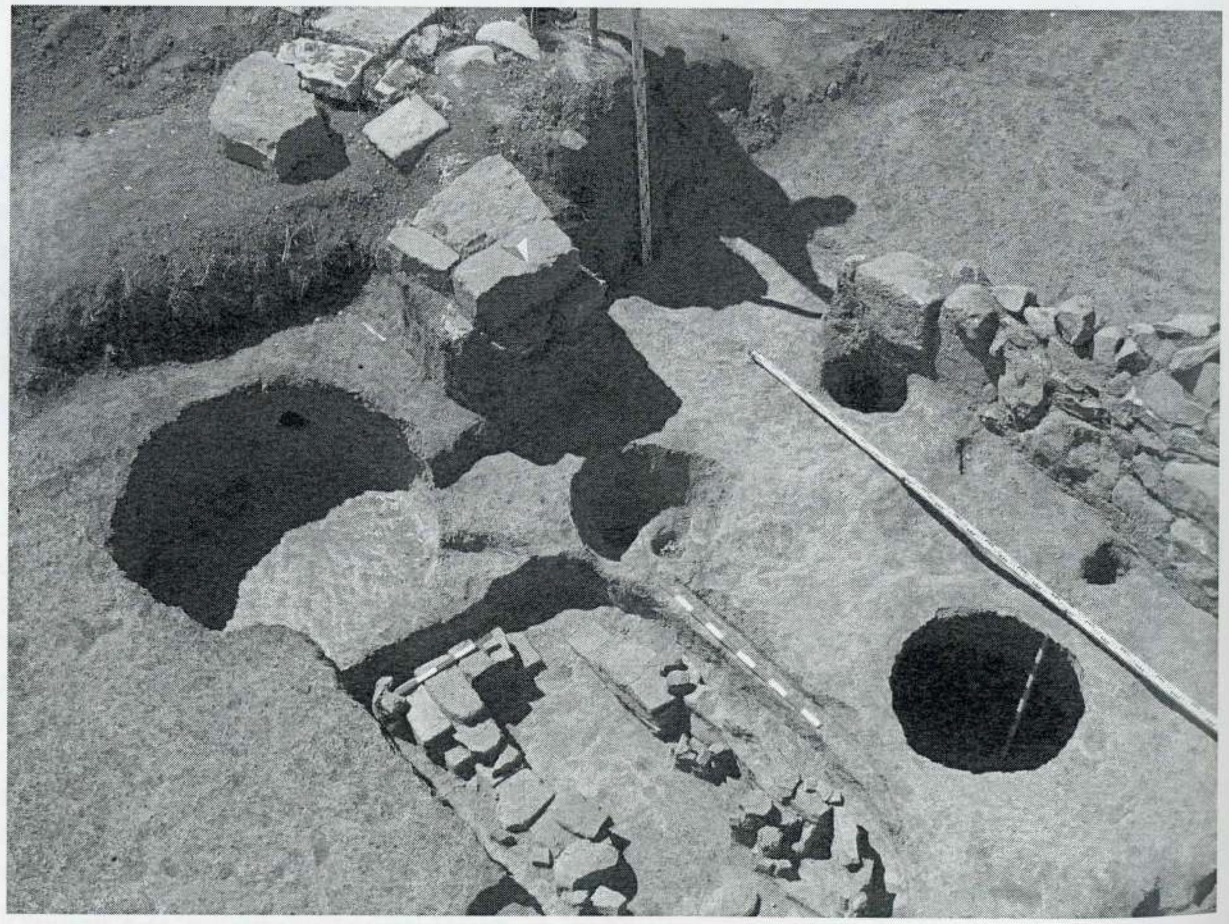

Обр.12
Жилище XX-302/2

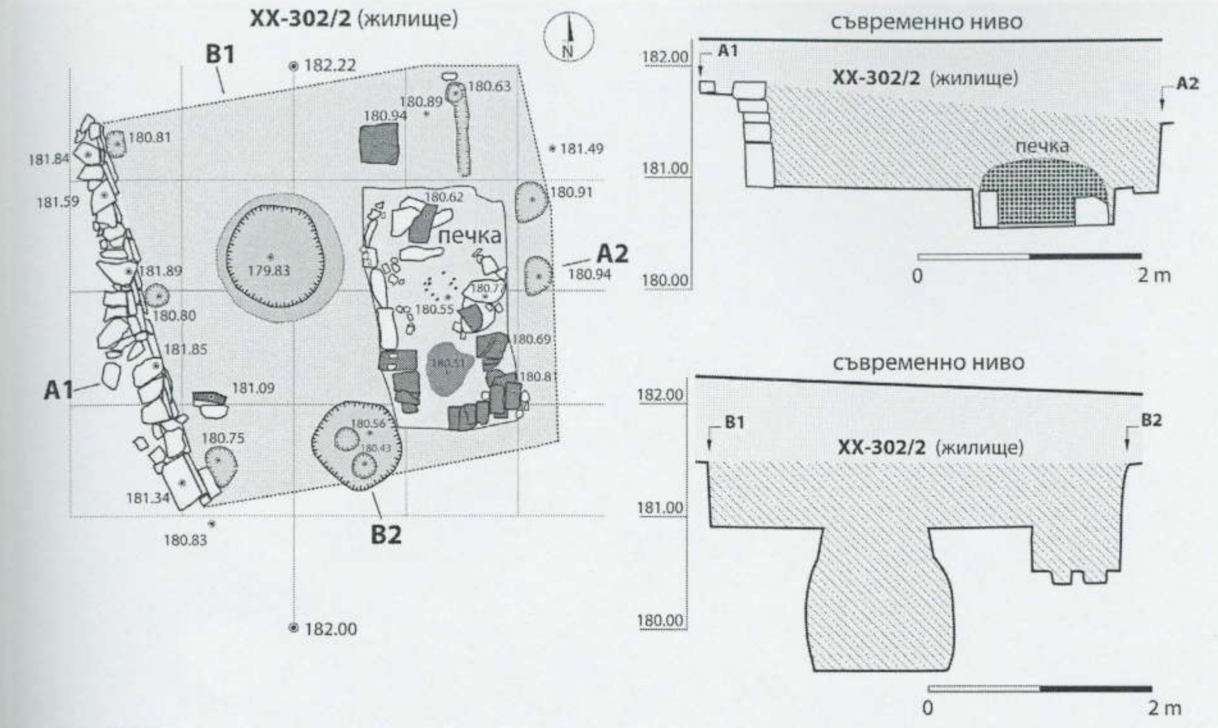
XX-302/2 (жилище)
N
B1
B2
A1
A2
печка
182.22
182.00
179.83
съвременно ниво
XX-302/2 (жилище)
182.00
181.00
180.00
0
2 m

Обр.13
Жилище XX-302/2

по-късен период част от дървената конструкция е била подменена, а новите греди са стъпвали директно върху каменни или тухлени подложки, поставени на пода. В средата на помещението е вкопана „хранилищна" яма. В югоизточния ъгъл на жилището е изградена печка. Конструкцията ѝ се състои от иззидана с тухли горивна камера и отделение за изваждане на въглени, изградено с камъни. Близък аналог на жилището с подобно интериорно разполагане на печка в ъгъла е известен при западната крепостна стена в Плиска (Антонова, Витлянов 1985, 62, обр. 19).

В югоизточната част на сектора са проучени още три жилища. Първото е слабо вкопано (XX-364/1). Подовото ниво е на кота 181.30-181.40, а ходовото ниво на тогавашния терен е около 181.55-181.67. От сградата частично е запазена само северната ѝ стена, останалите са напълно обезличени. За размерите на жилището може да се съди по хомогенното каменно струпване, което обхваща площ от 4х4,50 м (обр. 14).

Северно от жилището е изкопана яма, в която вероятно са съхранявани продукти. В направения разрез се установи, че запълването на ямата е станало на два етапа, с два различни като структура и плътност запълнителя. В ямата се откри голямо количество керамика, многобройни парчета от стъклени гривни, шлака, костено шило, каменно точило, две монети (анонимни византийски фолиси, клас А2, вар. 39-40 и клас А2, вар. 47). Статистически са обработени над 550 фрагмента керамика. Впечатлява голямото количество от амфори, които се явяват най-многобройната група съдове, депонирани в ямата.

Второто жилище (XX-384/1) е проучено частично. То е регистрирано на ниво 181.33 и е вкопано на около 1,10 м. Западната и източната му стени са

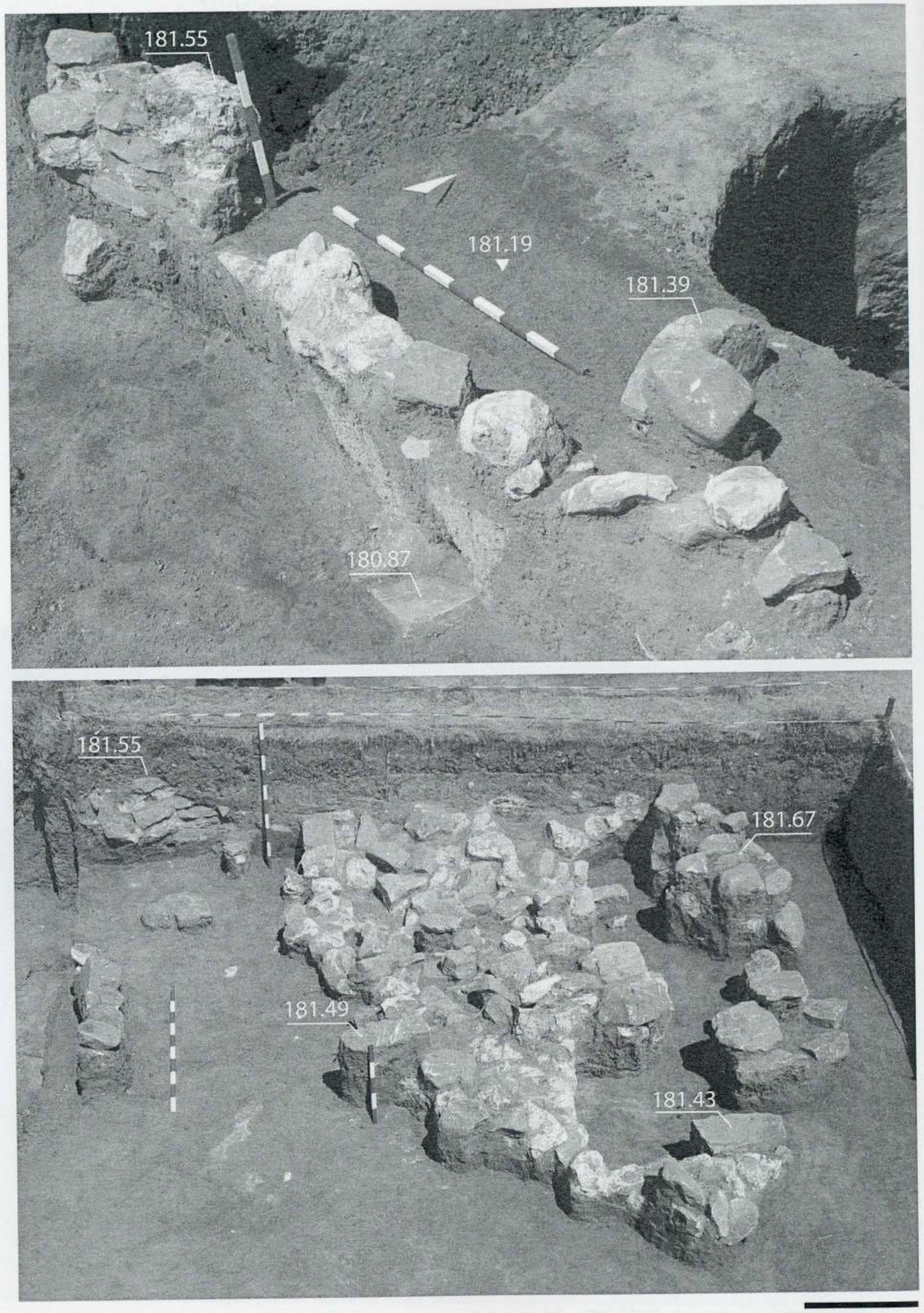
181.55
181.19
181.39
180.87
181.55
181.67
181.49
181.43

Обр.14
Жилище ХХ-364/1

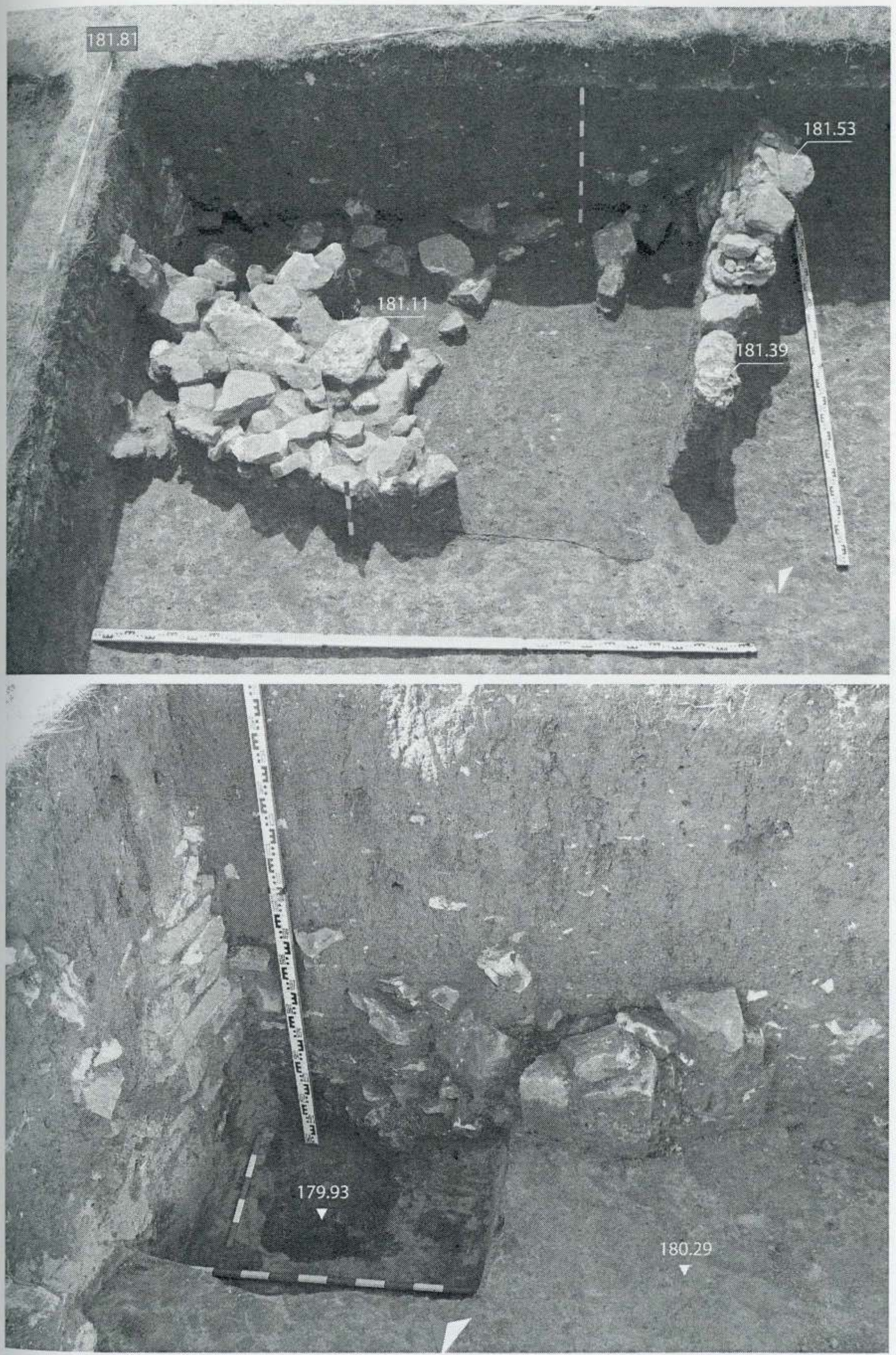
181.81
181.53
181.11
181.39
179.93
180.29

Обр.15
Жилище ХХ-384/1

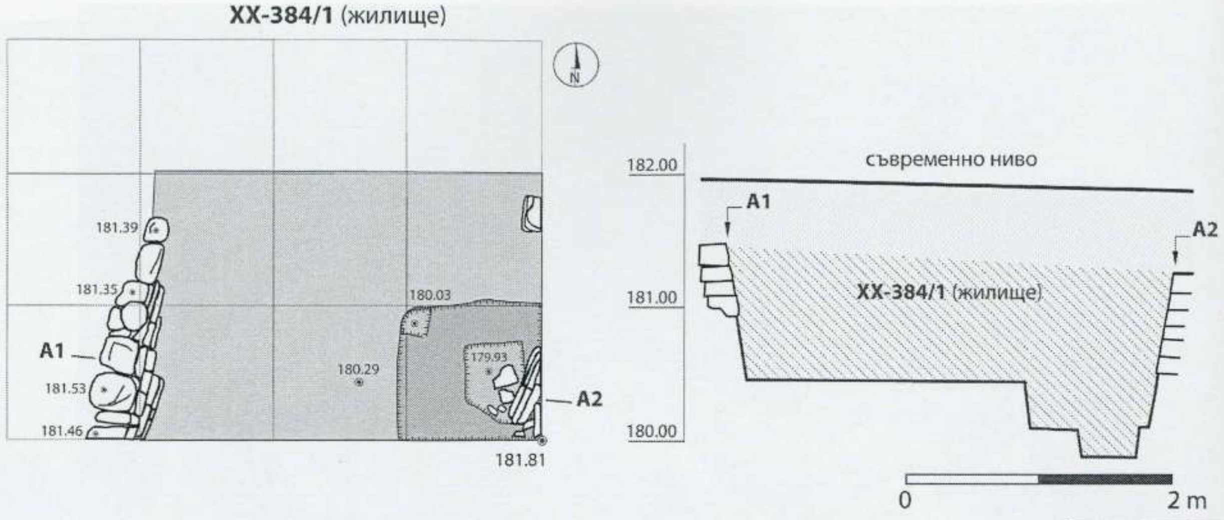
XX-384/1 (жилище)
N
181.39
181.35
A1
181.53
181.46
180.03
180.29
179.93
A2
181.81
182.00
181.00
180.00
съвременно ниво
A1
A2
XX-384/1 (жилище)
0
2 m

Обр.16
Жилище ХХ-384/1

облицовани с еднолицев каменен градеж. Жилището е отворено на север, където вероятно е бил входът (обр. 15 и 16). До източната стена на помещението се разкри яма, в която е стъпвала масивна правоъгълна греда.

Третото жилище ХХ-385/1 (обр. 17) е регистрирано на ниво 181.35 и е вкопано около 81 см. Жилището е еднопространствено, състои се от вкопано помещение с размери – 2,65х3,12 м. В северния край на жилището е оформено вкопано правоъгълно пространство (дълбочина – 1,20 м), в чийто източен край (т.е. в североизточния ъгъл на жилището) е разположена печка. Печката е изградена с ломени камъни, има правоъгълна форма (65х70 см), вътрешните размери на горивната камера са 30х30 см. Около печката са регистрирани поредица от дупки от някаква лека дървена конструкция. В пода на жилището бяха установени няколко по-големи и дълбоки дупки (легла) за поставяне на подпорни греди, които са носели стените и покрива на жилището. Конструкцията на жилището е поддържана от система от 10 греди с диаметър между 10 и 20 см. Най-дълбоко забити са източната и западната централни греди. Различната дълбочина на поставяне на гредите дава указание, че по всяка вероятност централните източна и западна греди са носели билото на двускатен покрив, който се е спускал на север и на юг. От изток жилището опира до траншея от ограда, която се развива в южна посока. Северно от жилището са установени очертанията на яма (ХХ-365/1)[3], която стратиграфски, а вероятно и функционално, е свързана с жилището.

В запълването на жилището се откри голямо количество битова керамика, предимно гърнета с врязана украса, няколко фрагмента от глазирана стомна, няколко фрагмента от сива керамика с излъскана повърхност. Непосредствено над пода и на самия под се откриха една кръгла апликация за ремък, две костени шила и една боргийка. Към жилището принадлежат също и 4 кремъчни артефакти, чийто произход, според доц. д-р М. Гюрова, е от находището при Крива река.

Характерна особеност на жилищата от втория хоризонт е, че те са вкопани по-дълбоко (между 0,81 и 1,10 м), а стените им често са облицовани с

---

[3] При подготвянето на статията ямата все още не беше проучена.

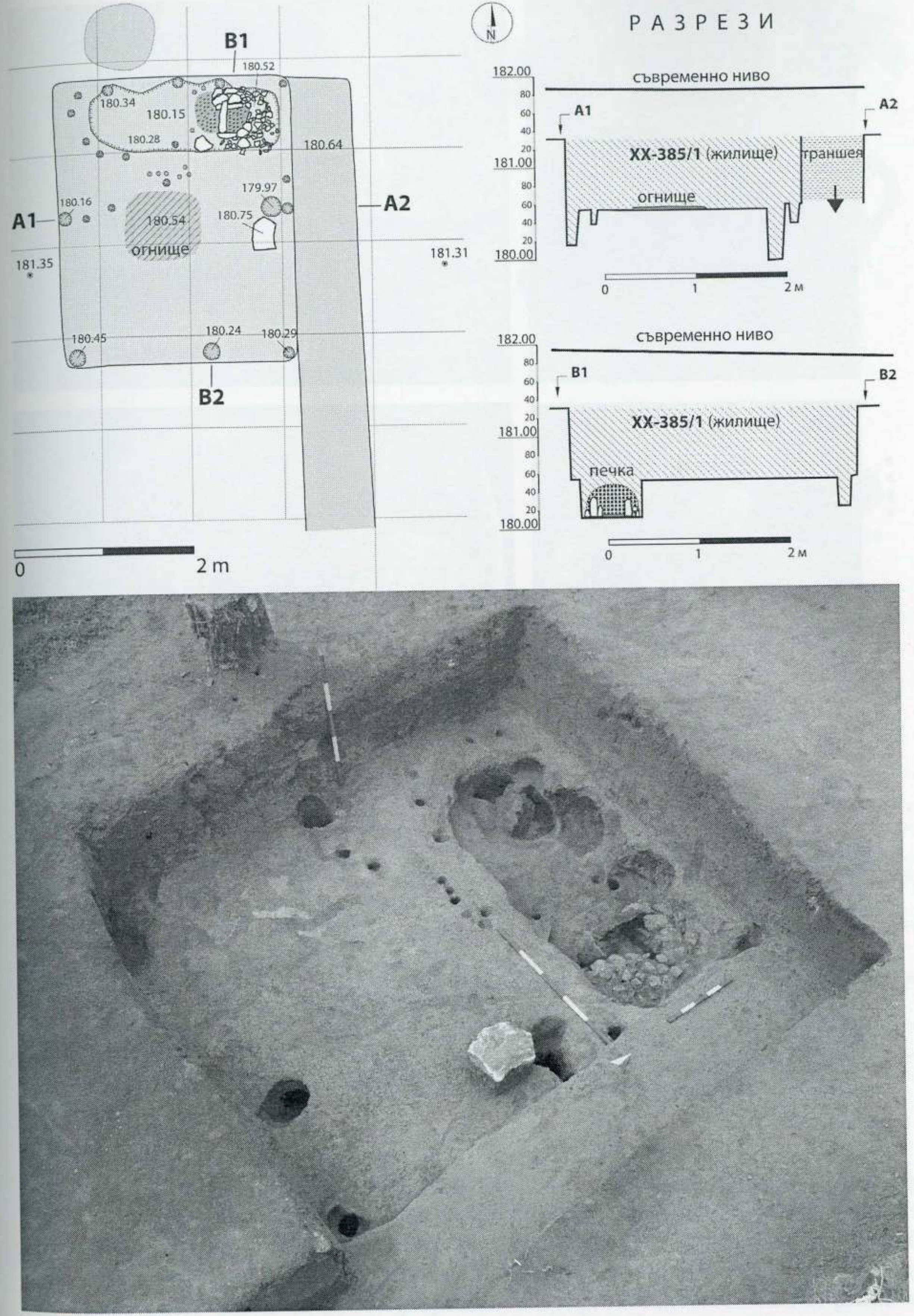
B1
180.52
180.34
180.15
180.28
180.64
179.97
180.16
A1
180.54
огнище
180.75
A2
181.35
181.31
180.45
180.24
180.29
B2
0
2 m
N
РАЗРЕЗИ
182.00
съвременно ниво
A1
A2
XX-385/1 (жилище)
траншея
огнище
181.00
180.00
0
1
2 м
съвременно ниво
B1
B2
XX-385/1 (жилище)
печка
182.00
181.00
180.00
0
1
2 м

Обр.17
Жилище ХХ-385/1

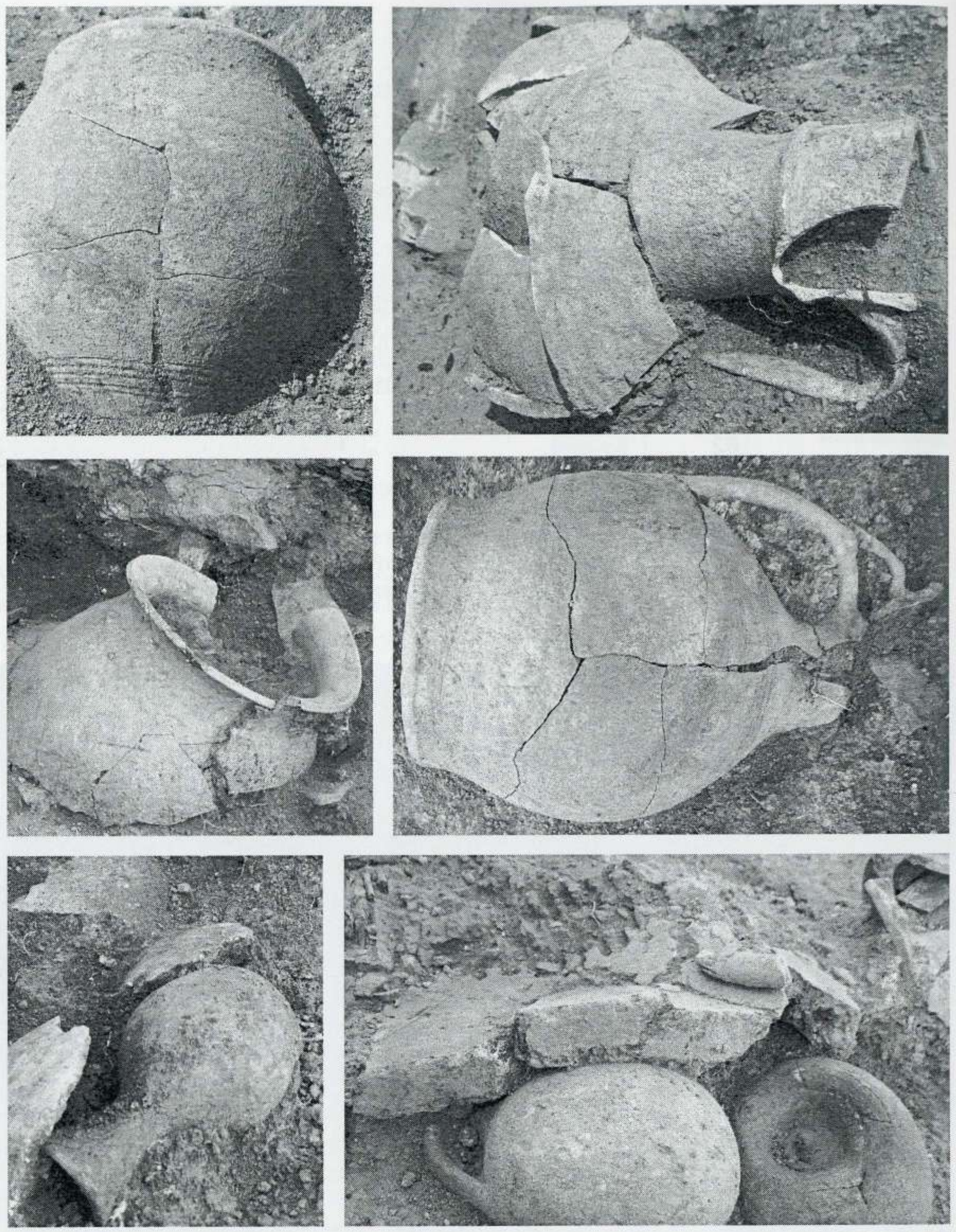

Обр.18
Сграда ХХ-304/2

еднолицев каменен градеж на калова спойка. Друга специфика е изградените в две от жилищата печки – едната с тухли и камък, а втората с ломен камък. Общото между жилищата от първия и втория хоризонт е използването на еднотипни пещи с куполна форма. Те са изграждани в здравия терен и са били почти изцяло вкопани под тогавашното ходово ниво. Температурата, която е развивана в този тип пещи, е под 600°С, което означава, че са служели основно за приготвяне на храна. За готварските функции на куполните пещи

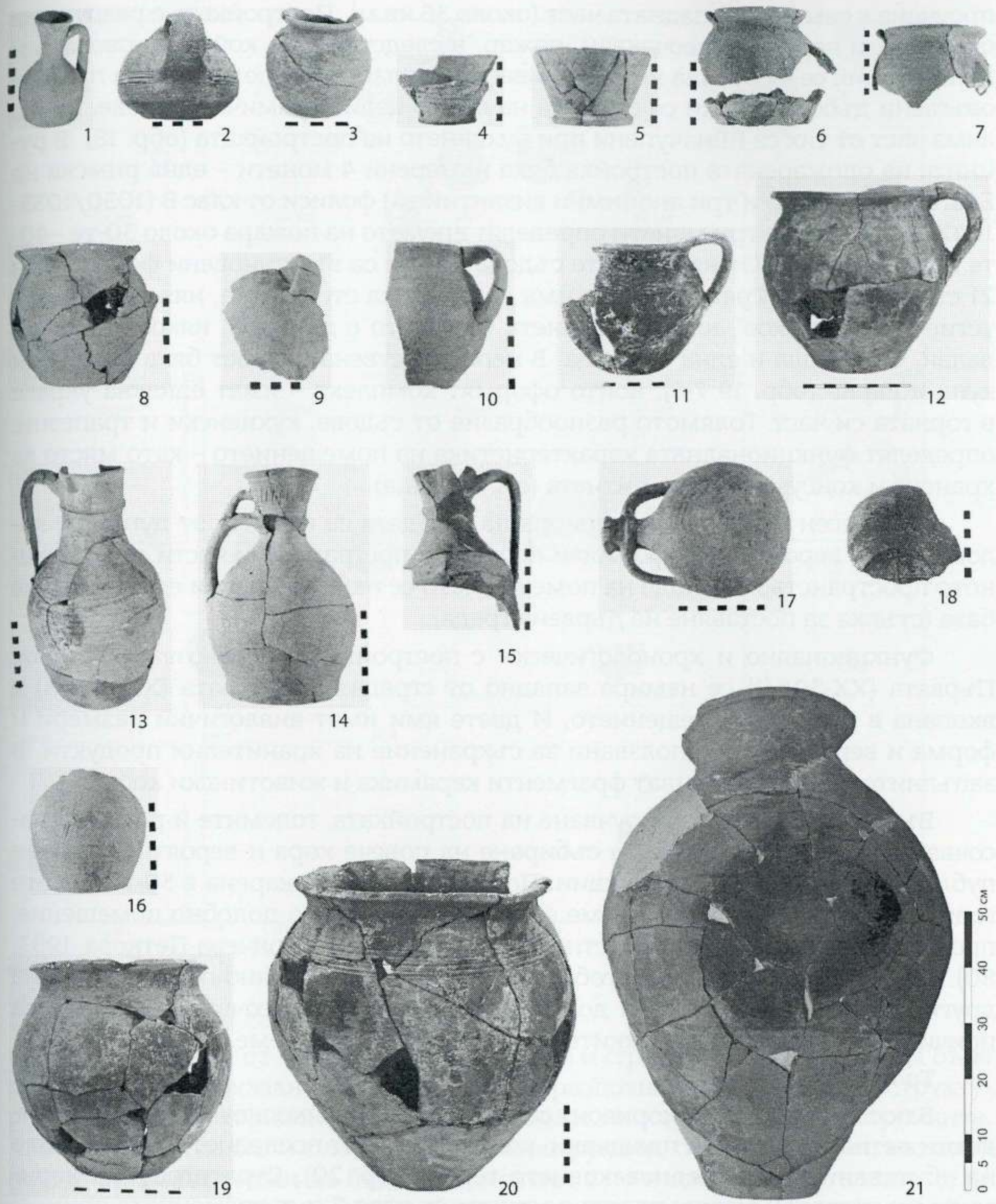

Обр.19
Керамични съдове от помещение ХХ-304/2

говорят и откритите вътре и около тях фрагменти от керамични съдове и горели животински кости. Грижливо оформената подложка с камъни и тухли при две от пещите е позволявала да се акумулира и използва по-дълго време топлината в камерата.

В североизточния ъгъл на проучения сектор, на голяма площ, се разкриха опожарени деструкции от постройка (ХХ-304/2) (обр. 9). Стратиграфски постройката е регистрирана на ниво 181.56 и е вкопана около 67 см. Изцяло проучена е само югозападната част (около 36 кв.м). Постройката е разрушена от силен, и вероятно неочакван, пожар, в следствие, на който, дървената ѝ конструкция се е срутила на пода. В дебелия пласт от пепел, опалена пръст и овъглени дъбови[4] дъски се откриха на място цели керамични съдове, по-голяма част от тях са ВВначупени при рухването на постройката (обр. 18). В руините на опожарената постройка бяха намерени 4 монети – една римска на Елагабал (218-222) и три анонимни византийски фолиси от клас B (1030/1035-1042). Последните три монети определят времето на пожара около 30-те –40-те години XI век[5]. От начупените съдове досега са възстановени формите на 21 съда (обр. 19). Сред съдовете има една малка стомничка, няколко кани с устие тип „ойнохое", няколко гърнета (повечето с дръжки), няколко купи и делви, една чаша и една бъклица. В непосредствена близост бяха намерени купа и гърне (обр. 19 *7-8*), които оформят комплект – имат еднаква украса в горната си част. Голямото разнообразие от съдове, кухненски и трапезни, определят функционалната характеристика на помещението – като място за хранене и консумиране на питиета (гостилница).

Интересен детайл от интериора на сградата са следите от дупки от колове, които вероятно са оформяли паравани, преграждащи части от вътрешното пространство. На пода на помещението се намери също и една каменна база (стъпка за поставяне на дървена греда).

Функционално и хронологически с постройката се свързват две ями. Първата (XX-304/1) се намира западно от сградата, а втората (XX-304/3) е вкопана в пода на помещението. И двете ями имат аналогични размери и форма и вероятно са използвани за съхранение на хранителни продукти. В запълнителя им се откриват фрагменти керамика и животински кости.

Въпреки непълното проучване на постройката, големите ѝ размери насочват, че е предназначена за събиране на повече хора и вероятно е имала публични, а не жилищни функции. Постройката е опожарена в 30-те – 40-те години на XI в. По същото време е опожарено и друго подобно помещение, проучено до западната крепостна стена на Плиска (Дончева-Петкова 1993, 80). Тези случаи, както и многобройни данни за синхронно опожаряване на други жилища, разположени до крепостните стени, насочват към по-обща причина, свързана с печенежките нападения по това време.

Трети хоризонт

В последния (трети) хоризонт са регистрирани няколко ями, 3 гроба и отделни петна от каменни площадки, които маркират последното ходово ниво на обитавания през средновековието терен (обр. 20). Стратиграфски хоризонтът е затворен между пласта с монети от клас B и съвременната орница, в която е открит и анонимен фолис от клас D. Това определя датирането му в периода от 40-те до 60-те години XI в. В последния хоризонт не бяха открити ясно разпознаваеми жилищни структури. Многобройните находки обаче показват, че животът в Плиска продължава и след 40-те години на XI в. Нерешен остава проблемът какви са жилищата по това време. Възможно е да са използвани някои от заварените помещения и сгради, но това трябва да бъде по-убедително доказано. Липсата на ясно разпознаваеми жилищни структури в последния хоризонт може да се дължи на характера на постройките. Ако жилищата са били с лека дървена конструкция, без вкопавания, възможността археологически да бъдат установени е по-ниска. Обстоятелството, че пластът е разположен частично в съвременната орница със сигурност е довело до силно или пълно обезличаване на останките. В тази връзка интерес представляват откритите парчета от глинени стенни обмазки в квадрат XX-384. Те свидетелстват, че в последния период на обитаване са изграждани и глинобитни постройки (дървени стени, тип плет, обмазани с дебел пласт глина). Друг важен археологически факт са останките от каменни площадки, които отбелязват съществуването на специфични наземни съоръжения (обр. 21). Те са изградени с ломени и дялани камъни, а в градежа са използвани също и квадри, взети от крепостните стени. Площадките са сравнително добре нивелирани, две от тях са оформени пръстеновидно. Състоянието,

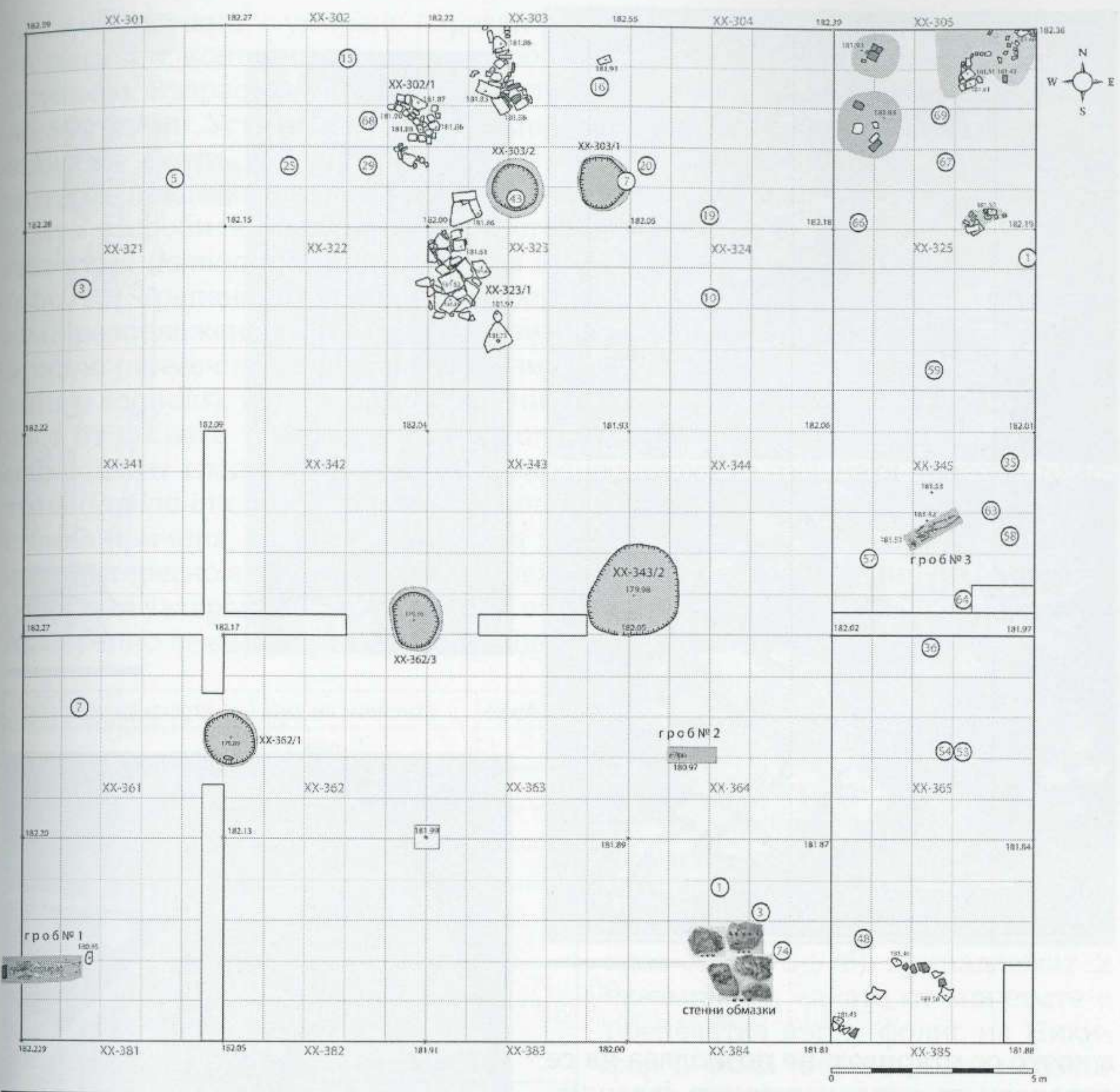

Обр.20
Трети хоризонт (40-те – 60-те години на XI век)

---

[4] Благодаря на доц. д-р Ц. Попова, която определи вида на дървото.

[5] И трите монети са в много добро състояние, почти нямат белези на износване, което насочва, че са използвани сравнително кратко време. За разлика от тях римската монета е силно износена, а релефът личи слабо.

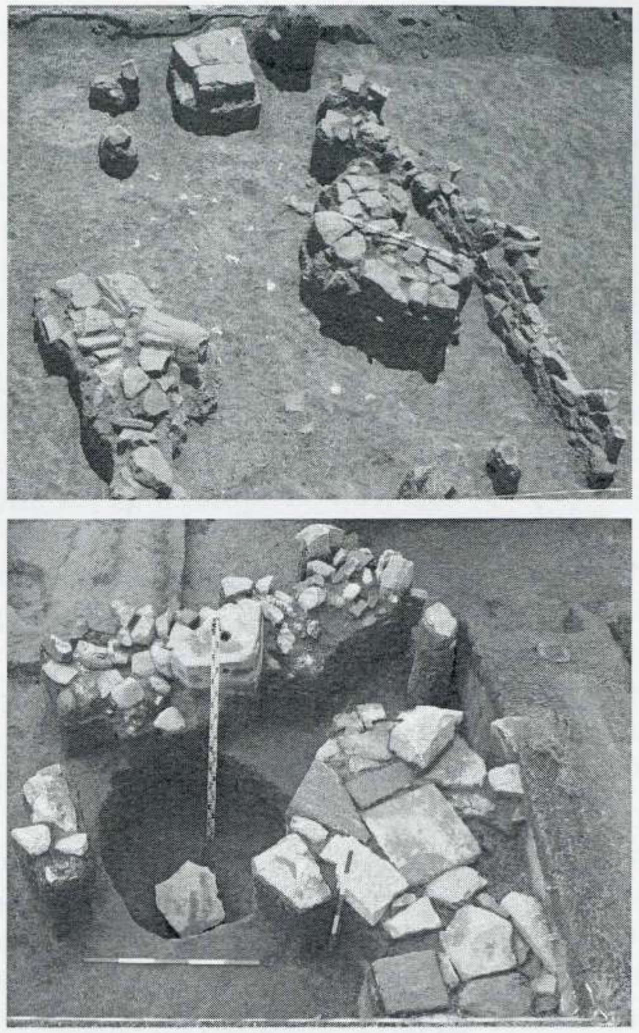

Обр.21
Останки от каменни площадки

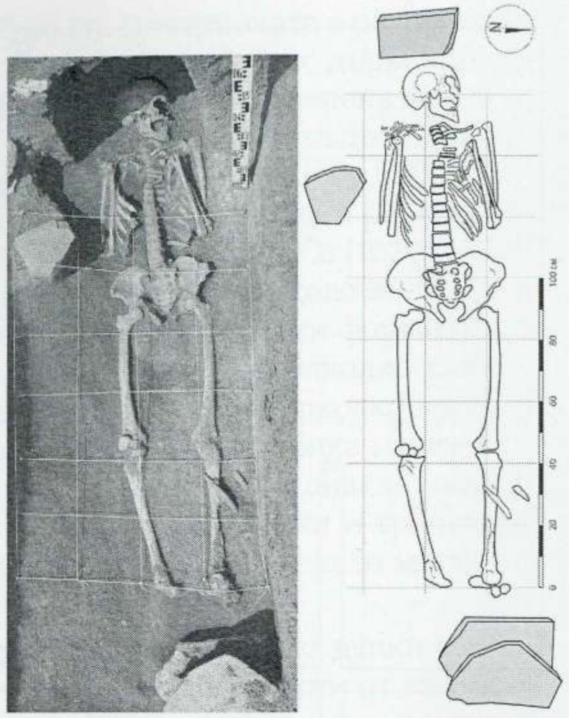

Обр.22
Гроб № 1, в квадрат XX-381

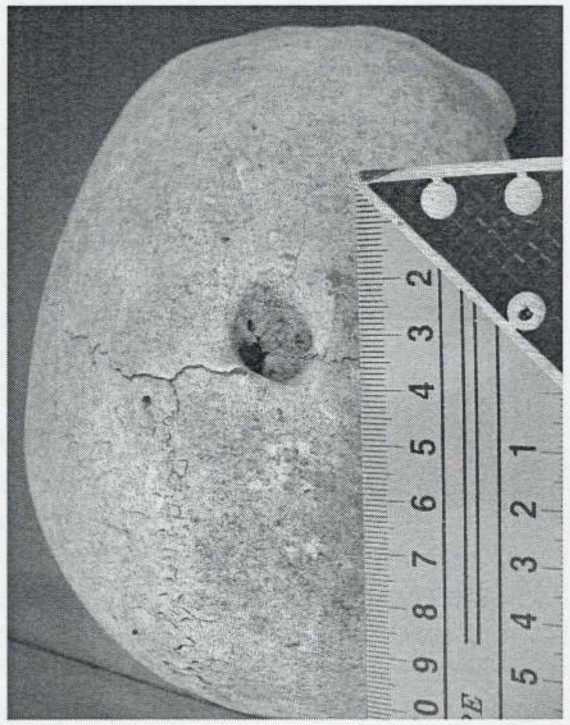

Обр.23
Трепанация (гроб № 1, в квадрат XX-381)

в което се откриват, не позволява да се определи по-сигурно тяхната функция, но една от възможностите е да са служели за основи на леки постройки, някои, от които, изглежда са имали кръгла (юртообразна) форма.

Към последния хоризонт спадат три гроба (един на възрастен мъжки индивид и два на млади индивиди). По-специален интерес представлява гроб № 1 в квадрат XX-381. Той е вкопан в насипа на по-ранно жилище. Скелетът е на мъжки индивид, в анатомичен порядък, положен е по гръб, с глава на запад, лицето е обърнато на север (обр. 22). Ръцете са силно свити в лактите, а дланите лежат върху раменете. При главата гробът е маркиран с вертикално поставена тухла. Антропологично изследване на скелетните останки беше извършено от Надежда Атанасова-Тимева. Индивидът е бил висок около 177,78 см ±3,88 (Trotter-Gleser 1952, 463-514). Дългите кости на крайниците са масивни, с умерено изразен релеф и голяма дължина, ребрата също са масивни, което е показател за доброто физическо състояние на индивида приживе. Възрастта на индивида при настъпване на смъртта е в интервала 45-50 години. Установени са различни артрозни заболявания по скелета, а по зъбите – кисти, парадонтоза, кариеси. От медицинска гледна точка особен интерес представлява извършената в теменната част на черепа трепанация, която е пробила изцяло костната стена, включително и вътрешна черепна пластина (*lamina interna*), т.е. става въпрос за реална хирургична операция (обр. 23). Трепанацията е с овална форма (размери – 21x16 мм и дълбочина 5 мм), разположена е в дясната половина на челната кост в близост до точката *bregma* (пресечната точка на венечния и надлъжния шев – *sutura coronalis et sutura sagitalis*), като се засяга венечния шев (*sutura coronalis*) и много малка част от дясната теменна кост (*os parietale dextra*)[6]. В зоната на травмата се наблюдават следи от инфекциозен процес върху вътрешната черепна пластина (*lamina interna*). Според антропологическата експертиза, вероятно това е било причина, да бъде извършена посттравматична трепанация с лечебна цел. Интересно е, че индивидът е преживял рисковата операция (ръбовете на отвора са заздравели), което е един от редките медицински случаи на успешно черепно лечение през средновековието.

Датиране на пласта	Вид на монетата	Брой
1030/42 - 1064 г.	А2, вар. 2	1
	А2, вар. 11	2
	А2, вар. 14	1
	А2, вар. 14b	1
	А2, вар. 39	1
	А2, вар. 40	1
	А2, вар. 45	1
	А2, вар. 48	1
	А2, лята имитация	1
976 – 1030/42 г.	А2, вар. 4-5	1
	А2, вар. 39-40	1
	А2, вар. 40	1
	А2, вар. 40b	1
	А2, вар. 47	1
	А2, вар. 3	1
	А2, вар. 14а	1
	А2, вар. 24	3

Стратиграфия на анонимните византийски фолиси от клас А2

По време на разкопките бяха открити 39 монети. Нумизматичният материал е идентифициран от д-р Ж. Жекова. Най-многобройни са анонимните византийски фолиси от клас А2 (976-1030/35) – 27 екземпляра, като един от тях представлява лята имитация. Към клас А1 (970-976) принадлежат 2 екземпляра, едната от монетите е препечатка върху фолис на Никифор II Фока (963-969). Към клас В (1030/35-1042) спадат 6 екземпляра, а към клас D (1050-1060) – 1 екземпляр. Сред намерените на обекта монети са също една римска от IV в., една монета на Елагабал (218-222), една монета на император Лъв IV (886-912) и един златен тетартерон от типа фуре на император Василий II (976-1025).

Прецизното локализиране на монетите и проследяването им в стратиграфска последователност (обр. 24), позволи да се детайлизира хронологията на пластовете с монети. В по-ранните нива се откриват основно монети от клас А2, отделни екземпляри от клас А1, една римска монета, и една монета на император Лъв IV (886-912). В по-късните пластове се появяват монети от клас В, но заедно с тях циркулират и много монети от

---

[6] Благодаря на Надежда Атанасова-Тимева за детайлния антропологически анализ.

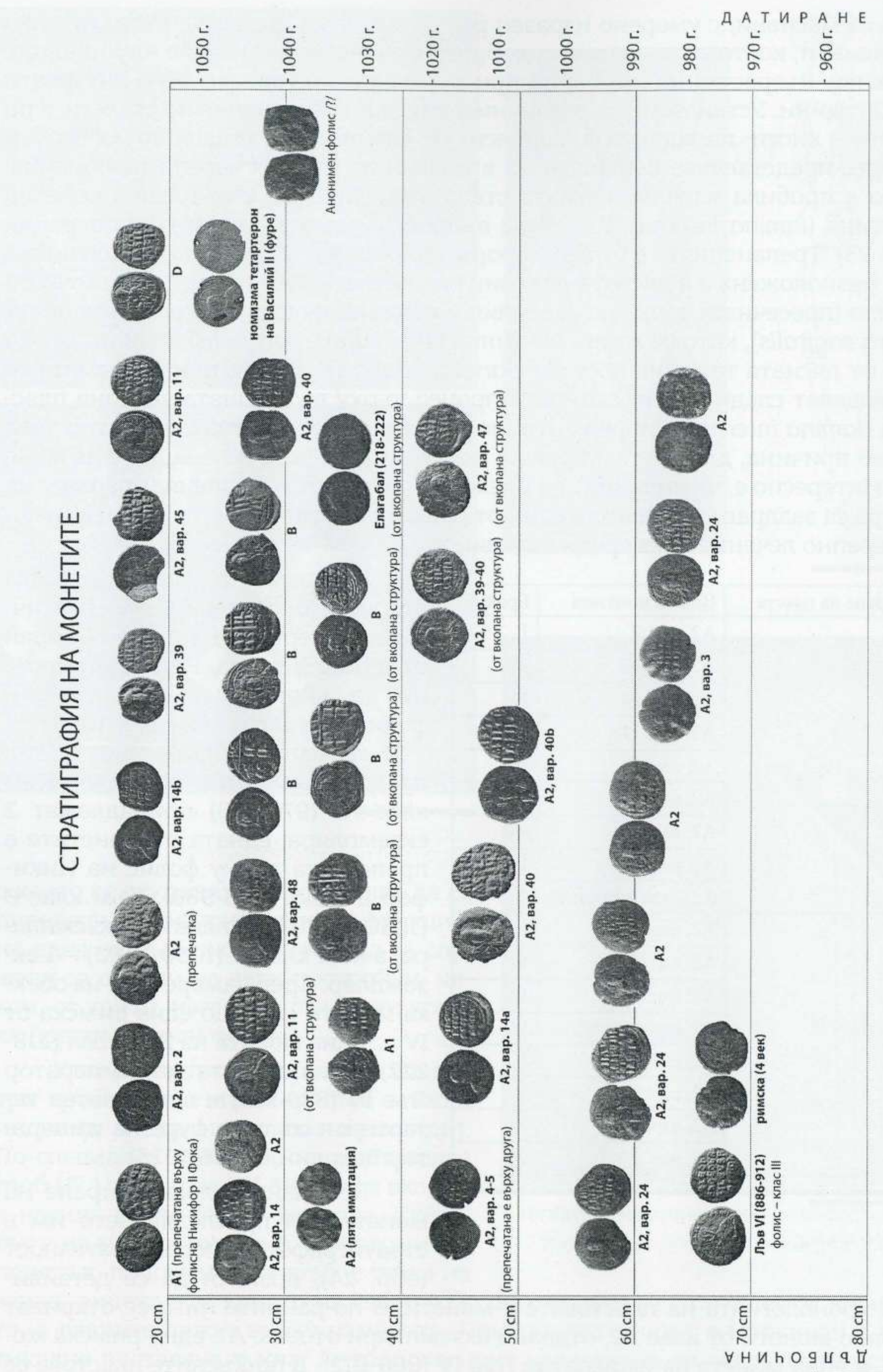
СТРАТИГРАФИЯ НА МОНЕТИТЕ
ДАТИРАНЕ
ДЪЛБОЧИНА
20 cm
30 cm
40 cm
50 cm
60 cm
70 cm
80 cm
1050 г.
1040 г.
1030 г.
1020 г.
1010 г.
1000 г.
990 г.
980 г.
970 г.
960 г.
A1 (препечатана върху фолиса Никифор II Фока)
A2, вар. 2
A2 (препечатка)
A2, вар. 14b
A2, вар. 39
A2, вар. 45
A2, вар. 11
D
A2, вар. 14
A2
A2, вар. 11 (от вкопана структура)
A2, вар. 48
B
B
B
A2, вар. 40
номизма тетартерон на Василий II (фуре)
Анонимен фолис /?/
A2 (лята имитация)
A1
B (от вкопана структура)
B (от вкопана структура)
B (от вкопана структура)
Елагабал (218-222) (от вкопана структура)
A2, вар. 4-5 (препечатана е върху друга)
A2, вар. 14а
A2, вар. 40
A2, вар. 40b
A2, вар. 39-40 (от вкопана структура)
A2, вар. 47 (от вкопана структура)
A2, вар. 24
A2, вар. 24
A2
A2
A2, вар. 3
A2, вар. 24
A2
Лъв VI (886-912) фолис – клас III
римска (4 век)

Обр.24
Стратиграфия на монетите

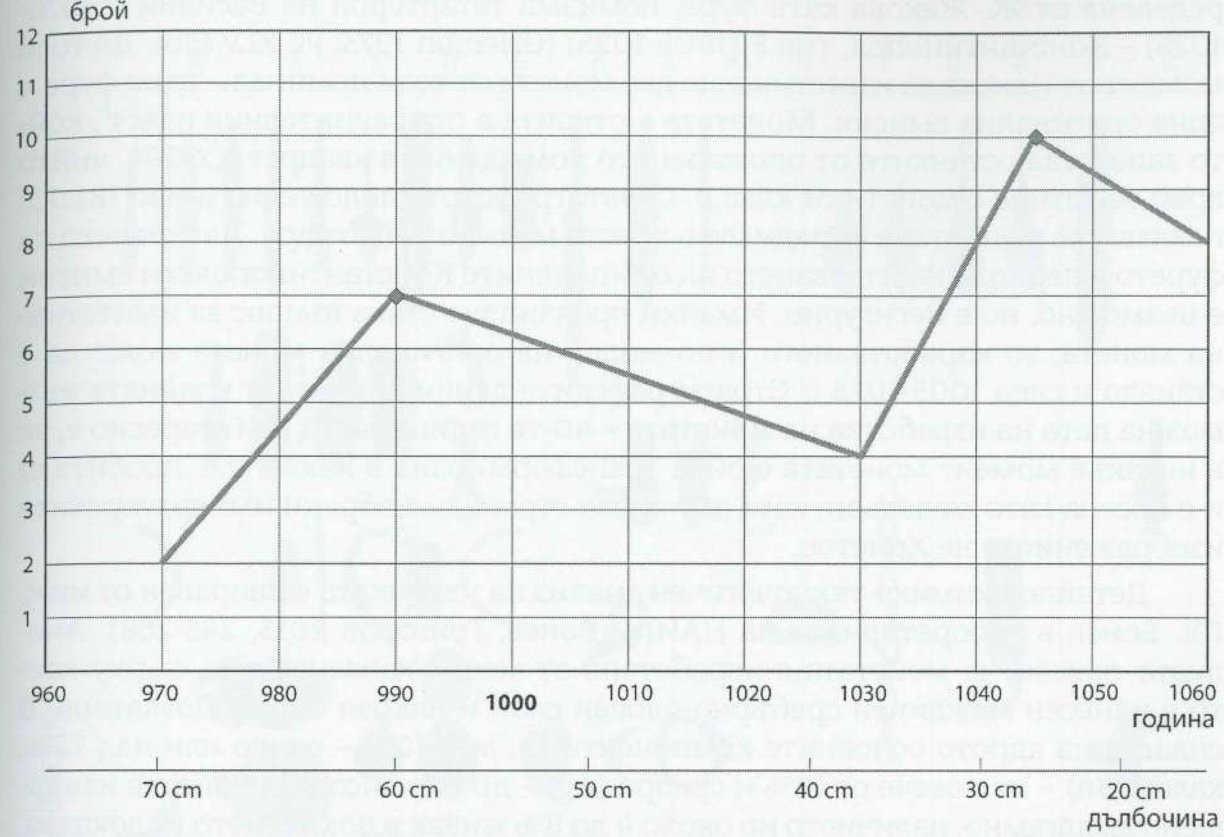

Обр.25
Количествено съотношение на монетите по пластове

клас А2. Най-късната монета от клас D беше намерена в орницата. Количествената извадка (обр. 25) показва, че най-ранните монети се появяват на ниво 0,68 м. Техният брой бързо нараства в следващия пласт (дълбочина 0,60 м). Следва спад в количеството, чийто минимум е на ниво 0,37 м, последван от рязко увеличение, което достига най-високи стойности на ниво 0,26 м.

Друго важно стратиграфско наблюдение е свързано с времевото разпределение на вариантите на анонимните фолиси от клас А2. Те са обособени в две фази – ранна (до нивото с монети от клас В) и късна – синхронизирана с разпространението на монети от клас В. В по-ранните пластове се откриват варианти 3, 14а, 24, 4-5, 39-40, 40, 40b и 47. В по-късните пластове се откриват варианти 2, 11, 14, 14b, 39, 40, 45 и 48. На този етап изследването се опира на една сравнително малобройна извадка, която във времето ще се попълва и ще детайлизира изводите.

Сред монетните находки има няколко по-любопитни екземпляра, които заслужават специално внимание. Една от монетите е лята имитация на фолис от клас А2. Тя е намерена в пласт, който стратиграфски може да се отнесе към края на 30-те – 40-те години на XI в. Засега такива екземпляри са известни от Плиска и от Дръстър (Йорданов 1980, 4-16; Пенчев 2005, 118; 2010, 615-616). Един от екземплярите, намерен в Дръстър, е датиран в периода 986/990-1000 г. (Пенчев 2005, 119-120). Ограниченият брой на регистрираните лети имитации, определя важното значение на всяка една находка, придобита в добре изяснена стратиграфска среда.

Друга любопитна находка е една позлатена монета (фалшификат), определена от Ж. Жекова като фуре, номизма тетартерон на Василий II (976-1025) – Константинопол, тип F (1005-1025) (Grierson 1973, Pl. XLV.15b). До този момент от Плиска са известни още две монети от този номинал – едно фуре и една оригинална емисия. Монетата е открита в подравнителния пласт[7], който запечатва останките от опожареното помещение в квадрат XX-304, чийто край се датира с монети от клас B. Стратиграфското положение (ниво 181.90) показва, че монетата е попаднала в пласта малко след пожара. Датирането на фурето в периода на издаването на официалните Константинополски емисии е възможно, но е несигурно. Имайки предвид, че става въпрос за имитативна монета, то изработването ѝ по модел на оригинална монета може да е станало и след 1005-1025 г. Стратиграфските данни определят крайната възможна дата на изработка на монетата – 40-те години на XI в. Интересно е, че в някакъв момент монетата е била трансформирана в накит (т.е. пробита е) и е носена като медальон, като за лицева страна са избрани императорските изображения, а не Христос.

Детайлен химико-технологичен анализ на находката е направен от инж. Пл. Бонев в лабораторията на НАИМ (Бонев, Григоров 2013, 245-258). Анализът показа, че монетата е изработена от медно-калаено ядро, върху което е нанесен междинен сребърно-оловен слой и накрая е била позлатена. В сплавта на ядрото основните компоненти са: мед (Cu) – около или над 75%, калай (Sn) – не повече от 12% и сребро (Ag) – до 15%. Позлатяването е извършено амалгамно, наличието на около 4 до 8% живак в покритието го доказва. Златото в покритието е над 60% – на лицевата страна на монетата и поне 78% – на обратната ѝ страна. Не е изключено именно установената разлика в златното покритие, т.е. по-добрите естетически качества на опаката страна на монетата, да са определили избора за лице на медальона.

Корелацията на стратиграфските пластове с данните от монетите дава изключителни възможности за прецизиране на относителната и абсолютната хронология на инвентираните находки (обр. 26) и увеличава възможностите за по-сигурно датиране на всички останали предмети, намиращи се във връзка или в съотношение с тях. Микростратиграфският анализ на проучвания в Плиска сектор, показа, че отлаганията следват ритъм от около 1 см натрупан културен пласт за период от около 2 години. При сваляне на пластове с дебелина около 10 см материалите в тях могат да бъдат датирани в рамките на 2 десетилетия. Още по-високи са датиращите стойности на предметите, на които имаме точни (инструментално отчетени) нива. При идеални условия те могат да се датират в рамките на 2-3 години.

Откритите находки спадат към няколко функционални групи: оръжие, снаряжение и елементи от конска сбруя; сечива, инструменти и приспособления за предене и шиене; накити и ремъчни украси; закопчалки за книги и др. (обр. 26).

В най-ранния хоризонт се откриват сравнително малко предмети. Сред находките е един костен (назъбен) инструмент. Предметът вероятно е използван за нанасяне на врязана украса по глинените съдове. Рядък предмет е също една тежест, изработена от еленов рог. В пласта са открити още лята

---

[7] Пластът, в който е намерена монетата, е хлътнал с около 20-25 см в насипа на опожареното помещение, което налага корекция на нивото и прецизиране на датирането.

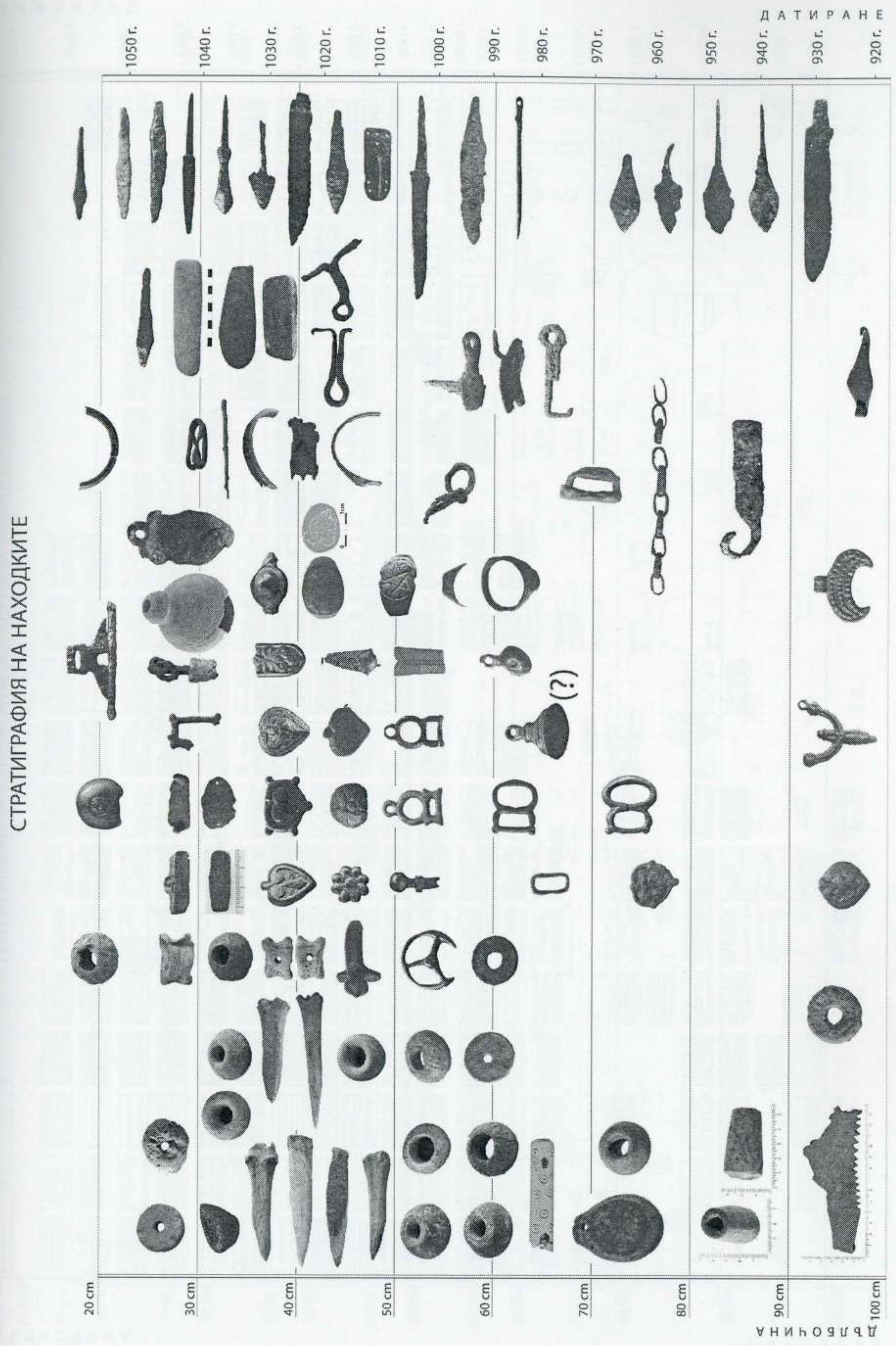

Обр.26
Стратиграфия на находките

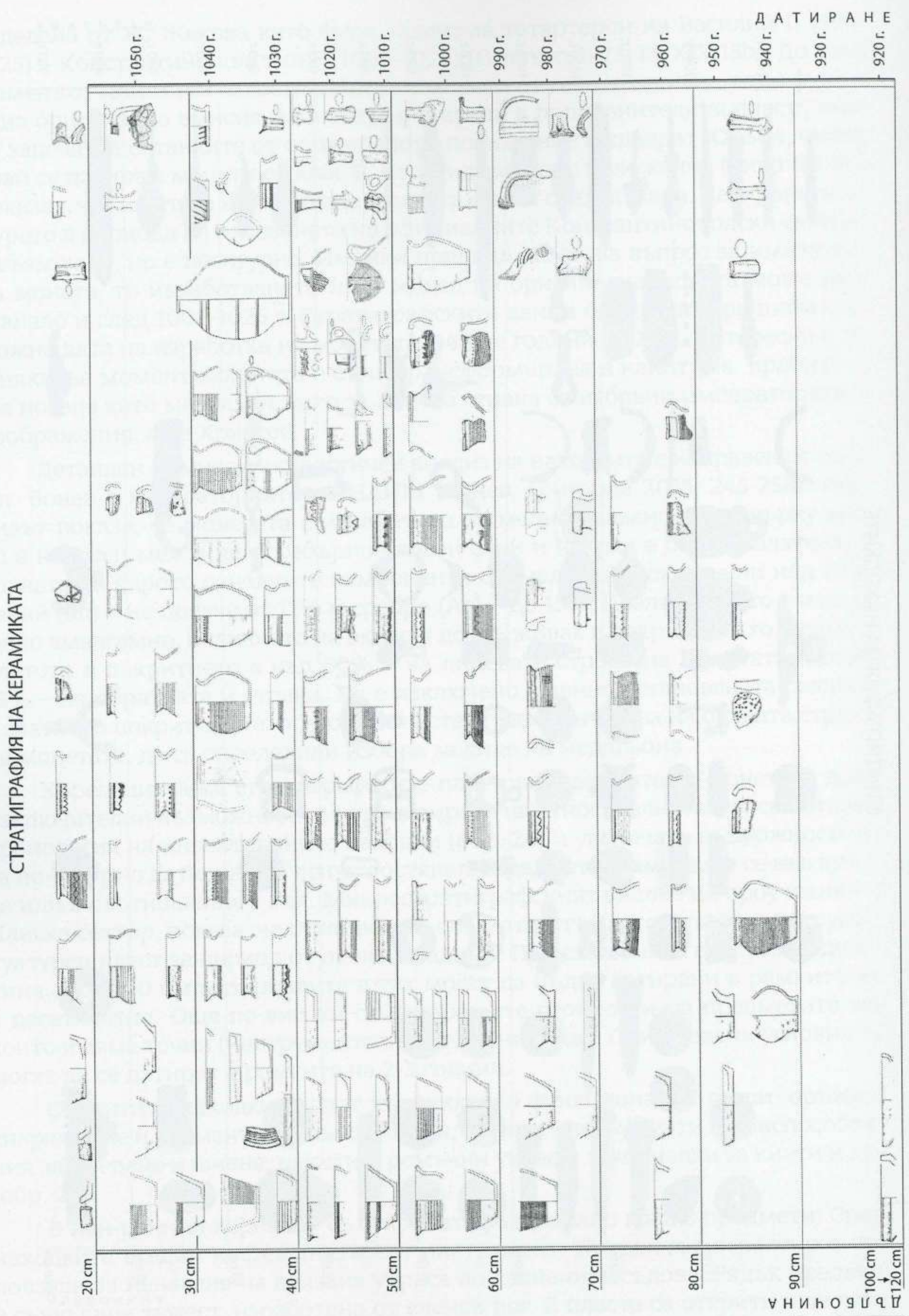
ДАТИРАНЕ
1050 г.
1040 г.
1030 г.
1020 г.
1010 г.
1000 г.
990 г.
980 г.
970 г.
960 г.
950 г.
940 г.
930 г.
920 г.
СТРАТИГРАФИЯ НА КЕРАМИКАТА
20 cm
30 cm
40 cm
50 cm
60 cm
70 cm
80 cm
90 cm
100 cm
120 cm
ДЪЛБОЧИНА

Обр.27
Стратиграфия на керамиката

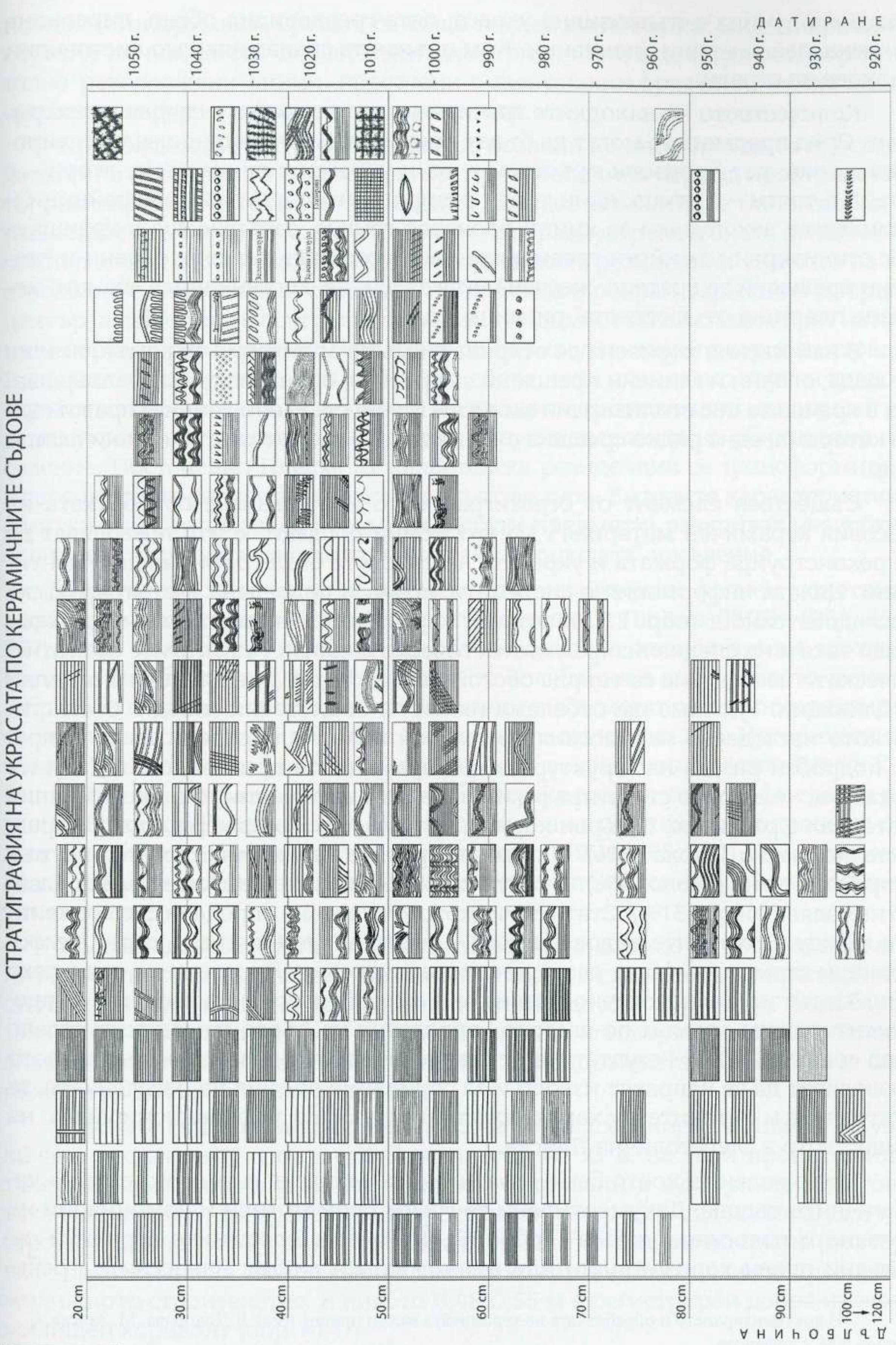
ДАТИРАНЕ
1050 г.
1040 г.
1030 г.
1020 г.
1010 г.
1000 г.
990 г.
980 г.
970 г.
960 г.
950 г.
940 г.
930 г.
920 г.
СТРАТИГРАФИЯ НА УКРАСАТА ПО КЕРАМИЧНИТЕ СЪДОВЕ
20 cm
30 cm
40 cm
50 cm
60 cm
70 cm
80 cm
90 cm
100 cm
120 cm
ДЪЛБОЧИНА

Обр.28
Стратиграфия на украсата по керамичните съдове

бронзова луница с пъпковидна украса, лята гроздовидна обеца, лировидна токичка, две ремъчни апликации. Към оръжията спадат няколко листовидни върхове на стрели.

Количеството на находките значително се увеличава в следващия хоризонт. Сред предметите могат да бъдат посочени: конусовидно печатче; лировидна тока; пет бронзови пръстени – един украсен с пентаграма, втори – с кръст, а трети – с птица; един троен разпределител; ремъчни накрайници и апликации; закопчалки за книга; бронзова гривна, завършваща в краищата със стилизирани змийски глави; медна конусовидна висулка; оловни и глинени прешлени за вретено; желязна игла за шиене; костени шила, ашици, желязна пластина от „люспеста" ризница и др.

В най-късния хоризонт се откриват: кръгла апликация за ремък, псалия от юзда; оловни и глинени прешлени за вретено; бронзова гривна, завършваща в краищата със стилизирани змийски глави; стъклени гривни; правоъгълна катарама, една рядко срещана оловна тапа; оловна тежест, костени ашици и др.

Съществен елемент от стратиграфското изследване е обработката на масовия керамичен материал[8]. Многобройни образци, които позволяват да се реконструира формата и украсата на съдовете бяха графично документирани. Цялата информация е систематизирана и подредена в стратиграфска последователност (обр. 27). Масовият керамичен материал беше подложен също така и на специализиран статистически анализ[9]. Резултатите от статистическото изследване са твърде обстойни и ще бъдат представени в отделни публикации. Тук само ще отбележа някои по-съществени изводи. Статистическото изследване на масовия керамичен материал позволи да се направи подробен разрез на структурата на керамичното производство. Данните показаха, че в трите стратиграфски хоризонта, количеството на керамичния материал е различно. В първи хоризонт количеството на керамиката е сравнително малко (около 12%). Най-многоброен е керамичният материал във втори хоризонт (около 57%). В трети хоризонт количеството керамика плавно намалява (около 31%). Статистическото изследване определи съотношенията между различните видове съдове – гърнета, купи, паници, делви, амфоровидни стомни, амфори, глазирана керамика и др. Проследи се също така и процесът на технологично развитие в керамичното производство и преориентирането му към по-широко използване на бързо грънчарско колело след средата на X в. Резултатите от статистическия анализ са важни, защото позволяват да се направят изводи и за социалния профил на населението, за културните и битовите му характеристики и изобщо за функционирането на обществото в следстолична Плиска.

Друго явление, което беше стратиграфски проследено, е украсата на керамичните съдове. Документирани са голям брой мотиви и комбинации на врязана и излъскана украса[10] (обр. 28). Най-често срещаните варианти са: врязани прави хоризонтални или вълнообразни линии, нанесени с „гребеновиден" инструмент. Срещат се също последователни набождания; вълнообразни линии, които се застъпват симетрично или асиметрично; хоризонтално разположени линии, пресечени с диагонални врязания; мрежовиден орнамент върху излъскана повърхност и др.

Приложеният стратиграфски метод позволи по-детайлно да се проследи животът в проучения в Плиска сектор. През столичния период пространството, разположено източно от укрепения дворцов комплекс, е било свободно (незастроено). Това изглежда е наложено от градоустройствената концепция, която поставя особен акцент върху владетелската резиденция. Липсата на застрояване е позволявало свободно преминаване покрай укрепения дворцов център, а също така е осигурявало и пряка видимост на влизащия през източната порта посетител към извисяващите се монументални дворцови сгради. В началото и първата половина на X в. обаче, този специално търсен градоустройствен ефект, загубва значение и в площите, разположени непосредствено до укрепения дворцов комплекс, се допуска заселване на обикновено население. Постепенно Плиска от владетелска резиденция се трансформира в град с доста по-разнообразна социална структура. Битовите характеристики (тип жилища, използвана керамика и други предмети) разкриват невисокия социален статус на заселилото се покрай „цитаделата" население.

Стратиграфското ниво на анонимните византийски фолиси, отчетливо маркира началото на византийското присъствие в Плиска (ГИБИ 1964, 259-267). Към този хоризонт принадлежат и няколко късноантични находки (римски монети и фибула). Установените колебания в количеството монети (обр. 25) и по-специално двата количествени пика, могат да се синхронизират със събития, случили се в края на X в. и в 40-те години на XI в. Историческите извори описват мащабни военни кампании в последното десетилетие на X в. Около 990 г. се споменава за успешна българска военна контраофанзива в региона (Божилов, Гюзелев 1999, 351), последвана от повторно окупиране на областта около 1000 г. от византийските войски (ГИБИ 1965, 280). Присъствието на по-значими военни части в Плиска обяснява по-високия брой на монети в тези платове.

Косвено доказателство за стратегическото значение на Плиска в началните десетилетия на XI в. са установените следи от поправки по крепостните стени и изграждането на нови каменни стълбища към куртината (Балабанов 1985, 130). Строителните дейности недвусмислено говорят, че византийската власт е инвестирала значителни средства за поддръжката на защитните съоръжения в добър функционален вид.

Данните от проучената площ показват, че населението в Плиска се увеличава в края на X и първите десетилетия на XI в. За този процес свидетелстват както многобройните находки, откривани в културните пластове, така и по-гъстото застрояване на пространството с жилища и стопански постройки. С началото на византийската окупация или малко по-късно (повторното превземане на Плиска) могат да се свържат и наблюдаваните промени в жилищното строителство. В нивото 0,48-0,55 м е регистриран добре изразен жилищен хоризонт (обр. 4).

Повратен момент за града са 30-те и 40-те години на XI в., когато районът става арена на нападенията на печенегите (ГИБИ 1965, 298-301; 312-

---

[8] В документирането и обработката на керамиката важен принос имат Л. Тодорова, М. Занева, С. Иванов и М. Стефанова.

[9] В обработката на статистическите данни особен принос има Л. Тодорова.

[10] В документирането на украсата на съдовете принос имат М. Занева и С. Иванов.

317, 324; Дончева-Петкова 2003, 244). Най-висока концентрация на монети и най-висок процент на амфори са регистрирани в стратиграфските нива, които се датират в 40-те години на XI в. (обр. 24). В яма XX-344/1 амфорите за първи път изпреварват количествено гърнетата на бавно и на бързо колело. В съседната яма XX-343/2, която има аналогична стратиграфска позиция (около 40-те години на XI в.), бяха намерени фрагменти от глинени сфероконуси (най-малко от 4-5 съда, като единият е цял). Находката кореспондира с откритите през 1980 г. южно от цитаделата в Плиска многобройни фрагменти от сфероконуси (Михайлова 1987, 15-16, табло I; 1992, 176-177). За съжаление дадената в публикацията стратиграфска информация е твърде обща и затруднява по-прецизното синхронизиране на двата обекта. Т. Михайлова датира находките в широките рамки на „византийския" период и предполага, че съдовете са внесени в Плиска (Михайлова 1987, 17; 1992, 179). Относно функцията на сфероконусите са предложени различни мнения (Михайлова 1987, 19-22). Според едни в тях са съхранявани и транспортирани скъпи течности като живак и други редки химически елементи, необходими за металургичното производство и металообработката на цветни метали. Съществуват също предположения, че в съдовете са пренасяни козметични масла и лекарства, а при военни операции са използвани като запалителни бомби.

В последните културни пластове количеството на находките намалява. След 40-те години на XI в. е преустановено използването на жилищата, а едно от разкритите помещения е опожарено. Добре доловимата стратиграфски граница, може да се свърже с опустошителните нападения на печенегите през периода 1034-1037 г. (ГИБИ 1965, 298-301), като напускането на жилищата вероятно се е случило към края на 40-те години на XI в. Според Йоан Скилица в 1048 г. печенегите (според слуховете на брой около осемстотин хиляди) преминават замръзналия Дунав и се заселват в Мизия (ГИБИ 1965, 312-317). По всяка вероятност тази широкомащабна акция е наложила принудителното евакуиране на византийската администрация от Плиска (Балабанов 1985, 130), а в изоставеното пространство се настанява ново, вероятно печенежко население.

В последните културни пластове вкопани жилища не бяха установени, т.е. налице е прекъсване на традицията от предходните две фази. Разбира се, трябва да се има предвид все още неголямата проучена площ. С разширяване на разкопките е възможно да се открият нови доказателства, които да детайлизират изводите (засега те имат само предварителен характер). Документираните петна от каменни площадки и фрагментите от стенни глинени обмазки са единствените следи, които могат да се свържат с жилищни структури от последната фаза на обитаване в проучения сектор. Вграждането в каменните площадки на квадри и капаци от зъберите, взети от крепостните стени, ясно показва, че по това време (след 40-те години на XI в.) защитните съоръжения са изоставени, а населението си е набавяло от тях качествен строителен материал.

Нов елемент за Плиска е откриването на единични гробове, разположени в обитаемото пространство. Тази промяна на културния модел с интрамурални погребвания е доста съществена индикация за присъствие на ново население, с различна погребална традиция. Подобни единични гробове, определени като номадски, са известни южно от цитаделата в Плиска (Михайлова 2003, 259-266). Известен брой гробове са разкрити и северно от цитаделата, а най-много гробове са проучени около крепостните стени. Вероятен етнонасочващ белег е една кръгла апликация, която беше намерена в най-горния културен пласт, съответстващ на ходовото ниво на вкопаване на гробовете (обр. 26). Подобни предмети често се откриват и с други материали и керамика, характерни за печенегите (Дончева-Петкова 2003, 253). Аналогични апликации са намерени в гроб 7 при западната крепостна стена в Плиска (Антонова, Витлянов 1985,66-67, табло VIII; 69, табло IX-46), в гроб 28 от некропола до Източната порта в Плиска (Димитров 1995, 61, обр. 10 5) и в редица гробове в Одърци (Дончева-Петкова 2005, 138, обр. 20; 141, обр. 21; 172, обр. 26; 289, табло XXXIX; 304, табло LIV; 347, табло XCVII; 378, табло CXXVIII).

Засега, най-късните датиращи материали в проучения сектор, са от 50-те – 60-те години на XI в. Сравнително тънкият културен пласт и намаляващите находки дават основание да се предположи, че животът в Плиска е продължил не дълго след това време. Нумизматичният анализ на И. Йорданов, в който са включени 569 монети от Плиска, показва преустановяване на находките след 1059-1067 г. (Йорданов 2000, 136-137). Тези данни убедително подкрепят тезата, че активното обитаване на Плиска прекъсва около 60-те години на XI в. Какви са причините за бързото обезлюдяване на тази многохилядна и добре устроена градска агломерация, е въпрос на по-комплексни изследвания. Един от възможните отговори се открива в сведението на Йоан Скилица, който описва нападението на узите през 1064 г. Византийският хронист споменава, че уплашени от голямото множество на узите, повечето мислели да се изселят от застрашените земи (ГИБИ 1965, 331-333). Дали обаче населението на Плиска го е направило, е въпрос, който се нуждае от още доказателства. Липсата на по-късни монети и характерни находки не ми дава основание да приема изказаното от някои разкопвачи на Плиска мнение, че животът продължава до края на XI и началото на XII в. Според сведението на Ана Комнина за похода през 1088 г. на византийските войски срещу печенегите, император Алексий I Комнин пристигнал в Плиска и оттам се изкачил на едно краехълмие, наричано Симеоново, което местното население наричало и „Скитско съвещалище" (Златарски 1972, 192). От краткия откъс обаче, не става ясно дали по това време в Плиска е имало население или мястото се визира само като топографско обозначение.

ЛИТЕРАТУРА

Антонова, Витлянов 1985: В. Антонова, С. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена – сектор Север (археологически разкопки 1973-1975). – В: Плиска-Преслав, IV, 1985, 44-78.

Балабанов 1985: Т. Балабанов. Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска (1977-1978). – В: Плиска-Преслав, IV, 1985, 117-131.

Божилов, Гюзелев 1999: И. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII-XIV век. Том I, София, 1999.

Бонев, Григоров 2013: Пл. Бонев, В. Григоров. Химико-технологично изследване на монета (фалшификат на златна номизма тетартерон) от Плиска. – Bulgarian e-Journal of Archaeology, 4.2/2013, 245-258.

ГИБИ 1964: Гръцки извори за българската история, V, 1964.

ГИБИ 1965: Гръцки извори за българската история, VI, 1965.

Димитров 1995: Я. Димитров. Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X-XI в.). – В: Плиска-Преслав, VII, 1995, 42-70.
Дончева-Петкова 1993: Л. Дончева-Петкова. Нови проучвания край западната крепостна стена на Плиска. – В: Плиска-Преслав, VI, 1993, 79-84.
Дончева-Петкова 2003: Л. Дончева-Петкова. Плиска и печенезите. – В: Плиска-Преслав, IX, 2003, 244-258.
Дончева-Петкова 2005: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Некрополи от XI век. Том II, София, 2005.
Златарски 1972: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, II. София, 1972.
Йорданов 1980 : И. Йорданов. Ранни форми на монетно производство (XI-XII в.) в българските земи. – Нумизматика, 2, 1980, 4-16.
Йорданов 2000: И. Йорданов. Монетите и печатите от Плиска (1899-1999). – В: Плиска-Преслав, VIII, 2000, 135-167.
Михайлова 1987: Т. Михайлова. Сфероконуси от Плиска. – Археология, 1987, 1, 15-23.
Михайлова 1992: Т. Михайлова. Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата В Плиска. – В: Плиска-Преслав, V, 1992, 169-184.
Михайлова 2003: Т. Михайлова. Къснономадски гробове в дворцовия център на Плиска. – В: Плиска-Преслав, IX, 2003, 259-266.
Пенчев 2010: В. Пенчев. Две голямомодулни имитации на византийски анонимни фолиси от клас А2, намерени при археологическите разкопки в Силистра. – В: Известия на Националния исторически музей, XV, 118-121.
Пенчев 2010: В. Пенчев. Две изработени чрез отсичане късни имитации на анонимни византийски фолиси от клас А2, намерени при археологическите разкопки в Силистра. – В: Studia archaeologica universitatis serdicensis. Sipplementum V (2010). Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova. 613-617.
Плетнева 1992: С. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски (работы Советского отряда 1977-1980 гг.) – В: Плиска-Преслав, V, 1992, 34-63.
Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век, София, 2008.
Grierson 1973: P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. III/2. Washington, 1973.
Harris 1979: E. Harris. Principles of Archaeological Stratigraphy. Academic Press, 1979.
Henning 2000: J. Henning. Vom Herrschaftszentrum zur städtischen Großsiedlung mit agrarischer Komponente. Archäologische Nachweise der Landwirtschaft aus dem frühmittelalterlichen Pliska. – В: Плиска-Преслав, VIII, 2000, 74-86.
Trotter, Gleser 1952: Trotter, M., G.C. Gleser. "Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes." American Journal of Physical Anthropology. 10, 1952, 463-514.

VALERY GRIGOROV

POST-METROPOLITAN PLISKA: STRATIGRAPHIC OBSERVATIONS ON PALACE CENTRE – EAST SITE

The main task of the archaeological research in 2011 – 2013 at the site of Palace Centre – East in Pliska (fig. 1, 2) was to make a precise stratigraphic study of the sector. The area under investigation contained only structures from the post-metropolitan period in Pliska. Three cultural and historical horizons have been traced out conditionally designated as Bulgarian, Byzantine and Post-Byzantine (or Pechenegian in case we follow the leading ethno-cultural characteristic).

First horizon

The earliest cultural layer is about 24 – 32 cm thick lying right over the old humus. The artifacts discovered are dating the settlement in the sector from about the initial decades of and mid 10th c. The layer does not contain any Byzantine anonymous folles. A couple of houses dug into the ground and some pits belong to the first horizon (fig. 5). Ovens have been revealed in two of the houses. House XX-364/2 has been registered on the level of the old humus. It was dug into the ground 30 – 40 cm deep. The measures of its inner space are 2,50 x 3,10 m (fig. 6). A beehive oven was constructed west of the house (fig. 7). A second house has been revealed north of the one above (XX-343/1). It has been registered a bit above the level of the old humus (fig. 8). The house was dug about 90 – 95 cm deep. Its shape is almost square its corners slightly round, and it measures 3,10 x 2,90 m. A small beehive oven was constructed next to its southeastern corner. Both other houses have been explored only in part, one of them (XX-342/2) was destroyed by two later pits, and only the northeastern half of the second one (XX-381/1) has been unearthed. The western sector of a room has been explored in part in quadrate XX-324. Stratigraphically it was later than the houses discussed above. Nine pits belong to the first horizon as well. Seven of them are stratigraphically synchronous of the houses and the rest are later in date.

Second horizon

The next period of building is synchronous of the layers containing Byzantine anonymous folles of Class A2 and terminates in the first registration of anonymous folles of Class B. Chronologically this is the time between 970ies and 1030ies (fig. 4). The horizon contains remains of economic structures, pits, houses and a public building – an inn (fig. 9). House XX-321/1a (fig. 10, 11) was dug into the ground about 1 m deep from the old level of the terrain. It is of one room only measuring 2,10 x 3,15. Three of its walls were faced with stone. A beehive oven was constructed very carefully west of the house. The second house (XX-302/2) is of a similar construction east of the first one. It was dug 85 cm deep from the level of the old terrain. Its measures are 3,30 x 3,70 m (fig. 12, 13). The western wall was faced with stone. A storage pit was dug in the middle of the room. Three more houses have been revealed in the southeastern area of the sector. The first one (XX-364/1) was badly ruined. The second one (XX-384/1) has been explored only in part. It was dug about 1,10 m deep from the level of the old terrain. The western and eastern walls were faced with stone (fig. 15, 16). The third house (XX-385/1 (fig. 17) was dug about 81 m deep from the level of the old terrain and its measures are 2,65 x 3,12 m. An oven was constructed in its northeastern corner. The construction of the house was supported by a system involving 10 beams. A trench from a fence has been revealed east of the house.

Burnt destructions of a building have been unearthed in the northeastern corner of the sector (XX-304/2) (fig. 9). Only its southwestern part has been explored (about 36 sq. m). The room was destroyed by fire. Some whole ceramic vessels have been found in situ within the thick layer of ash and charred beams (fig. 18). The ruins of this burnt house contained 3 Byzantine anonymous folles of Class B clearly dating the fire from about 1030ies – 1040ies. Considering the functions and chronology of the house it was connected with 2 pits (XX-304/1; XX-304/3).

Third horizon

Within the last (third) horizon a couple of pits, 3 graves and some spots of stone platforms have been registered as they mark the last level of habitation during the Middle Ages in the sector here discussed (fig. 20). Stratigraphically the horizon is sandwiched between the layer containing coins of Class B and the contemporary fallow land the latter producing also an anonymous follis of Class D. These circumstances are dating the horizon from 1040ies – 1060ies. We have not discovered clearly distinguished structures in the last horizon. The absence may be due to the nature of the buildings – houses of light wooden construction. The fact that the layer lies in part within the contemporary fallow land certainly provokes bad or entire destruction of the remains. The ruins of stone platforms come to be an important archaeological detail as they suggest the existence of specific ground structures (fig. 21). The condition we have found them does not allow any further interpretation of their function although one of the possible options is they served as foundation of light buildings some of them seemingly round (yurt-like) in plan.

Three graves also belong to the last horizon (one of an elderly man and two of young adults). The grave in quadrate XX-381 seems to be of a special interest. The skeleton is of a man (45 – 50 years of age), laid on his back, head west (fig. 22). On the parietal part of the skull a trepanation had been carried out that the man endured (fig. 23).

In the course of excavations 39 coins have been discovered. The greatest in number of them are Byzantine anonymous folles of Class A2 (976-1030/35) – 27 pieces as one of them is a cast imitation. Two pieces belong to Class A1 (970-976), one of them an overstruck on a follis of Nikephoros II Phokas (963-969). Class B (1030/35-1042) is presented with 6 pieces and Class D (1050-1060) – with a piece. One Roman coin from the 4th c., one of Emperor Elagabalus (218-222), one of Emperor Leo IV (886-912) and a golden tetarteron of the type of fourée of Emperor Basil II (976-1025) also are present among the coins found.

The precise localization of the coins and their arrangement in a stratigraphic sequence (fig. 24) allow us to work out a detailed chronology of the layers with coins. The correlation of the stratigraphic layers with the data of the coins gives us great opportunities to refine the relative and absolute chronology of the artifacts (fig. 26) and also increases the possibilities for a more reliable dating of all the rest of the objects which are in relation to them.

The stratigraphic method executed has enabled us to map out the life in the sector in Pliska here discussed in much more detail. During the metropolitan period the space east of the fortified palace complex was undeveloped. Seemingly it was enforced by the town-planning concept concentrating exclusively on the royal residence. However, in the early – first half of the 10th c. this deliberately sought after urban effect lost its significance and the terrain next to the fortified palace complex was given for development to the ordinary population. Gradually Pliska began transforming from a royal residence into a town of a rather various social structure. The data of the sector explored show that in the late 10th and the first decades of the 11th c. the population in Pliska increased. This process is proved by the numerous artifacts found within the cultural layers as well as by the more dense construction of houses and economic structures. Within the latest cultural layers the number of artifacts decreases and the houses were abandoned. The well distinguished stratigraphic border can be associated with the devastating raids of the Pechenegs and their settling down in Pliska in the late 1040ies. The latest in date materials are from 1050ies – 1060ies and that means the active habitation in this sector in Pliska terminated about 1060ies.

ЯНКО ДИМИТРОВ

КЪМ АРХЕОЛОГИЧЕСКАТА КАРТА НА НИАР “РЗУ КАБИЮК”: НАХОДКИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА КЕРАМИКА И “МАСОВ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛ” ОТ ТЕРЕННО ОБХОЖДАНЕ ПРЕЗ 2013 Г.

ОБХВАТ, ПРИНЦИПИ НА ПРЕДСТАВЯНЕ И АНАЛИЗ НА МАТЕРИАЛА

В настоящата работа са представени само образците от ранносредновековна керамика от регистрираните при обхождането обекти, както и от отделни „пик ъпи“, попадащи извън границите на обектите. Спорадичните находки на керамика от РЖЕ и античната керамика не са включени, защото се предвижда те да бъдат обект на отделно изследване.

Цели съдове не са намерени, материалът е изцяло във фрагментирано състояние, като общото количество на изследваните фрагменти е 526 бр. (*таблица 1*).

Обработката на материала е извършена съобразно възприета у нас методика и стандарти за работа с масов керамичен материал от ранносредновековни обекти. Всички фрагменти са огледани, описани и документирани, установени са техните хронологоопределящи белези и са посочени възможностите за датиране.

Материалите са документирани с фотоси и с графични рисунки на 17 от фрагментите[1].

ЗА КЛАСИФИКАЦИОННИТЕ ГРУПИ

Придържайки се към мнението, че при анализ на фрагментиран керамичен материал количественото отчитане на техническите белези и украсата на съдовете имат водещо значение, предлаганото по-долу описание и типо-хронологично определяне на битовата керамика от ранносредновековните структури на територията на НИАР „РЗУ Кабиюк“ е направено според разработена напоследък класификационна схема за керамиката от Плиска. Тя е основана на комплекс от технологични и морфологични признаци, според които керамичният материал се разпределя и отчита количествено в класификационнни групи (*таблица 1*).

---

[1] Снимки - Панайот Антонов, компютърна обработка - Янко Димитров, рисунки - Кристиян Михайлов

Пик ъп	Обект	Полигон	*Табло*	№	Общо	Песъчлива гл. с вр. украса				Сива					Стомни и др.		Глазирана		Тън-кост.	Амфори		Други	Дата (в.-в.)
					фр.	гърне	купа	делва	котел	?	Гърне	Делва	Амф.ст	Кана	червени	жълти	бав.к.	бър.к.		I	II		
1	1	477			16	13				2					1								кр. IX - X
2	4	699			12	12																	IX - н.X
3	5	707			13	13																	IX - н. X
4	6	CC-14			19	17					2												вт.1/2 IX - X
5	8	2217			7	6					1												IX - X
6	9	2222			10	10																ашик	IX - X
	12	2170	*I: 1*		6								1---		2	3							IX
	14	2112//13	*I: 2*		4	3											1						кр. IX - X
7	15	2215	*I: 3, 4*		18	13					2					3							IX
8	16	2058	*I: 5*		4	3										1*						кремък	IX
9	17	1951	*II: 1*		5	2					3												IX - X
10	18	2344//45			26	22					3											тухла	IX - X
11	19	2343	*III: 2*		13	11					2												IX
12	19	2339	*III: 5*		20	12					4		1----			1						2 осм.	кр. VIII - IX
13	19	2337			17	11					3					2						1 осм.	вт.1/2IX-н.X
14	19	2334			10	4									1	3						2 осм.	IX- п.1/2 X
15	19	2333	*VIII: 3*		26	20					3											3вод.тр.	кр. VIII -IX
16	19	2332	*II: 3*		37	30					2					5							кр. VIII -IX
17	19	2332	*I: 2,4 III:*	*3,6 IV:2*	67	50					3					10* + 4						тух.-знак	кр. VIII -IX
			VIII: 1																				
18	19	2277			8	6		1			1												IX - X
19	19	2277	*III: 1 IV:*	*4 VIII: 4*	28	17					2					2* + 5						мрам.	кр. VIII-н.X
24	19	2277	*III:4*	*IV: 1, 3*	12	4					3				1	5						4мрам.	кр. VIII - IX
			VIII:5 - 8																				
22	20	2330	*IV: 5, 6*	*VI: 2*	25	10					2				1	2 +жет.	5	4				точило	IX - н. X
21	23	2325//26	*V: 1-4*		12	9					2											1 осм	кр. VIII-н.X
22	23	2325//26			22	17					3				1	1*							кр. VIII- IX
23	24				3	3																	кр.IX - X
25	25	2396			26	18					5					3						3 стр.к.	IX - н. X
	26	2389	*V: 5*		6	6																	IX - н. X
26	27	2547			4	2					1					1						1 крем.	IX - X
27		2549			14	13									1								кр. IX - X
28	28	2817	*VIII: 2*	*IX: 5*	11	4										7						17стр.к.	IX - н.X
		487-изт.вал	*V: 6*		2	2																	кр.IX - X

Таблица 1

Пик ъп	Обект	Полигон	*Табло*	№	Общо фр.	Песъчлива гл. с вр. украса				Сива					Стомни и др.		Глазирана		Тън-кост.	Амфори		Други	Дата (в.-в.)
						гърне	купа	делва	котел	?	Гърне	Делва	Амф.ст	Кана	червени	"жълта"	бав.к.	бър.к.		I	II		
		2393	*VI: 1, 4*	*IX: 2*	10	6					2					1 + 1*							IX - X
		FF-EE//57	*IV: 5*	*IX: 4*	3	2									1							бойна т.	кр. IX - X
		2271	*VI: 6*		3	2					1---												кр. IX - X
		DD54	*VII: 1*		1	1																	X
		2116/1	*VII: 2*		1	1																	кр. IX - X
		429/1	*VII: 3*		1	1																	X
		AA-23/ 2	*VII: 4*		1	1																	X
		2338/ 2	*VII: 5*		1						1												IX - X
		1144/ 4	*VII: 6*		1						1 паница												кр.VIII-п.1/2IX
		2174/ 1	*VII: 7*		1											1							кр.VIII-IX
		Z-58	*IX: 3*																			кремък	
		S-59	*VI: 3*																			запуш.съд	

Таблица 1 (продължение)

Когато това е възможно, въз основа на съхранени морфологични белези на отделните елементи от формата на съда (например оформление и диаметър на устието, шията, раменната част и положение на дръжките) се определя цялостната форма и съответно вида на съдовете. Само тогава те се определят типово, според размери и контур на формата, и се посочват техни аналози.

Типовото определяне и предлаганите датировки са съобразени с типологични скали, разработени за съдовете от ранносредновековните биритуални некрополи на територията на България (скалата на Уве Фидлер от 1992 г. и тази на Мария Христова от 2011 г.), както и за керамиката от няколко многослойни обекти от периода VIII-XI в. в Плиска (от комплексите „Селище югоизточно от Вътрешния град (в района на църква № 11)", „Голяма базилика", „Обект № 31", „Сектор на Руската експедиция във Вътрешния град", изследвания на Я. Димитров).

Отчитане на количественото разпределението на фрагментите според вида и типа на съдовете не се прави, поради недостатъчното количество на материала.

Неизбежната условност в наименованията на класификационните групи налага да се изложат накратко съображенията за тяхното дефиниране.

I. „Гърнета от песъчлива глина с врязана украса"

Става въпрос за ранносредновековната керамика от глина с добавени примеси от пясък и други твърди частици, работена на ръчно колело, при оксидационен режим на изпичане. В класификационната схема на Уве Фидлер за керамиката от ранносредновековните некрополи на Долен Дунав съдовете от тази група са определени като „червена керамика с врязана украса". Поради факта, че най-многочислено представената форма е гърнето без дръжки, често в литературата керамиката от тази група се означава като „кухненска", но това съдържа условност по отношение на функционално определяне, в смисъл, че към нея освен същински кухненски съдове (гърнета) се числят също купи и чаши (малки гърнета).

Като правило, съдовете са формувани от глина, която съдържа голямо количество и едри опостняващи примеси, основно кварцови зърна и варовикови частици. Почти във всички случаи е налице врязана украса от прави и вълнообразни линии, насечки и точки, които образуват разнообразни мотиви. Доколко мотивите на врязаната по съдовете украса могат да се приемат за хронологичен показател, е дискусионен въпрос, но именно поради това е важно да се отчита тяхното количествено съотношение. По същата причина е необходимо да се отчете и разнообразието от варианти в оформлението на устията на гърнетата.

Тази група съответства на Раздел I в класификационната схема на У. Фидлер, Гърнета от Тип I, Вариант 3 и от Тип II и III по класификацията на М. Христова, група I по класификацията на керамиката от Голямата базилика и Обект № 31 в Плиска, група I-А по класификацията на Ст. Ангелова за керамиката от Дръстър.

II. „Сиво-лъскава керамика"

Към тази група се причисляват фрагментите от съдове, работени на ръчно грънчарско колело от силно пластична глина, която в повечето случаи съдържа примеси от много ситно раздробени механични примеси (кварц, слюда, шамот), а понякога и органика. В повечето случаи изпичането е в редукционен режим, откъдето идва черно-сивият цвят на повърхността и в лома. В много случаи този способ на изпичане не е спазен и тогава стените и ломът имат бежов или керемиденочервен цвят. Повърхността на повечето съдове е украсена чрез излъскване, цялостно или на линии, но има и врязана с еднозъб инструмент украса от хоризонтални прави линии, както и комбинация от двете.

При тази класификационна група номенклатурата от форми, установена според материала от езическите некрополи и от обекти в Плиска, е много по-разнообразна и включва както кухненски, така и трапезни и амбалажни съдове.

Тази група съответства на Раздел II – „сива керамика с излъскана украса" в схемата на У. Фидлер, на гърнета от Тип I, Варианти А-I, и от Тип V, кани Тип I-V, амфоровидни стомни Тип I-III в класификацията на М. Христова, на група II според класификацията на керамиката от Голямата базилика и Обект 31 в Плиска и на група I-D по класификацията на Ст. Ангелова за керамиката от Дръстър.

III. „Червеноглинени стомни"

Тази група включва фрагменти от съдове, изработени от пречистена, червено-оранжева на цвят (вследствие на оксидационно изпичане) глина, съдържаща в повечето случаи примес от стрита слюда, кварц или шамот. Формуването е на бързо (в повечето случаи ръчно) колело, като дебелината на стените и дъната обикновено е значителна, но има и по-тънкостенни съдове. Външната повърхност обикновено е гладка, но се среща и украса от плитки или по-дълбоки хоризонтални бразди, нанесени с широк еднозъб инструмент. Основната форма са плоскодънните (амфоровидни) съдове с две дръжки, но има и стомни само с една дръжка. Със сигурност е установено, че през VIII-IX в. основният център за производство и разпространение на червеноглинените стомни е столицата Плиска.

Тази група съответства на група III от класификацията на керамиката от Обект 31 и на група V от Голямата базилика в Плиска, отчасти на група G в схемата на У. Фидлер и на вида „амфоровидни стомни” в схемата на М. Христова (тъй като при нея няма разделение на сиво-лъскави и червеноглинени стомни).

IV. „Жълта” керамика

Тази група включва фрагменти от съдове, които са изработени на бързо (в повечето случаи с крачно задвижване) колело, от фина каолинова, мергелна глина. Терминът „жълта” керамика за материалите от Плиска е въведен от В. Петрова и е по-подходящ от използваният от Я. Димитров термин „светлоглинена керамика на крачно колело”. Номенклатурата от форми включва основно амфоровидни стомни и едноръчни стомни, но има също кани, паници, гърнета и чаши. Като подгрупа се включват съдовете, които имат плътно покритие от червена ангоба. Характеристиката се основава на находки от ранните контексти в Плиска (вж. изследвания на Л. Дончева-Петкова, Я. Димитров и В. Петрова). Наличието на керамика от тази група индикира датировка на обектите в границите края на VIII- края на IX в.

V. „Глазирана керамика”

Определящ класификационен признак на съдовете от тази група е украсата с глазура. Проблемът за появата ѝ не е решен, но по материали от Плиска това може да се постави ориентировъчно още във втората половина- края на IX в. Обособяването на две подгрупи – на бавно и на бързо колело, индикира хронология – съответно преди и след 70-те години на X в.

VI. „Тънкостенна керамика”

Технически термин за „стандартизираната” керамика, отличаваща се с високо качество на формуване и изпичане, извънредно широк асортимент от форми, характерна за т.нар. „византийски” период на Плиска.

VII. „Амфори”

Става въпрос за фрагменти от характерните за ранното средновековие облодънни амфори, находките на които у нас, почти без изключение, са интерпретирани като внос от Византия.

VIII. „Други”

В тази класификационна група се отчитат фрагментите „османска” и „от ново време” керамика, както и случайно попаднали сред битовата керамика или взети нарочно за образци фрагменти от керемиди, тухли и водопроводни тръби. Тук се включват и предмети от камък, мрамор и кост, които не са инвентирани в полевата книга.

ЗА ДАТИРОВКИТЕ

Посочените датировки за керамиката от регистрираните при обхождането в Кабиюк обекти са изведени въз основа на сравнителна характеристика с материали от стратифицирани обекти в Плиска (VIII-XI в.) и от ранносредновековните биритуални езически некрополи (кр. VII-IX в.). В тази връзка, при представянето на материала от отделните обекти, е отделено по-специално внимание на фрагментите, които позволяват морфологична характеристика на керамиката от отделните класификационни групи.

РАННОСРЕДНОВЕКОВНА КЕРАМИКА И „МАСОВ МАТЕРИАЛ”, ПО ОБЕКТИ

Обект 1 (пик ъп 1, полигон 477)

Общо 16 фрагмента.

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 13 фр.

Група II, сиво-лъскава керамика - 2 фр.

Група III, червеноглинени стомни - един фр.

Датировка: кр. IX-X в.

Обект 4 (пик ъп 2, полигон 699)

Общо 12 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 12 фр.

Датировка: IX- нач. X в.

Обект 5 (пик ъп 3, полигон 707)

Общо 13 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 13 фр.

Датировка: IX- нач. X в.

Обект 6 (пик ъп 4, полигон СС14)

Общо 19 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 17 фр.

Група II, сиво-лъскава керамика - 2 фр. от гърнета (?).

Датировка: втора половина IX-X в.

Обект 8 (пик ъп 5, полигон 2217)

Общо 7 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 6 фр.

Група II, сиво-лъскава керамика – един фр. от гърне (?).

Датировка: IX-X в.

Обект 9 (пик ъп 6, полигон 2222)

Общо 10 фр.

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 10 фр.

Група VIII, „други”- костен ашик от овца (?).

Датировка: IX-X в.

Обект 12 (полигон 2170)(*табл.* I_1)

Общо 6 фрагмента.

Група II, сиво-лъскава керамика - един фр. от стомна/кана с набраздена повърхност (табл. $I_{1/3}$*).*

Група III, червеноглинени стомни - 2 фр. от големи стомни (табл. $I_{1/2, 4}$*).*

Група IV, „жълта” керамика - 3 фр. от стомни (табл. $I_{1/1, 5, 6}$).

Датировка: IX в., показателно е наличието на фрагменти от светлоглинени стомни на бързо колело.

Обект 14 (полигон 2112/ 2113) (*табло* I_2)

Общо 4 фрагмента.

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 3 фр. (табл. $I_{2/1, 2, 4}$).
Група V, глазирана керамика - един фр. от голяма стомна – сив лом, жълтозелена матова глазура (табл. $I_{2/3}$).
Датировка: кр. IX-X в.

Обект 15 (пик ъп 7, полигон 2215) *(табл. $I_{3, 4}$)*
Общо 18 фрагмента
Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 13 фр. Сред тях: 1. Горна част от малко гърне - дебелостенно, от грубо обработена глина, примесена с едър пясък и късчета варовик (табл. I_3). Устието (диам. 9,5 см) е леко извито навън, с напречно срязан ръб. В основата на шийката има единична дълбоко врязана линия, а по тялото са врязани с гребеновиден инструмент и нагъсто прави линии. Съобразно формата и украсата на възстановената горна част, като аналогии могат да се посочат много съдове от езическите биритуални некрополи, както и от най-ранните контексти в Плиска..
Група II, сиво-лъскава керамика - 2 фр. от гърнета.
Група IV, „жълта" керамика - 3 фр. от стомни (табл. I_4).
Датировка: IX в., въз основа на аналогии на графично възстановеният съд (табл. II_3), както и поради наличието на „жълта" керамика.

Обект 16 (пик ъп 8, полигон 2058) *(табл. I_5)*
Общо 4 фрагмента
Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 3 фр.
Група IV, „жълта" керамика - един фр. от (червено) ангобирана стомна, сравнително тънкостенна, от фино пречистена глина с „мек" лом (табл. I_5).
Група VIII, „други" - 1 обработен кремък.
Датировка: IX в.

Обект 17 (пик ъп 9, полигон 1951) *(табл. II_1)*
Общо 5 фрагмента
Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 2 фр. Сред тях - част от устие на сравнително голямо гърне (диам. 19, 5 см) (табл. II_1), формувано на бавно колело от добре обработена глина с примеси от ситен пясък. Устието е леко извито навън, с напречно срязан и заоблен ръб (табл. II_1).
Група II, сиво-лъскава керамика - 3 фр. от гърнета.
Датировка: IX-X в.

Обект 18 (пик ъп 10, полигон 2344/ 2345)
Общо 26 фрагмента
Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 22 фр.
Група II, сиво-лъскава керамика - 3 фр. от гърнета.
Група VIII, „други" - един фр. тухла.
Датировка: IX-X в.

Обект 19 (пик ъп 11, полигон 2343) *(табло III_2)*
Общо 13 фрагмента
Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 1един фр. Сред тях - част от дъно (диам. 11,1 см) на голямо гърне, изработено от грубо обработена глина, примесена с едър пясък и късчета варовик, опушено отвътре (табл. III_2).
Група II, сиво-лъскава керамика - 2 фр. от гърнета.
Датировка: IX в.

Обект 19 (пик ъп 12, полигон 2339) *(табл. III_5)*
Общо 20 фрагмента
Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 12 фр.
Група II, сиво-лъскава керамика - 4 фр. от гърнета, един фр. - дръжка от амфоровидна стомна/ кана (табл. III_5).
Група IV, „жълта" керамика - един фр.
Група VIII, „други" - 2 фр. „османска" керамика, 1 отломък обработен мрамор.
Датировка: кр. VIII-IX в.

Обект 19 (пик ъп 13, полигон 2337)
Общо 17 фрагмента
Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 1един фр.
Група II, сиво-лъскава керамика - 3 фр. от гърне с „тунелести" дръжки.
Група IV, „жълта" керамика - 2 фр. от стомни.
Група VIII, „други" - един фр. „османска" керамика, един фр. от водопроводна тръба.
Датировка: втора половина IX- нач. X в.

Обект 19 (пик ъп 14, полигон 2334)
Общо 10 фрагмента
Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 4 фрагмента.
Група III, червеноглинени стомни - един фр.
Група IV, „жълта" керамика - 3 фр. от стомни.
Група VIII, „други" - 2 фр. „османска" керамика, 2 фр. точила от зелен шифер.
Датировка: IX- първа половина X в.

Обект 19 (пик ъп 15, полигон 2333) *(табл. VIII_3)*
Общо 26 фрагмента
Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 20 фр.
Група II, сиво-лъскава керамика – 3 фр. от гърнета (?).
Група VIII, „други"- 3 фр. от водопроводни тръби (табл. VIII_3)
Датировка: кр. VIII - IX в.

Обект 19 (пик ъп 16, полигон 2332) *(табл. II_3).*
Общо 37 фрагмента
Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 30 фр. Сред тях -горна част от дебелостенно гърне със средна големина (табл. II_3), формувано на бавно колело, от груба глина с едри примеси от пясък и късчета варовик. Устието (диам. 11,6 см) е с леко извит навън и напречно срязан ръб. По плещите и надолу по тялото е врязана с 5-зъб инструмент украса от хоризонтални

прави линии, пресечени на места от напречно нанесени снопчета от по 5 къси линии. Съобразно формата и украсата на възстановената горна част, като аналогии могат да се посочат съдове от езическите биритуални некрополи, както и от най-ранните контексти в Плиска.

Група II, сиво-лъскава керамика - 2 фр. от гърнета (?).

Група IV, „жълта" керамика - 5 фр. от стомни.

Датировка: кр. VIII-IX в., въз основа на аналогии на частично възстановения съд (табло II_3), както и поради наличието на „жълта" керамика.

Обект 19 (пик ъп 17, полигон 2332) (табл. $II_{2,4}$, $III_{3,6}$, IV_2, VIII_1)

Общо 67 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 50 фр. Сред тях има 3 сравнително големи и информативни по отношение на морфологични белези фрагменти:

1. Горна част от голямо гърне (табл. II_2), което е формувано на бавно колело, от груба глина с едри примеси от пясък и късчета варовик. Шийка почти липсва, устието (диам. 21,5 см) е рязко извито навън, удебелено и срязано вертикално. Украсата е нанесена с двузъб инструмент и се състои от врязани по тялото хоризонтални линии, които по плещите са пресечени от разположени в един ред дъговидни снопчета. Съобразно формата и технологията на изработка и на нанасяне на украсата, като аналогии могат да се посочат много съдове от езическите биритуални некрополи. Мотивът „ред от дъговидни снопчета" по плещите, макар и рядко, е представен в най-ранните контексти в Плиска.

2. Горна част от средно голямо гърне (табл. II_4), което е формувано на бавно колело, от добре омесена глина с дребни примеси от пясък и фино стрит варовик. Шийката е къса, устието (диам. 18,6 см) е силно извито навън и с напречно срязан ръб. Врязаната по плещите и тялото украса е комбинация от вълнообразни и прави линии – 2 снопа от вълни по плещите, гъсти прави линии надолу по тялото.

3. Фрагмент от долна част на средно голямо гърне (диам. на дъното 8,6 см), с полепнали отвън ситни пясъчни зрънца и дребни камъчета от подсипката при формуването (табл. III_3).

Група II, сиво-лъскава керамика - 3 фр. от гърнета. Сред тях - част от стена на голямо гърне (диам. на тялото в най-издутата част 30 см) с украса, представляваща комбинация от пояс дълбоко врязани широки хоризонтални линии и, над тях – излъскани линии в „мрежест" мотив (табл. III_6). Съобразно технологията на изработка и украсата, като аналогии могат да се посочат много съдове от езическите биритуални некрополи, както и от най-ранните контексти в Плиска.

Група IV, „жълта" керамика - 10 фр. от (червено) ангобирани амфоровидни стомни, пример (табл. IV_2), 4 фр. от стомни без ангоба.

Група VIII, „други" един фр. от тухла с врязан знак (табл. VIII_1).

Датировка: кр. VIII-IX в.

Обект 19 (пик ъп 18, полигон 2277)

Общо 8 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 6 фрагмента и един фр. от делва (?).

Група II, сиво-лъскава керамика – един фр. от гърне (?).

Датировка: IX-X в.

Обект 19 (пик ъп 19, полигон 2277) (табл. III_1, IV_4, VIII_4.)

Общо 28 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 17 фрагмента. Сред тях - устие от гърне със средна големина (диам. 15,1 см) (табл. III_1), формувано на бавно колело от добре обработена глина с примес от фин пясък, сравнително тънкостенно. Шийка липсва, устието е „запетаеобразно" извито навън, с изтънен и заострен венец. Върху плещите е нанесена с 6-зъб инструмент украса от вълнообразни линии в снопче.

Група II, сиво-лъскава керамика - 2 фр. от гърнета (?), един фр. от стомна/ кана (?).

Група IV, „жълта" керамика - 5 фр. от стомни без ангоба, 2 фр. от (червено) ангобирани стомни, с характерна особеност „конзоловиден" издатък в основата на дръжките (табл. IV_4).

Група VIII, „други" - един отломък от обработен мрамор (табл. VIII_4.).

Датировка: кр. VIII- нач. X в. - налични са както фрагменти от характерни за VIII-IX в. съдове, така и фрагменти от гърнета с технологични белези и мотиви на врязаната украса, които са характерни за X в.

Обект 19 (пик ъп 24, полигон 2277) (табл. III_4, $IV_{1,3}$, VIII_{5-8})

Общо 12 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 4 фрагмента. Сред тях - фрагмент от долна част на средно голямо гърне (диам. на дъното 9,7 см) с релефно изпъкнал знак „свастика". Изработено на бавно колело от добре обработена глина с фин пясъчен примес (табл. III_4).

Група II, сиво-лъскава керамика - 3 фр. от гърнета. Между тях – фрагмент от устие на гърне със средна големина (диам. 19 см), дебелостенно, с права шийка и удебелен и заоблен навън ръб на устието (табл. IV_1).

Група III, червеноглинени стомни - един фр. (табл. IV_3).

Група IV, „жълта" керамика - 5 фр. от стомни.

Група VIII, „други" – една тежест, 4 отломъка пластично оформени мраморни детайли, единият от плоча с релефен кръст (табл. VIII_{5-8}).

Датировка: кр. VIII - IX в.

Обект 22 (пик ъп 20, полигон 2330) (табло $IV_{5,6}$, VI_2)

Общо 25 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 10 фр.

Група II, сиво-лъскава керамика - 2 фр. от гърнета.

Група III, червеноглинени стомни - един фр.

Група IV, „жълта" керамика - 2 фр. от стомни без ангоба, един кръгъл керамичен жетон (диам. 2,4 см), изрязан от стена на светлоглинена стомна (табло VI_2).

Група V, глазирана керамика - 5 фр. на бавно колело – от големи (диам. на устието до 10,2 см) и високи червеноглинени стомни с безцветна полупрозрачна глазура (табло $IV_{5,6}$), 4 фр. на бързо колело.

прави линии, пресечени на места от напречно нанесени снопчета от по 5 къси линии. Съобразно формата и украсата на възстановената горна част, като аналогии могат да се посочат съдове от езическите биритуални некрополи, както и от най-ранните контексти в Плиска.

Група II, сиво-лъскава керамика - 2 фр. от гърнета (?).

Група IV, „жълта" керамика - 5 фр. от стомни.

Датировка: кр. VIII-IX в., въз основа на аналогии на частично възстановения съд (*табло* II_3*), както и поради наличието на „жълта" керамика.*

Обект 19 (пик ъп 17, полигон 2332) (*табл.* $II_{2,4}$, $III_{3,6}$, IV_2, VIII_1)

Общо 67 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 50 фр. Сред тях има 3 сравнително големи и информативни по отношение на морфологични белези фрагменти:

1. Горна част от голямо гърне (табл. II_2 *), което е формувано на бавно колело, от груба глина с едри примеси от пясък и късчета варовик. Шийка почти липсва, устието (диам. 21,5 см) е рязко извито навън, удебелено и срязано вертикално. Украсата е нанесена с двузъб инструмент и се състои от врязани по тялото хоризонтални линии, които по плещите са пресечени от разположени в един ред дъговидни снопчета. Съобразно формата и технологията на изработка и на нанасяне на украсата, като аналогии могат да се посочат много съдове от езическите биритуални некрополи. Мотивът „ред от дъговидни снопчета" по плещите, макар и рядко, е представен в най-ранните контексти в Плиска.*

2. Горна част от средно голямо гърне (табл. II_4*), което е формувано на бавно колело, от добре омесена глина с дребни примеси от пясък и фино стрит варовик. Шийката е къса, устието (диам. 18,6 см) е силно извито навън и с напречно срязан ръб. Врязаната по плещите и тялото украса е комбинация от вълнообразни и прави линии – 2 снопа от вълни по плещите, гъсти прави линии надолу по тялото.*

3. Фрагмент от долна част на средно голямо гърне (диам. на дъното 8,6 см), с полепнали отвън ситни пясъчни зрънца и дребни камъчета от подсипката при формуването (табл. III_3*).*

Група II, сиво-лъскава керамика - 3 фр. от гърнета. Сред тях - част от стена на голямо гърне (диам. на тялото в най-издутата част 30 см) с украса, представляваща комбинация от пояс дълбоко врязани широки хоризонтални линии и, над тях – излъскани линии в „мрежест" мотив (табл. III_6*). Съобразно технологията на изработка и украсата, като аналогии могат да се посочат много съдове от езическите биритуални некрополи, както и от най-ранните контексти в Плиска.*

Група IV, „жълта" керамика - 10 фр. от (червено) ангобирани амфоровидни стомни, пример (табл. IV_2*), 4 фр. от стомни без ангоба.*

Група VIII, „други" един фр. от тухла с врязан знак (табл. VIII_1*).*

Датировка: *кр. VIII-IX в.*

Обект 19 (пик ъп 18, полигон 2277)

Общо 8 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 6 фрагмента и един фр. от делва (?).

Група II, сиво-лъскава керамика – един фр. от гърне (?).

Датировка: *IX-X в.*

Обект 19 (пик ъп 19, полигон 2277) (*табл.* III_1, IV_4, VIII_4.)

Общо 28 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 17 фрагмента. Сред тях - устие от гърне със средна големина (диам. 15,1 см) (табл. III_1*), формувано на бавно колело от добре обработена глина с примес от фин пясък, сравнително тънкостенно. Шийка липсва, устието е „запетаеобразно" извито навън, с изтънен и заострен венец. Върху плещите е нанесена с 6-зъб инструмент украса от вълнообразни линии в снопче.*

Група II, сиво-лъскава керамика - 2 фр. от гърнета (?), един фр. от стомна/ кана (?).

Група IV, „жълта" керамика - 5 фр. от стомни без ангоба, 2 фр. от (червено) ангобирани стомни, с характерна особеност „конзоловиден" издатък в основата на дръжките (табл. IV_4*).*

Група VIII, „други" - един отломък от обработен мрамор (табл. VIII_4.*).*

Датировка: *кр. VIII- нач. X в. - налични са както фрагменти от характерни за VIII-IX в. съдове, така и фрагменти от гърнета с технологични белези и мотиви на врязаната украса, които са характерни за X в.*

Обект 19 (пик ъп 24, полигон 2277) (*табл.* III_4, $IV_{1,3}$, $VIII_{5\text{-}8}$)

Общо 12 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 4 фрагмента. Сред тях - фрагмент от долна част на средно голямо гърне (диам. на дъното 9,7 см) с релефно изпъкнал знак „свастика". Изработено на бавно колело от добре обработена глина с фин пясъчен примес (табл. III_4*).*

Група II, сиво-лъскава керамика - 3 фр. от гърнета. Между тях – фрагмент от устие на гърне със средна големина (диам. 19 см), дебелостенно, с права шийка и удебелен и заоблен навън ръб на устието (табл. IV_1*).*

Група III, червеноглинени стомни - един фр. (табл. IV_3*).*

Група IV, „жълта" керамика - 5 фр. от стомни.

Група VIII, „други" – една тежест, 4 отломъка пластично оформени мраморни детайли, единият от плоча с релефен кръст (табл. $VIII_{5\text{-}8}$*).*

Датировка: *кр. VIII - IX в.*

Обект 22 (пик ъп 20, полигон 2330) (*табло* $IV_{5,6}$, VI_2)

Общо 25 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 10 фр.

Група II, сиво-лъскава керамика - 2 фр. от гърнета.

Група III, червеноглинени стомни - един фр.

Група IV, „жълта" керамика - 2 фр. от стомни без ангоба, един кръгъл керамичен жетон (диам. 2,4 см), изрязан от стена на светлоглинена стомна (табло VI_2*).*

Група V, глазирана керамика - 5 фр. на бавно колело – от големи (диам. на устието до 10,2 см) и високи червеноглинени стомни с безцветна полупрозрачна глазура (табло $IV_{5,6}$*), 4 фр. на бързо колело.*

Група VIII, „други" - един фр. от каменно точило.
Датировка: IX- нач. X в.

Обект 23 (пик ъп 21, полигон 2325/ 2326) (*табл.* V_{1-4})
Общо 12 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 9 фр. Между тях по-информативни са 4 фрагмента:

1. Част от стена от сравнително тънкостенно гърне, формувано на бавно колело от глина с едър примес. Украсено е с редуващи се през широк интервал пояси от вълнообразни и прави линии, нанесени с 6-зъб гребеновиден инструмент (табл. V_1*). Гърнета с такива характеристики, датирани в кр. VIII- първа половина на IX в., са известни от обекти в Плиска – селищата под основите на Голямата базилика и под сградите на обект № 31;*

2. Част от устие на дебелостенно гърне със средна големина (табл. V_2*). Формувано на бавно колело, от груба глина с едри примеси от пясък и късчета варовик. Шийка липсва, устието (диам. 19,2 см) е силно извито навън, с напречно срязан ръб. По плещите и надолу по тялото с гребеновиден инструмент са врязани нагъсто хоризонтални прави линии. Съобразно формата и украсата, като аналогии могат да се посочат съдове от езическите биритуални некрополи, както и от най-ранните контексти в Плиска;*

3. Част от устие на сравнително тънкостенно гърне със средна големина (диам. 18,8 см) (табл. V_3*). Формувано е на ръчно колело със сравнително бързи обороти, от добре омесена глина с фин пясъчен примес. Върху горната част на плещите украса от единична дълбоко врязана линия;*

4. Фрагмент от долната част на гърне с малки размери (диам. на дъното 6,5 см), дебелостенно, от груба глина с едри примеси (табл. V_4*). Украсата е от хоризонтални прави линии, които започват почти от ръба на дъното - особеност, която е характерна за гърнетата от песъчлива глина от ранните контексти в Плиска.*

Група II, сиво-лъскава керамика - 2 фр. от гърнета.
Група VIII, „други" - един фр. „османска" керамика.

Датировка: кр. VIII- нач. X в. - налични са както фрагменти от характерни за VIII-IX в. съдове, така и фрагменти от гърнета с технологични белези и мотиви на врязаната украса, които са характерни за X в.

Обект 23 (пик ъп 22, полигон 2325/ 2326)
Общо 22 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 17 фр., сред тях едно дъно с релефен знак.
Група II, сиво-лъскава керамика - 3 фр. от гърнета.
Група III, червеноглинени стомни - един фр.
Група IV, „жълта" керамика - един фр. от (червено) ангобирана стомна.
Датировка: кр. VIII-IX в.

Обект 24 (пик ъп 23)
Общо 3 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 3 фр.
Датировка: кр. IX-X в.

Обект 25 (пик ъп 25, полигон 2396)
Общо 26 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 18 фр.
Група II, сиво-лъскава керамика - 5 фр. от гърнета (?).
Група IV, „жълта" керамика - 3 фр. от стомни.
Група VIII, „други" - 3 фр. от тухли и керемиди.
Датировка: IX- нач. X в.

Обект 26 (полигон 2389) (*табл.* V_5)
Общо 6 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 6 фр. (табл. V_5*).*
Датировка: IX- нач. X в.

Обект 27 (пик ъп 26, полигон 2547)
Общо 4 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 2 фр.
Група II, сиво-лъскава керамика - един фр. от гърне (?).
Група IV, „жълта" керамика - един фр. от стомна.
Група VIII, „други" един обработен кремък, 1 прешлен (?).
Датировка: IX-X в.

Пик ъп 27 (полигон 2549)
Общо 14 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 13 фр.
Група III, червеноглинени стомни - един фр.
Датировка: кр. IX-X в.

Обект 28 (пик ъп 28, полигон 2817) (*табл.* VIII_2, IX_5)
Общо 11 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 4 фр.
Група IV, „жълта" керамика - 7 фр. от стомни.

Група VIII, „други" - 17 фр. от тухли и керемиди, едната с вдълбан преди изпичането знак (табл. VIII_2*), 1 фрагмент от обработена за някакъв инструмент (?) животинска кост (табл.* IX_5*).*

Датировка: IX- нач. X в.

Полигон 487 – източен вал (*табл.* V_6)
Общо 2 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 2 фр. от стени, с украса от прави линии, нанесени с гребеновиден инструмент нагъсто. И двата фрагмента са от стени на средно големи гърнета, формувани от добре обработена глина с примеси от ситен пясък и отделни дребни късчета варовик.

Датировка: кр. IX-X в.

Полигон 2393 (*табл.* $VI_{1,4}$, IX_2)
Общо 10 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 6 фр.(табл. $VI_{1/1-6}$, *VI$_4$). Специално внимание заслужава фрагмент от устие на гърне със средна големина, което има врязана вълнообразна украса отвътре на устието и по плоскостта на венеца (табл. VI$_4$).*

Група II, сиво-лъскава керамика - 2 фр. от големи гладки гърнета (табл. VI$_{1/8, 9}$).

Група IV, „жълта" керамика - един фр. от (червено) ангобирана стомна, един фр. от стомна без ангоба (табл. VI$_{1/7, 10}$).

Група VIII, „други" - един фр. от точило от зелен шифер (табл. IX$_2$).

Датировка: IX-X в.

Полигон FF-57/ EE-57 (*табл. VI$_5$, IX$_4$)*

Общо 3 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 2 фр.(табл. VI$_{5/2-3}$).

Група III, червеноглинени стомни - един фр. (табл. VI$_{1/2-3}$).

Група VIII, „други" една каменна бойна топка (размери 6,2 x 5,6 см)(табл. IX$_4$).

Датировка: кр. IX-X в.

Полигон 2271 (*табл. VI$_6$)*

Общо 3 фрагмента

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - 2 фр.(табл. VI$_{6/1-2}$).

Група II, сиво-лъскава керамика - един фр. от голям по размери съд с необичайна врязана украса от единична вълнообразна линия (табл. VI$_{6/3}$).

Датировка: кр. IX-X в.

Полигон DD-54 (*табл. VII$_1$)*

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - един фр.от устие на гърне с врязана по плещите украса от вълнообразни линии в снопче, вероятна датировка X в.

Полигон 2116/ 1 (*табл. VII$_2$)*

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - един фр.от устие на гърне от глина с голямо количество и едри твърди примеси, вероятна датировка кр. IX - X в.

Полигон 429/ 1 (*табл. VII$_3$)*

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - един фр. от стена на гърне с врязана по плещите украса от снопчета вълнообразни линии, които се застъпват. Вероятна датировка в X в.

Полигон АА-23/ 2 (*табл. VII$_4$)*

Група I, гърнета от песъчлива глина с врязана украса - един фр.от стена на гърне с рядко срещан мотив на врязаната украса – прави хоризонтални линии нагъсто по тялото и „набодена" украса от ямички. Вероятна датировка в X в.

Полигон 2338/ 2 (*табл. VII$_5$)*

Група II, сиво-лъскава керамика - един фр. от голямо по размери гърне с черносив цвят на повърхността и с необичайна украса от редуващи се през широк интервал единични вълнообразни линии. Датировка IX-X в.

Полигон 1144/ 4 (*табл. VII$_6$)*

Група II, сиво-лъскава керамика - един фр. от устие на паница, с ниска шийка и слабо издаващо се навън устие със заоблено оформен венец. Датировка кр. VIII- първа половина на IX в.

Полигон 2174/ 1 (*табл. VII$_7$)*

Група IV, „жълта" керамика - един фр. от дръжка на амфоровидна стомна, без ангоба. Вероятна датировка кр. VIII-IX в.

Полигон Z-58 (табл. IX$_3$)

Група VIII, „други" един кремъчен резец (размери 4,2 x 2,3 см).

Полигон S-59 (*табл.VI$_3$)*

Група VIII, „други" една кръгла запушалка (диам. 7,4 см) за устие на съд.

ОБЩА И ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА КЕРАМИКАТА ОТ СРЕДНОВЕКОВНИТЕ СТРУКТУРИ

При почти пълното отсъствие на други материали, единствено находките от битова керамика, макар че не са в голямо количество, дават възможност за определяне на относителната и обща хронология на регистрираните при обхождането археологически обекти.

В най-голямо количество (*таблица 1*) е събраната керамика от обект № 19 - 238 фр., произхождащи от регистрираните в границите на този обект общо 10 „пик ъпа". Като цяло, ранносредновековната керамика от този обект може да се постави в хронологическите граници от края на VIII- до средата на X в., но в „пик ъпи" №№ 12, 15, 16, 17 и 19 тази датировка може да се стесни до не по-късно от края на IX в., при това според данни от наблюдения върху значителен брой керамични фрагменти.

Следват обекти №№ 18, 20 и 25, откъдето произхождат по 25-26 фр. и датировките също могат да се приемат за сигурно установени.

Керамиката, събрана от останалите обекти, е значително по-малко, понякога в съвсем незначително количество, от което следва, че посочените датировки са несигурни.

Всичкият този материал произлиза от повърхностния пласт, който е подлаган на многогодишна земеделска обработка, при което разораването на места достига до дълб. 0,40 м. Това обяснява констатираното при анализа на керамичния материал от някои обекти смесване на фрагменти от съдове с датировка в VIII-IX с такива от IX-X в., а също и откриването на едно и също място на фрагменти средновековна и антична керамика, а дори и на керамика от КЖЕ.

Независимо, или по-точно тъкмо поради това обстоятелство, по отношение на средновековната керамика е важно да се отбележи, че никъде в Кабиюшкото землено укрепление не се попадна на материал, чиято горна хронологическа граница да преминава 70-те години на X в.

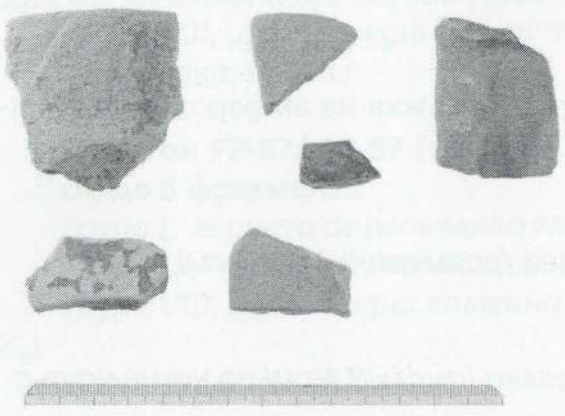
1

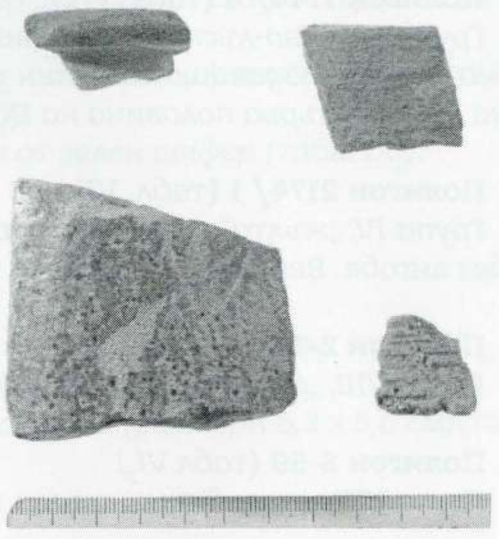
2

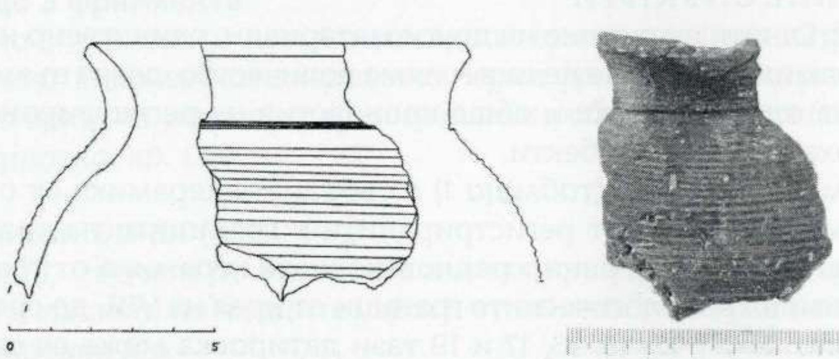
3

4

5

Табло I

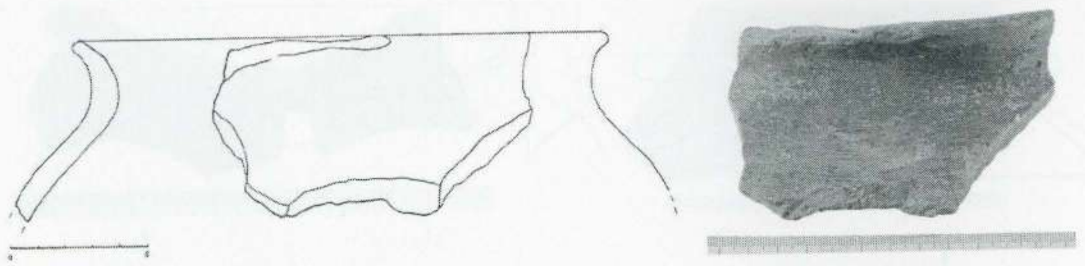
1

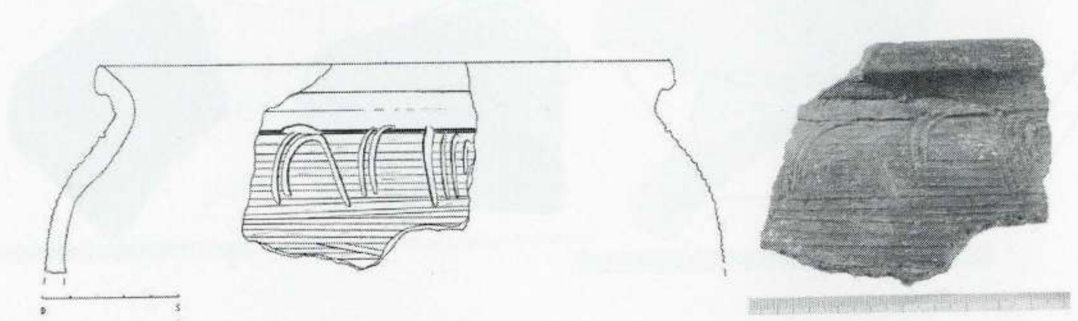
2

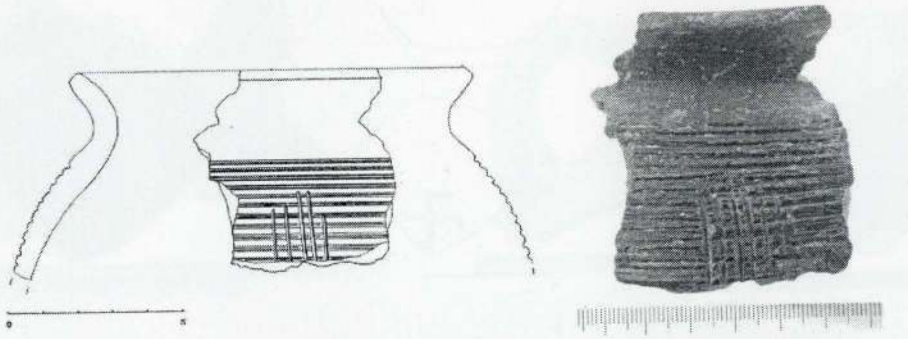
3

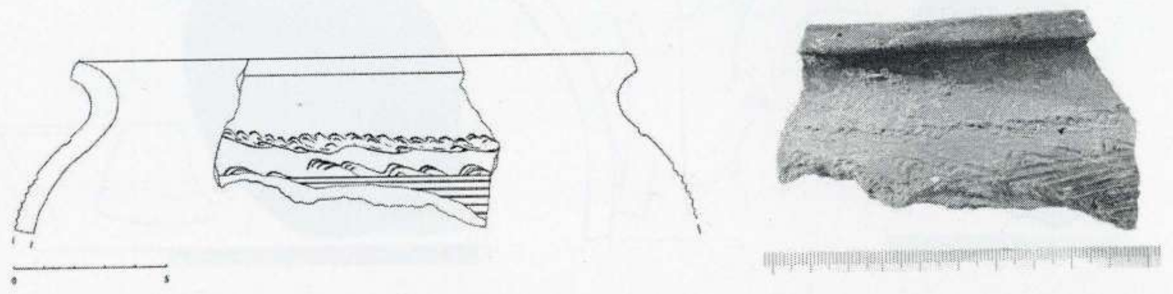
4

Табло II

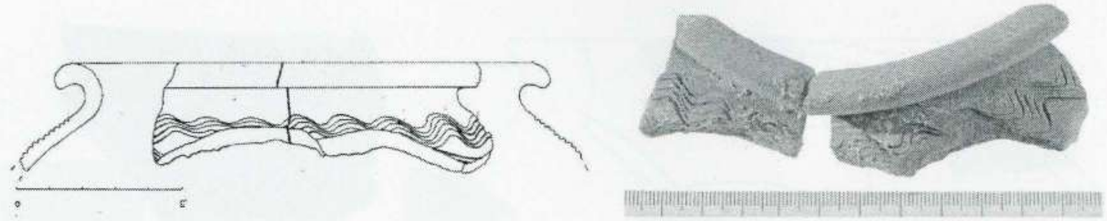

1

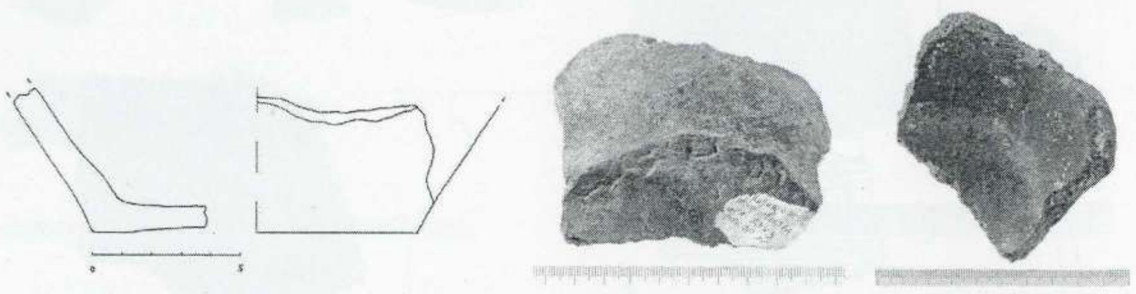

2

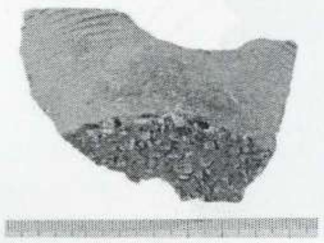

3

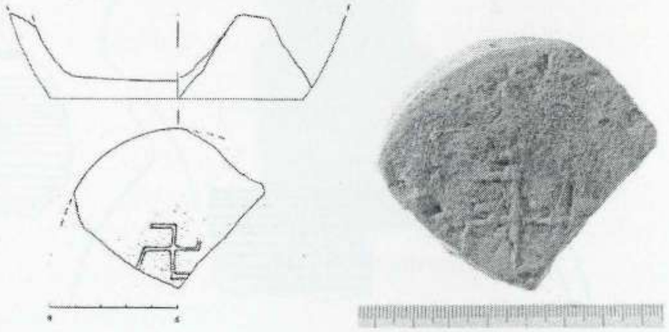

4

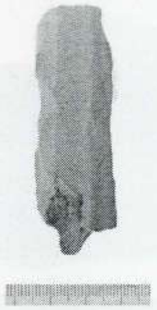

5

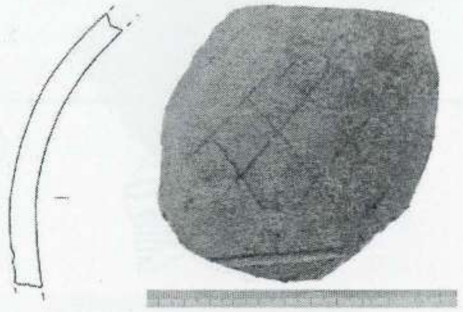

6

Табло III

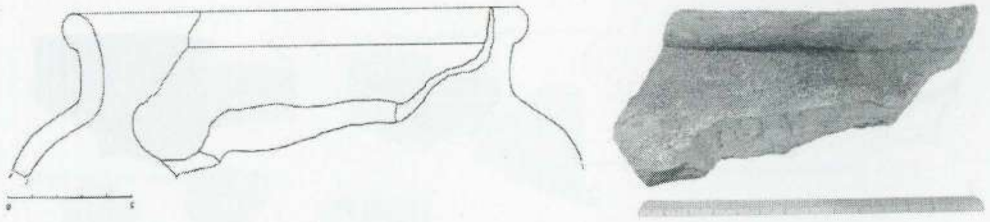

1

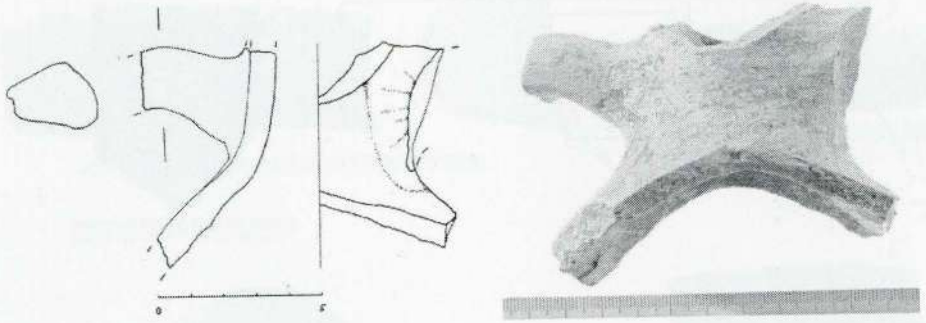

2

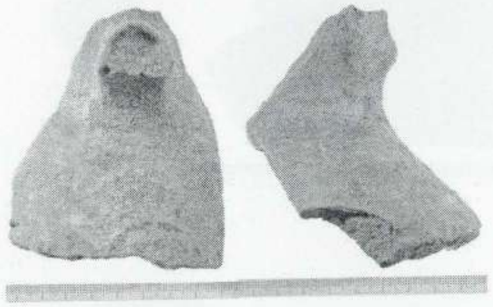

3

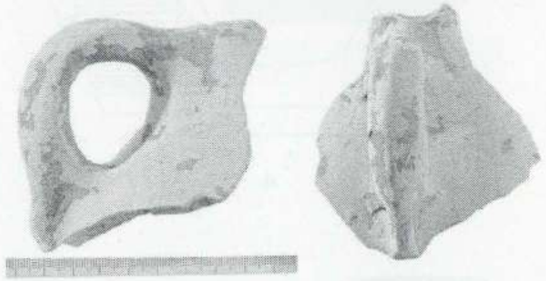

4

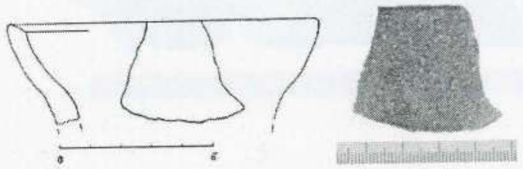

5

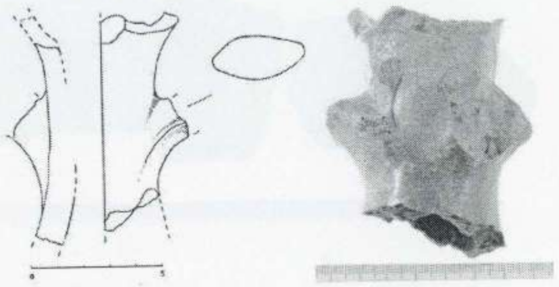

6

Табло IV

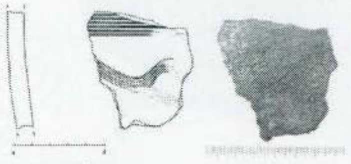

1

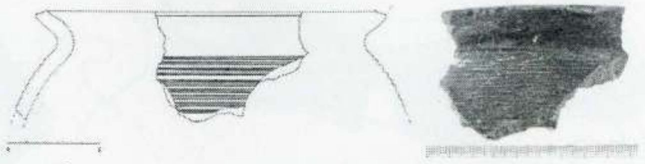

2

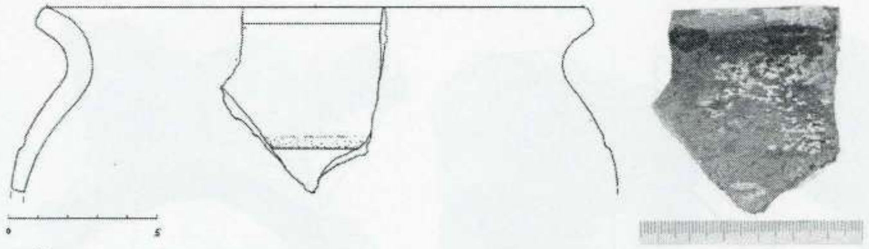

3

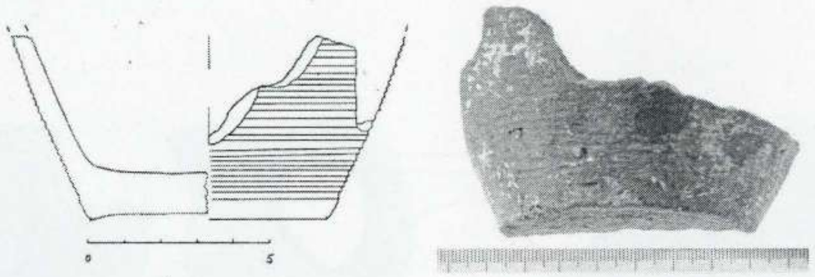

4

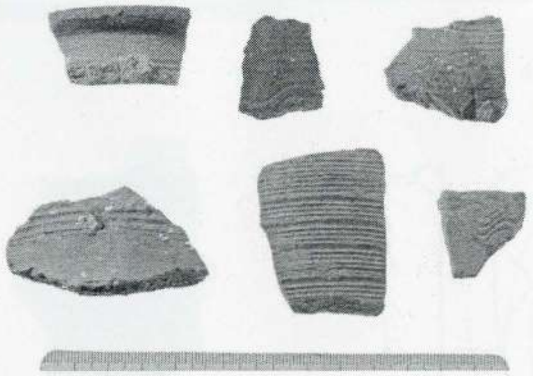

5

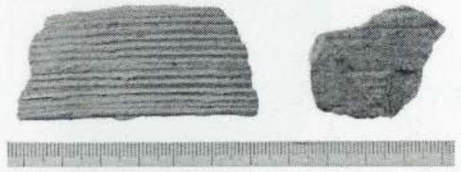

6

Табло V

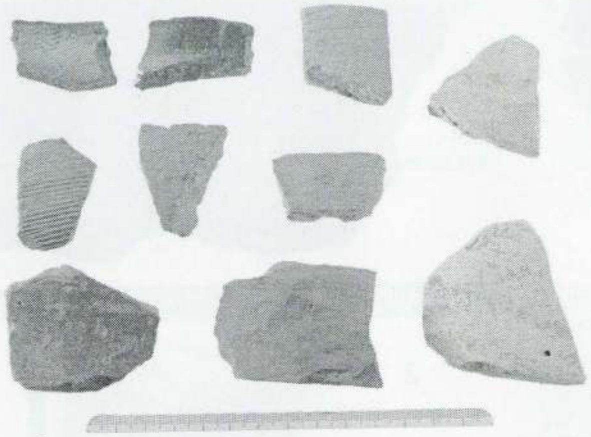

1

2

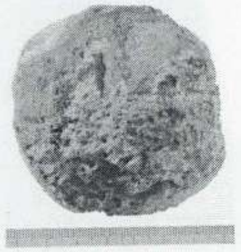

3

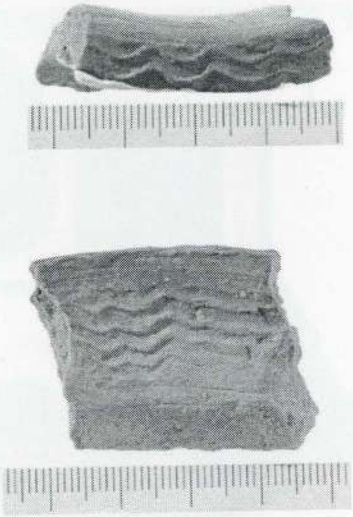

4

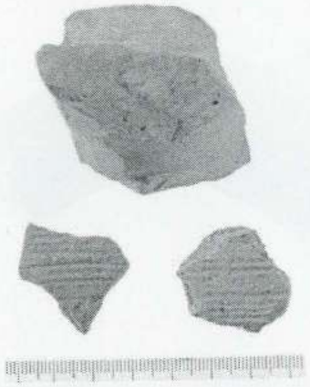

5

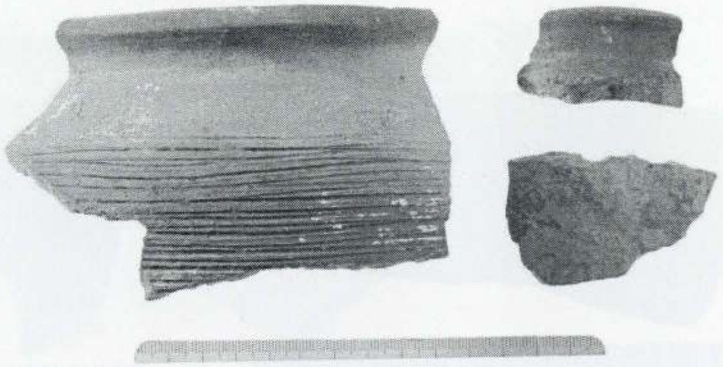

6

Табло VI

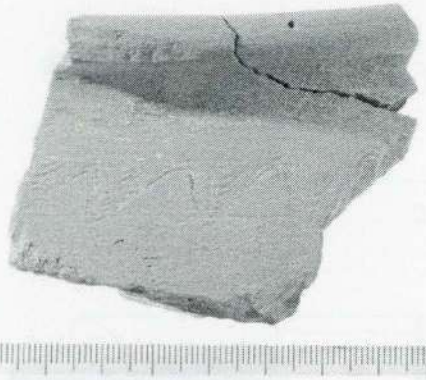
1

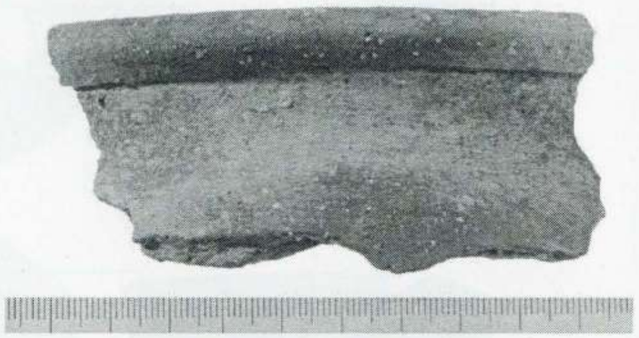
2

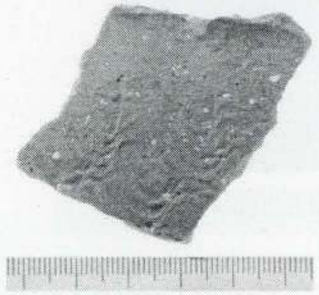
3

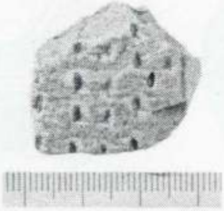
4

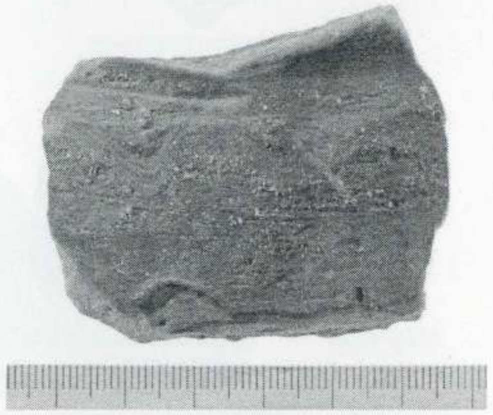
5

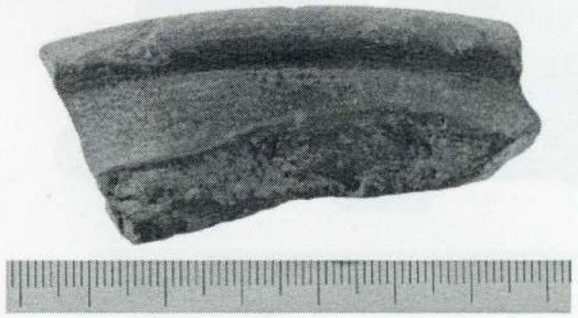
6

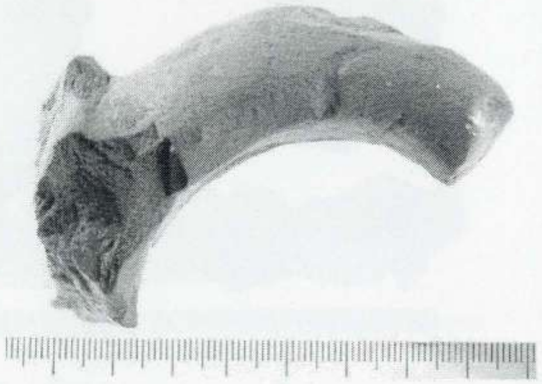
7

Табло VII

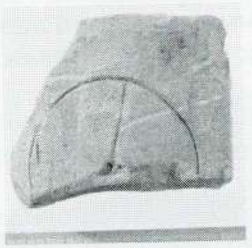
1

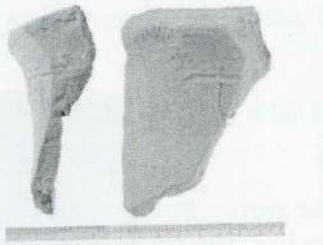
2

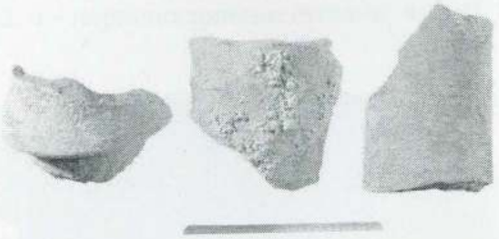
3

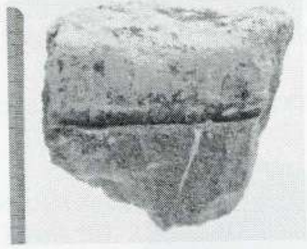
4

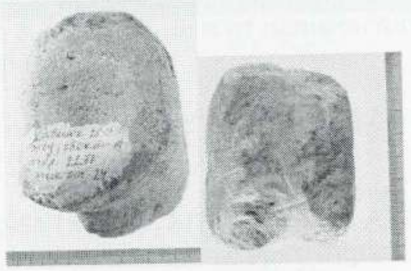
5

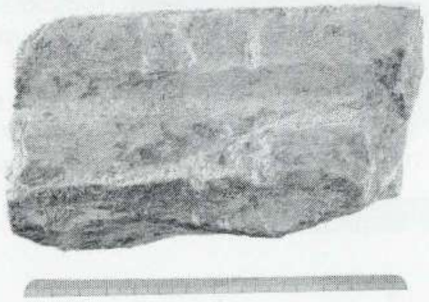
6

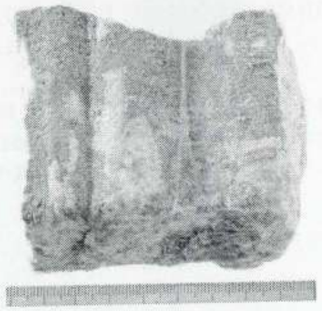
7

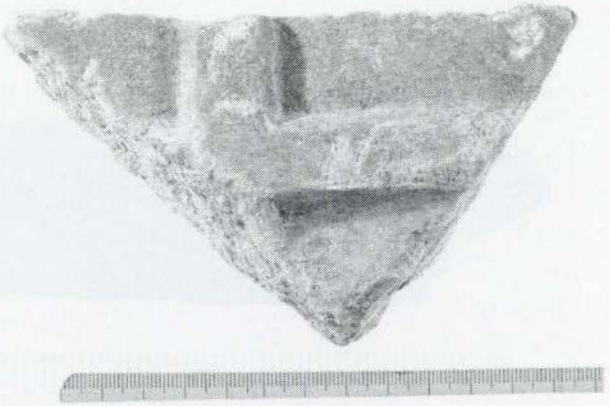
8

Табло VIII

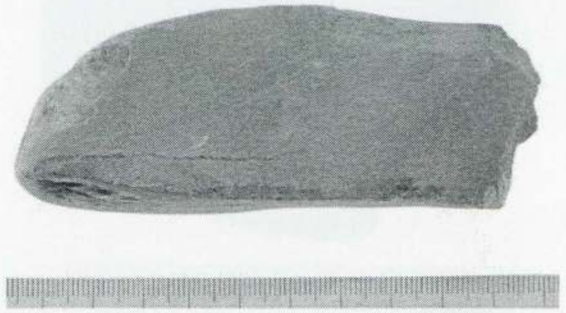

1

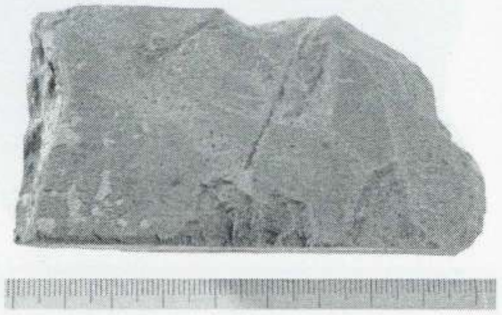

2

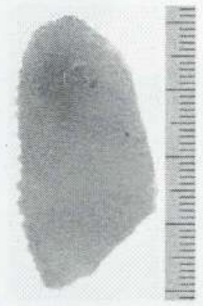

3

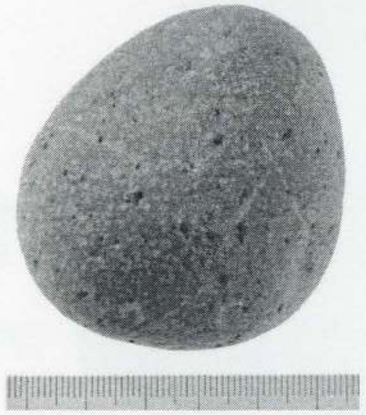

4

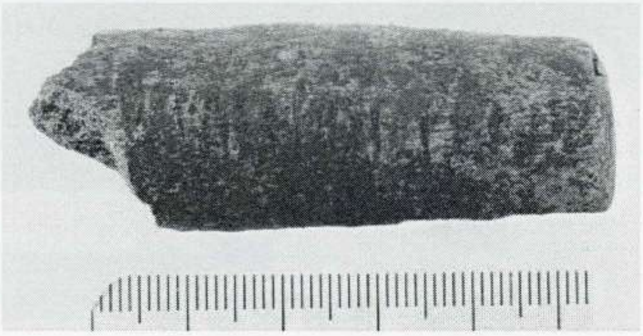

5

Табло IX

СПИСЪК НА ИЛЮСТРАТИВНИТЕ ТАБЛА

Табло I: Битова керамика от обекти № 12 (1), № 14 (2), № 15 (3, 4) и № 16 (5). 21, 2, 4, 3 – гърнета от песъчл. глина с вряз. украса; 13 – сива; 12, 4 – червеноглинени стомни; 4, 5, 11, 5, 6 – „жълта"; 23 – глазирана.

Табло II: Битова керамика от обекти № 17 (1) и № 19 – «пик ъпи» 16 (3), 17 (2, 4). 1, 2, 3, 4 – гърнета от песъчл. глина с вряз. украса.

Табло III: Битова керамика от обект № 19 – «пик ъпи» 11 (2), 12 (5), 17 (3, 6), 19 (1), 24 (4). 1, 2, 3, 4 - гърнета от песъчл. глина с вряз. украса; 5, 6 - сива.

Табло IV: Битова керамика от обект № 19 – «пик ъпи» 17 (2), 19 (4), 24 (1, 3) и от обект № 22 (5, 6). 1 – сива; 2, 4 – „жълта"; 3 - червеноглинена стомна; 5, 6 – глазирана.

Табло V: Битова керамика от обекти № № 23 (1, 2, 3, 4), № 26 (5) и от полигон 487 – източен вал (6). 1, 2, 3, 4, 5, 6 - гърнета от песъчл. глина с вряз. Украса.

Табло VI: Битова керамика от обект № 22 (2) и от полигони №№ 2393 (1, 4), S-59 (3), FF- EE/ 57 (5) и 2271 (6).

Табло VII: Битова керамика от полигони №№ DD-54 (1), 2116/1 (2), 429/ 1 (3), AA23/2 (4), 2338/2 (5), 1144/4 (6), 2174/1 (7). 1, 2, 3, 4 – гърнета от песъчл. глина с вряз. Украса; 5, 6 – сива; 7 - „жълта".

Табло VIII: Находки от обект № 19 и № 28 - фрагменти от тухла (1) и от керемида (2) със знаци, водопроводни тръби (3) и пластично обработени мрамори (4 - 8).

Табло IX: Находки от камък и кост: 1 – точило от полигон № Z-58; 2 – точило от полигон № 2393; 3 – кремъчен резец от полигон № 318/5; 4 – каменна бойна топка от полигон № FF-EE/ 57; 5- обработена кост (инструмент ?) от полигон № 2817.

БОНИ ПЕТРУНОВА

ЕДНО СРЕДНОВЕКОВНО СЕЛИЩЕ ДО СЕЛО ЗИМНИЦА, ЯМБОЛСКО

Селището е локализирано на км 294+000 – 294+500 от трасето на магистрала Тракия. То попада в съвременните землища на селата Зимница и Чарда, Община Стралджа, област Ямбол. Археологическото проучване започна през 2008 г. (Петрунова 2009 г.). В резултат на направените сондажи паметникът беше определен като късноантично и средновековно селище, застрашено от унищожаване при строежа на магистралата. Към началото на проучването теренът беше орница, с лека денивелация към запад, като в източния край ясно се очертаваше малка могила с диаметър 50 м и височина спрямо съвременното ниво на терена около 1 м. На това място, през 80-те години на XX в. е изграждана земеделска водонапоителна система, като върху най-високата част е направен изкоп, преминаващ в посока север-юг, в който са положени метални тръби, а разпределителната шахта се намира в центъра на могилата. Според архивите на община Стралджа, до 30-те години на XX в. районът между село Зимница и село Чарда е бил заблатен, така че обектът се намира на нещо като полуостров, който е бил заобиколен от блата и езера. Местността, в която е разположено селището, е известна сред местното население с топонима „Трите могили „.

През 2008 г. разкопките започнаха с 16 археологически сондажа, чрез които беше обхваната цялата площ на трасето. Тяхната цел беше да се установи характерът на обекта и, разбира се, неговата датировка. От повърхността на терена бяха събрани голямо количество фрагменти от съдове, като направи впечатление количеството на дръжките (120 бр.) При сондирането се установи стратиграфията на обекта и бяха регистрирани структури. Така например, в сондажи 1,2,3,6,7,8,9,10 и 15 бяха открити 8 средновековни ями и три гроба – два християнски и един хокер. Гробовете се локализират в насипа на могилата и пространството около нея. Двадесет и два гроба от този некропол са разчистени през следващата година, в контекста на проучването на могилата, в която основният комплекс е от IV хил. пр. Хр. (Александров, Илиев 2010 г.). Според авторите, гробове №№ 1-3, 6-10, 12-19, 21-22 датират в XII век сл.Хр. Погребенията са извършени по християнския канон – с трупополагане в изпънато положение в посока запад-изток (обр. 1)[1]. В средновековните гробни комплекси са открити лични вещи на погребаните: три фрагмента от стъклени гривни в тъмно-зелен и черен цвят, едната украсена по центъра на външния диаметър с две ленти в червен и син цвят; три сребърни и три бронзови обеци от типа „обикновена незатворена халка от тел с кръгло сечение", като и огърлица от над 800 стъклени мъниста. Мънистата са дребни, с три различни размера и три различни цвята, като по-малките са черни или светло-сини, големите – бели (Табло I).

В полевата документация проучените структури бяха обозначени като „ями". Така наречените „ями" се откриваха на дълбочина под един метър от съвременното ниво на терена. Най-интересна, за 2008 г., се оказа яма 1 в сондаж 7. Тя е с цилиндрична форма, диаметър 1,10 м и дълбочина от съвременната повърхност 1 м. На дъното й е разчистен скелет на куче, положено с глава на юг. Около него са били подредени камъни и поставени цели съдове (обр. 2). При тази ситуация е трудно ямата да бъде обявена за боклучна или стопанска. Откритата в нея керамика е от XII-XIII век, като особено характерно за този период е изцяло възстановеното гърне с една дръжка, с излъскани ивици в долния край (обр. 3). Други находки от 2008 г. са монета, анонимен фолис от X век, сребърна обеца, изработена от тел с кръгло сечение, на която е нанизана висулка, оформена от два пресечени конуса, споени в широката си част. Мястото на спойката е украсено с псевдошнур, а в двата си края висулката е ограничена от навита тънка сребърна тел. При проучването, предимно в насипите над ямите и в орницата, са открити стъклени гривни, железен боздуган, голямо количество ковани гвоздеи и други железни предмети (оръдия на труда и части от интериора), както и керамични прешлени (Петрунова 2009 г., № 76). Находките са малко, но тяхната характеристика окончателно отхвърли възможността селището да е съществувало през късноантичния период.

Всички животински кости са изследвани от д-р Лазар Нинов, според който, кучето на дъното на Яма 1 принадлежи към ***канис интермедус***, а над него са регистрирани останки от възрастно куче, по-дребно от първото. Като цяло, д-р Нинов определя ситуацията като „ритуално погребение на куче" (Нинов 2009 г.).

През 2009 г. година проучването на обекта продължи[2], като на площ 16 000 кв. м., със земекопна техника бяха направени 18 изкопа (сондажи), чрез които беше обхваната цялата площ на трасето на магистралата (обр. 4). В повечето от тях са открити останки от средновековното селище, обозначени в полевата документация и на плана като „археологически структури". От тях девет са средновековни жилища, 11 са ями с битов и ритуален характер (обр. 5).

В сондаж 2 отново е регистрирана яма (№3) със скелет на куче, около което са подредени камъни и са поставени съдове. Във и около структурите са открити достатъчно количество находки, предимно съдове, които категорично отнасят поселението към Средновековието.

Като цяло, проучените средновековни жилища си приличат и за характеристиката им са показателни дадените по-долу описания на три от тях. В едно от жилищата (№2) на място са разчистени шест цели съда, характерни за XI-XIII в. (обр. 6).[3] Структурата, която се разчисти при обозначената Яма №1, е под на жилище, върху който са открити съдовете. След тяхното демонтиране и вдигане, при престъргването се очертаха овални петна. За проследяването им се направи разширението на север. Ситуацията даде основание да се предположи, че на това място е имало поне три жилища с овална форма, плътно долепени едно до друго. Най-високо е нивото на жилището със съдовете. Части от съдове се откриват и на подовите нива и на другите жилища.

---

[1] Благодаря на доц. Ст.Александров, който ми предостави полевата си документация.

[2] Ръководители на проучването са доц. д-р Бони Петрунова (НАИМ-БАН) и Илия Илиев (РИМ Ямбол)

[3] Съдовете са реставрирани от Георги Илиев от РИМ Ямбол, на когото сме признателни за прецизната работа.

По-категорична и запазена е структурата, свързана с Яма 2. Там също е разчистено подовото ниво на жилище с овална форма (обр. 6). То е с най-голям диаметър - 2 м. В неговия североизточен край е разкрито огнище с диаметър 0,30-0,40 м и дълбочина 0,32 м. Оформено е от необработени камъни и белязано със следи от силен огън, които са довели до отухляване на част от обмазката. При зачистването на вътрешността бяха открити едри и дребни въглени. Първоначално структурата се очерта като по-тъмно овално петно, в което се откриха фрагментирани съдове. Установи се, че това е жилище, чийто под се разкри на 1,10 м. Той е с размери: север-юг – 2,80 м, запад-изток – 2,60 м. На 30 см северно от огнището е разчистена дупка (1) с диаметър 12 см. Северно от нея, на 0,10 м е разчистена друга дупка (2), също с диаметър 12 см. На 1,46 м западно от нея е дупка №3, с диаметър 14 см. Четвърта дупка е разчистена до западния профил на сондажа, тя е на 1 м от дупка 3 и е с диаметър 12 см. Дупка 5 е на 0,65 м североизточно от дупка 4 и е с диаметър 15 см. Под пода на жилището са регистрирани 2 ями в северния и западния край. Те са с овална форма. Ямата до огнището е с диаметър 0,66 х 0,73 м. Другата, от запад, е с диаметър 0,70 х 0,56 м., а най-голямата дълбочина, на която се откриват материали, е 1,54 м. Отделни петна, разположени югоизточно и източно от съоръжението, дават основание да се предполага, че това пространство също е било част от къщата и е използвано за битови цели. Жилището е опожарено. Прави впечатление, че фрагментите от счупени съдове са оставяни умишлено, вероятно за да дадат стабилност на пръстения под.

При проучването на Яма 4 е установено, че там също се регистрират подови нива от едноделни къщи, чиито стени са били оформени от плет и кал, а покривите са без керемиди. При всички структури се откриват следи от голям пожар, опалени фрагменти керамика, въглени и пепел. За да бъде изяснена ситуацията, се предприе разширяване на сондаж 4 на изток, в южния му край. Това уширение е с размери север-юг 4,50 м. При 18-ия метър в посока изток е достигнат южният край на Изкоп 5. Неговата ширина е 3 м. Уширението продължава отново на изток, като е стеснено до 2 м, а дължината му (запад-изток), от югоизточния ъгъл на Изкоп 5 е 15,50 м. В цялото това пространство се откриват дребни фрагменти керамика, голяма част от които обезличени или размити във влажната пръст. Очевидно, тук, при така наречената „Яма 4", има разположени няколко жилища в посока от запад към изток, вероятно входовете им са били обърнати на югозапад.

Повече информация за селището дава анализът на откритите керамични фрагменти, представени в таблици. Общата й характеристика я определя като битова и кухненска. Фрагментите са предимно от конични купи, кани с една дръжка и гърнета, като последните са най-многобройни. В голямата си част съдовете са тънкостенни, изработени на бързо колело, с червеникав, до охрово-кафяв цвят. Дъната са равни, отделени с „конец". Украсата е семпла, разположена от външната страна на съдовете и се състои от успоредни врязани линии, хоризонтално разположени ямички, излъскани ивици по долната част на гърнетата и плитко врязани жлебове под устието. Много от фрагментите имат следи от опушване, в резултат на употребата им в домакинството.

Находките от 2009 г. година са малко, но достатъчни за хронологическата характеристика на поселението. Открити са 5 монети, от които две от IV-V в. и три от XII-XIII в., като всичките са силно обезличени, а едната е орязана. Фрагментите от стъклени гривни са шест, две от които усукани, оцветени в синьо, светло-зелено, тъмно синьо и черно. Две от гривните са бронзови с украси от врязвания, хиксове и псевдошнур. Останалите находки са две апликации, железни оръдия на труда, голямо количество ковани гвоздеи, керамични прешлени за вретено, кремъчни пластини и др.

Изнесените до тук данни дават основание да се направят следните предварителни изводи:

1. Обектът е средновековно селище от периода X-XIII век., като мястото е било обитавано и през IV-V в.

2. Неговият некропол е бил разположен върху могилата, намираща се източно от селището (обект 14А).

3. Селището е унищожено при пожар, като след XIII в. селището престава да съществува.

4. Проучването дава изключителна информация за селищното развитие на Тракия през средновековието, доколкото в историята на средновековната археология са много малко проучванията на селища от открит тип.

Все още остава открит въпросът за етническата характеристика на селото, но биха могли да се направят някои разсъждения. Сигурно е, че населението е християнско, което се потвърждава от средновековните гробове, открити в горните пластове на могилата. Те са ориентирани запад-изток, като скелетите в тях са в изпънато положение, а гробният инвентар се състои от лични вещи и накити.

Очевидно, това християнско население е съхранило някои езически ритуали, в които кучето играе определена роля. Разбира се, най-лесно би било ямите с кучета да бъдат обявени за боклучни, в които са хвърляни кучешки трупове. Не могат обаче да се пренебрегнат фактите, че те са твърде плитки, от тях няма находки, характерни за сметищата, а около кучешките скелети се откриват старателно подредени камъни и цели съдове. Ето защо, тези ситуации най-опростено могат да бъдат определени като *погребения на кучета*. Остава открит въпросът, дали хората, които са обитавали селото, са имали по-специално отношение към кучетата. Ако това е така, без да имаме сигурни доказателства, може да се предположи, че селото е обитавано от наследници на прабългарите, или на друго подобно племе, което е останало в Тракия при някое от нахлуванията на печенеги, узи или кумани в тези територии. Друг интересен проблем е изборът на място за селище. То е било разположено на ниска тераса, заобиколена с блата, които са осигурявали естествена защита на обитателите му. Проучените структури и находки ни дават куража да предложим една идейна възстановка на самото село (обр. 8).

СТАТИСТИКА НА КЕРАМИКАТА ОТ ОБЕКТ № 14 ДО С. ЗИМНИЦА, ОТКРИТА ПРЕЗ 2009 г. ГОДИНА

ОБЕКТ 14, уширение на Сондаж 4, жилище?
Дата 01.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	Гърнета с врязани линии										Г-образно от малък съд	Устия от чашки															безлични
Устия											1	2															
Дъна	2																										
Стени	6																										29
Дръжки	1																										

ОБЕКТ 14, яма 4, разширение на изток, Сондаж 4
Дата 01.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																						Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други					
Вид на украсата	Гърнета с врязани усп. линии										Сграфито, жълта глазура, блюдо	Кани, стомни, усп. Врязани линии	чашки			Вертикална, среднов. Амфора?										безлични
Устия												3	2													
Дъна	14																									
Стени	27										1	27														60
Дръжки	3											1				1										

ОБЕКТ 14, яма 2, Сондаж 1
Дата 01.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	Гърнета – прави и вълнообразни линии										Златиста ангоба - кани	стомни	Кани прави и вълнообр. линии	Чашки – вълнообр- линии													безлични
Устия	8										4	3	3	3													
Дъна	15										1																
Стени	118										8		1														100
Дръжки	3												3														

ОБЕКТ 14, Сондаж 4, Яма 4
Дата 13.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	Гъпнета с укаса от врязани линии										Кани , златиста ангоба	Паници без глазура															
Устия	6										2																
Дъна	8																										
Стени	72										2	9															
Дръжки	2																										

Чирепите са без глазура, с украса от врязани успоредни линии. Устията на гърнетата са с извит навън ръб. Златиста ангоба има върху два нехарактерни фрагмента. Има устия с тясно гърло от стомни без глазура.

ОБЕКТ 14, Сондаж 17, Яма 10, д. 0,30-0,70 м
Дата 23.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	гърнета										кани	паница									Фрагмент от прешлен	Фрагмент от тухла					безлични
Устия	3											1									1	1					
Дъна	13																										
Стени	100										2																33
Дръжки	13										2																

По-голямата част от фрагментите са от гърнета, по някои от тях личи украса от успоредни врязани линии. Устията са извити навън. Личи едно устие от паница с ръб между шийката и тялото, без украса. Две дръжки и две стени от кани или стомни, по едната – тънкостенна и добре изпечена със златистожълт цвят, личи украса от набождания с нокът. Едно парче от тухла, един фрагмент от прешлен за вретено.

ОБЕКТ 14, Сектор 3, Сондаж 1, яма 2, подово ниво, д. 1,10 м
Дата 02.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	Гърне врязани усп. линии	Гърне врязани линии по плещите	Голямо гърне																								
Устия			1																								
Дъна			1																								
Стени	2	12	1	2																							
Дръжки																											

ОБЕКТ 14, Сондаж 5, яма 5, д. 0,40-0,60 м.
Дата 02.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на украсата	Гърнета – укр. Врязани линии										Кана – врязани линии по шийката	стомна															
Устия	3										1	1															
Дъна	1										1																
Стени	28											1															
Дръжки																											

ОБЕКТ 14, Сондаж 1, яма 2, д. 1,10-1,30 м
Дата 02.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	гърнета																										Строителна керамика
Устия	1																										
Дъна	7																										
Стени	27															1											1
Дръжки	2															2											

ОБЕКТ 14, Сондаж 1, яма 2, д. 1,10 м
Дата 02.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на украсата	Гърнета																										
Устия	6																										
Дъна	6																										
Стени	54																										
Дръжки	4																										

ОБЕКТ 14, сондаж 4, уширение на изток, д. 0,60-0,80 м
Дата 02.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																								Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна						Амбалажна					Други						
Вид на съда	гърнета										Стомна златиста ангоба	кани																
Устия	3										1	3																
Дъна	4																								1?			
Стени	85																											
Дръжки	2																											

ОБЕКТ 14, Сондаж 4, яма 4, д. 0,60-1 м
Дата 02.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																								Бавно колело			
Категория	Кухненска											Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на украсата	гърнета											Златиста ангоба	Кана горяло	чашки			долиум											безлични
Устия	6											1	1	4			1											
Дъна	4																											
Стени	53																											140
Дръжки	5																											

ОБЕКТ 14, Сондаж 4, яма 4, уширение
Дата 15.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	гърнета										чашки																безлични
Устия	1										2																
Дъна	1																										
Стени	6																										6
Дръжки																											

ОБЕКТ 14, Сондаж 4, яма 4
Дата 15.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на украсата	гърнета										чашка																
Устия											1																
Дъна																											
Стени	25																										
Дръжки																											

ОБЕКТ 14, Сондаж 4, яма 5
Дата 15.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	гърнета															долиум											строителна
Устия	2																										
Дъна																											
Стени	5										3					1											1
Дръжки	1																										

ОБЕКТ 14, Сондаж 1, Яма 2
Дата 15.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на украсата	Гърнета, украса от усп. врязани линии										Чашка или гърненеце без глазура и украса																
Устия	5																										
Дъна	6																										
Стени	72																										
Дръжки											1																

Устията на гърнетата са извити навън, едно е направо г-образно. Не се запазват.

ОБЕКТ 14, Сондаж 6, Яма 6
Дата 15.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	гърнета										С глазура																Крайно безлични
Устия	3																										
Дъна	2																										
Стени	22										1																49
Дръжки	7																										

ОБЕКТ 14, Сондаж 6, Яма 6, д. 0,80 м
Дата 18.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда											каничка																безлични
Устия	4										1																
Дъна	7																										
Стени	33																										21
Дръжки	6																										

Основно от гърнета, върху два фрагмента има следи от вдълбана с нокти украса по шийката. Една от дръжките е със следи от излъскване.

ОБЕКТ 14, Сондаж 6, яма 6, д. 0,00-0,40 м
Дата 03.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	гърнета										чашки																Безлични
Устия											2																
Дъна	1																										
Стени	15																										15
Дръжки	3																										

ОБЕКТ 14, сондаж 1, яма 2, д. 1,10-1,20 м
Дата 03.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на украсата	гърнета																										Фр. От „Турски" керемиди
Устия	1																										
Дъна	2																										
Стени	7																										10
Дръжки	1																										

ОБЕКТ 14 Сондаж 8, Яма 9
Дата 16.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	гърнета																										На ръка?
Устия											1																1
Дъна	2																										
Стени	21																										
Дръжки	2																										

Предимно безлични стени от гърнета, вертикални дръжки и равни дъна от гърнета, малко устие от чашка/паничка без украса, и едно дебелостенно устие, може би на ръка.

ОБЕКТ 14, Сондаж 4, Яма 7
Дата 16.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на украсата	гърнета										Паница или блюдо	Кани или стомни	чаша			питос											безлични
Устия	4											3	1														
Дъна											1																
Стени	25															1											40
Дръжки	3																										

Предимно фрагменти от гърнета – стени с врязани успоредни линии, устия г-образно, издадено навън и обърнато навън, дръжки също. Един очукан фрагмент от дебелостенна тара – питос, дъно от паница, устия от кани и стомна, едно устие от чаша – всички без украса.

ОБЕКТ 14, Сондаж 11, д. 0,00 – 0,50 м
Дата 16.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	гърнета										кана					питоси	амфори				Стена на ръка						безлични
Устия																					1						
Дъна	6																1										
Стени	15										1					4	1										31
Дръжки	6																1										

Стени от питоси, дръжка и дъно от амфори – средновековни, стена от антична амфора, една стена на ръка, множество фрагменти от гърнета на бързо колело без украса, повечето с примес в тестото и зле изпечени, един „звънлив" фрагмент тънкостенен на бързо колело без примеси, вероятно от кана.

ОБЕКТ 14, Сондаж 6, Яма 6
Дата 16.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на украсата	гърнета										Кани, стомни	Паница зелена глазура				амфори											нехарактерни
Устия	4										1																
Дъна	5																										
Стени	42											1				2											57
Дръжки	6										3					12											

Голямо количество дръжки и две стени – тара, множество стени, устия, дъна и дръжки от гърнета. На една стена има украса, направена с нокът. Един фрагмент от паница или блюдо със зелена глазура.

ОБЕКТ 14, Сондаж 4, Яма 4
Дата 16.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	гърнета										Златиста ангоба	Шийки от стомни, кани	чашки			амфори											
Устия	6												3														
Дъна	8																										
Стени	103										2	2				1											
Дръжки	2															1											

Преобладават фрагментите от гърнета – по-големи и по-малки, на бързо колело, равномерно изпечени, с вертикални дръжки, равни дъна и прави или издадени навън устия. Две стени със златиста ангоба, две шийки от стомни, три устия от чашки, всичко без украса или с врязани успоредни линии.

ОБЕКТ 14, Сондаж 4, Яма 7
Дата 22.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда											каничка																
Устия											1																
Дъна																											
Стени											1																
Дръжки											1																

Стена, стена с дръжка и устие с дръжка от един и същи съд – каничка или чаша с дръжка тънкостенен, равномерно изпечен, с оранжев цвят, почти без примес в тестото, без глазура, с врязани успоредни линии по горната част на тялото.

ОБЕКТ 14, Сондаж 6, Яма 6
Дата 22.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на украсата	гърнета										чашка					амфора	Питос										
Устия	2										1																
Дъна	6																										
Стени	45																										
Дръжки	7															1											

Стени, дъна, устия, дръжки основно от гърнета с равни дъна, вертикални дръжки, цилиндрични устия и стени (някои) с врязани успоредни линии. Едно устие от чашка, вертикална дръжка от амфора, стена от питос.

ОБЕКТ 14, Сондаж 17, Яма 10
Дата 22.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	гърнета										кани	Паници, купи	?			амфори					Тухла, безлични						безлични
Устия											6	3				1					4						
Дъна	4											2															
Стени	53										36		1														64
Дръжки	9										3					1											

Основно фрагменти от гърнета – равни дъна, вертикални прави и извити дръжки, стени, някои с украса от успоредни линии, но без глазура. Стени устия и дръжки от кани, подобни на гърнетата, но по-тънкостенни и с по-добре пречистена глина (звънливи), без глазура, с украса от успоредни линии, с по-малък размер. Устия и дъна от паници без глазура, едно дъно със столче. Един фрагмент, дебелостенен от съд с много малък диаметър? Няколко фрагмента от амфори, няколко безлични фрагмента от тухли.

ОБЕКТ 14, Сондаж 4, Яма 4
Дата 22. 06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на украсата											Кани и стомни	чашки									тухла						
Устия	4										4	4									1						
Дъна	14																										
Стени	70										88																
Дръжки	5															4											

Многобройни фрагменти от гърнета с познатите характеристики, много фрагменти от кани и стомни – по-тънкостенни и с по-пречистена глина от гърнетата и оформящи по-малки съдове. Сред тях две стени със златиста ангоба. Устия от чашки, едното е ойнохое.

ОБЕКТ 14, Сондаж 2, Яма 1, фрагменти от съдове 1 и 3[4] Дата 12.05.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда																											
Устия	11																										
Дъна	3																										
Стени	69																										
Дръжки	3																										

Два вида устия – конусовидно с врязана линия под ръба и дебелостенно с елипсовиден профил. Равни дъна, стени от два съда – горяло гърне с успоредни врязани линии по горната част на плещите и по-тънкостенни с по-сферично тяло и отново врязани успоредни линии

---

[4] В „Яма 1" през 2009 г. са открити in situ шест съда.

ОБЕКТ 14, Сондаж 2, Яма 1, Съд №1, д. 0,80 м
Дата 13.05.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на украсата	гърне																										
Устия	4																										
Дъна	3																										
Стени	58																										
Дръжки	2																										

Всички фрагменти са от един съд - №1. Той е с права канелирана дръжка с елипсовидно сечение, цилиндрично устие с врязана линия под ръба и успоредни врязани линии по горната част на плещите. Дъното е равно. Цвят – бледо оранжев, примес от дребни камъчета, налеп. Равномерно изпичане.

ОБЕКТ 14, Сондаж 2, Яма 1, д. 0,80 м
Дата 29.05.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на съда	гърне	гърне	гърне								чашки																
Устия											1																
Дъна	5																										
Стени	6	8	2								6																
Дръжки																											

Личат фрагменти от три съда – голямо гърне на бързо колело, малко гърненце със следи от обгаряне, и две стени от друг съд. Малки безлични тънкостенни фрагменти от чашки.

ОБЕКТ 14, Сондаж 2, Яма 1 Дата 02.06.2009 г.

Технология	Бързо колело																							Бавно колело			
Категория	Кухненска										Трапезна					Амбалажна					Други						
Вид на украсата	гърне																										
Устия																											
Дъна	5																										
Стени																											
Дръжки																											

Дъно от глинен съд, намерен на дъното на кръгла яма.

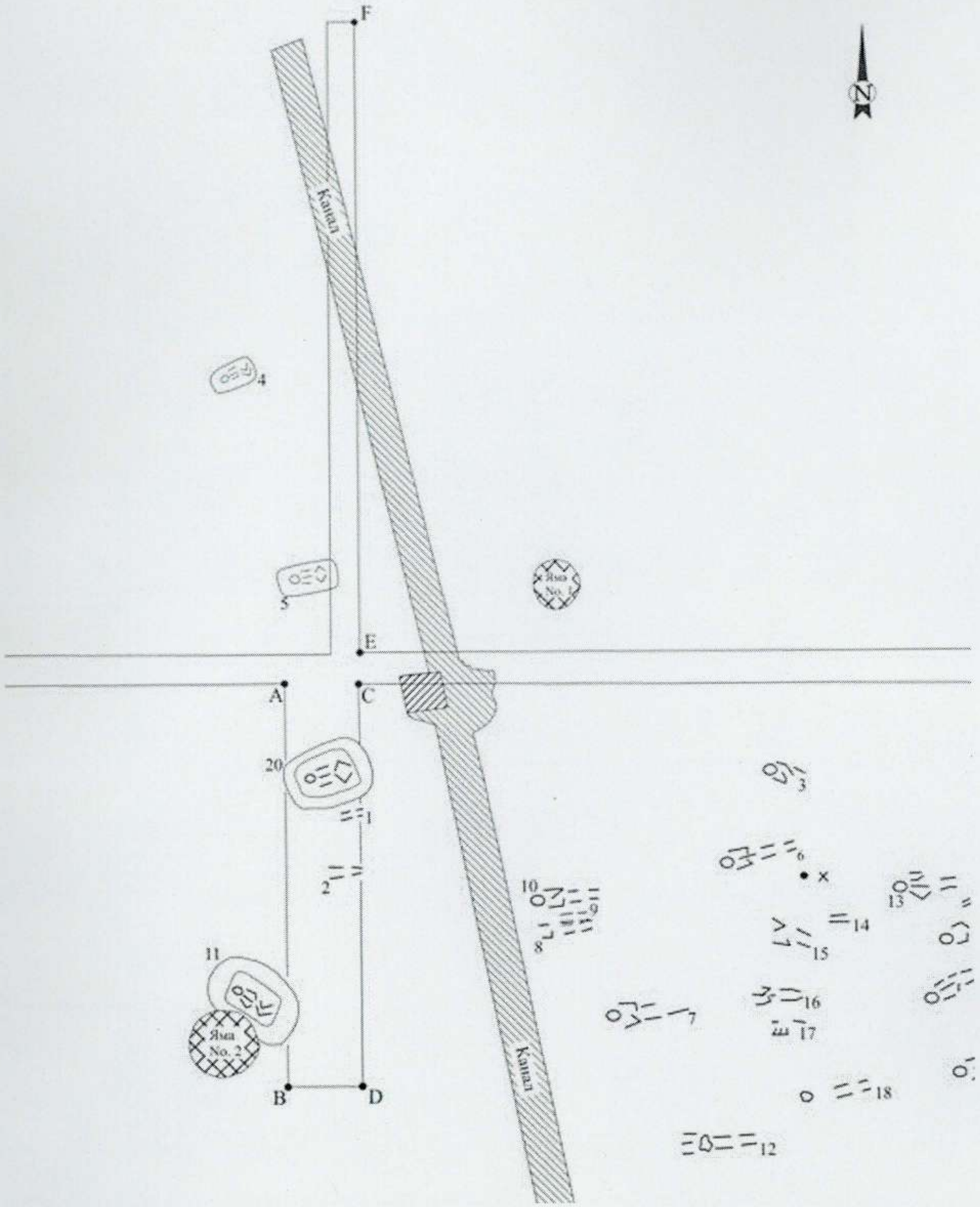

Обр 1
План на некропола (по Ст. Александров)

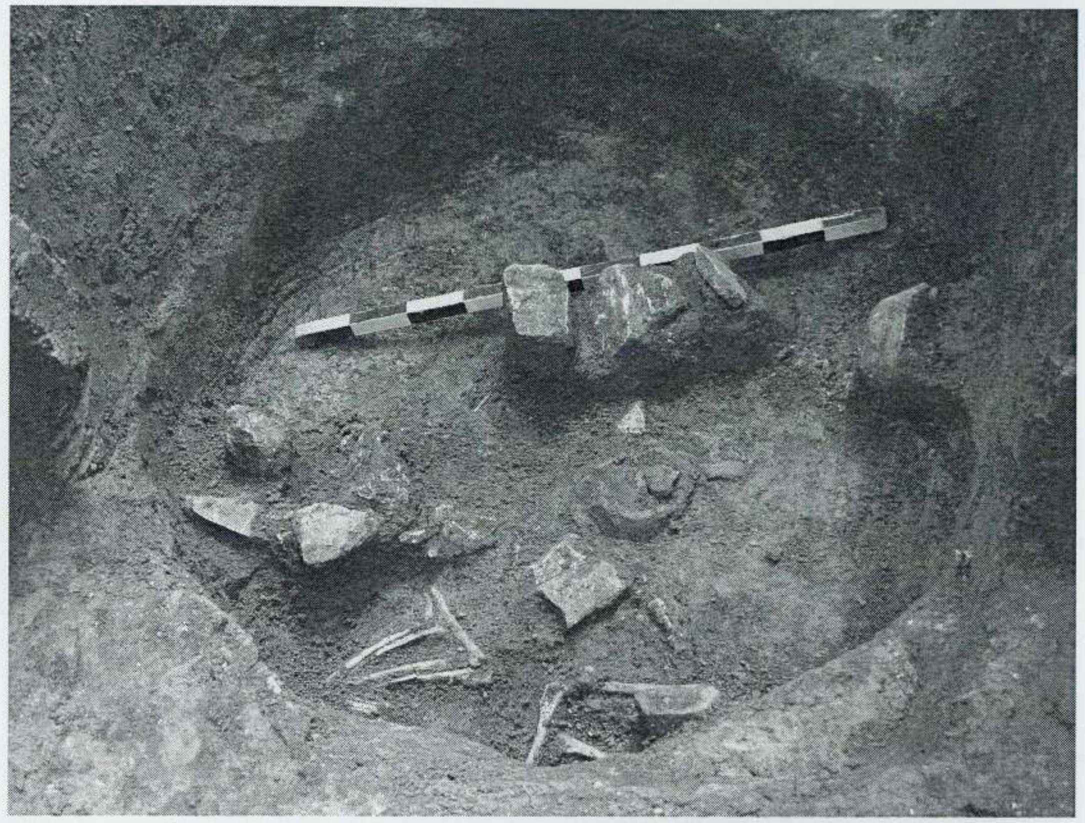

Обр.2
Ямата с кучето

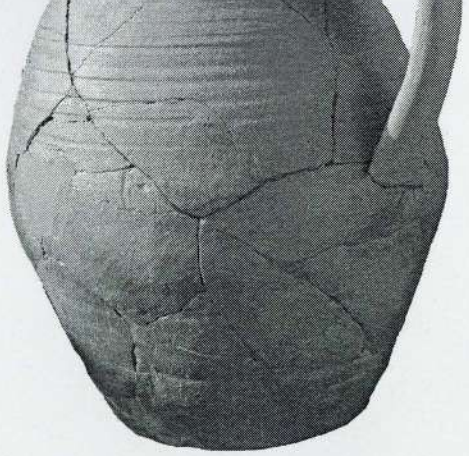

Обр.3
Гърне от яма № 1

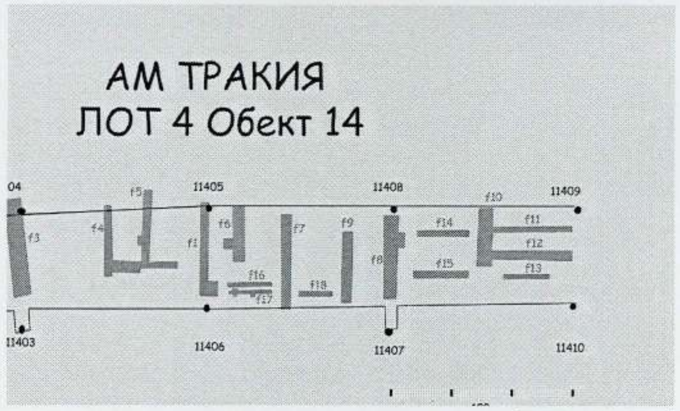
АМ ТРАКИЯ
ЛОТ 4 Обект 14
04
11405
11408
11409
f3
f4
f5
f1
f6
f7
f9
f8
f10
f11
f12
f13
f14
f15
f16
f17
f18
11403
11406
11407
11410

Обр.4
План на сондажите

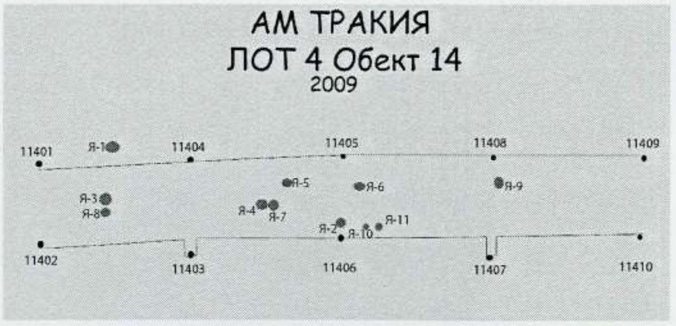
АМ ТРАКИЯ
ЛОТ 4 Обект 14
2009
11401
Я-1
11404
11405
11408
11409
Я-3
Я-8
Я-4
Я-7
Я-5
Я-6
Я-9
Я-2
Я-10
Я-11
11402
11403
11406
11407
11410

Обр.5
План на разкритите ями

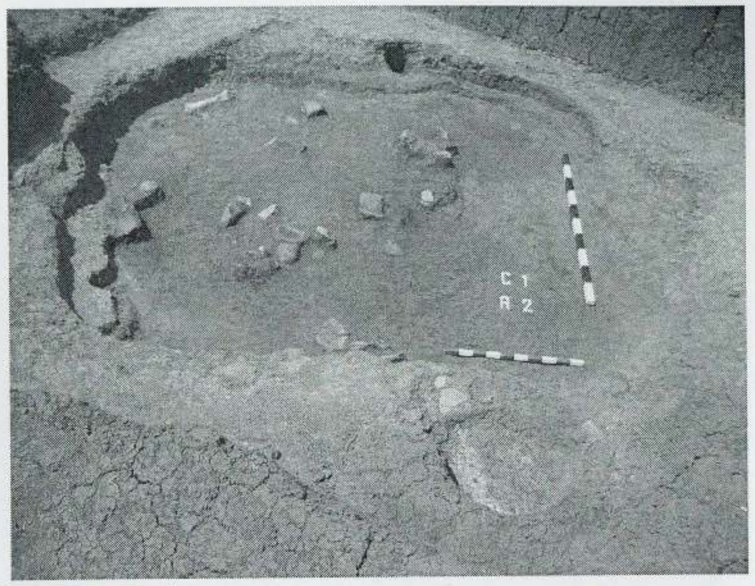

Обр.6
Съдове от пода на жилище (сондаж 2)

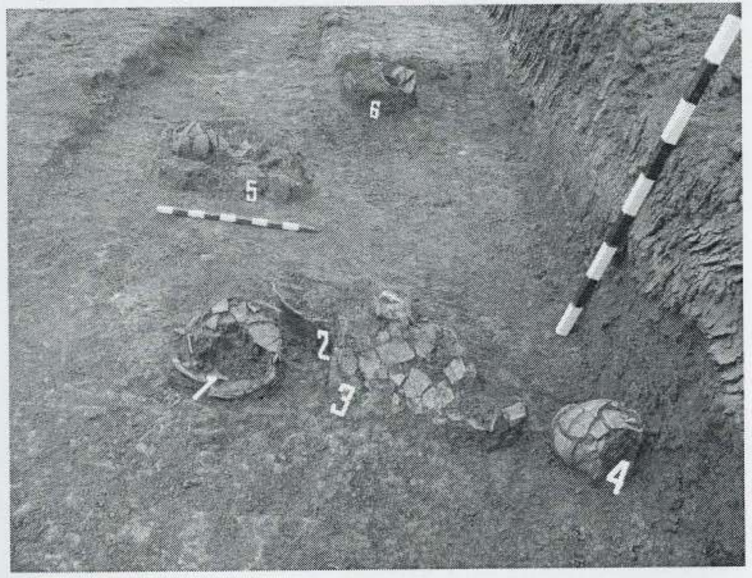

Обр.7
Жилище при Яма 2

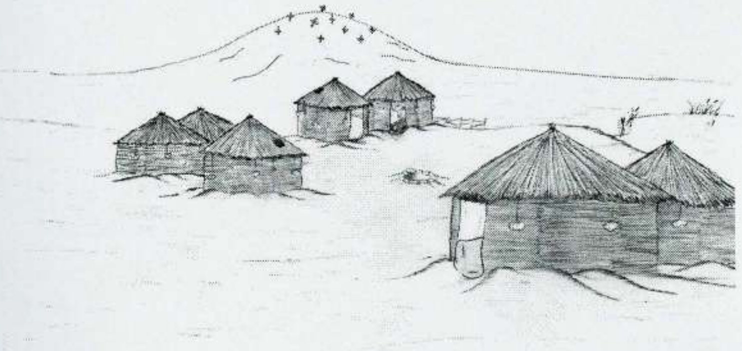

Обр.8
Идейна възстановка на селото

НАХОДКИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ГРОБОВЕ

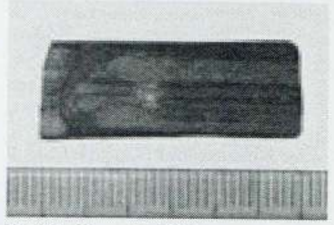

Гроб №3 – XII век сл.Хр.

(стъкло)

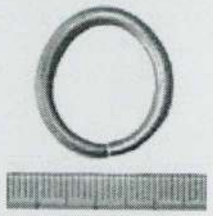

Гроб №15 – XII век сл.Хр.
(сребро)

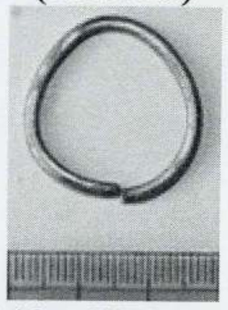

Гроб №19 – XII век сл.Хр.

(сребро)

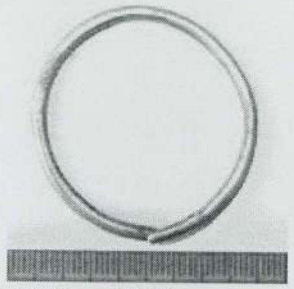

Гроб №7 – XII век сл.Хр.
(сребро)

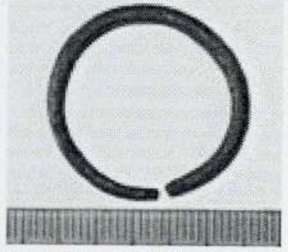

Гроб №18 – XII век сл.Хр.
(бронз)

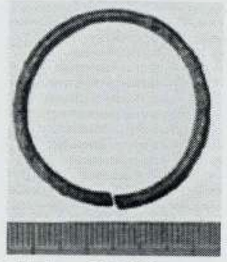

Гроб №17 – XII век сл.Хр.
(бронз)

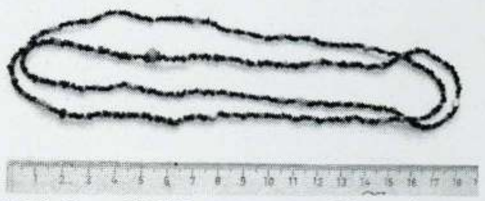

Гроб №3 – XII век сл.Хр. (стъкло)

Табло I

ЛИТЕРАТУРА

Александров, Илиев 2010: С. Александров, И. Илиев. Спасителни археологически проучвания на обект 14 –А по АМ „Тракия", ЛОТ 4, с. Зимница, Община Стралджа. - Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 113-114.

Петрунова 2009: Б. Петрунова. Сондажни археологически разкопки на обект № 14, км 294+000 – 294+500 по трасето на АМ Тракия ЛОТ 4, в землищата на селата Зимница и Чарда, Община Стралджа, област Ямбол. - Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 750-752.

Нинов 2009: Л. Нинов. Животински останки от средновековни погребения, крепости и селища. - Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 757-758.WW

ГЕОРГИ ВЛАДИМИРОВ

ВОЛЖКА БЪЛГАРИЯ И КИМАКСКИЯТ КАГАНАТ: ПЕРСПЕКТИВИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Проф. Станислав Станилов е сред безспорните авторитети в родната археологическа наука. Теренната и академичната му дейност са пример за висока ерудиция, прецизност и последователност във възгледите и защитаваните тези. Нещо повече – той нито веднъж не изневери на морала на Клио и не се подаде на примамливите изкушения на комерсиалната историография по темата за ранните и средновековните българи. С уважение и благодарност посвещавам настоящия текст на неговия значим юбилей.

* * *

Известно е, че в края на IX- началото на X в. на историческата карта на средновековна Европа се появява нова държава – Волжка България. Приблизително по същото време в Централна Азия съществува друго държавно образувание, останало в историята под името Кимакски каганат, в генезиса на което важна роля изиграват т.нар. кимакски племена. Според една легенда, достигнала до нас чрез съчинението на Гардизи, след смъртта на татарския цар по-големият му син наследил царството. По-малкият – Шад, завидял на брат си, извършил неуспешно покушение срещу него и трябвало да бяга заедно със своята робиня. Достигнали двамата до голяма река, около която растели дървета и имало изобилие от дивеч. Там се установили. Скоро при тях дошли 7 души, родствени на татарите – Ими, Имак, Татар, Байандур, Кипчак, Ланиказ и Аджлад. Тези хора пасели господарските стада и търсели нови места за паша... Шад ги нагостил и те останали при него до зимата... Така се родил Кимакският каганат. По-късно, според летописеца, към него се присъединили още племена (Кумеков 1972, 35-36).

Както личи от легендата държавата на кимаките, подобно на Волжка България, възниква като конфедерация от сродни етнически елементи. Смята се, че етнонимът “кимаки” произхожда от самоназванието им „каи” – народът-змей (уранкаи). Въпросната народност впоследствие се среща сред кипчаците, башкирите и османските турци (Ушницкий 2009, 30-31). Без съмнение “кимаки” представлява политоним, зад който се крият ред народности, сред които кипчакската, татарската и др.

През втората половина на IX и през X в. Кимакският каганат се локализира в земите северно от ез. Исик-кул, източно от ез. Балхаш и южно от ез. Зайсан. Арабските извори поместват държавата на кимаките между Иртиш и Каспийско море, което Фирдоуси в „Шах наме” дори нарича Кимакско (Файзрахманов 2000, 146). За значимостта на кимакската конфедерация говори и фактът, че земите на кимаките трайно присъстват като картографски обект в образците на ранната арабо-персийска картография.

Изворите за историята и културата на Кимакския каганат са разнообразни – от писмен и археологически характер. Подобно на Волжка България, за държавата на кимаките липсват т.нар. „домашни извори”. Писмените източници са главно от арабски и персийски произход. Ето какво разказва персийският аноним „Худуд ал-алам” (X в.) за областта, обитавана от кимаките: „В нея има един град и това е всичко. Има множество племена и жителите [й] обитават шатри и номадстват в търсене на суха трева, вода и зелени поляни, лете и зиме. Храната им лете е млякото, а зимата – изсушеното месо. И винаги, когато между тях и огузите има мир зиме те отиват при огузите. Царят на кимаките се нарича хакан и той има 11 наместници в земите на кимаките и техните области се предават по наследство на синовете им” (Материалы 1973, 44).

Гробните паметници на кимаките по Горното и Средното Прииртишие са могилни некрополи. Селища и градове в региона, за които свидетелстват писмените извори, не са открити. Погребалният обред на кимаките включва полагане на покойниците в правоъгълни ями по гръб, в изпънато положение, с глава на изток или североизток (обр. 1). В голяма част от гробовете се откриват останки от кон, обикновено паралелно с човека и със същата ориентация (Кокебаева 1980, 95-103; Могильников 1981, 43-44; Суворова и Ткачев1995, 253-261).

Съществува мнение че с кимаките следва да се свържат паметниците на т.нар. „сросткинска култура”. В материалите й се съдържат вещи, които са характерни впоследствие и за източноевропейските степи и които се определят като кипчакски – вити и петлообразни гривни, отделни ажурни украшения (обр. 2). Някои изследователи оспорват подобна етноатрибуция – за тях сросткинската култура е дело на смесено население, което личи и от нехомогенния характер на засвидетелстваните погребални практики (Могильников 1981, 45).

За кимако-кипчакското обединение в Източен Казахстан от IX-XI в. е известна цяла серия каменни изваяния със следните характеристики: обобщеност, неразчлененост на формите, схематизъм в изображението на лицето и в повечето случаи отсъствие на полови белези (Дашковский и Тишкин 2006, 64-70).

В началото на XI в. Кимакския каганат се разпада като резултат както на т.нар. „верижна миграция” (по израза на Л. Кызласов), така и на вътрешни центробежни процеси. Започват преселения на запад с авангард кипчаците – западния дял на кимакските племена. В миграцията участват две основни групи – куни-кумани и шари-половци. Половците заемат териториите между Волга и Днепър, а куманите – между Днепър и Дунав (обр. 3). Политонимът „кимаки” е заменен от нов – „кипчаци” или „половци”.

* * *

В историческата наука остава неизследван проблемът за възможните взаимоотношения на Кимакския каганат с Волжка България. Защо каганата и неговото наследство са важни за изучаването на Волжка България?

В интервю през 2012 г. проф. Рафаел Хакимов – Директор на Института по история към Академията на науките на Република Татарстан споделя:

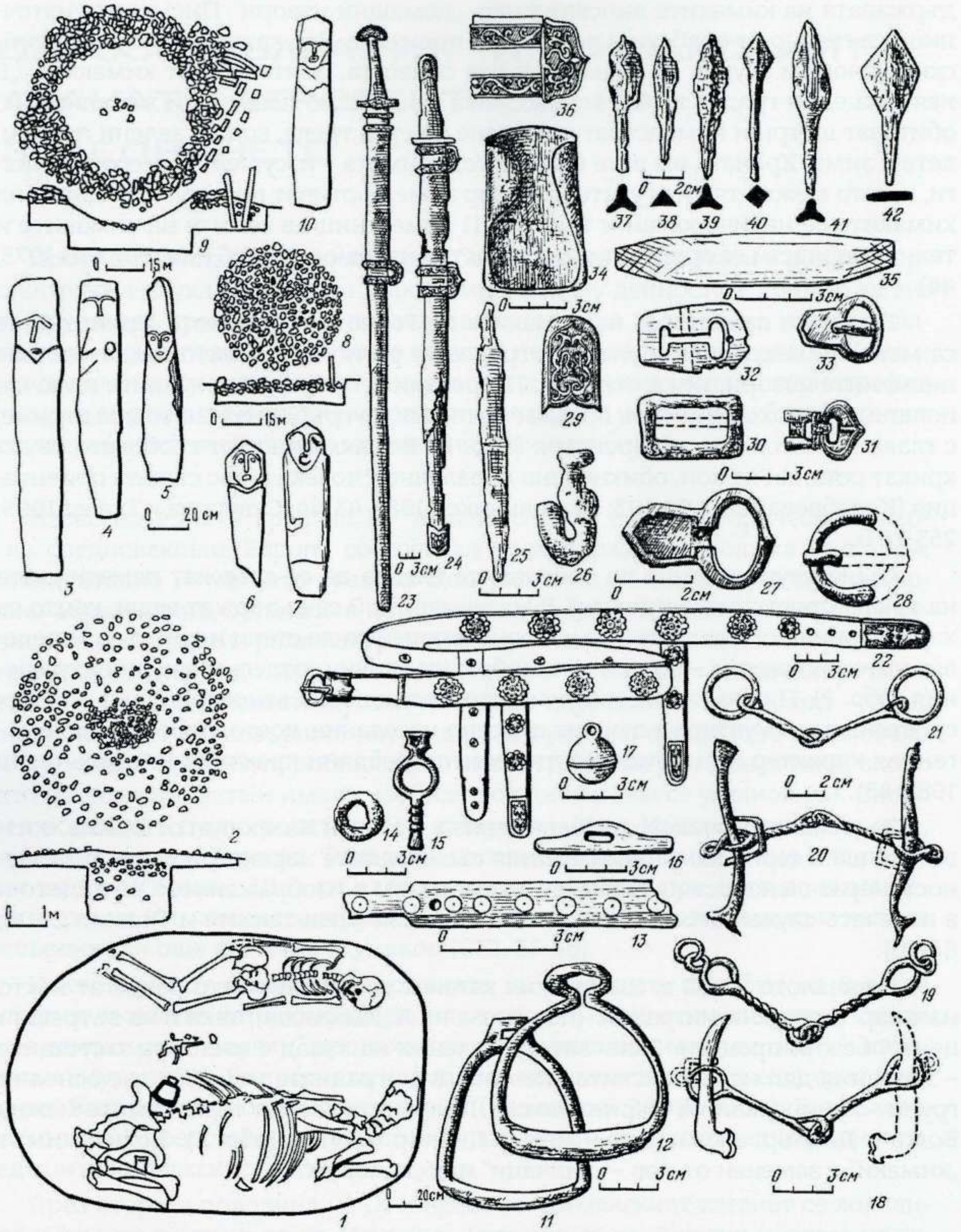
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42

Обр.1
Образци от материалната култура на кимаки и карлуки /IX-X в./ (по Степи Евразии 1981, рис. 26).

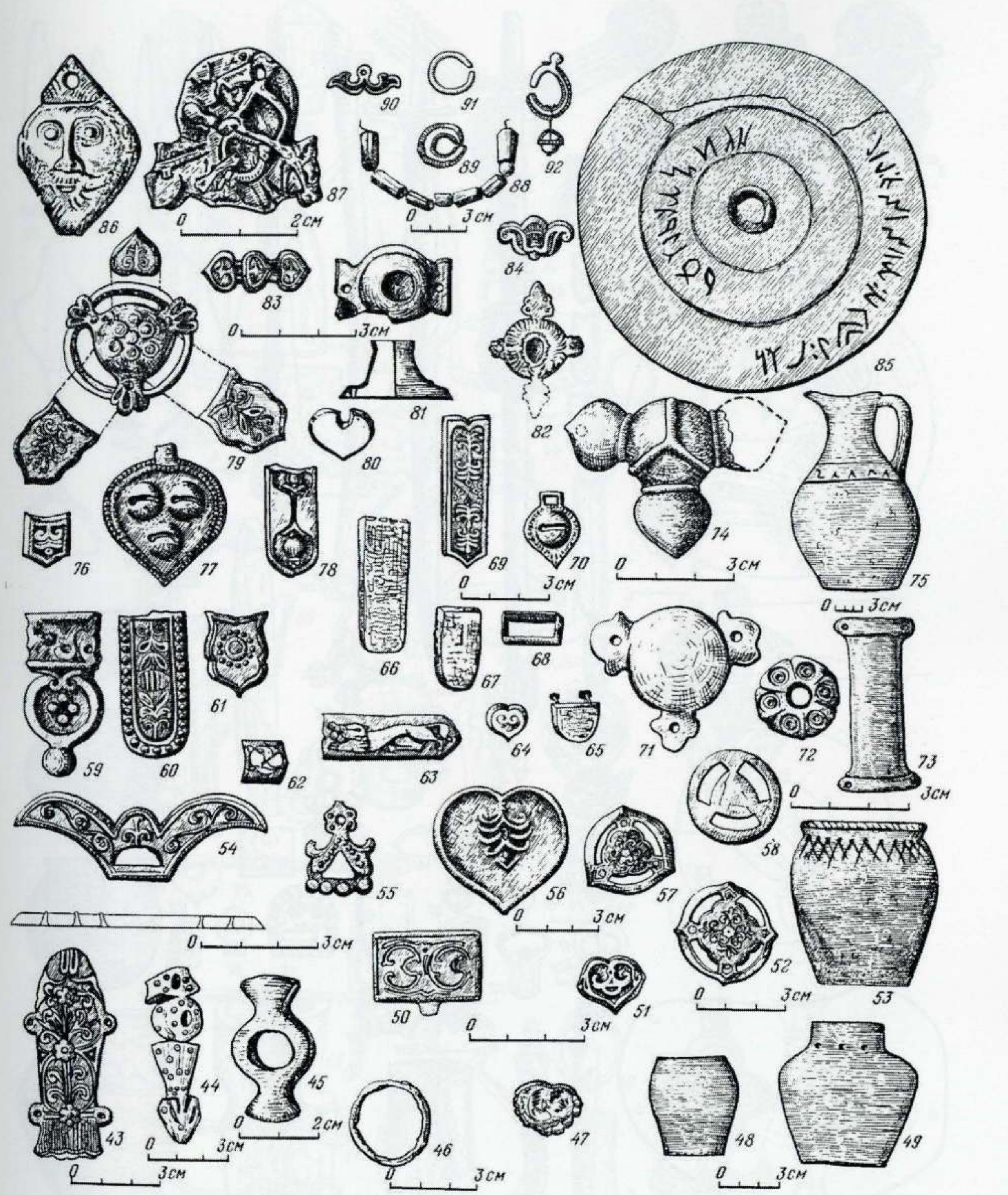
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92

Обр.1а
Образци от материалната култура на кимаки и карлуки /IX-X в./ (по Степи Евразии 1981, рис. 26).

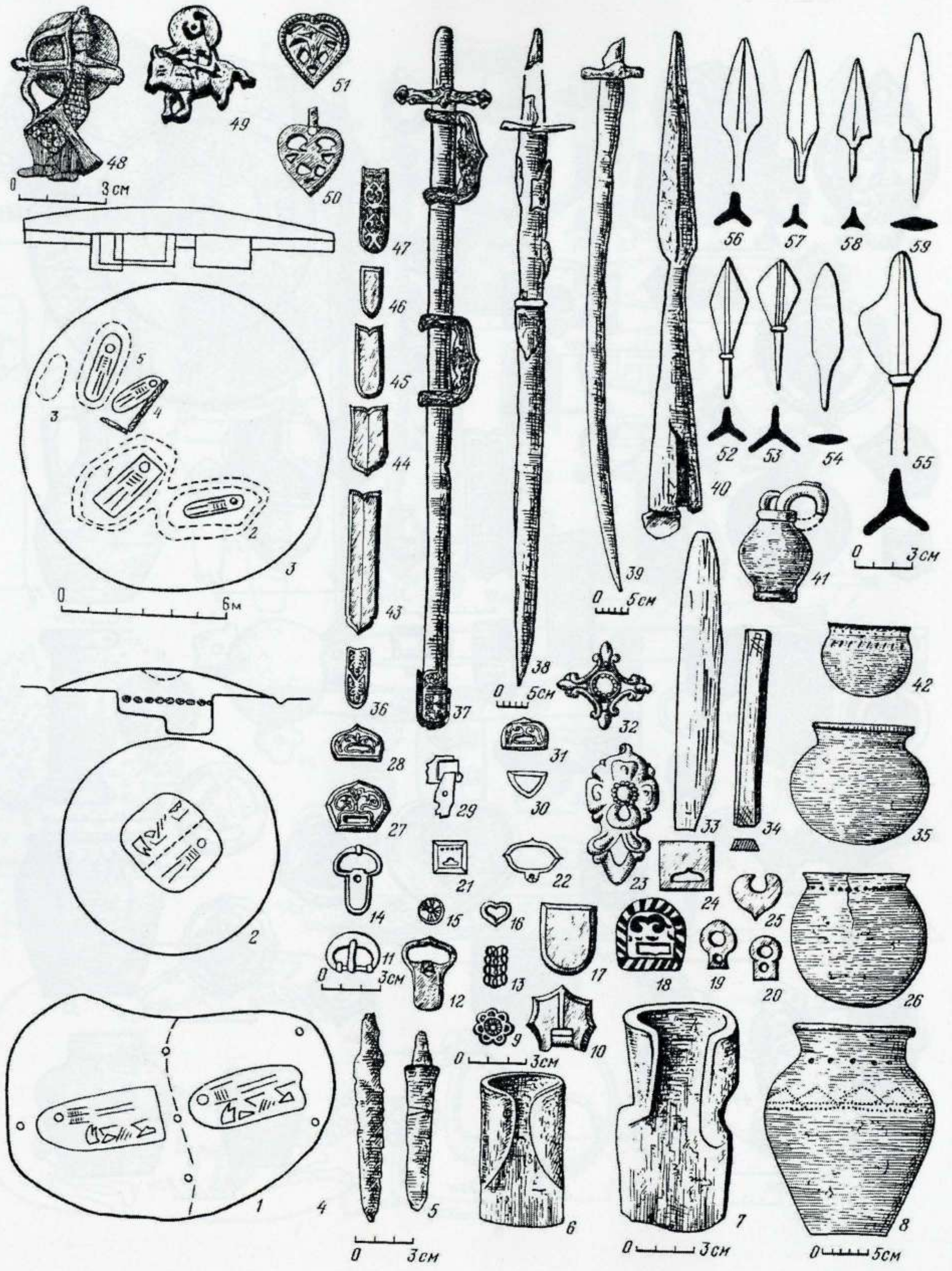
48 49 51 50 47 46 45 44 43 36 37 38 39 40 41 42 56 57 58 59 52 53 54 55
0 3см
0 6м
0 5см
0 5см
0 3см
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35
0 3см
0 3см
0 3см
0 5см

Обр.2
Инвентар и погребален обред на сросткинската култура (по Степи Евразии 1981, рис. 27)

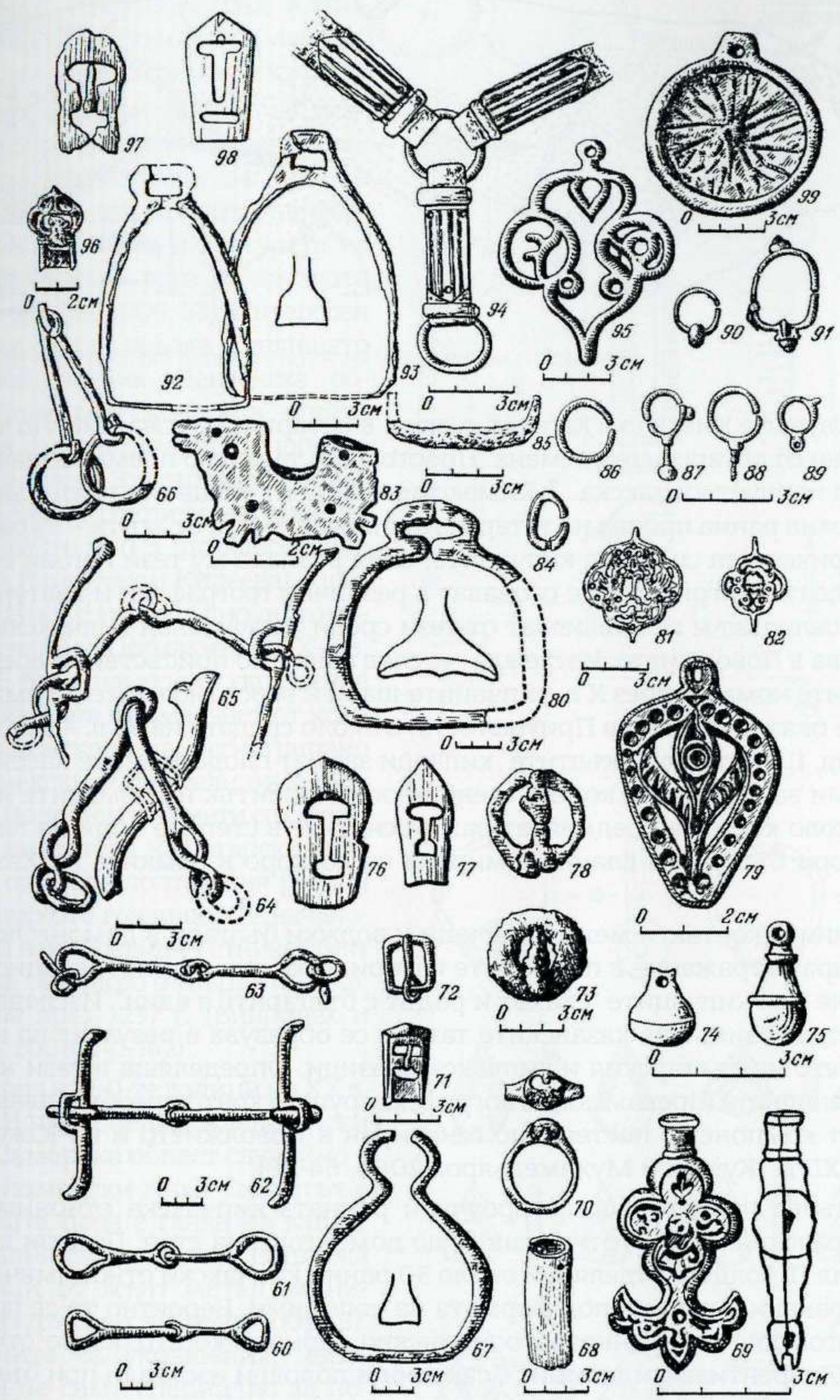
96 97 98 92 93 94 95 99 90 91 85 86 87 88 89 66 83 84 81 82 65 80 79 64 76 77 78 63 72 73 74 75 71 62 70 61 60 67 68 69
0 2см
0 3см
0 3см
0 3см
0 2см
0 3см
0 3см
0 3см
0 2см
0 3см
0 3см
0 3см
0 3см
0 3см
0 3см

Обр.2а
Инвентар и погребален обред на сросткинската култура (по Степи Евразии 1981, рис. 27)

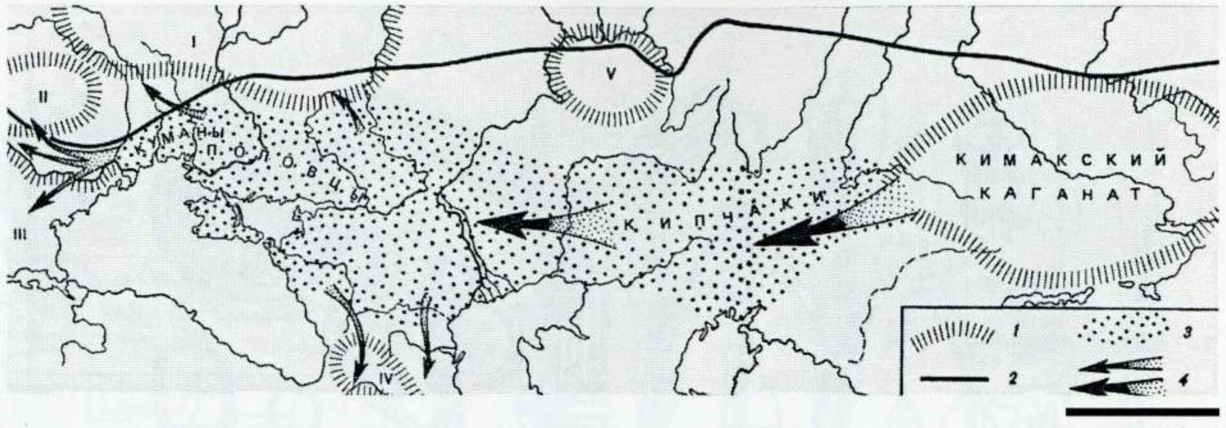

Обр.3
Преселения на кимаки и кипчаци на запад (по Плетнева 1990, 35-36).

„Съществувал е Кимакски каганат, влязъл в историята с това име. Но кимаките са едно от татарските племена. Просто едно татарско племе създават държава и я наричат кимакска...". Кимакският каганат всъщност представлява от една страна ранна проява на татарската държавност, а от друга – първа поява на историческата сцена на кипчаците. След разпада му тези негови етнокултурни агенти мигрират и се озовават в различни географски и културни среди. Те повлияват и се повлияват от тези среди. Значителен кипчакски масив се заселва в Поволжието. Изглежда, че след известно присъствие в средите на азиатските номади, през X в. кипчаците-шари и вероятно каите (с тамга уранзмей) се оказват заедно в Приуралието, а около средата на XI в. – във Волжка България. Шарите или "жълтите" кипчаци заемат плодородните пасбища, необходими за пашата на конете и едрия рогат добитък на номадите и стават ядро, около което се обединяват разпръснатите в степите орди на печенеги, узи и дори българи и алани, намирали се доскоро в рамките на Хазарския каганат.

Ранните контакти между кипчаци и волжки българи в домонголско време намират отражение в писмените извори. Арабски и руски летописи отбелязват, че при кипчаците "езикът и родът с българите е един". Изследванията показват, че езикът на казанските татари се образува в резултат на взаимодействието на българския и кипчакския езици. Определяща в тази насока е северозападната (прекамска) етнографска група, в която преобладаващ е кипчакският компонент, постепенно генериран в Поволжието и на Южен Урал през XI-XII в. (Кузеев и Мухамедьяров 2004, 64-68).

Тепърва предстои да се проучи и ранната кипчакска етнонимия във Волго-Уралския регион, отнасяща се до домонголския етап. По тези въпроси е работил П. Голдън, отделяйки около 30 ранни кипчакски етнонимични форми, съхранени в района под формата на топоними. Вероятно те се появяват в домонголския или раннозлатоординския периоди когато, както отбелязва руския "Лаврентиевски летопис" "саксини и половци избягали при българите от татарите". В изворите са съхранени сведения за нееднократните нахлувания на половски отряди в централните области на Волжка България и участието им в сложните политически интриги на XII столетие (Исхаков 2010, 60-62). Кипчакски (йемекски) наемни отряди нееднократно са ползвани в междуособни и външни войни. Отново в "Лаврентиевски летопис" под 1183 г. е съхранено сведение за поход на русите срещу Великия град, в който участвали и "половцы Емякове" – вероятно йемеките (кимаките).

В последните години се появиха любопитни археологически факти, свидетелстващи за участие на кипчакския компонент във формирането на етноса и културата на волжките българи през XI- началото на XIII в. (Хузин 2006, 53). Интересен паметник в тази връзка е селището Балабанов родник, Пензенска област. То възниква около XI в., когато регионът става югозападна провинция на Волжка България. На територията му са открити върхове на стрели, чийто тип 3 (по класификацията на Винничек и Киреева) – широка лопатка с тъпоъгълно острие – са характерни за кимаките от IX-X в. Заедно с тях е намерено украшение със сърцевидна форма, част от комплект за конска юзда, регистрирано сред кимакски материали от X-XI в. (обр. 4). Подобни предмети са открити сред инвентара на унгарски гроб от IX в. от Южнополтавския регион в Саратовското градище XII- началото на XIII век. Очевидно етническият състав на селището е твърде пъстър. То загива през 1237 г. (Винничек и Киреева 2008, 141-142).

В края на 80-те години на XX в. край с. Ново Троевка, Алексеевски район, Самарска област случайно е открит номадски гроб. Скелетът е в изпъната поза с глава на запад. Погребалният инвентар съдържа две обици от жълт метал, мъниста и лазуритови висулки (обр. 5). Последните са украшения, изработвани не само специално за номадите, но и вероятно от самите номади. Лазуритовите висулки се срещат в паметниците на Волжка България – в Болгар и Биляр.

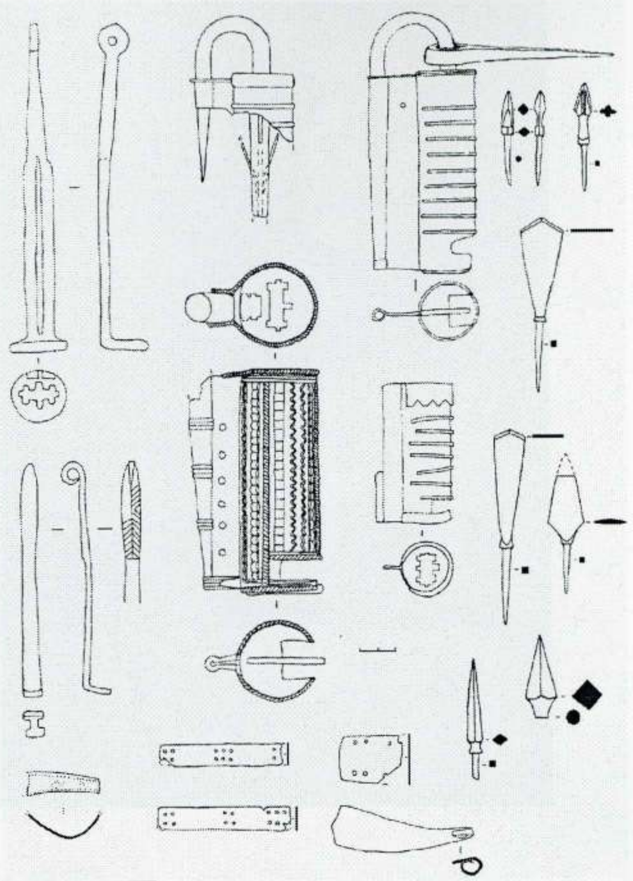

Обр.4
Материали от селището Балабанов родник (по Винничек и Киреева 2008, рис. 3).

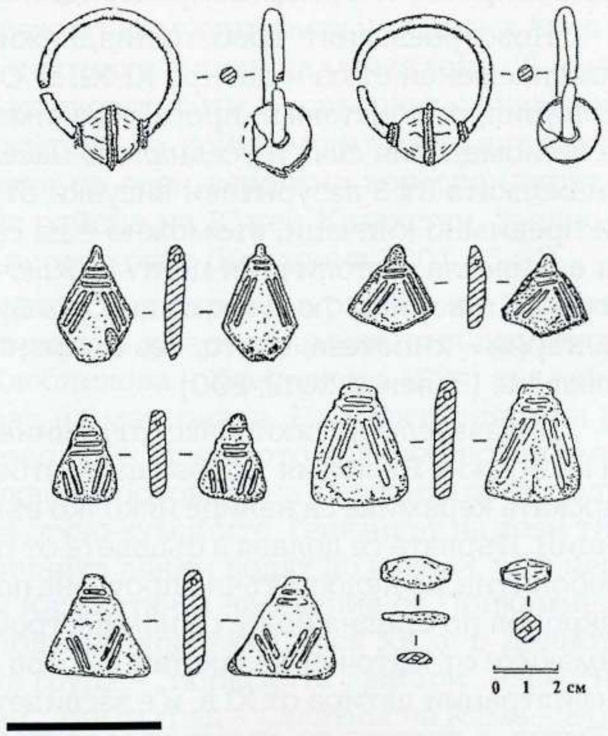

Обр.5
Инвентар от гроба в Новотроевка (по Ключникова и Сташенков 1996, рис. 4).

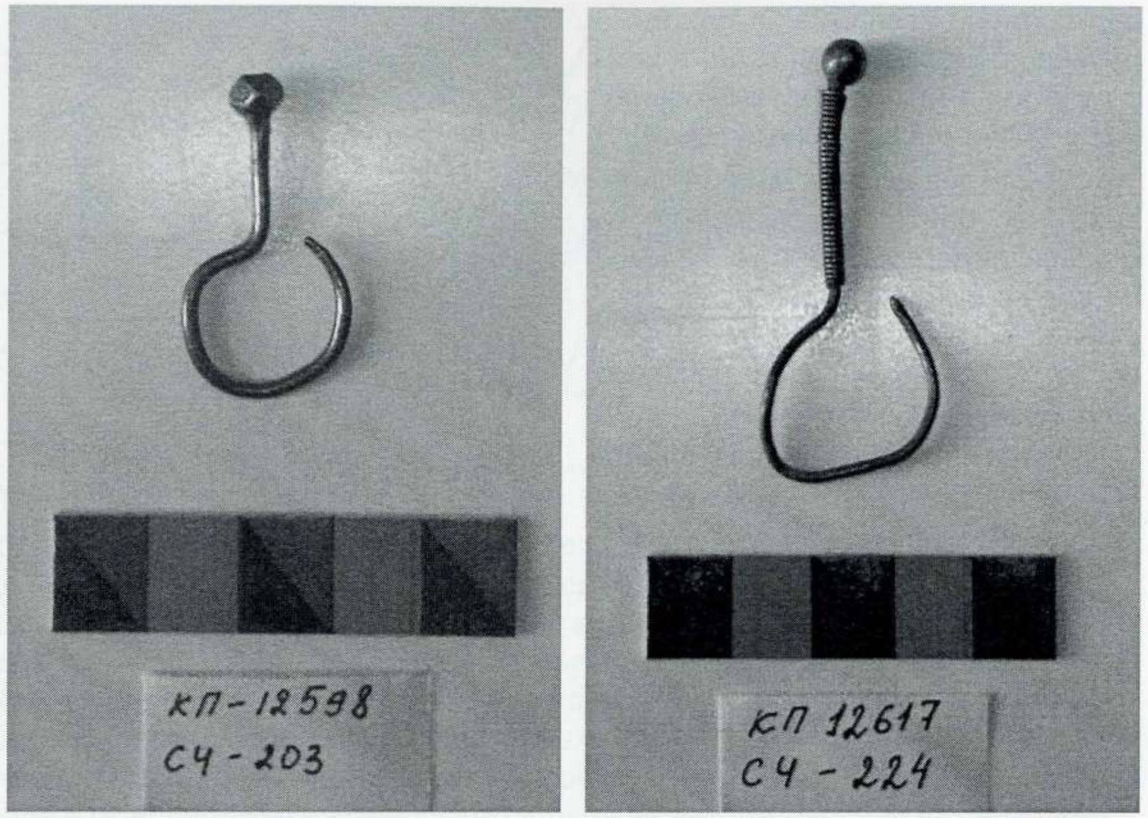

Обр.6
Въпросовидни обеци от Волжка България, сребро, X-нач. на XIII в. (Национален музей на Република Татарстан).

Впоследствие в златоординско време те се масовизират. По подобен начин стои въпросът и с т.нар. въпросовидни обици (обр. 6).

Новотроевският гроб принадлежи на жена-представител на кипчакския племенен съюз и датира XI-XII в. Открит на южната граница на Волжка България, той поставя въпроса за взаимоотношенията между представителите на номадския свят и уседналото население. Вероятно свидетелство за тях е находката от 5 лазуритови висулки от Биляр. Имайки предвид, че са носени предимно кипчаци, възможно е да се допусне, че подобна етническа група е живеела в столичния център (Ключникова и Сташенков 1996, 239-248). Дори се говори за "кипчакизация" на Биляр и източните райони на Волжка България – хипотеза, която, без съмнение, се нуждае от допълнително обосноваване (Беленов 2012, 200).

Доказателства за кипчакско влияние се откриват в домонголската керамика на Волжка България. Трябва да се отбележи, че в българската и българо-татарската керамика са налице няколко вълни на проникване на кипчакски традиции. Първата се долавя в съдовете от раннобългарските некрополи VIII-X в. Любопитна, но недостатъчно проучена подробност е, че в т.нар. II Новинковски некропол по Средна Волга са налице гробове с аналог в дългите некрополи на кимаките от Източен Казахстан (Мотов 2011, 306). Втората вълна кипчакски инфилтрации датира от XI в. и е засвидетелствана в домонголските Джукетау и Биляр, а третата се отнася към златоординската епоха. Изглежда кипчакските традиции в региона се проявяват най-активно в исторически преломни моменти за българското и българо-татарското население (Кокорина 2000, 186-187).

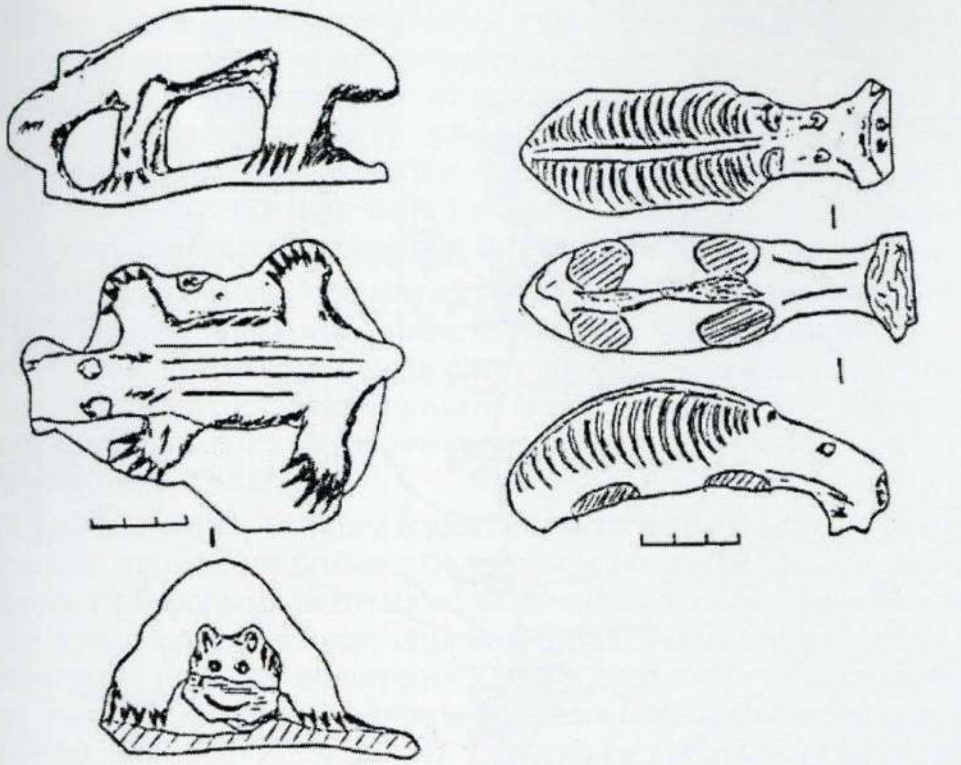

Обр.7
Зооморфна керамика от Биляр (по Кокорина 2001, рис. 2).

На територията на Биляр е открита интересна зооморфна керамика. Образите на водоплаваща птица (патица или гъска), стилизирана глава на петел и дръжки с образа на мечка отвеждат към културите на Средна Азия и номадите-половци. Част от съдовете с дръжка в лика на мечка (обр. 7) имат аналог в казахстански материали. Изследователите ги свързват с тюркския компонент във Волжка България, носители на който могат да бъдат както българите, така и кипчаците. Фигурите на овен вероятно кореспондират с обичаите на гузо-куманите, дошли от района на Южен Казахстан, заедно с които в Поволжието се появява нова порода овце (Кокорина 2001, 85-91).

През първата половина на домонголския период в района на Долното Прикамие, Джукетау и Биляр е регистрирана т.нар. керамика "тип джукетау" (група XIII по класификацията на Т. Хлебникова – Хлебникова 1984) със забележително количество пясък в състава на материала. На територията на III Билярски некропол тя съставлява около 60% от общото количество керамика. Керамиката „тип джукетау" възниква на основата на керамиката от група IX (по Хлебникова), принадлежаща на огузо-куманите. Генезисът на този тип съдове не е изяснен напълно, но наличните данни водят до извода, че в него вземат участие преселници от Южен Казахстан и население от Прикамието (Кокорина 1993, 56). В резултат на подобни контакти през XII в. в Долното Прикамие се формира нова етническа група – „тюркските българи", известни по данни на ал-Идриси, или "сакатими", чиито град – Сакатим на Кама – е отбелязан на картата на братя Пицигано (обр. 8). Находките на котли от група XXI (по Н. Кокорина) в слоевете на Биляр от средата на XI в. също са свързани

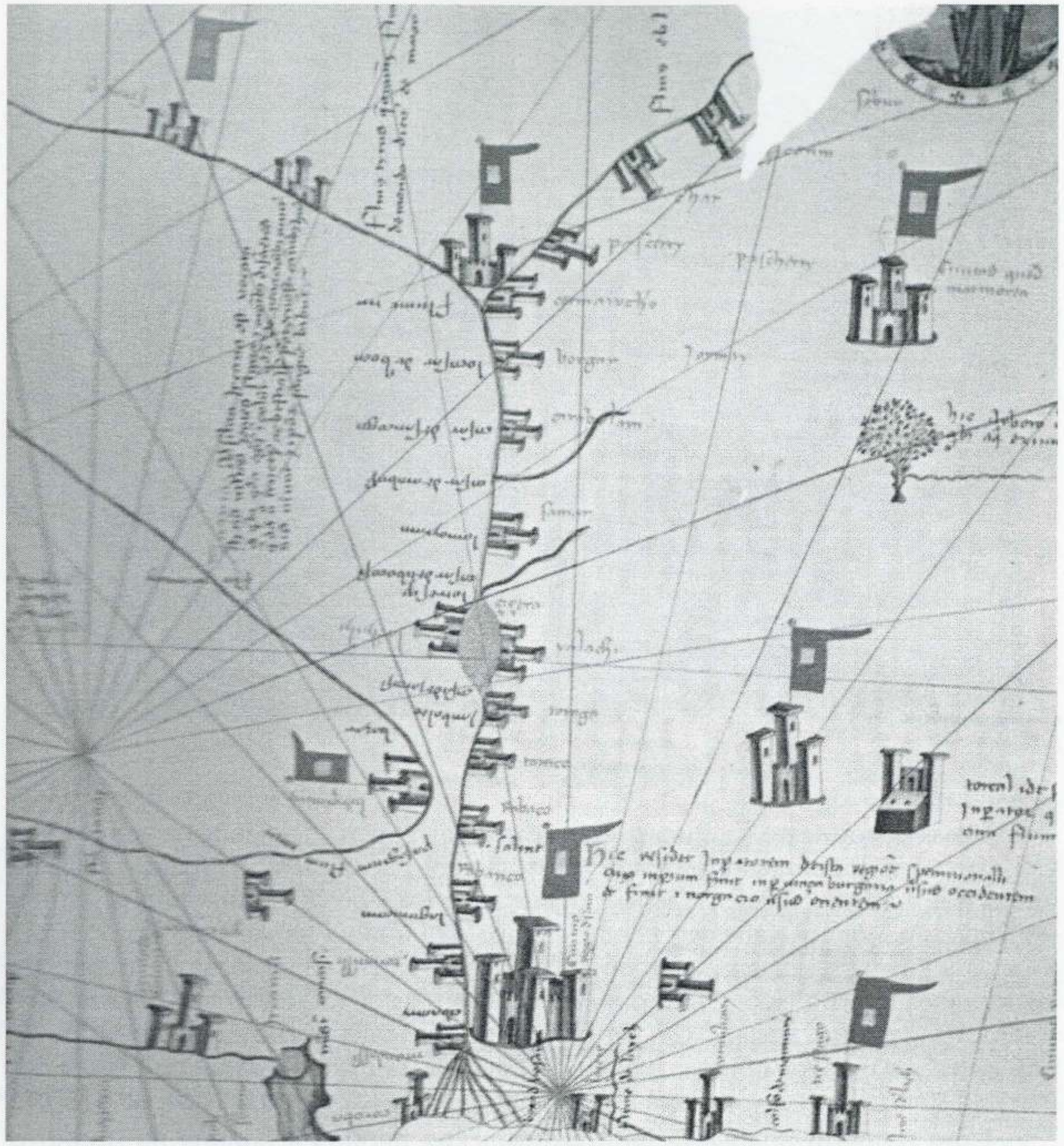

Обр.8
Басейнът на Средна Волга - детайл от карта на братя Пицигано, XIV в. (по Владимиров 2007, 18-19)

с усядането на кипчаците във Волжка България и формирането на българите-сакатими (Кокорина 2000, 185).

Според друга теза керамиката тип “джукетау” е дело на известните по източните извори есегели-чигили. Това югоизточно казахстанско население идва по Средна Волга в края на IX в. през Башкирия в авангарда на печенежките преселения в Приуралието. (Нигамаев 2009, 52). Напоследък обособяването на група керамика група XXI (по Кокорина) и свързването й с кипчаците се оспорва с аргумента, че се касае за керамика тип XIII (обр. 9) с видоизменен облик (Набиуллин1997, 61-63).

Керамика тип XXI е открита и в Камаевското градище, което представлява останки от политическия център Иски Казан, наследил в голямата си част културата на домонголски Биляр. Нейната подгрупа XXI-1 (обр. 10) има паралели в паметници от края на I хил. от района на Южен Казахстан и Средна Сърдаря. Именно в тези райони се срещат прототипите на билярската керамика от втората половина на XI и XII в. – котли тип XXI, съдове с уши, с чучур и др. (Кокорина 2000, 177-184). В най-ранните културни пластове на Казан също се откриват кимакски материали (Могильников 2000, 27).

В домонголските български материали особена категория находки представляват костените пластини, представляващи защитни приспособления при стрелба с лък. В Биляр те датират от XI-XII век, а в Болгар – от XIV в. Интерес представляват изобразителните сюжети върху тях – най-често срещан образ е този на змей и неговите вариации, както и тези на мечка и куче (Руденко 2003-2004, 27-32).

Съществува мнение, че кипчакският елемент се инфилтрира постепенно в домонголския период на Волжка България и по-интензивно в периода на Златната орда. При формирането на асортимента костени изделия на Волжка България се проследяват няколко направления, едно от които е кипчакското (втората половина на XI – началото на XII в.). Става дума за детайли от украшения и от въоръжението на конник – части от сложносъставен лък, конска амуниция и др. (Руденко 2004, 20-21). Допуска се влияние на йемеките върху формата на лъка и други военно-технически иновации от XII-нач. на XIII в. във Волжка България (История татар 2006, 347). На територията на Биляр археолозите попадат на върхове на стрели, характерни за сросткинската култура и кипчакския свят (Культура Биляра 1988, 146; 155).

Кимако-кипчакското присъствие във Волжка България има вероятни реминисценции във фолклорното наследство на региона – тема, която заслужава по-задълбочено проучване. Тук само ще припомним онази легенда за основаването на Биляр, според която: *„Народът в Бюлар се наричал Барадш. Без съмнение първоначалното му местожителство е било устието на река Зай. Във времето на гигантите един дракон, на име Барадш, започнал да тормози жителите на града, които били безсилни срещу него. Тогава те се преселили и основали [друг] град на река Бюлар, като на града и на себе си дали името Бюлари. Такава е причината този град да има “уран” на име Барадш.”* (Шпилевски 1877, 57).

В заключение ще отбележим, че историята на Волжка България от X до първата третина на XIII в. несъмнено трябва да се изучава в тясна връзка с историята на етнополитическите обединения на кипчаците по онова време. Интересно би било да се опишат и сравнят процесите на възникване/легитимиране на политико-културните модели на Волжка България и Кимакския каганат. Тепърва ще се изследва и оценява ролята, степента на влияние и проявленията на кимако-кипчакския компонент в българската държава на Волга в домонголския период от нейното съществуване. Внимание заслужава и темата за кипчако-куманската връзка като първи „мост” между Дунавска и Волжка България до попадането на двете държави в орбитата на Златната орда. Маркираните проблемни области съдържат значителен потенциал за бъдещи научни разработки.

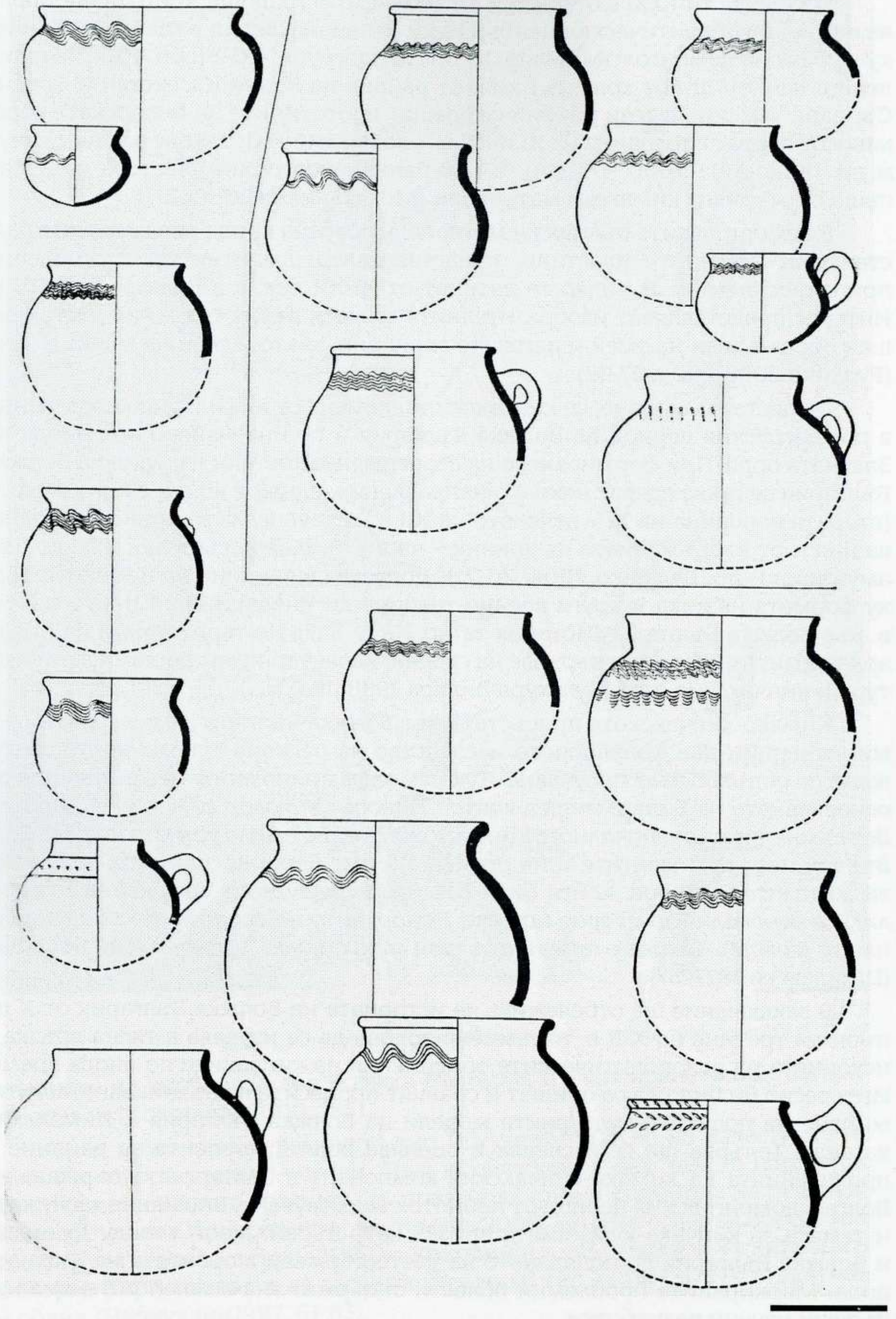

Обр.9
Керамика от група XIII (по Хлебникова 1984, рис. 109).

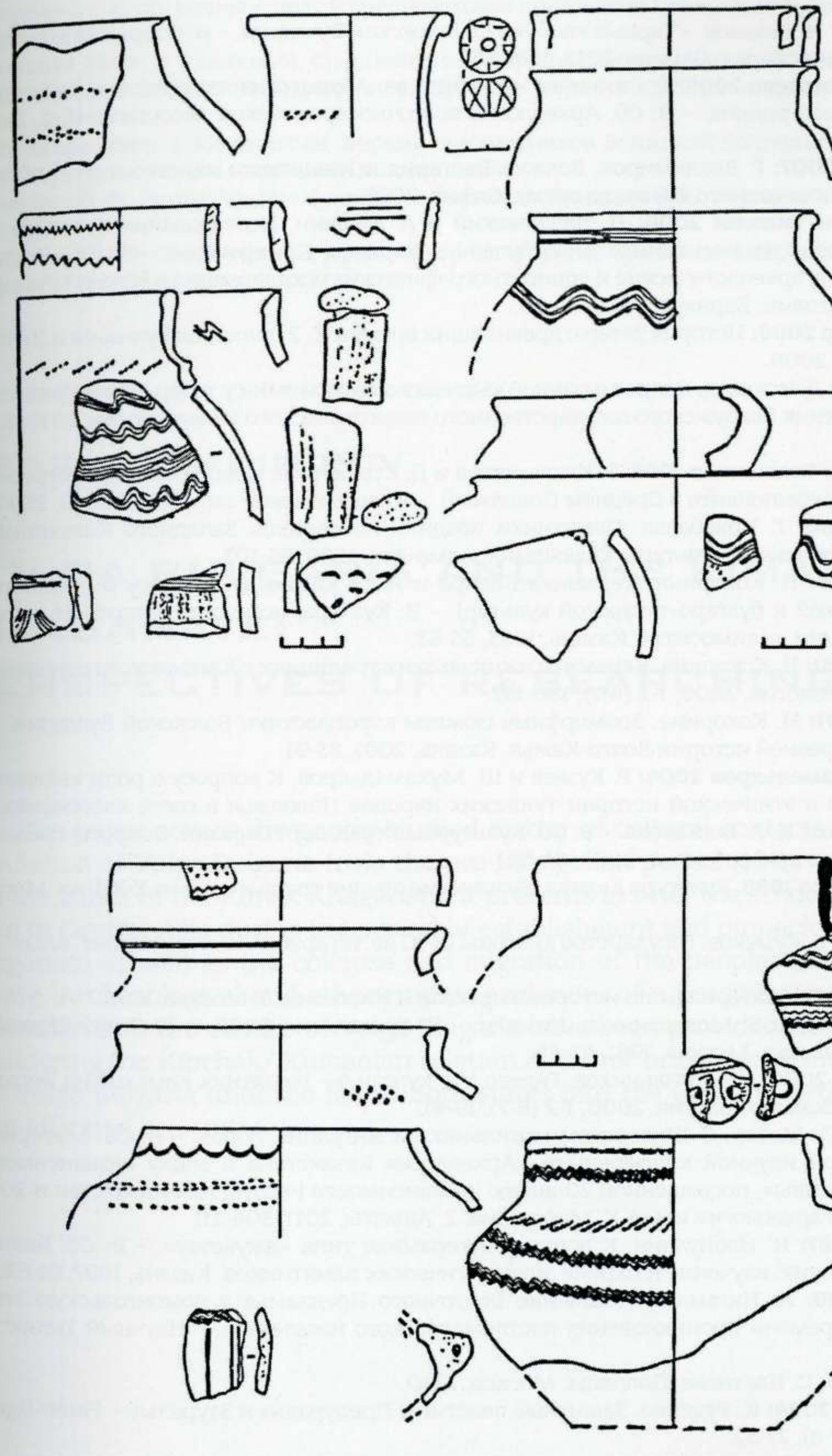

Обр.10
Керамика от група XXI-1 (по Кокорина 2000, рис. 1).

ЛИТЕРАТУРА

Беленов 2012: Н. Беленов. «Черные клобуки» в Волжской Булгарии. – В: Сборники конференции НИЦ «Социосфера». Самара, 2012, 198-202.

Винничек и Киреева 2008: В. Винничек и К. Киреева. Археологические исследования поселения Балабанов родник. – В: Сб. Археология восточноевропейской лесостепи. II, 2, Пенза, 2008, 141-142.

Владимиров 2007: Г. Владимиров. Волжка България и Казанското ханство в географските карти на средновековието и Новото време. София, 2007.

Дашковский и Тишкин 2006: П. Дашковский и А. Тишкин. Исследование курганов эпохи средневековья на могильнике Айна-Булак-I в Верхнем Прииртышье. – В: Сб. Эколого-географические, археологические и социоэтнографические исследования в Южной Сибири и Западной Монголии. Барнаул, 2006, 64-70.

История татар 2006: История татар с древнейших времен. Т. 2 Волжская Булгария и Великая степь. Казань, 2006.

Исхаков 2010: Д. Исхаков. Вопрос о ранней кыпчакской этнонимии у татар Волго-Уральского региона. – Вестник Елабужского государственного педагогического университета, 2010, 3, 60-62.

Ключникова и Сташенков 1996: Р. Ключникова и Д. Сташенков. Ново-Троевское погребение (о кыпчакском компоненте в Среднем Поволжье). – Краеведческие записки, 1996, 8, 239-248.

Кокебаева 1980: Г. Кокебаева. Памятники поздних кочевников Западного Казахстана. – История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980, 95-103.

Кокорина 1993: Н. Кокорина. Керамика Биляра и Иски Казани (К вопросу о преемственности булгарской и булгаро-татарской культур). – В: Культура, исскуство татарского народа: истоки, традиции, взаимосвязи. Казань, 1993, 55-63.

Кокорина 2000: Н. Кокорина. Керамика в кипчакских традициях с Камаевского городища. – Татарская археология, 2000, 1-2 (6-7), 186-187.

Кокорина 2001: Н. Кокорина. Зооморфные сюжеты коропластики Волжской Булгарии. – В: Сб. Вопросы древней истории Волго-Камья. Казань, 2001, 85-91.

Кузеев и Мухамедьяров 2004: Р. Кузеев и Ш. Мухамедьяров. К вопросу о роли кыпчакского компонента в этнической истории тюркских народов Поволжья в свете классификации тюркских языков Н. А. Баскакова. – В: Сб. Культурные традиции Евразии. Вопросы средневековой истории и археологии. 4, 2004, 64-68.

Культура Биляра 1988: Культура Биляра. Булгарские орудия труда и оружие X-XIII вв. Москва, 1988.

Кумеков 1972: Б. Кумеков. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972, 35-36.

Материалы 1973: Материалы по истории киргизов и Киргизии. 1, Москва, 1973.

Могильников 1981: В. Могильников. Кимаки. – В: Археология СССР. Т. 18 Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981, 43-44.

Могильников 2000: В. Могильников. Гилево VII, курган 4 – памятник кимаков на Верхнем Алтае. – Татарская археология, 2000, 1-2 (6-7), 19-41.

Мотов 2011: Ю. Мотов. О Шиловском могильнике и миграция тюрок. – В: Сб. Материалы Международной научной конференции «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы», посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана. 2, Алматы, 2011, 304-311.

Набиуллин 1997: Н. Набиуллин. К вопросу о керамике типа «джукетау». – В: Сб. Биляр и Волжская Булгария: изучение и охрана археологических памятников. Казань, 1997, 61-63.

Нигамаев 2009: А. Нигамаев. Население Восточного Предкамья в домонгольскую эпоху (к вопросу о времени проникновения постломатовского населения). – Научный Татарстан, 2009, 2, 49-64.

Плетнева 1990: С. Плетнева. Половцы. Москва, 1990.

Руденко 2003-2004: К. Руденко. Защитные пластины Предуралья и Зауралья. – Finno-Ugrica, 2003-2004, 1 (7-8), 27-32.

Руденко 2004: К. Руденко. Процессы этнокультурного взаимодействия в Волго-Камье в конце X-XIV вв. по археологическим данным. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ижевск, 2004.

Суворова и Ткачев 1995: Г. Суворова и А. Ткачев. Кимакские погребения могильника Ахмирово I. – В: Сб. Военное дело и средневековая археология Центральной Азии. Кемерово, 1995, 253-261.

Ушницкий 2009: В. Ушницкий. Средневековые народы Центральной Азии. Казань, 2009.

Файзрахманов 2000: Г. Файзрахманов. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. Казань, 2000.

Хлебникова 1984: Т. Хлебникова. Керамика памятников Волжской Болгарии. К вопросу об этнокультурном составе населения. Москва, 1984.

Хузин 2006: Ф. Хузин. Ранние булгары и Волжская Булгария (VIII – начало XIII в.). Казань, 2006.

Шпиревски 1877: С. Шпилевски. Древние города и другие булгарско-татарские памятники в Казанской губернии. Казань, 1877.

GEORGE VLADIMIROV

VOLGA BULGARIA AND THE KIMAK KHAGANATE: PERSPECTIVES OF RESEARCHING

The paper covers the poorly studied matter of cultural contacts between the population of Volga Bulgaria from the pre-Mongolian period (10th – early 13th c.) and the tribes of the Kimak Khaganate. It presents in brief the ethno-cultural situation in Central Asia during the period of establishment and pinnacle of the Kimak Khaganate as well as the collapse and migration of the peoples under the Khaganate. Archaeological and ethnographic evidences of a possible Kimak/ Kipchak infiltration into the culture of Volga Bulgaria have been provided. The outlook for considering the Kipchak/ Kumanian relation as a first bridge between the Danube and Volga Bulgaria until the fall of both states into the Golden Horde's orbit has been affirmed.

ЕЛКА БАКАЛОВА

ИКОНАТА "СВ. БОГОРОДИЦА УБЕЖИЩЕ" И "ВИДЕНИЕТО НА ПРОРОК ЙЕЗЕКИИЛ" ОТ ПОГАНОВСКИЯ МАНАСТИР В КОЛЕКЦИЯТА НА НАИМ

Сред запазените в България икони от XIV век има такива, чието значение излиза извън рамките на националната българска култура или на локалните художествени центрове. Те са ключови паметници за определени етапи от развитието на византийската културна общност като цяло. Считам за необходимо да отбележа, че винаги съм споделяла гледната точка за цялостното развитие на тази общност, наричана от Дмитри Оболенски „The Byzantine Commonwealth" (Obolensky 1971). А ето какво пише по този въпрос известният американски византолог Роберт Остерхоут: "The Byzantine Empire was an ecumenical Empire, both comprising and interacting with many different ethnic, linguistic and religious groups. Rather than pursue its impact beyond its chronological and temporal boundaries, I believe, its ecumenical character becomes more evident when we examine its cultural production in depth." (Ousterhout 2005, 211).

Именно в най-старата музейна институция в България – днес Национален археологически музей при БАН – и по-специално в колекцията или фонда „Християнско изкуство" се съхраняват подобни паметници (Гергова и др. 2012, 67), събирани по идея и с усилията на големите български учени Б. Филов, А. Протич Кр. Миятев, Т. Герасимов, Ас. Василиев, Н. Мавродинов, на работилите в България руски емигранти Н. Кондаков и А. Грабар и др., някои от които имах честта да познавам. Такъв ключов паметник е, например, мозаичната икона на „Св. Богородица Одигитрия" от НАИМ (ок. 1300 г.), която най-вероятно произхожда от Константинопол (Strzygowski 1898, 20-26; Demus, 1991, 15-18, fig.1; Бакалова 1992, 3-4, 54-61; Bakalova 2000b, 124-126). Такава е и иконата от колекцията на НАИМ, която е обект на настоящето изследване, както и свързаните с нея култови обекти, които подчертават единството на тази мултиетническа и мултиезикова общност. И тъй като според мен, събирането и оформянето на колекцията се намира в пряка връзка с развитието на науката за средновековното изкуство, считам за необходимо да проследя развитието на проучванията върху тази икона, както и да добавя някои нови съображения относно смисъла на специфичната ѝ иконографска програма, предназначение и стилови особености.

Двустранната икона от Погановския манастир (който днес е на територията на Сърбия, недалеч от българската граница), с образите на св. Богородица и св. Йоан Богослов – от едната страна и сцената „Видението на пророк Йезекиил" – от другата, - е включена в колекцията на НАИМ в началото на миналия век (обр. 1 и 2).[1] В инвентарните книги на Музея пише : „Двустранна икона. Прибрана (подарена) от Погановския манастир при Цариброд на 7 юни 1920 г. Инв. № 2057/1766." И още: „Дървена дъска с издигнати краища. Размери 89 х 60 х 4,5 см. На едната страна „Богородица и Йоан Богослов", на обратната страна „Видението на пророците Иезекил и Авакум". Живопис с яйчени бои на платно, на много места откъртена и повредена. По средата голяма отвесна пукнатина и няколко по-слаби пукнатини от страни."[2]

Пръв за тази икона съобщава Андре Грабар, който емигрира от Русия по време на Гражданската война, пристига през 1920 г. в България и почти веднага е назначен от Богдан Филов като „командирован учител" в Археологическия музей (Бакалова 2012, 91-93). В ранната си публикация за стенописите в Костницата на Бачковския манастир в т. II на Известия на Археологическия институт младият учен (Грабар е по това време на 26 години) бегло споменава иконата заради изображението на „Видението на пророк Йезекиил" и я отнася към XV-XVI век (Grabar 1923-1924, 26). Разбира се, тя е включена и в издадения през 1923 г. Водач за Народния музей в София (Водач за Народния музей 1923, 210). Същата датировка Грабар поддържа и в статията си за Погановския манастир, отпечатана три години по-късно в т. IV на Известията на Археологическия институт. Младият учен е твърде категоричен като твърди, че «Освен църквата «Св. Йоан Богослов» в Погановския манастир не се е запазило нищо забележително», а в бел. 2 под линия изброява: «В Софийския народен музей се пазят от Погановския манастир: 1) една двустранна икона от XV-XVI в. (Средновековен отдел, № 2057); 2) Поменик на българските царе и на йеромонасите на Погановския манастир от XVII в. (Средновековен отдел №122); 3) Резбарски иконостас от 1620 година (Средновековен отдел №1926)». (Грабар 1926/27, 172-173). В по-късните си публикации А. Грабар променя мнението си за тази икона и ѝ посвещава интересни иконографски изследвания (вж. по-долу). Тук е мястото да отбележа, че и другите споменати в тази бележка култови обекти от Погановския манастир са оценени по достойнство от наши съвременни специалисти – Поменикът на Погановския манастир след кратките бележки на Й. Иванов (Иванов, 1915, 223-224) е публикуван и изследван от Иван Билярски (Билярски 1994, 53-77), а иконостасът – от Иванка Гергова (Гергова 2010, 367-378).

Всъщност, специалното внимание на изследователите Погановската икона (така обикновено е наричана тя днес в професионалните среди) предизвиква четиридесет години по-късно публикацията на Тодор Герасимов „Двустранната икона от Поганово в Археологическия музей в София", отпечатана през 1959 г. със съдействието на Андре Грабар в Париж (Gerasimov 1959, 279-288). Герасимов публикува всички надписи, сред които и фрагментите от ктиторския надпис. Това му дава основание да идентифицира поръчителката на иконата с византийската императрица

---

[1] Дължа специална благодарност на Валери Григоров за любезно предоставените ми фотографии на иконата от фотоархива на НАИМ.

[2] Благодаря на Иван Сотиров за любезно предоставените ми стари инвентарни книги, които представляват изключителна ценност, и на Бисера Томова за проверката на тези данни.

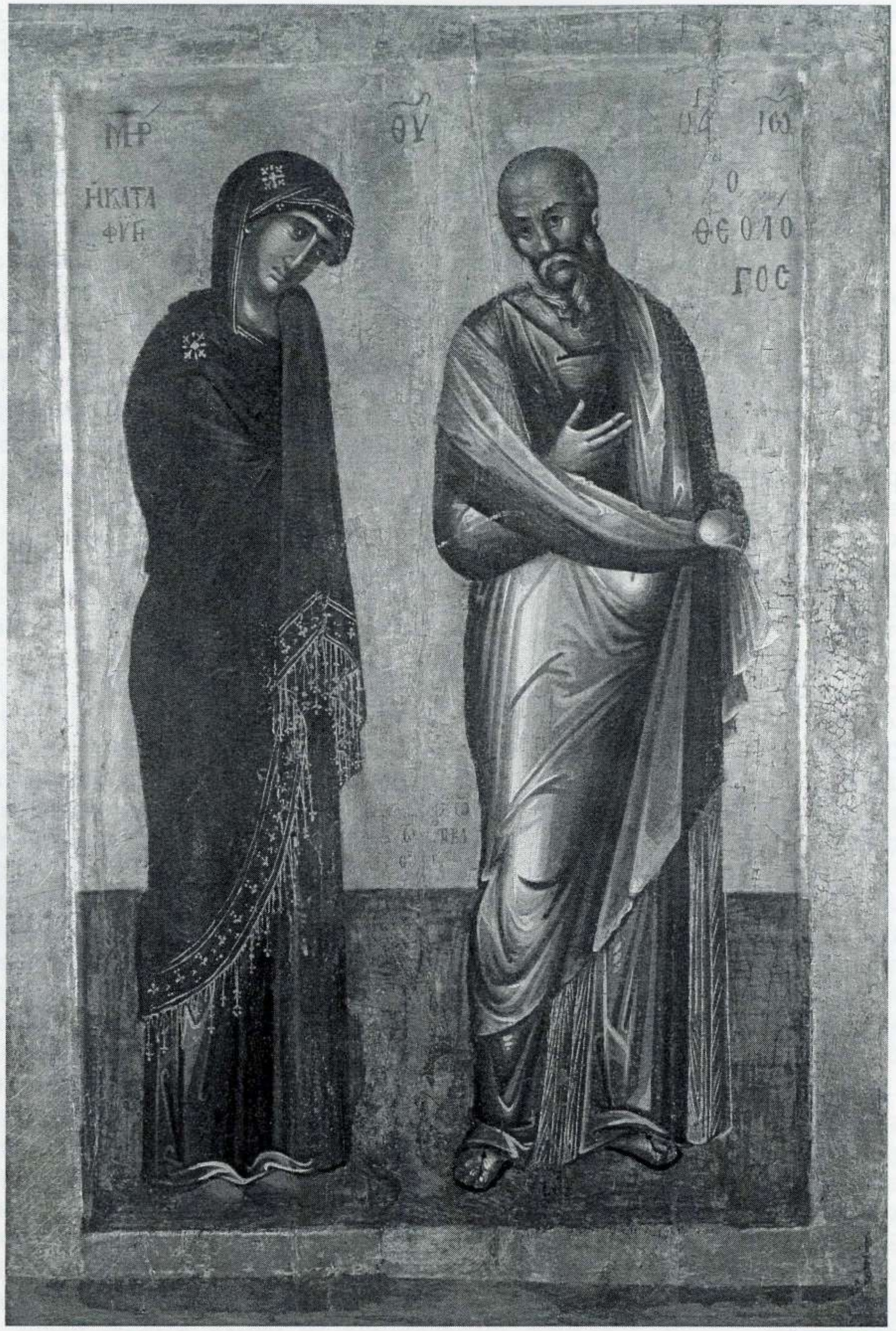

Обр.1
Двустранна икона от Погановския манастир НАИМ, № 2057. Втората половина на XIV в. Страна А.: "Св. Богородица Убежище и св. Йоан Богослов". Фотоархив на НАИМ.

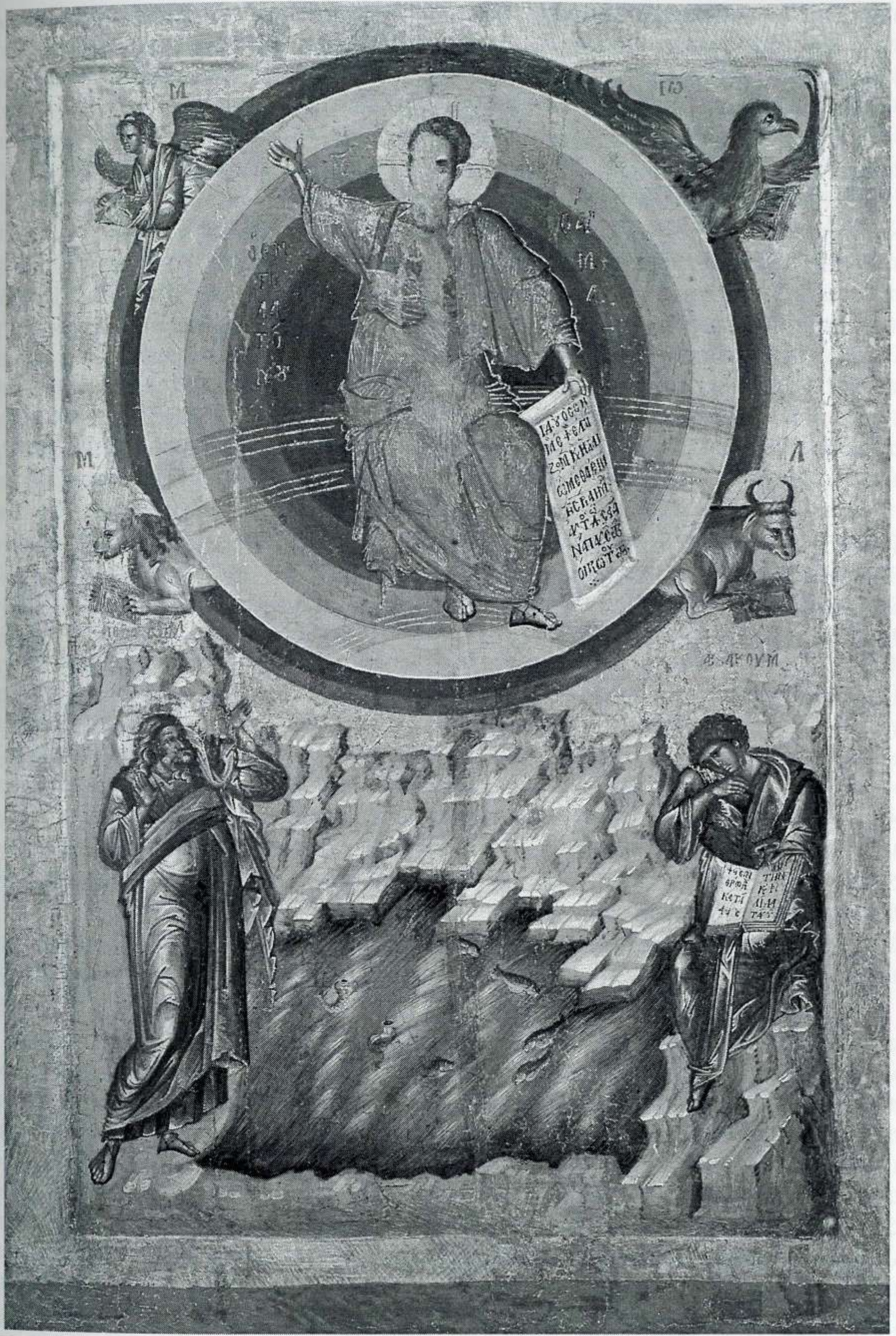

Обр.2
Двустранна икона от Погановския манастир. НАИМ, № 2057. Втората половина на XIV в. Страна Б.: "Видението на пророк Йезекиил" (Чудото в Латом).
Фотоархив на НАИМ.

Елена, съпруга на императора Мануил II Палеолог и да предложи нова датировка на иконата около 1395 г. Герасимов също така прави подробно описание на изображенията от двете страни на иконата и дава определено тълкуване на специфичната ѝ иконографска програма.

Оттук насетне редица изтъкнати византолози – историци и изкуствоведи – се занимават с проблемите на Погановската икона. Мненията са разнообразни и интересни, като всички по-късни изследователи са убедени, че изборът и съчетанието на изображенията говорят за един уникален култов обект, създаден по специална поръчка от високопоставен ктитор и изпълнен от висококвалифициран майстор към края на XIV век. Специфичната иконография и високите художествени качества на иконата са оценени от повечето автори на обобщаващи трудове върху българските и византийските икони (Миятев 1966, с. XLVIII сл. обр. 102, 103, 105; Skrobucha 1975, 91-92; Babić 1980, 24-25, fig.32-33; Божков 1984, 158, 343-347; Прашков 1985, 13, 62-65; Bozhkov 1987, pl. 44, 45,47; Gerov et al. 1999, 25-26, Bakalova, Pekovic 2002, 186 и др.). Поради тази причина тя често е включвана в изложби на български икони в чужбина, една от последните бе във Фрайбург (Bakalova 2008, A24-25, C15-16).[3] Включвана е и в международни изложби на византийското изкуство, най-голямата и най-значителна от тях под заглавие «Byzantium. Faith and Power (1261-1557)" бе организирана преди десет години в Музея „Метрополитън" в Ню Йорк (Vaklinova 2004, 199). Но в каталожните статии не се разглежда подробно проблематиката на специфичните изображения върху иконата, и всъщност, в българската наука няма да намерим подробен анализ на иконата след изследването на Тодор Герасимов. Но има интересни гледни точки на чуждестранни изследователи, които следят от 1972 г. насам (Bakalova 1972, 74). Различните съображения и гледни точки на изследователите се отнасят преди всичко до иконографски особености на изображенията, до идентификацията на ктитора, както и до връзките на майсторите с определен художествен център.

Иконографски особености

Върху едната страна на иконата, която някои изследователи считат за лицева, например, Т. Герасимов (Gerasimov 1959, 279-288) и А. Грабар (A. Grabar 1961, 366, 371) е изписана композиция, в центъра на която е представен Христос Еммануил в сияние и със свитък в ръка, седящ върху небесната дъга. От четирите страни на сиянието са представени четирите символа на евангелистите, като всеки един от тях е означен с инициалите на имената им. По-долу е представен скалист пейзаж с широк водоем в центъра, пълен с живи водни същества, а от двете му страни - права (отляво) и седяща (отдясно) фигури в хитони и химатии. Надписът на свитъка, който държи Христос се чете достатъчно добре: Ἰδοὺ ὁ θεὸς ἡμῶν ἐφ' ᾧ ἐλπίζομεν καὶ ἠγαλλιώμεθα ἐπὶ τῇ σωτηρίᾳ ἡμῶν αὐτοδώσει ἀνάπαυσιν τῷ οἴκῳ τούτῳ

Той предава доста свободно съдържанието на стихове 9-10 от XXV глава на пророк Исайя. Поради явното сходство на самата композиция с текста на Йезекиил, 1-3, Андре Грабар ѝ дава название Видението на пророк Йезекиил, а двете фигури отъждествява съответно с пророците Йезекиил и Авакум. Всъщност, тази идентификация той предлага не за изображението от Погановската икона, а за подобна сцена, представена в стенописите върху източната стена на притвора на горния етаж на Костницата на Бачковския манастир, която Грабар публикува още през 1923-1924 г. (Grabar, 1923-1924, 26). В Погановската икона името на пророк Авакум се чете достатъчно ясно: Π[ϱο]Φ[ητης] ΑΒ[β]ΑΚΟΥΜ. Името на Йезекиил е запазено фрагментарно: ΠΡ[ο]Φ[η]ΤΗ[ς] ΙΕ[ζε]ΚΙΗΛ. Върху отворената книга, която държи Авакум, е изписан следният текст: «υἱέ ἀνθϱώπου, κατάφαγε τὴν κεφαλίδα ταῦτην», който точно предава съдържанието на Йезекиил 3,1.

Има още един надпис от двете страни на Христос върху сините кръгове на сиянието, който се чете като: «ὁ ἐν τὸ Λατόμου θαῦμα» (Gerasimov, 1959, 280), т.е. „Чудото в Латом". Интересното тук е, че пред израза „чудото в Латом" има определителен член в м.р. **ὁ** , което го превръща в епитет на Христос – по аналогия например с IC XC **ὁ** Παντοκάτωϱ – нещо като „явилият се при чудото в Латом" или „такъв, какъвто се е явил при чудото в Латом".[4] Както ще видим, тази особеност сочи директно към използвания модел.

Именно тази сцена, много рядко срещана в изкуството, е обект на оживена дискусия и различни тълкувания в научната литература. През 1927 г. е открита мозайката с подобна композиция, представена в абсидата на църквата на солунския манастир "Хосиос Давид" (V в.) (Ξυγγόπουλος 1929, 143,158 ; Diehl 1927, 215; Grumel 1930, 157-175). Този манастир е известен в изворите също така с името „манастирът на Христос Латом", а „Хосиос Давид" (т.е. преподобният Давид) е наречен едва в началото на XX век по името на местния отшелник Давид (Vasiliev 1946, 115-147). Ето защо изследователите на Погановската икона – от Тодор Герасимов насетне – обясняват наличието на надписа „Чудото в Латом" върху Погановската икона с използването на солунската мозайка като образец за сцената върху иконата. Но Тодор Герасимов не обяснява достатъчно защо надписът говори именно за **чудо** в Латом. Подробна информация за това намираме най-напред в публикациите на известния гръцки византолог Андреас Ксингопулос (Ξυγγόπουλος 1929, 172-178), като този въпрос продължава да занимава и други изследователи до наши дни (Nasrsallah, 2010, 361-397).

Чудото е описано в един текст, известен под наименованието „Διήγησις" или „Разказът на Игнаций", наричан в западната литература "Narrative of Ignatius", който датира от XI-XII век, но включва и една по-ранна легенда. Разказът започва още с дъщерята на император Максимиан, Теодора, която тайно приела християнството в Солун и за която в местността Латомия бил построен дворец с баня. Възползвайки се от отсъствието на баща си, принцесата превърнала дома си в църква и повикала зограф да изобрази Св. Богородица в източната апсида, като заръчала и какво точно да бъде изписано. Когато вече привършвал работата по поръчката, с голямо учудване художникът установил, че надписът, излязъл изпод ръцете му, е съвсем друг, а и образът бил мъжки – на Исус Христос върху светъл облак. На това място текстът предлага най-подробно и съвсем точно описание на изображението, въз основа на което Ксингопулос възстановява повредените участъци на мозайката и посветителния надпис (Ξυγγόπουλος 1929, 175). И така, за беда един от прислужниците на Теодора разказал на императрицата-майка за чудното събитие. Тогава Теодора се принудила да отрече всичко и наредила да зазидат апсидата. Когато императорът узнал, че дъщеря му е приела християнството, я хвърлил в затвора (където и принцесата загинала), а църквата опожарил.

---

[3] Не считам за необходимо да изброявам тук всички каталози на такива изложби.

[4] Благодаря на Анна Лазарова, която ми обърна внимание на тази интересна особеност.

След установяване на християнството постройките на Теодора били превърнати в манастир, а църквата – наречена на Пророк Захария. Именно там, в манастира Латом в Солун, по времето на император Лъв Арменец един египетски монах, Сенуфий, бил призован да отиде да види Бога. Дълго се молил с монасите в църквата и накрая се случило земетресение, при което в апсидата започнали да падат мазилка и тухли и се появил ликът на Христос. От шока Сенуфий починал на място, където и бил погребан, а по време на погребението му се случили чудни изцеления.

Обяснението е, че образът е бил замазан и невидим по време на иконоборството. Както вече стана дума, именно в този текст се казва, че от двете страни на Христос са изобразени пророците Йезекиил и Авакум. И това се възприема от повечето изследователи, а Андре Грабар (Grabar 1946, I, 164) и Ралф Ходинот (Hoddinott 1963, 175) приемат, че църквата е била посветена на пророк Захария.

Какъв е смисълът на тази сцена? И защо този рядък сюжет е избран от поръчителите и създателите на иконографската програма на иконата?

Без да се спирам върху различните мнения за идентифицирането на пророците (Tsigarides 1988, 43), за това дали е съществувала миниатюра, илюстрираща съответния текст от "Диегесис» на солунския монах Игнаций (XII в.) като образец за тази сцена, нито върху други второстепенни въпроси, които обикновено се дискутират, ще разгледам преди всичко източниците на иконографията на тази композиция и нейния смисъл, за да обясня причините за специалния избор при създаването на иконата.

Източниците на тази композиция трябва да се търсят в ранното християнско изкуство на Изтока (Бакалова 1977, 67-72; Bakalova et al. 2003, 81-82). От предиконоборческия период насам са известни редица сходни изображения, представящи Христос в слава, обикновено обкръжен от тетраморфите на Йезекиил (често съпроводени от ангели и пламъци), описани в прочутото Видение при река Ховар (Йез., 1). Подобни изображения, заемащи по правило олтарната апсида, има в гробничните параклиси 26 и 51 на некропола в Бауит, в църквите в Лмбат (Армения) и Додо (в Грузия), в храмовете на Латмос (Мала Азия) и в най-архаичните стенописи на Кападокия. Поради това, че в иконографията на тази сцена се съчетават детайли, почерпени от текстовете на различни пророци, би било по-правилно, както справедливо забелязва Сирил Менго, тя да бъде означавана като "старозаветна Теофания" (Mango, 1962, 34).

На византийска почва - а това става за първи път в мозайката на Латомския манастир (или "Хосиос Давид"), - тетраморфите на Йезекиил се заменят от символите на евангелистите, като по този начин смисълът на композицията се свързва още по-непосредствено с Откровението на Йоан Богослов и с Второто пришествие на Христос. (Spieser 1998, 63-73). Следователно изображението на това Видение върху Погановската икона има есхатологичен смисъл и е свързан с напомняне за смъртта на поръчителя или негови приближени. Тук е мястото да напомня, че изобразяването на същата сцена в Костницата на Бачковския манастир се намира в пряка връзка с гробничното предназначение на църквата. А такъв е нейният смисъл и в църквата на манастира "Хосиос Давид", който според изследванията на А. Грабар е бил първоначално мартирий на св. Захарий (Grabar 1946, 199). При разкопките във връзка с изучаването на този паметник А. Ксингопулос е открил погребения в наоса и дяконикона на църквата (Ξυγγόπουλος 1929, 151) .

В Бачковската костница тази монументална композиция е изписана в най-горната част на източната стена на притвора, над входа към наоса на църквата (обр. 3 и 4). Мястото на тази сцена в декоративната система на Бачковските стенописи (в "Хосиос Давид" тя заема олтарната апсида) може да бъде обяснено със започващия процес на изнасяне на част от темите на апсидалната украса в притвора, процес, който става особено характерен за изкуството на XIII-XIV век. Всъщност, тази сцена е пряко свързана с темата за Второто пришествие на Христос, за възкресението на мъртвите и спасението на праведниците (Бакалова 1977, 67-72, обр. 35-37; Bakalova et al. 2003, 81-82, fig. 75, 77).

В тази сцена, представена на иконата от Поганово, има още един елемент, който потвърждава посочения смисъл. Това е необичайният пейзаж, в центъра на който е представен водоем, пълен с движещи се риби. Тези, наричани „живи" води, рядко се изобразяват във византийското изкуство и се асоциират с текстове от Апокалипсиса (Откровението на св. Йоан Богослов). Например: „ ...защото Агнецът, който е сред престола, ще ги пасе и води на живи извори водни, и Бог ще отрие всяка сълза от очите им" (Откровение, 7,17); „..След това ми рече: свърши се! Аз съм Алфа и Омега, началото и краят; на жадния аз ще дам даром от извора на живата вода" (Откровение 21, 6); „..И показа ми чиста река с вода на живота, бистра като кристал, изтичаща от престола на Бога и на Агнеца" (Откровение 22, 1).

Фактът, че книжовните извори, върху които се изгражда композицията в олтарната апсида на „Хосиос Давид", включват и Откровението на св. Йоан Богослов, е специално отбелязано от J. Snyder (Snyder 1967, 148-152), който назовава композицията "Majestas Domini". И тъкмо тази есхатологична тема, разгъната върху едната страна на иконата, потвърждава идеята, че иконата е създадена в памет на неотдавна починал близък на ктитора.

Към подобни заключения води и анализът на изображенията върху другата – според мен – лицевата страна на иконата.

Тук са представени в цял ръст двама светци - св. Богородица в тъмносин мафорий, леко обърната надясно към св. Йоан Богослов, който е също полуобърнат към нея, сякаш за общуване (жестът на дясната му ръка обикновено означава говорене). И двете фигури са съпроводени с надписи:

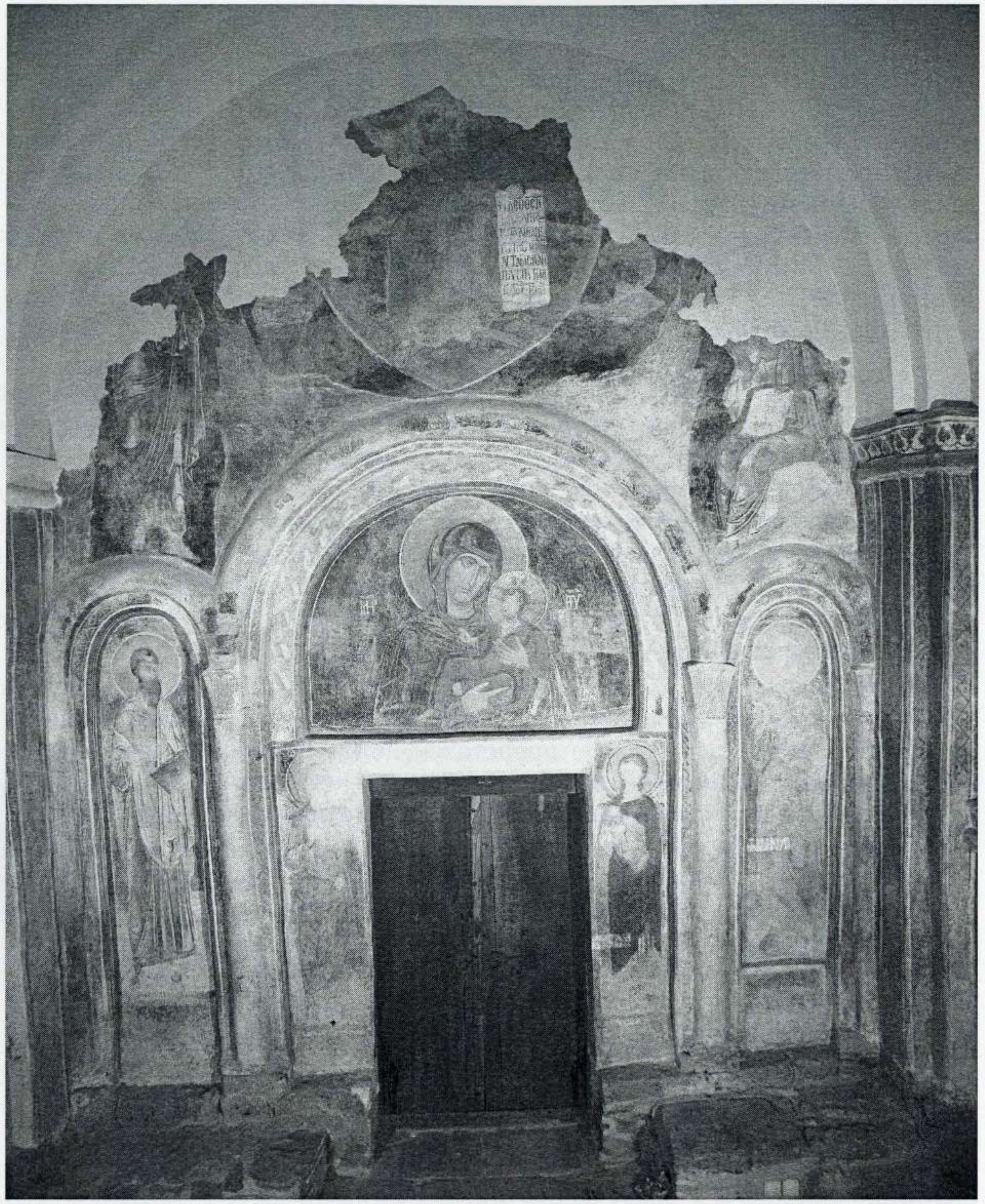

Обр 3
„Видението на пророк Йезекиил". Стенопис на източната стена на притвора в горния етаж на Костницата на Бачковския манастир. Втората половина на XII век.
Фотография Петър Попов.

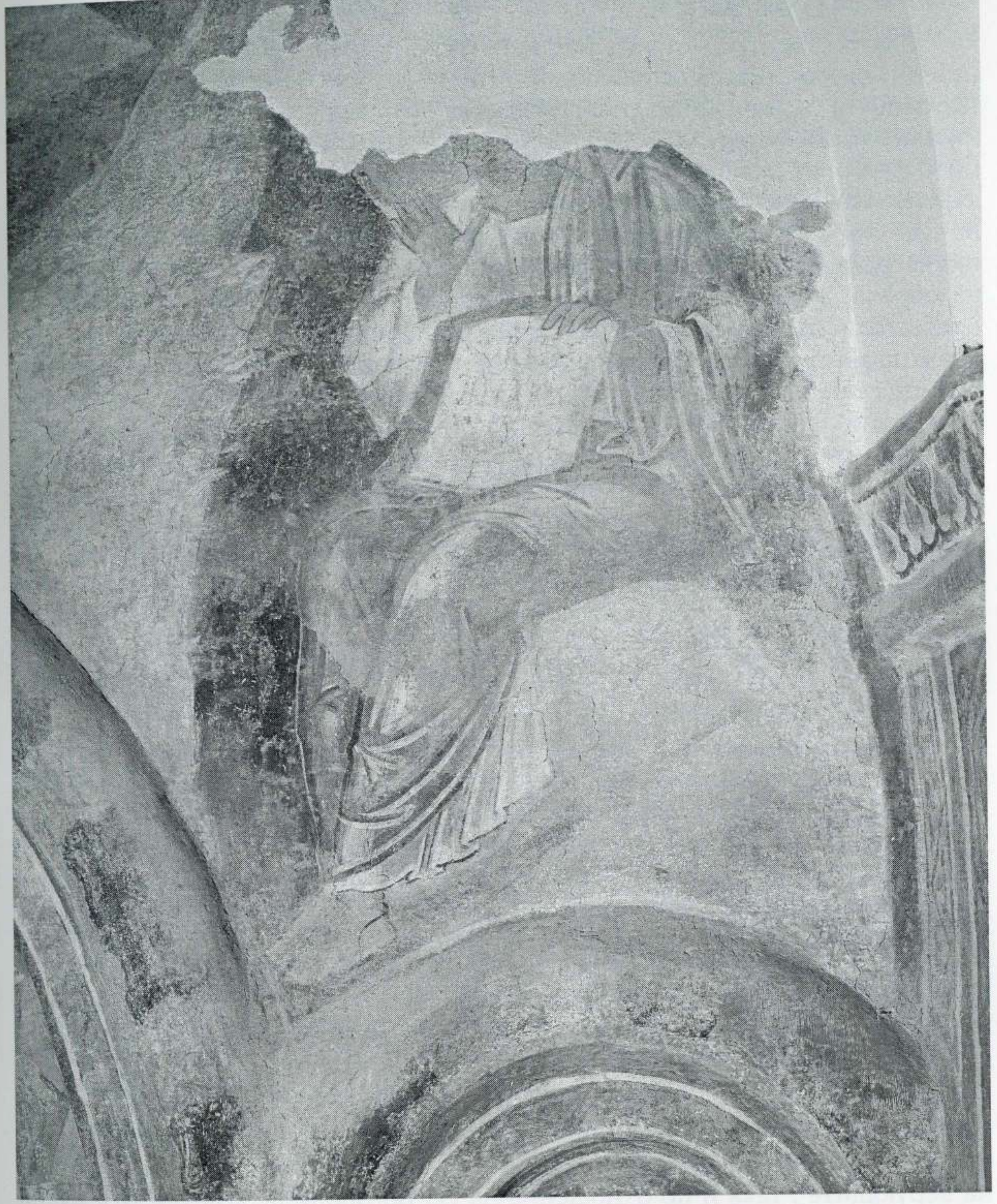

Обр.4
„Видението на пророк Йезекиил". Детайл – пророк Авакум. Стенопис на източната стена на притвора в горния етаж на Костницата на Бачковския манастир. Втората половина на XII век.
Фотография Петър Попов.

ΜΗΡ ΘΥ Η ΚΑΤΑΦΥΓΗ
Ο ΑΓ ΙΩ Ο ΘΕΟΛΟΓΟC

Както самото съчетание на двете фигури, така и епитетът „Καταφυγή» на св. Богородица са уникални. Епитетът на св. Богородица – Убежище (Καταφυγή) – не принадлежи към онези, които са създали трайни иконографски формули. Или, казано иначе, тази Богородица не е свързана нито с един от разпространените иконографски типове на св. Богородица, каквито са Одигитрия, Агиосоритиса, Никопея и др. Напомням, че иконите на св. Богородица се отличават както по предназначение, така и по иконографски тип, който зависи от нюансите в богословското съдържание на образа, а също така по разнообразните епитети, с които се назовава Божията майка. Тези епитети са различни по произход и смисъл; делят се най-общо на метафорични и на производни от топоними. В късно византийския период се наблюдава необичайно разнообразие на метафорични епитети, почерпени от византийската химнография, изписани до лика на Богородица и акцентиращи някои нейни специфични качества (Bakalova, Petkovic 2002, 175-187); сред по-често срещаните са Перивлептос, Пантанаса, Епискепсис, Горгоепикос, Необорима стена, Надежда на отчаялите се (=на ненадяващите се букв. превод от гръцки), а от съвсем редките „Господарка на живота“ (Ἡ Κυρία τῆς Ζωῆς), например.

Някои изследователи свързват епитета “Катафиги” със Солун, тъй като наименованието „Катафиги“ носи едно подземно помещение в църквата св. Богородица Ахиропиитос, което се смята, че е служило за убежище на св. Димитър и място на неговата жестока смърт, когато бил заловен от войниците на Галерий (Ξυγγόπουλος 1949, 7; Xyngopoulos 1962, 347). Но, трябва веднага да отбележим, че манастир „Катафиги“ има и във византийската столица. В житието на патриарх Изидор от Константинопол, публикувано от Пападопуло-Керамевс, става дума за място, наречено Καταφύγιον, където е станало чудо. Събитието при това се отнася до втората половина на XIV век (Papadopoulos-Kerameus 1909, 102-113). Следователно, наименованието Καταφυγή съвсем не решава въпроса за местопроизхода на иконата. От друга страна, трябва да припомним, че подземието „Катафиги“ на споменатата Солунска църква, всъщност е място, където култът към св. Богородица тясно се преплита с местния култ към светеца-мъченик св. Димитър – покровител на града.

Ако се обърнем към текстовете на някои автори от XIV в. като Константин Арменопул и Григорий Палама, например, ще видим, че метафоричният епитет Καταφυγή се употребява както за св. Димитър, който става „убежище на верующите“, така и по отношение на св. Богородица, която е „убежище на християните“. Отбелязвам този факт, за да подчертая до каква степен метафората „убежище“ е широко разпространена във византийската поезия. Всъщност тя се среща още в старозаветните текстове, най-вече в псалмите, където често характеризира Господа (напр. „Господ е моя твърдина и мое ***прибежище***, мой избавител, мой Бог, моя скала; нему се уповавам; той е мой щит, рог на спасението ми и мое ***убежище***. – Пс. 17, 3; или „ високите планини – на сърните, каменните скали – убежище на зайците” – Пс. 103, 18).

В старобългарските преводи на библейските текстове като съответствие на гръцките лексеми καταφυγή и καταφύγιον се използва думата „ прибѣжище“ (напр. в такива старобългарски паметници като Супрасълския сборник, в Слепченския апостол и др.).

Особено често обаче наименованието „Катафиги“ се среща в химнографските текстове, посветени на Богородица и в най-значителния от тях – Богородичния Акатист, успоредно с други подобни, като: чертог на душите, пристанище, спасение на душите, селение на божието слово и т. н. Ето какъв текст намираме в петия тропар от четвъртата песен (на четвърти глас) в канона на Богородичния Акатист, чийто автор е Йосиф Песнописец. Ето гръцкия текст на целия тропар:

Σὲ τὴν πλέξασαν τῷ κόσμῳ, ἀχειρόπλοκον στέφανον, ἀνυμνολογοῦμεν· Χαῖρέ σοι Παρθένε κραυγάζοντες, τὸ φυλακτήριον πάντων καὶ χαράκωμα, καὶ κραταίωμα, καὶ ἱερὸν καταφύγιον.

Старобългарският превод е:

«Радуй се тебе, дево, зовуще хранилище всех и ограждение и утверждение и свещеное „ прибэжище».[5]

Подобен епитет за св. Богородица е отбелязан само в още един паметник на територията на византийската столица (Majeska, 1960, 219-222). Очевидно е, че изборът на този рядък епитет (метафора) на св. Богородица не е случаен, а подчертава специфичното предназначение на иконата – за помен на душата на умрелия близък на ктитора (ктиторката) роднина.

Но не само епитетът е рядък. Самата композиция на лицевата страна на иконата е необичайна, уникална: св. Богородица със св. Йоан са представени така, както обикновено се изобразяват в сцената Разпятие. Но липсва кръстът с разпънатия Христос, а младият голобрад апостол „се е превърнал“ в мъдър старец, означен като “Ο ΑΓ ΙΩ Ο ΘΕΟΛΟΓΟC”, т. е. като автор на евангелието и на Апокалипсиса (Откровението). Тук считам за необходимо да напомня, че през XIV век по подобен начин – с побелели коси и брада и с надписа Ο ΘΕΟΛΟΓΟC - е представен св. Йоан Богослов в притвора на горния етаж (същинската църква) на Костницата на Бачковския манастир като патрон на българския цар Иван Александър, чийто портрет е представен в съседната ниша. Това е точно по времето, когато Станимашката област заедно с Бачковския манастир са влизали във владенията на българския цар (Бакалова 1977, 158-161, обр. 134; Bakalova et al. 2003, 118-120, pl. 87). Отбелязвам този факт, тъй като, според мен, и тук св. Йоан Богослов е представен като патрон на Погановския манастир и на неговия ктитор.

Тези специфични промени в иконографията на двата образа не могат да бъдат случайни. Те също са плод на целенасочено търсене на начин за изразяване на определена идея. Но всички досегашни опити за интерпретиране на тази сцена не стигаха до убедителни решения. Наистина пред нас е уникално произведение на изкуството, специална поръчка за специален случай от най-високопоставен ктитор, изпълнено от най-висококвалифициран майстор.

---

[5] Гръцкият и старобългарският текстове на тропара бяха проверени за мен от Мария Йовчева, на която изказвам специална благодарност.

Тук отново песеннопоетичните творби за някои богослужебни последования биха могли да разкрият съществени аспекти на замисъла. Едмонд Вурдекерс (Voordeckers, 1983, 61-62) насочи вниманието ни към текстовете от службата за Успението на св. Йоан Богослов – патрона на Погановския манастир (26 септември), чийто автор е солунският архиепископ Симеон Солунски. Основните мотиви в канона на службата разкриват взаимоотношенията между св. Йоан Богослов и св. Богородица. Многократно се изтъква, че апостол Йоан е именно ***богослов***, че главният прелом в неговия живот настъпва в момента, в който Божията майка му бива поверена и всеки един от тях намира убежище и опора у другия. Напълно логично е чрез интерпретацията на този богослужебен текст – а това означава чрез отдаване почит към патрона на манастира (и вероятно светец-патрон на ктитора) – чрез изтъкване ролята на св. Богородица като прибежище на християните и застъпница за освобождаване от грехове, поръчителят иска да почете и паметта на наскоро починалия си близък роднина. В този случай изобразителното тълкуване на химничния текст (а паралелизмът на двата текста убедително се налага!), буквалният смисъл на „фигурите на мисълта“ е безспорно преодолян. А визуалното съответствие се постига чрез дискретно съпоставяне на „действащите лица“, чрез лаконична употреба на изписани „епитети“, които препращат към богослужебния текст, към контекста на неговата употреба, към неговия конкретен смисъл и значение.

Предназначение и функции на иконата

Иконата от Погановския манастир е от по-редкия тип двустранни икони, някои, от които са били предназначени да бъдат носени по време на религиозни процесии или литийни шествия (тук ще ги наричаме «литийни» икони). На този факт специално внимание обръща А. Грабар (A. Grabar, 1961, 366-373). Той разглежда някои икони, носени по време на процесии, като изтъква функциите им на защитници на град или държава – такива като известната икона на св. Богородица Одигитрия, покровителката на Константинопол. Напомням, че според преданието иконата на св. Богородица Одигитрия, рисувана лично от св. апостол Лука, е донесена във византийската столица Константинопол още през V век, където се е съхранявала в манастира Одегон. С него е свързано и наименованието й. Тази икона става паладиум на византийската столица, носена по време на тържествени процесии и по време на вражески обсади по крепостните стени на града. Такава е и двустранната икона на св. Богородица Владимирска с изображение на Голготския кръст на обратната страна, покровителката на Руската държава и др. За значението на специално почитани икони в тази ранна епоха свидетелства византийският историк от X в. Лъв Дякон, който съобщава как византийският император Йоан Цимисхий (969-971) пленява българския цар Борис II и при завладяването на българската столица Преслав (971 г.) отнася в Константинопол ценни трофеи, между които “икона на Божията майка”. В известния Мадридски ръкопис на хрониката на Йоан Скилица (Grabar, Manoussakas, 1979, 221, pl. XXXIV), която отново говори за същото събитие, този епизод е илюстриран и е възпроизведена иконата на св. Богородица , наричана от Скилица “защитница на града” (Божков 1972, 113; Skylitzes 1973, 310, 10-14). Интересно е да се отбележи, че завръщайки се в Константинопол, вместо сам да се качи на триумфалната колесница, императорът победител е поставил в нея задигнатата икона и язди зад нея на бял кон. В случая се изтъква от една страна апотропейното значение на иконата на св. Богородица като пазителка на българската столица, а като главен трофей тя означава цялата победена държава.

Но има и други двустранни икони със специално предназначение, поръчани от известни или неизвестни исторически личности. Какви са причините, какви са специалните случаи, за поръчване на подобни икони и какви са техните функции - на тези въпроси ще се опитам да отговоря, поне отчасти.

В представите на благочестивите православни християни светците чрез своите образи ги превеждат по веригата икона-молитва-спасение към Божията милост и се застъпват за тях. И именно иконите прокарват пътя към Божията милост за вярващите, която може да бъде постигната с помощта на застъпничеството на специално подбрани светци. Така литийните икони могат да бъдат интегрална част от някакъв политически или идеологически контекст, особено ако включват изображения на поръчителите или посветителни надписи.

Налага се да подчертая, че тези явления могат да бъде засвидетелствани като тенденция едва в късно византийския период, въпреки че процесите, за които говорим, се набелязват още в края на XII век. А примерите, с които разполагаме, датират предимно от средата на XIII век насетне. Разбира се, винаги трябва да имаме предвид, че хронологическите рамки на историческите събития в случая – 1261 г. и 1453 г. - невинаги съвпадат с началото и края на процесите в културния живот.

Необходимо е да напомня, че иконографската програма на някои Богородични икони се променя във връзка с развитието на богослужебния ритуал. Иначе казано, иконите се включват в определени моменти на богослужебното последование. Тъкмо тези моменти и съответният литургичен контекст определят иконографската програма на иконите. Най-често това са двустранни икони, които възникват именно заради тези функции (Bakalova, 2001, 130).

В това отношение особен интерес представлява двустранната икона от митрополитската църква „Св. Никола” в Мелник, пазена доскоро в Историческия музей в Благоевград, която би могла да бъде датирана от първата трета на XIII век (Бакалова, 2002, 57-76). На лицевата страна на иконата е представено допоясно изображение на св. Богородица Одигитрия, а в горните ъгли – полуфигури на архангели в медальони и непосредствено под тях - разделената на две части композиция „Благовещение”. Това разположение на сцената „Благовещение” всъщност отразява характерната за следиконоборческия период програма за украса на олтарната част на църквите, където в конхата на апсидата се представя образът на св.

Богородица, а на двата стълба от двете страни на олтара – композицията „Благовещение". На обратната страна на иконата са представени редица сцени (някои от които почти унищожени), свързани със цикъла „Страсти Христови". В центъра – акцентирани с по-големия си размер, са изписани сцените „Сваляне от кръста" и „Оплакване", а около тях са разположени още 12 сцени, представящи събитията преди „Разпятие Христово". Изобразяването на сцената „Оплакване" дава един terminus post quem за датирането на иконата, тъй като тя отразява въвеждането на съответни промени в богослужебния ритуал от XII век насетне (Weitzmann 1961, 481-482; Belting 1981, 3). Така двете централни сцени върху обратната страна на иконата от Мелник са поставени в контекста на разгънат цикъл „Страсти Христови", илюстриращи пасажи от Евангелието, четени по време на богослужението в Страстната седмица. ”What was needed was either several icons- e.g. the Deposition, the Lamentation, or the Burial - or a single one, complex and functional enough to qualify for all these services at once."(Belting 1981, 6).

Друг вид Богородични икони представляват израз на личното благочестие на именити християни. Именно тези икони са правени по специална поръчка на ктиторите и по специален повод. В тях както изборът на едни от известните иконографски типове на Богородица, изборът на епитети за нея, изборът на съпровождащите я светци и надписите варират до такава степен, че трудно бихме могли да направим някаква класификация. В общи линии могат да бъдат разделени на две групи - лични дарения на определена църква или манастир, т.е. ex dono или като моление за упокой на душата на умрял близък роднина, т.е. ex voto. Една от най-ранните икони с поменален (коммеморативен) характер, за която можем да имаме достатъчно убедителна датировка около 1224 г. е известната Синайска икона, представяща Св. Богородица Влахернска между Мойсей и Йерусалимския патриарх Евтимий II. Благодарение на запазените надписи този е един от редките случаи, когато разполагаме със сигурни данни за функцията на иконата (надписът "За блажената памет на Евтимий, с божията милост Йерусалимски патриарх") и за нейния поръчител зографът Петър (надписът гласи: "моление на зографа Петър"), който според Д. Мурики "had close connections with the Patriarch of Jerusalem and also that he was especially favored by the Abbot and Archbishop of Sinai" (Mouriki 1988, 329-331, 345). Нещо повече, в тази икона имаме нещо рядко, което можем да наречем своеобразен мемориален портрет на Йерусалимския патриарх - на онзи, в чиято памет е поръчана иконата.

Една от най-късните икони с коммеморативно предназначение от последната четвърт на XIV в. е разглежданата от нас икона. Още Тодор Герасимов, който публикува твърде повредения дарителски надпис (вж. по-долу), изказва хипотезата, че иконата е била изпратена от ктиторката в Погановския манастир „по повод преждевременната смърт на нейния баща" (Gerasimov 1959, 288). Но той не свързва сюжетите на изображенията с прякото предназначение на иконата. Ето защо, опитах се да уточня чрез тълкуване и съпоставка на изображенията със сродни произведения на византийската стенопис и иконопис смисъла на специалния избор на иконографска програма за тази изключителна икона.

И в двата случая, които разгледахме, съотнасянето с текстовете от византийската химнография разкриват допълнителни аспекти в посланието на иконите. В Синайската - изписаният текст от тропара за утренята на Успение Богородично акцентира идеята за „успението" на праведниците и за светото покровителство. В Погановската – епитетът Καταφυγή, рядко употребяван за св. Богородица, е взет също от византийската химнография, в която тя е споменавана като „прибежище" за праведните, търсещи спасение. Необичайната композиция на лицевата страна на иконата също така може да бъде интерпретирана с помощта на химнографски произведения. Както отбелязах по-горе, в тях се изтъква, че апостол Йоан е именно ***богослов***, че главният прелом в неговия живот настъпва в момента, в който Божията майка му бива поверена и всеки един от тях намира убежище и опора у другия (Voordeckers 1983, 61-62). Напълно логично е предположението, че иконата представлява своеобразна визуализация на богослужебния текст и отдава почит към патрона на манастира (и вероятно светец-патрон на ктитора) по сходен с текста на поменалната литургия начин.

В сложната оркестрация на образи, текстове, образни и текстови асоциации, които съставят специалното послание на разгледаните по-горе икони, персонажите, съпровождащи Богородица и свързани с манастира, в който иконите са създадени, привнасят допълнителни конотации в семантиката на изображенията. В Синайската икона чрез образа на Мойсей мемориалната тема за прослава на умрелия се съчетава с историческата тема за светостта на Синай, а в Погановската - св. Йоан Богослов се явява и като патрон на Погановския манастир, и като евентуален патрон на фамилията на ктиторката, който е застъпникът за душата на умрелия пред св. Богородица; а едновременно с това и като автор на Откровението, с което е свързана есхатологичната тема, визуализирана от другата страна на иконата.

Специфичното предназначение на иконата за помен на неотдавна починалия ктитор (ктиторка) на манастира се възприема от повечето по-късни изследователи. Основната идея е на Е. Вурдекерс (Voordeckers 1983, 61-62), а допълнителни аргументи добавя и Б. Пенчева (Pentcheva 2000, 148-151). Тя е имала определена функция в поменалните литургични последования. Според Е. Вурдекерс, който счита за лицева страна на иконата именно образите на св. Богородица и на св. Йоан Богослов, тази икона е била главната икона на манастирската църква, която е била носена на литийни шествия, а обикновено, вероятно, е стояла в долната част на иконостаса и е показвала на вярващите образите, посочващи главния манастирски празник (Voordeckers 1983, 61-62) .

Значението на иконата като главна светиня на Погановския манастир се оказва още по-съществено като имаме предвид, че стенописите в църквата са били създадени доста по-късно. Възможно е тя да е заемала централно място върху олтарната преграда и е участвала в манастирските литийни шествия. Според Б. Пенчева (Pentcheva 2000, 148-151), която изследва и някои манастирски типици, регламентиращи участието на икони в богослужебните последования, Погановската икона е била носена на процесии на празниците Възкресение Христово, Успение на св. Йоан Богослов, а също така в богослуженията в памет на ктиторите (Pentcheva 2000, 141, passim). Вероятно, иконата е била поставена на проскинитарий в интериора на храма като специален обект на поклонение. Това предположение е напълно основателно, като имаме предвид, че и до днес редица особено почитани – най-често чудотворни – икони се намират на специални проскинитарии в манастирските църкви. Така е до днес с чудотворната икона на Бачковския манастир, на Рилския манастир и т.н. (Bakalova 2001/2002, 261-275).

Нови данни за иконата и нейното значение продължават да изникват и днес, в някои от най-новите изследвания. Напомням, че в заключението на статията си Тодор Герасимов подчертава, че иконата е била изпратена в Погановския манастир от императрица Елена в памет на рано починалият й баща, чиято преждевременна смърт оставя манастирската църква без стенописи (те са били добавени едва в 1500 г). (Gerasimov 1959, 288). Фактът, че иконата присъства в манастира по време на създаването на стенописната декорация на църквата, се потвърждава от едно неотдавна отбелязано косвено свидетелство. При изследване на стенописните надписи в купола и подкуполното пространство на църквата Христо Андреев установява, че всички текстове са на старобългарски и единствено надписът на свитъка на пророк Йезекиил от Исаия 25:9-10 е на гръцки език сред текстовете на пророците. Ето какво пише той: „Възможно е това да се дължи на обстоятелството, че за образец е използвана Погановската икона (изглежда, съчетанието на текст и персонаж не е произволно), която вече около век е участвала в манастирските литийни шествия, и на която Иисус Христос Еммануил държи свитък точно с Ис. 25:9-10." (Андреев 2012, 16-17). Това наистина е едно допълнително свидетелство за продължителното и особено почитание на тази икона в Погановския манастир и обвързаността й с паметта на ктитора.

Идентификация на поръчителя на иконата

Фрагменти от ктиторския надпис са запазени на лицевата страна на иконата, между образите на св. Богородица и св. Йоан Богослов, означен с червени букви върху златния фон. Той е публикуван от Тодор Герасимов в следния вид:

...[ἐ]ν Χ(ριστ)ῷ τῷ Θ(ε)ῷ πιστὴ βασίλισσα

Герасимов предлага следната реконструкция на надписа:

[Ἑλένη] [ἐ]ν Χ(ριστ)ῷ τῷ Θ(ε)ῷ πιστὴ βασίλισσα

Обръщам внимание на факта, че върху иконата няма запазени никакви останки от името на императрицата. Вижда се само това:

[ΕΛΕΝΗ ΕΝ] ΧΩ
[ΤΩ Θ] Ω [ΠΪC] ΤΗ ΒΑ
CΪ [ΛΙC] C [Α]

Надписът на иконата дава възможност Герасимов да прочете името на поръчителката на иконата като: "Елена в Христа Бога верна царица..." и да идентифицира ктиторката с византийската императрица Елена, съпруга на императора Мануил II Палеолог, като датира иконата максимално точно (ок. 1395 г.). Според него, това е византийската императрица Елена, съпруга на императора Мануил II Палеолог (1391-1425).

За личността на ктиторката – ако приемем идентификацията на Т. Герасимов - има запазени различни сведения в грамоти на славянски владетели, у византийския хронист Georgios Phrantzes, в т. нар. „малки хроники" и в други документи. Тя е дъщеря на славянския владетел Константин Деянович (Драгаш) – един от онези крупни феодали, които през XIV в. се обособяват като самостоятелни владетели и стават васали ту на сръбския крал, ту на българския цар, ту, по-късно, на турския султан. Той е владетел на т. нар. Велбъждско княжество, в което по негово време влиза твърде обширна територия в североизточна Македония – от Велбъжд (днешния Кюстендил) и Трън на север, до Мелник и Петрич на юг.[6] За изясняване на идейния замисъл на иконата и нейното специфично предназначение съществен е фактът, че бащата на Елена Константин Деянович заедно със сръбския княз Стефан Лазаревич и крал Марко взема участие в похода на турците срещу румънския воевода Мирча и загива на 10 октомври 1394 г. в битката при Ровине.

Иконата е била създадена след 1394 г. (затова свидетелства титлата „*βασίλισσα*" – царица, императрица на Елена), вероятно в памет на загиналия й баща (тази хипотеза ще аргументирам по-нататък). Тя е била подарена на манастира св. Йоан Богослов в Поганово, чиито ктитори според надписа, запазен върху зазидана във фасадата на църквата каменна плоча, са самият Константин и неговата дъщеря Елена.

Ако спрем вниманието си върху още някои исторически сведения, някои от които са отбелязани още от Тодор Герасимов (Gerasimov 1959, 288), ще видим, че императрицата и чрез други подобни действия е изразявала почитта си към паметта на Константин Деянович. Така например, в един византийски документ се казва, че през октомври 1395 г. императорът Мануил II Палеолог и неговата съпруга Елена подаряват на манастира св. Йоан Предтеча Петра в Константинопол 500 хиперпера, от която сума да се вземат годишно по 50 хиперпера за покоя на душата на „покойния и преславен господар на Сърбия господин Константин, бащата на властващата и света наша госпожа и деспина". Освен това е трябвало името на Константин да бъде вписано в поменика на манастира и три пъти седмично да споменава името му в службите, а всяка година в деня на неговата смърт да се служи помен с 16 свещника и да се слага трапеза на монасите и нищите. Освен това, на Света Гора (Атон) в манастира на св. Дионисий (Дионисиу), в олтара на главния храм „св. Йоан Кръстител" се намира великолепен позлатен надпрестолен кръст, в чиито ляв край има надпис: „Дар на Елена, владетелката на ромеите, Палеологина, жена на цар Мануил Палеолог, дъщеря на сръбския княз Драгаш" (Millet et al. 1904, 461, p. 159). От едната страна на кръста е изобразено Разпятие, от другата – Кръщение. Напълно основателно В. Мошин (Mošin 1938, 136-137), който публикува този кръст, го свързва с даренията на императрицата, правени на манастирите в памет на баща й (Gerasimov 1959, 288).

---

[6] Някои историци отъждествяват този Константин със зета на българския цар Иван Александър, и считат Елена за внучка на българския цар, но тази хипотеза няма достатъчно основания.

За съжаление, ктиторският надпис на иконата е твърде повреден, но безспорно е, че дарението е на представителка на висшата византийска аристокрация. Редица автори – А. Грабар (Grabar 1959, 1961), К. Вайцман (Weitzmann 1978), Ат. Божков (Bozhkov 1966, 1976), Г. Геров (Gerov et al, 1999) и др. приемат идентификацията (и датировката), предложена от Т. Герасимов, но има и други хипотези.

В студията си, посветена на иконата, А. Ксингопулос лансира друга хипотеза. „Но през XIV век, - пише той, - ние познаваме и друга императрица Елена, дъщеря на Йоан VI Кантакузин и съпруга на Йоан V Палеолог. Известни са тесните връзки, които свързват Йоан V Палеолог със Солун, където той пребивава достатъчно дълго. Неговата съпруга Елена винаги го съпровожда. В 1352 г. Йоан Палеолог, заминавайки от Константинопол за Димотика, взема със себе си Елена, която го следва на Тенедос, а след това и в Солун, където ги намираме отново в 1354 г., съпровождани от майката на Йоан V, императрица Анна. Следователно, много по-естествено е да се приеме, че споменатата в надписа на иконата от Поганово императрица Елена, е била съпругата на Йоан V, а не на Мануил II. И по-нататък: „Идентифицирането на императрицата със съпругата на Йоан V Палеолог ни позволява да отнесем иконата, представяща св. Богородица и св. Йоан към средата на XIV век." (Xyngopoulos 1961, 348). Явно е, обаче, че тази хипотеза се основава само на връзките на някои иконографски особености на иконата със Солунски образци (Манастирът Латом, топонимът „Катафиги" и т.н.) като се игнорира връзката й с Погановския манастир и поменалния характер на предназначението й.

Гордана Бабич (Babic 1987) идентифицира ктиторката с Елена, съпруга (а след септември 1371 г. – вдовица) на Йоан Углеша (1366-1371), сръбски деспот и владетел на Сярското княжество, и датира иконата от 1371 г. Нейният главен аргумент е обстоятелството, че титлата βασίλισσα с епитета πιστή не е титла на императрицата, а на съпругата на деспот. Тази идентификация е възприета от Гойко Суботич (Суботић 1993, 30-31) и Панайотис Вокотопулос (Vokotopoulos, 1995). Г. Суботич добавя като аргумент и факта, че владетелят на Сярското княжество загива именно на 26 септември – денят на Успението на св. Йоан Богослов. „Обстоятелството, че събитието, което оказва съдбовно въздействие върху по-нататъшния живот на Сярската държава, - пише той, – се е случило в деня на св. Йоан Богослов, затваря кръга от идеи, синтезирани в Погановската икона, а нейният произход безспорно се свързва с Елена, съпругата на деспот Йоан" (Суботић 1993, 32). Съответно на това Гойко Суботич датира иконата от 1371 г.

Сериозни възражения срещу тази идентификация ни предоставя Христо Матанов в най-новия си труд за княжеството на Драгашите. "Без да се впущам в подробности относно паралелите между сюжет и личностна съдба в този конкретен случай, - пише той, - ще изтъкна, че Елена, вдовицата на деспот Углеша, не е имала мотиви да дарява манастир, свързан с рода на Драгаши, тъй като те са едни от онези владетели, които са участвали в подялбата на Сярското княжество след 1371 г. Според мен по-перспективна е идеята на Иван Джурич (Ђурић 1983, 270-271), който смята за възможно деспотицата от надписа върху Погановската икона да бъде свързана с неизвестна от други извори съпруга (или вдовица) на деспот Йоан Драгаш" (Матанов 1997, 177). И още – въпреки различията между изследователите относно личностите на ктитора/ ктиторите – основателна е хипотезата на Г. Суботич, че „Св. Йоан Богослов е бил мавзолеен храм на Господин Константин и на Госпожа Елена" (Суботић 1993, 38). Но има още една гледна точка. „Който и да е реалният основател на Погановската обител, - пише Иван Билярски, - традицията съвсем определено има за такива император Константин Велики и неговата майка Елена. Макар и доста объркани, местните предания свидетелстват именно за това. Като светци те са извънредно популярни сред всички православни. През вековете култът към тях е успял да измести в народната памет спомена за които и да било реално съществуващи ктитори. Именно тях е имал предвид и писачът, нанасяйки върху иконата имената на „благочестивия цар Константин и госпожа Елена" (Билярски 1994, 68).

За съжаление днес почти не са останали следи от надписа с името на ктиторката върху иконата. Дори инфрачервената фотография, направена от известния фотограф Михаил Енев, не даде резултати. При това положение всяка идентификация на ктиторката остава в сферата на хипотезите. Ето защо още по-важни, според нас, са заключенията на нашия изтъкнат историк Христо Матанов, „необходими за разсейване на евентуални възражения срещу свързването на Погановския манастир с Драгаши. Дори да оставим настрана идентификацията на деспотица Елена, - пише той, - мисля, че има достатъчно други извори (надписите върху фасадата на манастира, Погановския поменик, народните вярвания), които показват, че в определен период, най-вероятно след 1385 г., Константин Драгаш е владеел областта на Погановския манастир. Областта около Трън и Поганово е била най-северната област, влизаща в обхвата на неговото княжество."(Матанов 1997, 177-178)

Стилови особености и датировка

По качествата на своята живопис двустранната икона от Погановския манастир се нарежда между най-ценните художествени паметници от последните десетилетия от съществуването на византийската империя.

Още в първото задълбочено изследване на иконата Тодор Герасимов дава много точна характеристика на стиловите й особености, като произведение на Палеологовското изкуство. „Според иконографията и стила Погановската икона е произведение от епохата на Палеолозите – пише той. Видно е старанието на художника да създаде връзка между образите на Богородица и Йоан Богослов, да ги свърже в уникална композиция. Анализът на движенията на двете фигури показва как го е постигнал, а и от другата страна на иконата откриваме същия подход и методи, типични за изкуството на Палеолозите. Единството на композицията и връзката между трите фигури, които са видни, са постигнати по сходен начин. Персонажите са с издължени пропорции, дрехите им са старателно надиплени в опит да изпъкнат обемът и пластичните форми на тялото.

Не по-малко характерен за XIV век е и стилът на стъпаловидния скалист пейзаж. Езерните води са предадени схематично, докато рибите имат по-естествен вид. Забележително е движението на едната от тях, която изплува на повърхността, и поставената в устата ѝ ларва на насекомо. Цветовата гама също е типична за високите художествени качества на иконата, палеологовата живопис: предпочетени са сиво-синьото, синьо-зеленото, кафявото и охрата." (Gerasimov 1959, 284-288). Като акцентира високите художествени качества на иконата, Т. Герасимов прави извода, че тя е създадена в дворцовите ателиета на византийската столица (Gerasimov 1959, 288).

Всички по-късни изследователи на иконата – специалисти византолози - възприемат датирането ѝ от XIV век (Божков 1976, 2-7; Weitzmann 1978, 132, pl. 47 и др.). Но, сравнително неотдавна, бе направен опит за предатирането ѝ, и свързването ѝ със стенописната украса на църквата в Погановския манастир от края на XV или началото на XVI в. Това е предложението на Р. Николич (Николић 1994) въз основа на иконографското сходство на образа на пророк Йезекиил в иконата и в стенописната декорация на барабана на храма. Тази гледна точка е възприета и от С. Сотиров, който свързва основаването на манастира с „прогоненото от Югоизточните Балкани исихастко монашеско братство" (Сотиров 2002, 266). Иконата, според него, както и стенописите в манастирската църква „са създадени някъде преди края на XV в., както е означено за живописта над вратата на наоса (1499 г.) от касториански художници" (Сотиров 2002, 266).[7]

Тази гледна точка оставя без обяснение редица факти. Например, датирането на архитектурните особености на църквата също така свързват паметника с XIV век. (Миятев 1936, 19). Не бихме могли да пренебрегнем и факта, че на фасадата на църквата и върху някои архитектурни елементи на манастирската църква – над покрива на притвора на западната фасада - има запазени надписи с имената „Господин Константин" и „Госпожа Елена" (Миятев 1936, 16-17).

Най-същественото е, обаче, че датирането на иконата извън XIV век е неприемливо за всеки, който познава стиловото развитие на византийското изкуство. Иконографското сходство на някои образи може да бъде обяснено с присъствието на иконата в манастира по времето, когато са създавани нейните стенописи. Както отбелязахме по-горе, това присъствие е потвърдено и от изследването на Хр. Андреев. Той установява, че всички надписи в стенописите на църквата са кирилски и единствено надписът на свитъка на пророк Йезекиил от Исайя 25:9-10 е на гръцки език сред текстовете на пророците (Андреев, 2012, 16-17). Т.е. точно на свитъкът на светеца, за който е отбелязано и определено иконографско сходство със същия светец в иконата. Но това означава само факта, че иконата е била използвана като образец. Напомням, че нито едно произведение на изкуството от която и да било епоха, не би могло да бъде датирано без анализ на стиловите му особености.

---

[7] Същото е и мнението на Р. Николич, чиято статия не ми беше достъпна и тук е цитирана по книгата на С. Сотиров.

Ето защо, като приемам напълно стиловата характеристика на иконата, която предлага Тодор Герасимов, позволявам си да добавя някои мои наблюдения. Изграждането на образите и пространството в Погановската икона продължава в известен смисъл класицизиращите тенденции на изкуството от началото на XIV век. Тук намираме все още отзвуци от античното схващане за красотата, безукорен рисунък, съвършена уравновесеност на обемите, раздвижени и меко моделирани драперии, благородни хармонии на багрите, като общата цветова гама е станала по-топла. Но в Погановската икона вече няма да намерим хармоничния неоелинизъм на Константинополското изкуство от началото на века, чийто представител е споменатата в началото мозаична икона на „св. Богородица Одигитрия" от НАИМ. В разглежданата двустранната икона виждаме по-подчертан интерес към вътрешните състояния и преживяванията на персонажите, към по-изразена емоционална динамика. Създадена в Константинопол по време, когато градът е вече обсаден от османските завоеватели, или в Солун, иконата отразява усилващата се тенденция към нарастване на драматичната експресия, която можем да видим и в България – в стенописите на „Църквата" край с. Иваново от времето на цар Иван Александър, или в трагичния патос на пророците от софийската църква „Св. Георги" към края на века.

Тази стилова тенденция, характерна и за други паметници от края на XIV век, отразява тревожното безпокойство на онази трагична епоха, когато една след друга падат отделните области на Византия и славянските държави, когато един след други гаснат центровете на висока средновековна култура в Югоизточна Европа под ударите на османските завоеватели (Bakalova 2000a, 491-492; Bakalova 2000b, 129-130). Както личността на ктиторката, така и историята на двустранната икона от Погановския манастир, нейното съдържание и емоционална изразителност дават красноречив пример за единството на славяновизантийската култура от края на XIV век – на онази култура, която помогна на балканските народи в общата им трагична съдба, да запазят своята етническа и духовна определеност през дългите векове на османско владичество.

Едва ли е необходимо да напомням, че религията, наред с езика е един от основните компоненти на етнокултурното самосъзнание още според концепцията за националност на немския романтизъм. Всъщност тази проблематика е обединяваща за Балканския регион – за сърби, румънци, българи и гърци - и в момента усилено се изследва във всички тези страни. С това бих искала да подчертая, че темата, тясно свързана с проблема за културната идентичност, се оказва изключително актуална във връзка с конструирането на общо европейско културно пространство и с възникващите опасения от евентуалната ѝ загуба в "сложната бъдеща Европа".

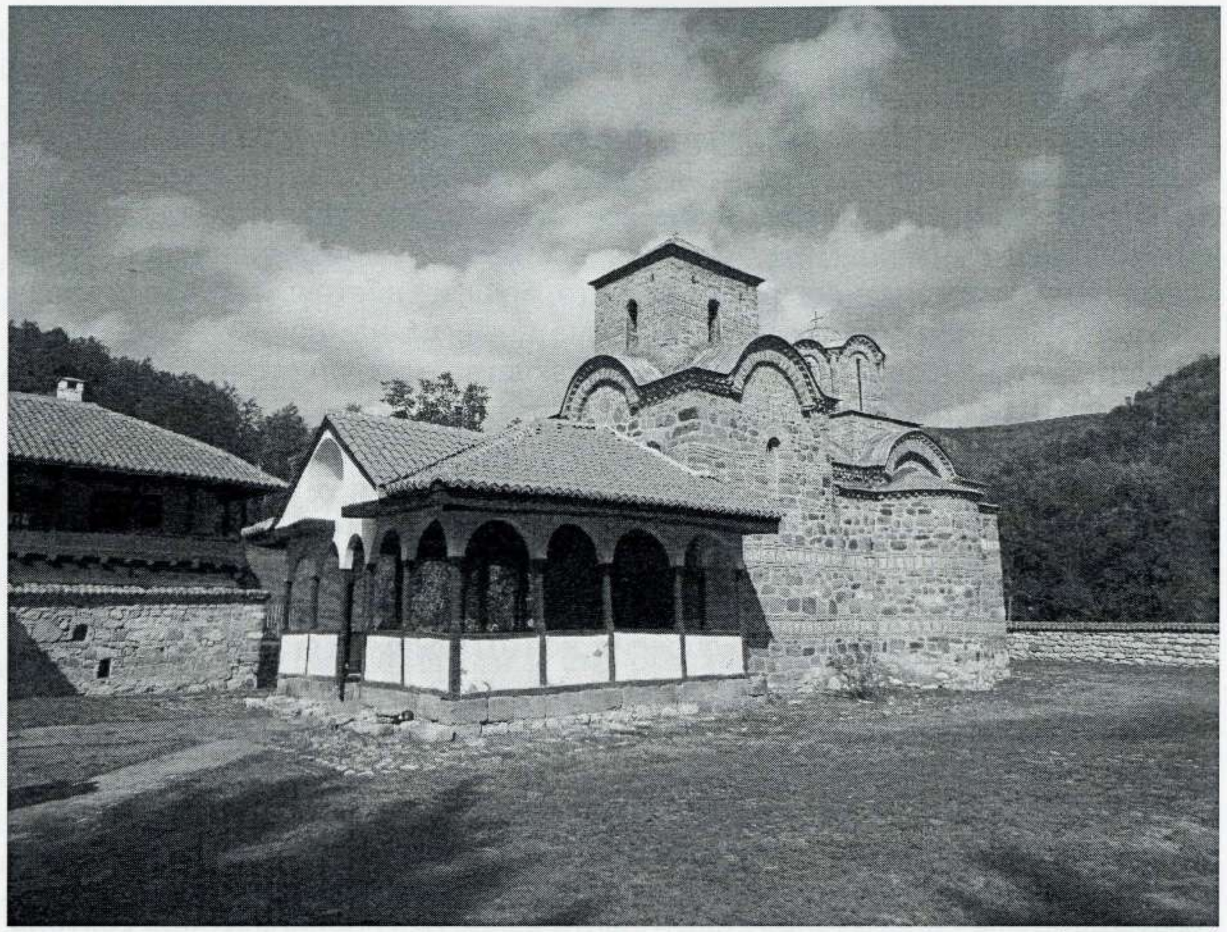

Обр.5
Погановският манастир „Св. Йоан Богослов". Общ изглед. Септември 2013 г.
Фотография Владимир Димитров.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев 2012: Хр. Андреев. Надписът около образа на Иисус Христос Пантократор от църквата в Погановския манастир „Св. Йоан Богослов"- Проблеми на изкуството, 4, 2012, 15-20.

Бакалова 1977: Е. Бакалова. Бачковската Костница. София, 1977.

Бакалова 1991: Е. Бакалова. Аспекти на съотношението`словесен текст-изображение` в българското средновековие /Песеннопоетична образност - визуални съответствия/. - Проблеми на изкуството, 1, 1991, 3-20.

Бакалова 2002: Е. Бакалова. Литургия и искусство в XII веке. /По материалам памятников живописи на территории Болгарии/. - В: Древнерусское искусство /Русь и страны византийского мира: XII век. Санкт-Петербург, 2002, 57-76.

Бакалова 2012: Е. Бакалова. Андре Грабар. От „командирован учител" в Археологическия музей в София до член на Френската академия. "Пътепис" на една научна кариера. – В: След пожара в Русия. Руската емигрантска литература и изкуство в европейски контекст. Научно и културно наследство на руската диаспора в България (1920-1940). Велико Търново, 2012, 91-110.

Билярски 1994: Ив. Билярски. Погановския поменик. - Годишник на Софийския Университет, Център за славяно-византийски проучвания „Акад. Ив. Дуйчев", т. 84-85 (1990-1991). София, 1994, 53-77.

Божков 1972: Ат. Божков. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. Изследване върху миниатюрите от ръкописа на Йоан Скилица от XII-XIII век в Мадридската национална библиотека. София, 1972.

Божков 1976: Ат. Божков. За сюжета на билатералната икона от Погановския манастир. – Изкуство, 9, 1976, 2-7.

Божков 1984: Ат. Божков. Българската икона. София, 1984.
Водач за Народния Музей в София . София 1923, с. 210, Inv. no. 2057.

Гергова 2010: Ив. Гергова. Иконостас из Погановског манастира. - Ниш и Византија VIII. Ниш, 2010, 367-378.

Гергова и др. 1012: Ив. Гергова, Й. Гатев, Ив. Ванев. Християнско изкуство в Националния Археологически Музей. Каталог. София, 2012.

Грабар 1923/1924: А. Грабар. Роспись церкви-гробницы Бачковского монастыря. – Известия на Българския археологически институт, т.II, 1923/1924, 1-68.

Грабар 1923/1924: А. Грабар. Погановският манастир. - Известия на Българския археологически институт, т. IV, 1923/1924, 172-210.

Иванов 1915: Й. Иванов. Поменици на български царе и царици. – Известия на историческото дружество в София, 4, 1915, 223-224.

Ђурић 1983: Ив. Ђурић. Евдокија Комнина и њен муж Константин Драгаш. – Зборник Радова Византолошког Института, 22, 1983, 259-271.

Матанов 1997: Хр. Матанов. Княжеството на Драгаши. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха. София, 1997.

Миятев 1936: К. Миятев. Погановският манастир. София, 1936.

Миятев 1966: К. Миятев. Иконите в България. – В: К. Вайцман, М. Хатзидакис, К. Миятев, С. Радойчич. Икони от Балканите. София-Белград, 1966, XLIII-LVI.

Николић 1994: Р. Николић. О двема иконама из Поганова. - Гласник друштва конзерватора Србије, 18. Београд, 1994.

Прашков 1985: Л. Прашков. Български икони. Развитие, технология, реставрация. София, 1985.

Сотиров 2002: С. Сотиров. Поганово – звено между Земята и Небето. Димитровград 2002.

Суботић 1993: Г. Суботић. Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова. – Саопштења Републичког Завода за заштиту споменика културе, XXV, 1993, 25-40.

Babić 1980: G. Babić. Ikone. Zagreb, 1980.

Babić 1987: G. Babić. Sur l'icône de Poganovo et la Vassilissa Hélène. – In: L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et courants spirituels au XIVe siècle, 73. Belgrade, 1987, 57-73.

Bakaloava 1972: E. Bakalova. Sur la peinture bulgare de la seconde moitié du XIVe siècle.– In: L'école de la Morava et son temps (Symposium de Resava). Beograd, 1972, 61-77.

Bakalova 2000a: E. Bakalova. Two-sided icon. A. The Virgin Kataphyge and St. John the Theologian. B. The Vision of Ezekiel and Habakkuk: 490-492. – In: Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art. ed. By M. Vassilaki. Athens-Milan, 2000, 490-492.

Bakalova 2000b: E. Bakalova. The earliest surviving icons in Bulgaria. Eleventh to fourteenth century. – In: Perceptions of Byzantium and its Neighbors (843-1261). ed. by O. Pevny. Metropolitan Museum of Art – Yale University Press, 2000, 118-136.

Bakalova 2001: E. Bakalova. Marian Icons in Late Byzantium: Shaping Messages of Special Moment. – In: XX Congrès international des études byzantines. Pré-actes. II. Tables rondes. Paris, 2001, 130.

Bakalova 2001/2002: E. Bakalova. La vénération des icônes miraculeuses en Bulgarie: aspects historiques et contemporaines d'un pèlerinage". – Ethnologie française, 2001/2, 261-275.

Bakalova, Pekovic 2002: E. Bakalova, S. Petkovic. Die byzantinische Ikonographie. – In: Elka Bakalova, Gaetano Passarelli, Sreten Petkovic, Anca Vasiliu, Tania Velmans, Panayotis Vocotopoulos. «Ikonen. Ursprung und Bedeutung ». Belzer Verlag, 2002, 151-208.

Bakalova et al. 2003: E. Bakalova, V. Kolarska, P. Popov, V. Todorov. The Ossuary of the Bachkovo monastery. ed. by E.Bakalova. Plovdiv, 2003.

Bakalova 2008: E. Bakalova. Die Ikonenverehrung in Bulgarien. – In: Feuer und Geist. Ikonen aus der Schatzkammer des Bulgarischen Patriarchats. Hg. Snejanka Bauer u. Bernhard A. Böhler. Tübingenq 2008, S. A19-A 26, C10-C18.

Belting 1981: H. Belting. An Image and its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium. – In: Dumbarton Oaks Papers,1981, vol. 34-35, 1-16.

Bozhkov 1987: A. Bozhkov, Bulgarian Icons. Sofia, 1987.

Demus 1991: O. Demus. Die byzantinischen Mosaikikonen, vol. I. Die gorssformatigen Ikonen. Vienna, 1991, 15-18, fig.1.

Diehl 1932: Ch. Diehl. A propos de la mosaïque d'Hosios David à Salonique. – Byzantion 7, 1932, 335-338.

Gerasimov 1959: T. Gerasimov. L'icóne bilatérale de Poganovo au Musée Archéologique de Sofia. – Cahiers Archéologiques X, 1959, 279-288.

Gervov et al. 1999: G. Gerov, L. Dobreva, A. Kuyumdzhiev, M. Stoykova, P. Cholakova. National Art Gallery. Old Bulgarian Art Collection. The Crypt. Guide. Sofia: St. Alexander Nevski Cathedral, 1999.

Grabar 1946: A. Grabar. Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique. Paris, 1946.

Grabar 1959: A. Grabar. A propos d'une icône Byzantine au Musée de Sofia. - Cahiers Archéologiques X, 1959, 289-304.

Grabar 1961: A. Grabar. Sur les sources des peintres Byzantines de XIIIe et XIVe s. 3. Nouvelles recherches sur l'icône bilaterale de Paganovo. - Cahiers Archéologiques XII, 1961, 363-380.

Grabar et Manoussakas 1979: Grabar A. et Manoussakas M. L' illustration du manuscrit de Skylitzes de la Bibliothèque Nationale de Madrid. Venise, 1979.

Grumel 1930: V. Grumel. La mosaïque du Dieu Sauveur au monastère de "Latom" à Salonique. - Échos d'Orient, 33, 1930, 157-175.

Hoddinot 1963: R. Hoddinot. Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. London, 1963.

Majeska 1960: L. Majeska. The Conservation of a Bysantine Fresco discovered at Etyemez. Istanbul. – Dumbarton Oaks Papers, 14, 1960, 219-222.

Mango 1962: C. Mango. The mosaics of St. Sophia at Istanbul. Washington, 1962, 34.

Millet, Prgoire, Petit 1904: G. Millet. J. Pargoire et L. Petit. Recueil des inscriptions chrétiennes de L'Athos. Paris, 1904.

Mošin 1938: V. Mošin. Krst carice Jelene, kčeri kneza Dragaša. – In: Umetnički pregled. Fevrier 1938, 136-137.

Mouriki 1988: D. Mouriki. Four Thirteenth-Century Sinai Icons by Paiter Peter. – In: Studenica et l'Art Byantin autour de l"année 1200. Beograd, 1988, 329-347.

Nasrallah 2010: L. Nasrallah. Early Christian Interpretation in Image and Word. – In: From Roman to Early Christian Thessalonike. Studies in Religion and Archaelogy. ed. by L. Nasrallah, Ch. Bakirtzis and S. Friesen (Harvard Theological Studies 64). Cambridge, Massachusetts, 2010, 361-397.

Obolensky 1971: D. Obolensky. The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500-1453, New York, NY, Praeger Publishers, 1971.

Ousterhout 2005: R. Ousterhout. The ecumenical character of Byzantine architecture: the view from Cappadocia. – In: Byzantium as oecumene. Athens, 2005, 211-223.

Papadopoulos-Kerameus 1909: A. Papadopoulos-Kerameus. Varia Graeca Sacra. Сборник греческих неизданных богословских текстов IV-XV веков. – In: Zapiski of the Historical-Philological Faculty of the University of St. Petersbourg, 190.

Pentcheva 2000: B. Pentcheva. Imagined Images: Visions of Salvation and Intercession in a Double-Sided Icon from Poganovo. - Dumbarton Oaks Papers, 54, 2000, 139-153.

Skrobucha 1975: H. Skrobucha. Mesiterwerke der Ikonenmalerei. Recklinghausen, 1975.

Slovník jazyka staroslověnského – Lexikon linguae palaeoslovenicae. Hlav. red. J. Kurz, Z. Hauptova. T. 1-4. Praha, 1958-1997.

Skylitzes 1973: Skylitzes Joannis, "Synopsis historiarum, Corpus fontium historiae byzantinae", Series Berolensis. Berlin-New York, 1973.

Snyder 1967: J. Snyder. The Meaning of the "Majestas Domini" in Hosios David. – Byzantion 37, 1967, 143-152.

Strzygowski 1898: J. Strzygowski. Die Katedrale von Herakleia. – Jahreshefte des osterreichischen archaelogoschen Institutes in Wien, Bieblatt. Baden bei Wien, 1898, 20-26.

Spieser 1998: J.-M. Spieser. The Representation of Christ in the Apses of Early Christian Churches. – Gesta 37, 1998, 63-73.

Tsigarides 1988: E. Tsigarides. Latomou Monastery (The Church of Hosios David). Thessaloniki, 1988.

Vaklinova 2004: M. Vaklinova. Two-Sided icon with the Virgin Kataphyge and the Vision of Ezekiel. – In: Byzantium. Faith and Power (1261-1557). Ed. H. Evans. The Metropolitan Museum of Art. New York-Yale University Press, New Haven and New York-Yale University Press, New Haven and London, 2004, 199.

Vasiliev 1946: A. Vasiliev. Life of David of Thessalonika. – Traditio 4, 1946, 115-147.

Voordeckers 1983: E. Voordeckers. L'interprétation liturgique de quelques icônes byzantines. – Byzantion, LIII, 1983, 52-68.

Weitzmann 1961: K. Weitzmann. The origin of the Threnos. – In: De Artibus Opuscula XL: Rssays in honour of E. Panofsky. New York, 1961, 481-482.

Weitzmann 1978: K. Weitzmann. The Icon. Holy Image, Sixth to Fourteenth Century. London, 1978.

Xyngopoulos 1962: A. Xyngopoulos. Sur l'icône bilatérale de Poganovo. – Cahiers Archéologiques XII, 1962, 341-350.

Βοκοτόπουλος 1995: Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος. Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές εικόνες. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995, σσ.218-219, πιν.125-126.

Ξυγγόπουλος 1929: Α. Ξυγγόπουλος. Τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τὸ ἐν αὐτῷ ψηφιδωτόν. – Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 12, Ἀθῆναι 1929, σσ.142-180.

Ξυγγόπουλος 1949: Α. Ξυγγόπουλος. Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη, 1949.

ELKA BAKALOVA

THE ICON OF ST. THEOTOKOS KATAPHIGI AND THE VISION OF THE PROPHET EZEKIEL FROM THE POGANOVO MONASTERY IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY WITH MUSEUM

The object of the study is the bilateral icon from Poganovo Monastery with the representations of St. Theotokos and St. John the Theologian on one side and the scene of the Vision of the Prophet Ezekiel on the other one. It entered the collection of the NIAM on June 7th 1920 under the Inv. N 2057/ 1766. The icon comes to be one of the highest qualities from the 14th c. The author presents a review on the studies from the initial publication by André Grabar in the Bulletin of the Institute of Archaeology, Volume 2 (1923-1924) till today. The views are various and interesting as all of the scholars are convinced that the choice and composition of the representations suggest a unique religious art piece depicted on commission of a high-ranking donor and worked out by a well qualified artist about the late 14th c.

The iconographic peculiarities of the scene of the Vision of Prophet Ezekiel are discussed, named in an additional inscription as the Miracle in Latom. The latter circumstance gives grounds to the scholars to associate the workmanship of the icon with Thessaloniki where the Monastery of Latom is to be found (known also as Hosios David. This eschatological theme developed on one of the icon sides supports the idea that the piece was created in memory of recently deceased loved one of the donor. The analysis of the representations on the other side of the icon leads similar conclusions. There two saints have been depicted in full size – St. Theotokos slightly facing St. John the Theologian. Both figures are accompanied by inscriptions: ΜΗΡ ΘΥ Η ΚΑΤΑΦΥΓΗ and correspondingly Ο ΑΓ ΙΩ Ο ΘΕΟΛΟΓΟC. The composition of both figures as well as the epithet of Καταφυγή of St. Theotokos

are unique. A special attention has been paid to the epithet of Καταφυγή – Shelter. The epithet is translated as Refuge in the texts in middle-Bulgarian language and belongs to the circle of metaphors describing Theotokos as a hope and support to the believers emphasizing her role as a pleader before the Supreme Judge for the sins of mankind. These peculiarities testify to a special purpose and functions of the icon in memory of the recently deceased donor of the Monastery. The identification of the benefactor is to be complicated as – unfortunately, the donor's inscription on the icon is rather damaged. All the hypotheses proposed so far have been discussed. Most probably the icon was created by order of Empress Helena in memory of her lost father. It was donated to the Monastery of St. John the Theologian in Poganovo. According to the inscription surviving on a stone plate walled up in the church façade, the donors of the Monastery were Constantine Dragash and his daughter Helena. Concerning the stylistic peculiarities and quality of painting, the bilateral icon of Poganovo Monastery comes among the most valuable artistic monuments of the late 14th c. (after 1394) - the last decades of the Byzantine Empire.

ВЛАДИМИР ПЕНЧЕВ

ДВЕ ЗЛАТНИ МОНЕТИ НА ВИЗАНТИЙСКИЯ ИМПЕРАТОР РОМАН III АРГИР (1028-1034) ОТ ФОНДА НА НИМ – СОФИЯ

Предмет на настоящата публикация са две златни византийски монети, номизми хистаменони, на император Роман III Аргир (1028-1034), съхранявани във фонда на Националния исторически музей – София. Монетите са заведени в основния фонд на сбирка „Нумизматика и сфрагистика", под инвентарни № № 814 и 815. Описанието им е както следва:

Хистаменон номизми (Grierson 1973, 715)

Вариант b (Grierson 1973, 716) **– 1 брой**

1. Лице: Надпис (таблица I, 1). Христос с нимб, в който е вписан кръст, туника и химатион, седнал на трон с високо правоъгълно облегало, насреща. С дясната си ръка благославя, а с лявата – държи евангелие, опряно на коленете му.

Опако: Надпис (таблица II, 1). Императорът (вляво) и Богородица (вдясно), прави, насреща. Императорът е със стема, дивитисион и лорос. Дясната му ръка е поставена пред гърдите му. С лявата си ръка държи кълбо с кръст. Богородица е с нимб, туника и мафорион. С дясната си ръка коронясва императора. Лявата й ръка, с отворена длан, е поставена пред гърдите й. Краят на императорския лорос е украсен с шест скъпоценни камъка.

Злато. Диаметър 23 – 24 мм. Тегло 4,41 г (обаз 1).

Вариант d (Grierson 1973, 717) **– 1 брой**

2. Лице: Надпис (таблица I, 2). Изображението е като при лицевата страна на № 1, но е отпечатано посредством друга лицева матрица.

Опако: Надпис (таблица II, 2). Изображението е като при обратната страна на № 1, но е отпечатано посредством друга опака матрица. Краят на императорския лорос е украсен с четири скъпоценни камъка.

Злато. Диаметър 23 мм. Тегло 4,41 г (образ 2).

През 1968 или 1969 г., органите на МВР са иззели двете монети от частно

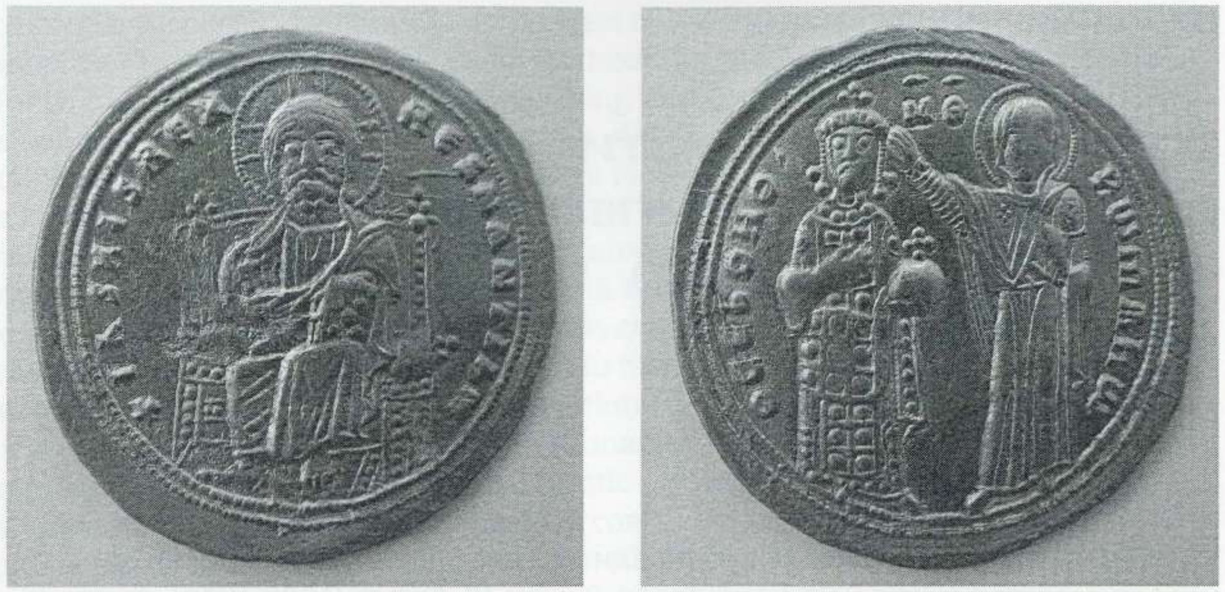

Обр.1

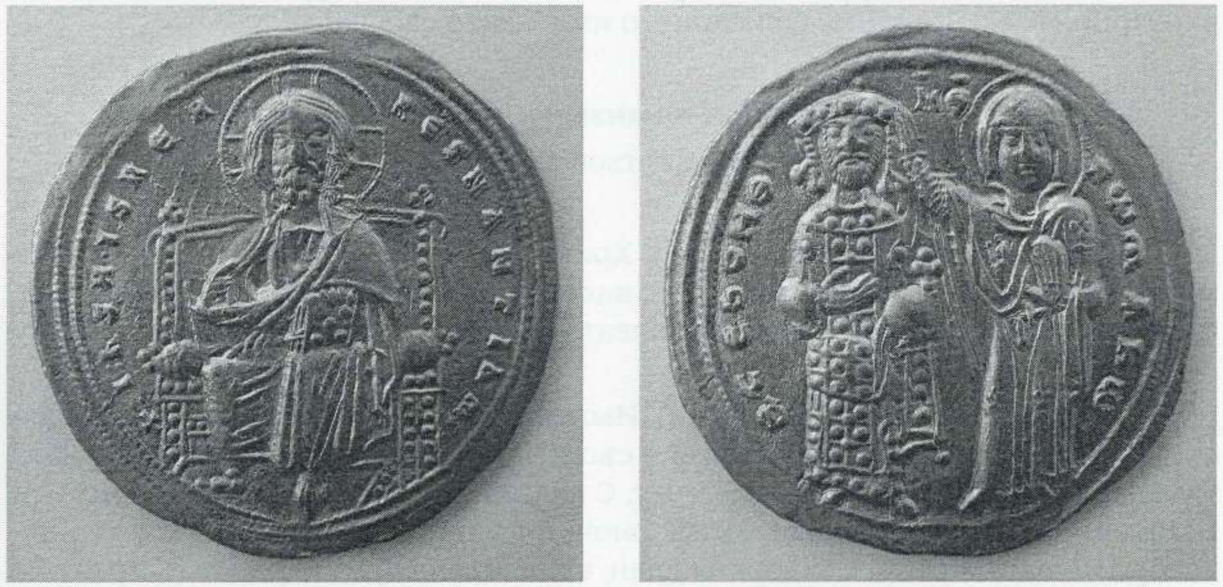

Обр.2

лице, обвинено в незаконна за времето си търговия със злато. Според информацията, с която разполагаме, тези монети са били част от някакво значително съкровище със златни византийски монети от XI в., намерено няколко години преди изземането им, в землището на село Професор Иширково, Силистренско. И наистина, в бюлетина за откритите през 1965 г. в България колективни монетни находки, професор Т. Герасимов съобщава, че през същата тази година, в землището на село Иширково, Силистренско е било намерено съкровище от златни византийски монети от XI в. Ето какво точно гласи това съобщение (Герасимов 1966, 212):

„**Иширково,** Силистренско. В един блок на ТКЗС край селото тракторът изровил златни византийски монети от XI в. От това съкровище могли да купят за музея в Силистра само 15 номизми от Константин VIII (Wroth, LVII, 9), 5 от Роман III Аргир (Wroth, LVII, 13) и 2 от Никифор III (Wroth, LXIII, 4)".

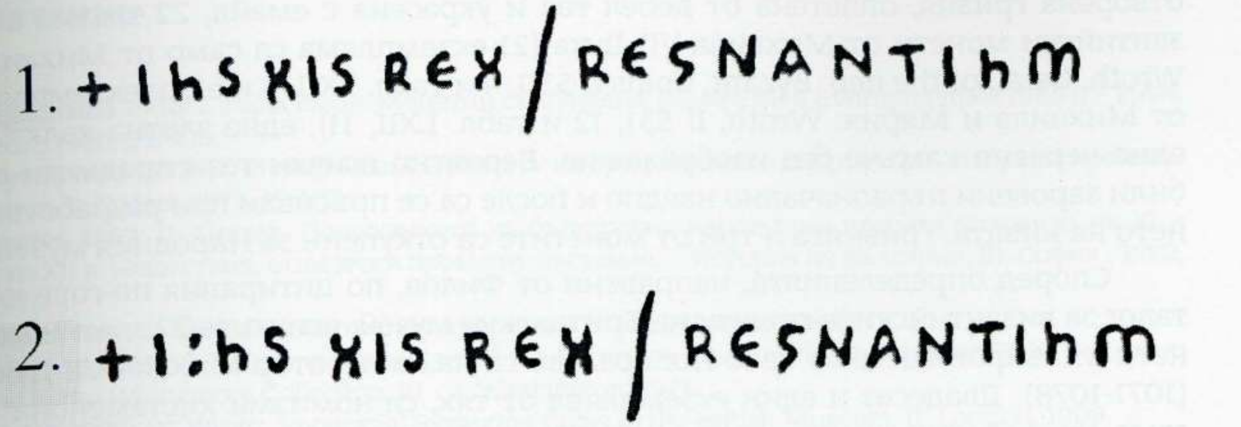

Таблица 1

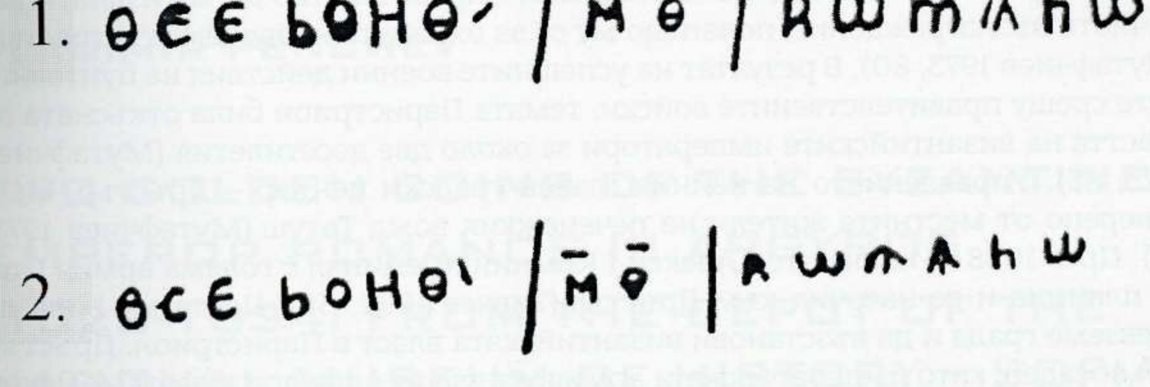

Таблица 2

Както се вижда от цитираните в това съобщение определения на монетите, направени по каталога на Британския музей (Wroth 1908) и петте номизми на Роман III Аргир от находката от село Професор Иширково, откупени за фонда на музея в Силистра, са също номизми хистаменони като публикуваните понастоящем други два екземпляра от състава на въпросното съкровище.

Известно ни е поне за още едно съкровище от златни византийски монети от втората половина на XI в., намерено в Силистренско. То е било открито някъде около 1910 г., в землището на село Попкралево (Гюргенджик), Силистренско. Ето какво съобщава професор Б. Филов за него (Филов 1911, 281):

„**Гюргенджик** (Силистренско). Нено Димов като прекопавал кукуруза в нивата си в местността „Пецара", намерил пръснати из нивата една сребърна отворена гривня, оплетена от дебел тел и украсена с емайл, 22 златни византийски монети от Михаила VII Дука (21 екземпляма са само от Михаил: Wroth, Catal. of the imp. Byzant. Coins II 530, 4 и табл. LXII, 8 и един екземпляр от Михаила и Мария: Wroth, II 531, 12 и табл. LXII, 11), една златна халка и едно червено камъче без изображение. Вероятно всички тези предмети са били заровени първоначално наедно и после са се пръснали при разработването на нивата. Гривнята и три от монетите са откупени за Народния музей".

Според определенията, направени от Филов, по цитирания по-горе каталог за византийските монети на Британския музей, всичките 22 златни монети от съкровището от село Попкралево са на император Михаил VII Дука (1071-1078). Двадесет и един екземпляра от тях, са номизми хистаменони и само един е номизма тетартерон. А най-късните монети от съкровището от село Професор Иширково, според определението на Герасимов, направено по същия каталог, са две номизми хистаменони на император Никифор III Вотаниат (1078-1081). Най-вероятно е и двете съкровища да са били укрити в земята по едно и също време.

Както е добре известно, към 1074 г., разнородното погранично население на североизточните български земи, образуващи по онова време темата Паристрион, състоящо се не само от българи, но и от печенеги, узи и други, се разбунтувало срещу византийската императорска власт. Конкретен повод за този бунт бил отказът на византийското правителство да му изплати паричното възнаграждение, полагащо му се за охраната на дунавската граница (Мутафчиев 1973, 80). В резултат на успешните военни действия на бунтовниците срещу правителствените войски, темата Паристрион била откъсната от властта на византийските императори за около две десетилетия (Мутафчиев 1973, 85). Управлението на нейния главен градски център – Дръстър, било поверено от местните жители на печенежкия вожд Татуш (Мутафчиев 1973, 80). През 1088 г., император Алекси I Комнин преминал с голяма армия Стара планина и се насочил към Дръстър (Тивчев 1982, 68). Целта му била да превземе града и да възстанови византийската власт в Паристрион. Дръстър бил обсаден, като императорската армия успяла да опожари и завземе някои части от града (Мутафчиев 1973, 83-84). Но въпреки това, градът удържал на обсадата и Алекси I Комнин трябвало да се оттегли безславно, като армията му претърпяла големи загуби (Тивчев 1982, 68).

Най-вероятно, именно по време на въпросната обсада на Дръстър от 1088 г., са били укрити в земята двете съкровища със златни византийски монети, произхождащи от землищата на съвременните села Попкралево и Професор Иширково. Те трябва да са били собственост на заможни представители на местното население, които може би са загинали при опустошаването на хинтерланда на Дръстър от войските на Алекси I Комнин и не са могли да си ги изкопаят обратно от земята. Съставът на двете съкровища показва, че по всяка вероятност, болшинството монети в тях са били натрупани още преди откъсването на темата Паристрион от Византия, т.е. по времето, когато местните жители все още са получавали парични възнаграждения от правителството в Цариград, за да охраняват дунавската граница.

ЛИТЕРАТУРА

Герасимов 1966: Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1965 г. - ИАИ, XXIX, 1966, 211-215.

Мутафчиев 1973: П. Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър. - Избрани произведения, 2. София, 1973, 19-103.

Тивчев 1982: П. Тивчев. Положението на българския народ през втората половина на XI и през XII в. Нашествия, етнически промени, въстания. - История на България, III, София., 1982, 63-75.

Филов 1911: Б. Филов. Новооткрити старини. - ИБАД, II, 1911, 268-287.

Grierson 1973: Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, III - 2. Washington, 1973.

Wroth 1908: W. Wroth. Imperarial Byzantine Coins in the British Museum, II. London, 1908.

VLADIMIR PENCHEV

TWO GOLDEN COINS OF THE BYZANTINE EMPEROR ROMANOS III ARGYROS (1028-1034) FROM THE DEPOT OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY – SOFIA

The work presents two golden Byzantine coins of Emperor Romanos III Argyros (1028-1034) housed in the depot of the National Museum of History – Sofia. They have belonged to a considerable hoard containing golden Byzantine coins from the 11th c. discovered in 1965 in the territory of Professor Ishirkovo village, Silistra region. Another 22 golden Byzantine coins from the same hoard belong to the Museum in Silistra as they are defined as follows: 15 pieces belong to Emperor Constantine VIII (1025-1028); 5 pieces – to Romanos III Argyros (1028-1024); and 2 pieces – to Nikephoros III Botaneiates (1078-1081).

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

СРЕБЪРЕН НАГРЪДЕН КРЪСТ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА ТРАПЕЗИЦА

При новите археологически проучвания в северния сектор на крепостта Трапезица бяха разкрити няколко големи обекта: Северна кула, Военна сграда до Северната порта и монументална Дворцова сграда, под основите на църква № 2.[1] Извън предварителния план на разкопките се разкри и малка църква (№ 19) с некропол и интересни находки (Тотев и др. 2011, 191-253). Досега не е откриван друг храм от времето на Второто българско царство със запазена специална камера в апсидата, в която се намериха стъклен литургичен съд и дръжка от кръст, вградени като реликви при строителството. До южната фасада на наоса на същата църква, през 2009 г. се откри вертикалното рамо на сребърен кръст с релефно изображение на св. Георги[2] (обр. 1). На следващата година, при допроучване на некропола, се намери част от дясното хоризонтално рамо, само че от обратната страна, на същия кръст, на което е изписан молитвен текст с името на неговия собственик[3] (обр. 2). Явно това са две части от един и същ обков на кръст, какъвто досега не е откриван на територията на Република България (Дончева 2011). Бележките за този изключително рядък паметник на ювелирното изкуство посвещаваме с уважение на проф. Ст. Станилов (обр. 3).

Вертикалното рамо на кръста, с размери 7,5 x 1,5 см, е обрамчено с релефен декоративен кант. На правоъгълното изобразително поле св. Георги е показан във фронтална диспозиция, в цял ръст като мъченик (обр. 1). С дясната ръка пред гърдите държи кръст, с разширени в краищата рамене. Лявата ръка, свита в лакътя, е покрита от наметалото, което се захваща на дясното рамо от едра кръгла фибула, обточена с бисери. Под него се подава дълъг хитон, чийто долен край завършва с кант, украсен с повлеков орнамент. Със същия орнамент е декорирана и широката лента (тавлия) на наметалото, както и друга, която минава над дясното рамо. Едрите гънки на наметалото подчертават движението на фигурата, но освен тях цялата повърхност на дрехите е покрита със ситни дипли. Краката са обути в ботуши, които при пръстите и глезените са обшити с бисерни нанизи.

Релефът при голобрадото лице на светеца е най-висок и по тази причина повредите там са значителни – пропуквания и смачквания. Въпреки това, и тук се забелязва подчертаният вкус на майстора към детайлите. Очите са с бадемовидна форма и отбелязана в центъра точковидна зеница. Прическата

---

[1] Независимо че разкопките не са завършили, голяма част от разкритата архитектура и материали са публикувани в първия том от поредицата „Трапезица-Север", излязъл през 2011 г.

[2] За тази част от кръста кратко описание е направено в третата глава на същия том. Вертикалното рамо на кръста има пол. пол. инв. № 54/06.08.2009 и се съхранява в НАМ.

[3] Хоризонталното рамо на кръста има инв. № 46/ 21.09.2010 и се съхранява в РИМ – В.Търново.

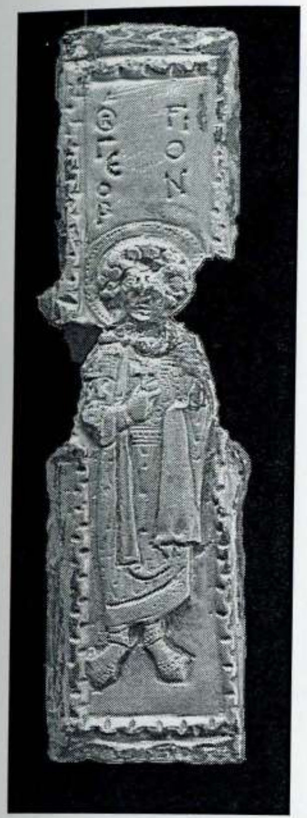

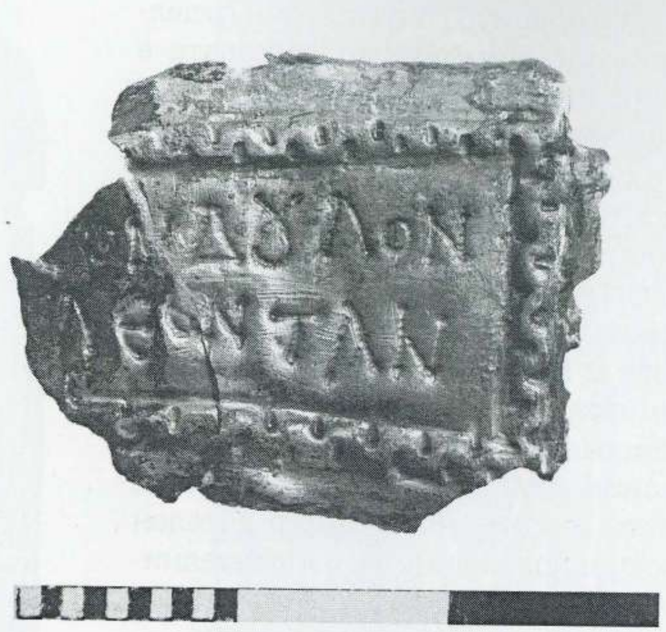

Обр. 2
Хоризонтално рамо на сребърен нагръден кръст с молитвен надпис, открит при разкопките на църква № 19 на Трапезица. (XII в., обратна страна).

Обр. 1
Вертикално рамо от сребърен нагръден кръст с изображение на св. Георги, открит при разкопките на църква № 19 на Трапезица. (XII в., лицева страна).

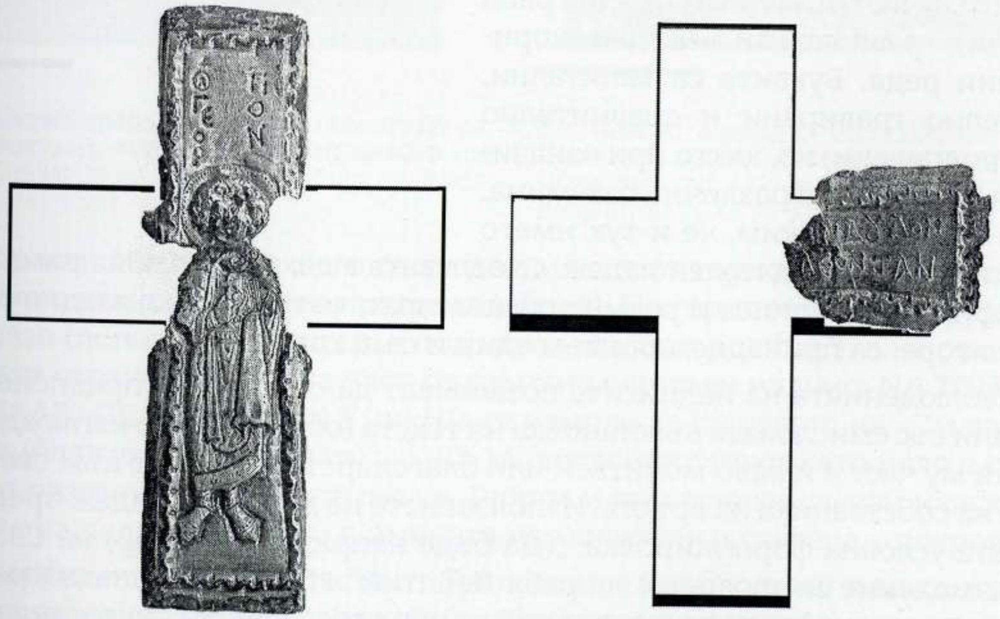

Обр. 3
Реконструкция на сребърния кръст, открит при разкопките на църква № 19 на Трапезица.

е традиционно представената на едри букли, върху които са гравирани отделните кичури. Нимбът около главата е украсен с низ от вдълбани точки, имитиращи бисери.

Гръцки надпис с името на представения е разположен в два вертикални реда над фигурата на светеца: Α(γιον) ΓΕΟΡΓΙΟΝ. Буквите са капитални, грижливо гравирани, без разкривяване и завършват с малки точковидни краища. Големината им е различна, но формата на изписване е напълно еднаква. В разглеждания случай впечатление прави, че името Георги е изписано в дателен падеж, при положение, че означителният надпис към изображението изисква използването на именителен падеж.

От другата част на обкова, който е стоял на обратната страна на кръста, е запазено почти изцяло дясното хоризонтално рамо, с размери 2,7 х 2,2 см (обр. 2). За разлика от вертикалното рамо, в края си то леко се разширява. Изобразителното поле е обрамчено със същия релефен вълнообразен кант. Върху него е оцелял краят от молитвен текст: (τ)ΟΝ ΔΟΥΛΟΝ ΛΕΟΝΤΑΝ (на раба Леонтий), разположен на два хоризонтални реда. Буквите са капитални, старателно гравирани и сравнително равно подредени, но, както при означителния надпис, са с различна големина. Важно е да отбележим, че и тук името на притежателя е в дателен падеж. Сходствата в декорацията на рамката, палеографията на надписа и размерите показват, че това рамо, заедно с описаното по-горе, са принадлежали към един и същ кръст.

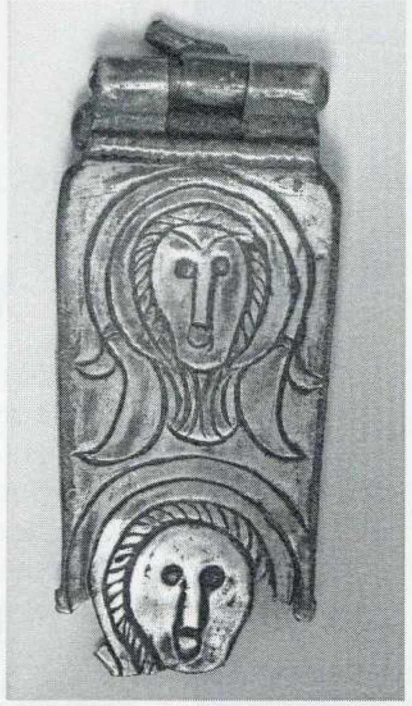

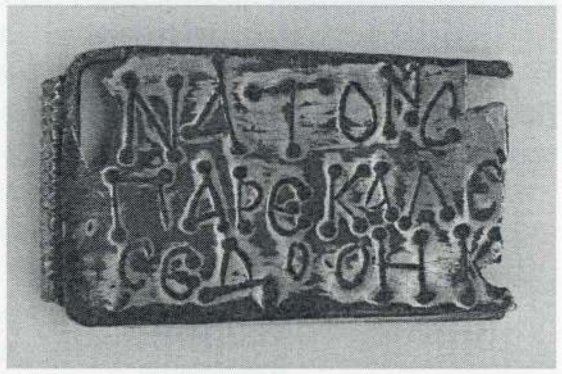

Обр.4
Част от сребърен кръст-енколпион от околностите на Велики Преслав, XI в. (РИМ-В.Търново).

Наблюденията на надписите позволяват да се изкажат предположения, свързани със смисловата възстановка на текста (обр. 3). Както изглежда върху задната му част е имало молитвен или благодарствен надпис към светеца от името на собственика на кръста. Използването на дателния падеж предполага следната условна формулировка: „(Да бъде направен като дар) на Св. Георги (и за измоление за здравето) на раба Леонтий". Изглежда, че подбора на подобна молитвена формула е съпътствала една група скъпи енколпиони. Само един такъв сребърен кръст е включен в корпуса за кръстовете - енколпиони от България, без иконографска идентификация и с неточен прочит[4] (Дончева 2011, 104, кат. № 201). От него са запазени част от горното рамо и дясно хоризонтално рамо от обратната страна (обр. 4). На горното рамо са гравирани два образа (допоясен архангел, а под него – св. Богородица?), а на рамото от обратната страна е запазена част от гръцки молитвен надпис: ΝΑ ΤΟΝ C(ε)... /ΠΑΡΕΚΑΛΕ/ CΕ ΔΟΟΗ(δοςη) Κ(αι) [Да се измоли за (здравето на .... и да бъде) за дар и (благодарност към св. ....)]. Молитвеният текст като цяло е същия, както на разглеждания кръст със св. Георги и при всички случаи изисква използване на падежни форми в имената на молителя и светеца – покровител.

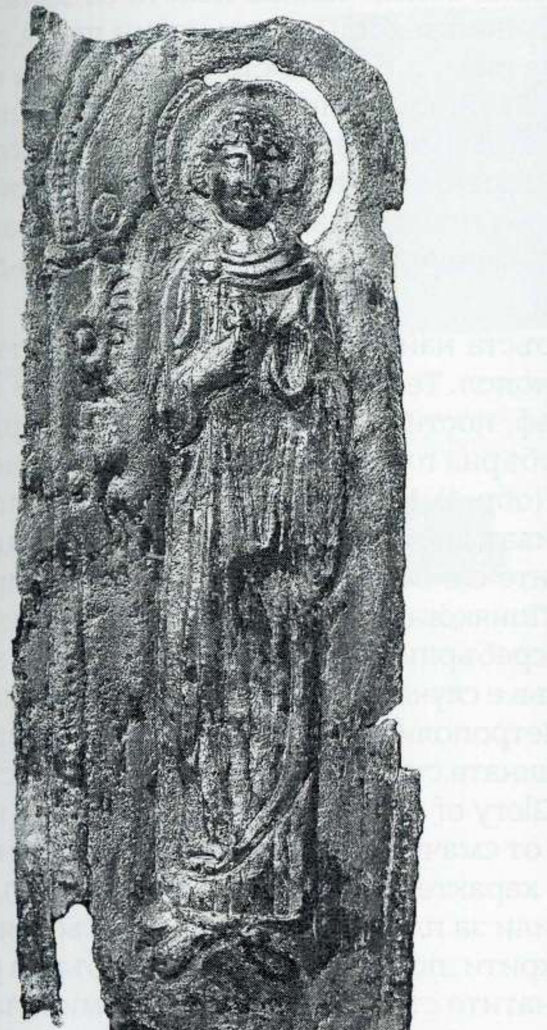

Обр. 5
Меден обков на икона с изображение на св. Георги от колекция Шмидт, Мюнхен, XI-XII в. (по Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Mainz am Rhein. 2001, kat. No. 135.)

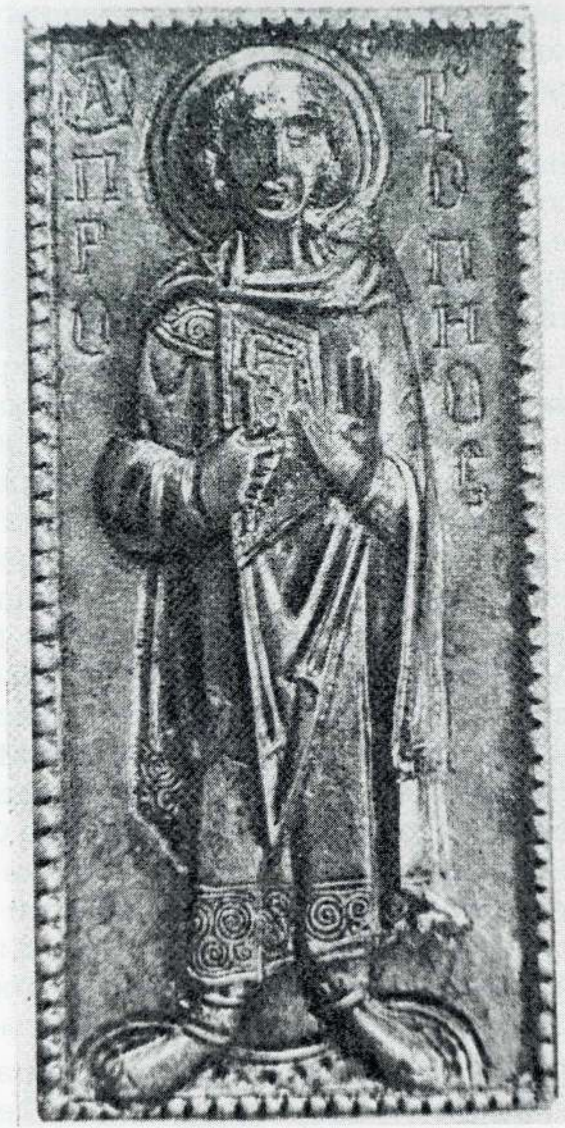

Обр. 6
Бронзовата икона с изображение на св. Прокопий (XII в.) от Музея на Войводина в Нови сад. (по А.Банк.Прикладное искусство Византии IX-XII вв. М., 1973., рис. 55)

За определянето на кръста от Трапезица е необходимо е да се направи опит за цялостна реконструкция (обр. 3). От външната страна на релефната вълнообразна рамка се вижда продължението на пластината, която е завивала по страниците и е оформяла неговия обков. Такива полета са запазени и от обратната част на кръста с молитвения текст. По този начин двете страни на кръста са образували своеобразна риза, в която е стояла опорната сърцевина на обкова (най-често от дърво). Възниква въпрос дали тази сърцевината не може да бъде част от Светия кръст. Няма достатъчно основания кръстът от Трапезица да бъде наричан реликварен, тъй като липсват данни той да се е отварял, подобно на енколпионите, а освен това, ако съдържаше части от Истинския Животворящ кръст, изображението върху него щеше да бъде Разпятие Христово.

---

[4] Кръстът е постъпил в РИМ-В.Търново през 1982 г., заедно с цяла група кръстове-енколпиони от околностите на Велики Преслав, като откупка от Н. Георгиев от гр. Шумен. Веднага след откупката имах възможност да работя с оригинала, както и да направя фотографии.

Византийската изработка на кръста най-вероятно трябва да се търси в ателиетата на столицата Константинопол. Техниката на изпълнение е смесена. Изображението е във висок релеф, постигнато чрез изчукване върху матрица на кръстовидно оформена сребърна пластина, а детайлите и орнаментите са доработвани чрез гравиране (обр. 1). Кръстът е сглобен от две половини с П-образен профил, които покриват двете страни на дървена сърцевина и се свързват, застъпвайки страниците си. Вероятно те са били фиксирани с фини нитчета или са били запоени. Понякога за да се запазят релефните изображенията, изчукани върху тънки сребърни или златни листи, те са запълвани с мек, пластичен материал. Такъв е случаят с позлатената сребърна риза на скъп процесиен кръст от музея Метрополитен. При неговата реставрация, специалистите откриват, че от вътрешната страна релефът е запълнен с вещество, което приличало на талк (The Glory of Byzantium, 1997, 62-64, cat.no.25). Така изображенията са предпазвани от смачкване. В разглеждания случай категорично не може да се определи характерът на опорния материал, дали става въпрос за дървена сърцевина или за пластичен материал. Състоянието в което фрагментите от кръста са открити, подсказва, че тази сребърна риза е разкъсана, а оцелелите части от огънатите страници са се деформирали.

Близко до стила, иконографията и техниката на изработка на разглеждания кръст е изображението на св. Георги върху меден обков на икона (XI-XII в.), съхраняван в колекция Шмидт, Мюнхен (Byzanz. Das Licht 2001, 131, kat. No. 1.35). Палеографията на гравирания означителен надпис е също еднаква (обр. 5.). При кръста от Трапезица, обаче, се наблюдава по-голямо разнообразие в детайла и орнаментирането на туниката и наметалото. В това отношение много по-близко стои бронзовата икона с изображение на св. Прокопий (XII в.) от Музея на Войводина в Нови сад (Банк 1973, рис. 55). Сходна е декорацията върху таблията и широкия кант в долната част на наметалото, както и украсата на лентата върху рамото и ботушите (обр. 6). Разлика се намира само в палеографията на буквите и в технологията на изпълнение, постигнато чрез отливане. Самият образ на св. Георги е идентичен с този от допоясно изображение на св. Прокопий (XII в.) върху бронзов обков от колекция Шмит, Мюнхен (Die Welt von Byzanz 2004, 178, kat. No. 220) (обр. 7).

От първите разкопки на Трапезица, проведени от Ж. Сьор, е известен още един такъв паметник – позлатен обков на портативна икона от втората половина на XII- началото на XIII в. (Тотев, Косева 1999, 298-306; Тотев 1994, 133-140; Ваклинова 1994, 201-209). Върху него са запазени прави и бюстови светци, сред които и допоясно изображение на св. Георги, представен като мъченик с кръст пред гърдите (обр. 8). Орнаменталната украса на туниката и

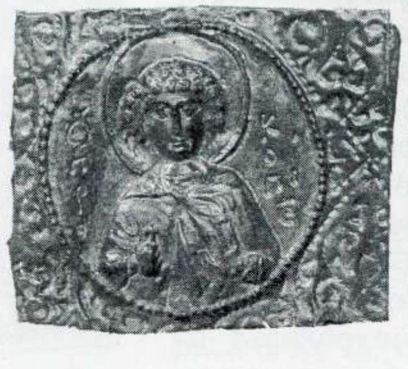

Обр. 7
Изображение на св. Прокопий (XII в.), върху бронзов обков от колекция Шмидт, Мюнхен (по Die Welt von Byzanz- Europas Ostliches Erbe. München, 2004, kat. No. 220)

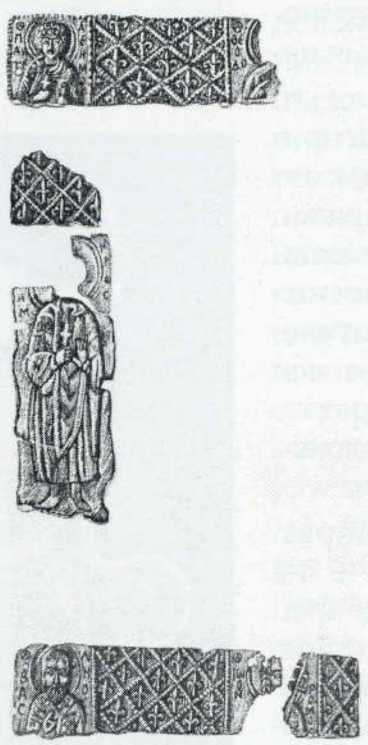

Обр. 8
Позлатен обков на портативна икона от първите разкопки на Трапезица. (втората половина на XII - началото на XIII в., графична рисунка)

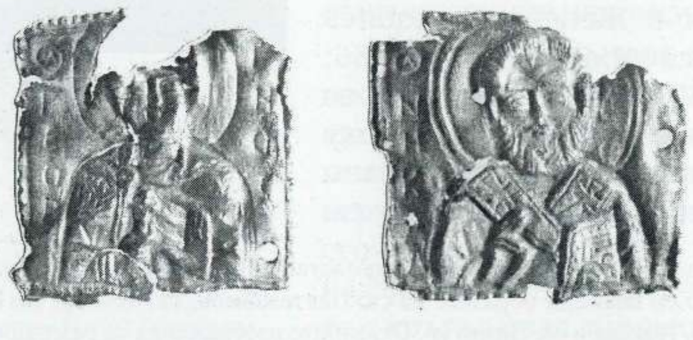

Обр. 9
Пластинки с изображения на св. Георги и св. Никола от обкова на портативна икона от Трапезица. (втората половина на XII - началото на XIII в.)

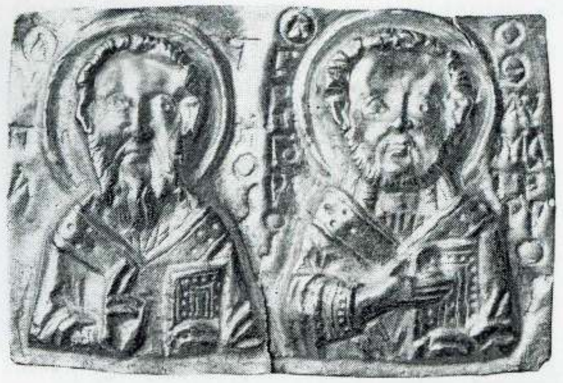

Обр.10
Фрагментът от златен обков с допоясни изображения на св. Ипатий и св. Григорий Чудотворецотколекция Шмидт, Мюнхен(XIIв.). (по Das Goldene Byzanz und der Orient. Schallburg, 2012 , kat. No. VI. 9.)

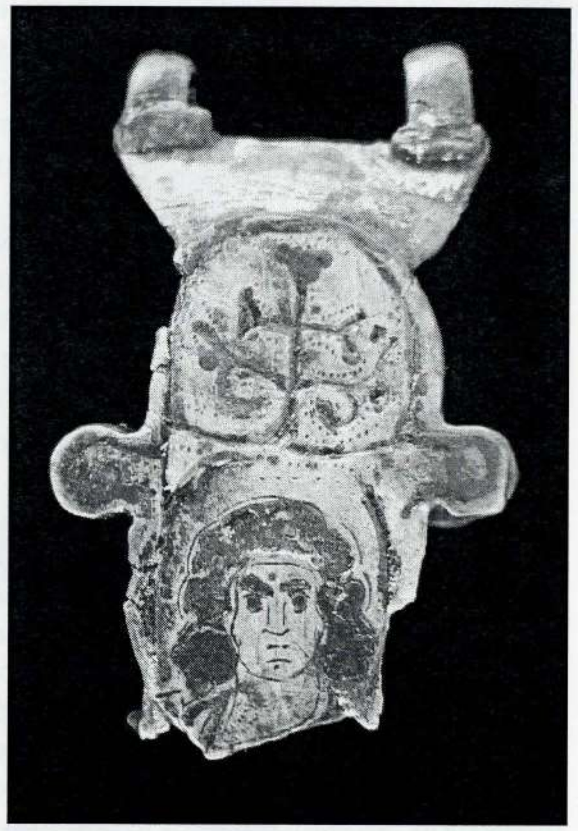

Обр.11
Сребърен нагръден кръст със св. Прокопий(?), ниело украса и позлата, открит при разкопките на църква № 19 на Трапезица. XII в. (РИМ-В.Търново)

наметалото е еднаква с фигурата върху разглеждания кръст, но изпълнението е по-непретенциозно (обр. 9). Такъв характер има и фрагментът от златен обков с допоясни изображения на св. Ипатий и св. Григорий Чудотворец от колекция Шмидт, Мюнхен (XII в.) (Das Goldene Byzanz 2012, 261, kat. No. VI. 9) (обр. 10). Все пак в технологично и иконографско отношение обковът от Трапезица[5] (обр. 8) стои близко до разглеждания кръст (обр. 1, 2). Последният обаче се отличава с изискания стил на изпълнение, свързан с константинополската торевтика от Комниновия период (обр. 3).

Подобни уникални творби на приложното изкуство от Средновизантийския период не са често срещани. Обикновено те попадат в Средновековна България по пътя на търговския импорт, като подаръци при дипломатически мисии и династични бракове или като военни трофеи. Такъв е характерът на още няколко кръста, на които също се спираме.

Единият от тях е открит при разкопките на същата църква № 19 на Трапезица [6]. Това е част от сребърен кръст-енколпион с ниело украса и позлата (Обр. 11). Иконографската характеристика на представения млад, голобрад светец, с права коса до раменете, насочва идентификацията му към св. Прокопий. Този кръст-реликварий намира точен аналог в Музея за изкуство и история в Женева (Antiquités Paléochrétiennes 2011, 86-88, cat. no. 36; Pitarakis 2006, 37, fig. 18). Става въпрос за изцяло запазен енколпион, върху който от едната страна е гравирано Разпятие Христово, а от другата – св. Никола в цял ръст и допоясни образи на военни светци (обр. 12). Изработката на тази група кръстове обикновено се отнася към XI в., но, според нас, съществуват сериозни основания, те да бъдат датирани в XII в.

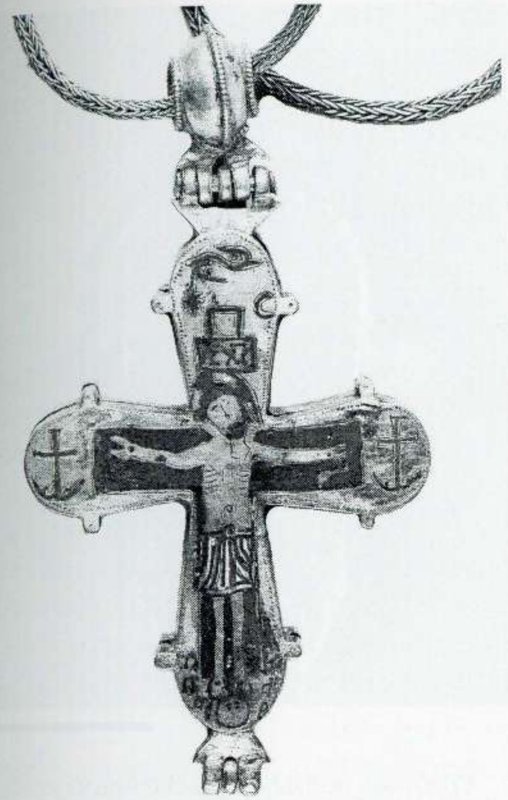

Обр. 12
Сребърен кръст-енколпион от Музея за изкуство и история в Женева.(XI-XII в.)(по Antiquités Paléochrétiennes et Byzantines, III-e – XIV-e siècles. Collections du Musée d'art et d'histoire – Genève. Genève, 2011, cat. no. 36.)

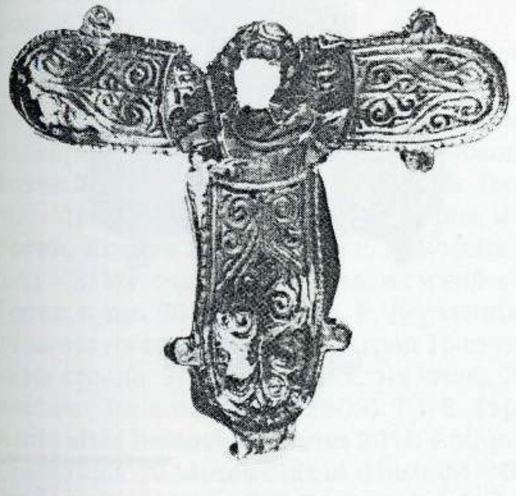

Обр. 13
Сребърен нагръден кръст с ниело украса и изображение на св. Георги от Велики Преслав. XII в. (по Ovcarov, N. Sur l'iconographie de St. Georges aux XIe-XIIe siecles. - Byzantinoslavica, t. LII, 1991, fig.4.)

От България са открити части от още два сребърни нагръдни реликварийни кръста с релефна и ниело украса (обр. 13, 14). При тях рамената са декорирани с растителен орнамент, а в медальон в средекръстието, е разположена релефно изчукана върху калъп допоясна фигура на светец. Върху единия кръст, открит при разкопките на църква № 5 на Трапезица през 1992 г., е показан Св. Пантелеймон (?) (Тотев 1999, 612), а на другия, намерен в околностите на Велики Преслав – св. Георги (Ovcarov 1991, fig.4). Датировката на последния в няколко публикации е отнесена в X-XI в. или XI-XII в., докато според нас е по-правилно да се търси във втора половина на XII в. или дори в самото начало на XIII в. (Ovcarov 1991, fig.4; Атанасов 2001, обр. 113; Дончева 2011, 418, кат. № 598; Тотев 2003, 60-66). За откриването на Преславския кръст не се знаят подробности, но за сметка на това от него е запазена най-голяма част – цялото хоризонтално и долното вертикално рамо. Изображението на светеца е изковано във висок релеф. Явно по тази причина е пострадал точно образът, който е отчупен, но за това пък около него стоят означителните надписи (обр. 13).

Другият аналогичен кръст от църква № 5 на Трапезица е изкован по същия начин от сребърна пластина върху матрица[7] (обр. 14). Запазено е горното вертикално рамо. В средата на кръста стои част от медальон с изображение на светец. От него е оцеляло само лицето с кръгъл овал, прическа, подредена в два реда букли, и двойно очертан нимб.

---

[5] Запазени са десет пластини от бронзов позлатен обков, които са значително обгорели. Цялостно или фрагментирано са запазени образите на св. Пантелеймон, св. Теодор, св. Георги, св. Василий, св. Йоан Кръстител, св. Никола и св. Димитър. Отделните изображения са разграничени едно от друго чрез фризова орнаментална декорация от ромбове, в които е разположен лилиев цвят. От двете страни на представените светци, са нанесени на гръцки език техните имена.

[6] Пол. инв. № 7 / 17.07.2009 г. Съхранява се в РИМ – В. Търново.

[7] Кръстът от църква № 5 на Трапезица е с пол. Инв. № 53/ 02.09.1992.

Без означителни надписи, както е случаят, светецът не може категорично да се идентифицира, но според някои типологични белези е по-вероятно това да е св. Пантелеймон.

Според формата и размерите на разглежданите кръстове и въз основа иконографията на представените върху тях светци войни и лечители, датировката им е по-правилно да се потърси в XII в. Като образци явно са използвани по-ранни кръстове-енколпиони, отлети от масивно сребро и украсени с клетъчен емайл и ниело (The Glory of Byzantium 1997, 170, ca. no. 1.20-1.23). В технологично отношение обаче, образите и идентичната орнаментална декорация на трите кръста е изпълнена от тънки сребърни листи, чрез изчукване и гравировка, а впоследствие са поставени позлатата и ниелото. Съчетанието на тези прийоми отнасят разглежданата продукция преди всичко към ателиетата на византийската столица от втората половина на XII в. В същото време липсата на екземпляри от тази група кръстове-енколпиони в двата корпуса, посветени на тези паметници (Pitarakis 2006; Дончева 2011), ни накара да им обърнем специално внимание.

В тази връзка се налага да спрем внимание на още един кръст, тъй като той е с идентична форма и конструкция, сравнително точно е датиран и се явява от значение за определяне на разглежданата група сребърни кръстове-енколпиони (обр. 15). Става въпрос за византийски златен реликварен кръст, украсен с клетъчен емайл, с по-малък формат от разглежданите, но с абсолютно същата форма и принцип на поместване на композицията – Разпятие Христово от едната страна и образите в медальони на Христос и четиримата евангелисти от другата (The Glory of Byzantium 1997, 498, ca.no. 335). Той е датиран в началото на XIII в. и произхожда от гроба на принцеса Ричица, починала в 1212 г. и погребана в църквата на св. Бендт в Рингстед (Дания). По отношение определянето на мястото на изработката на енколпиона съществува предположение, което го свързва с ателие, работило по време на Латинското управление в Солун (1204-1224) (Wessel 1967-1968, 185), или че става въпрос за Константинополска продукция от края на XI- до началото на XIII в. (Lindahl 1980, 4-7). По-логично е да се настоява за изработката на кръста във византийската столица във втората половина или в края на XII в.

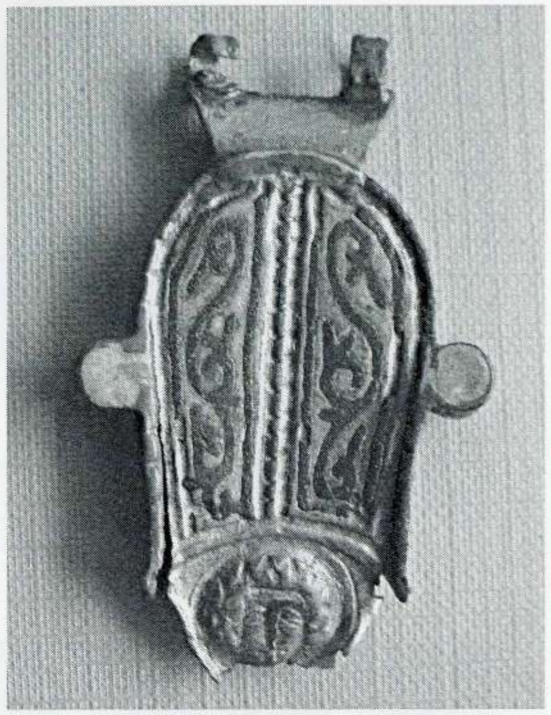

Обр.14
Сребърен нагръден кръст с ниело украса, и изображение на св. Пантелеймон от разкопките на некропола на църква № 5 на Трапезица. XII в.

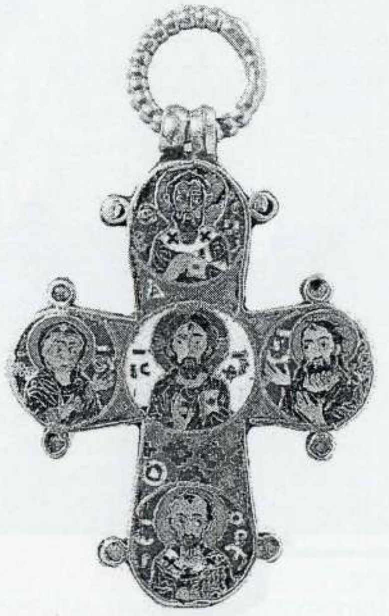

Обр.15
Златен реликварен кръст, украсен с клетъчен емайл от Националния музей на Дания, Копенхаген. (ранен XIII в.) (по The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261. Ed. H. Evans and W. Wixom. New York, 1997, ca.no. 335.)

Възможност за прецизиране на датировката на тези енколпиони предоставя и кръстът на св. Пантелеймон, открит в гроб № 12 от некропола на църква № 5 на Трапезица, в който са регистрирани две нива на погребване. Първото, в което попада и гроб № 12, е от края на XII-XIII в., а второто е от края на XIII- началото на XIV в. (Генова 1994, 105). Откриването на разглежданите сребърни кръстове-енколпиони от Трапезица в археологическа среда подкрепя анализа и направените корекции за преосмисляне на датировката им на границата между Къснокомниновото и Раннопалеологовото изкуство. Изключение прави разгледаният сребърен кръст с изображение на св. Георги и молитвен надпис от Леонтий, поръчал тази изящна творба в някое от ювелирните ателиетата на византийската столица през XII в.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов 2001: Г. Атанасов. Св. Георги Победоносец. Култ и образ в Православния Изток през Средновековието. Варна, 2001.

Банк, 1973: А. Банк. Прикладное искусство Византии IX-XII вв. Москва, 1973.

Ваклинова 1994: М. Ваклинова. По повод на части от икона от Велико Търново. - В: Сб. В чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 201-209.

Генова, 1994: З. Генова. Разкопки на църква № 5 на Трапезица. – Археологически открития и разкопки за 1992-1993. В. Търново, 1994, 105.

Дончева 2011: Л. Дончева. Средновековни кръстове-енколпиони от България IX-XIV г., София, 2011 г.

Тотев 1994: К. Тотев. Сребърен обков от старите разкопки на Трапезица. - ИИМВТ, IX, 1994, 133-140.

Тотев 1999: К. Тотев. Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. // Търновска книжовна школа. Т. 6. В. Търново, 1999, 601-619.

Тотев 2003: К. Тотев. Г. Атанасов. Св. Георги Победоносец. Култ и образ в Павославния Изток през Средновековието. Зограф, Варна, 2001, 366 стр. - Археология, 2003, 3, 60-66 (рецензия).

Тотев, Косева 1999: К. Тотев, Д. Косева. Два сребърни обкова на икони от Търновград и Охрид. - В: Източното православие и европейската култура. Варна, 1999, 298-306.

Тотев и др. 2011: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква № 19 и Централен площад. Разкопки 2007-2009). Т.1. В. Търново, 2011.

Antiquités Paléochrétiennes 2011: Antiquités Paléochrétiennes et Byzantines, III-e – XIV-e siècles. Collections du Musée d'art et d'histoire – Genève. Genève, 2011.

Byzanz. Das Licht 2001: Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Mainz am Rhein, 2001.

Die Welt von Byzanz 2004: Die Welt von Byzanz – Europas Östliches Erbe. München, 2004.

Das Goldene Byzanz 2012: Das Goldene Byzanz und der Orient. Schallburg, 2012.

Lindahl 1980: F. Lindahl. Dagmar korsct Oro-og Roskilde korsct. Copenhagen, 1980.

Ovcarov 1991: N.Ovcarov. Sur l'iconographie de St. Georges aux XIe-XIIe siecles. - Byzantinoslavica, LII, 1991, 121-129.

Pitarakis 2006: B. Pitarakis. Les Croix-reliquaires pectorals Byzantines en bronze. Paris, 2006.

The Glory of Byzantium 1997: The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261. New York, 1997.
Wessel 1967-68: K. Wessel. Byzantine Enamels from the 5th to the 13th Century. Greenwich Conn and New York, 1967 and 1968.

CONSTANTINE TOTEV

SILVER PECTORAL CROSS FROM TRAPEZITSA EXCAVATIONS

The here presented silver cross from Church N 19 in the fortress of Trapezitsa has been composed of two parts found at different times (fig. 1-3). The front side of the facing on the surviving vertical arm (7,5 x 1,5 cm) bears a representation of St. George in full size depicted as a martyr with a cross over his chest. A Greek inscription with his name has been arranged in two vertical lines above the figure of the Saint: Α(γιον) ΓΕΟΡΓΙΟΝ. The name has been written in the Dative case although the inscription describing the figure requires the Nominative case.

From the other side of the facing covering the back side of the cross only the right horizontal arm has been preserved measuring 2,7 x 2,2 cm. It keeps only the end of a prayer text: (τ)ΟΝ ΔΟΥΛΟΝ ΛΕΟΝΤΑΝ (... of servant Leontius), arranged in two horizontal lines. The observations give grounds to suggest the reconstruction of the text. It appears to be a prayer or thanksgiving addressed to the Saint on behalf of the cross owner. The Dative case employed implies the following conditional formula: (to be made as a gift) to St. George (and for praying for health) of servant Leontius.

The excavations on Trapezitsa have revealed a gold-plated facing of a portable icon bearing upright and bust saints from the 12th – early 13th c. (fig. 8, 9). Concerning its technological and iconographical aspects, this facing comes very closely to the cross here discussed. However, the cross is distinguished for its refined style of work associated with the Constantinople toreutics from the Komnenos period.

Similar pieces of the Byzantine art do not appear frequently (fig. 4–10). A couple more silver crosses are known so far we point out as analogies (fig. 11–15). Usually they have come to Medieval Bulgaria via commercial import, as gifts at diplomatic missions and dynastic marriages or as war trophies.

ДЕЯН РАБОВЯНОВ

МЕДЕН СЪД ОТ РАЗКОПКИТЕ В ЮЖНИЯ СЕКТОР НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Откриването на напълно запазени средновековни метални съдове по време на археологически разкопки е рядко явление. От голямо значение при представяния тук паметник е и ненарушеността на средата, която дава информация за неговата датировка и употреба. Откритият по време на проучванията в Южния сектор на Трапезица съд не е използван по първоначалното си предназначение, а като хранилище за ценности. Неговите форма, устройство, размери и украса го отличават от досега известните средновековни медни съдове, както от България, така и от византийския културен кръг като цяло, превръщайки го в паметник без аналог. С публикуването му се надявам не само да допринеса за обогатяването на тази област от материалната култура, но и да изкажа своето уважение към проф. дин Станислав Станилов.

Среда на откриване и функция

Медният съд е открит в жилище № 9, принадлежащо на квартала от втората половина на XIV в. (обр. 1) (Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2013). Сградата е разположена на юг от една от главните улици на Трапезица, свързваща Югоизточната с Югозападната порта на крепостта, и на изток от алеята, която съединява вътрешността на квартала с тази улица. Самото жилище № 9 е с размери 5,10х6,75х6,80х6,20 м, като зидовете му са с доближаващ до редов градеж от ломени и полуобработени камъни, споени с кал. Подът е от жълта трамбована пръст, а при входа и частично от каменни плочи. Именно в подовото ниво от трамбована пръст бе разкрита овална яма, оградена с ломени камъни, с размери 0,40х0,50 м и дълбочина 0,25 м. Тя е вкопана в жълтата пръст на пода, а последните 0,05 м и в лежащата отдолу материкова скала (обр. 2). Ямата отстои на 0,45 м северно от южния и на 1,30 м западно от източния зид на постройката (обр. 1 и 2).

Откритият в ямата съд лежеше на едната си страна върху счупената странична дръжка, а превезлото бе залепнало за устието (обр. 2). Само шийката на съда бе запълнена с пръст. На дъното му бе открита залепнала сребърна монета на цар Иван Александър със сина му Михаил Асен (обр. 3). Други две монети, нетипични за хронологическия период на средата на откриване (между 1370 и 1400 г.), бяха намерени в запълващата ямата пръст до съда. Това са един силно изтрит анонимен фолис клас С, препечатка върху фолис клас А3 (1034-1041) и добре запазена медна монета на цар Константин Асен (1257-1277), тип III[1].

---

[1] Благодаря на колегата Стоян Михайлов от РИМ-Велико Търново, който извърши определянето

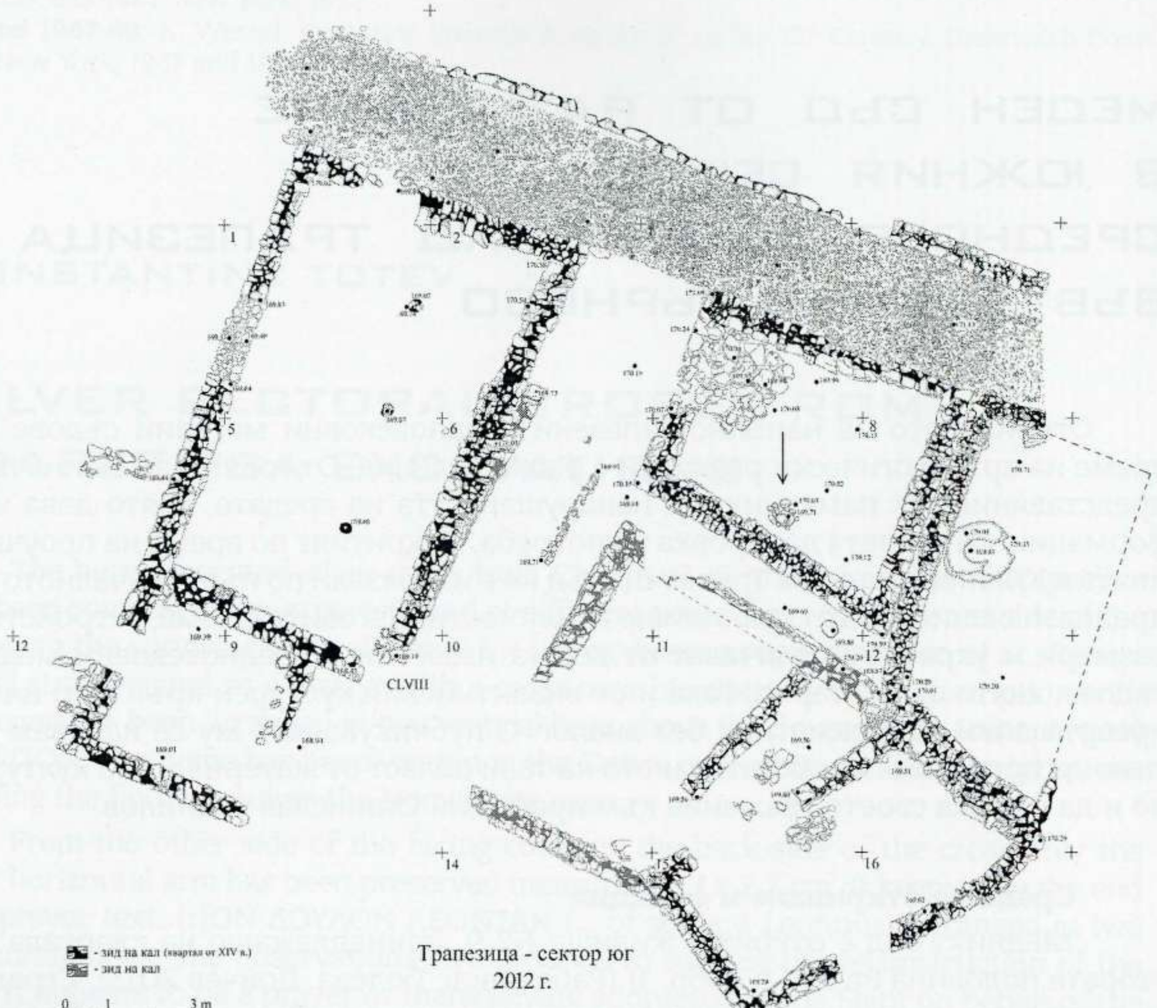

Обр. 1
План на сградите в североизточната част на жилищния квартал от втората половина на XIV в.

Позицията на откриване на съда в камера на пода и намерената залепнала за дъното сребърна монета ясно показват функцията, която е изпълнявал в жилището – хранилище за ценности. Немалко примери за подобна вторична употреба на метални съдове има и от българските земи, макар и от периода края на XII- началото на XIII в. Такива са колективните находки от византийски монети, поставени в медни кани, открити между Веселиново и Смядово до Преслав (Господинов 1938, 431-432), до с. Горнослав, Пловдивско (Джамбов 1961, 1-5) и в землището на гр. Стражица (Султов и др. 1983, 12). За трезориране на ценности, и то вероятно основно на монети, свидетелства и откритата в съда от Трапезица сребърна монета, която е с добре съхранен релеф и очевидно не е циркулирала активно (обр. 3).

Периодът на използване на медния съд като хранилище за ценности съвпада с този на използване на жилище № 9, т.е. времето между $70^{\text{-те}}$ години и края на XIV в. (Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2013). Вероятно с напускането на жилището е свързано и изпразването на съдържанието на съда. Това очевидно е станало набързо и под натиск, което обяснява останалата на дъното сребърна монета и изоставянето на един голям меден съд, който, макар да не е бил ползван по предназначение и да е имал дребни повреди, е притежавал собствена стойност дори само заради метала[2]. Датировката на изоставянето на жилище № 9, а и на целия квартал като цяло е в края на XIV- самото начало на XV в. (Рабовянов 2010, 118; 2012; Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2013). Най-вероятно това събитие е свързано с превземането на Търновград от османските турци през 1393 г. и с последвалите го изменения в градския живот.

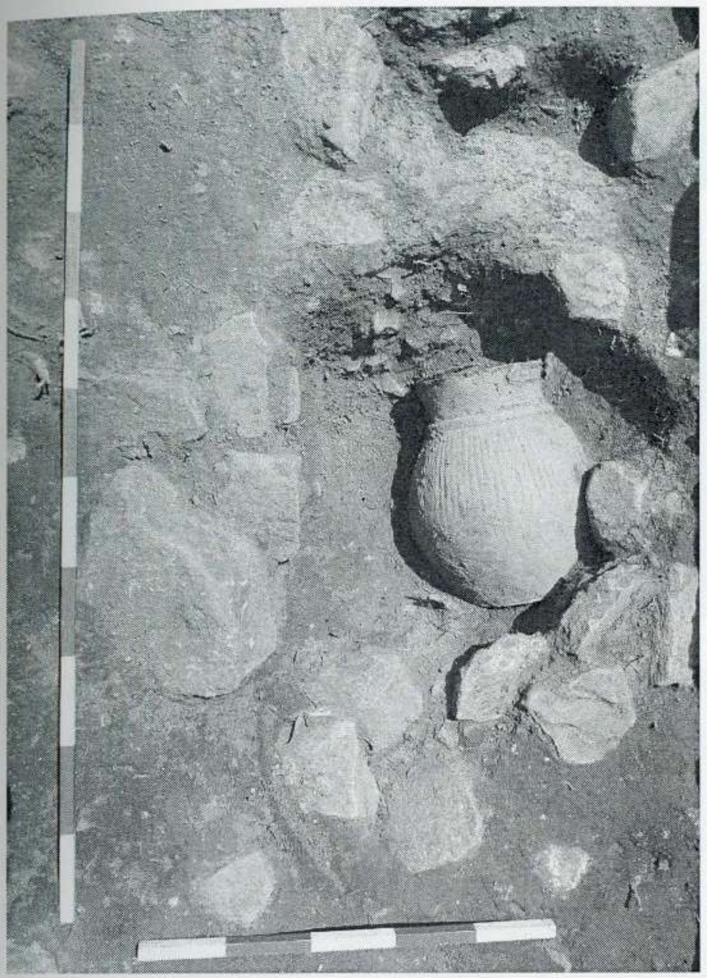

Обр. 2
Камерата в пода на жилище 9 с медния съд в нея. Състояние в момента на откриване.

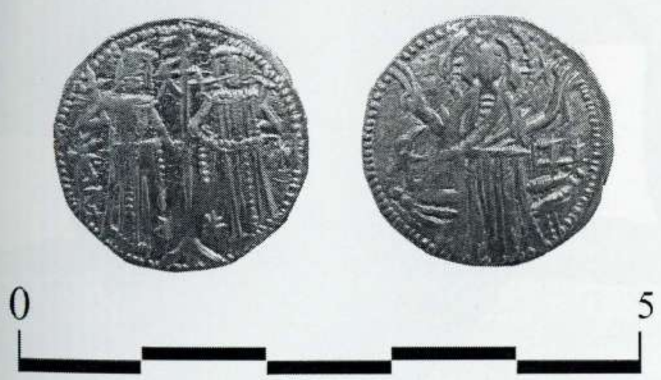

Обр. 3
Сребърна монета на цар Иван Александър с Михаил Асен, открита на дъното на съда. Снимки: лице/опако. Сн. Д. Рабовянов.

Макар че в българската научна литература е изказвано мнение, че металните съдове са били ползвани като каси и са били специално изработвани за тази цел (Джамбов 1961, 5), формата на предметите и средата на откриване на повечето от тях ясно показват, че става въпрос за вторична функция[3]. Такъв е случаят и при откритията на Трапезица съд, който има и огъване от удар на едната си страна, съпътствано с малка пукнатина, които биха попречили да се използва по предназначение. Първоначалната му функция би могла да се възстанови

на монетите, открити през 2012 г. в Южния сектор на Трапезица.

[2] Стратиграфските наблюдения ясно показаха, че съдът е покрит с ненарушен пласт от руините на жилище № 9. Т.е. съдържанието му е било взето при напускането на сградата, а не при по-късна иманярска интервенция, каквато е регистрирана до северната стена на постройката.

[3] Теорията на Джамбов бе отхвърлена от Б. Борисов в публикацията на селището върху могилата до с. Дядово (Borisov 1989, 105-108).

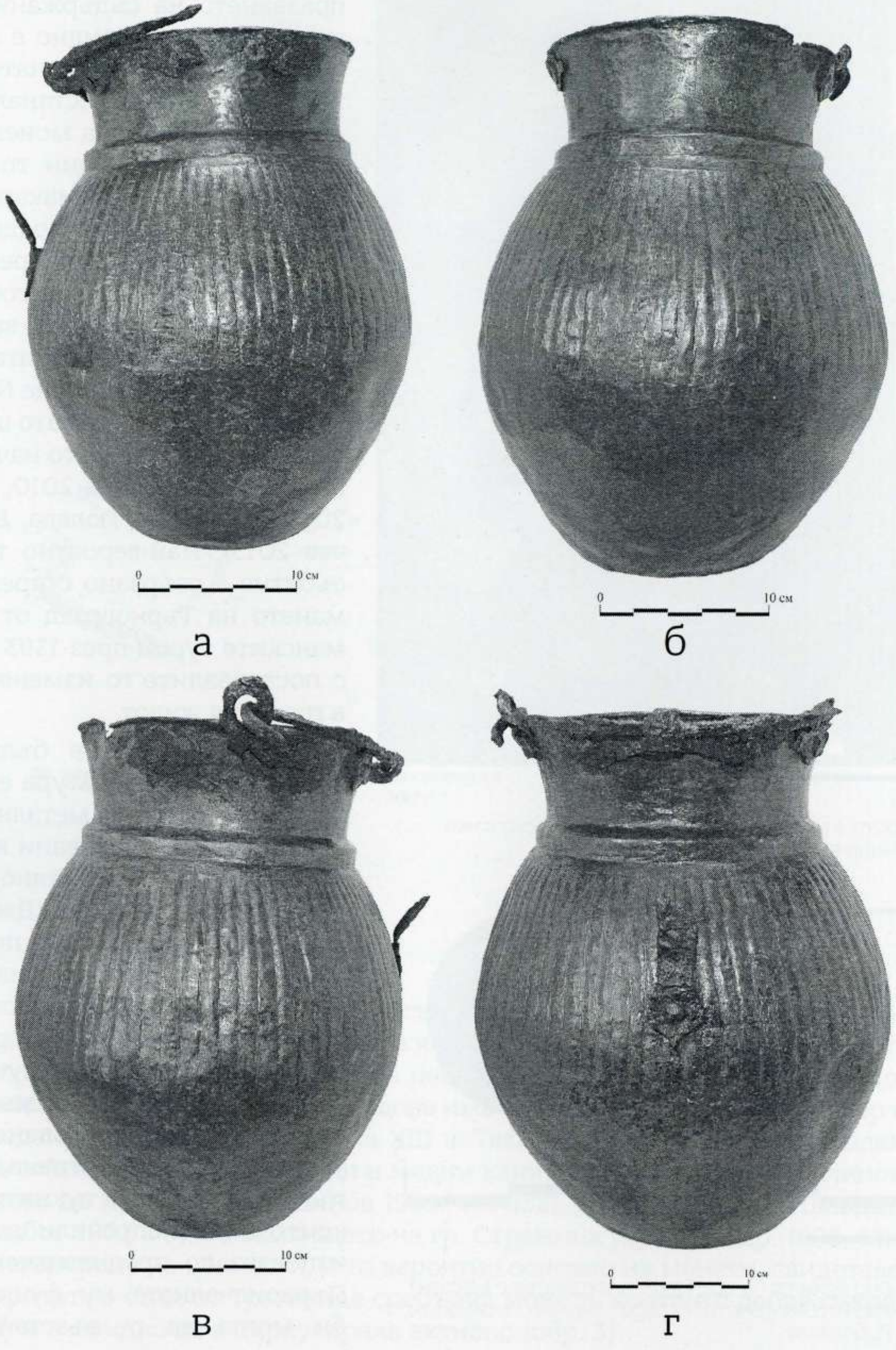

Обр. 4
Медният съд, състояние след почистване и консервация. Сн. Д. Рабовянов.

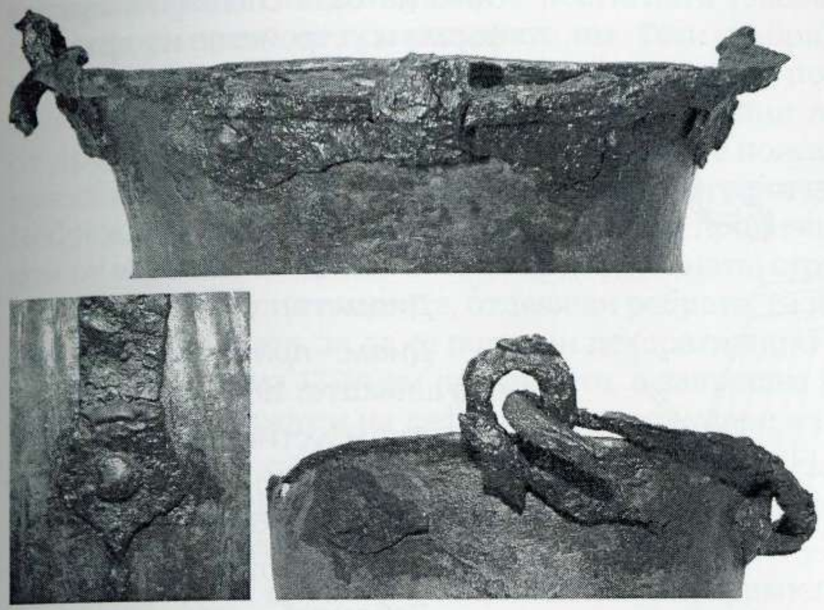

Обр. 5
Детайли дръжки.
Сн. Д. Рабовянов.

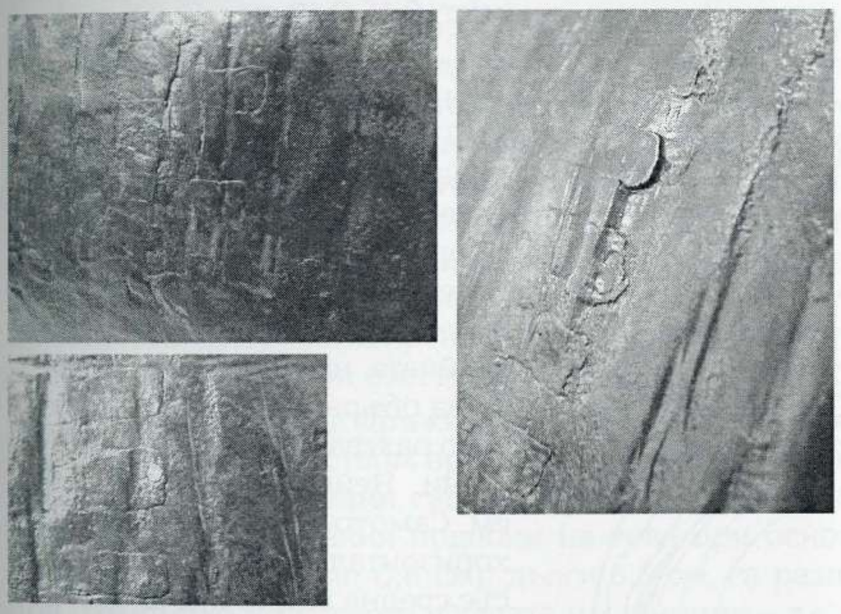

Обр. 6
Детайли от оформянето на шева, съединяващ частите на съда.
Сн. Д. Рабовянов.

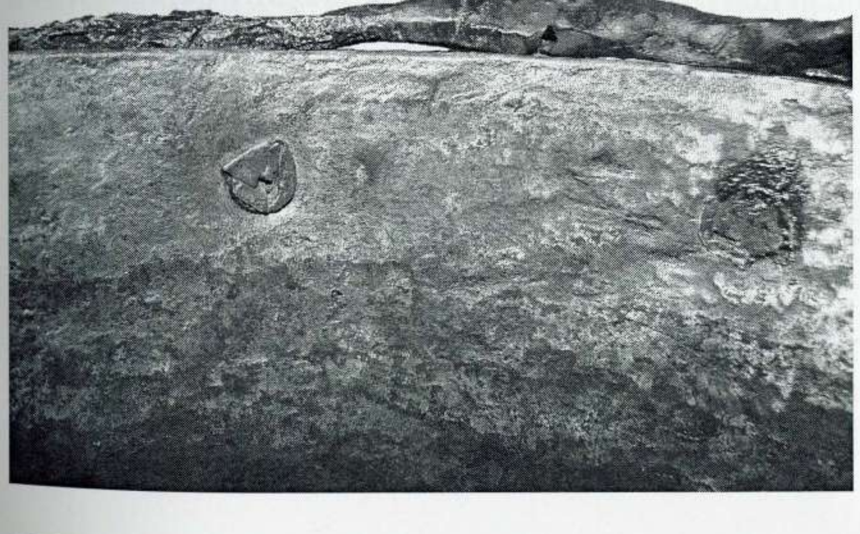

Обр. 7
Детайл – калайдисване отвътре на устието на съда и медни нитове.
Сн. Д. Рабовянов.

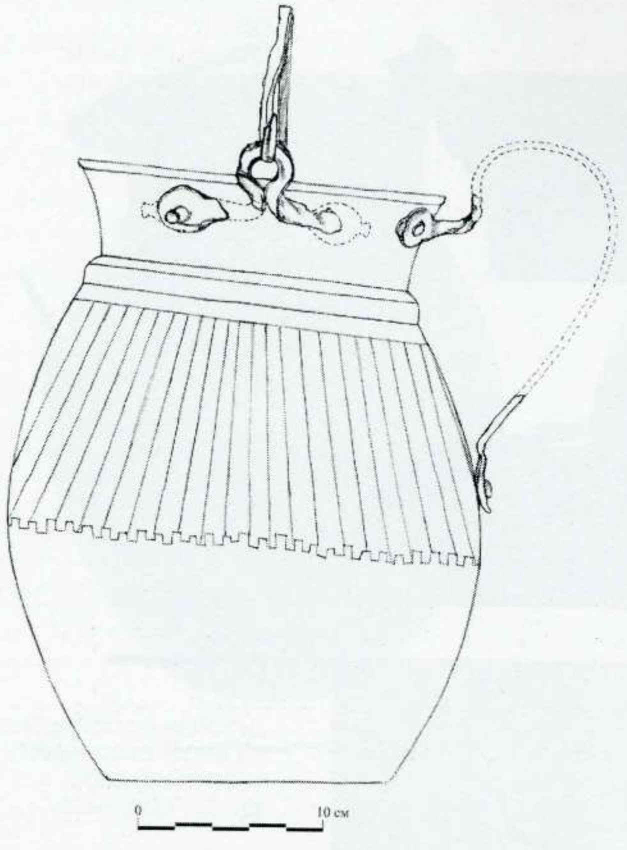

Обр. 8
Медният съд след почистване и консервация, изглед отстрани – рисунка (худ. Хр. Хубанов).

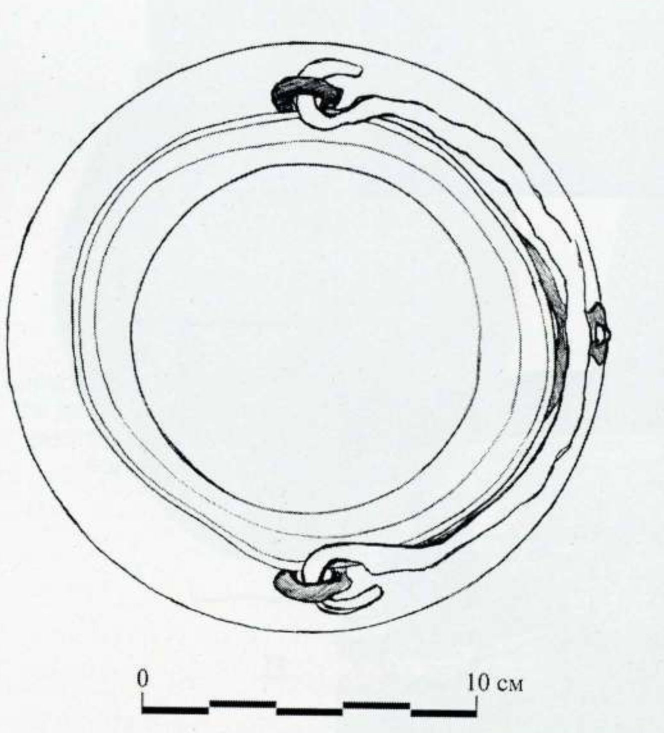

Обр. 9
Медният съд след почистване и консервация, изглед отгоре – рисунка (худ. Хр. Хубанов).

само на база специфичните му форма и устройство на дръжките.

Описание

Пол. инв. номер: 3485.

Височина: 32, 6 см.

Диам. дъно: 15,4 см.

Диаметър тяло: 28,70 см.

Диам. при релефния ръб под шийката: 19,3 см.

Диам. устие: 18,9-19,4 см.

Тегло (след консервация и почистване): 2160 гр.

Обем: 11,5 л.

Дебелина на металния лист: 0,15-0,16 см.

Разглежданият съд има подобна на гърне форма (обр. 4а-г, 8). Тялото му под шийката има яйцевидна форма, като височината му е 24,5 см. То е отделено в горната си част с висок 1,5 см релефен ръб, оформен с прегъване на метала под тъп ъгъл. Шийката над него има формата на обърнат пресечен конус, с леко разтварящи се към устието стени. Нейната височина е 5,5 см. Самото устие има форма на хоризонтален, извит навън ръб, със средна ширина 0,45 см.

Медният съд въздейства както с размерите си, така и със специфичната си украса. Освен вече описания по-горе релефен ръб, отделящ тялото от шийката, другият елемент на декорацията също е съсредоточен върху плещите на съда (обр. 4 а-г, 8). Той е оформен от леко изпъкнали вертикални релефни „ребра". Те са широки средно 1 см при основата (при частта от съда с най-голям диаметър) и 0,8 см в горния си край (под релефния ръб). По този начин е постигнато плавното им събиране нагоре без деформиране на ориентацията им. Тези „ребра" са оформени чрез леко изчукване отвътре навън, а визуалният ефект е подсилен чрез рамкирането им със сравнително грубо изпълнени врязани линии, отделящи ги едно от друго. Подобна линия ограничава и отгоре пояса с релефна украса. Друга врязана линия, отстояща на 0,8 см над нея, ограничава отдолу релефния ръб. Небрежната изработка на врязаната украса проличава при излизането на някои от вертикалните линии над хоризонталната, ограничаваща отгоре релефния пояс. Очевидно линиите, отделящи ребрата, са нанесени след врязването на хоризонталната, за да се подсили декоративният ефект. Поясът с релефна украса започва на 13-14 см над дъното, а завършва на 42,5 см над него. Тези вариации се дължат и на деформациите от удари върху съда.

Особеният характер и нетипичност на съда са обусловени най-вече от двете му дръжки. Те са от желязо, но нитовете, с които са прикрепени към тялото, са от медна сплав.

Първата от дръжките е като на кана и е разположена отстрани на съда (обр. 4а-г, 8). Основата ѝ е оформена като овално разширение с триъгълен издатък, насочен надолу (обр. 5). Неговият връх отстои на 15,4 см над дъното. Тук е и закрепването на дръжката към стената на съда посредством меден нит с диам. 0,9 см, чийто център е разположен на 17,1 см над дъното. Тази, оформена като листо основа на дръжката е широка 2,8 см, като нагоре рязко се стеснява до 1,9-2 см, за да достигне до 1,8 см при горната част на дръжката на нивото на устието. Това не за сметка на здравината, тъй като там дръжката е по-дебела. Корозията и консервационната намеса затрудняват да се установи точната дебелина на пластината, оформяща дръжката, но тя е около 0,1 см при листовидното разширение при основата, нараства до 0,3 см над него и достига 0,5-0,6 см при отстъпа при устието.

В горния си край дръжката е прикрепена към устието (обр. 5, 8). Това е осъществено посредством оригинална конструкция, наблюдавана и при други средновековни медни съдове, която осигурява значителна здравина. Две листовидни разширения подобни на това при основата, които обаче имат по-тесни шийки (само 0,8 см), дълги 5,5 см, са разположени хоризонтално под самия ръб на устието. Общата им ширина – т.е. ширината на дръжката по хоризонталата, е 12 см. В средата двете железни пластини се съединяват в една, широка 2 см в основата. От нея почти под прав ъгъл нагоре се издига дръжката. Посоката на двете запазени части – основата и върхът, на дръжката показва, че тя се е издигала над устието и навън от него като на кана. Оформеният между стената на съда и издигащата се нагоре част от дръжката отстъп с ширина около 2 см е служил там да легне другата дръжка – превеслото, и по този начин то да не пречи при накланянето и изсипването на съдържанието на съда.

Тази втора дръжка на съда е типично превесло (обр. 4 а-г, 8, 9). То има ширина 22 см и височина на дъгата 10 см. Направено е от желязна дръжка с правоъгълно сечение. Тя е широка 1 и дебела 0,5 см в средата, но към краищата, където са извитите куки за окачване, е приплесната и ширината ѝ става 1,5 см, а дебелината 0,3 см. Самите куки за окачване са широки 0,6 и дебели 0,7 см.

Превезлото е закачено за железни уши. Всяко едно от тях е във вид на издължена халка, висока 3,5 см, широка 2,5 см и дебела 0,7 см (обр. 5, 8, 9). В долната си част тези халки не са затворени, а краищата на пръчката, от която са направени, се разминават и преминават в разположени успоредно на устието пластини, разширяващи се в листовидни плоски части. Последните са закрепени с по един меден нит в средата им и са разположени непосредствено под устийния ръб. Предвид лошата им запазеност размерите на тези листовидни пластини – дължина 4 см и ширина 2 см, са дадени в средни стойности. Конструкцията на тези държачи е сходна на горното захващане на вертикалната дръжка и е още едно свидетелство за едновременната им направа.

Съдът е изработен с коване. Следите от оформянето се виждат основно от вътрешната му страна, но се забелязват на места и отвън, придавайки му леко груб вид. Има известни неравности на устието и върху релефния ръб на шийката. Предвид сложната форма и утилитарната функция на съда обаче те явно са сметнати за несъществени и не са прикрити или изгладени.

Тялото на съда е направено от три медни листа (обр. 4 а-г, 8). От един цял лист е оформено неговото дъно, като тази част свършва при най-изпъкналата част на корпуса. Самото дъно е леко изпъкнало навътре – конкавно. Горната част на съда е направена от два листа, съединени по вертикала. Тези два шева са разположени от двете страни на тялото, като оста им попада малко вляво от вертикалната дръжка (гледано към нея). Самата дръжка е занитена в долната си част само на 1 см встрани от шева. Това е свидетелство, че дръжките са сложени след сглобяването и оформянето на съда, както е и логично да се изпълни.

Шевовете, съединяващи трите части на съда, имат много оригинална и здрава конструкция (обр. 6). Показателно за качеството им е, че въпреки няколкото огъвания на стените навътре от удари шевът е нарушен несъществено – има само леко отлепяне на един зъб при вертикалния шев, противоположен на дръжката. Именно и там бе наблюдавана конструкцията на шева. Всъщност той представлява поредица от правоъгълни зъбчета, вместващи се едно друго като при цип (обр. 8). Макар и с различни размери дължината им не надхвърля 1 см, а ширината 0,5 см. Здравината на шева обаче е осигурена не само от страничното влизане на зъбците един в друг, но и от припокриването им един върху друг. Това е постигнато чрез изтъняване на предната част на всеки зъб и приковаването на двете част една към друга. При тази връзка не се забелязва използването на каквато и да е припояваща смес. Само при един зъб от вертикалния шев при дръжката – третия под релефния ръб, се забелязва кръгла глава на малко нитче, с диаметър едва 0,1 см. Възможно е това да се дължи на недоброто захващане на зъба към лежащия под него. Шевът е много добре изпълнен и почти не се забелязва отвътре и отвън.

За направата на врязаната украса е използван инструмент с късо право острие – вероятно секач. Следите от него показаха, че дължината на работната му част е 0,7-0,8 см.

Използваните за закрепването на железните дръжки медни нитове (обр. 7) по конструкция наподобяват съвременните – куха тръбичка, през която се изтегля цилиндричното тяло, завършващо с приплесната сферична глава. Съдът е имал допълнително метално покритие само отвътре. То е от бял метал – калайдисване, и е запазено частично само при устието.

По повърхността на съда има множество малки и две по-големи хлътвания от удари. Най-голямото от тях – върху най-изпъкналата част, на 8 см вдясно от вертикалната дръжка, е с размери 4х5 см и е довело до пукнатина в метала, дълга 2,5 см. Друга пукнатина има по периферията на дъното при леко огъване на страната, срещуположна на вертикалната дръжка. Като цяло повредите не са големи и са лесно възстановими. Дръжките също са били здрави. Това показва, че съдът целенасочено е натоварен с друга функция – тази на хранилище за ценности.

Първична функция

Големите размери, подобната на гърне форма и типът и разположението на дръжките дават насоки за разбиране функцията на изследвания съд (обр. 4 а-г, 8). Въпреки голямата му вместимост – 11,5 л, масивното превезло и сравнително широкото устие, съдът не може да бъде оприличен на котел. Макар частично формата, но най-вече страничната дръжка да го свързват с металните кани, то големите размери, широкото устие без специфичното за каните оформяне и наличието на дръжка превезло ясно показват, че в случая не става въпрос и за кана. Това става очевидно при сравняване с метални кани от средновековния период като откритите в Перник (Чангова 1992, 123-127), Дядово (Borisov 1989, 105-108) и Коринт (Davidson 1952, Plate 52[559]; Papanikola-Bakirtzi 2002, 334, №№370-373) и посочените по-горе съдове, служили за укриване на монетни съкровища (Господинов 1938, 431-432; Джамбов 1961, 4-5; Султов и др. 1983, 12). Очевидно в случая става въпрос за хибриден съд, използван за пренос, разливане, а вероятно и за затопляне на течност. Последното е оправдано, предвид че медните съдове притежават оптималните характеристики – равномерно затопляне и висока топлопроводимост, правещи ги най-подходящи за готвене, затопляне на вода и други домакински цели (Vroom 2012, 348). Каква обаче е била конкретната функция на съда от Трапезица? В конкретния случай даването на отговор на този въпрос се затруднява от липсата на преки аналогии и ограничеността на изворовата база.

Големи метални съдове със сходна форма са използване за поддържане на запас от топла вода, с която да се разрежда виното на пирове и събирания не само през Римския, но и през Средновизантийския период. Изворите показват, че тази практика се запазила във Византийската империя и след XIII в. (Vroom 2012, 348-350). Те обаче имат друго устройство и част от вътрешността им е заета от контейнер за горящи въглища, затоплящи водата. Поради тази причина представеният тук съд не може да се свърже с тези *authepsae*.

Предвид странната комбинация на дръжки – превезло и странична като на кана, не може да се изключи напълно, че става въпрос за кухненски съд. Той обаче не намира паралел сред доста разнообразните такива, направени от метал, описани в завещания от периода между XI и XV в. (Oikonimides 1990, 211). Въпреки това фактът, че съдът е бил калайдисан отвътре, не изключва възможността той да използван за затопляне или термична обработка на течна храна. Макар и да притежава релефна украса, формата и особено размерите на съда не предполагат той да е бил и трапезен. Липсва и външно метално покритие, което да имитира по-скъп материал – злато или сребро. Известната грубост в оформянето отвън също е свидетелство срещу тази функция.

По описание най-близки до съда от Трапезица са т.нар. *κακκαβοι* или *κακκαβια*. Те са описвани като дълбоки, устойчиви на огън гърнета или котли, отличаващи се по размери или материал, защото обикновено са от мед и като цяло имат от средни до големи размери. Имат две или една дръжки, от които едната задължително е превезло и са свързвани с металните котли. Освен за готвене са служили и за топлене на вода и смесване на хоросан при строеж. Споменава се използването им на бойните кораби като *κακκαβοπυροπχοροι* (Μπακιρτζής 1989, 131, pl. 9).

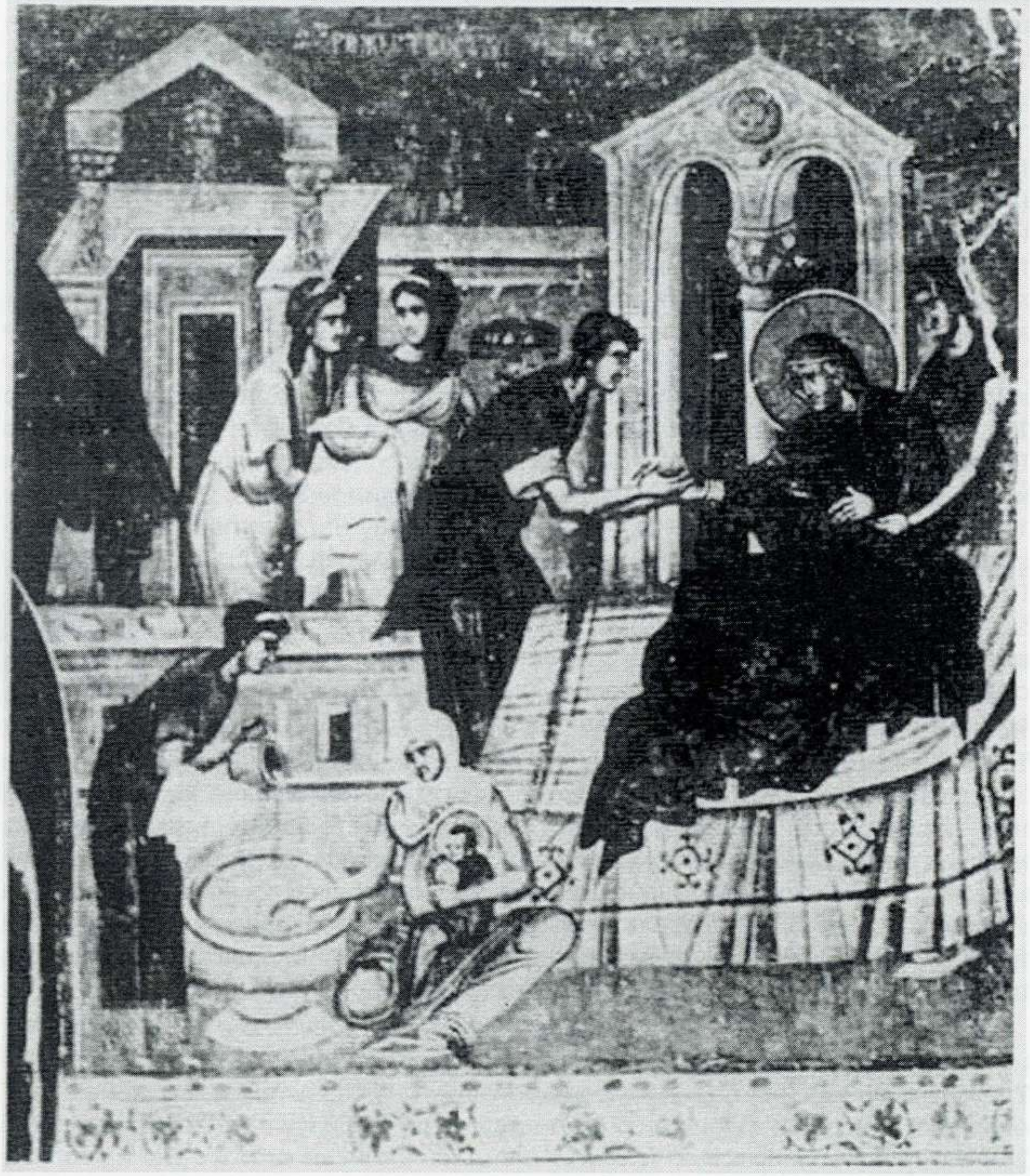

Обр. 10

Фреска със сцената Раждане на Пресвета Богородица, Студеница, 1313-1314 г., по Radojčić 1982, 89, Сл. 34

Известна насока за специфичната функция на изследвания съд дава един стенопис от църквата на манастира в Студеница, представящ сцената след раждането на Христос, датиран в 1313-1314 г. (обр. 10). На него, встрани от получаващата подкрепа след раждането Богородица, две жени се подготвят да окъпят в купел новородения Спасител. Седналата държи в скута си Христос и пробва с ръка водата в купела, изливана от другата жена, със специфичен по форма съд, който и предизвиква внимание. Става въпрос за среден по размери тумбест съд[4], приличащ на гърне, с широко отворено устие и странична дръжка като на кана. Жената го е хванала за дръжката и наклонила, за да излее водата, като го подпира отдолу с другата си ръка. Тя е увита с кърпа, което подсказва, че корпусът на съда е горещ, което заедно с цвета му ясно показва, че е метален. Макар и опосредствено, това, наред с характерните особености на разглеждания тук съд, биха могли да го свържат с екипировката за баня. Тези доста разнообразни по размери и форма съдове, необходими, за да се вземе и излее вода, са били обичайни за домашния бит предмети, макар и ограничени на брой. Последното било в сила дори в аристократичните домове – по един или два от всеки тип, което подсказва, че са били на разположението на цялото семейство за обща употреба. Цената на тези съдове в периода между XI и XV в., въпреки че са направени от метал, основно мед, е била невисока, от 2 до 6 перпера всеки (Oikonimides 1990, 210).

Датировка и принадлежност

Специфичната форма и украса на разглеждания съд не намират пряк аналог сред познатите паметници от този тип, което силно затруднява неговата атрибуция и датиране. Не по-информативна в това отношение е и средата му на намиране, тъй като очевидно той е попаднал вторично в жилищния квартал на Трапезица и е използван не по предназначение. Все пак, тя предоставя сигурен terminus ante quem в края на XIV в., а предвид вероятната продължителна употреба тази дата би могла да се свали до 70-те години на същото столетие.

Откриваните фрагменти и части от медни съдове в центровете на Второто българско царство от същия период, като другата цитадела на Търновград – Царевец, и в Червен и Шумен (Николова 1974, 219-223; Нешева 1985, 170-173; Антонова 1995, 108) също не предоставят полезни данни. В тези случаи става въпрос за малко на брой и неголеми фрагменти, които не дават информация за формата и украсата на съдовете. Някои железни превезла и уши за дръжки на съдове, закрепвани с железни нитове (Николова 1974, обр. 41; Нешева 1985, обр. 11б,12), са идентични на тези от съда от Трапезица. Те обаче могат да се свържат с много разнообразни по форма и предназначение съдове, а превезлата дори с дървени ведра. Наред с това консервативността на формата им ги изключва като хронологически индикатор.

Макар че засега по форма и комбинация на дръжките съдът от Трапезица да остава без аналог, то отчасти украсата му и устройството на страничната дръжка намират паралел сред една група медни кани от Средновизантийския период (XI-XII в.). Тези съдове имат слабо заоблено дъно, леко разширяващо се нагоре цилиндрично тяло, полегато наклонени рамене и висока цилиндрична шийка, прищипана отпред в улей за изливане. Датирани в периода XI-XII в., такива са открити както по време на археологически проучвания на византийски обекти като Коринт (Davidson 1952, 74, Pl. 52_{559}; Papnikola-Bakirtzi 2002, № 370-373), Перник (Чангова 1992, 123-127), селището до с. Дядово (Borisov 1989, 105-108), така и при случайни находки (Господинов 1938, 431-432; Джамбов 1961, 4-5; Султов и др. 1983, 12). По подобие на съда от Трапезица и те се състоят от три или четири съединени части. Използваната при тях техника обаче е различна.[5]

---

[4] Трябва да се отчита, че в другите представяния върху стенописи на тази много популярна сцена, използваният за изливане на водата съд, е винаги метална кана, сходна по форма с реалните паметници.

Използваният за украса релефен ръб, отделящ шийката на каните, особено при тези от Перник (Чангова 1992, 124-125, обр. 117_3), Дядово (Borisov 1989, 107, figs. 118-119) и Коринт (Davidson 1952, 74, Pl. 52_{559}) е много близък до този на разглеждания съд (обр. 4 а-г). Сходни по устройство и начин на закрепване на страничната дръжка са запазените железни дръжки на съдовете от Перник, и още две други открити самостоятелно на същия обект (Чангова 1992, 125, обр. 118). Разликата при повечето от тях е, че с изключение на една горния край на дръжката преминава в обръч, обхващащ гърлото на каните. Това обяснимо липсва при съда от Трапезица, при който заради големия диаметър на устието, горните краища на плоската желязна дръжка са закрепени под устието с медни нитове.

Трябва да се отбележи и една друга особеност, наблюдавана при представяния тук паметник. По принцип металните съдове влияят с форма и украса на керамичните, като тази тенденция може да се проследи през целия средновековен период. Формата и украсата на съда от Трапезица обаче го сближават с керамичните гърнета. И при тях украсата се концентрира основно върху частта от съда над най-широката му част.

Засега като работна хипотеза е приета датировка на съда в периода XI-XII в., като произходът му може да се обвърже с византийски производствен център. Не би могло да се изключи обаче и местен за България произход.

Появата на един сравнително ранен предмет, чието производство би могло да предшества с два века датата на средата на откриване, не е учудваща. На самата Трапезица има немалко примери, макар и с паметници, свързани с християнския култ – части от икони, процесийни кръстове и др. (Ваклинова 1994; Герасимова-Томова 1972; Тотев 1994а; 1994б; 1997; 1998), които показват дългия живот на определени предмети в средновековна среда.

В заключение бих искал да подчертая, че характерът на представената находка изключва възможността в момента да се правят окончателни изводи за нейната датировка и произход. С представянето на съда от Трапезица обаче ще се обогати базата данни за кованите от мед съдове от средновековна България, а и от Византийския културен кръг като цяло. Наред с това, откриването на този предмет във втората цитадела на българската столица е ярък пример за богатата градска култура на столичния Търновград. Тази находка ни разкрива и част от живота на обитателите на проучената сграда от жилищния квартал, показвайки ни ги като състоятелни хора, които са можели не само да си позволят да използват този сравнително скъп предмет с други цели, но и да го изоставят при напускането на дома си.

---

[5] Поне доколкото можем да съдим от данните, предоставени в публикациите.

ЛИТЕРАТУРА

Антонова 1995: В. Антонова. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995.

Ваклинова 1994: М. Ваклинова. Части от икона от В. Търново. – В: Сборник в чест на акад. Д. Ангелов. София, 1994, 201-209.

Герасимова-Томова 1972: В. Герасимова-Томова. Кръстът на севаст Берислав. – Известия на окръжния исторически музей-Велико Търново, V, 1972, 129-138.

Господинов 1938: Й. Господинов. Находка от византийски монети в околностите на Преслав. – Известия на археологическия институт, XII, 1938, 431-432.

Джамбов 1961: Хр. Джамбов. Новооткрито съкровище от златни монети при с. Горнослав, Пловдивско. – Археология, III, 1961, 4, 1-5.

Нешева 1985: В. Нешева. Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обущарство. Обработка на кост, дървообработване. Селско стопанство и риболов. – В: Средновековният Червен. Том 1. Цитаделата на града. София, 1985, 166-216.

Николова 1974: Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в Двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Царевград Търнов. Том 2. София, 1974, 187-292.

Рабовянов 2010: Д. Рабовянов. Южната тераса на хълма Трапезица. Проблеми на стратиграфията, периодизацията и хронологията. – Археология, LI, 2010, кн. 3-4, 103-122.

Рабовянов 2012: Д. Рабовянов. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен". – Известия на Регионален исторически музей-Велико Търново, том 27, 2012, 259-278.

Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2013: Д. Рабовянов, Ж. Гюлева, Пл. Дойчев. Средновековен град Трапезица – сектор Южен. – Археологически разкопки и открития през 2012 г. София, 2013, 396-399.

Султов и др. 1983: Б. Султов, П. Станев, В. Илчева, М. Цочев, А. Писарев. Материали за археологическата карта на Великотърновски окръг. Старините в землището на Стражишка община. – Годишник на узеите в Северна България, IX, 1983, 11-15.

Тотев 1994а: К. Тотев. Сребърен обков от старите разкопки на Трапезица. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, IX, 1994, 133-140.

Тотев 1994б: К. Тотев. Слонова кост с „Успение Богородично" от старите разкопки на Трапезица. – Годишник на музеите в Северна България, XX, 1994, 125-135.

Тотев 1997: К. Тотев. Още веднъж за кръста на севаст Берислав от Трапезица. – Старобългаристика, XXI, 1997, 1, 39-47.

Тотев 1998: К. Тотев. Процесиен кръст от Трапезица. – Археология, XXXIX, 1998, 1-2, 68-72.

Чангова 1992: Й. Чангова. Крепостта Перник VIII-XIV в.(Перник. Том III.) София, 1992.

Borisov 1989: B. Borisov. Djadovo. Vol. 1. Medieval Settlement and Necropolis (11th-12th Century). Tokyo, 1989.

Davidson 1952: G. Davidson. The Minor Objects. – Corinth, Vol. 12, 1952.

Oikonimides 1990: N. Oikonimides. The Contents of Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century. – Dumbarton Oaks Papers, Vol. 44, 1990, 205-214.

Papanikola-Bakirtzi 2002: D. Papanikola-Bakirtzi, Editor. Everyday life in Byzantium. Athens, 2002.

Radojčič 1982: S. Radojčič. Srpska umetnost u srednjem veku. Beograd, 1982.

Vroom 2012: J. Vroom. Tea and Ceramics: New Perspectives on Byzantine Pottery from Limyra. – In: 40 Jahre Grabung Limyra. Akten des internationalen Symposions Wien, 3. – 5. Dezember 2009. Herausgegeben von M. Seyer. Wien, 2012, 343-358.

Μπακιρτζης 1989: Χ. Μπακιρτζης. Bυzαντινα τσουγκαλολαγηνα. Aθηνα, 1989.

DEYAN RABOVYANOV

COPPER CONTAINER FROM THE EXCAVATIONS IN THE SOUTHERN SECTOR OF THE MEDIEVAL TOWN OF TRAPEZITSA IN VELIKO TARNOVO

The work presents a copper container discovered in the course of the archaeological research of a building in the residence area from the second half of the 14th c. It is located on the southern terrace in Trapezitsa – the second fortified urban core of the Capital of Tarnovgrad (fig. 1, 2). The container has been reused as a depository of valuables and dug into the floor of the room. This role of it coincides with the date of the building – between 1370 and 1400.

The container is shaped as a pot (FInv. N 3485) of 11,5 l in capacity (fig. 4 a-г, 8). Its decoration is composed of a row of embossed ribs over its widest part and an embossed angular rim below the neck. The unusual combination of handles makes it rather bizarre – a side one as of a pitcher and an arc-shaped hanger as of a cauldron. Both of them are made of iron and fixed to the body by means of copper rivets (fig. 4 a-г, 5, 7, 8, 9).

The pot has been made by forging. It is composed of three parts connected by means of toothed seams without the use of solder (fig. 4 a-г, 6, 8). The seams have been perfectly well met and hardly noticed inside or outside. The pot has been tin-plated inside as the metal coat is to be seen now around the mouth alone (fig. 7).

The large size, the pot-like shape and the combination of both handles compose a hybrid container – something between a cauldron and pitcher without any parallel known so far. Obviously once it had been used for transporting, spilling and warming liquids. The lack of an outside metal coat, the large size and the comparatively rough appearance excludes the likelihood it was a table pot. The fact it is tin-plated inside suggests it might have been used for cooking as well. However, the specific shape, the size and the handles rather associate it with κακκαβοι or κακκαβια mentioned in the written sources. It is also possible the container has been used in the baths as we have a similar example in a fresco in the Church of Studenitsa Monastery (fig. 10).

In shape, combination of handles and to a certain extent in decoration the container from Trapezitsa does not have any parallel in Bulgaria and within the Byzantine cultural circle. The context it has been discovered in defines only the terminus ante quem – ca. 1370. The embossed rim below the neck and the side handle associate it with a group of copper jugs from the Mid-Byzantine period (11th – 12th c.) found in the course of the archaeological excavations in Corinth, Pernik and Dyadovo. Nevertheless, it is also possible to have a vessel of a local origin. Regardless of its origin, the copper container found in Trapezitsa comes as an example of the rich culture of the Bulgarian Capital of Tarnovgrad.

СТЕЛА ДОНЧЕВА

БРОНЗОВА МАТРИЦА С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА АРХАНГЕЛ МИХАИЛ

Източната църква, за разлика от Западната, отделя особено внимание на темата за ангелите. Тя проявява значителен интерес и в течение на времето разработва огромно количество разнообразни иконографски типове на ангели, сюжети, сцени и мотиви с тяхното участие. Първото изображение на крилат ангел на Запад е на Апостол и Евангелист Матей в църквата Св. Пуденциана в Рим, а на Изток – ангелите на саркофага от Саригюзел, Мала Азия от края на IV в. (Бенчев 2005, 43). След победата на иконопочитанието през IX в. Източната църква се опира на разработената тогава теория за образите, валидна и до днес за всички области на изкуството и литургиката. Сред тях се нарежда и представената бронзова матрица за изготвяне на релефни апликации с образа на архангел Михаил, която е намерена близо до с. Лозарево, Бургаско (Обр. 1). Тя е лята, има овална форма и размери – 2,5 см дължина, 2 см ширина и 0,4 см дебелина. Върху лицевата страна във висок релеф е нанесен образът на архангел Михаил в цял ръст, с нимб, в ¾ профил надясно, облечен в туника и химатион (Обр. 1а). Изображението е силно схематизирано, без забележими подробности от главата и облеклото, което се дължи на следите от продължителна употреба. В дясната си ръка пред рамото архангел Михаил държи скиптър, а в лявата – кълбо, вероятно с кръст, който в момента е трудно различим. Пред тялото му се спуска меч, а зад гърба му се извиват крила, достигащи до земята. В лявата горна част на полето, между нимба и крилото, е изписана релефно буквата „М“, която е повторена, но чрез врязване в кръгла рамка и на обратната гладка страна на матрицата (Обр. 1б). Лицевата композиция е включена в тясна релефна рамка, вървяща по очертанието. Времето на производство и употреба на матрицата не буди съмнение и сигурно може да се определи в XIII-XIV в., което се подкрепя от намерените с нея византийски орязани корубести монети, сред които и една монета на Константин Асен (1257-1277)[1].

Интерес представлява не толкова времето и предназначението на бронзовата матрица, за което ще стане дума по-долу, а по-скоро изображението на Архангел Михаил върху нея. Според Симеон Солунски "светите изображения" на Спасителя, Божията майка, Йоан Кръстител, ангелите, апостолите и другите светци в темплона означава "пребиваване на Иисус на небето заедно със своите светци и Неговото присъствие сред нас" (Бенчев 2005, 49, бел. 60). Наименованието "архангел" идва от гръцки и латински език и еднозначно указва за "началник" от най-висш ранг. Думата "архангел" за първи път се появява в Новия завет, а самият култ получава разпространение в Източната

---

[1] Матрицата беше донесена за откупуване в РИМ-Шумен. Поради липса на възможност, тя не постъпи в музея, но беше предоставена за научна обработка.

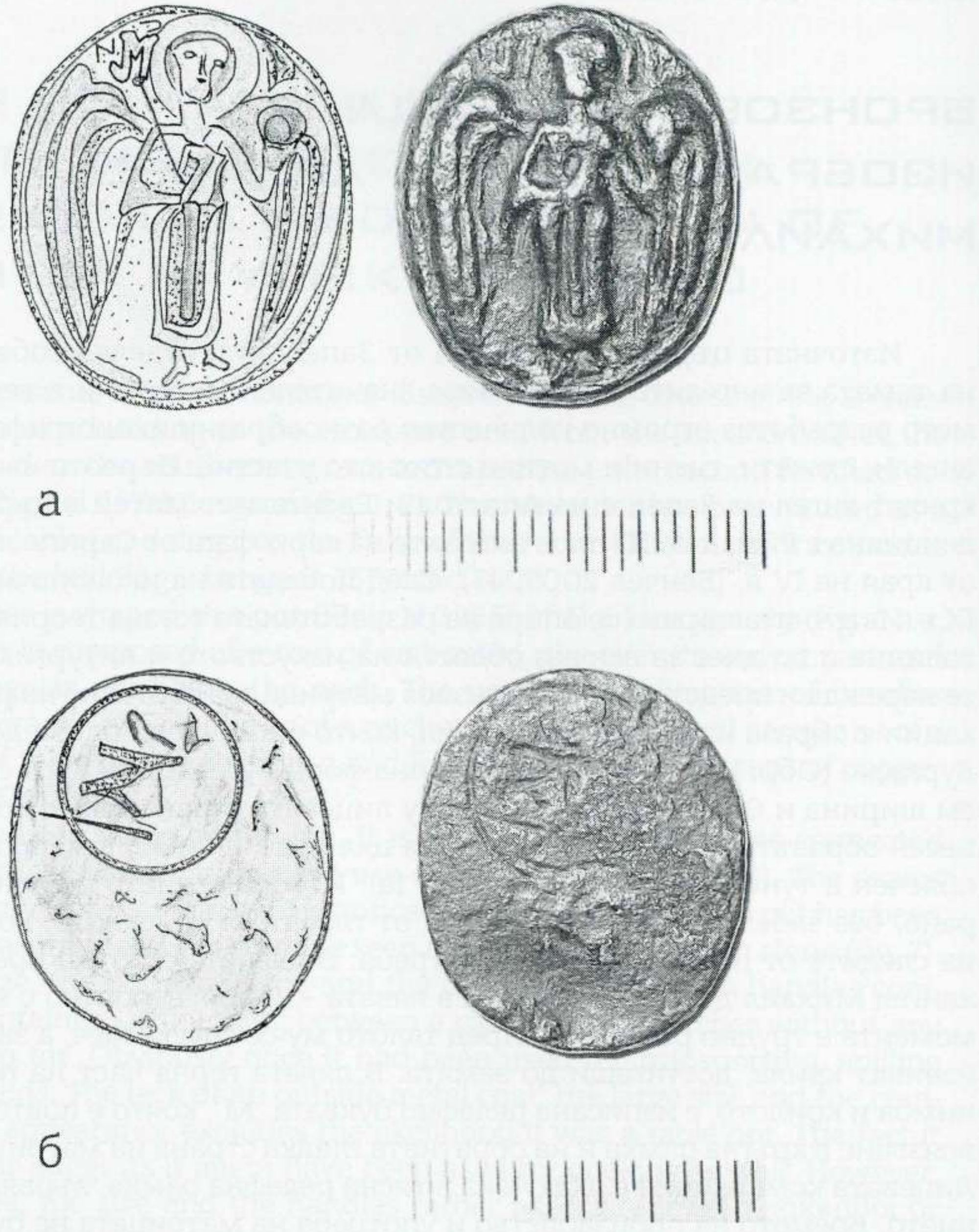

Обр. 1
Бронзова матрица с изображение на архангел Михаил. XIII в. с. Лозарево, Бургаско
а/ лицева страна, б/ обратна страна

Църква и първоначално се ограничава до четири архангела: Михаил (най-популярният в Константинопол), Гавриил, Рафаил и Урийл. По-късно към тях се присъединяват и Йегудил, Варахил и Селафил и така те стават седем на брой. Сред тях най-голямо почитание добива обаче архангел Михаил. Самото име е древноеврейско и означава "кой е като Бога?". В Стария Завет той е старшият сред ангелите, вожд на войнствата Господни (Нав. 5, 13-15; Дан. 10, 13, 21; 12, 1) и затова като правило се изобразява отдясно на Христос. В Новият Завет (Иуд. 9) той за пръв път е наречен "Архангел"[2]. Благодарение на необикновената му роля на застъпник, светият архангел Михаил заема особено място в християнското богословие и благочестие още от IV в. След апостолските времена той се счита за посланик и защитник (Фергюсън 1998, 166). Той донася молитвата на християните до Отеца Небесен и съпровожда душите на починалите в рая, като се асоциира с култа към мъртвите. Затова и върху иконите архангел Михаил се изобразява като воин и предводител на небесното войнство и се явява единственият рицар сред архангелите. Той е един от седемте архангела, които се почитат в иудаизма, в християнството и в исляма. Михаил се явява ангел-хранител на народа на Израил и град Йерусалим, застъпник в Стария и Новия Завет.

От времето на ранното християнство архангелите Михаил и Гавриил се считат за помощници, както на Христос, така и на Богородица. Съгласно Псевдо-Дионисий Ареопагит архангелите са предизвестници на божественото и посланици, довеждащи волята на Бог до ангелите и хората. На него са посветени много църкви и светилища, като още от IV в. в Рим и Константинопол са издигнати няколко (например на Вия Салария и в предградието Хостия). Във Византия Михаил е защитник и покровител на императорите. Съгласно Прокопий, по заповед на император Юстиниян I само в столицата са построени шест църкви. През IX в. при управлението на Василий I култът към архангел Михаил получава по-нататъшно развитие. Така например архангелът бил изобразен на първия ред от дванадесетте императорски знамена. Постепенно популярността му нараства толкова много, че на него започват да се молят за помощ при война, за застъпничество пред Страшния съд, за изцеление и за покровителство от всякакъв характер. Той се превърнал в ангел-хранител на болните, търговците, войниците и мореплавателите. Той донася молитвите на християните до Небесния Отец, съпровожда душите на починалите в рая и се асоциира с култа към мъртвите. Църквата почита архангел Михаил като защитник на вярата и борец против ересите и всяко зло.

Голямо значение за живописното изображение на ангелите има и VII Вселенски събор от 787 г. в Никея, който със заключителното си решение постановява тяхното присъствие в иконописта заедно с другите персонажи от християнския пантеон. Въпреки, че са невидими, тези безплътни същества-духове се изобразяват с апостолски одежди: хитон (туника) и химатион. Във Византия образите на ангелите се свързват пряко с този на богинята Виктория. До VIII в. в облеклото преобладава белия цвят, като символ на чистота и святост, докато във византийското изкуство ангелите са с пурпурни, сини и виолетови одежди. Нимбът и крилата са симетрично извити около главата и тялото, за да подчертаят символично идеята за принадлежността на ангелите към Божественото обкръжение. Като правило се носи меч и копие или скиптър, което понякога се съчетава с кръстовидно навършие. Скиптърът е важен атрибут на всички архангели, както и при настоящото изображение. Псевдо-Дионисий счита дългия скиптър за символ на власт и царско достойнство, а според Теодорит Кирски той е и символ на святост (Бенчев 2005, 50). Кълбото, заимстван от образа на римската богиня Виктория, е атрибут преди всичко на архангелите Михаил и Гавриил[3]. Значението му е различно – от небесна сфера, символизираща мирозданието до диск, щит и „печат на Царя

---

[2] Наименованието Архангел се среща само още един път в Новия Завет (1 Еф. 4, 16).

[3] Първото изображение на кълбо в ръцете на ангел се появява при монетите на император Леонтий (484-488).

Небесни“.

За иконографията на изображението свидетелстват много примери. Сред най-популярните са стеатитовата икона от Лувъра (XIII в.), (Kalavrezou-Maxeiner 1985, Pl. 55, 110), където образът е част от композицията Деисис и фронталното изображение на архангела върху бронзов съд от XI в. (Ross 1962, Pl.XLIX, 90). Най-великолепният образ на архангел Михаил обаче, се намира в центъра на византийската позлатена сребърна икона от края на X- началото на XI в., съхранявана в съкровищницата на катедралата Сан Марко във Венеция (Durand 1999, 148). В съкровищницата на катедралата се съхранява още една подобна икона от същото време (X-XI в.), върху която архистратегът е изобразен в цял ръст с ризница, меч и кълбо с кръст, заобиколен от военни светци (Wessel 1967, 97, Abb. 30).

В по-късният период, когато архангел Михаил става особено популярен при император Михаил VIII Палеолог (1261-1282) се налага изобразяването му в церемониален владетелски костюм и инсигнии – скиптър и кълбо (Александрова 2004, 357-362). В параден дивитисион, с лабарум и кълбо, изправен в цял ръст насреща е архангел Михаил в централното горно поле върху сребърен обков на книга от XII в. (The Glory of Byzantium 1997, 465, Abb. 303), (Обр. 2). Така е представен и върху билоновите монети на Мануил Комнин (1230-1237) и династията на Палеолозите (Handy 1969, Pl. 39-7; Pl. 41-17, 20, 21). Мраморен релеф от византийска Никея, отнасящ се към XIII-XIV в. също е пример за подобна иконография. Архангел Михаил е облечен в туника и химатион, в дясната ръка държи кръстат скиптър, а в лявата – кълбо с кръст и монограм на Христос (Byzantium 2004, 107, Abb. 52), (Обр. 3). С владетелски инсигнии е и настоящото изображение на архангела. Крилата винаги са с полукръгла горна част, запълнена с редове от точки и подкрилници, които се спускат във вид на свободни вълнообразни линии или ленти. Върху бронзовата матрица, крилата са очертани с широки релефни линии, а подкрилниците – с тънки и на места прекъснати ленти.

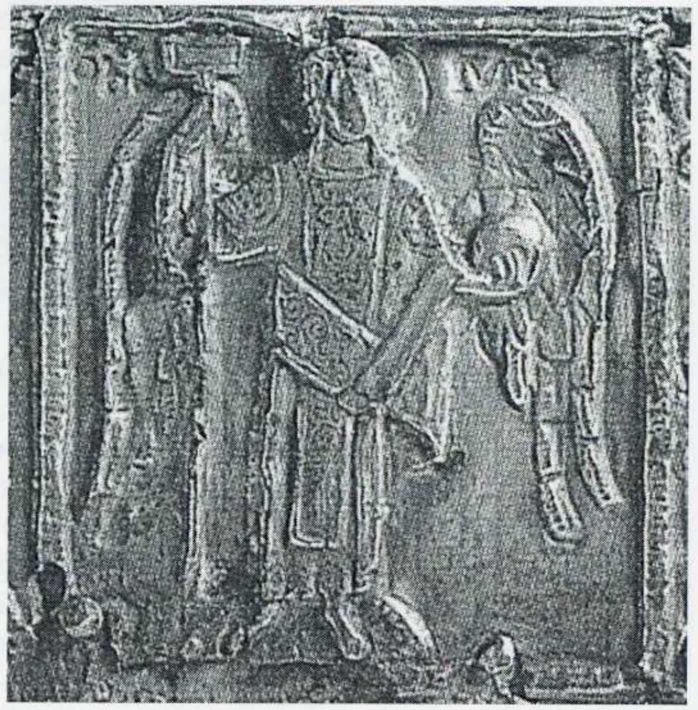

Обр. 2
Детайл от сребърен обков на книга с архангел Михаил. XII в. Sant Apollinare in Classe, Ravenna. The Pierpont Morgan Library, New York.

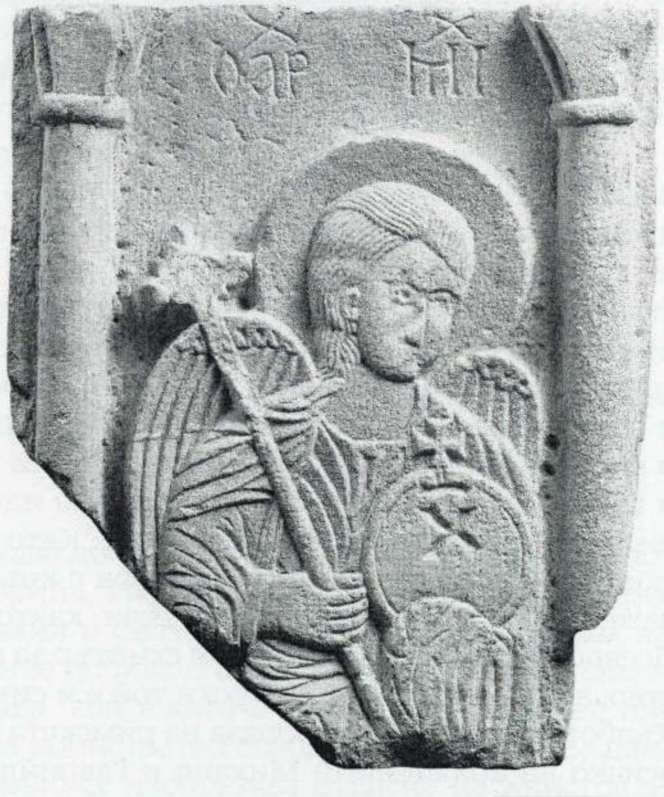

Обр. 3
Мраморен релеф с архангел Михаил. XIII-XIV в. Византия (Никея). Археологически музей, Истанбул.

Всички произведения на религиозното изкуство отразяват, наред с формалния стил, духовността и религиозната атмосфера на своето време. В този смисъл и настоящият паметник се явява документално свидетелство за възприятието на своето време. Много иконографски образци, като този на архангел Михаил се превръщат в общоприети канони в мащаба на цялата християнска църква. В такъв аспект трябва да се разглежда и мултиплицирането на серия от еднакви изображения с един утвърден иконографски образ, какъвто е архангел Михаил, върху бронзовата матрица, представена тук. Предназначението на матрицата е идентично с това на подобния ювелирен инструментариум, а именно изготвянето на тънки метални релефни изображения от златни, сребърни или медни пластини.

Работният процес се състои в поставянето на тънък метален лист върху матрицата, последван от оловна подложка. Върху последната се нанасяли равномерни удари с дървен чук или се упражнявал натиск с ръчна преса. Под въздействието на ударите върху оловната подложка и благодарение на пластичността си, тя се притискала плътно върху матрицата. В резултат на това върху металния лист се отпечатвали всички подробности на изображението. Твърдият материал, от който са изготвени матриците позволявал тяхното многократно използване и съответно направата на голям брой такива отпечатъци. След известна употреба обаче, подробностите от изображенията и високите части на релефа започват да се подбиват и да губят своята изразителност. В тази ситуация се пристъпва към изготвянето на нова матрица чрез отливане в калъп по първоначален модел, след което процесът на производство продължавал по същия начин.

Изделията, изготвени върху нашата бронзова матрица са били апликирани на процесийни кръстове, реликварии, обкови на икони и книги. Обръщането в ¾ профил и рамкирането предполага участието на изображението в по-голяма композиция, каквато е Деисис. При нея в центъра е представен Христос, от двете му страни са Богородица и Йоан Богослов, а от ляво и отдясно са съответно образите на архангел Михаил и Гавриил. В Старият Завет архангел Михаил е старши сред ангелите и вожд на войнството Господне (Нов. 5, 13-15; Дан. 10, 13, 21; 12, 1) и затова като правило се изобразява отдясно на Христа. Архангел Михаил символизира Христовия Престол и заедно с архангел Гавриил стои пред Христос Пантократор. Има предположение, че първоначално циклите в изображението на архангел Михаил възникват в Константинопол, а след това се разпространяват и в останалия свят (Бенчев 2005, 88). Известни са не малко примери, в които двата архангела са разположени по същия начин и без представянето им в сцената Деисис. Един от тях е проце-

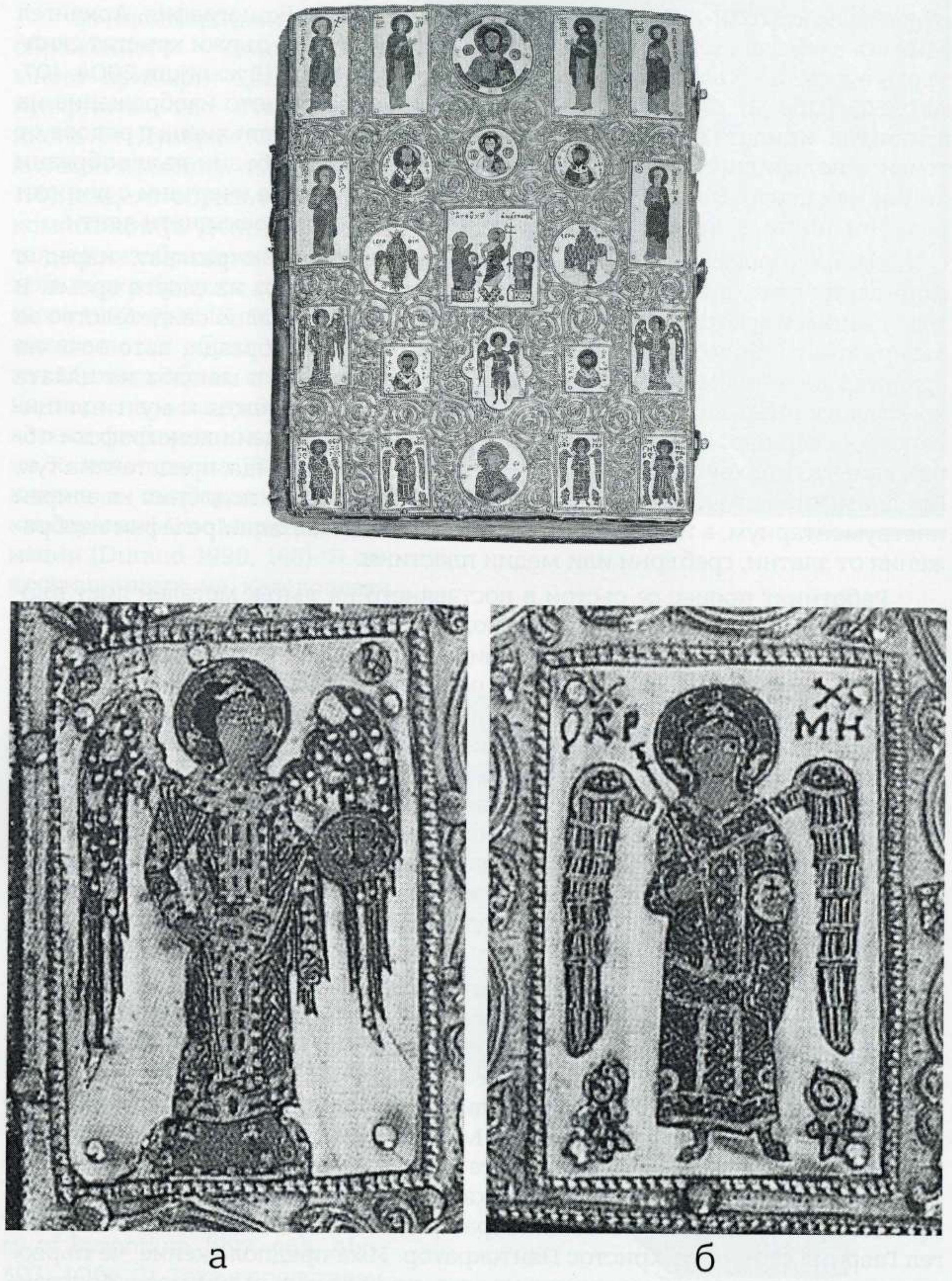

Обр. 4

Обков на книга. Сребро с позлата, кован релеф, клетъчен емайл. Втора половина на XIII – начало на XIV в. Константинопол. Complesso Museale di Santa Maria della Scala. Siena. Детайл (а, б): Изображения на архангел Михаил.

сийният кръст от Metropolitan Museum, където са представени фигурите на Христос, Божията майка и двамата архангели – Михаил и Гавриил (Mathews 1998, 132, Abb. 99). Подобни са трите изображения на архангел Михаил в цял ръст от общо 49 апликации върху обков на книга от втората половина на XIII-началото на XIV в., изработена от сребро с позлата, кован релеф и клетъчен емайл (Byzantium 2004, 509-511, Abb. 312), (Обр. 4). От това време е и представената матрица, която е използвана за изготвянето на подобни обкови.

Практиката да се апликират изображения на персонажи от християнския пантеон върху предмети на култа се налага през XI в. Започвайки от XI и през целия XII в. съгласно данните на писмените източници, постепенно нараства ролята на сребърните обкови на икони с подобни инкрустации, като фона между тях се запълвал с орнаменти от повлеци и палмети. От достигналите до нас паметници е очевидно, че не съществува точно разделение в производството и популяризирането на този вид предмети. Няма и достатъчно основания да се смята, че всички произведения са внос отвън. По-скоро може да се предполага, че в много от случаите те се създавали на място и по образец. За това свидетелстват находките на калъпи и матрици, чиито брой не е толкова голям, но достатъчен за да потвърди съществуването на местно производство. Образците на отделните иконографски типове са изработвани основно в ателиетата на византийската столица. Тяхното разпространение допринася за утвърждаването на популярни стилови черти и влияния, които примесени с местните традиции, довеждат до създаването на нови и оригинални по своята същност произведения на ювелирното изкуство. Настоящият паметник е още едно потвърждение на резултатите от това развитие. Едно от тях е и настоящия паметник.

ЛИТЕРАТУРА

Александрова 2004: С. Александрова. За иконографията на Архангел Михаил върху една медна апликация от Червен. – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Варна, 2004, 357-362.

Бенчев 2005: И. Бенчев. Иконы Ангелов. Образы небесных посланников. Москва, 2005.

Фергюсън 1998: Д. Фергюсън. Христианский символизм. Москва, 1998.

Byzantium 2004: Byzantium. Faith and Power (1261-1557). Ed. By H. Evans. London, 2004.

Durand 1999: J. Durand. Byzantine Art. Paris, 1999.

Handy 1969: M. Handy. Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261). Washington, 1969.

Kalavrezou-Maxeiner 1985: I. Kalavrezou-Maxeiner Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985.

Mathews 1998: T. Mathews. Byzantium from Antiquity to the Renaissance. New York, 1998.

Ross 1962: M. Ross. Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting. Volume One. Washington, 1962.

The Glory of Byzantium 1997: The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A. D. 843-1453. Ed. by H. Evans, W. Wixom. New York, 1997.

Wessel 1967: K. Wessel. Die Byzantinische Emailkunst vom 5. bis 13. Jahrhundert. Berlin, 1967.

STELLA DONCHEVA

BRONZE MATRIX WITH A REPRESENTATION OF ARCHANGEL MICHAEL

The work presents a bronze matrix for making embossed appliqués with the representation of Archangel Michael discovered near the village of Lozarevo, Burgas region (fig. 1). Its face side bears the figure of Archangel Michael executed in high relief. The representation is very schematic and without noticeable details of the head and clothing due to the traces of prolonged use. The time the matrix was made and used is sure determined in the 13th – 14th c. by the Byzantine coins found together with it, including a coin of Constantine Assen (1257-1277).

The matrix was designed for making thin metal embossed representations on golden, silver or copper plates. The appliqués were mounted on procession crosses, reliquaries, and icons and books with repoussé covers.

МАРИЕЛА ИНКОВА

СРЕДНОВЕКОВНИ САБЯ И НОЖЧЕ ОТ ЕКСПОЗИЦИЯТА НА НАЦИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ

През 2004 г. на НИМ-София бяха дарени[1] сабя, с две халки за портупейните ремъци към ножницата и ножче със златен обков (обр. I), които, според получените сведения, произхождат от Шуменско.

Сабя

За разлика от намерените досега на Долен Дунав саби, коментираната тук е изключително добре запазена[2]. Ръкохватката и клинът са разположени в една осева линия (обр. II, 1-3). Пластината на ръкохватката има издължена трапецовидна форма с четириъгълно сечение. По надлъжната ѝ ос се намират два отвора за нитове, единият от които е частично, а вторият - напълно запазен. Разстоянието между двете главички на запазения нит – 2,3 см, подсказва дебелината на дръжката на сабята. Размери: дълж. 8,9 см, ср. шир. 1,8 см, шир. при основата 2,12 см, дълж. на запазения нит 2,5 см.

Предпазителят е прав, с ромбовидно уширение в средата, което е украсено с пластичен двустранно-конкавен ръб. Симетричните рамене имат заоблено четириъгълно сечение. В центъра е разположено легло с елипсовиден отвор за клина. Предпазителят е изработен от желязо и обвит със сребърен позлатен фолиев лист. Размери: дълж. 10,27 см; макс. деб. 2,35 см, шир. на ромб. част 1,41 см.

Клинът на сабята е почти прав, с лека извивка в средата до 11 мм, измерена по метода на Св. Плетньова. Дължина – 81,1 см, ширина /под наварената пластина/ 3,25 см, дебелина на гърба – 0,74 см. В повече от две трети от дължината си клинът е еднoостър, а в участъка към върха с дължина 25,6 см – двуостър. От двете му страни, под предпазителя е заварена широка "Г"-образна желязна пластина /деб. под предпазителя 1,1 см/, осигуряваща плътното и по-стабилно закрепване на ножницата. Извивката е оформена запетаеобразно, особено добре изразена от едната страна. Цялата пластина и срещулежащите участъци с размери 12,6 x 1,25 см са позлатени по идентичен на предпазителя начин (обр. II, 4-5). Вътрешното им поле е двустранно украсено с повлек, от чиито вълнообразни извивки израстват стъбълца, завършващи с двулистни или трилистни палмети. Композицията е представена чрез линии от точки, крайните от които са особено отчетливо изразени. Поради корозионните продукти на желязото, попаднали върху позлатената повърхност, на места конфигурацията е неясна и прочитът несигурен.

---

[1] Използвам възможността да изкажа своята благодарност на г-н В. Божков за направеното дарение.

[2] Консервацията и реставрацията на паметниците е извършена от проф. В. Инкова и К. Драганова в лабораторията към фондация „Тракия".

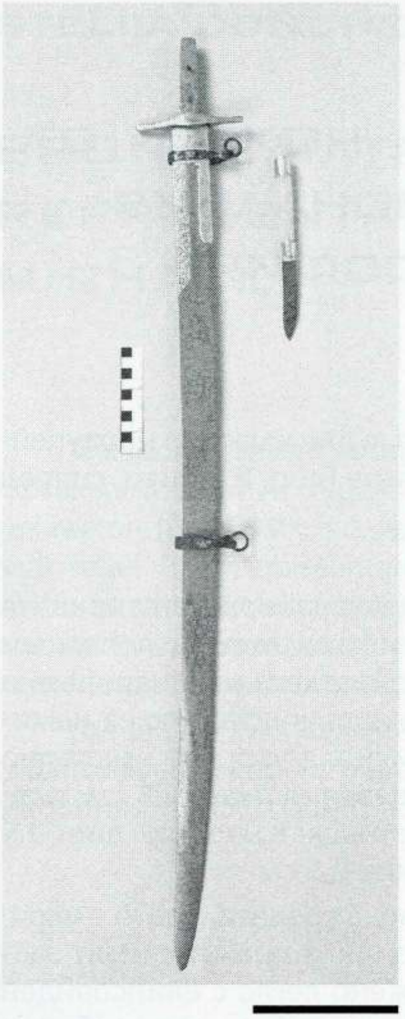

Обр. I
Сабя и ножче от Шуменско(?).

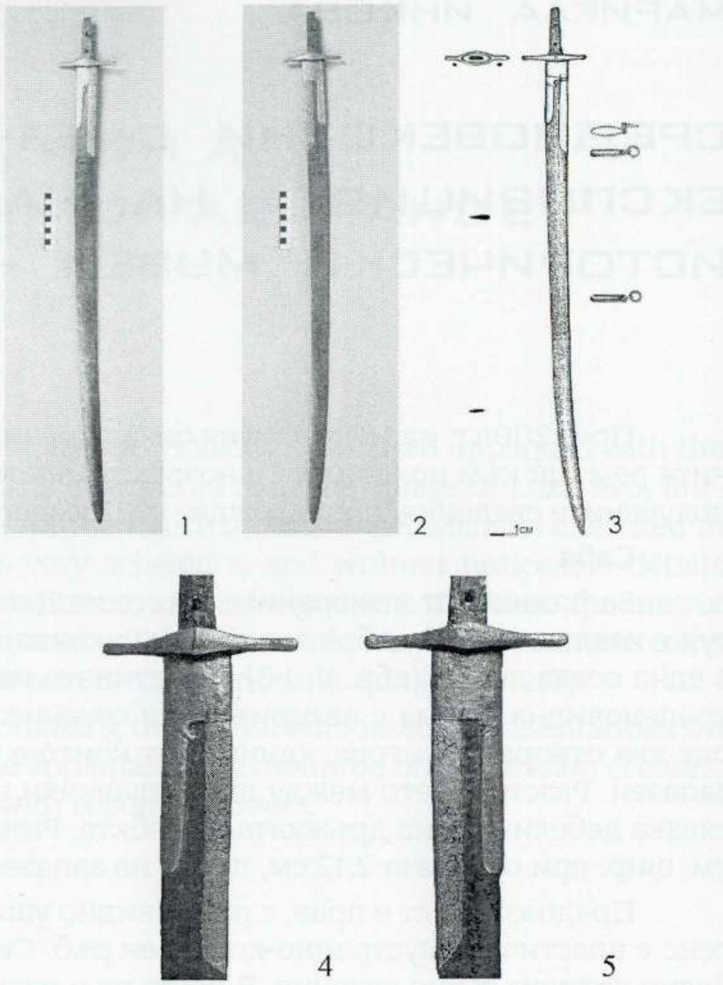

Обр. II
Сабя: 1. Лице; 2. Опако; 3. Рисунка; 4-5. Детайли.

Общата дължина на сабята е 90 см.

По клина са запазени следи от дървената ножница (обр. III, 1), към която принадлежат и две халки за портупейните ремъци (обр. III, 2-3). Те имат отворена елипсовидна форма, получена при свободното огъване на правоъгълна желязна пластина. Краищата ѝ завършват с кръг, в средата с отвор за желязна ос с четириъгълно сечение. В единия си край тя е занитена за пластината, а другият оформя кръг, през който минава халка за портупейния ремък. И тук по повърхността на елипсовидните скоби са запазени следи от златиста на цвят метализация. Размери: дълж. 5,5 см, шир. 1,98 см, дебелина на пластината 0,11 см, шир. на пластината 0,92 см, дълж. на оста 1,73 см, външ. диам. на халката 1,9 см, вътр. диам. на халката 1,28 см; дълж. 5,81 см, шир. 1,84 см, деб. на пластината 0,21 см, шир. на пластината 1,21 см, дълж. на оста 1,9 см, външ. диам. на халката 1,91 см, вътр. диам. на халката 1,21 см.

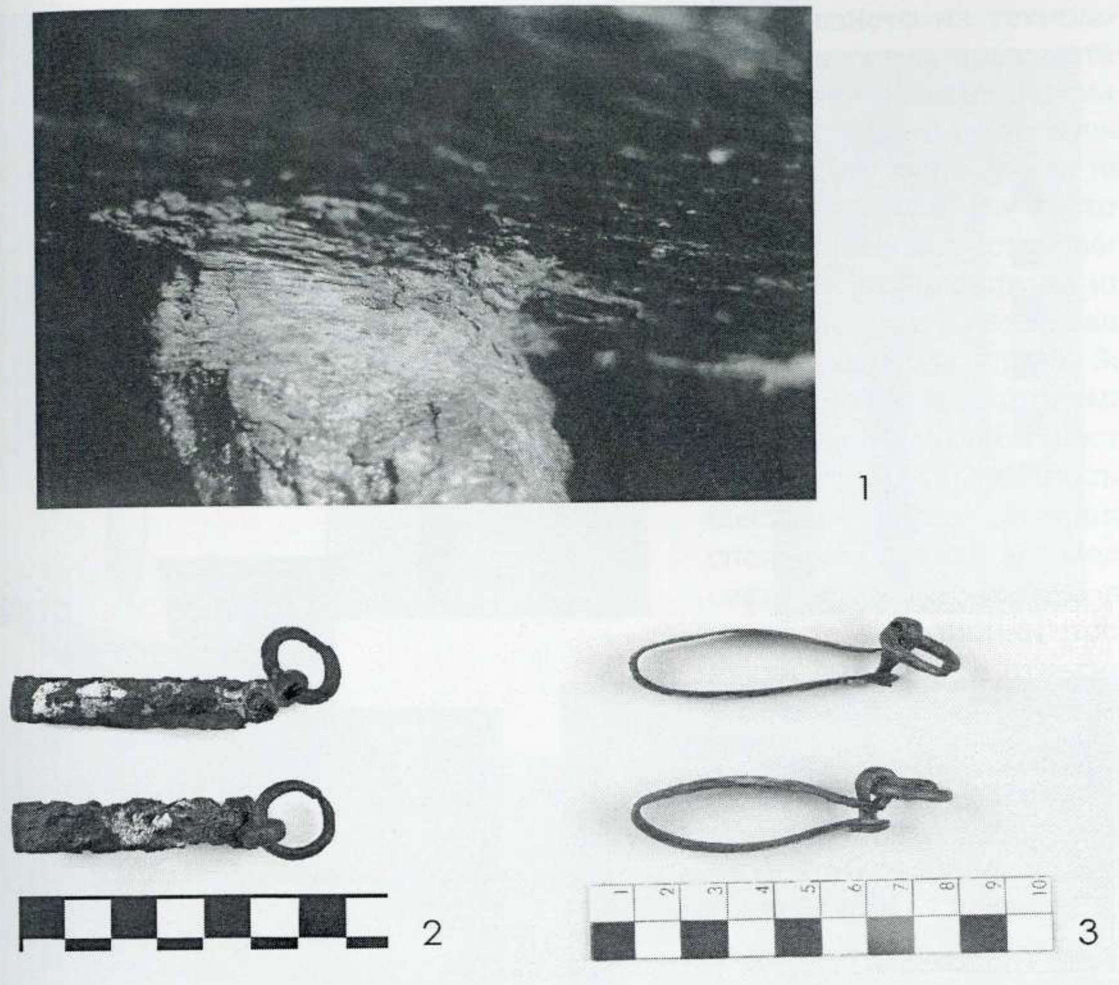

Обр. III
1. Следи от дървена ножница; 2-3. Халките към ножницата.

В сравнение със сабята, ножът е силно корозирал, а от ръкохватката са запазени само отделни елементи. Клинът и шипът на ръкохватката са в една ос (обр. IV, 1-3). Последният има елипсовидно сечение, обхванат и същевременно удължен от куха желязна пластинка с издължено конусовидна форма (обр. IV, 4-5). В двата края на ръкохватката са разположени златни обковки със сплеснато цилиндрична форма, декорирани с по четири срещулежащи конкавни изрези. Обковката към клина е двустранно скосена и завършва с пластично ръбче. Тази в края на ръкохватката е също скосена двустранно, но по напречната ос. Върху така оформения ръб е разположено петличе за окачване /най-вероятно за кожено ремъче/, понастоящем деформирано. В дъното на горната обковка е запазен костен фрагмент, моделиран по нейната форма. Този факт подсказва, че ръкохватката на ножчето е била костена. При нейната обработка, последвалото полиране и особено поради силната ерозия, в резултат проникването на корозионните продукти на желязото, структурата на костта е силно увредена. Според д-р Л. Нинов[3], всички морфологични белези за видовото й идентифициране са заличени, но съдейки по размерите, тя най-вероятно е от едър рогат добитък /говедо/. Клинът на ножчето е прав с триъгълно сечение, а към върха оформя симетрична, спрямо острието, извивка. Размери: обща дължина - 17,6 см, реконструирана по конусовидната пластинка на шипа дължина на ръкохватката - 10,09 см, дължина на клина - 7,55 см, ширина на клина при основата 1,32 см; горна обковка: дълж. 2,34 см, диам.1,37 х 1,67 см; долна обковка: дълж. 2,15 см, диам. 1, 35 х 1,65 см.

От съществено значение при културно-историческата идентификация на тази, уникална за зоната на Долен Дунав, находка, са не само нейните морфо-

---

[3] Изказвам своята благодарност на д-р Л. Нинов за консултацията.

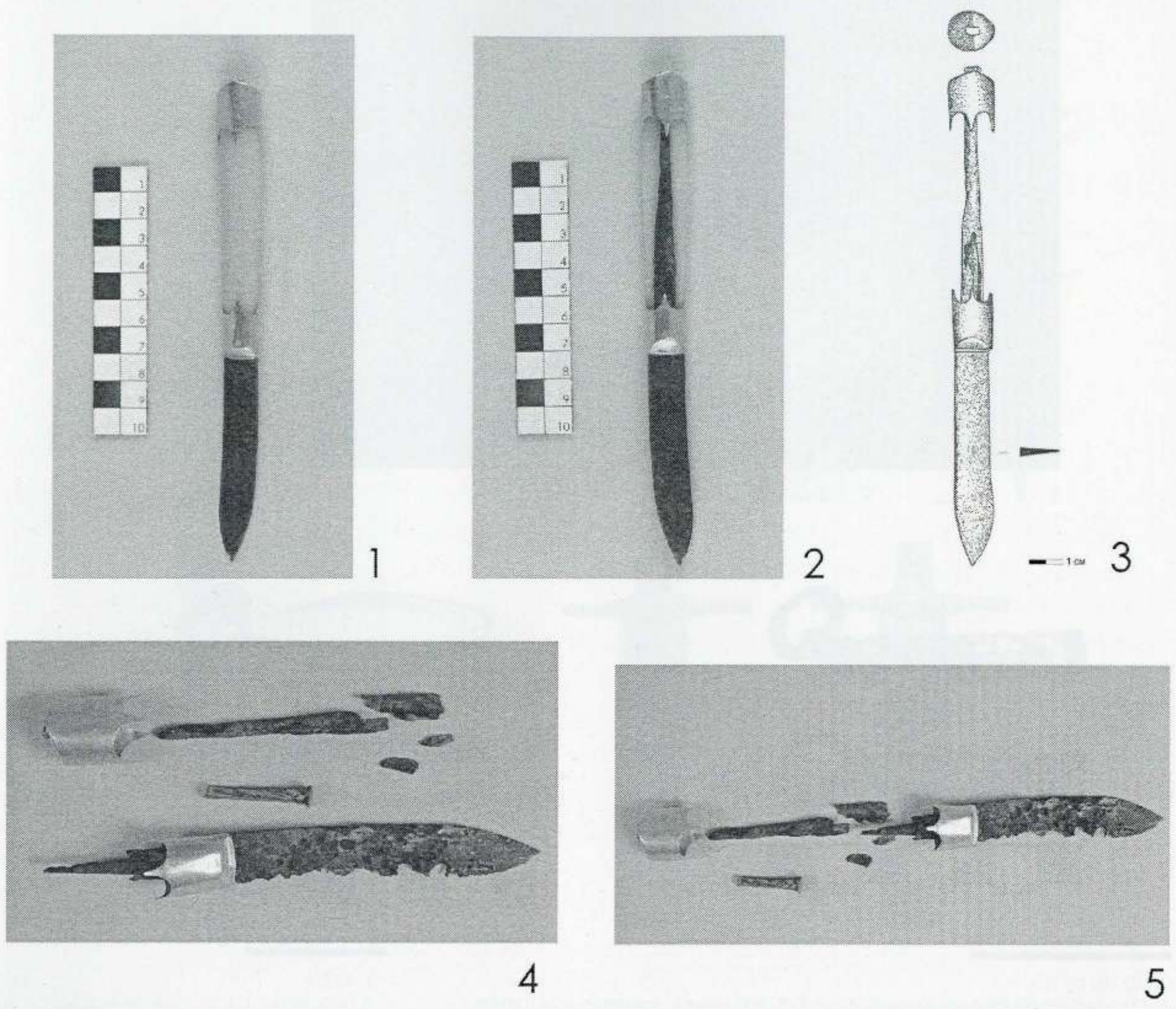

Обр. IV
Ножче: 1. Лице; 2. Опако; 3. Рисунка; 4-5. Преди реставрация.

логични особености и стилови характеристики на украсата, но и използваните материали и технологията за изработка. Техният сравнително-аналитичен коментар в крайна сметка би позволил формулирането на традициите в оръжейното производство, чието дело е тя, предположения за етнокултурната принадлежност на нейния собственик и историческата обстановка, при която паметникът попада в земите на средновековната българска държава.

Технико-технологични особености[4]

Рентгенографското изследване сочи отсъствие на заваръчни шевове, което подсказва, че клинът е изкован от монолитен къс желязо или стомана[5].

---

[4] Технологичното изследване е извършено в Лабораторията към фондация „Тракия". Използвам възможността да изкажа своята благодарност за оказаното съдействие.

[5] Елементният състав, установен чрез SEM-EDX анализ на стружка от клина на сабята подсказва използвано навъглеродено желязо. Без да имаме възможност за по-детайлно сравнение, предвид произхода на коментирания паметник и морфологичното сходство, все пак ще отбележим, че археометалографското изследване на сабите от некропола Ленинхабл, от района на Закубанието /Адигея/ показва, че основната част от лезвието им е от нисковъглеродна стомана /или желязо/, постигната чрез цементация, докато двуострата част е с още по-висока степен на навъглеродяване с цел по-голяма твърдост (Завьялов, 2004, 84-84).

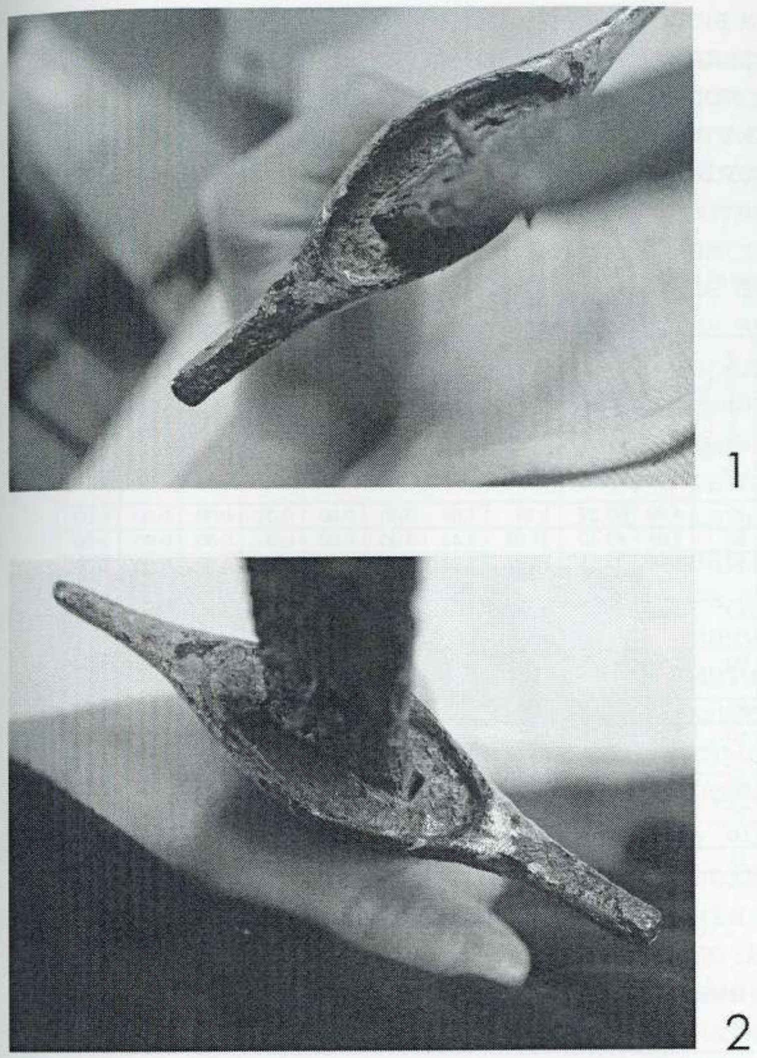

Обр. V
1-2. Следи от медни корозионни продукти по елипсовидния отвор

Изясняването на технологичната схема чрез металографски анализ на напречно сечение изисква срез, което поне засега не си позволихме. На настоящия етап бе установен начинът на закрепване на предпазителя, обхващащ горния край на клина. За да се осигури по-голяма устойчивост и стабилност, връзката между тях е осъществена чрез локално спояване (доливане) с мед, свидетелство за което са медните корозионни продукти, запазени в отделни участъци по елипсовидния отвор на предпазителя[6] (обр. V, 1-2).

По специално внимание ще обърнем върху техниката на метализация и украса на предпазителя, в участъка под него, както и на халките за портупейни ремъци, която е вторият отличителен белег на коментираната тук сабя. При микроскопските наблюдения, преди и по време на консервацията, бе установено, че посочените участъци са покрити с тънък позлатен сребърен лист. Електронно-микроскопското проучване и микросондов анализ на срези от отслоени негови фрагменти[7] позволиха уточняването на състава, начина на прикрепването му към железната основа и на приложената техника на позлатата:

а. Характеристика на метализиращия слой – състав и структурни особености. Извършените площни и точкови SEM-EDX анализи по напречното сечение на срез на пробите свидетелстват, че е използван лист от нехомогенно по състав сребро (табл. I; обр. VI, 1), съдържащо включения от Cu и Pb (табл. II, ан. №№ 1, 3-5, 7-17 и 4-5,7, 9, 14, 17-18; обр. VI, 2). Съставът, разположението и структурните особености на включенията дават основание за допускането, че листът е изчукан от заготовка от лята нехомогенизирана стопилка[8]. При процеса на изтъняването му, порите и включенията са надлъжно изтеглени под формата на ивички, което е обусловило неговата слоеста структура (обр. VI, 2). Дебелината му варира от 30,8 µm (в зони без насечки) до 75,4 µm (в насечки), (обр. VI, 3).

---

[6] Аналогични медни корозионни продукти са открити по предпазителя на сабята от гроб от долината на р. Кашка-Даря (Узбекистан), идентифициран като узки. Изследователят интерпретира факта като съзнателно «добавяне на мед към желязото с цел антикорозионната му устойчивост» (Кабанов, 1963, 3, 237). Най-вероятно обаче се касае отново за следи от локална връзка с мед.

[7] С цел изучаването на техниката на позлата върху желязо са подготвени, под формата на полирани напречни сечения (шлифове), няколко проби от метализационния слой в различно състояние – с и без железни корозионни продукти.

Таблица I. Химичен състав на анализираните площи от напречно сечение на проба от насечката със „сребриста“ пореста повърхност, SEM-EDX.

№	Анализиран участък по площ през около 3-5 µм по сечението на шлифа	Приблизителна площ µм²	Елементен състав в тегл. %									
			Au	Ag	Hg	Cu	Pb	Sn	Zn	Fe	O₂	Sb
1	Сравнително „хомогенен“ безпорест слой	90	4.90	92.27	1.74	1.09	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
2	Надлъжно ориентирана пореста ивица	60	5.05	63.40	31.03	0.42	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
3	Втори участък от анализ №2 (вдясно от голяма пора)	50	5.95	74.08	16.91	2.97	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
4	По-долен сравнително „хомогенен“ безпорест слой	50	4.46	89.90	3.10	1.98	0.57	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
5	По-долна надлъжно ориентирана ивица с пори и включения	60	2.69	90.16	2.87	4.18	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
6	Участък от същата ивица с издължена пора	60	4.33	76.58	16.86	2.13	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
7	Следващ по-долен сравнително безпорест слой	60	3.89	86.44	3.01	1.62	4.61	0.42	0.02	0.00	0.00	0.00
8	Следваща долна ивица с пори и включения	60	2.98	92.47	0.66	2.78	0.00	1.01	0.00	0.00	0.00	0.00
9	Втори участък в същата ивица	60	4.10	89.81	1.12	4.23	0.00	0.63	0.00	0.00	0.00	0.00
10	Участък с голяма пора под тази ивица	60	7.47	82.07	3.27	3.33	0.17	3.59	0.00	0.00	0.00	0.00
11	Най-долна сравнително безпореста ивица	35	4.94	92.99	0.78	1.25	0.00	0.00	0.03	0.00	0.00	0.00

Таблица I

Таблица II. Химичен състав на участъци от напречно сечение на проба от насечка със „сребриста“ пореста повърхност с микронацепи, SEM-EDX.

№	Анализиран участък в точки* през около 3-5 µм по сечението на шлифа	Елементен състав в тегл. %									
		Au	Ag	Hg	Cu	Pb	Sn	Zn	Fe	As	Sb
1	В плътен повърхностен участък	6.03	54.81	38.06	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
2	На границата на откроена дифузионна зона	7.19	51.01	40.02	0.47	0.00	0.70	0.51	0.00	0.00	0.00
3	3-4µм под тази граница	7.13	84.57	3.47	2.66	0.00	1.95	0.12	0.00	0.00	0.00
4	3-4µм под анализ №3	0.46	94.68	0.00	2.00	2.76	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
5	В издължена, на места светла ивица с пори, микронацепи, черни и сиви включения	3.61	80.65	3.92	7.59	2.65	1.48	0.00	0.00	0.00	0.00
6	В много светъл слой под нацеп от тази ивица	6.75	66.48	25.45	0.77	0.00	0.00	0.45	0.00	0.00	0.00
7	Тъмно включение под ивицата (4-5µм под анализ №6)	0.00	95.54	0.00	2.09	2.27	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
8	В „по-хомогенен“ сив слой 4-5µм под анализ №7	5.21	92.95	0.00	1.74	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
9	4µм под анализ №8 в същия слой	4.57	87.69	1.76	2.51	2.70	0.67	0.00	0.00	0.00	0.00
10	4µм под анализ №9 в същия слой	6.06	88.79	1.46	3.14	0.00	0.45	0.00	0.00	0.00	0.00
11	Тъмно включение в нова издължена, на места светла ивица с пори, микронацепи, черни и сиви включения	10.76	78.80	6.21	1.51	0.00	1.89	0.74	0.00	0.00	0.00
12	Тъмно включение от издължената ивица	2.47	88.21	5.10	3.25	0.00	0.00	0.87	0.00	0.00	0.00
13	Около 4µм в по-долен „по-хомогенен“ слой (сив)	9.11	87.43	0.16	2.71	0.00	0.00	0.48	0.00	0.00	0.00
14	Около 3-4µм под анализ №13 в контакт с по-тъмно сива зона (петно)	0.74	89.11	1.43	1.73	4.99	0.99	0.90	0.00	0.00	0.00
15	Тъмно включение в нова надлъжна ивица с включения	5.34	91.93	1.16	1.02	0.00	0.00	0.46	0.00	0.00	0.00
16	В центъра на тъмносивата зона (петно)	5.62	89.89	0.00	1.43	0.79	0.00	0.19	0.00	0.00	0.00
17	В цветово отличим участък на около 4-5µм от анализ №15	5.40	89.87	0.00	3.34	1.49	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
18	В края на насечката, отново в поредица от включения	7.17	87.01	0.00	0.56	1.62	3.55	0.00	0.00	0.00	0.00

*Площта на анализираните точки е от порядъка на 1 µм²

Таблица I

---

[8] Заключение на проф. В. Инкова. Наличието на Au не само в повърхностния позлатен слой, но и по цялото сечение на срезовете, дори до желязната повърхност не изключва вероятността то да присъства и като примес в среброто (табл. I-III; VI, 2).

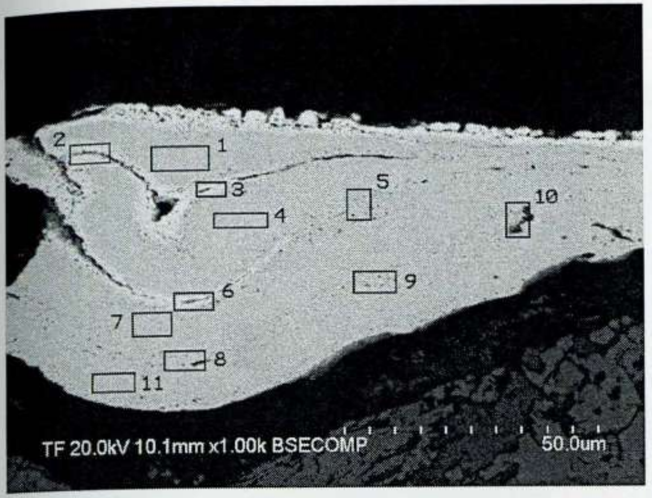

1

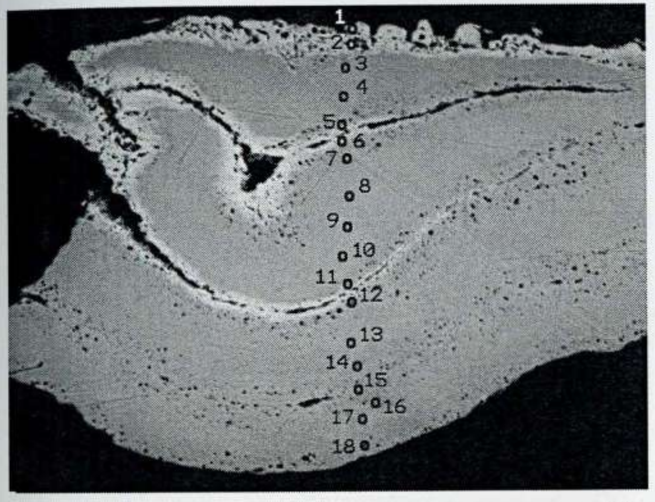

2

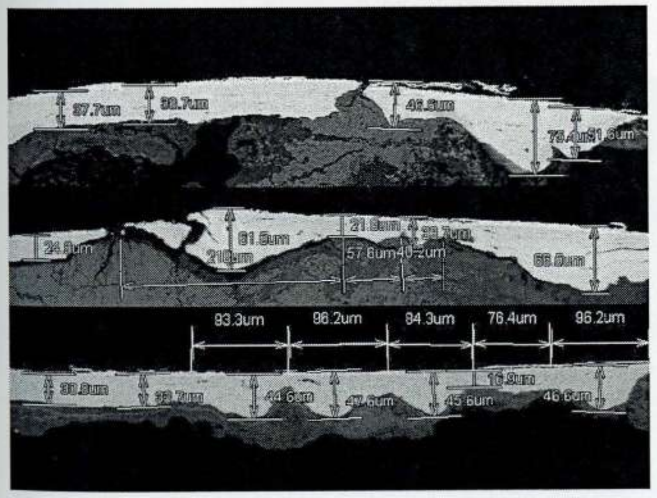

3

б. Подход за прикрепването на сребърния лист към желязната основа. Микроскопските трасологични наблюдения на повърхностите, както и анализа на подготвените напречни срезове на листа (обр. VI, 1, 3) свидетелстват, че фиксирането му е с механична връзка – чрез набиване върху предварително набраздената със секач желязна повърхност. Насечките, нанесени мрежовидно, са с различна дълбочина – от порядъка от 44, 6 до 75,4 µm и се доляват върху лицевата повърхност на листа (обр. VI, 3; VII, 1-4). При начукването на листа във вдлъбнатините на желязната повърхност ивичните включвания са, не само изтеглени, но и вълнообразно огънати (обр. VI, 2-3).

в. Материал и техника на позлата. Използван е много тънък златен лист с дебелина от 393 до 516 nm (обр. VIII, 1). Информация за естеството на осъществената връзка бе установена чрез проследяване на характера и степента на протеклите дифузионни процеси в контактната зона Au - Ag чрез точково SEM-EDX сканиране по линия за Au, Hg и Ag по цялото сечение на пробите (обр. IX,1-3) и EDX картографиране (обр. X, 1-3). Резултатите сочат наличие на Hg, не само в откроената (в обратно резсеяни електрони) дифузионна зона между златния и сребърен лист, но и по цялото сечение на металиризиращия слой. Този факт свидетелства за позлата с Hg. От съществено значение

Обр. VI
1. SEM изображение в обратно разсеяни електрони на сечение на проба от насечка със сребриста, пореста повърхност с микронацепи. Площни SEM-EDX микроанализи;
2. Точкови SEM-EDX микроанализи;
3. SEM изображения на напречни сечения на проби на сребърното покритие – дебелини в равни и насечени участъци.

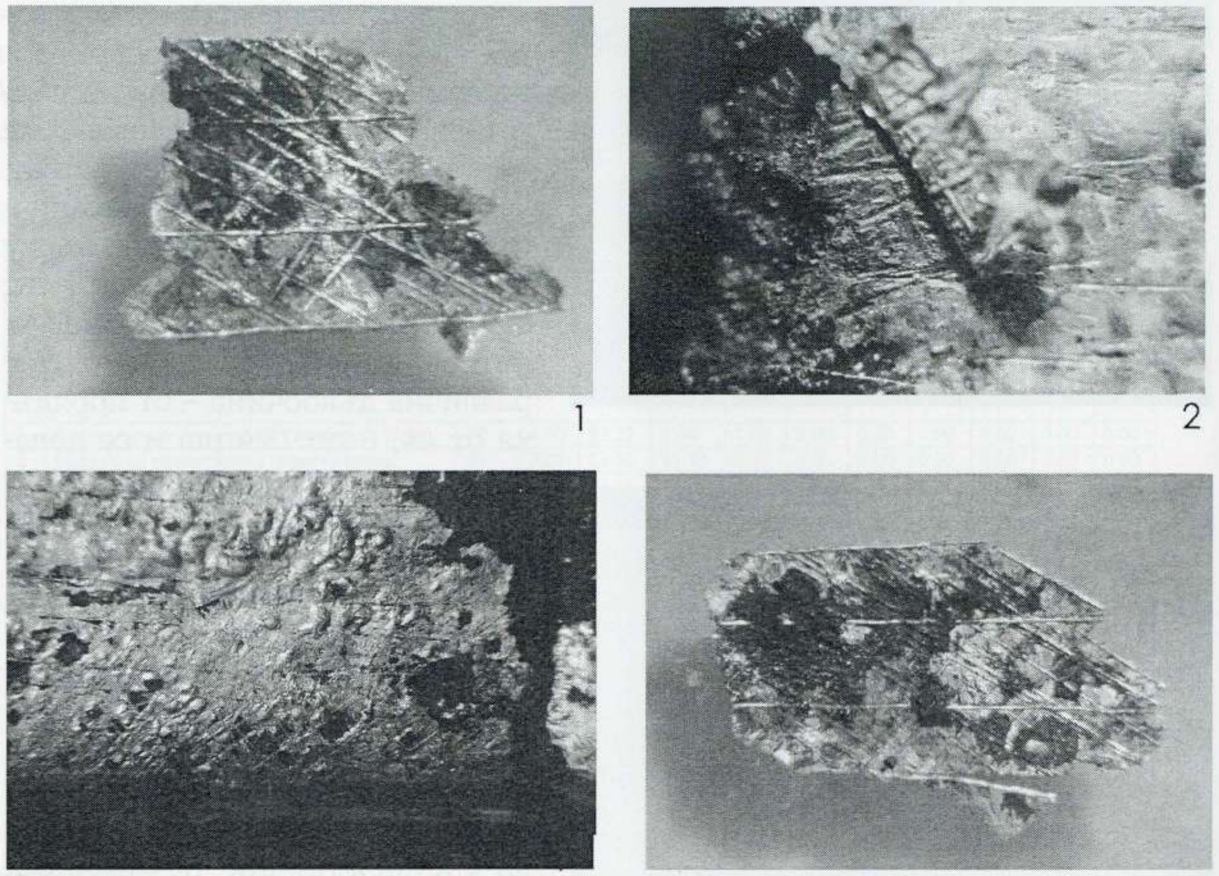

Обр. VII
1-4. Следи от насечки върху фолиевия лист и желязната повърхност

Табл. III. SEM-EDX химичен състав на напречно сечение на участък между две насечки със запазен отслоен златен лист

№	Анализиран участък в точки през около 3 μм по сечението на шлифа)	Елементен състав в тегл. %							
		Au	Ag	Hg	Cu	Pb	Sn	Fe	Zn
1	Най-горен отслоен позлатяващ лист	89.14	4.73	0.00	0.13	0.68	0.33	0.00	0.00
2	Вгънат участък между лицев и по-долен лист	79.03	6.14	0.00	0.20	0.94	0.67	8.01	0.00
3	По-долен отслоен позлатяващ лист	89.52	9.44	0.00	0.13	0.00	0.81	0.00	0.10
4	Кухина под отслоените позлатяващи листа	38.33	23.85	0.00	1.01	0.00	0.00	31.81	0.00
5	Повърхност под отслоените листа	0.00	25.31	74.60	0.46	0.00	0.00	0.00	0.00
6	В „позлатен“ дифузионен повърхностен слой	7.39	24.70	67.44	0.46	0.00	0.00	0.00	0.00
7	В дифузионния слой с пори и включения	8.25	31.03	59.85	0.59	0.00	0.00	0.00	0.28
8	В дифузионния слой в ивица с включения	14.52	67.79	15.86	1.84	0.00	0.00	0.00	0.00
9	Под дифузионния слой в ивица с включения	15.66	77.81	3.54	2.49	0.00	0.00	0.00	0.49
10	Под дифузионния слой	13.36	61.90	22.67	1.06	0.93	0.00	0.00	0.08
11	Под дифузионния слой	10.33	75.35	12.23	1.08	0.56	0.00	0.00	0.43
12	Над ивица с включения	8.60	87.23	1.36	2.03	0.78	0.00	0.00	0.00
13	В ивица с включения	16.87	68.69	13.69	0.70	0.00	0.00	0.00	0.00
14	В ивица с включения	11.89	54.86	3.32	0.40	1.34	0.00	23.19	0.00
15	В ивица с включения	8.52	56.23	0.00	0.67	0.00	0.00	29.34	0.24

Таблица III

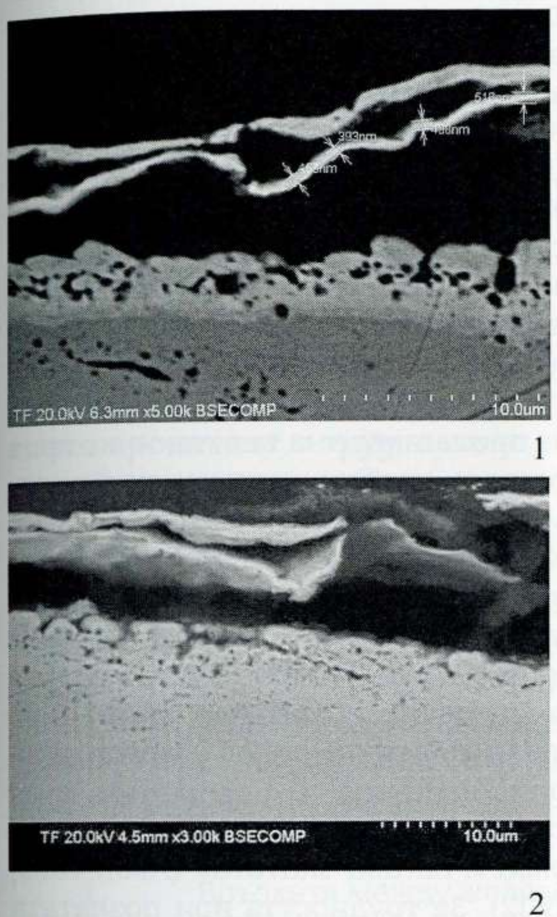
393nm
393nm
186nm
518nm
TF 20.0kV 6.3mm x5.00k BSECOMP
10.0um
1
TF 20.0kV 4.5mm x3.00k BSECOMP
10.0um
2

Обр. VIII
SEM изображения на напречното сечение на проба от метализирания слой с: 1. отслоен златен лист – дебелини; 2. отслоени златни листчета.

при изясняването на технологичните особености на подхода е твърде високият процент на Hg и особено повишената му концентрация в участъците с дълбоки повърхностни нацепи, в пори и в напречни разкъсвания на сребърния лист до желязната повърхност на сабята (табл. II, ан. №№ 1-3, 5-6, 9-12, 14-15; обр. XI, табл. III, ан. №№ 5-14). Това подсказва процес на позлатяване чрез предварително амалгамиране на повърхностите на фиксирания вече сребърен лист. От друга страна съставът и стуктурните особености на участъците с все още запазен златен слой сочат послойно

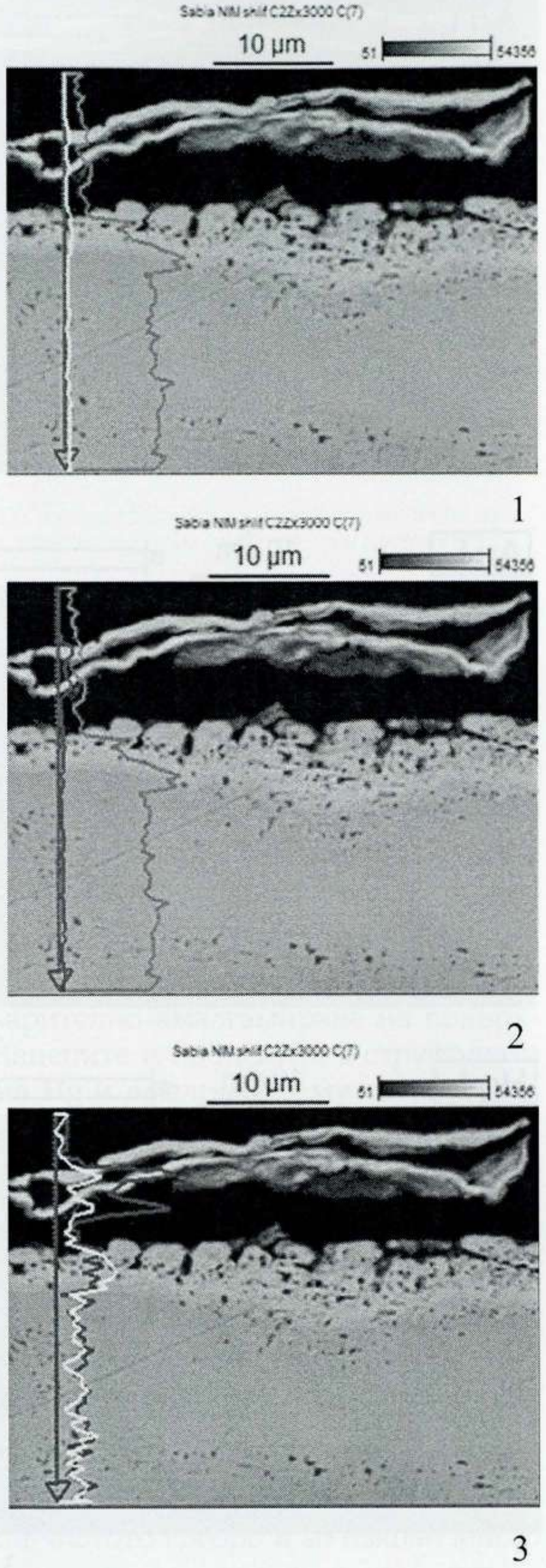

Обр. IX
SEM-EDX сканиране по линия за Au, Hg и Ag по цялото сечение на проба. 1. Ag и Hg. 2. Ag и Au. 3. Au и Hg.

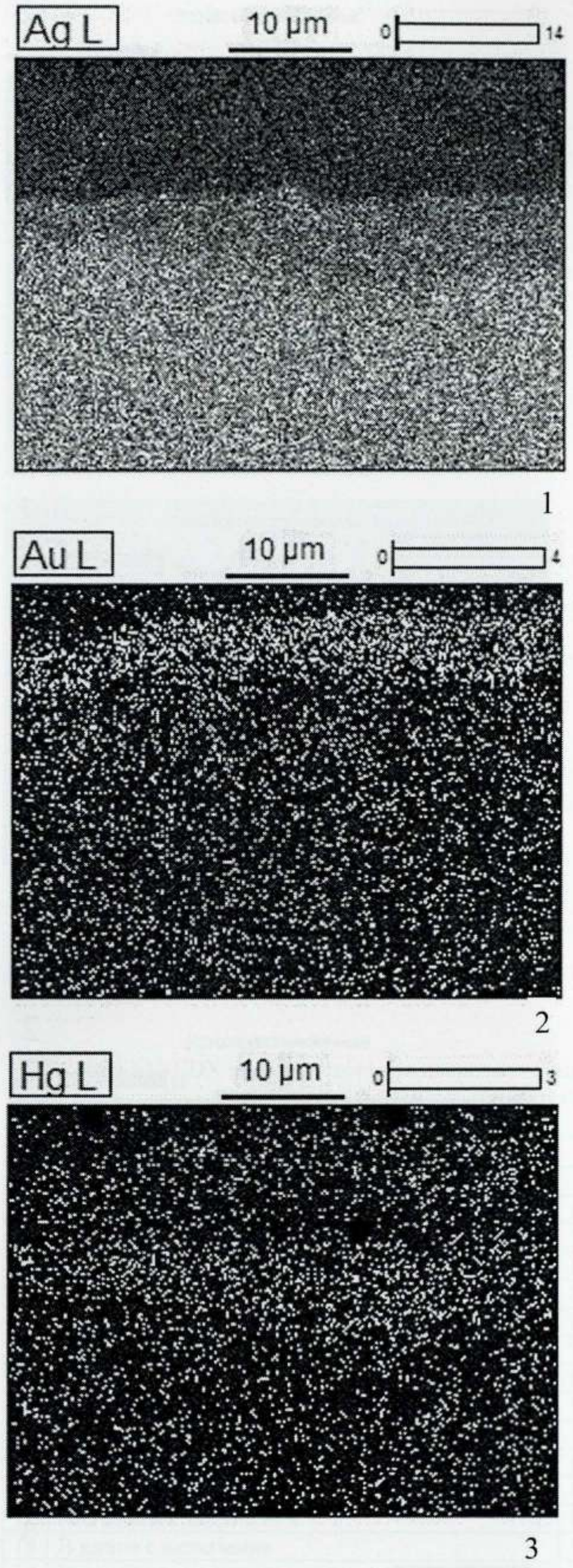

Обр. X
EDX картографиране по атомно тегло.

полагане на златни листчета (обр. VIII, 2), редувано с амалгамиране. Описание на техника на позлатяване и по-конкретно на бронз със златен лист с амалгамиране на повърхността ни е оставил Плиний (Pline L'Ancien 2002, 51, XX, 64-65; 75, XXXII). Смесена техника за позлата с готова амалгама и използване на златен лист е описана от Теофилус в трактата му „*Съчинение за различните изкуства*", XII в (Theophilus 1933, ch. 116-117; ch 44, 117). Сведения за прилагането на тази техника през ранния арабски период получаваме и от арабските източници. Ал Хамдани, живял през първата половина на X в., съобщава за следните етапи при използването на смесената техника на позлата на сребърни предмети: «*първо сребърните предмети се покриват с живак; второ – намазват се с амалгама, след това се нагряват, живакът се изпарява и остава златото*» (Allan 1979, 11-12). За трудността при позлатата на желязо и стомана същият автор отбелязва при изреждането на изделия от друг метал, като ги подрежда според възможността им за позлатяване. На първо и второ място той поставя сребро и мед и едва на трето и четвърто – желязо и стомана (Allan 1979, 14). В своя трактат „*Събрани сведения за познаването на драгоценностите (Минерология)*" Бируни (973-1042) пише: „*позлатяват се железни предмети – ризници и шлемове със златна амалгама*" (Бируни 1963, 216). Подробна информация прилагането на смесена техника на позлата на предмети от сребро, мед и месинг намираме в трактата на Кашани „*Сватбени подаръци от скъпоценни камъни и редки благовония*", който отразява практиката от XIII-XIV в. „*Живакът избелва всички метали, а златото и среброто разтваря и когато такива предмети се нагреят на огъня, живакът изгаря, а златото и среброто остават.*" Същият автор обаче отбелязва трудностите при позлатата на железни предмети и необходимостта предварително да се третират с „*някакво лекарство*": „*По причина, че живакът е течлив, когато се доставя с топлина, частиците му се разделят и разбиват частиците на златото, а* ***в желязото тези частици злато проникват с труд, затова е необходимо предварително да се покрие с някакво лекарство*** (Михалевич, Сайко 1975, 34).

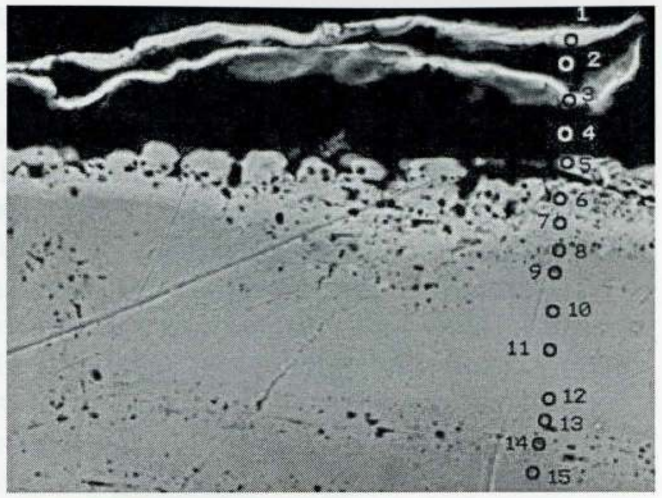

Обр. XI
SEM-EDX точкови анализи по напречното сечение на проба от метализирания слой с отслоен златен лист.

Орнаментът върху така позлатената повърхност е нанесен чрез цизелиране с поансон, отпечатващ точка. Установените при микроскопското наблюдение железни корозионни продукти в жлебовете на рисунъка свидетелстват, че това е бил последният етап при изпълнението на украсата.

Въз основа на проведените анализи и наблюдения могат да са направят следните изводи:

1. Връзката между желязната повърхност и сребърния лист е механична – чрез начукване.
2. Позлатата е осъществена след апликирането на сребърния лист.
3. Позлатяването е чрез предварително амалгамиране на повърхността и полагане на златни листчета. Нацепите и процепите в структурата на листа са обусловили проникването на Hg и амалгамата му със златния лист на дълбочина, почти до желязната повърхност.
4. Орнаментът е цизелиран след листовата позлата.

По-горе бе отбелязано, че връзката между желязната повърхност и сребърния лист е чрез набиване. Именно поради невъзможността за пряка дифузионна връзка между златото (среброто) и желязото средновековните майстори са украсявали своите изделия механично (таушировка, дамаскинаж), като апликират изтънени сребърни пластинки или инкрустират златна, сребърна или медна тел върху предварително насечената повърхност на железния предмет. Методът на позлата е подробно описан от Теофилус през XI в. в трактата му "Съчинение за различните изкуства": "*Ако си обработил желязото и си направил от него шпори или друго снаряжение за конниците и искаш да го украсиш със злато и сребро, вземи най-чистото сребро и го изкови много тънко с чук....*

Когато равномерно обработиш шпората с пилата, постави я върху горещите въглени, докато тя не стане черна. Вземи я в лявата ръка, а в дясната върти диска, приближи я към стоманата и изрязвай навсякъде внимателно *отвън надълго, а след това двойно – в напречно направление. Когато това е направено отчупи с малките клещи парче сребро, по свое желание и ги сложи отгоре. Притисни краищата на среброто с тези клещи, да се захванат. Щом като всичко това изпълниш, постави шпората отново върху горещите въглени, докато отново не почернее, с клещи я извади, внимателно полирай с дълъг плосък инструмент от стомана.... Ако искаш да позлатиш шпората отчасти или изцяло, това е във възможностите ти.”.* (Шаренков 1988, 367-368, гл. 91)

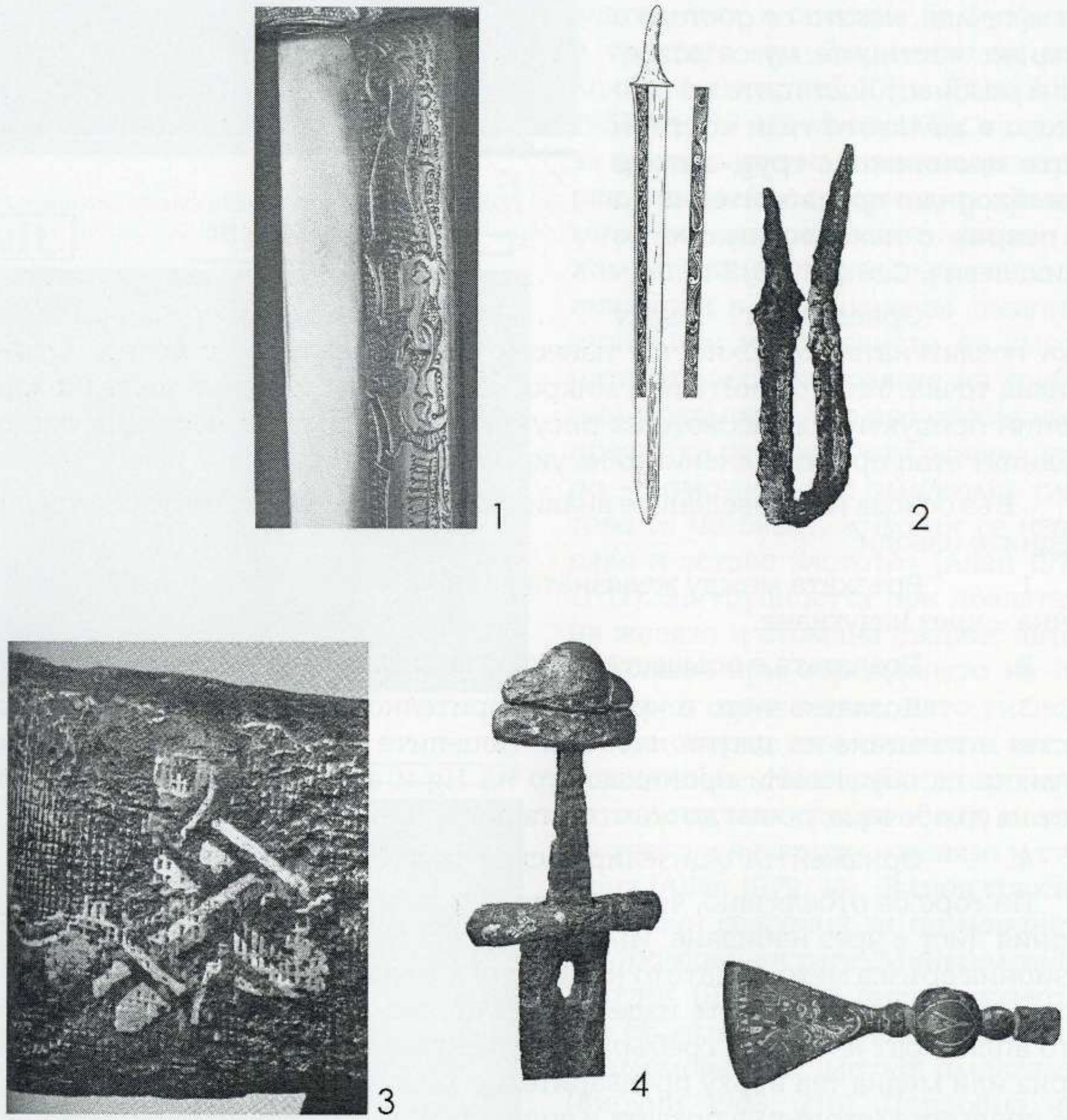

Обр. XII

1. Детайл от т. н. „сабя на Карл Велики”, 2. Сабя, публикувана от И. Хойновски /по Г. Корзухина/, 3-4. Позлата върху меч от Х в. /1, 3-4 по The Ancient /; 5. Брадва от Поволжието /по Б. Рибаков/

Техниката е коментирана от Б. Рибаков, който посочва, че покритата с насечки и грапавини желязна повърхост дава възможност за по-добро сцепление със сребърния лист (Рыбаков 1948, 323). Изделията, декорирани по този начин – оръжия или конска амуниция, най-често са вещи с представителна функция, символизиращи ранга на техния собственик. Сред тях ще споменем съхраняваната във Виена сабя (обр. XII, 1), (Hampel 1900, 681-692; Кирпичников 1965, 2, 268-276; The Ancient 1996, 67-71, fig. 1-2), както и откритата от И. Хойновски през 1892 г. сабя, върху чиито клинове, според описанието на Г. Корзухина, са “плакирани” позлатени медни пластини с врязан орнамент (обр. XII, 2), (Корзухина 1950, XIII, 82-83, рис. 4-5). По стиловите характеристики на украсата си виенската сабя се датира от различните изследователи в широките граници от втората половина на IX до XI в., а другата, според Г. Корзухина, в XI в. Доколкото ни е известно техниката на апликиране на позлатения лист не е детайлно изследвана, поради което споменатите примери не могат да бъдат сигурни аналози на коментираната тук технология.

Според макроснимките по идентичен начин - чрез набиване на сребърна позлатена пластина върху предварително насечената желязна повърхност са декорирани накрайникът и предпазителят на меча от Националния исторически музей в Будапеща от периода на завоюване на Родината (обр. XII, 3-4), (The Ancient 1996, 367-368, fig. 1-2). Аналогична е и механичната връзка между сребърния лист и повърхността на церемониална брадва от Поволжието

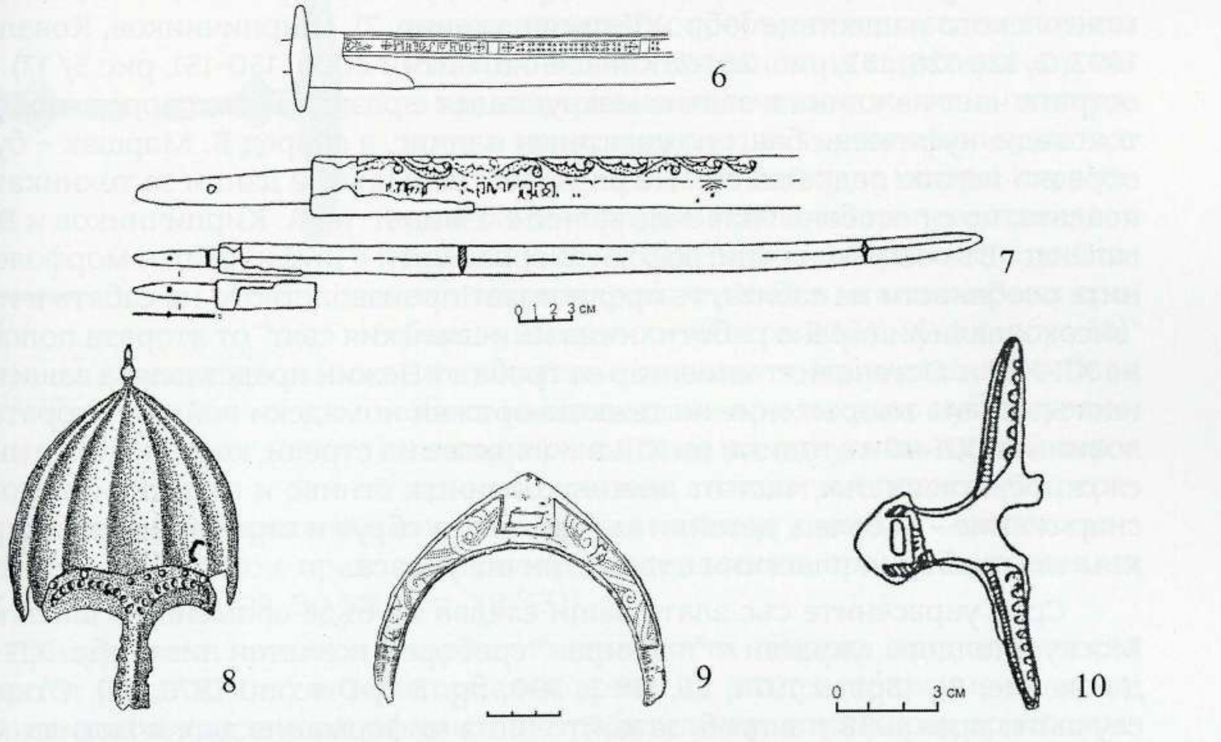

Обр. XII (продължение)

6. Сабя с позлата и арменски надпис (по Djanpoladian, Kirpičnikov), 7. Сабя с позлата от Нежин, Черниговска област /по А. Кирпичников, В. Коваленко/; 8. Шлем с позлата от Моску, Молдовия /по V. Spinei/; 9. Стреме с посребряване / по Св. Плетньова/; 10. Псалия със сребърна позлатена пластина /по В. Коваленко, Ю. Ситий/

(или от Владимирска област) от X в (обр. XII, 5), (Рыбаков 1948, 285, бел. 87). Г. Корзухина отбелязва, че откритите, близо до Трейден (Латвия), мечове и копия от X-XI в. са украсени със сребърна таушировка (т. е. набит в насечената повърхност сребърен лист), (Корзухина 1950, 71). Същата технология е приложена и при изработката на железния шлем, принадлежал, според Б. Рибаков, на княз Ярослав Всеволодич от XIII в., с тази разлика че върху набития върху желязната повърхност сребърен лист са апликирани сребърни пластини (Рыбаков 1948, 234-235).

В изследването си, посветено на древноруското оръжие, А. Кирпичников посочва в каталога на несъхранените саби една, чийто клин е "обложен" със злато. Произхожда от Зеленки, могила "Балгани", Киевска област и е датирана XII-XIII в. (Кирпичников 1966, 101, № XXIII). Следи от запазена във вдлъбнатините позлата има върху горната част от клина на сабята, открита на брега на р. Малая Тинагота, Тюменска област. Ако се съди по гравираните орнамент и надпис на арменски, златната лента е с размери 20 х 1 см и с гравиран орнамент и надпис на арменски (обр. XII-продължение, 6). Р. Джанполадян и А. Кирпичников разчитат „*VAPRET CHACATUR*" като „титла" и лично име на майстора, т.е. като производствено клеймо и определят сабята като арменска продукция от XII-XIII в., попаднала по търговски път в зоната на северен Урал (Djanpoladian, Kirpičnikov 1972, 15-19)[9]. Специален акцент заслужава сабята от град Нежен, Черниговска област, чийто клин в горната си част е украсен със златна пластина със схематизирани точковидни повлеци, характерни за паметниците на древноруската торевтика от времето на монголското нашествие (обр. XII-продължение, 7), (Кирпичников, Коваленко 1993, 2, 124-126, 132, рис. 281-2; Коваленко, Ситий 2004, 130-131, рис.5/ 17). Към острата част на клина в златна инкрустация е разположен, според някои изтоковеди, куфически благопожелателен надпис, а според Б. Маршак – буквообразно негово подражание. Не разполагаме с повече данни за техниката на позлата, но от особено значение за нас е изводът на А. Кирпичников и В. Коваленко. Въз основа на епиграфските орнаменти в „куфи" стил и морфологичните особености на сабята, те предполагат производството на сабята в някоя "висококвалифицирана работилница на ислямския свят" от втората половина на XII-XIII в. Останалият инвентар от гроба от Нежин представлява защитно и настъпателно въоръжение на тежковъоръжен номадски войн от втората половина на XII-40-те години на XIII в. - върхове на стрели, костени пластини за сложносъставен лък, част от плетена ризница, огниво и елементи от конско снаряжение – зъбалец, детайли към конската сбруя и стремена с апликирани към тях сребърни пластини с геометрична украса.

Сред украсените със злато вещи следва да бъде споменат и шлемът от Моску, Молдова, украсен с "плакиран" сребърен позлатен лист (обр. XII-продължение, 8), (Spinei 1974, 25, № 3, 399, fig. 5-6; Diaconu 1978, 18). Открит е случайно през 1938 г. в гроб, за който няма информация да е в могила. Сред инвентара са зъбалец от юзда, острие от сабя и фрагмент от монета. Датира се в XI-XII в. и етнически се свързва с куманите. Към същия тип се отнася и шлемът със сребърна позлата от с. Николское, Орловска губерния, датиран втората половина на XIII в. (Горелик 2003, 3, 234, рис. 2/1 235, 237). Открити са

---

[9] Изказвам своята благодарност на колегата Д. Рабовянов за посочената литература.

на територия, която през XIII в. принадлежи на Улуса на Джучи и М. Горелик ги идентифицира към въоръжението на Златната орда. Монголски образец следва и шлемът със златна таушировка, намерен в номадски гроб във Ватра Молдовичи, румънска Молдова (Горелик 2003, 3, 233). Внимание заслужава и стремето от разкопаната от Н. Бранденбург през 1989 г. могила при с. Бабичи, Киевска област, чиято арковидна част е украсена с инкрустирана сребърна пластинка (обр. XII-продължение, 9), (Плетнева 1973, 44, 94, табл. 46/5). Сред останалите вещи са чифт широки арковидни стремена, огниво, зъбалец, върхове за стрели и фрагмент от железна тока. Гробът от могилата се датира в средата-втората половина на XII в. и се отнася към времето на образуването на политическия съюз на Черните клобуци, в който участват печенези, тюрки и кумани. С късните номади от същия политически съюз се свързва и находката от селище в близо до с. Петруши, Черниговска област, сред която има и псалия със "сребърна позлатена плакировка" (обр. XII-продължение, 10), (Коваленко, Ситий 2004, 134-134, рис. 7/3). За следи от посребряване върху шлема от гроб, открит на десния бряг на р. Калка, Донецка обл., споменава и Э. Кравченко (Кравченко 2003, 3, 123-129, рис. 2). Сред останалия инвентар са желязна маска, сабя и стреме. Обстоятелствата на погребението (отсъствието на могилен насип, липса на битови вещи и др.), свързват гроба с татаро-руския сблъсък от 1223 г.

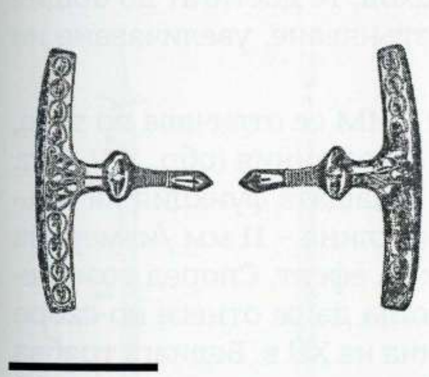

Обр. XIII
Брадва със сребърни пластинки от крепостта при с. Стана, Новопазарско /по В. Йотов/

Сред известните до този момент паметници на средновековното въоръжение и снаряжение от зоната на Долен Дунав преобладават декорираните със сребърни или медни телчета изделия. В действителност инкрустирането им в предварително насечената желязна повърхност е разновидност на гореописания метод. Подобна украса имат най-вече шпори, стремена и бойни брадви. Изключение представляват брадва (обр. XIII) и шпора от крепостта до Стана, Новопазарско от X-XI в. с апликирани сребърни пластинки (Йотов 2004, 98-99, обр. 54). За съжаление техниката на украса не е била обект на изследване при тяхното публикуване, затова можем само да допуснем, че най-вероятно е приложен аналогичен подход. Със сребърни пластини е украсена и втулката на един връх за копие от Североизточна България, считано с право за дело на скандинавската оръжейна традиция от IX-X в. (Йотов 2004, 80-82, обр. 39/531).

Приведените примери очертават една доста широка хронологическа рамка (от IX до XIV в.) и териториален ареал на разпространение на престижните златоукрасени вещи, чиито потребители са винаги сред аристократичната върхушка на степните /номадски/ общества. В различните периоди това са унгарци, печенеги, кумани и татари. През XII-XIII в. подобна украса имат доспехите на знатните войни от Златната орда. Центровете за производство на това елитарно въоръжание обаче, по всяка вероятност, са високо развитите градове от Северното Причерноморие, зоната на Долна Волга, Северен Кавказ, а ако се съди по златоинкрустираните в стил „куфи" надписи по някои саби – и в ислямски ателиета.

Доста по-ограничени са аналогиите на семплата, изпълнена чрез цизелиране, растителна украса върху позлатените участъци на сабята от НИМ. Според графичната документация, те се изчерпват със стремето от Бабичи – чрез последователен ред от точки е изобразен повлек, чиито разклонения завършват с волути (обр. XII, 9). Може да се предположи, че декорацията върху инкрустирания сребърен лист е нанесена с поансон, отпечатващ точка.

Морфология

Значение за идентификацията на коментираната сабя имат и нейните археометрични и особено морфологични белези – формата на клина, с подчинено положение на разположението на ръкохватката, а като характерни, уточняващи хронологията, детайли са предпазителят и особено портупейните халки към ножницата. Обстоятелството, че към върха клинът е двуостър подсказва, че тя е използвана едновременно като сечащо и пробождащо оръжие. Разработвайки типология на сабите, изследователите избират различни критерии. А. Кирпичников (Кирпичников 1966, 68) акцентира на предпазителя и накрайника на ръкохватката. Св. Плетньова (Плетнева 1973, 17-18) и Г. А. Фьодоров-Давидов (Федоров-Давидов 1966, 22-23) приемат като основен белег изменението на основните работни качества на клина – извивката, дължината и ширината. Независимо от различния подход, те достигат до общия извод, че еволюцията на сабите е в посока към изтъняване, увеличаване на теглото, дължината и ширината.

В сравнение със сабите от и след X в., тази от НИМ се отличава по това, че клинът и пластината на ръкохватката са в една осева линия (обр. XIV, 1), т. е. ъгълът на атаката е малък, което предопределя сечащата функция на оръжието. От друга страна, поради малката извивка на клина – 11 мм /измерена по метода на Св. Плетньова/, сабята има слаб режещ ефект. Според този белег, по класификацията на Св. Плетньова, тя би могла да се отнесе по-скоро към сабите от раздел В, датирани в първата половина на XII в. Веднага трябва да отбележим, че там попадат къснономадски саби, отличаващи се със сравнително по-голяма, над 1,00 м, дължина.

През 2000 г. А. Евглевский и Т. Потьемкина предлагат нова типология на къснономадските саби, където основните типообразуващи признаци са характерните белези на клина – големина на извивката, участък на максималната извивка и пропорционално съотношение между дължината и ширината му (Евглевский, Потёмкина 2000, I, 117-179). Всеки от основните признаци са корелирани с допълнителни – типове предпазители, накрайници към ръкохватката и към ножницата, наклон на ръкохватката и форма на острието. Теоретичното съчетание на типообразуващите основни признаци дава 27 разновидности на саби с определени хронологически рамки на битуването, честота и територия на разпространение за периода втора половина на X-XIV в. Според тази типология, сабята от НИМ попада в разновидност № 5, включваща слабоизвити в средната част на клина саби, със средна стойност на пропорционалното съотношение между дължината и ширината /или К1 У2 П2/, характерни за периода втора половина на XII-XIV в. Оръжия от тази разновидност се срещат в некропола Черноклен в зоната на Кубан, в Крим и на

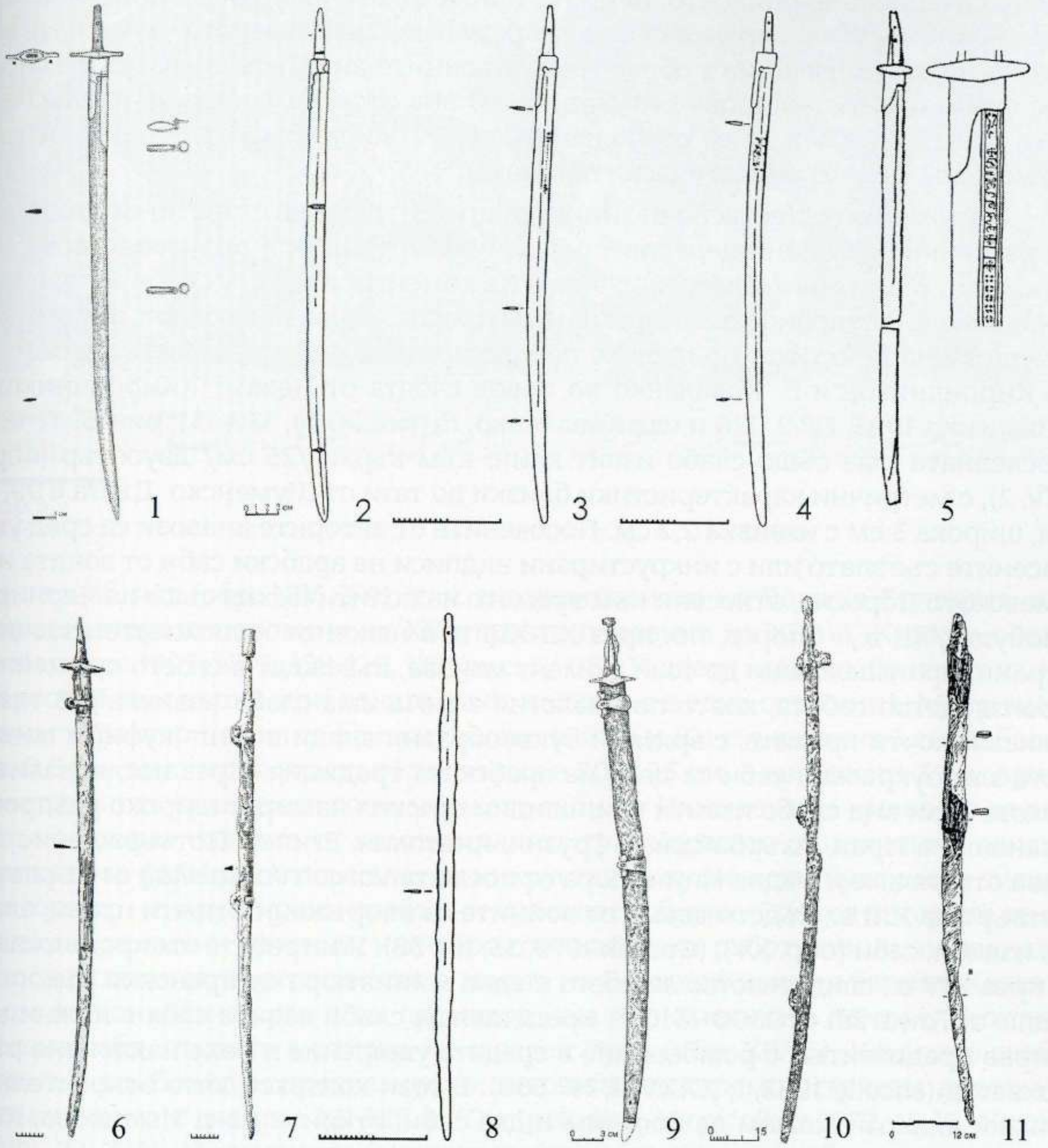

Обр. XIV

Саби от: 1. НИМ, 2. Нежин, Черниговска обл. /по А. Кирпичников, В. Коваленко/; 3-4. Именково, Казанска област /по А. Кирпичников, В. Коваленко/; 5. Тюменска област (по D. Nicolle, без мащаб); 6. Степанци, Киевска област, могила 215; 7. Поток, Киевска област, могила 453, могила 3 /6-7 по Св. Плетньова/; 8. Каневски уезд, Киевска област /по А. Кирпичников, В. Коваленко/; 9. Куманска сабя /по Св. Плетньова/; 10. Куманска сабя от Чингулската могила при с. Заможное, Запорожска област (по В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассамакін); 11. с. Медникарово, Гълъбовско /по Б. Борисов, Г. Шейлева/

Долен Дон. Разработена чрез статистически методи за източноевропейската зона, тази типология е относително приложима за земите на Долен Дунав. В основния емпиричен материал липсват примери на съвпадение на осите на клина и ръкохватката, както и прави предпазители със заоблено четириъгълно сечение, поради което, нейното прилагане за идентификацията на коментираната сабя на практика не дава резултат. Същественото за нас е, че на базата на статистическата обработка на данните авторите доказват, че саби със слабо извити клинове битуват, както във втората половина на X-XI в., така и през XII-XIV в., т. е. "слабо извития клин, за разлика от силно извития, не може да бъде хронологически показател"[10].

На този фон естествено възниква въпросът, дали не става по-скоро дума за различни оръжейни центрове, с различни традиции в производството на клиновидни оръжия? Слабата извивка на коментираната тук сабя и правият с издължени, подобно на меч, рамене на предпазителя подсказват друга производствена практика. До същото предположение още през 1993 г. достигат А. Кирпичников и В. Коваленко по повод сабята от Нежин[11] (Кирпичников, Коваленко 1993, № 2, 126 и сл.; Коваленко, Ситий 2004, 130-131, рис. 5, 17-18). Последната има също слабо извит клин, към върха /25 см/ двуостър (обр. XIV, 2), с метрични характеристики близки до тази от Шуменско. Дълга е 99, 7 см, широка 3 см с извивка 2,2 см. Посочените от авторите аналози са сред украсените със злато или с инкрустирани надписи на арабски саби от зоната на Киевското Поросие, отнесени към времето на политическия съюз на Черните клобуци /XII в./. Според тях през XII-XIII в. в някои от ислямските източни страни, произвеждащи до този момент мечове, въвеждат в своето оръжейно производство сабята, която по аналогия с меча има слаба извивка[12]. В този смисъл, почти правите, с врязани буквообразни знаци в стил "куфи" и понякога златоукрасени саби са дело на арабската традиция. През последвалите векове този вид слабо извити клиновидни оръжия намират широко разпространение в Иран, Азърбайджан, Грузия, Анатолия, Египет. Потвърждение за това откриваме и в една миниатюра от поемата *Vargeh va-Golshāh* от първата четвърт на XIII в., където двама от войните са въоръжени с почти прави, слабо извити, саби (обр. XV), (Gorelik 1979, 35, fig. 38). Употребата им продължава и през XIV в., свидетелство за което е една миниатюра от иранския ръкопис *Jamīc al Tawārīkh* от 1300-1310 г., представяща слабо извита сабя в ножница, с прав предпазител, с ромбовидно в средата уширение и леко наклонена ръкохватка (Nicolle 1982, I, XXXVIII, № 638). В този контекст, като относително близки аналози можем да посочим и две саби, открити до с. Именково, Казанска област (обр. XIV, 3-4), т. е. на територията на Волжка България, датирани втората половина на XII-първата половина на XIII в. (Кирпичников, Коваленко 1993, № 2, 128-129, 133, рис. 3/ 1-2). И двете имат слабо извит клин, двуостър към върха, при едната ръкохватката е в една ос с клина. Метричните им характеристики са близки: дължина 98,5 и 101 см, ширина 3 см, дебелина 0,5 см, двуострия участък към върха е 20 и 25 см, а извивката 3 см. Археометричното сравнение сочи, че двете саби от Именково са малко по-дълги и с по-голяма извивка от коментираната тук. Украсата е различна - едната притежава рамкирани със златна инкрустация куфически букви или знаци, а втората – инкрустирани сребърни кръстове и букви. Според авторите те са дело на различни източни, най-вероятно кавказки работилници, попаднали впоследствие, по търговски път в зоната на Волжко-Камския басейн. Кавказки и по-конкретно арменски произход има и споменатата по-горе, злотоукрасена сабя, открита в района на северен Урал (обр. XIV, 5). Клинът е слабо извит, с ромбовиден предпазител и леко извита, спрямо острието, дръжка – белези които я датират XII-XIII в. (Djanpoladian, Kirpičnikov 1972, 15-16; Nicolle 1988, 72, 374). Метричните й характеристики са сходни – общата дължина е 1 м, а ширината - 3,5 см. Приведените до тук аналози на този етап очертават кавказката зона, като един добре оформен оръжеен център, произвеждащ в периода XII-XIII в. саби, отличаващи се не само със своите добри технически характеристики, като здравина и твърдост на материала, но и луксозно украсени с гравирани надписи на арабски и арменски език.

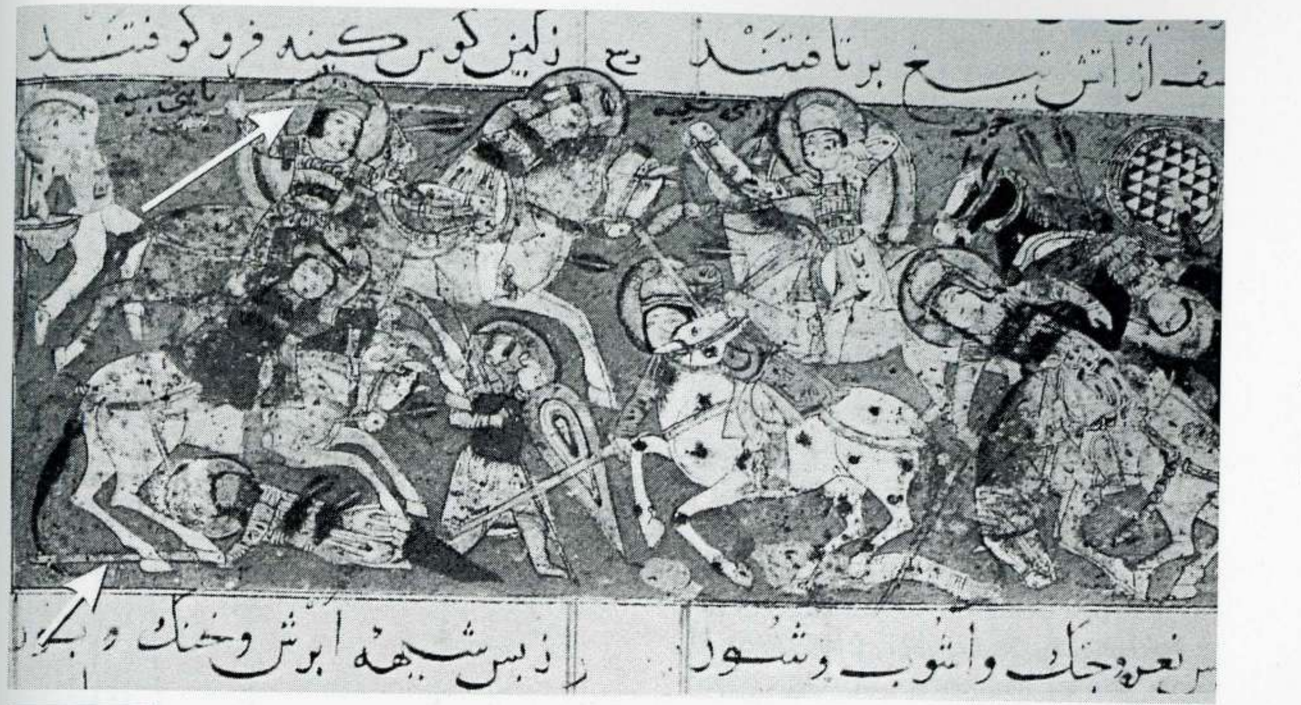

Обр. XV
Миниатюра от поемата Vargeh va-Golshāh, първа четвърт на XIII в (по M. Gorelik)

Освен посочените, сравнително близък аналог е сабята от могила 215 от Степанци, Киевска област (обр. XIV, 6), (Плетнева 1973, 49, табл. 1/1). Тя има слабоизвит в средата клин, който е в една ос с ръкохватката. Произхожда от гроб в центъра на могилата, с глава на запад, датира се в XI-XII в. и се свързва

---

[10] Съгласни сме с констатацията на А. Пьянков и И. Цокур, че много по-динамичен и следователно по-точен хронологичен показател са детайлите по закрепването на ножницата към колана (Пьянков, Цокур 2011, 162).

[11] Изказвам своята дълбока благодарност на колегата Е. Армарчук за ценната информация и изпратената литература.

[12] Наблюденията на Д. Найкъл потвърждават изводите на руско-украинските изследователи. Според автора сабята е слабо разпространена в арабския свят и нейната поява там е резултат от влиянията на степните (тюркски) народи. (Nicolle, 1991, 4, 303-305, 320). Най-ранната сабя, открита в ислямски контекст, е тази от Нишапур, датирана в IX в., която обаче, според Д. Александър, е принадлежала на пленен тюркски войн. А известният конник върху стенопис от Нишапур, IX в. всъщност изобразява отново тюркски войн-соколар, въоръжен с къса и дълга (garahur) сабя (Alexander, 2001, XXI, 214, fig. 14-15).

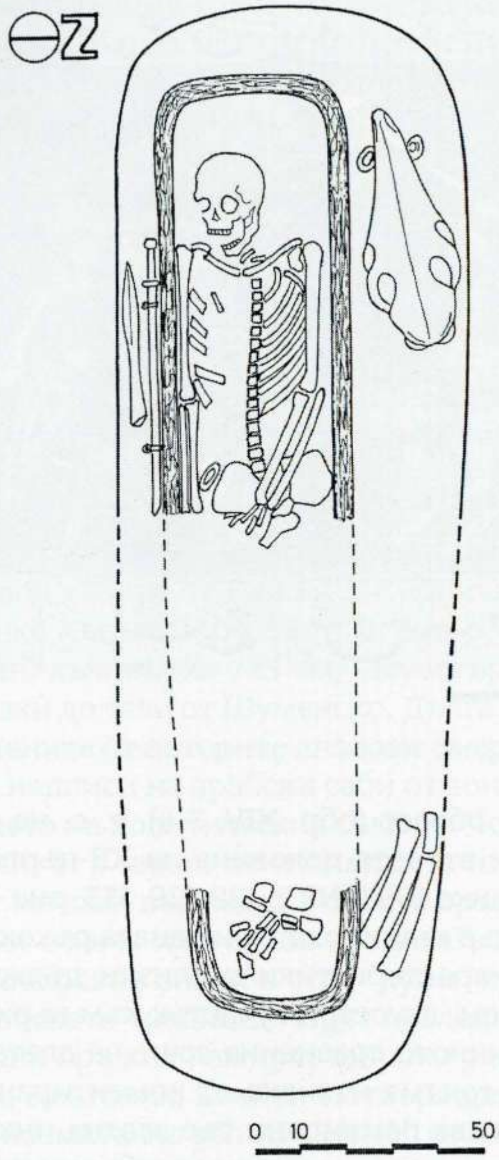

Обр. XVI
Вторичен гроб от могила XXV, Плиска /по Р. Рашев/

с късните номади /най-вероятно печенези/. Същите характеристики на клина и ръкохватката има и сабята от могила 452, гроб 3, с. Поток, Киевска област (обр. XIV, 7), (Плетнева 1973, 81, табл. 33/8). Гробът е вторичен, със западна ориентация, датира се в XII в. и се свързва с печенегите. Слабо извит, тесен клин, който е в една ос с ръкохватката има сабята от бившия Каневски уезд, Киевска област (обр. XIV, 8) (Кирпичников, Коваленко 1993, № 2, 133, рис. 3/4), както и тази от гроба на десния бряг на р. Калка (Кравченко 2003, 3, 125,127, рис. 3/3). В този ред от аналогии попада една куманска, според Св. Плетньова, сабя с прав ромбовиден предпазител, датирана в XII в. (обр. XIV, 9), (Степи Евразии 1981, 260, рис. 83/40). Куманска, от втората третина на XIII в., е и сабята от Чингулската могила при с. Заможное, Запорожка област (Отрощенко, Рассамакин 1986, 22, рис. 7/1, 25; Chochorowski, 1996, 221, fig. 121). Дръжката и острието са в една осева линия, клинът е слабо извит, а предпазителят – прав (обр. XIV, 10). Отликите обаче са съществени – сабята е значително по-дълга и по-широка - 130 х 4 см, а предпазителят е асиметричен. Различни са и скобите към портупейния ремък. Друга, вероятно пак куманска, е сабята от могилата при с. Каменка, Донецка област. Дръжката и клина са в една осева линия, но сабята е доста по-дълга и широка, а предпазителят е дъговиден, със сферични краища, каквито са характерни за IX-XI в. (Косиков, Гриб 1985, 2, 257, 260, 261). Почти прави, с едва забележима извивка и идентични на коментираната тук сабя ромбовидни предпазители, но със сфери в двата края, са сабите от некропола Колосовка № 1, могила 2 в Северен Кавказ (Дитлер 1961, II, 159-166, табл. XVII/ 1, XVIII, 1, XIX, 1). Датират се във втората половина на X- първата половина на XI в., а въз основа на погребалния обред А. Дитлер отнася некропола към местните адигейски племена. За разлика обаче от коментирания тук паметник, оста на дръжката е под лек ъгъл, спрямо клина, а дължината им варира - 77 см, 88 см, 73 см (Пьянков, Цокур 2011, 160, 162). Подобни морфологични характеристики имат и сабите от некропола Ленинхабел (Адигея). Притежават слабоизвит клин, прави предпазители и подобно на коментираната сабя с максимална дължина – 0,90 м. Отликите са в симетричните издатъци от двете страни на предпазителя. Датират се във втората половина на XI- началото на XII в. (Завьялов, 2004, 84-84, рис. 4).

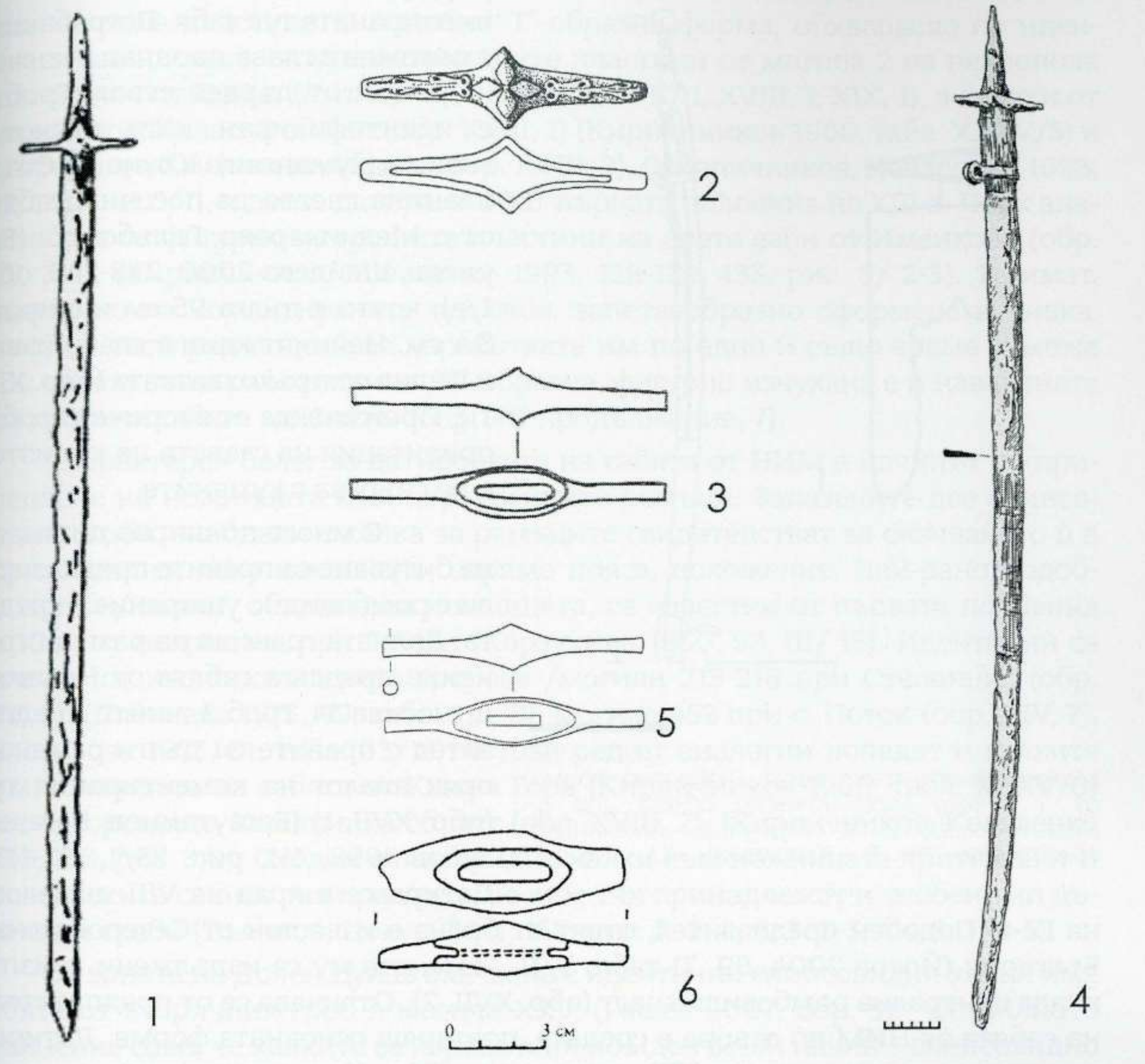

Обр. XVII
Прави предпазители с ромбовидно уширение: 1. Новинки II, могила 14, гроб 3 /по Р.С. Багаутдинов, А.В. Богачёв, С. Э. Зубов/; 2. Северозападна България /по В. Йотов/; 3. Предпазител от X в. /по L. Kovacs/; 4. Степанци, могила 215 /по Св. Плетньова/; 5. Воинска Гребля, Полтавска област /по А. Кирпичников/; 6. Петруши, Черноговска област /по В. Коваленко, Ю. Ситий/.

Паралелите от зоната Балканите за сега са ограничени - сравнително близък аналог е сабята от вторичния гроб в могила XXV, разположена западно от земленото укрепление на Плиска (обр. XVI) (Рашев 2007, 123, 129, обр. 5). Според запазените in situ фрагменти клинът е прав, разположен в една ос с ръкохватката, а възстановената дължина е приблизително 91,7 см. Тези ха-

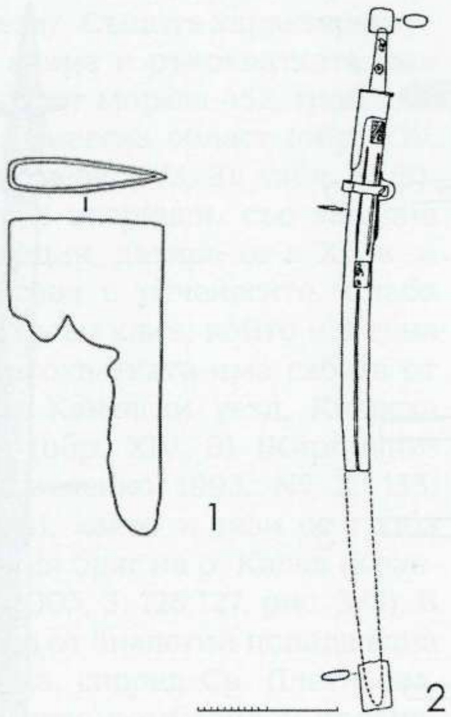

Обр. XVIII
Маншетовидни пластини с „Г"-образна форма от: 1. Княжа Гора, Киевска област /по А. Кирпичников/; 2. с. Городище, Хмелницка област /по по В. Коваленко, Ю. Ситий/.

рактеристики я доближават до коментираната тук сабя. Погребаният е положен с глава на запад в ковчег, издълбан от дървен ствол. Гробът е идентифициран като късномадски (кумански). Южно от Стара планина следва да посочим сабята от с. Медникарово, Гълъбовско (Борисов, Шейлева 2000, 248-249, обр. 1/в), която е дълга 95 см и широка 3,4 см. Нейният клин е слабо извит и в една ос с ръкохватката (обр. XIV, 11). Произхожда от вторичен гроб, с ориентация на главата на югоизток и се свързва с куманите.

С много по-широк диапазон на битуване са правите предпазители с ромбовидно уширение в средата. Долната граница на разпространение предлага сабята от Новинки II, могила 14, гроб 3, чийто предпазител с правите си дълги рамена е пряк аналог на коментирания тук (обр. XVII, 1) (Багаутдинов, Богачев, Зубов 1998, 111, рис. 23/1, 112-113). Датира се в края на VIII- началото на IX в. Подобен предпазител, отлят от бронз е известен от Североизточна България (Йотов 2004, 69, 71 табл. 9/1). Раменете му са издължени, с изпъкнала централна ромбовидна част (обр. XVII, 2). Отличава се от предпазителя на сабята от НИМ по отвора в средата, повтарящ основната форма. Датиран е във втората половина на VIII- началото на IX в. Като пряк аналог могат да се посочат предпазителите тип 3 по Л. Ковач, датирани от периода на завоюване на Отечеството (обр. XVII, 3), (Kovács 1980-1981, 10/ 11, 247, Taf. 1/II, 3). Централната им част е ромбовидна, раменете прави, а елипсовидният отвор за клина е вписан в легло със същата форма. В този ред попадат и правите ромбовидни предпазители на късномадските саби от Степанци, могили 215 (обр. XVII, 4) и 216 (Плетнева 1973, 49, табл. 1/1, 8). Горната хронологическа граница на разпространение на този тип предпазители определят находките от Воинска Гребля, Полтавска област (обр. XVII, 5) и Городище, Хмелницка област, датирани XII-първата половина на XIII в., (Кирпичников 1966, 70-71, рис. 13/III, 98/ 89, 102). Издължените им рамене имат кръгло сечение, а отворът в центъра е вписан в елипсовидно легло. Със същата форма е и предпазителят за сабя, от находката от селището при с. Петруши, Черниговска област, датирана в широките хронологични граници X-XIII в. (обр. XVII, 6), (Коваленко, Ситий 2004, 134-135, рис.7/ 4). Прав предпазител, но без ромбовидно уширение притежава и сабята от вторичния гроб в могила XXV при Плиска (Рашев 2007, 129, обр. 5).

Специално внимание заслужава и заварената под предпазителя на сабята желязна пластина. С подобна "Г"-образна форма, обхващаща по идентичен начин клина, са маншетовидните пластини от могила 2 на некропола Колосовка 1 от X-XI в. (Дитлер 1961, II, табл. XVII/ 1, XVIII, 1, XIX, 1), а също и от Княжа Гора, Киевска област (обр. XVIII, 1) (Кирпичников 1966, табл. XXXV/5) и с. Городище, Хмелницка област (обр. XVIII, 2), (Кирпичников, Коваленко 1993, 127, 133, рис.3/1), и двете датирани в XII-първата половина на XIII в. Пряк аналог обаче са фигурно изчуканите пластини на двете саби от Именково (обр. XIV, 3-4), (Кирпичников, Коваленко 1993, 128-129, 133, рис. 3/ 2-3). Те имат, идентично на коментираната тук сабя, запетаеобразно оформена извивка, което на свой ред подсказва изработката им по едно и също време и може би в една и съща работилница. "Г"-образна, фигурно изчукана е и наварената пластина на сабята от Нежин (обр. XII-продължение, 7).

Характерен белег за датировката на сабята от НИМ е начинът на прикрепване на ножницата към портупейните ремъци. Запазените две елипсовидни скоби, снабдени с халка за ремъците свидетелстват за окачването ѝ в хоризонтално, леко наклонено, спрямо пояса, положение. Най-рано подобни скоби /халки/, обхващащи ножницата, са известни от първата половина на XI в. от некропола при Гочево (Корзухина 1950, 93, III/ 13). Идентични са халките от късномадските гробове /могили 215-216 при Степанци (обр. XIV, 6), (Плетнева 1973, 49, табл. 1/1, 8), могила 452 при с. Поток (обр. XIV, 7), (Плетньова 1973, 81, табл. 33/ 8). В този ред от аналогии попадат и халките към ножницата на сабята от Княжа Гора (Кирпичников 1966, табл. XXXV/6) и от с. Городище, Хмелницка област (обр. XVIII, 2), (Кирпичников, Коваленко 1993, 133, рис. 3/1). Сходни елипсовидни халки към ножницата притежават и колосовските саби, с тази разлика, че към тях принадлежат и особен тип дъговидни скоби (Пьянков, Цокур, 2011, 159, рис. 2: 2, 4, 6; 3: 3-5; 4:4-5; 5: 4-5).

От зоната на Долен Дунав окачване с идентични елипсовидни халки има сабята от вторичния гроб в могила XXV, (Рашев 2007, обр. 5). Детайлното сравнение сочи, че халките са изработени по идентичен начин – елипсовидно огъната желязна пластина, през която преминава ос за халката към портупейните ремъци.

Направеният сравнително-морфологичен анализ на отделните белези и като цяло на сабята от НИМ я отнасят към украсените с благороден метал /злато или сребро/ клиновидни оръжия от втората половина на XII-XIII в. Не случайно, едва за годината 1252, Ипатиевата летопис споменава "златно украсената" сабя на княз Даниил Галицкий (Кирпичников 1966, 66, бел. 24). Посочените по-горе преки аналози със слабо извити саби, с идентично оформена в основата на клина наварена пластина, насочват към някои източни производствени центрове. Различното им местонамиране – на юг в зоната на политическия съюз на Черните клобуци, на север на територията на Волжка България се обяснява с широките търговски връзки на тези центрове. Предполагаме, че сабята от Долнодунавските земи илюстрира най-южната им точка на разпространение.

Орнаментика

Отликите в изпълнението на повлека, представен от двете страни на клина - различният размер на трилистните палмети, липсата на симетрия,

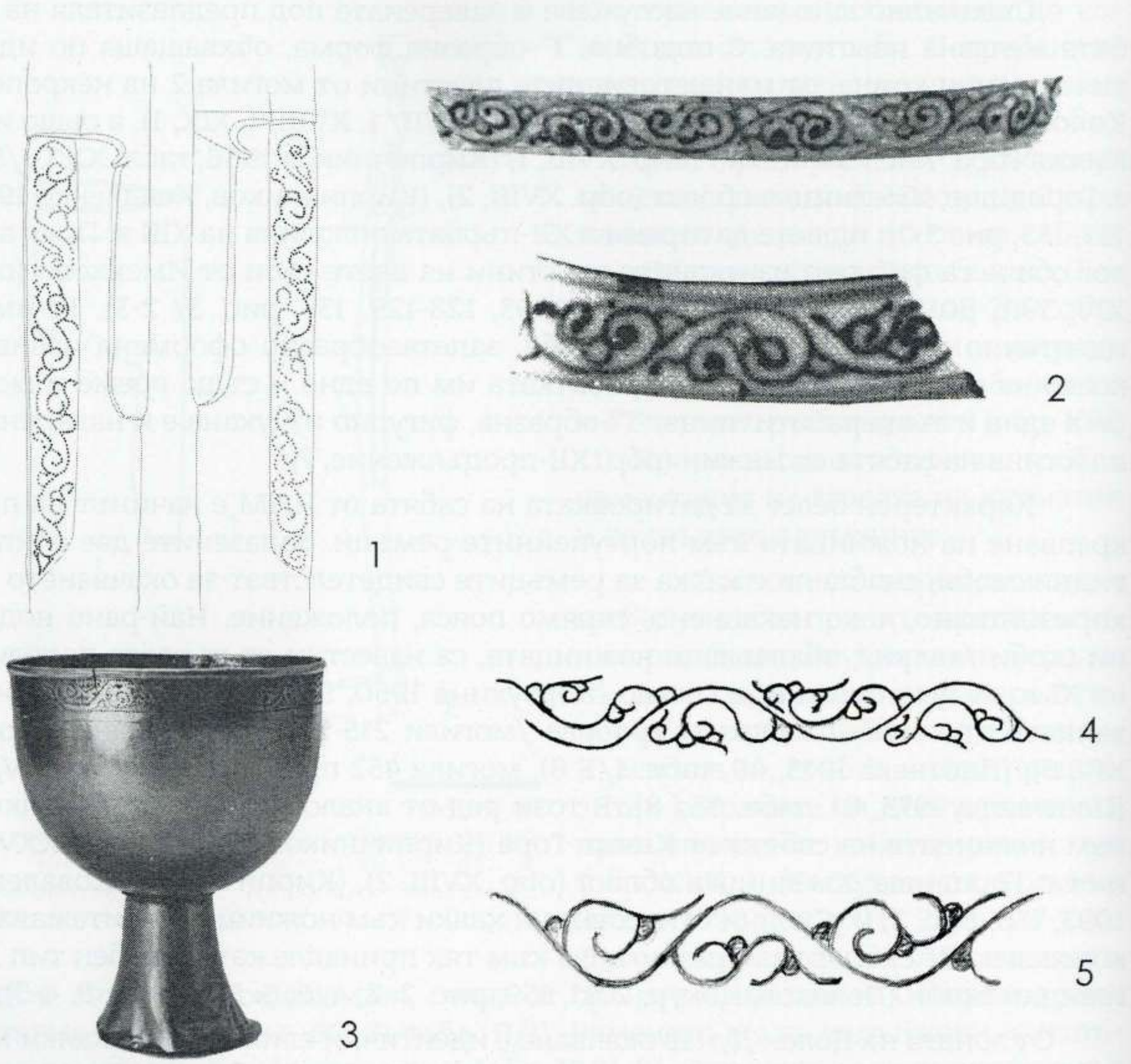

Обр. XIX

1. Графична реконструкция на орнамента върху сабята от НИМ. 2. Мотив върху китайска ваза от Селитреното градище /по Э. Д. Зиливинская, С. Н. Алексейчук/; 3. Съд от с. Рагули, Ставрополска област /по Г.А. Фьодоров-Давыдов/; 4. Стенописен фриз от „Св. София" в Киев; 5. Фриз от църквата „Св. Лука", Фокида, Гърция /4-5 по The Glory/.

сочат, че композицията е изпълнена свободно, а не по шаблон (обр. II, 4-5; XIX, 1). Същевременно някои елементи в рисунъка - пъпките в разклоненията на ластара, характерните листа на крайната двулистна палмета и особено израстващите и сякаш рамкирани от повлека трилистни палмети подсказват, че майсторът е работил по образец. Съвсем неочаквано, същия стилов маниер на изпълнението откриваме в украсата на една китайска ваза, където в хоризонтален пояс са изобразени израстващи от повлек идентични трилистни палмети със същите точковидни окончания (обр. XIX, 2), (Зиливинская, Алексейчук 2003, 3 310, 320, рис. 17). Фрагментите са намерени в помещение 5 на едно от именията на Селитреното градище /Сарай-Бату/, издигнато от Златната орда на левия бряг на р. Ахтуба. Заедно с тях са открити и 16 китайски монети от XIII в. Очевидното съвпадение на рисунъка намира обяснение в културно-историческата обстановка в зоната на Долното Поволжие и Северен Кавказ, попаднали през XIII-XIV в. под властта на Златната орда. В новите градски центрове можели да се намерят стоки от запада и от изтока, в това число и китайска коприна, бронзови огледала, порцеланови изделия и т. н. (Греков, Якубовский 1950, 141-159). Тук работели и свободно заселили се, а както свидетелства през XIII в. Плано Карпини (Плано Карпини 1911, 36) и насилствено настанени занаятчии от завладените територии[13] /от Хорезъм, Китай, Крим/, включително и оръжейници, задоволяващи нуждите на татарската конница и пехота. В тази атмосфера на културен синкретизъм от периода XII-XIII в. би могла да бъде произведена и коментираната тук сабя. Често срещан мотив в художествения репертоар на металопластиката на Златната орда от XIII-XIV в. е проникналият под влияние на източни образци повлек. Златният съд от с. Рагули, Ставрополска област е украсен с подобен повлек, от чиито разклонения също израстват пъпки (обр. XIX, 3) (Федоров-Давыдов 1976, 168, № 129, 183). И тук личи идентичен стилов и технологичен похват – рисунъкът е предаден чрез последователен ред от точки. По-далечни анализи на мотива откриваме в повлеците върху стремето от с. Бабичи (обр. XII, 9), което говори, както за стандартизиране на орнамента, така и за широкото му разпространение. Ластари, от чиито разклонени стъбълца израстват трилистни палмети са известни доста по-рано в християнската орнаментика от XI-XII в. /стенописните фризове от "Св. София" в Киев (обр. XIX, 4), (The Glory 1997, 272) и от църквата "Св. Лука" от Фокида, Гърция (обр. XIX, 5), (The Glory 1997, 20), те обаче имат различни стилови характеристики.

В заключение ще подчертаем, че не толкова орнаментът, колкото морфологията и техниката на позлата, и особено използваният материал – стомана, подсказват производството на сабята в някое източно ателие от северно причерноморската степна зона с утвърдени традиции в оръжейното производство. От своя страна археометричните сравнения сочат аналогии сред по-ранните саби, поради което не може да се изключи появата на тяхното производство и разпространение в края на XI- началото на XII в.

Ножче

При анализа на ножчето веднага трябва да отбележим, че все още не е разработена типология на този тип паметници, поради което, неговата идентификация е затруднена. Видимата отлика, в сравнение с известните да този момент, е в твърде късия и широк клин за сметка на издължената ръкохватка (обр. XX, 1). Тази конструктивна особеност обаче е за сметка на неговата функционалност. Споеното върху горната обкова петличе подсказва, че ножът по всяка вероятност е бил окачен към пояса. Златните обкови са отлети и доформени чрез изчукване. Петличето е изработено от огънатата ивичка, широка 0,24 см, с правоъгълно сечение.

По отношение на симетрично оформения към острието клин и характерните златни обкови на ръкохватката, ножчето от НИМ е без пряк аналог. Като най-близък паралел могат да се посочат два ножа от гроба в Чингулската могила при с. Заможное, Запорожка област (Отрещенко-Рассамакін 1986,

---

[13] *"...в земите на Сарацините и другите, в чиято среда те са като господари, те взимат всички най-добрите занаятчии....Другите занаятчии им плащат данък"* – Плано Карпини. История монголов. СПб.1911, с. 36.

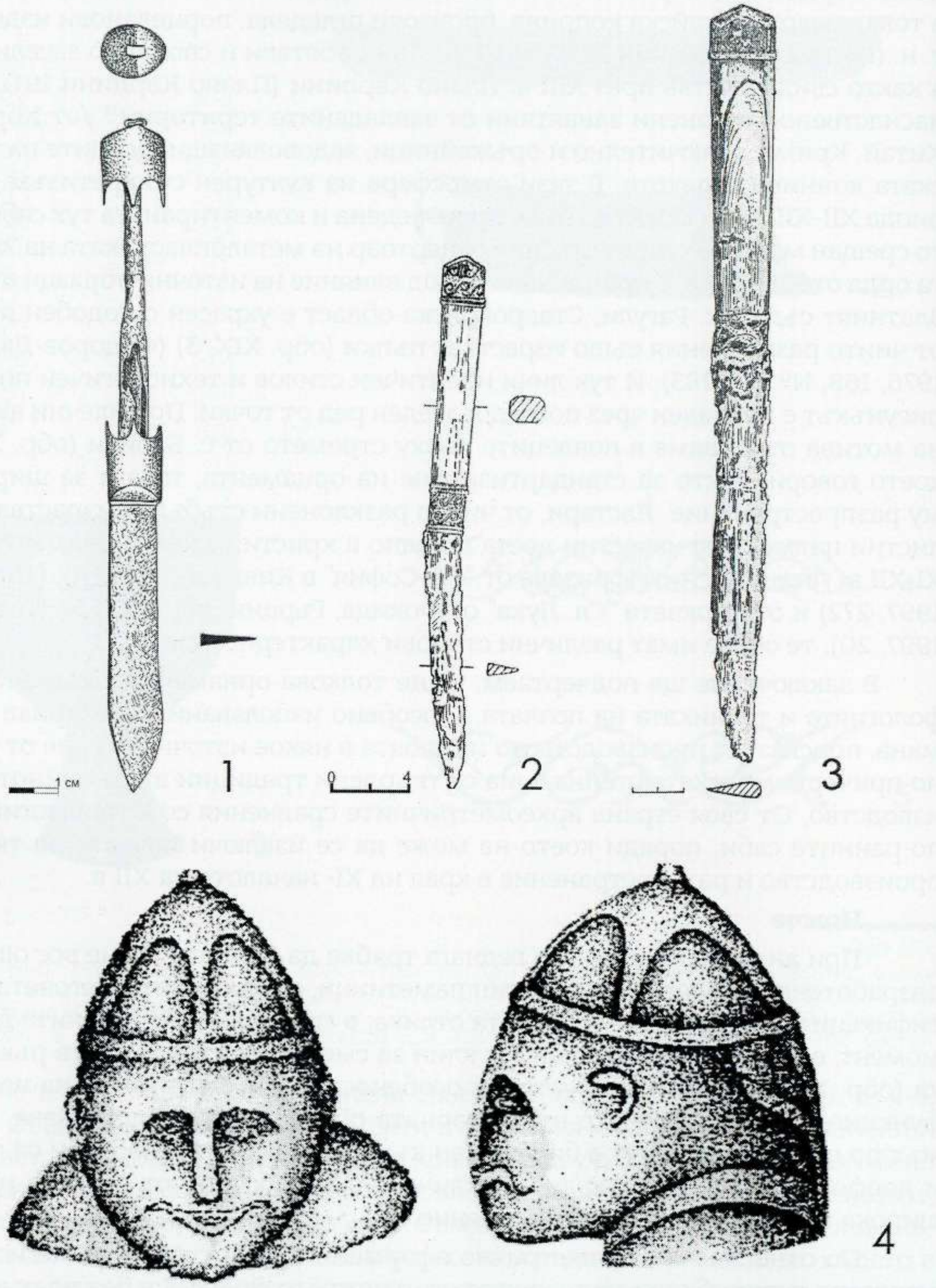

Обр. XX
1. Ножче от НИМ, 2-3. Ножчета от Чингулската могила, с. Запорожное, Запорожка област /по В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассамакін/, 4. Каменна скулптура от Луганска област /по К. И. Красильников, Л. И. Тельнова/.

53, 14-36, рис. 12). По идентичен начин, двата края на костените им ръкохватки са украсени със сребърни позлатени обкови, горната, от които също е скосена двустранно (обр. XX, 2-3). Върху обкова на единия нож е споено петличе за окачване. По специалното гробно съоръжение и богатия набор от защитно и настъпателно въоръжение, изделия от благороден метал и аксесоари към облеклото, гробът се свързва с някой от куманските ханове от втората третина на XIII в. Една твърде характерна особеност на златните обкови на коментираното ножче са срещулежащите им конкавни изрази. Те напомнят четирите симетрични конкавни "изреза" върху шлема на една куманска каменна скулптура с портретни черти от Луганска област (обр. XX, 4), датирана XII-XIII в. (Красильников, Тельнова 2000, 1, 230-231, 242, табл. IX/90). Подобни прилики в характеристиката на различни по форма и функция вещи, едва ли могат да бъдат случайни.

Заключение

Твърдението на откривателите, че сабята и ножчето са намерени заедно, присъствието на златото в декорацията и на двата паметника, идентифицирането им към къснономадското въоръжение от втората половина на XII-XIII в., ни дават основание да ги определим с голяма вероятност като комплект. Още повече, че съгласно статистическите данни на А. Евглевский и Т. Потьомкина, най-често срещащите се вещи в гробовете със саби, са ножове (Евглевский, Потемкина 2000, 1, 152). Репрезентативният характер на украсените със злато оръжия неминуемо ги свързва с личност, която се намира високо в социалната йерархия на късните номади. Не случайно и писмените извори споменават сред владетелските инсигнии златна сабя или меч. С изключение на някои от посочените характерни белези на ножчето, стилово-морфологичния анализ на сабята не позволява категорична етническа идентификация. Предвид етно-политическата обстановка на юг от Дунава[14] в края на XI-XIII в. те биха могли да се свържат с някое от куманските нашествия от 1091, 1095, 1114, 1148, 1155, 1159 или 1160 г., когато били умело използвани от Византия като потенциални противници срещу печенезите (Расовский 1939, 29, 203-211; Павлов 1991, 7-19). Изграждането на траен българо-кумански военнополитически съюз след възстановяването на българското царство в периода 1186-1241 г. предоставя друга възможност за проникването на цели военизирани кумански групи, и дори издигане на отговорни постове на някои от представителите на куманската аристокрация[15] (Павлов 1992, т. 27, кн. 3, 8-46). Именно в тези широки граници бихме могли да отнесем материалните следи от тяхното пребиваване в североизточните български земи, засвидетелствани предимно в зоната на първите български столици Плиска и Велики Преслав - каменните статуи при с. Царев брод, вторични гробове в могили от бронзовата епоха при Мадара и Плиска, вторични гробове при девташларите около Плиска (Рашев 2007, 120-130), както и един надпис, който по всяка вероятност отразява тяхното сезонно присъствие (Тотев 1985, 168) в райони с близки до северночерноморските степи природни особености. От същия район, според получената информация, произхожда и каментираните тук сабя и ножче. Малко вероятно е находките да са попаднали в зоната на Долен Дунав в периода от 40-те години на XIII до началото на XIV в., когато под натиска на Златната орда, част от куманите са изтласкани на запад към Среден Дунав и в земите на средновековната българска държава (Греков, Якубовский 1950, 65, 66; Павлов 1987, 631-635; Павлов 1989/ 2, 24-33) или татарските /татаро-кумански/ набези от същия период (Павлов, Владимиров 2009, 79-114).

---

[14] Въпреки откриването на различни предмети на въоръжението и снаряжението, декорирани със сребърни, позлатени или златни елементи в зоната на Долен Дунав, и то в райони с документирано присъствие на късни номади /Плисковското поле и прилежащия му район/ нямаме основание да предположим производството на коментираната сабя в местен оръжеен център.

[15] В тази връзка следва да се спомене и концентрацията на кумански топоними по левия бряг на Дунав на срещуположната страна на някои от българските крепости (Павлов, Владимиров 2009, 82).

ЛИТЕРАТУРА

Багаутдинов, Богачев, Зубов 1998: Р. Багаутдинов, А. В. Богачев, С. Э. Зубов. Праболгары на средней Волге. Самара, 1998.

Бируни 1963: Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей ((Минерология). Пер. А. Беленицкий. Л. 1963.

Борисов, Шейлева 2000: Б. Борисов, Г. Шейлева. Археологически данни за късни номади на юг от Балкана. - В: Плиска – Преслав, 8, 247-251.

Горелик 2001: М. Горелик. Образ мужа-война в Кабарии-Угрии-Руси. Культуры Евразийских степей второй половины I тысячилетия н. е. /из история костюма/, т. I Самара, 2001, 169-185.

Горелик 2003: М. Горелик. Шлемы и фальшоны: два аспекта взаимовлияния монгольского и европейского оружейного дала. – В: Степи Европы в эпоху средневековья. 3, Донецк, 2003, 31-244.

Греков, Якубовский: Б. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая орда и её падение. Москва, 1950.

Дитлер: А. Дитлер. Могильник в районе поселка Колосовка на реке Фарс. В: Сборник материалов по археологии Адигеи, т. II, Майкоп, 1961, 127-187.

Евглевский, Потемкина 2000: А. Евглевский, Т. М. Потемкина. Восточноевропейские позднекочевнические сабли. – В: Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2000, 1, 117-179.

Завьялов 2004: В. Завьялов. Археометаллографические исследования железных предметов из могильника у аула Ленинахабль (Адыгея) – КСИА, вып. 216, 79-88.

Зиливинская, Алексейчук: Э. Зиливинская, С.Н. Алексейчук. Усадебное здание на XV раскопе Селитренного городища. – В: Степы Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2003, 3, 295-344.

Йотов 2004: В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие /VII-XI век/. Варна, 2004, 98-99, обр. 54.

Кабанов 1963: С. Кабанов. Погребение воина в долине р. Кашка-Дарья. – СА, 1963, 3, 236-240.

Кирпичников 1966: А. Кирпичников. Древнерусское оружие, М.-Л., 1966.

Кирпичников, Коваленко 1993: А. Кирпичников, В. П. Коваленко. Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего средневековья. – Археологические вести, № 2, 1993, 122-133.

Кирпичнков 1965: А. Кирпичников. Так называемая сабля Карла Великого. - СА, 1965, 268-276.

Коваленко, Ситий 2004: В. Коваленко, Ю. М. Ситий. "Своі погани" Чернигівских князів. – В: Стародавній іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. Київ, 2004, 120-138.

Корзухина 1950: Г. Корзухина. Из история древнерусского оружия XI века. - СА, III, 1950, 63-94.

Косиков, Гриб 1985: В. Косиков, В. Гриб. Парное кочевническое погребение из кургана у села Каменка в Донецкой области. – СА, 1985, № 2, 257-261.

Кравченко 2003: Кравченко, Э. Погребение знатного воина XIII в. на р. Калке. – В: Степи Европы в эпоху средневековья, 3, Донецк, 2003, 123-130.

Красильников, Тельнова 2000: К. Красильников, Л. Тельнова. Половецкие изваяния Среднего Подоцовья: типология, эволюция, хронология /по материалам коллекций Луганской области/. – В: Степи Европы в эпоху средневековья, 1, Донецк, 2000, 227-244.

Михалевич, Сайко 1975: Г. Михалевич, Эл. Сайко. Технические характеристики и приёмы обработки металлов по трактату 1301 г. Кашани. – Сообщения, 30, 1975, 29-57.

Отрощенко, Рассамакін 1986: В. Отрощенко, Ю. Я. Рассамакін. Половецький комплекс Чингульського кургану. – Археологія, 53, 1986, 14-36.

Павлов 1987: Пл. Павлов. По въпроса за заселванията на кумани в България през XIII в. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Българските земи в древността. България през Средновековието. 6, С., 1987, 629- 637.

Павлов, 1989: Пл. Павлов. България, „Златната орда" и куманите (1242-1274) – Векове, 1989, 2, 24-33.

Павлов 1991: България, Византия и куманите (седемдесетте години на XI-началото на XIV в) Автореферат. Велико Търново, 1991.

Павлов 1992: Пл. Павлов. Средновековна България и куманите. Военнополитически отношения (1186-1241 г.) – Трудове на ВТУ, ИФ, 1992, т. 27, кн. 3, 9-59.

Павлов, Владимиров 2009: Пл. Павлов, Г. Владимиров. Златната орда и българите. 2009.

Плано Карпини 1911: Плано Карпини. История монголов. Спб., 1911.

Плетнева 1973: С. Плетнева. Древности черных клобуков. М., 1973.

Пьянков, Цокур, 2011: А. Пьянков, И. Цокур. О реконструкции сабли из могильника Колосовка – 1 (Адыгея). – В: Военная Археология. Сборник материалов Проблемного Совета „Военная Археология" при Государственном Историческом музее, Москва, 2011, вып. 2, 153-167.

Рашев: Рашев, Р. Куманите на юг от Дунав по археологически данни. – В: Сб. 800 г. от победата на цар Калоян при Одрин 1205 г. Шумен, 2007, 120-130.

Рыбаков 1948: Б. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948.

Степы Евразии 1981: Степы Евразии в эпоху средневековья. М., 1981.

Тотев 1985: Т. Тотев. За кумани в един надпис от Преслав. – В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 158-169.

Федоров-Давыдов 1966: Г. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966.

Федоров-Давыдов 1976: Г. Федоров-Давыдов. Искусство кочевников и Золотой Орды. М., 19763.

Шаренков 1988: Ат. Шаренков. Старинни трактати по технология и техника на живопистта, С., 1988.

Allan 1979: Persian Metal Technology 700-1300 A.D. L. 1979.

Alexander 2001: D. Alexander. Swords and Sabers during the early islamic period. – In: Gladius, 2001, XXI, 193-200.

Chochorowski 1996: J. Chochorowski. Koczownicy Ukrainy. Katowice, 1996.

Djanpoladian, Kirpičnikov, 1972: R. Djanpoladian, A. Kirpičnikov. Mittelalterlicher Säbel mit einer armenrschen Inschrift, gefunden im subpolaren Ural. - In: Gladius, X (1972), 15-23 (= http://gladius.revistas.csic.es).

Diaconu 1978: P. Diaconu. Les coumans au Bas-Danube aux Xie et XIIe siècles. Bucureşti, 1978.

Gorelik, 1979: M. Gorelik. Oriental armour of the Near and Middle East from the eighth to the fifteenth centuries as shown in works of art. – In: R. Elgood. Islamic Arms and Armour. London, 1979, 30-63.

Hampel 1900: J. Hampel. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, I, Braunschweig 1900.

Kovács 1980/1981: L. Kovács. Die waffen der landnehmenden Ungarn: Säbel, Kampfäxte, lanzen. – MAI, 10-11, 1980-1981, 243-255.

Nicolle 1982: D. Nicolle. The military technology of classical Islam, v.I, III. Edinburgh, 1982.

Nicolle 1988: D. Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. London, 1988.

Nicolle 1991: D. Nicolle. Byzanine and Islamic Arms and Armour; Evidence for Mutual Influence. – Craeco-Arabica, 1991, 4, 299-323.

Pline L'Ancien 2002: Pline L'Ancien. Histoire Naturelle XXXIII. Nature des méteaux. P., 2002.

Spinei 1974: V. Spinei. Antichitătile nomazilor tiranici din Moldova in primul sfert al mileniului al II-lea. – SCIV, 25, 1974, № 3, 389-416.

The Ansient 1996: The Ansient Hugarians, Budapest 1996.

The Glory 1997: The Glory of Byzantium, New York, 1997.

Theophilus 1933: Theophilus. On Divers Arts. New York, 1933.

MARIELA INKOVA

MEDIEVAL SABER AND KNIFE FROM THE EXPOSITION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY – SOFIA

The work is aimed at the cultural and historical identification of two artifacts that recently entered the depot of NMH – a saber and a knife found in the region of Shumen (fig. I). The blade of the saber is almost straight, with a slight curve and two-edged towards the point, in the same axis with the grip (fig. II). The guard is straight, with a rhomb-shaped widening in the middle as a Г-shaped plate has been welded below it. The safe-guard, the plate and its opposite strip over the blade have been gold-plated (fig. III). Some areas of the gilding have been decorated with garland made by a point poinçon. Out of the knife we have the blade, the spike extended by a hollow conical plate and two golden facings with concave cuts installed at both terminations of the grip (fig. IV).

The microscopes observations show that a thin foil sheet of silver has been inlaid over the safe guard, the welded plate and its opposite sector (Pl. I). The application is through a mechanical connection – by means of imbedding on the iron surface chopped beforehand (fig. VI-VII), a method described by Theophilus in the 11th c. The SEM-EDX analyses made on the cross sections of the sheet (fig. VI, 1-3) identify an increased concentration of mercury in sectors with deep surface splits, in pores and in the transverse ruptures of the silver sheet next to the iron surface of the saber (fig. IX, XI; Pl. II, NN 1-2, 5-6, 9-12, 14-15; Pl. III, N 5-14). This circumstance hints for gilding by pre-amalgamation of the surface of the already fixed foil sheet. The structural features of the sectors still containing golden coat point to a layer-by-layer application of golden leaves (fig. VIII, 1-2) alternating with amalgamation.

The iron artifacts decorated by means of imbedding a silver sheet are to be mostly of a ceremonial purpose. They appear throughout a broad chronological range (9th – 14th c.) and territory of spreading (fig. XII-XIII). The examples pointed out come from the zone of the Northern Black Sea, the Lower Volga and the Northern Caucasus. The chiseled Kufa – inscriptions suggest this technique was employed also in the Islamic weapon workshops and their production during the 12th – 13th c. reached the nobles of the Chernie Klobuki and the Golden Horde.

The morphological characteristics of the saber in question suggest it is a product of an Eastern workshop from the 12th – 13th c. (fig. XIV, XVII-XVIII). Its decoration and technological work support this hypothesis. The bilaterally canted golden facings of the knife have their closest parallels among the knives from the Chingulska Tumulus near Zamozhnoe village, Zaporozhets region (fig. XX, 2-3).

The appearance of the saber and the knife south of the Danube can be associated with the Kumanian raids from the 12th or 13th c. when under the pressure of the Golden Horde some of them were pushed to the west or with the Tartarian/Tartarian – Kumanian attacks from 1240ies – early 14th c.

ИВО ТОПАЛИЛОВ, КАМЕН СТАНЕВ

СРЕДНОВЕКОВНИ ГЛИНЕНИ УЛУЦИ ОТ ПЛОВДИВ

През 2007 г. се проведоха археологически разкопки в гр. Пловдив, Стария град, ул. Съборна № 14, в двора на Градската художествена галерия (Топалилов, Станев, Колева 2008, 404-407). Проучената площ е приблизително 170 м². Разкопките показаха, че през османския период теренът е бил активно обитаван, като се откриха основите от три последователни масивни сгради с каменни стени. Тяхните дълбоки фундаменти, някои от които достигат до самия скален масив, допълнително ограничиха проучваната в дълбочина площ до 36 м², като тези структури компрометират и по-ранните периоди на обитаване.

Въпреки малката площ, археологическото проучване даде важни резултати. Обитаването на терена през Средновековието започнало в края на X-XI в. и продължило през XII в. През този период тук е имало постройки, чийто план не може да се проследи поради ограничената площ и многобройните вкопавания през по-късните периоди. С тези сгради били свързани и няколко големи ями. В края на XII или началото на XIII в. сградите са били опожарени[1]. През XIII-XIV в. теренът бил превърнат в некропол, от който бяха проучени 19 гроба (Топалилов, Станев, под печат).

В пласта от втората половина на XII- началото на XIII в., наред с характерната кухненска и трапезна керамика (сграфито, с червена ангоба и златиста ангоба рисувана с червена ангоба) се откриха и голям брой фрагменти от предмети, които имали форма на надлъжно разрязана глинена тръба и които, доколкото ни е известно, не са описани в българската научна литература. Подобни фрагменти се откриват и на други обекти в Пловдив, но най-голямата им концентрация за момента се откри на този обект и поради тази причина материалите от този обект са избрани за настоящата публикация.

При археологическите разкопки се откриха 58 фрагмента от такива глинени тръби, като почти всички са в сигурно датирани пластове от XII- нач. на XIII в., а една малка част са преотложени в по-късни (в насипите на гробовете от XIII-XIV в.) и ранноосмански пластове. Големият брой фрагменти дават добра основа за формален, технологически, декоративен и функционален анализ. Фрагменти от идентични предмети, макар и в не такова количество се откриват при проучването и на други обекти в Пловдив в пластовете от XII- началото на XIII в.[2], което показва, че появата им не е случайно явление. Всички направени по-долу наблюдения върху форма, техника, глина, украса и следи от употреба се отнасят и за фрагментите, открити на другите обекти.

---

[1] Това е станало или по време на Третия кръстоносен поход през януари 1190 г. или при превземането на града от цар Калоян през 1206 г.

[2] Такива например се откриха на обект Княз Церетелев № 8 и Д-р Стоян Чомаков № 5, където проучванията са ръководени от Ел. Божинова, а обработка на средновековната керамика – К. Станев.

За съжаление до момента не е открит нито един изцяло запазен предмет или поне по-голяма част, но запазените фраменти и повтаряемостта на формални, технологични, декоративни и функционални белези, позволява да се направят сигурни заключения относно тяхната форма и предназначение.

1. Форма

Анализираните фрагменти се обособяват от останалата керамика на базата на характерната им форма, а именно - надлъжно разрязана глинена тръба, т. е. кух полуцилиндър, единият край на която се стеснява, като по този начин е оформена втулка за скрепване със следващият елемент (фиг. 1). Втулките са леко дъговидно извити навътре, краищата им са заоблени. На мястото, където се стеснява, от външната страна е оформен масивен релефен ръб. Задната част не е била допълнително оформяна, само в някои случаи отвътре има леко скосяване (фиг. 2).

2. Размери

Както посочихме по-горе, при разкопките не бяха открити цели образци и поради тази причина дължината им не може да се прецени дори приблизително. Широчината, т.е. диаметърът на полуцилидричната част варира между 10 и 15 см, а дебелината на стените е между 4 и 9 мм. Дължината на втулките е 3 - 4 см.

3. Технология

Въз основа на формата и запазените следи може да се възстанови технологичният процес при изработването на анализираните тук предмети. Запазените от вътрешната страна бразди получени от пръстите на грънчаря и врязаната украса от прави линии по външната страна показват, че първоначално на бързовъртящо се грънчарско колело е била оформяна цилиндрична тръба, чийто горен край бил стеснен, за да се образува втулка с по-малък диаметър. Между втулката и цилиндричното тяло е бил оформян релефен ръб. След това по външната страна била нанасяна врязаната украса състояща се от прави линии. Така оформената тръба е била разрязвана надлъжно с конец, като се образували две еднакви половини, след което отново с конец двете половини били отделяни от грънчарското колело. Така предметите били готови за изсушаване и изпичане.

4. Глина

Според състава на глината, анализираните тук предмети рязко се отличават от строителната керамика[3] и могат да се разделят на два типа:

а) глина с примес на ситен пясък

б) чиста светлокафява глина, в която се забелязват отделни частици шамот. Аналогична глина (чиста, кафява на цвят с примес на частици шамот) е

---

[3] В глината използвана за направата на керемиди през XII в. освен пясък била добавяна и слама. Глината има ярко червен цвят и въпреки значителната дебелина, керемидите са винаги добре изпечени и нямат сива ивица в лома.

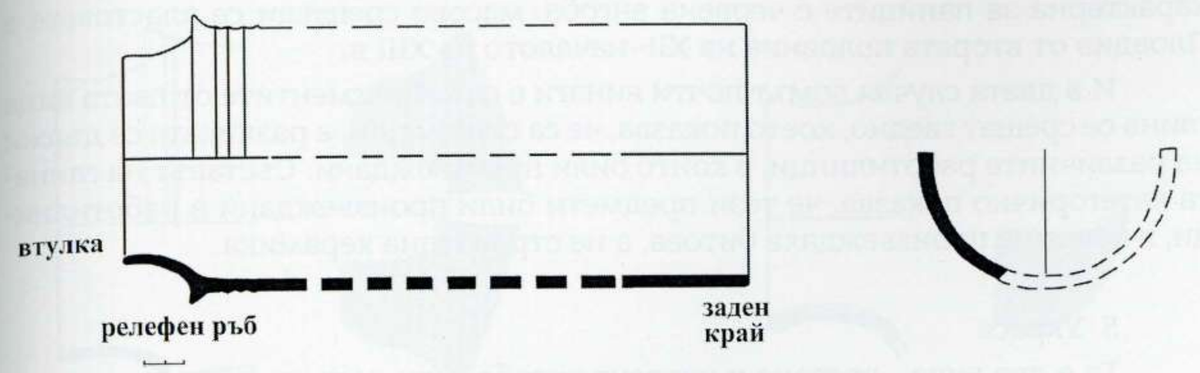

Фиг. 1

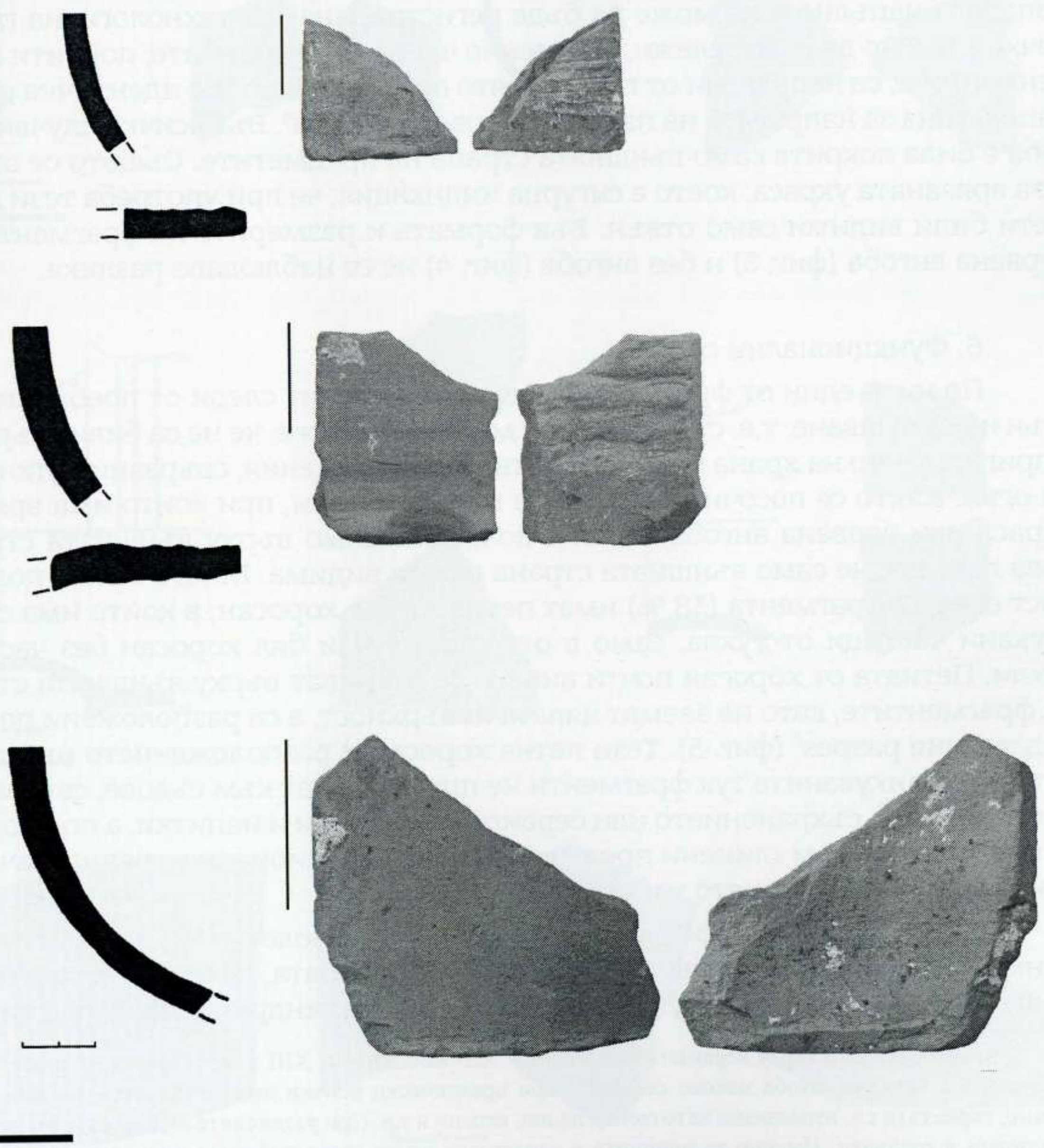

Фиг. 2

характерна за паниците с червена ангоба, масово срещащи се пластовете в Пловдив от втората половина на XII- началото на XIII в.

И в двата случая ломът почти винаги е сив. Фрагментите от двата вида глина се срещат заедно, което показва, че са синхронни, а разликата се дължи на различните работилници, в които били произвеждани. Съставът на глината категорично показва, че тези предмети били произвеждани в работилници, в които се произвеждала битова, а не строителна керамика.

5. Украса

Тя е два вида - врязана и червена ангоба. При част от фрагментите, по тялото, в близост до ръба, разделящ полуцилиндъра от втулката има 2 - 3 прави врязани линии или много широки бразди. Приблизително половината от фрагментите са покрити с червена ангоба. Всъщност процентът на фрагментите с червена ангоба е по-голям, но при голяма част от фрагментите тя е изпадала напълно и не може да бъде регистрирана. От технологична гледна точка е важно да се отбележи, че именно част от фрагментите, покрити с червена ангоба, са направени от глина, която по състав и цвят е идентична с тази, използвана за направата на паници с червена ангоба[4]. Във всички случаи с ангоба е била покрита само външната страна на предметите. Същото се отнася и за врязаната украса, което е сигурна индикация, че при употреба тези предмети били видими само отвън. Във формата и размерите на фрагментите с червена ангоба (фиг. 3) и без ангоба (фиг. 4) не се наблюдава разлика.

6. Функционални следи

По нито един от фрагментите не се забелязват следи от пребиваване в огън или опушване, т.е. със сигурност може да се каже, че не са били свързани с приготвянето на храна или устройство на съоръжения, свързани с употреба на огън. Както се посочи по-горе, във всички случаи, при които има врязана украса или червена ангоба, то тя е положена само върху външната страна. Това показва, че само външната страна е била видима. Много важна подробност е, че 22 фрагмента (38 %) имат петна от бял хоросан, в който има ситно счукани частици от тухла, само в отделни случаи бял хоросан без частици тухли. Петната от хоросан почти винаги се откриват върху външната страна на фрагментите, като не заемат цялата повърхност, а са разположени покрай надлъжния разрез[5] (фиг. 5). Тези петна хоросан и разположението им показват, че публикуваните тук фрагменти не принадлежат към съдове, свързани с приготвянето, съхранението или сервиране на храни и напитки, а по-скоро са принадлежали към глинени предмети, чието функционално предназначение изисквало прикрепването им към стена с хоросан.

Съвкупността от посочените формални, технологични, декоративни и функционални белези позволяват да се изкаже тезата, че разглежданите тук фрагменти са от глинени улуци. Тяхната полуцилиндрична форма с втулка

---

[4] Наблюденията върху керамичния материал XII- началото на XIII в. от Пловдив, показва, че тук керамиката с червена ангоба масово се среща при практически всички видове съдове – паници, кани, стомни, гърнета (в т.ч. използвани за готвене), делви, капаци и т.н. При различните видове съдове, съставът на глината е различен. Именно за паниците е характерна чиста светлокафява глина с отделни частици шамот.

[5] Идентични петна от хоросан има по фрагментите открити на другите обекти.

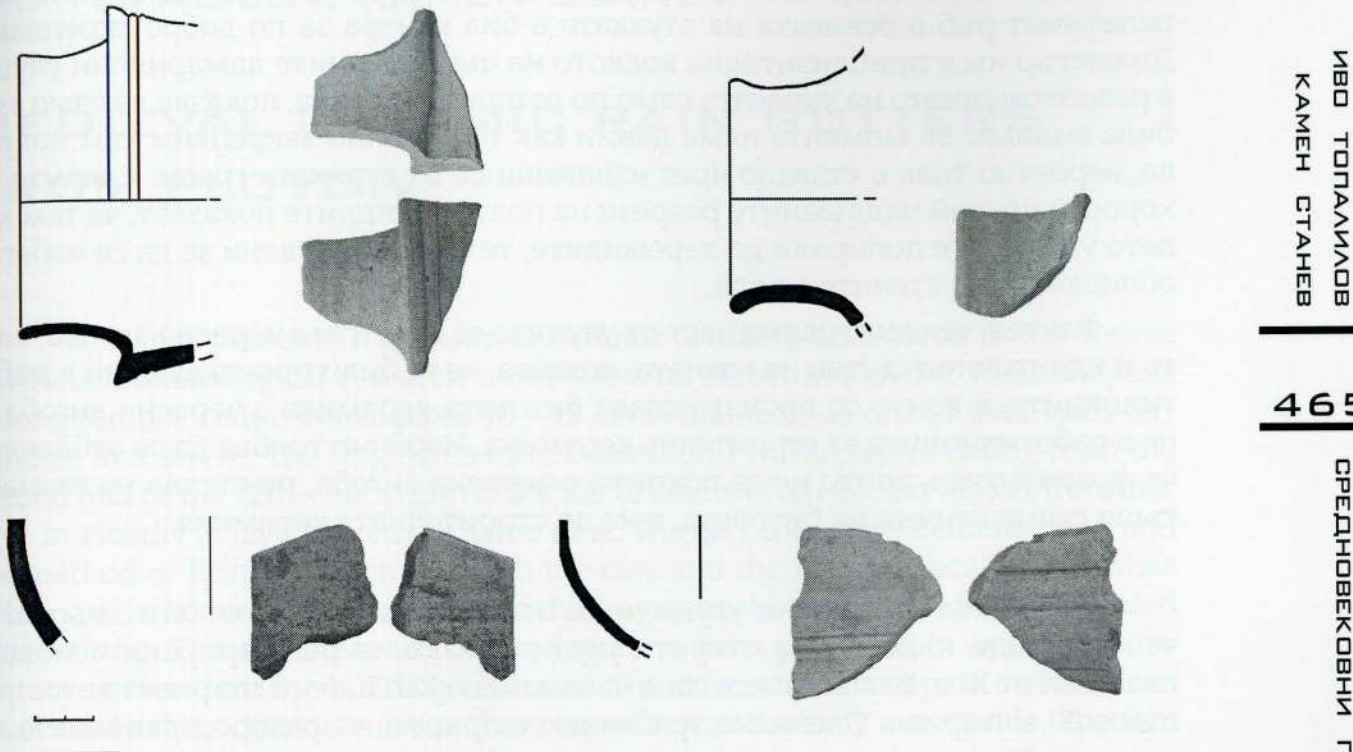

Фиг. 3

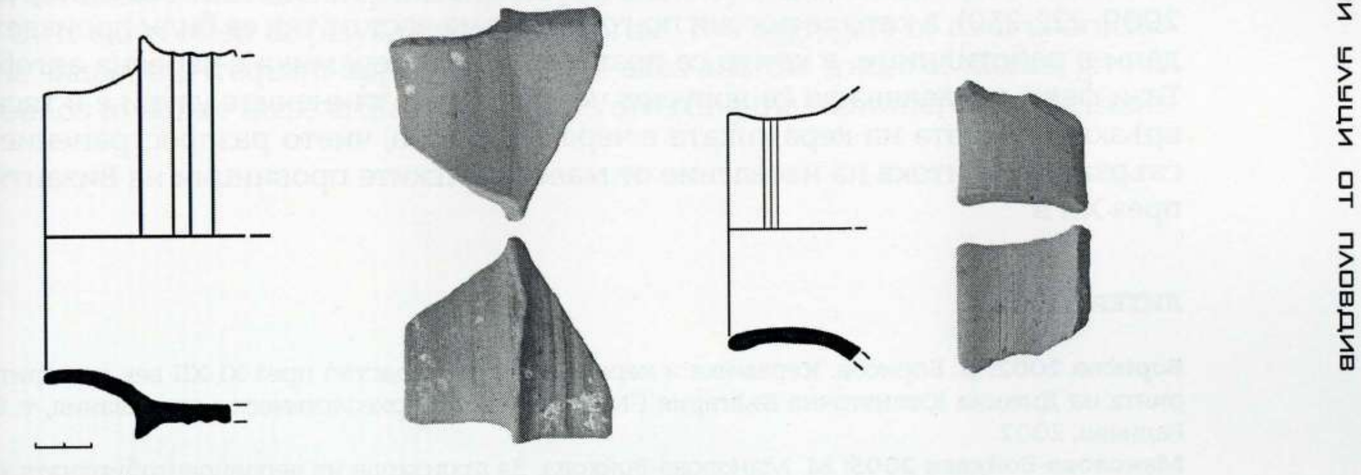

Фиг. 4

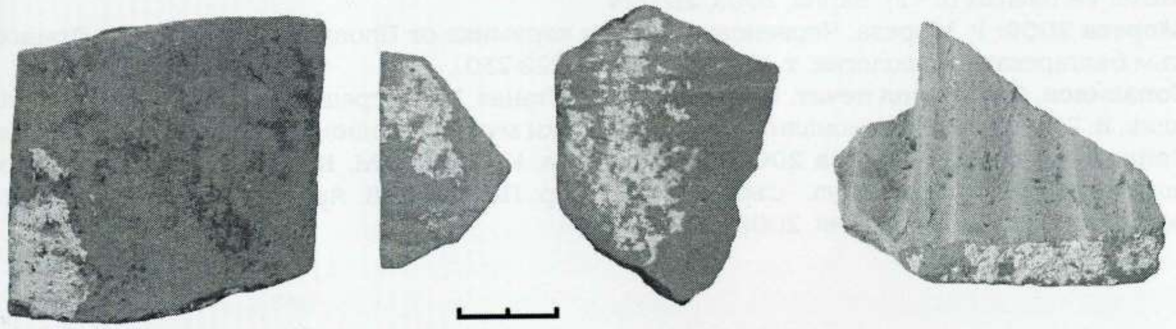

Фиг. 5

показва, че били свързвани един с друг по подобие на глинените тръби, като релефният ръб в основата на втулката е бил контра за по-добро скрепване. Диаметър им е приблизително колкото на съвременните ламаринени улуци, а разположението на украсата само по външната страна, показва че само тя е била видима. За момента няма данни как точно били закрепяни към покрива, вероятно това е ставало чрез издаващи се от стряхата греди. Следите от хоросан покрай надлъжните разрези на полуцилиндрите показват, че там където улуците се допирали до керемидите, те били замазвани за да се избегне обливането на стените с вода.

Фактът, че една голяма част от улуците са покрити с червена ангоба, както и идентичния състав на глината, показва, че те били произвеждани в работилниците, в които се произвеждала битовата керамика с червена ангоба, а не в работилниците за строителна керамика. Изрично трябва да се отбележи, че фрагментите, които не са покрити с червена ангоба, по състав на глината също са идентични на битовата, а не до строителната керамика.

До момента глинени улуци не са открити в пластове от XI в., въпреки, че навсякъде, където има открити улуци от XII в. са регистрирани и мощни пластове от XI в. В пластовете след началото на XIII в. те се откриват като преотложен материал. Очевидно трябва да се приеме, че разпространението на този вид улуци може да се отнесене единствено към периода от XII- началото на XIII в. Това съвпада с периода на разпространение на керамиката с червена ангоба (Борисов 2002, 153-156; Манолова - Войкова 2005, 217-224; Морева 2009, 222-230), а като се посочи по-горе, голяма част от тях са били произвеждани в работилници, в които се правила битова керамика с червена ангоба. Този факт, позволява да се допусне, че появата на глинените улуци е в тясна връзка с появата на керамиката с червена ангоба, чието разпространение е свързано с притока на население от малоазиатските провинции на Византия през XII в.

ЛИТЕРАТУРА

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI-XII век от територията на Днешна Югоизточна България ("Марица-Изток" археологически проучвания, т. 6). Раднево, 2002.

Манолова-Войкова 2005: М. Манолова-Войкова. За произхода на червеноангобираната керамика в българските земи от XI - XII в. - В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70- годишнината на проф. Александър Кузев (Acta Musei Varnaensis III - 2). Варна, 2005, 217-224.

Морева 2009: Р. Морева. Червеноангобирана керамика от Пловдив и района. - В: Приноси към българската археология, т. V. София, 2009, 222-230.

Топалилов, Станев под печат. И. Топалилов, К. Станев. Късносредновековен некропол в Пловдив, В: Годишник на Регионалния археологически музей Пловдив, т. XII, Пловдив, под печат.

Топалилов, Станев, Колева 2008: И. Топалилов, К. Станев, М. Колева. Спасителни археологически проучвания на ул. "Съборна" № 14, гр. Пловдив - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 404-407.

IVO TOPALILOV, KAMEN STANEV

MEDIEVAL CERAMIC RAIN GUTTERS FROM PLOVDIV

The work presents fragments of ceramic artifacts discovered in the course of rescue archaeological research on 14 Saborna Street in Plovdiv. Their shape is of longitudinally cut ceramic pipes 10 – 15 cm in diameter as one of their ends terminates in a sleeve. The fragments have been found within layers dating from the second half of the 12th – early 13th c. Similar artifacts often appear also at the other sites in Plovdiv in layers from the same time. The clay they have been made of and the method of firing are identical with the clay and the technological peculiarities of the synchronous pottery as some of the fragments here discussed are decorated with red slip. This circumstance shows they have been produced in workshops for pottery rather than for building ceramics. The decoration of slip or incised lines covers only their outside surface that means it was the only one visible. The fact they appear at all the sites from the same period suggests these artifacts were broadly spread. Not in a single case they bear traces of fire or smoke so they are not connected with cooking, making stoves, chimneys, etc. On the other hand, one of their sides often displays remains of mortar. The aggregate of their characteristic shape, the frequent appearance at the sites and the traces of mortar give us grounds to define these artifacts as gutters diverting the rainwater from the roofs.

НИКОЛАЙ МАРКОВ

БЕЛЕЖКИ ЗА ЕДИН ЛЮБОПИТЕН СЕВЕРНОМЕСОПОТАМСКИ ИЛИ АНАТОЛИЙСКИ ПРЕДМЕТ, НАМЕРЕН В БЪЛГАРИЯ

Преди двадесетина години, поканен на гости у софийско семейство чрез свой вече покоен приятел, видях с изненада на рафтчето между порцелановите фигурки, които очевидно представляваха „колекцията" на домакинята, един малък костен предмет, който нямаше нищо общо с образците й, нито по възрастта си, нито по стила си. На въпроса за произхода му, ми беше отговорено, че домакинът го бил намерил при прекопаване на градинката в селската си къща, заедно с няколко „корубести" монети. Помолих да го заснема и опиша, нещо което ми беше разрешено на драго сърце. За съжаление, през изминалите години част от записките ми се разпиляха, между които пропаднаха и бележките за местонамирането на предмета и обстоятелствата около откриването му, поради което днес мога да го представя единствено по запазените за щастие няколко негови снимки и по кратките бележки, които съм записал на гърба на една от тях.

Както се вижда добре и от снимките (Обр. 1 а, б, в, г), това е един изящен предмет (вероятно от слонова кост), или по-скоро детайл от луксозно изделие (жезъл или ръкохватна на нож) с форма, наподобяваща сложно украсен цилиндричен капител. Цялата му повърхност е обхваната от обемни изображения в нисък релеф. Това са четири човешки фигурки (едната силно увредена), представящи вероятно един и същ персонаж в характерна поза – седнал „по турски" кръглолик безбрад младеж (тип „лунолик") с дълги, спуснати от двете страни на лицето му коси, достигащи до раменете (Обр. 2). Левите ръце на младежите са прибрани към стомасите, а с десните си държат един и същ кълбовиден предмет – при трима – на нивото на бедрата, а при четвъртия – вдигнат високо, на нивото на главата. В тези образи резбарят е подчертал пръстите на ръцете и анатомичните черти на лицата, при които за отбелязване е една характерна особеност – очите са представени изпъкнали. Особено интересни са четирите арки, под които са поместени фигурките. Всяка от тях е оформена като змиевиден дракон, чиято раздвоена опашка започва от основата на предмета, откъм лявото коляно на фигурката, обхваща с примка главата на съседния дракон, завива се кръгово над фигурката, за да се спусне със зъбата захапка към опашката на следващия дракон. Надлъжно по телата на драконите са врязани по две надлъжни ивици, започващи от опашките и стигащи покрай бадемовидните им очи с точковидни зеници до краищата на долните и горните им челюсти. В горния край на цилиндричната част е бил оформен силно издаден навън венец, от който е запазена малка част, по която все пак, поради подобието на някои детайли (сравни напр. опашките на драконите от аркатурата), може да се предположи, че е пресъздавала също змиевиден дракон, но завит кръгово. Така представеният предмет има следните размери: максимална височина – 2,9 см и долен диаметър – 1,85 см. Тъй като през целия предмет, открай до край е пробит цилиндричен отвор (Обр. 3), тук давам и размерите на тази кухина: диаметър при основата – 0,9 см; горният отвор е с много по-малък размер (0,4 см) от диаметъра на цилиндричната кухина, която стига на дълбочина 2,1 см; поради което за дебелината на „тапата" в грания край остават 0,4 см. По дължината на дракона от дясната страна на силно увредената фигурка

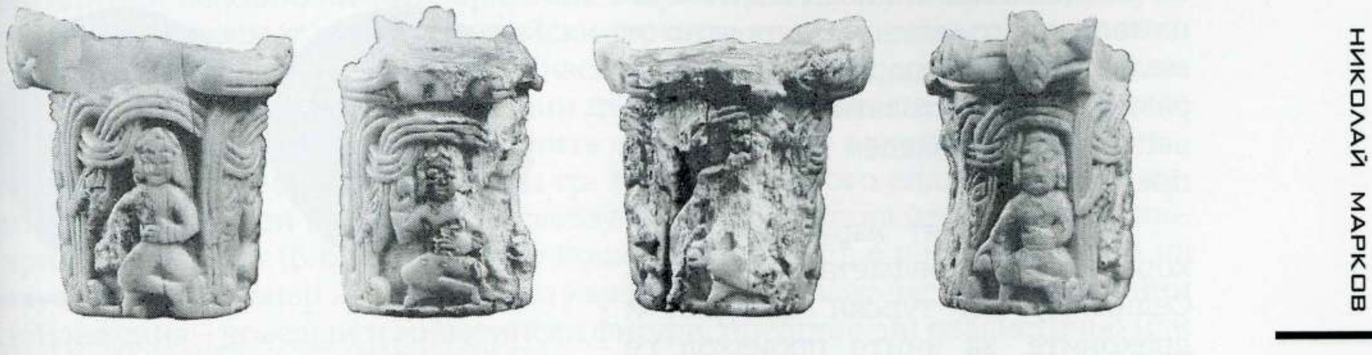

Обр. 1
Костеното предметче, заснето от четирите си страни.

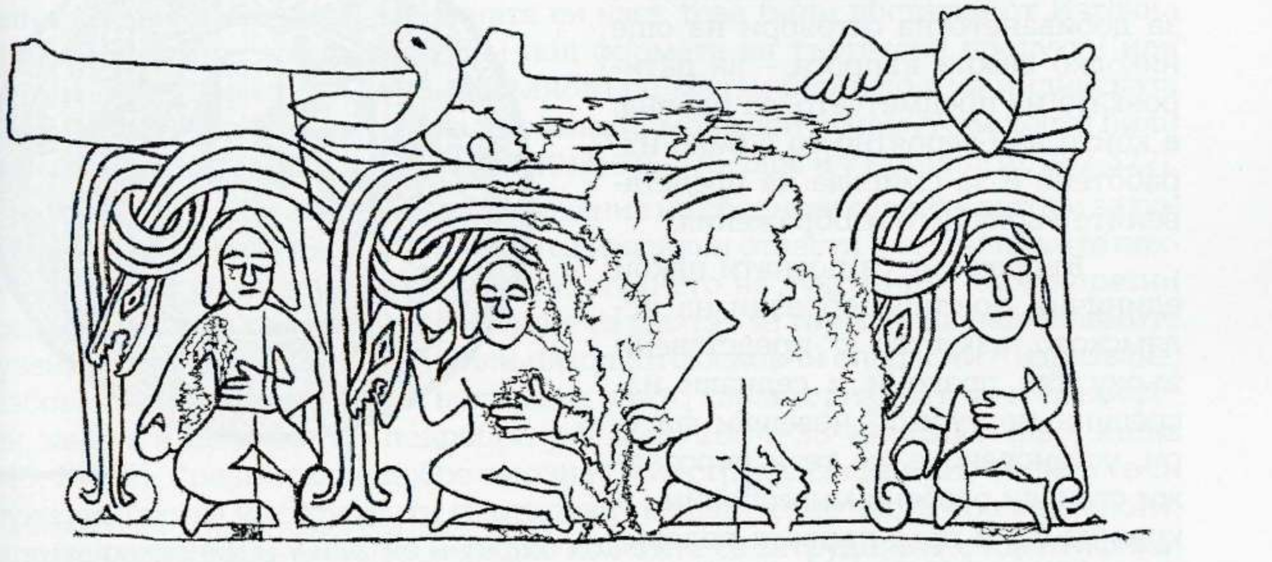

Обр. 2
Графично представена разгъвка на костеното предметче.

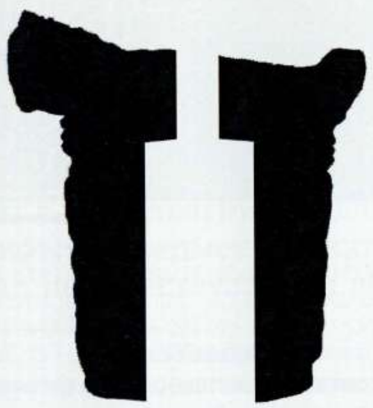

Обр. 3
Схема на отвора, преминаващ надлъжно през костеното предметче.

се виждаше проникнала в дълбочина зелена пигментация, вероятно от меден минерализационен продукт, развил се през столетията върху долепен до него меден или бронзов предмет.

Ислямският характер на декорацията на предмета е очевидна. Седналите „по турски" фигурки и драконите, за чийто произход се предполага, че имат в основата си по-стари, предислямски персийски образци (Райс 2004, 181, 231 и др.), са достатъчно добри ориентири и за добиването на отговори на още няколко важни въпроса – за датировката на предметчето, за района, в който най-вероятно то е било изработено и за смисъла на представените върху него изображения.

Въпреки че са познати някои единични по-стари образци на ислямското изкуство с представени върху тях дракони и седнали насрещно „по турски" човешки фигури, установено е, че тези персонажи станали особено многобройни в края на XII и през първата половина на XIII век[1] (Обр. 4, 5 и 6). Това е периодът, през който на обширните територии, в които стотици образци от тях се намират и до днес[2], а именно Анадола и Северна Сирия, се утвърждавали новите им тюркски господари.

След разпадането на държавата на Великите селджуци в края на XI век, на тези земи се оформили нови държавни образувания – държавите на румските селджуци, на данишмендите, на артукидите, на

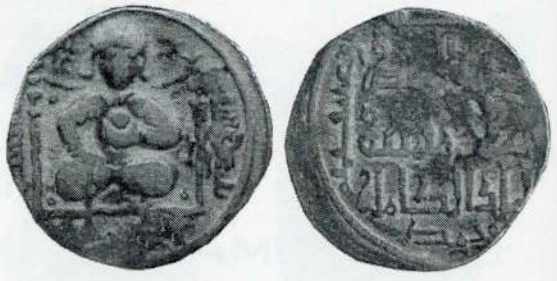

Обр. 4
Меден дирхем на артукидския владетел Назър ал-Дин Артук Арслан (1201-1239 г.).

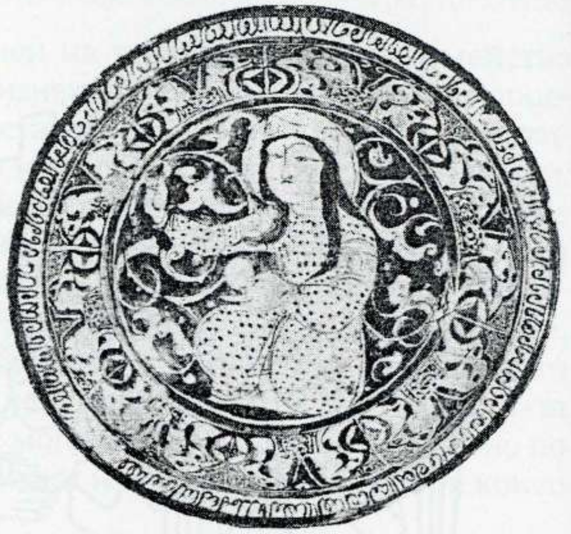

Обр. 5
Селджушка фаянсова паница с изображение от XII век, съхранявана в Achmoleum Museum (Inv. № 1956-52). Представената върху нея фигура е определена като женска (по Usta 2005, kat. № 13).

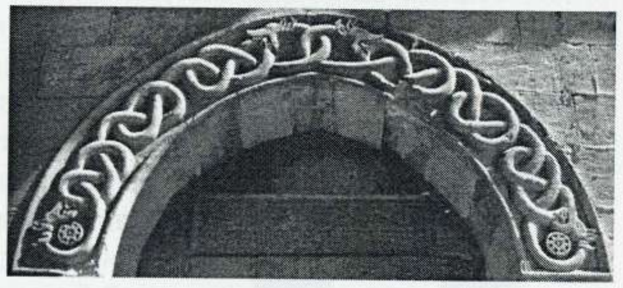

Обр. 6
Чифт, преплитащи се сами около себе си дракони. Релеф от т. нар. Змийска врата от цитаделата на град Алепо, около 1209-1210 г. (по Kuehn 2004, Pl. 2, Fig. 3a).

---

[1] В голямата си част това били индивидуализирани астрологически изображения-персонификации на Луната, на псевдопланетата ал-Джаузар, на Слънцето и пр. Появата им в ислямското изкуство се отнася едва към XII век (виж по-подробно у Carboni 1997, 6 ff.; виж също и у Sarre 1909, 13).

[2] Само в пределите на държавата на румските селджуци, запазените монументални образци с изображения на дракони са близо 50 (Öney 1969, 171-192). Пак върху селджушки керамични съдове и облицовъчни плочи от същото време броят на седналите по „турски" човешки фигури е още по-голям (виж напр. няколко десетки образци в каталога на Usta 2005, №№ 11-21, 23-33, 35-40 и др.).

зенгидите и на киликийските арменци. В края на XII век румските селджуци съумели да завземат нови византийски територии, да ликвидират емирството на данишмендите и да погълнат част от земите на артукидите. Разрастващата се под управлението на Саладин държава на еюбидите се разпростряла на север, като ограничила териториите на латинските владения и наложила, макар и номинално властта си над гр. Мосул, родовото владение на зенгидите. Поради някои специфики в светоусещането на тюрките, новите господари на тези земи (Виж например у Roux 1979, 153-192), в произведенията на изкуството им, макар и ислямско по характер, се срещат често многобройни изображения – човешки и животински фигури, представени реалистично или като елементи от сложни арабескови плетеници[3].

Пътищата по които майсторите, изработващи изделия от слонова кост от Близкия Изток и от Анадола в края на първото и през първите векове от второто хилядолетие, се снабдявали с необходимата им суровина са сравнително добре изяснени. В огромната си част това били доставки от Източна Африка, които се получавали или под формата на търговски продукти или като данъци (Shalem 2004, 18-37). Много по-малък бил делът на индийската слонова кост, а количествата на нарвалски, моржови и мамутски кости били още по-незначителни (Laufer, Pelliot 1913, 315-370; още и у Kuntz 1916, 292-322).

Въпреки почти абсолютното мълчание на средновековните автори за работата на резбарите върху кост, днес са изяснени отчасти и техническите похвати, с които те си служели при изработването на луксозните костенорезни предмети, някои от които с основание се смятат за гордост на най-големите музейни сбирки в света[4]. Това били няколкото основни операции – изрязване, резбоване, просвредляване и полиране, които характеризират този специфичен занаят и до днес (По-подробно у Shalem 2004, 38-49; Cutler 1985; Kuntz 1916, 241 ff.). Сравнително добре е познат и инструментариумът, с който те си служели. Такива инструменти се откриват сравнително често при археологическите разкопки и у нас, но нерядко колегите се затрудняват с идентификацията им. Ето защо не смятам за излишно да представя тук и традиционен индийски набор от инструменти, подобен на ползваните от столетия от резбарите на кост в Централна Азия, в Близкия Изток и в цяла Европа (Обр. 7).

Ако времето, в което представеното тук предметче било изработено може да бъде уточнено приблизително към края на XII- първата половина на XIII век, а за район на създаването му могат да се приемат най-общо мюсюлманските владения на селджуци, артукиди или зенгиди, то за смисъла на представените върху него изображения не би могло да има еднозначно тълкование. По-внимателните изследователи на други подобни образи виждат в представените седящи фигурки единствено „човек със скръстени крака с кръгъл предмет в ръката" (Райс 2004, 181, 231)[5], а във фигурата с драконите над несъществуващата вече прочута крепостна врата с талисмана в Багдат

---

[3] Въпросът за представянето на човешки и на животински изображения в образците на ислямското изкуство е обсъждан многократно. За по-добро ориентиране по проблема тук ще препратя читателя към една по-модерна обобщителна работа, тази на Rogers. 2004, 34-39.

[4] Виж десетки образци на ислямското костенорезно изкуство у Migeon 1907, 125-148; у Kühnel 1925, 189-198. За съжаление не успях да намеря посмъртно издадения обобщителен труд на Kühnel 1971.

[5] Там се прецитира и подобното мнение на Ернст Кюнел. Кръглият предмет в ръката на тази и на подобните й фигурки и досега не е изяснен. За някои автори това би могло да бъде дори и ябълка (виж напр. у Sarre 1909, 9).

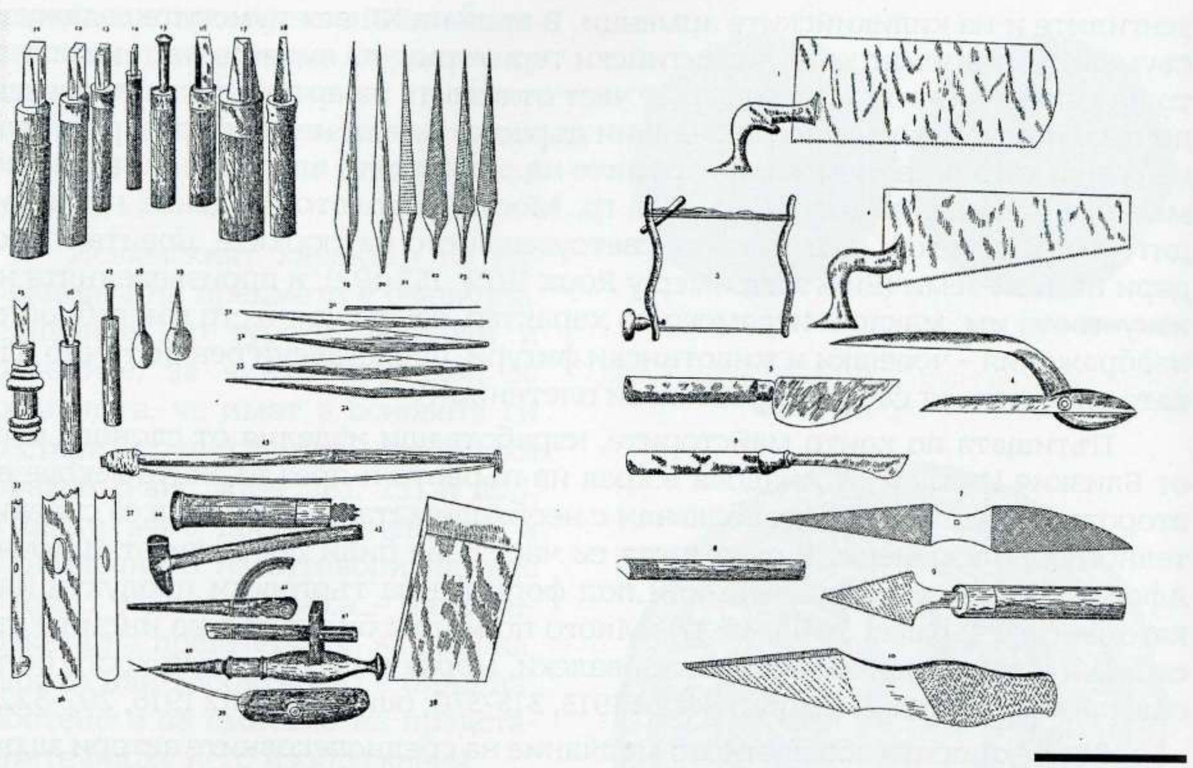

Обр. 7
Набор от инструменти за обработка на кост (по Kunz 1916, илил. срещу pp. 256 и 258).

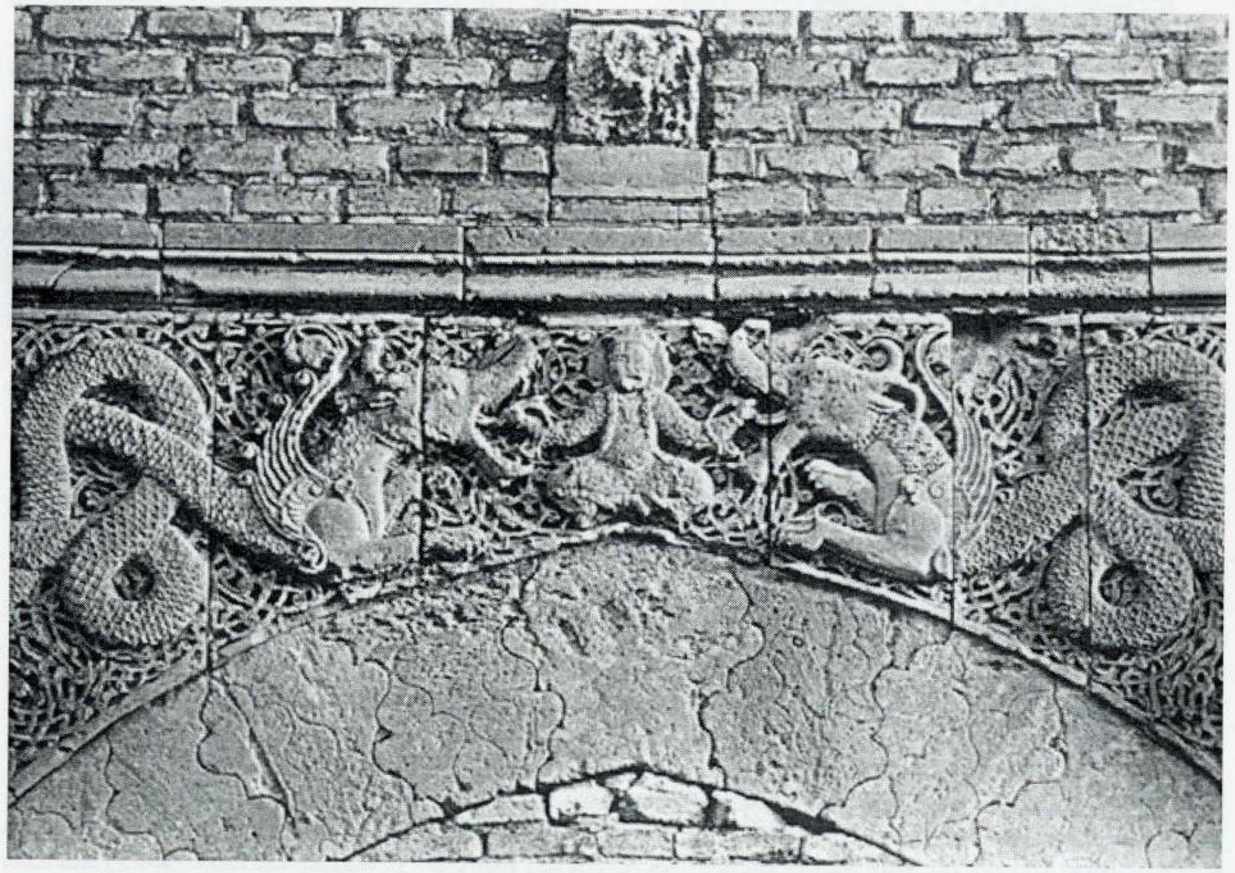

Обр. 8
Изображение на седнал „по турски" младеж, държащ за езиците два гърчещи се дракона. Релеф, унищожен през 1917 г. от т. нар. Врата с талисмана от крепостта на Багдат, построена преди 1221 г. (по Kuehn 2004, Pl. 1, Fig. 2).

(Bāb al-Ṭilasm; Обр. 8), построена преди 1221 г. и в подобните ѝ композиции – „Повелител на драконите" (Kuehn 2004, 126) или „халифа Назър, ... душащ два дракона, всеки от които символизира враговете на халифа: единият – монголите, а вторият – шаха на Хорезъм" (Райс 2004, 180). Други изследователи, изкушени да навлязат по-дълбоко във винаги хлъзгавите дебри на семантиката възприемат напр. композицията над крепостната врата в Багдат като образ на "Луната, победител над мрака" (напр. у Caiozzo 2003, 219-221). Основание за това възприятие те намират в изображенията на драконите, които още в предислямското изкуство били натоварени с „небесен, лунен" характер, подчертаван от възлите, оформени от телата им (Caiozzo 2003, 213-215). Изкушен съм да приема като по-вероятно последното виждане.

Работата ми не предполага задълбочаване в астрологическите представи на ислямизираните тюрки, заселили се на бившите византийски територии в Анадола и в Сирия. Трябва да се подчертае обаче, че те заемали особено място в живота им. За доказателство е достатъчно е да се прегледат например изображенията от монетите на зенгидите и артукидите, върху които се виждат представени в многобройни емисии ред зодиакални символи и разбира се Слънцето и Луната.

През средновековието, както впрочем и днес, тези образи имали и несъмнена магическа, апотропейна стойност. Вярвало се, че изображенията на драконите и луната предпазвали от силите на мрака, а това на луната специално покровителствало децата и носела успех на владетелите (Caiozzo 2003, 326).

За да се осмислят изображенията от представяния тук предмет смятам за необходимо да напомня, че луната (al-Ḳamar/Qamār) заема особено място в съзнанието на мюсюлманите (Schacht 1986, 379-381). Поради това различните ѝ фази имат и специфични названия (Chebel 1995, 249-251), от които най-популярни са тези за новата луна – полумесеца (hilāl) и за пълната луна (badr). Нещо повече, през средновековието когато се говорело общо за основните небесни светила (за al-qamar, луната и за al-shams, слънцето), арабите употребявали и изразът „двойка от луни" (al-Qamaranî,) (Chebel 1995, 250; Gully 1995, 260). Поради това, въпреки общоприетото мнение, че персонификацията на луната била представяна в ислямското изкуство единствено чрез символа на полумесеца (hilāl)[6], смятам, че трябва да се приеме за твърде вероятно и представянето ѝ (фаза badr) и с нимб (hâla) около главата и, или със сфера в ръката. Следите от култа към пълната луна добре може да се проследи дори и у нас и в някои добре познати изрази, възприети под турско влияние, напр. „красив като луна", „закръглил се като месечина" и пр. А в земите, където с най-голяма вероятност бил изработен и разглежданият тук предмет, новата луна била изглежда приета дори за символ на град Мосул, родовото владение на зенгидите или за собствен символ на един от последните забележителни зенгидски владетели Бадр ал-Дин Лулу (1234-1259 г.) (Etinghausen 1986, 382).

Четириделната композиция на декорацията, съответстваща на различното положение на ръцете на младежката фигура със сферата в ръката – три със сфера ниско при бедрото и една с вдигната нагоре сфера, има вероятно също астрологически характер. Възможно е чрез нея да са представени четирите фази на луната – новолуние, нарастваща луна, пълнолуние и намаляваща луна. Не трябва да се изключва обаче и вероятността, чрез нея да е даден израз и на друга идея.

---

[6] Виж напр. у Ричард Етингхаузен, според когото за символ на луната бил запазен полумесецът, а за слънцето – кръгът (Etinghausen 1986, 382).

Пътищата по които един луксозен анатолийски или северномесопотамски предмет, от какъвто разглежданото предметче е само детайл, би могъл да попадне по българските земи в края на XII и първата половина на XIII век били многобройни. По това време Византия и след 1204 г. Латинската империя били в непрестанни контакти с тези държави, особено с тази на румските селджуци. Тези контакти се изразявали понякога във военни сблъсъци (ще напомня само битката при Мириокефалон от 1176 г.), но по-често те били с търговски или с дипломатически характер. Поради това, находката не бива да изненадва. По-скоро изненадващо е, че, доколкото знам, тя е единствената от това време и с такъв произход, публикувана у нас. Не се съмнявам обаче, че при внимателен преглед на музейните фондове биха били извадени на бял свят и десетки други средновековни предмети с близкоизточен или анатолийски произход, които само чакат своя „откривател".

ЛИТЕРАТУРА

Райс 2004: Т.Т. Райс. Сельджуки. Москва, 2004.

Caiozzo 2003: A. Caiozzo. Images du ciel d'Orient au Moyen Age. Presses de l'Université de Paris-Sorbonne. 2003.

Carboni 1997: St. Carboni. Following the Stars: Images of the Zodiac in Islamic Art. The Metropolitan Museum of Art. New York. 1997.

Chebel 1995: M. Chebel. Dictionnaire des symbols musulmans. Paris. 1995.

Cutler 1985: A. Cutler. The Craft of Ivory. Sources, Techniques, and Uses in the Mediterranean World, A.D. 200–1400. Washington, D.C. Dumbarton Oaks, 1985.

Etinghausen 1986: R. Etinghausen. Hilāl. II. – In Islamic Art. In: The Encyclopaedia of Islam. Vol. III. Leiden-London. 1986.

Gully 1995: A. Gully. Grammar and Semantics in Medieval Arabic. The Study of Ibn-Hisham's ‚Mughni I-Labib'. Curzon Press Ltd. Richmond. 1995.

Kuehn 2004: S. Kuehn. The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art. Brill. Leiden-Boston. 2004.

Kuntz 1916: G. Fr. Kunz. Ivory and the Elephant in Art, in Archaelogy, and in Science. Garden city – New York. 1916.

Kühnel 1925: E. Kühnel. Islamische Kleinkunst. Berlin. 1925.

Kühnel 1971: E. Kühnel. Die islamischen Elfenbeinskulpturen. VIII.-XIII. Jahrhundert. Berlin. 1971.

Laufer, Pelliot 1913: Berthold Laufer и допълнение от Paul Pelliot. Arabic and Chinese Trade in Walrus and Narwhal Ivory. In: T'oung Pao. Vol. 14, No. 3. 1913, 315-370.

Migeon 1907: G. Migeon. Manuel d'art musulman. Vol. II. Les art plastiques et industriels. Paris. 1907.

Öney 1969: G. Öney. Anadolu Selçuk Sanatinda Ejder Fıgürlerı/Dragon figures in Anatolian Seljuk art. In: Belleten. XXXIII. Ankara. 1969, 171-192.

Roux 1979: Jean-Paul Roux. Les astres chez les Turcs et les Mongols. In: Revue de l'histoire des religions. Tome 195, № 2. 1979, 153-192

Rogers 2004: J. M. Rogers. 'God's Shadow on Eart': Imperial and Religious Islamic Art (Part. Figural representation). In: Heaven on Earth. Art from Islamic Lands. Prestel Verlag. 2004.

Sarre 1909: F. Sarre. Erzeugnisse Islamischer Kunst. Teil II. Seldschukische Kleinkunst. Leipzig. 1909.

Schacht 1986: J. Schacht. Hilāl. I. – In religious Law. In: The Encyclopaedia of Islam. Vol. III. Leiden-London. 1986.

Shalem 2004: A. Shalem. The Oliphant. Islamic Objects in Historical Context. Brill. Leiden-Boston. 2004.

Usta 2005: S. Usta. Selçuklu çini ve keramik sanatinda insan figurine ikonografik açidan bir bakiş. Istanbul. 2005.

NIKOLAY MARKOV

NOTES ON A CURIOUS NORTH MESOPOTAMIAN OR ANATOLIAN OBJECT FOUND IN BULGARIA

The work presents an exquisite bone object found in Bulgaria that has been defined as a detail from a luxury item (a scepter or a knife haft). Its shape resembles a decorated cylindrical capital, and its surface is covered with volume representations in low relief. There are four human figures presenting probably the same personage in a characteristic posture – a round-faced beardless youth sitting cross-legged, his long hair falling down on both sides of the face and reaching the shoulders. The left hands of the youths are folded to the stomach and the right hands are holding the same globular object – three of the boys at the level of the thighs, and the fourth one – high up at the level of the head. The figures are sitting under arches shaped as serpent-like dragons each biting the tail of the next one.

The dimensions of the object are as follows: max. height 2,9 cm; diam. below 1,85 cm; opening of a circular section running through the whole piece – diam. at the base 0,9 cm; at the upper termination 0,4 cm.

The Islamic nature of the decoration is obvious. The time the object was produced is approximately the late 12th – the first half of the 13th c., and the region it comes from is in general the Muslim dominions of Seljuks, Artiqids or Zengids.

The author suggests that the decoration probably presents the four phases of the moon – the new moon, the rising moon, the full moon and the decreasing moon. It seems also possible to have the moon expressing still another idea.

The work also points out the possible routes this Anatolian object has come along to reach the territories of contemporary Bulgaria.

ВИОЛЕТА НЕШЕВА

ЦЪРКВИТЕ НА МАНАСТИРА "СВ. БОГОРОДИЦА ПАНТАНАСА" В МЕЛНИК

Манастирът „Св. Богородица Пантанаса" (=Всецарица") е един от емблематичните паметници на Мелник[1]. Свързан е с ред средновековни и по-късни документи, свидетелство за особено важното му историческо значение. За съжаление, подобно на много други паметници на културата в този прелестен град, той е достигнал до наши дни в много разрушен вид (обр. 1). Археологическото му проучване обаче даде много ценни резултати за изясняване на неговата структура и устройство, за строителната му история и хронология, функции и бита на монасите[2].

Той се намира източно край днешния Мелник, върху малка височина зад построения през 80-те години на XX в. градски стадион, между две дерета, по едното от които, наричано Баданишко (от „Айя Баданца", транскрипция на гр. Παναγία Παντάνασσα), минава стар обходен път за с. Рожен. В писмени сведения от XIV в. манастирът се локализира край долния град (подградието – дн. Мелник), означен като еборион (περὶ το τοῦ Μελενίκου ἐμπόριον) (Actes de Vatopedi 2001, 173; Нешева 2008, 68). Едната от църквите му – „Св. Троица", открояваща се с местоположението си в манастироустройството, е използвана като своеобразен жалон за обозначаване на територии. В опис на имуществото на манастира „Спилеотиса" от 1365 г. се споменава за земя, дарена му от Хрельо, която се намирала «ἀπὸ τ(ὴν) πόρταν τοῦ ἐμπορίον ἕως τ(ὴν) Τριπητήν" («*от портата на ебориона до Трипити*»). *Трипити* се превежда като *малката Троица* и се идентифицира с тази църква (Нешева 2008, 62)[3]. Портата – една от петте, пазели подходите на града, укрепени с двойки кули, може да се идентифицира с архитектурни останки до Литовата къща-хотел, последна сега къща на Мелник в източния му край (Пак там, 70). Тази ситуация е отразена на австрийски план на Мелник от 1832 г. (обр. 2).

Манастирът „Св. Богородица Пантанаса" е построен от деспот Алексий Слав от царската династия на Асеневци, най-забележителният владетел на

---

[1] Настоящата статия е в чест на проф. д.и.н. Станислав Станилов, един от водещите учени в българската археология, дългогодишен колега и приятел, когото поздравявам от сърце с AD MULTOS ANNOS!
Статията предшества монографично издание за манастира, което е в процес на подготовка.

[2] Археологическото проучване е извършено през 2005-2010 и 2012 г. от екип под ръководството на проф. д.и.н. Виолета Нешева, през 2010 и 2012 г. – със сръководител ас. Цветана Комитова, зам. ръководител до 2009 г.; участници в екипа: Оленка Миланова (2005-2008 г.), д-р Здравка Коркутова (2005-2008 г.), зам. ръководител (2009-2012 г.), Владимир Петков (2009-2012 г.), Методи Златков (2010, 2012 г.). Архитектурно-геодезични заснемания в различни години последователно: Елена Крондева, Георги Гошев, инж. Атанас Каменаров, арх. Юлий Фърков. Предварителни научни съобщения – в поредицата „Археологически открития и разкопки", 2006-2013 г.

[3] Превод на гл. ас. д-р Христо Андреев, за който му благодаря.

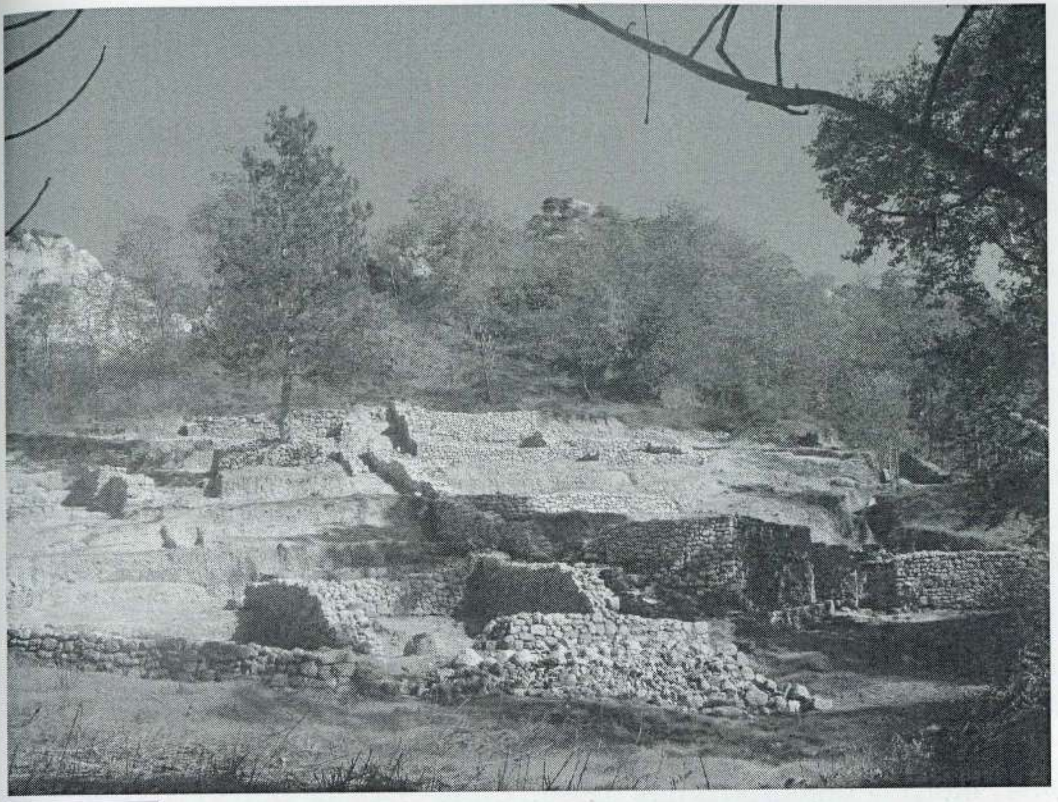

Обр. 1
Манастир „Св. Богородица Пантанаса". Общ изглед на руините след разкопките

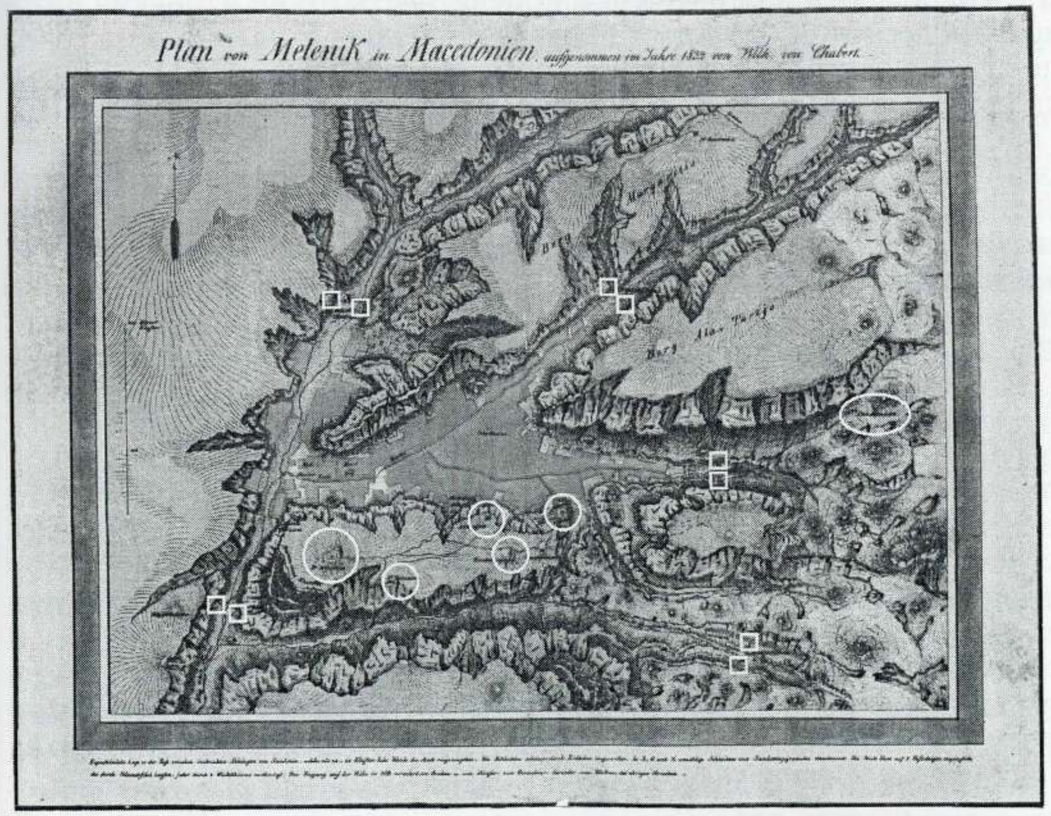
Plan von Melenik in Macedonien, aufgenommen im Jahre 1832 von Wilh. von Chabert.

Обр. 2
План на Мелник, 1832 г. Австрийски военен архив, Виена (по В. Нешева)
Легенда: в квадратчета – порти с кули в подстъпите на Мелник; в кръгчета – манастири; в елипса – манастирът „Св. Богородица Пантанаса"

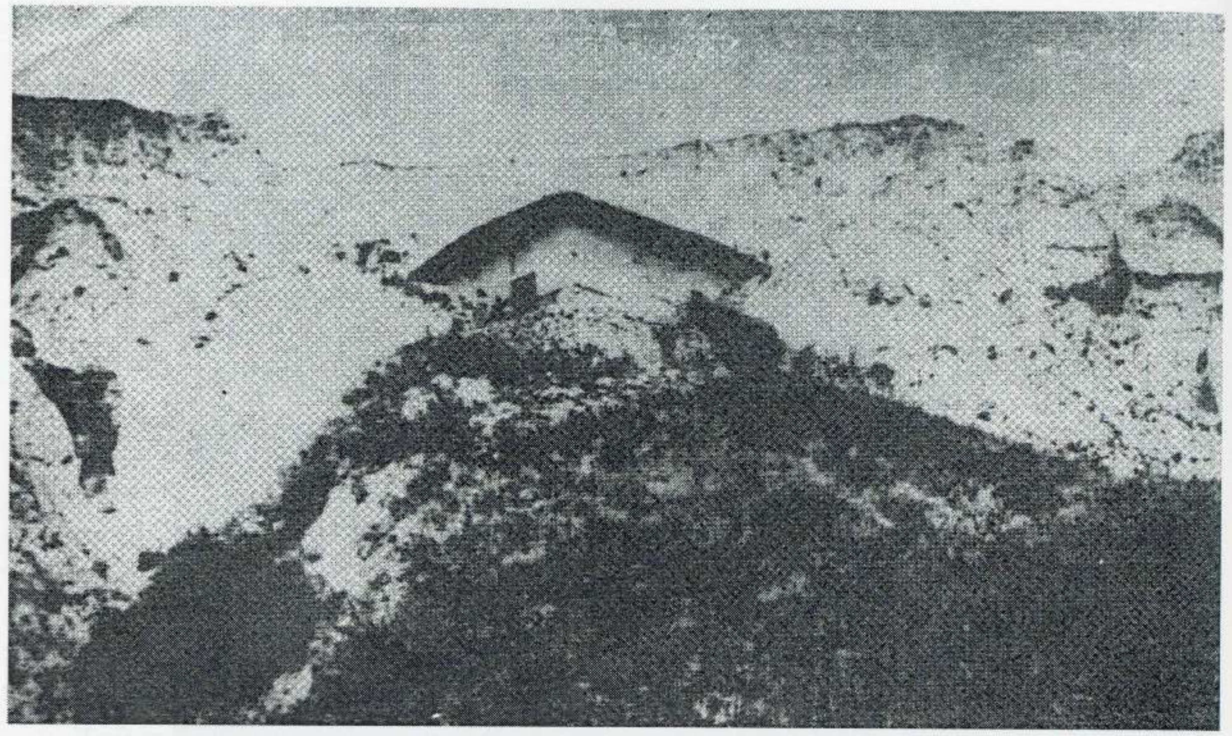

Обр. 3
Църква „Св. Троица". Архивна снимка, 1900 г. (по П. Милюков)

Мелник, столица на неговата „държава" през 1209-1230 г. (Пак там, 53-56). През 1393 г. тази обител е поставена под попечителството на Атонския Ватопед с грамота на деспот Константин Драгаш, друг прочут владетел на града и земите по Средна Струма в последната четвърт на XIV в., който е в близко кръвно родство с българския и сръбски царски дворове (Laurent 1947; Нешева 2008, 59 и пос. лит.). Драгаш изтъква, че посвещава грамотата си *„на почитаемия, свещения и царски манастир, почитан на името на Пантанаса, на майката на Бога, заедно с всички околности и сгради, които притежава и владее от даренията на онзи, проктитора деспот Слав, с писмен орисмос и сигилий, с подпис на първенците от времето и заедно с всичко, което било издадено от следващите владетели за толкова божествен и свещен манастир"* (Laurent 1947, 183-184). За съжаление споменатите документи все още не са достояние на науката. Неотдавна излезе само един от тях – акт за дарение на поземлен имот на манастира «Св. Богородица Пантанаса» от м. април, индиктион 12, 1344 г. (Actes de Vatopédi 2006, № 88, 184-187). С „Пантанаса" до края на XIV в. са свързани имената и на други бележити исторически личности, споменати в ктиторските надписи на църквите му – от 1287 и 1289 г.: йеромонасите Йоаникий и Макарий, негови игумени и ктитори, вторият по-късно станал мелнишки митрополит, император Андроник II Палеолог (1282-1328) и „най-благочестивата августа" Ирина. Андроник II е бил много популярен и обичан в Мелник, който му е останал верен докрай в дълго продължилата гражданска война и в сръбско-византийска война през XIV в. Ктиторските надписи, с които разполагаме в преписи, са правени по единна формула и са важен извор за историята на Мелник (Нешева 2013).

Монашеската обител е претърпяла, според археологическите данни, едно разрушение, най-вероятно при обхванало целия град земетресение в края на XVI в., след което е възстановена в първоначалния й план и обем и е функционирала докъм средата на XIX в., когато е изоставена в процеса на общия упадък на мелнишките манастири. Оцелели са след това само двете й църкви – главната Богородична църква (католикон) и „Св. Троица". Те фигурират като действащи в списък на мелнишките църкви от края на XIX в., публикуван от френския изследовател П. Пердризе (Perdrizet 1907, 20-21). С великолепните си стенописи и запазените ктиторски надписи църквите са привлекли вниманието на най-ерудирани чужди и български учени, изследвали голямото християнско богатство на града (с над 70 църкви и манастири). Особено ценни са описанията на руския славист П. Милюков, посетил Мелник през 1900 г., оставил ни и снимка на църквата „Св. Троица" (Въжарова 1994, 121, обр. 5) (обр. 3), на П. Пердризе от 1899 г. и 1901 г., направил и графични преписи на ктиторските надписи (Op. cit., 30-35, fig. 4, 5) и на Б. Филов от 1915 г. (Петров 1994, 115). Малко по-късно, при мисията си в града през 1930 г., Н. Мавродинов ги е заварил „приравнени със земята". От Богородичната църква се виждала само апсидата – полукръгла, поставена върху успореден на стената цокъл (Мавродинов 1933, 285, 286, 292). За отбелязване е, че никой от изследователите не свързва двете църкви с манастира „Пантанаса", макар че сред местното население и до днес има спомени за него. Той е отбелязан и на старите карти на Мелник, станали известни чрез публикации обаче значително по-късно (Vlachos 1969, Abb. 1 *12*; Нешева 2008, табл. I *3*).

Разкопките показват, че по своето териториално устройство и функции манастирът принадлежи към типа на неголемите владетелските манастири (градски и крайградски) с класическа планова и пространствена композиция, включвала само най-необходими постройки и оформена съобразно теренната конфигурация. Те са строени на Балканите през XI-XIV в. под ктиторството на императори или царе, и други висши аристократи за възхвала и помен за техните подвизи и са поддържани с дарения на такива личности, много от които са прекарвали края на живота си замонашени, намирайки, понякога и заедно със семействата си, вечен покой в тях (Нешева, 2008, 221 сл.).

Манастирът се е състоял от два двора с разделителна стена с малък вход помежду им, с каменна ограда от три страни – изток, запад и юг, а от север – с естествена защита от висок скален масив, днес порутен (обр. 4). Денивелацията е голяма, поради което разкритите в тях в основи седем постройки са решени на различни нива. Повечето са били двуетажни. Източният двор[4] – Г-образен, е представителен, с достъп откъм дерето от юг чрез голяма каменна стълба край каменната ограда, подпорна за ската, при чупката на която е запазено аязмо с чешма отпред. Източният му край е срутен заедно със ската в падината. Западният двор, с отделен вход отвън, е имал стопански функции и в него се е намирала болница. Под постройка в югозападния му край, най-вероятно служила за камбанария, е бил прокопан таен подземен ходник - система от дълги тунели, скривали обитателите при опасност и извеждали ги на открито с възможност за бягство. По структура „Пантанаса" е сходен с манастирите „Св. Харалампий"/"Св. Архангели" и „Св. Богородица Спилеотиса" – и двата в монашеската зона на мелнишката крепост, изградени през първото десетилетие на XIII в. (Пак там, 222-278). „Спилеотиса", постро-

---

[4] Посоките, съобразени иначе с хоризонталите на терена, са с отклонения спрямо основните посоки на света, които са ползвани тук за по-голямо удобство и яснота.

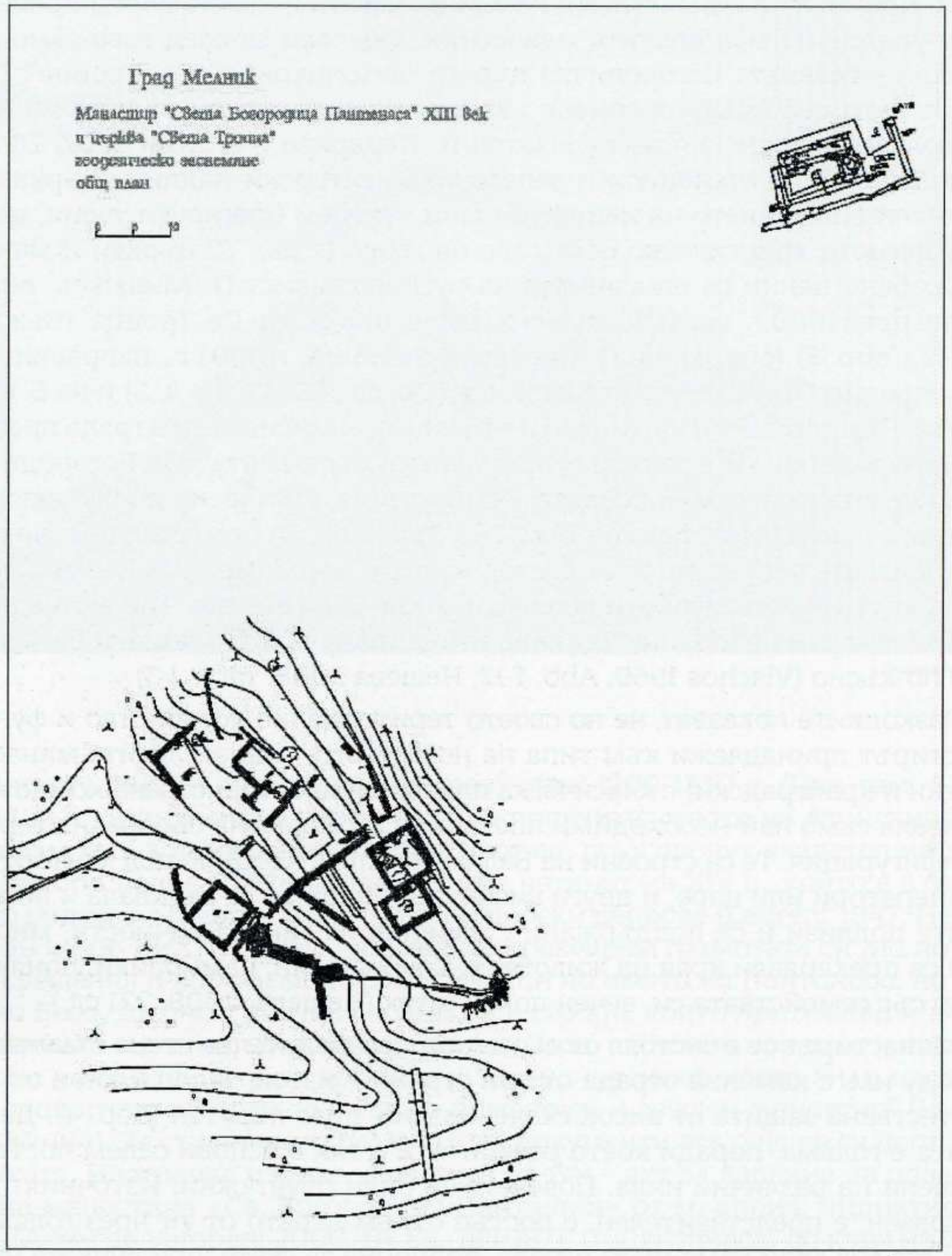

Обр. 4
Манастир „Св. Богородица Пантанаса". Общ план (по арх. Ю. Фърков)

ен също от деспот Слав и „Пантанаса" са в пряка визуална връзка. И двата по документи са със статут на царски манастири, зачетен и от по-късните византийски и сръбски владетели („Спилеотиса" – „деспотски и царски", „царски манастир" според сигилия на Слав от 1220 г.).

Двете манастирски църкви по план са еднокорабни, с близки пропорции, с двускатно покритие и скромна архитектура – тип, широко разпространен през XII-XIV в. в Югозападна България, и особено в Мелник (Нешева 1988; Коркутова 2013 и пос. лит.).

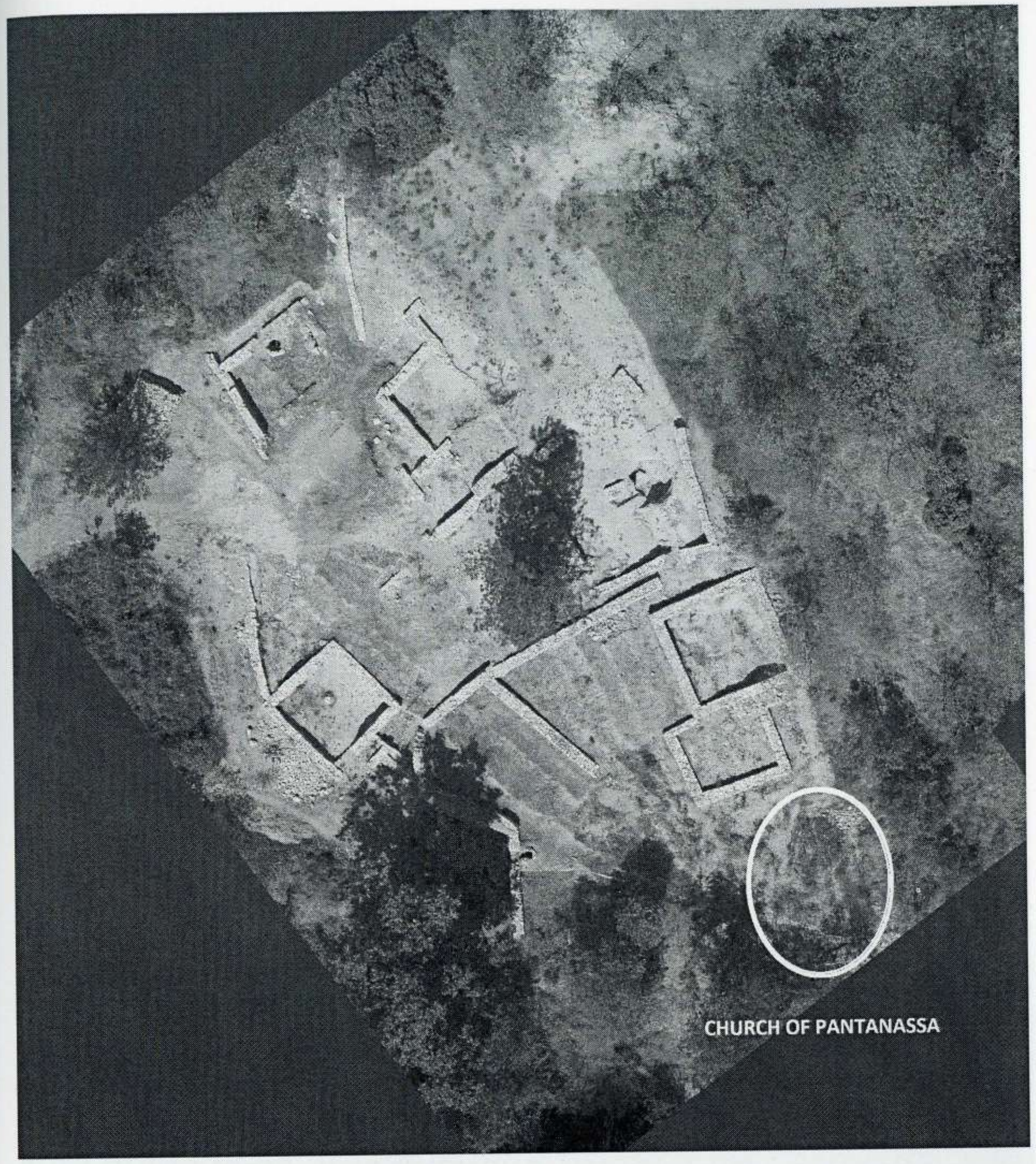

Обр. 5
Аероснимка на манастира (по арх. Ю. Фърков). В елипса – църква „Св. Богородица Пантанаса"

Църква „Св. Богородица Пантанаса" (Всецарица)

Прозвището на Богородица Пантанаса е често срещано във фолклора и сред църкви, и особено икони на Божията Майка (Lampe 1968, 1004). Богородица Пантанаса се почита като изцелителка и избавителка от тежки смъртоносни болести. Затова в мелнишкия манастир е имало болница, специално изтъкната в грамотата на деспот Драгаш като повод за превръщането му в метох на Ватопед: „И така отдадох този имот, за да служи доходът от този манастир за управлението на болницата на тамошните болни"[5].

---

[5] С болницата – голяма сграда със сложен план в средата на западния манастирски двор, са

Според П. Пердризе църквата „Панагия Пантанаса", както той я нарича на гръцки език, а местните жители - „Айя Баданца", е малка постройка, която *„увенчава едно възвишение между две дерета"*, като подчертава, че *„мястото е пусто, със странен пейзаж"*. Според това описание тя трябва да е била в най-високата част на разкрития ансамбъл, която е в североизточния му край. Останки от нея не са открити при разкопките, но на аероснимка, направена със специализиран фотохеликоптер, личат очертанията на основите ѝ върху материка, и то на мястото, описано от Пердризе (обр. 5). Метричната им съпоставка с разкритите други постройки показва приблизителните ѝ размери – 10-12 м дължина и 5-6 м ширина, както е и според подадките от френския учен. Надлъжната ѝ ос е със сезонно отклонение, в зависимост от патронния празник – 15 август. На снимката личи и срутеният скат край църквата, и останки от манастирското крило от югоизток, днес също напълно разрушено, маркирано само със запазената част от оградна стена с аязмото. Обезличаването на архитектурните останки се дължи на цялостното извличане на камъка от тях за строежа на два баража по минаващите тук дерета през 70-те години на миналия век.

Според описанията, главно на Пердризе и според видните на снимката очертания, църквата е имала правоъгълен наос, с два притвора от запад, с каменен контрафорс и портик с дървени колони от юг – структура, която според френския учен е повторена през XIV в. в църква в Мистра[6]. Била е разположена на две нива (Милюков). На изток е завършвала с една полукръгла отвътре и отвън апсида, изградена върху успореден на стената цокъл (Мавродинов). Имала е входове от запад и от юг (вторият - водил директно в наоса). Вратите им са били с дървени рамки. Стените са били изградени от големи речни камъни, обилно обмазани с хоросан и с дървени греди (сантрачи). Западната стена на екзонартекса е била от кирпич[7]. Строежът на храма се свързва от досегашните проучватели с живописния му ансамбъл, датиран с ктиторския надпис в 1289 г. Надписът се е намирал над входа от притвора към наоса и гласи:*"Построи се и се издигна от основа божият и почтен храм на Пресветата Богородица Пантанаса с усилие и средства на монах кир Макарий по време на дълготрайното блаженство на великия и свети наш самодържец и автократор Андроник Комнин Палеолог и Ирина, най-благочестивата августа, през годината 6796 (1289) индикт 2"* (превод Beševliev 1964, 169). Според посочената грамота на деспот Драгаш и според археологическите данни за манастира обаче строителството му се отнася към II-III десетилетие на XIII в. Храмът е съществувал до началото на XX столетие в почти оригинален вид, въпреки разрушенията на манастира, поддържан вероятно само с ремонти, непроменили облика му и може би щеше да съществува и до днес като църквите в Беренде и Калотина, ако не е бил изоставен на природната разруха и

свързани някои характерни находки, сред които особено ценно е оловно капаче, затваряло малко съдче или капсула, в което се е съхранявало прочутото през вековете лекарство териак, според надписа и емблемата – оригинал, произведено във Венеция, в аптеката при „Двамата маври" (*Due mori*) в началото на XVII в. – вж.: Владимирова-Аладжова 2011, 114 сл., обр. 1.

[6] За манастира „Пантанаса" в Мистра вж.: Άσπρα-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ 2005.

[7] Описаният от Пердризе градеж е характерен за мелнишките църкви от XIII-XIV в. Градеж от кирпич върху каменни основи е установен засега само в манастира „Св. Харалампий"/„Св. Архангели". Той е по-устойчив на земетръси. Възможно е да е бил приложен и при етажите на постройките в манастира „Пантанаса".

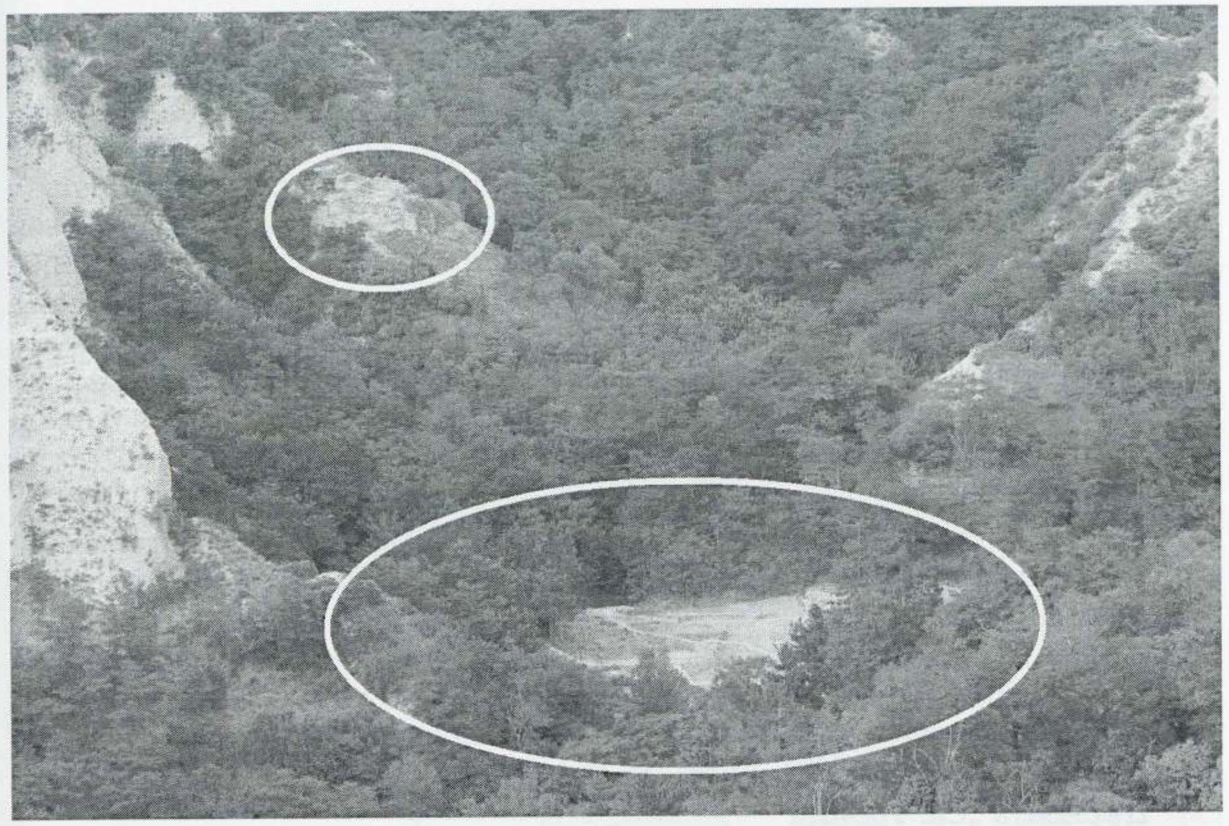

Обр. 6
Манастир „Св. Богородица Пантанаса". В елипси: долу - основна структура, горе - църква „Св. Троица"

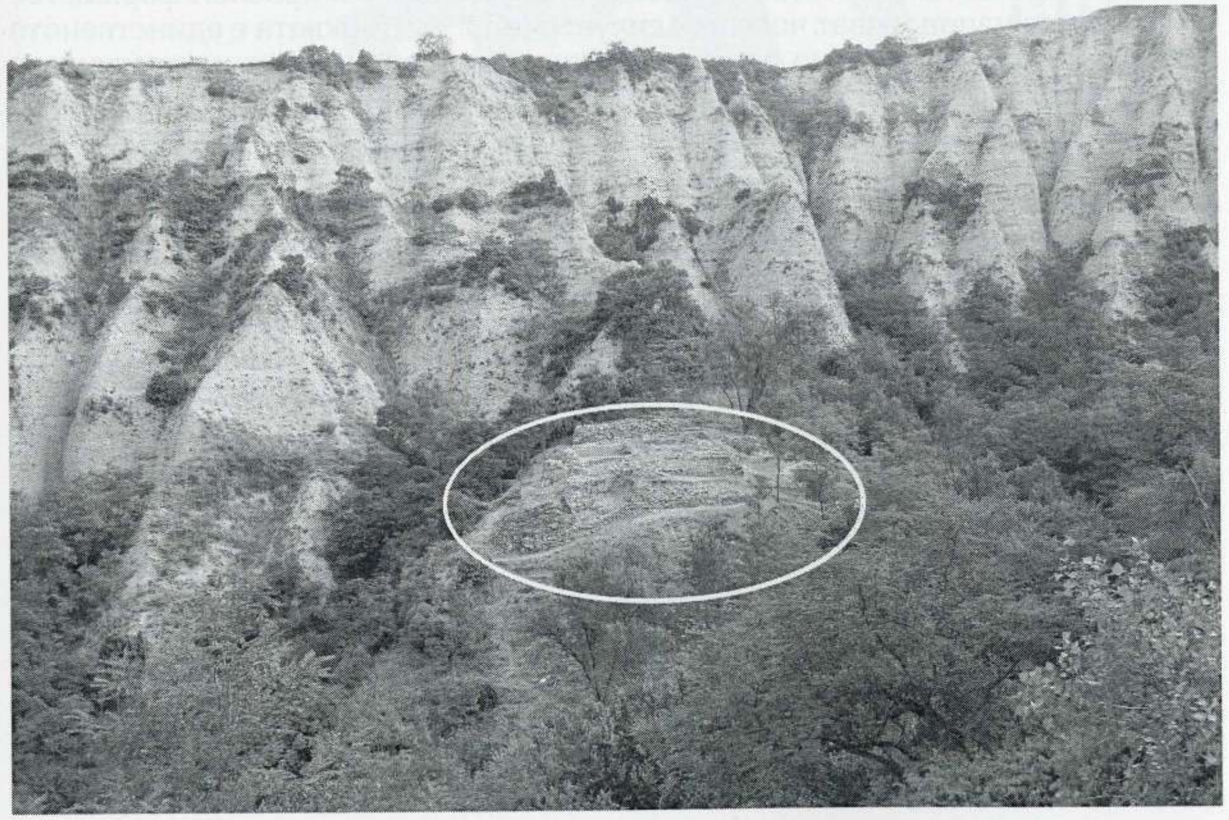

Обр. 7
Църква „Св. Троица". Изглед на руините след разкопките

ползван като каменна кариера.

Стенописите, украсявали стените му отвътре и отвън, са били забележителни според изследователите. За щастие те са описани, особено подробно и аналитично - от Пердризе. Той съобщава, че над западната врата отвън е имало изображение на патрона Богородица Пантанаса на трон с Детето пред нея в дъговидна фреска, обградена с рисуван орнамент и защитена с дървен навес. В съответствие с този образ от двете страни на вратата е имало две симетрични фрески – лявата разрушена, а на дясната – два ангела в много голям ръст, доближаващи се до Божията майка, носещи в лявата си ръка корона (първият) и меч (вторият). Като изтъква изтънчения рисунък и красотата на тези и на другите фрески, французинът ги свързва с най-стария период на „византийския Ренесанс" и ги характеризира като *предшестващи* Джотто (Италианския ренесанс).

Дали „Пантанаса" е имала по-ранна живопис, от времето на построяването й, не е известно. Може би това ще се разбере, ако се открият и публикуват документите на деспот Слав за манастира, най-вероятно пазени във Ватопед. Например в сигилия си за „Спилеотиса" от 1220 г. той споменава за дарени от него *„свети изображения, свещени книги и утвари"*, които се потвърдиха и от намерените фрагменти стенописи, и от неотдавнашни публикации на други документи (Нешева 1994, 19; 2008, 265 сл.).

Църквата „Св. Троица"

Тя е била изградена на върха на една малка и стръмна скална „пирамида" зад основната манастирска структура (обр. 6), сред дълбок овраг от север, чийто почти отвесни брегове са насечени в неописуемо красиви форми, някои от които наподобяват човешки силуети (обр. 7). Църквата е единственото обитавано място, закътано в това екзотично живописно лоно на природата. Към нея има подходи по стръмни пътеки от две страни. Единият е пряк, откъм манастира, а другият, по-обходен - откъм ползвания в миналото и сега път по Роженското дере, покрай друга църква от XIII в., описана изследователите от началото на XX столетие като „Св. Архангели" или „Св. Врачи".

От мястото на църквата "Св. Троица" се открива поглед както надолу, към манастира „Пантанаса", така и срещуположно, към сякаш кацналия в източния край на Славовата крепост манастир „Св. Богородица Спилеотиса".

Неслучайно църковният патрон е Светата Троица. На празника, както е известно, се прославя явяването на Светия Животворящ Дух върху апостолите на 50-я ден след Възкресението (Великден). Скалният връх в Мелник с увенчавалата го църква „Св. Троица" навява асоциация с върха на хълма Сион в Ерусалим и намиралата се върху него сграда със Сионската горница, мястото на библейското събитие. Връзката на „Живоначалната и Неразделна Троица" с Богородица Пантанаса е подчертана в традиционната молитва към Всецарицата.

Археологическите разкрития обогатяват с нови данни и прецизират описанията от началото на XX в. по отношение на плана, строителните периоди и функцията на храма. „Св. Троица" е с още по-скромно в сравнение с „Пантанаса" обемно-пространствено решение, наложено както от конфигурацията на стръмния терен, така и от функцията й на манастирски възпоменателен параклис и костница (обр. 8). Вътрешните й размери са: дължина (без ап-

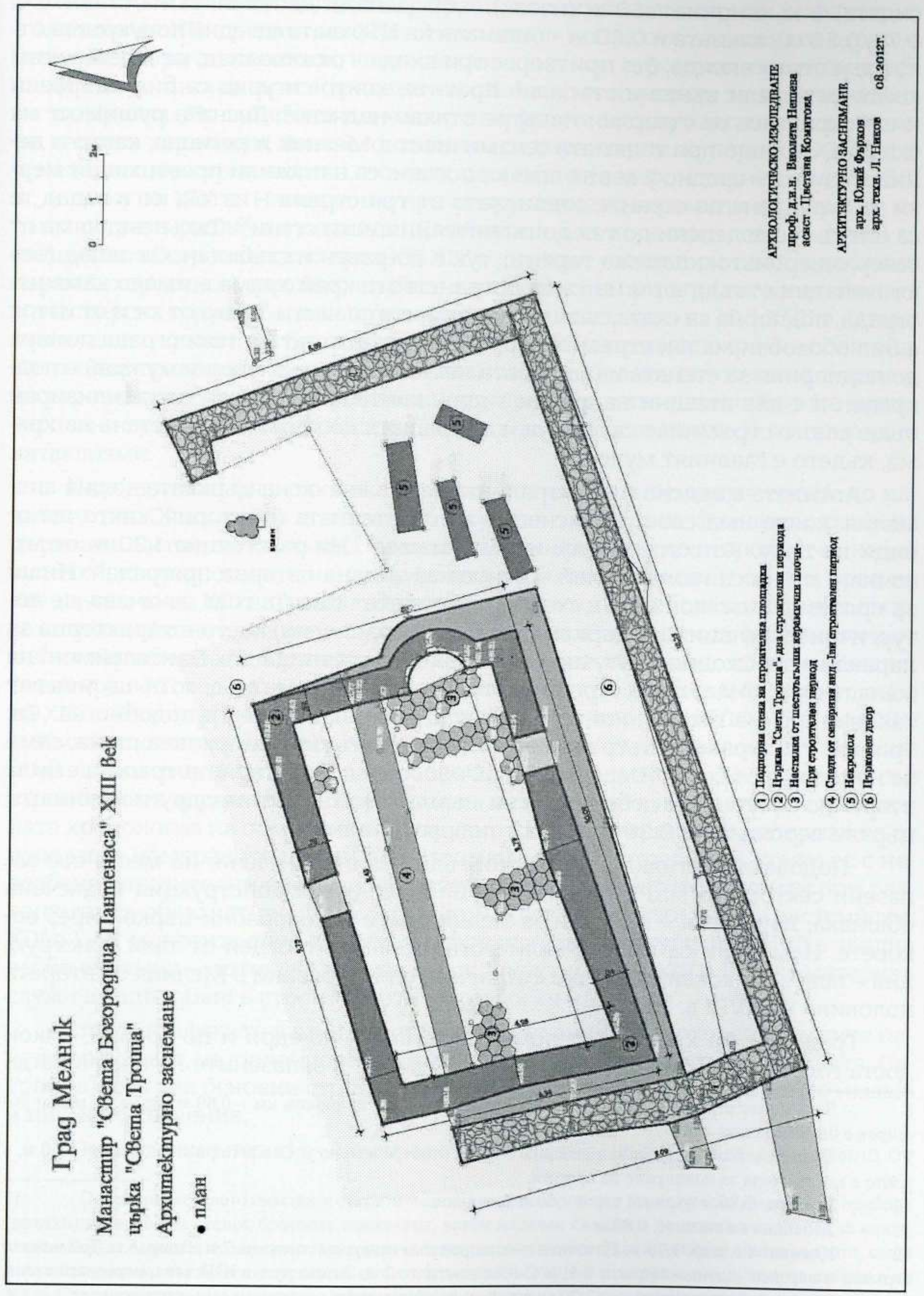
Град Мелник
Манастир "Света Богородица Пантенаса" XIII век
църка "Света Троица"
Архитектурно заснемане
• план
① Подпорна стена на строителна площадка
② Църква "Света Троица" - два строителни периода
③ Настилка от шестоъгълни керамични плочи- При строителен период
④ Следи от северния зид -Іви строителен период
⑤ Некропол
⑥ Църковен двор
АРХЕОЛОГИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ
проф. д.и.н. Виолета Нешева
асист. Цветана Комитова
АРХИТЕКТУРНО ЗАСНЕМАНЕ
арх. Юлий Фърков
арх. техн. Л. Ников
08.2012г.

Обр. 8
Църква „Св. Троица". Общ план (по арх. Ю. Фърков)

сидата) 8 м, ширина 4,50 м (изток), 4,60 (запад). Дебелината на стените е: 0,70/0,80 м - южната и 0,60 м – останалите. Църквата е с една полукръгла отвътре и отвън апсида, без притвор, с три входа – от югозапад, юг и север, към които са водели външни стъпала[8]. Вратите, които сигурно са били дървени и еднокрили са се отваряли навътре отляво-надясно[9]. Лесната рушимост на скалата, особено при голямата сеизмичност в Мелник и региона, както и денивелацията – средно 2 м във всички посоки, са наложили превантивни мерки за укрепване на стените отвън, като от три страни – изток, юг и запад те са опасани с долепени до тях допълнителни ниски стени[10]. Такъв зид няма от север-североизток, понеже теренът тук е по-равен и стабилен. От запад (без югозападния ъгъл), юг и изток пространството край храма е имало каменна ограда, подпорна за ската, запазена в долните си части,[11] като от юг и от изток е бил обособен малък стръмен двор[12]. От запад зидът на тази ограда допира до подпорния за стената на църквата нисък зид, като в южния му край е подкрепен и с два външни напречни зида – контрафорси. Така е стабилизиран също много стръмният склон тук и опиращата до него западна стена на храма, където е главният му вход.

Апсидата е вдясно от централната надлъжна ос на църквата – една аномалия, която има своето обяснение в строителната ѝ история, както ще се види по-долу. Конхата е сравнително малка[13]. На разстояние 1,20 м от източната стена се намира улей – основа за зидана олтарна преграда[14]. Ниши за протезис и диаконикон в стените не се забелязват, а това означава, че литургичните функции на църквата са били ограничени, което е характерно за параклисите. Сходна е ситуацията в църквата-костница „Св. Пантелеймон" на манастира „Спилеотиса", строен почти по същото време, където също липсват такива ниши, а входът, който е от запад (там единствен) е подобно на „Св. Троица" със страница вътрешното лице на надлъжната църковна стена, само че не от юг, а от север (Нешева 1994, 54-56, обр. 48). Олтарната трапеза е била вторично оформена в дебелината на апсидата (по аналогия с други мелнишки църкви вероятно на 0,80-0,90 м от подовото ниво).

Подовата настилка е от шестоъгълни глинени плочи, на места със запазени сектори in situ[15]. Покривът е бил с дървена конструкция и дъсчена обшивка, двускатен – обичаен за мелнишките еднокорабни църкви през вековете. Намерени са голямо количество железни гвоздеи от тази конструкция – повечето ковани и малко фабрични, употребявани в Мелник от втората половина на XVIII в. насам.

Градежът на храма е от ломени камъни – по-едри и по-дребни, някои доста големи и с обработени лица (по ъглите). В запазените на височина до

---

[8] Запазените страници на последните 2 входа показват ширината им – 0,80 м; може би малко по-широк е бил западният вход.

[9] Свидетелство е запазен при северната врата отвътре вдясно улей в материка с дължина 0,50 м, в който е имало греда за подпиране на вратата.

[10] Ширина: 0,80 м първите две и 0,60 м западната.

[11] Дебелина на стените: 0,80 м.

[12] Южният е с шир. 1,70 м. Източният – отворен към север, е с дължина 7 м и шир. 5 м. Той е доста стръмен и неравен – денивелацията З-И и С-Ю е почти до 2 м. Затова тук, в ЮИ ъгъл, оградната стена, запазена в най-голяма височина – до 2,20 м, е най-ниско фундирана.

[13] Размери: дължина 1,30 м и дълбочина 0,70 м.

[14] Ширина: 0,30-0,40 м.

[15] Страна на плочите: 0,16 м. Една от тях – в олтара, е с врязани кръстове.

1-1,20 м стени не личат легла на сантрачи, но такива, и то скрити (характерно в Мелник за XII- средата на XIV в.) е имало в по-високо запазената оградна стена на двора от югоизток, което показва, че този строителен прийом трябва да е бил приложен и в градежа на стените на църквата за подравняване на зидарията. По лицевите им части, във фугите между камъните са вложени парчета керемиди, повечето от които са характерни за периода XII-XIV в. в мелнишкото строителство, но има, особено от север, и такива от XVI-XVII в., и дори от XIX в. Нападалите при разрушението керемиди от покрива са също от тези различни периоди. Спойката е бял хоросан, също типичен за мелнишкото строителство през XII-XIV в., но има участъци и с кал, с вложени парчета хоросанов трошляк, спойка, използвана и при сградите в основната манастирска структура, и на други места из града в края на XVI-XVII в. Отвън стените на църквата са били покрити с бяла мазилка, нееднократно полагана. Като цяло градежът не е много изискан и носи белези по-скоро за бързина на строителството, но не и небрежност, предвид засвидетелстваните много сериозни грижи за стабилност на постройката и опазването ѝ от природни катаклизми.

Находките от разкопките са основно от късната османска епоха, до началото на XX в., което е нормално при дълготрайното функциониране на църквата. Битовата керамика е малобройна. Сред нея се открояват няколко купички, според скалата на мелнишката керамика отнасящи се към края на XII- началото на XIII в. Три от тях са тип сграфито, от гробове в източния двор, за които ще стане дума по-долу, и две глазирани. Намерени са фрагменти и от много характерната червеноангобирана луксозна керамика, която в Мелник се датира в XII в., като се среща в местен вариант до края на II-III десетилетие на XIII в. Някои фрагменти керамика са много типични за XVI-XVII в. и за XIX в. Има също така фрагменти от съдове от венецианско стъкло и от порцеланови чашки тип „Кютахия", датиращи от XIX- началото на XX в. Заедно със строителната керамика този материал е важен за изясняването на строителната хронология на паметника. По-трудно е като датировъчен материал да се използват намерените цели или в отломки метални предмети, които са с неособено изразителни времеви характеристики[16]. *Монетите*, открити при разкопките, са общо четири, плюс три жетона (два германски и един австрийски, XIX в.). От монетите една е турска неопределяема, две турски от XVII в. и една особено важна – *латинска имитация от I половина на XIII в.*[17] Този материал служи за ante quem в строителната хранология на храма.

Стратиграфските данни, архитектурният анализ и археологическите находки показват, че, подобно на останалите манастирски сгради, църквата „Св. Троица" има два основни строителни периода и един ремонт, за който имаме и писмено сведение.

През първия период – начално строителство, църквата се е състояла от

---

[16] Освен множеството гвоздеи, е открита метална църковна утвар и други предмети: железни прибори (пръчки) за гасене на свещи, бронзова кадилница, кован железен свещник, бронзова закопчалка за книга, железен кръст, може би от хоругва, медно капаче за малък съд; железен клин, катинар, панти за врати, също и една средновековна желязна стрела, както и запалителен механизъм за кремъчна пушка от началото на XX в. Сред находките има множество и фрагменти от прозоречно стъкло, особено край външните стени на храма.

[17] Нумизматичният материал е определен от доц. д-р Владимир Пенчев и от Маргарита Андонова, на които изказвам дълбока благодарност.

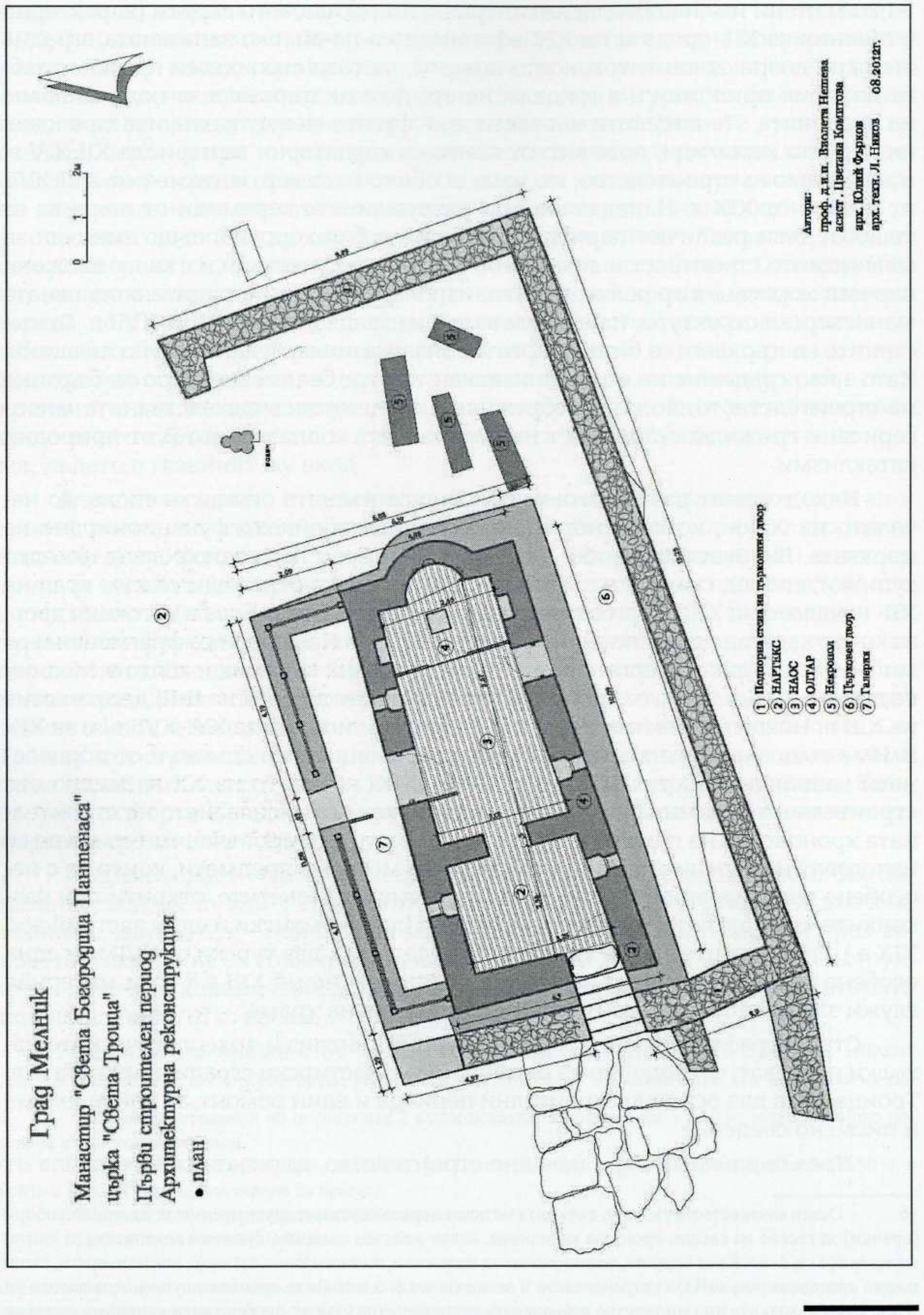
Град Мелник
Манастир "Света Богородица Пантенаса"
църква "Света Троица"
Първи строителен период
Архитектурна реконструкция
• план
① Подпорна стена на църковния двор
② НАРТЕКС
③ НАОС
④ ОЛТАР
⑤ Некропол
⑥ Църковен двор
⑦ Галерия
Автори:
проф. д-р н. Виолета Нешева
асист. Цветана Комитова
арх. Юлий Фърков
арх. техн. Л. Никова
08.2012г.
0
1
2м

Обр. 9
Църква „Св. Троица". План първи строителен период (по арх. Ю. Фърков)

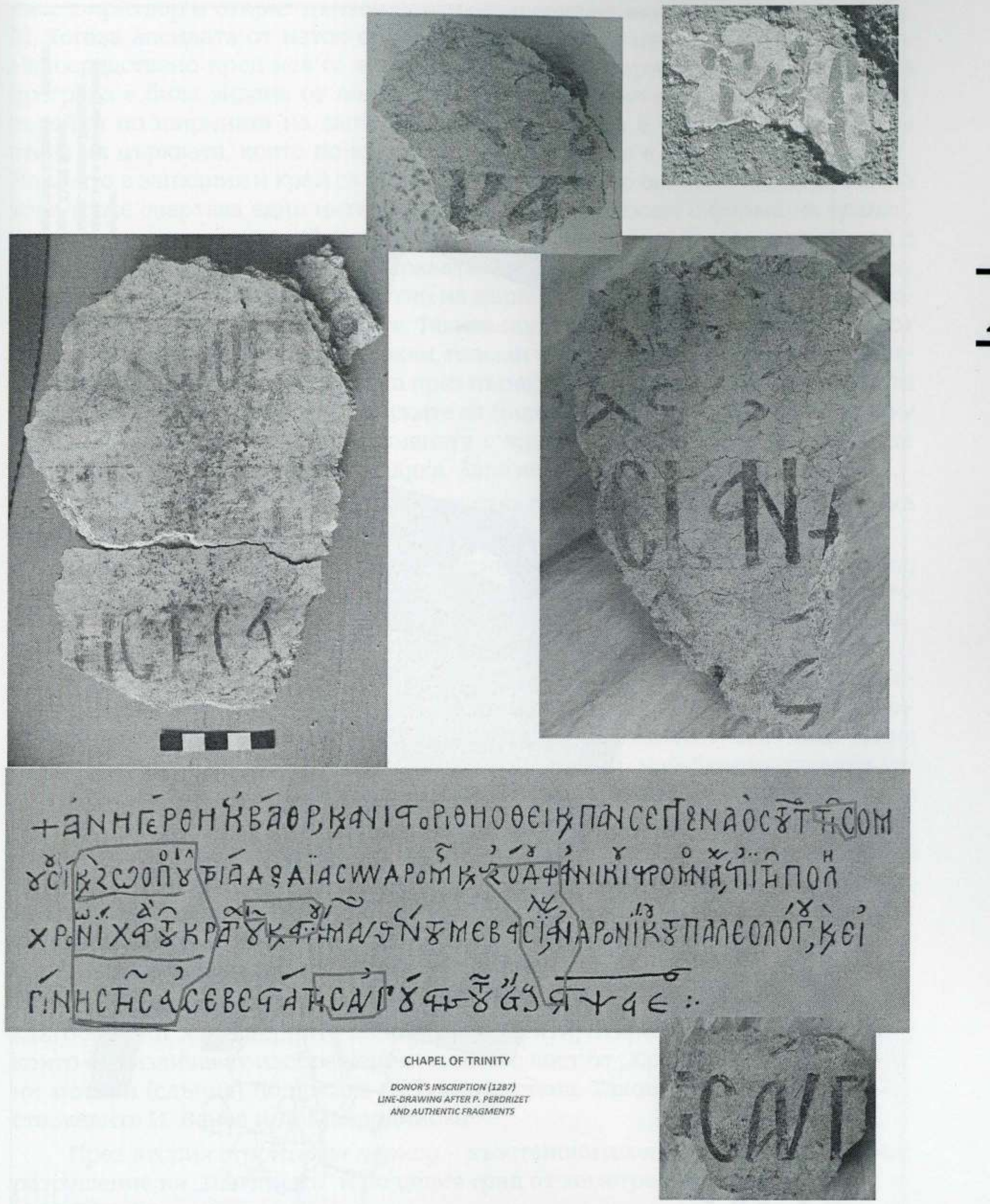
+ἈΝΗΓΕΡΘΗ ΚΒΑΘΡ, ΚΑΙ ΤΟ ΡΘΗΟΘΕΙΗ ΠΑΣΕΠΤ ΝΑΟΣ ΤΤ ΤΣ ΟΜ
ΟΣΙΚΖΩΟΠΥ ΤΡΙΑΔΑ ΑΙΑ ΣΩ ΑΡΟΜΗ ΖΩ ΑΦΝΙΚΙ ΡΟΜΗ ΠΙ ΠΟΛ
ΧΡΟΝΙ ΧΦ ΚΡΤ ΜΑ ΝΤ ΜΕΒ ΣΙ ΝΑΡΟΝΙΚ ΠΑΛΕΟΛΟΓ ΚΕΙ
ΓΙΝΗΣΤΙΣ ΣΕΒΕΣΤ ΤΗΣ ΑΙΤ Ξ Η Α ΙΝ + ΙΕ :
CHAPEL OF TRINITY
DONOR'S INSCRIPTION (1287)
LINE-DRAWING AFTER P. PERDRIZET
AND AUTHENTIC FRAGMENTS

Обр. 10
Църква „Св. Троица". Ктиторски надпис, 1287 г. – съпоставка на графичен препис по П. Пердризе с оригинални фрагменти

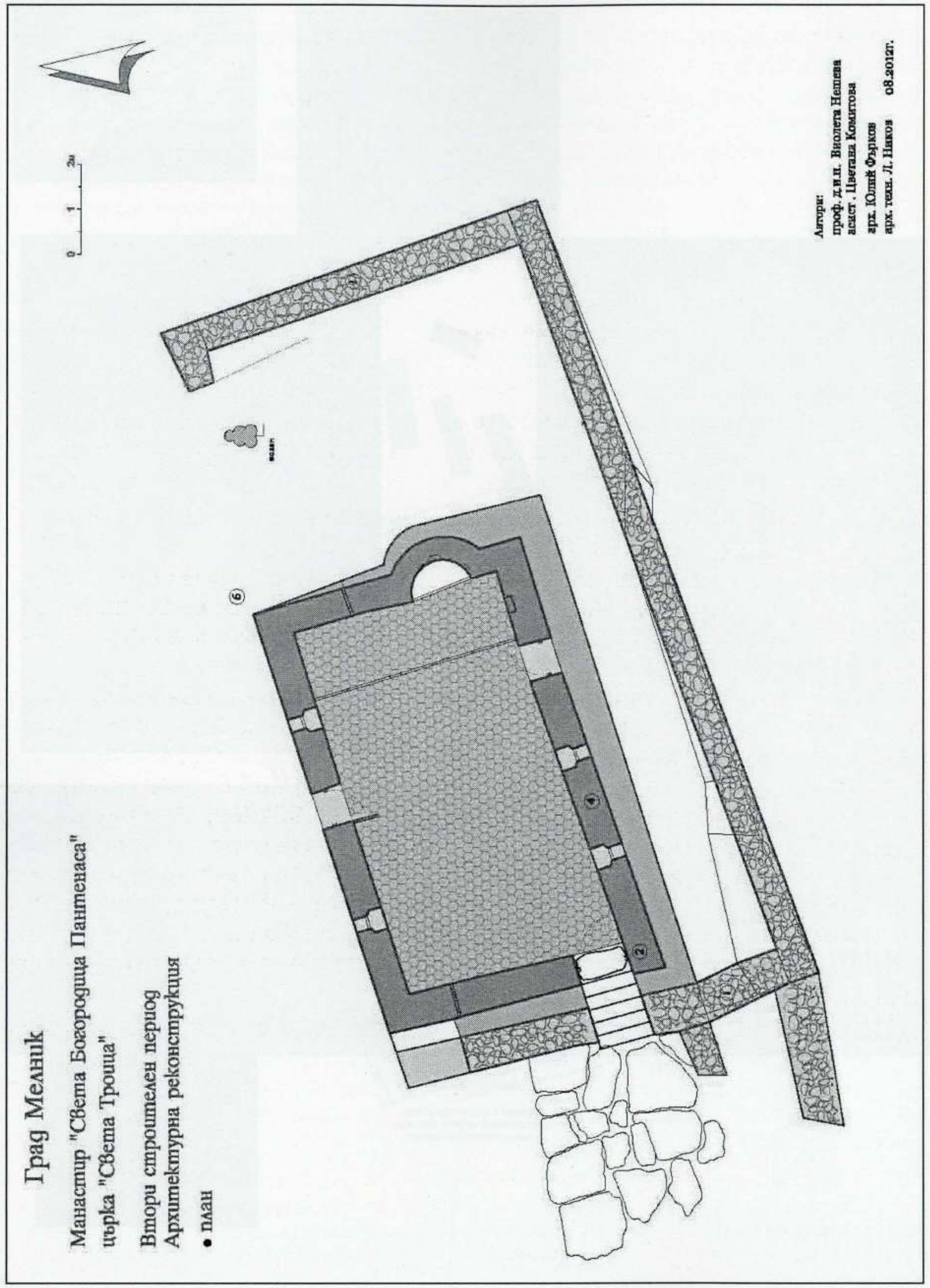
Град Мелник
Манастир "Света Богородица Пантенаса"
църква "Света Троица"
Втори строителен период
Архитектурна реконструкция
• план
0 1 2м
Автори:
проф. д.и.н. Виолета Нешева
асист. Цветана Комитова
арх. Юлий Фърков
арх. техн. Л. Ников 08.2012г.
1
2
4
6

Обр. 11
Църква „Св. Троица". План втори строителен период (по арх. Ю. Фърков)

наос с притвор и открит дървен портик върху каменна основа от север (обр. 9). Тогава апсидата от изток е била по надлъжната централна ос на храма. Непосредствено пред нея се е намирала малка олтарна трапеза. Олтарната преграда е била зидана от ломени камъни, вероятно в два надлъжни реда, съдейки по ширината на запазения улей. Разкрито е трасето на северната стена на църквата, която по-късно, след разрушение е изцяло демонтирана. На место в западния ѝ край са останали само няколко основни камъка. Тъкмо това трасе очертава един интересен общ план на наоса – с форма на трапец, с тясната страна на изток[18]. Той е наподобявал саркофаг и това е във връзка с коммемориалната функция на църквата. С тази функция е свързан и откритият портик – там са сядали, вероятно на дървени пейки присъстващите на поминките, за ритуалното угощение. Такива портици са стара практика – още от раннохристиянската епоха в църкви, големи или малки, в които се извършвали възпоменания. Подът на наоса през първия период и след стенописването на „Св. Троица" е бил дъсчен. Дъските са били положени в пласт глина върху хоросанова подложка над заравнената с жълта насипна пръст от околните скали (мелове) строителна площадка. Запазени са сектори с тази подложка.

Първият строителен период се свързва с този на основната манастирска конструкция, датиран във II-III десетилетие на XIII в.

През 1287 г., съдейки по стенописния надпис, тя е била зографисана, може би след малко разрушение, за което има бегли следи в насипа в източния двор. Следи от по-ранна стенна живопис не се откриха. Ктиторският надпис се е намирал над южната ѝ врата отвътре и гласи:

"Построи се и се издигна от основа божият и почтен този храм на единосъщната и животворяща Троица с усилие и разходи на йеромонах Йоаникий по време на дълготрайното блаженство на могъщият и свят наш велик самодържец, василевс Андроник Палеолог и Ирина, най-благочестивата августа през годината 6796 (=1287)" (превод Beševliev 1964,169). При разкопките се намериха фрагменти от него, които напълно съвпадат с части от графичния му препис, направен от П. Пердризе (обр. 10)[19]. Изразът *„Построи се и се издигна от основа..."* не трябва да ни смущава – това е формула, използвана и за новопостроени, и за възстановени храмове. Подобен израз е употребен в Завещанието на Павел Клавдиополит от 1216 г. за възстановяването на църквата „Св. Никола" от деспот Алексий Слав.

Стенописта на „Св. Троица" е с много висока художествена стойност, както личи от характерните по-едри фрагменти, открити при разкопките, на които се различават изображения – светци, част от „Кръщение" и декоративни мотиви (слънца) по цокъла на южната стена. Такова е мнението на изкуствоведите И. Ванев и Л. Мавродинова[20].

През *втория строителен период* – възстановителен, веднага след голямо разрушение на „Пантанаса" и по целия град от земетресение в края на XVI в., в общия план и обем на храма настъпват изменения (обр. 11). Разрушена и демонтирана е северната стена на наоса. С материалите от нея е издигната нова северна стена, върху основите на открития портик отвън, като спойката е кал с хоросанов трошляк от разрушенията. Входовете в църквата пак са три, но с нов вход в новопостроената северна стена. Така апсидата е останала встрани от централната надлъжна ос. Олтарната трапеза е изградена отново, в дебелината на апсидата. Премахнат е притворът. Подът е настлан с шестоъгълни керамични плочи. По слой с избледняла неясна стенопис в предната ѝ част на олтарната трапеза може да се съди, че църквата във възстановената и обновена част е била преизписана, като първата живопис е била запазена в югоизточната ѝ неразрушена част. Вероятно това са „съвършено новите" стенописи, за които споменава П. Милюков. Промените в плана през втория период, довели до значително уголемяване на наоса, биха могли да се обвържат с използването на параклиса вече не само за възпоменания, но и като костница[21].

---

[18] Вътрешни размери: дължина 8 м, ширина 2,50 м (от изток), 3 м (от запад). Дебелината на разрушената северна стена е била 0,70 м.

[19] Съпоставката на фрагментите от надписа с графичния му препис на фотоса е направена от Методи Златков, за което му благодаря.

[20] Най-сърдечно благодаря и на двамата изкуствоведи, и особено на доц. д-р Иван Ванев, който извади стенописните фрагменти от насипа, консервира част от запазените по южната стена и се зае с цялостна обработка на материала за публикация.

Ремонт на църквата е имало в края на XIX в., както съобщава и П. Пердризе.

С първия период от съществуването ѝ са свързани 4 гроба в южната половина на източния двор на църквата**:** един на 3-4 годишно дете и три на възрастни индивиди: два на мъже (40/45-годишен и 20/25-годишен) и един на жена (неопределена възраст)[22]. Това са единствените гробове при параклиса през 7-вековната му история и са от време, много близко до строителството му, преди стенописването му, според стратиграфията и находките. Покойниците са били положени в дървени ковчези, части от които са оцелели до днес[23]. В трите гроба на възрастните индивиди са намерени ритуални глинени купички-сграфито, за които стана дума по-горе, със следи от опалване. Местоположението на гробовете ги определя като *ктиторски*. Малкото дете дава основание да се допусне семейна връзка между покойниците.

И при 4-те гроба е засвидетелствана еднаква погребална практика, с послесмъртна мутилация против превъплъщаване (срв. Петрунова 1988), което предполага като причина за смъртта тежко заболяване – възможно чума или холера, ширели се вече в Европа през XIII-XIV в.

Край 3-те гроба на възрастните индивиди от запад, на нивото, от което са вкопани погребалните ями, в скалата са били изрязани малки хоризонтални ниши с арки - елемент от традиционните народни обредно-магически действия от тракийската древност, в структурно-семантичен план свързани с небесното пространство и с подземния свят (Марков, Гоцев, Янков, 3 сл.). Възможно е такава арка да е имало и при детския гроб, който е силно обрушен в резултат на свличания и разместванията на земните пластове през вековете,

отразили се в по-малка степен и на останалите гробове.

Предстоят ДНК и други допълнителни анализи на костния материал, които ще внесат по-голяма яснота по отношение на личностите, намерили вечен покой при църквата „Св. Троица". Историческите и археологическите данни дават основание засега да се предположи, че в гроб № 2 е бил погребан деспот Алексий Слав, евентуално замонашил се в манастира след 1229 г., когато името му се споменава за последен път в изворите, в навечерието или след Клокотнишка битка през 1230 г., съдбовна за него с връщането на земите му от цар Иван Асен II към Второто българско царство.

ЛИТЕРАТУРА

Владимирова-Аладжова 2011: Д. Владимирова-Аладжова. Похлупачетата за териак от България. – Археология 1, 2011, 114-120.

Възарова 1994: Ж. Възарова. Мелник в изследванията на руски археолози през XIX век. – В: Мелник, 2. София, 1994, 121, обр. 5.

Коркутова 2013: З. Коркутова. Еднокорабни църкви с двускатно покритие от Югозападна България XII – XIV век (по археологически данни). София, 2013.

Марков, Гоцев, Янков: В. Марков, А. Гоцев, Н. Янков. Теренни обхождания от Западните Родопи, Пирин и Рила. – In: satrae.swu.bg/media/5084/markov2.pdf.

Нешева 1988: В. Нешева. За някои конструктивни особености на мелнишките еднокорабни църкви. – Векове, 1988, 1, 44 – 52.

Нешева 1994: В. Нешева. Манастирът "Св. Богородица Спилеотиса". Историко-археологическо изследване. София, 1994 (Мелник, 2).

Нешева 2008: В. Нешева. Богозиданият град Мелник. София, 2008.

Нешева 2013: Живописни ктиторски надписи от XIII век от Мелник като исторически извори. – В: Сб. В чест на Казимир Попконстантинов. Велико Търново, 2013 (под печат).

Петров 1994: П. Петров. Посещения на двама български учени в Мелник в началото на XX век. – В: Мелник, 2. София, 1994, 114-118.

Петрунова 1988: Б. Петрунова. Некрополите от XIII-XIV век като източник за практикуването на обреди против превъплъщаване. – В: Сб. Конфесия и фолклор. София, 1988, 67-76.

Actes de Vatopédi 2001: Actes de Vatopédi, 1. Des origines à 1329. Édition diplomatique par J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Chr. Giros. Paris, 2001.

Actes de Vatopédi 2006: Actes de Vatopedi. II. De 1330 à 1376. Édition diplomatique par J. Lefort, V. Kravari, Chr. Giros et K. Smirlis. Paris, 2006.

Lampe 1968: G. Lampe. A Patristic Greek Lexicon. Oxford, 1968.

Laurent 1947: V. Laurent. Un acte greque inédit du despote serbe Konstantin Dragaş. – Revue des études byzantines, 5, 1947, 171–184.

Perdrizet 1907: P. Perdrizet. Melnic et Rossno. – In: Bulletin de Correspondence héllénique, 31, 1907, 20 – 37.

Vlachos 1969: Th. Vlachos. Die Geschichte der Byzantinischen Stadt Melenikon. Thessaloniki, 1969.

Άσπρα-Βαρβαβάκη, Εμμανουήλ 2005: Μ. Άσπρα-Βαρβαβάκη, Μ. Εμμανουήλ. Η Μονή της Παντάνασσας στην Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του15 ουαιώνα, Αθήναι, 2005.

---

[21] Древна практика в манастирите е костите, извадени от гробовете, да бъдат пренасяни в църква-костница. Там те преседявали върху дървени скари на пода 3-5 години, след което са били измивани с вино и миро и полагани в ями. Такава яма беше открита в западния ъгъл на южния двор на църквата. На разрушен голям некропол, свързан с манастира „Пантанаса" са попаднали строителите на издигнатия западно край него в края на 70-те/началото на 80-те години на XX в. градски стадион (сега порутен). Благодаря с почит на отец Серафим, епископ Мелнишки, за консултацията по ритуала с костите!

[22] Антропологическите изследвания са извършени в Лабораторията по пластична антропологична реконструкция на главата по черепа при ИЕМПАМ-БАН, от чл.-кор. д-р Йордан Йорданов и д-р Бр. Димитрова.

[23] Дървото, според изследванията в Лабораторията на Лесо-техническия университет в София, е от един много рядък вид – т. нар. Байкушевска мура, виреещa от 1350 г. по високите части на Пирин.

VIOLETA NESHEVA

THE CHURCH OF ST. THEOTOKOS PANTANASSA MONASTERY IN MELNIK

The Monastery of St. Theotokos Pantanassa (Most-Holy Queen of All) is located in the eastern sector of Melnik, behind the contemporary town stadium. It comes to be one of the emblematic Christian monuments in town and of a particularly important scientific and historical significance. Only in ruins today, the Monastery is described in a series of written texts from the Middle Ages and the Revival and also is associated with the donations of famous historical figures. It was built together with St. Theotokos Spileotissa Monastery by Despot Alexius Slav at the days Melnik was the capital of his country (1209-1230). In his will respected by the successive rulers evidenced by some documents, both of them had the status of royal monasteries. Still another eminent ruler of the town – Despot Constantine Dragas, transformed Pantanassa Monastery into a stauropegia of Vatopedi Monastery on Mount Athos with a special charter in 1393. According to the historical texts some other nobles and church officials were also contributors to the Monastery.

Its archaeological investigation was carried out under the direction of the author in 2005 – 2012. The team revealed its structure, building history and chronology, and functions, as well as some data of the monastic life. There were two building periods – the second/ third decades of the 13th c. and the late 16 c., and with some smaller reconstructions in the 18th – 19th c. During both periods the Monastery was composed of two courtyards with a dividing wall with a small gate between them, and a stone fence from the east, west and south, and a natural protection of a cliff from the north, today significantly run-down. The eastern courtyard was of a Γ-like shape and representative. A large stone staircase carried the access to it located along a massive fence with a holy spring and a fountain at its turn. The eastern sector of this yard is now ruined in the hollow together with the slope. The western courtyard had a separate entrance, economic functions and a hospital was constructed there. A secret underground passage was dug beneath a building probably a belfry in its southwestern sector – a system of long tunnels to hide the monks at danger and lead them outdoors with the possibility of escape.

The Monastery belongs to the type of the small seigniorial monasteries (town and suburban ones) of classical plan and space composition including only the most necessary buildings and shaped according to the terrain configuration. On the Balkans they were constructed in the 11th – 14th c. with the donation of emperors and kings or other high-rank aristocrats for celebration and commemoration of their exploits, and supported by contributions of similar persons as many of them ending their lives as monks, and sometimes – together with their families – finding eternal rest there.

Considering its structure, Pantanassa is similar to the Monasteries of St. Haralambos/ St. Archangels and St. Theotokos Spileotissa in the monastic area of Melnik fortress. They all were built in the first decade of the 13th c. Pantanassa Monastery functioned until about the mid 19th c. when it was abandoned and ruined.

However, both its churches – St. Theotokos Pantanassa and The Holy Trinity – kept on working till 1920ies/ 1930ies. For their magnificent frescoes they attracted the attention of some Russian, French and Bulgarian scholars. The first church – a monastery catholicon, located at the highest spot in the representative courtyard, is today entirely damaged and we can reconstruct it only on descriptions of eyewitnesses as well as on the faint outlines of its substructure visible from specialized aerial. The second one – a memorial chapel and ossuary surviving in ruins has been built over a high rock pyramid in a very picturesque ravine north of the Monastery. There are descriptions of it as well and archival photos from 1900.

The author looks in detail at both churches discussing their architecture, technique of construction, building periods coinciding with those of the Monastery, as well as their peculiarities and functions provoked by their place and role within the monastery structure. They were one-nave one-apse in plan and with proportions close to each other. Their building periods are associated with those of the main monastery structure – the second-third decade of the 13th c. and the late 16th c., with some later repairs. A special attention is paid to their wall paintings dated by donors' inscriptions from 1287 – The Holy Trinity and from 1289 – St. Theotokos Pantanassa, thoroughly described by the explorers in the early 20th c. During the excavations of the former one some fragments of the murals have been found, from the inscription including. The murals in the Theotokos Church were of a high artistic value preceding Giotto according to the French Paul Perdrizet.

Shortly the author also pays attention to the graves next to The Holy Trinity Chapel. They are relating to its first building period in the early 13th c. and contain the relics of three mature individuals (two men and a woman), and a child. She suggests one of them is Despot Alexius Slav – a hypothesis we can accept or reject in the course of future archaeological research.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ
XLIII, 2016
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
XLIII, 2016

IN HONOREM
PROFESSORIS STANISLAV STANILOV

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА
БОНИ ПЕТРУНОВА, АНДРЕЙ АЛАДЖОВ, ВАЛЕРИ ГРИГОРОВ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

СОФИЯ
2016

На 9 септември 2013 г. нашият учител, приятел и колега, професор, доктор на историческите науки Станислав Станилов навърши 70 години. Този сборник е знакът за признание и уважение, което ние, неговите съмишленици, му дължим за безспорните приноси в българската средновековна археология.

Веленью Божию, о муза, будь послушна,
Обиды не страшась, не требуя венца,
Хвалу и клевету приемли равнодушно
И не оспоривай глупца.

Из "Паметник" на А. С. Пушкин

ISSN 0323-9535

НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

София 1000, ул. Съборна 2